TIGHT BINDING BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY
OU_204639
UNIVERSAL
LIBRARY

UP—731—28-4-81—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

all No. T81.1 B5T/C Accession No. T1824

uthor

itle

This book should be returned on or before the date last marked below

శ్రీ.

శ్రీభోజరాజ సార్వభౌమవిరచితం

చంపూరామాయణమ్.

లక్ష్మణసూరివిరచితం యుద్ధకాండమ్.

రామచంద్రబుధేంద్రవిరచితయా వ్యాఖ్యయా సమేతమ్

ఈ పుస్తకము కొనుటకు
వేంకట్రామ అండ్ కో
బి. వాడ.
సినిమేంద్రా

చెన్నపురీ:

'వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్'

ఇత్యేతైః

వావిళ్ల ముద్రాలయే

ముద్రితం, ప్రకటితంచ.

1928

PRINTED BY
V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
AT THE 'VAVILLA PRESS, MADRAS—1928.

శ్రీకృష్ణోజయతి.

శ్రీ నివాసాయ నమః.

భూమికా.

భోభోఅభిరూపశేఖరాః !

విదితచర మేవ హి తత్రభవతాం సఙ్ఘ్యావతా మవేలరసబంధుర ప్రబంధనిరవధిః మాధురీపరిగ్రహణజంఘాలహృదయానాం సహృదయానామ్.

యత్కిల.—సముల్లసితకవితామహిత సుకవిజనతానుయాతదరిద్రతాలతాకుతా రేణ మధ్యమభువనావతరణై కగసికభారతీవిలాసినీపురుషావతారేణ విదర్భవిషయరాజేన భోజరాజేన సమున్మిషితనవరసాలఙ్కారగర్భ శ్చమ్పూరామాయణాఖ్యః కశ్చన ప్రబన్ధ స్సమబన్ధీతి.

యథాకిల —సోఽయం సమ్లాసయ న్సఖిలబుధసముదయం, సమ్మోదయం శ్చ భిరూపశేఖరాన్, సమున్మేజయం శ్చ కవిజనతామనీషాం, సముద్వేజయంశ్చ కాక విశదమ్మం; సమున్మాదయం శ్చ కలార్థివిజ్ఞానం, సమావర్షయం శ్చ మధురరసధా ధారాం, సమున్మేషయం శ్చ ఉపమాద్యలంకారాన్, సకుతుక మఖిలచమ్పూప్రబంధ మహాసామ్రాజ్యే నూన మభిరూపశిఖామణిభి రభిషిచ్యమాన స్సకలసహృదయహృద యాని నిర్దయ మావర్జయతీత్యహో ధన్యతమశ్రీభోజరాజసూక్తే ర్భాగధేయ మితి భావం భావ మతితరాం విస్మయపద మధిగచ్ఛామహే.

తత్తాదృగ్వాణీవిలాసధోరణీ మధిరూఢతలం ప్రచాల్యమానోఽయం కవిసత్తమః కిందేశీయః? కోవా ఉన్వవాయః పున్యాత్మనోఽస్య జన్మనాఽనుగృహీతః? కాభ్యాం వా పితృభ్యా మీదృక్సంతానభాగధేయలాభేన నిరతిశయానన్ద స్సమవాపి? కస్మిన్వా ఽనేహ స్యస్యామృతాయమానస్యదర్శనామృతలవరీనిమగ్నాంతరాత్మానఃప్రజాఃప్రవర్తి మత ? కావా ప్రబంధరత్నమాలా సుగృహీతనామ్నాఽనేన గ్రథితా ? ఇత్యాదికస్య చారిత్రస్యజిజ్ఞాసూనాం సుఖబోధాయ స్వీయచరిత్ర ఖ్యాపనం కమపి ప్రబంధ మనను జిఘృక్షుర్యం 'మహాజనో యేన గత స్సపంథాః' ఇత్యభియుక్తోక్తి మనుసరన్నేవ ప్రాక్తనానాం కాళిదాసాదీనా మేవ ఘంటాపథే సమభ్యధావ దితి వింత ! మహా నయం కళంకః ప్రాచీనానాం తత్పథానుసరణం ప్రతిజానానా మర్వాచీనానాంచాపి సుకవీనామ్. తత్కిలనిరవద్య మేతత్కవికాలాద్య స్యాద్య నిర్ణిసీషవో బవావో విమర్శ కా స్సఖేద మపర్యాప్తసామగ్రీకా విఫలమనోరథాః ప్రయత్నా న్నివర్తన్తే ప్రవర్తన్తే చ బహుశతరనిజయశశ్చంద్రికాధవళితాశాస్తస్య కవే రేతత్కులీనానాం చ కేషాంచి ద్దానశాసనానా ముపలబ్ధే స్తత్కులకాలాదిక మభివర్ణితుం. తత్పదవ్యా మేవ పద మాక్షిపన్తో వయ మపర్యాప్తకారణాభియోగా అపి కించి దివ కలార్థి జనప్రబోధాయ విమిమర్శామహే.

తథాహి.—భోజోఽయం పరమారవంశమణిః.పురా కిల విశ్వామిత్రకృతకామధేనుసమాకర్షణసమయే ప్రభావశాలినో మహర్షే ర్వసిష్ఠ స్యానుధ్యానేన వైశ్వామిత్రబల జయకాంక్షయా ఒగ్నికుండా త్పరమార ఇత్యన్వర్థనామా సముదభూత్. తథాహి.—

"ఆయాతస్య కదాచన ఔర్వపభే రాచ్ఛిన్నతశ్చ కాశిక
స్యేతిథ్యోచితవస్తుజాతజననా దానన్దినీం నన్దినీమ్,
నిర్జేతా కుపితేన లేన మవిషా సంపర్థితా ద్బ్రహ్మణో
వీరః శ్రీపరమార ఇత్యనుపమ స్సత్యాభిధానోఽభవత్." ఇతి.

ఆయమేవ నిఖిల మపి వైశ్వామిత్రం బల మజయత్. అస్య రాజన్యస్య అర్బుదాచలస్యాగ్నేయే చన్ద్రావతీనామ నగరీ రాజధాన్యాసీత్. అస్య వంశావళీయథా.—

(పరమారాన్వయే) ఉపేన్ద్రరాజః
|
వైరిసింహః
|
సీయకః
|
వాక్పతిరాజః
|
వైరిసింహః (ప్రజటస్వామీ)
|
శ్రీహర్షః (ఖోట్టగస్యజేతా)
|
ముఞ్జః | సిన్ధురాజః
|
భోజరాజః
|
జయసింహదేవః

ఏతేషు రాజసు ఉపేన్ద్రరాజః కృష్ణరాజనామ్నా వాక్పతిరాజోఽమోఘవర్ష నామ్నా చప్రసిద్ధః. శ్రీహర్ష స్సీయకనామ్నా సింహదత్తనామ్నా చప్రథతే. ముఞ్జః వాక్పతి రాజామోఘవర్షోత్పలరాజనామభిః—సింధురాజ స్సింధులసింధలకుమారనారాయణ నవసాహసాఙ్కపదై శ్చ వ్యవహ్రియతే. ఏతేషు ముఞ్జస్య సింధురాజాగ్రజత్వే కేచి త్సంశేరతే పద మధ్యయనసిషుః.తచ్చోద్యం. ఏతత్కులీననరవర్మకారితమందిరప్రశస్తి రూపదానకాలే పరమారాన్వయే సీయకపర్యంతం నిర్వర్ణ్య,

"తస్తా ద్వైరివరూధినీబహువిధప్రారబ్ధయుద్ధాధ్వర
ప్రధ్వంసైకపినాకపాణి రజని శ్రీముంజరాజో నృపః,
... ...
తస్యాసీ దథ సార్థివః పృథుయశాశ్శీసింధురాజో ఽనుజః" ఇతి.

సుదృఢం నిర్వ్యూఢతాత్వాత్—అన్యత్ర ధనికాదిభిః దశరూపావలోకాదిషు నిర్వ్యూఢతాత్వాచ్చేతి.

ఏతేషు వాక్పతిరాజాపరాభిధానేన ముఞ్జేన విక్రమ. శ.1031 (క్రీ. 974) తమే కిమపి దానశాసన మకారి. సుప్రసిద్ధో భోజరాజశ్చ విక్రమ. శ. 1078. తమాత్ (క్రీ. 1021) పరం సోవిందభట్టసుతాయ ధనపతిభట్టాయ వీరాణకగ్రామ మదాదితి శాసనేనావగమ్యతే. ఏతత్తాత్పుత్రో జయసింహదేవశ్చ విక్రమ. శ. 1112 (క్రీ.1054) తమే కిమపిశాసన మచీకరత్. ఏతేషాం శాసనానాం ముపలబ్ధ్యాస్త్రీస్తుశకాత్ 1018 తమా త్పరం క్రీ. 1060 తమపర్యన్తం భోజదేవోరాజ్యమశిశ దితి యుక్త ముత్పశ్యామః. క్రీస్తుశకాత్ 1022 పరం 1063 తమపర్యంత మధిష్ఠితరాజ్యస్త్రీలింగభూపాపిపోషో రాజ రాజపరేన్ద్రో స్సంస్కృతభూపాపిపోషో భోజరాజశ్చ సమకాలే విరేజతు రితి తదాభాషా న్వయపోషకరాజన్యరత్నాలంకృతయా భరతమాత్రా కీదృశ్యా భావ్య మిత్యానన్దార్ణవతల మవగచ్ఛామః. విస్తర మన్యత్ర విచారయామః. భోజరాజా త్పూర్వేషాం రాజ్ఞా ముజ్జయినీ రాజధాన్యాసీత్.ఆయం విషయః పరిమలకవినా నవసాహసాఙ్కచరితకావ్యే ప్యుక్తస్సూ: , సప్తదశశ్లోకే.

భావ మ అస్తి క్షీతా వుజ్జయి నీతి నామ్నా పురీ విషయస్యమరావతీవ,
బబన్ధ యస్యాం పద మిన్దుకలాప్రేమ్ణా పతి ర్వాక్పతిరాజదేవః" ఇతి.

సముద్ధృతః భోజేన చ కియంతం కాలం తత్రైవ రాజ్యం ప్రశాస్య తతః మాలవదేశాన్తర్గత ధారానగరీ రాజధానీతాం నీలేతి జ్ఞాయతే.ఆయం కిల నితరాం దానశౌండః, కావ్యార్థవిదః, దయాశీలః, సంస్కృతవిద్యాప్రచారణే బద్ధకంకణః, పండితప్రియః, అస్యబ్రాహ్మణభక్తత్వం చ చమ్పూరామాయణే

"ఉచ్చైర్గతి ర్భగతి సిద్ధ్యతి ధర్మతశ్చే
త్తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరైశ్చేత్,
తేషాం ప్రకాశనదశా చ మహీసురైశ్చేత్
తా నన్తరేణ నిపతే త్కవ్యను మత్వ్రితాసః" ఇతి.

ద్వితీయాశ్లోక ఏవ సమ్యగ్ధా జ్ఞాపయతి. కించ భోజదేవదానశాసనే,

"జయతివ్యోమకేశో ఽసౌ యస్సర్గాయ బిభర్తితాం,
ఐన్దవీం శిరసా రేఖాం జగద్బీజాం తురాకృతిమ్" ఇతి.

ప్రథమంశివప్రార్థనామేవోరరీకృతత్వాత్. చంపూరామాయణే చ.—

"లక్ష్మీం తనోతు నికరా మికరానపేక్ష
మంభోద్వయం నిగమశాఖిశిఖా ప్రవాళమ్.

హైరమ్మ మమ్మురుహా డమ్బర చౌర్యనిఘ్నం
విష్ణ్వ్రిభేదశతధారధురంధరం నః." ఇతి.

హైరమ్మ. (హే=రుద్రసమీపే,రమ్మ లే ఇతి హేరమ్మః. తదీయ)చరణద్వయ స్తవనా చ్చాస్యశివభాగవతసంభావనం సామ్ప్రతిక మితి పశ్యామః.అన్యచ్చాయం కవితాధిరాజ్యం ధారాధిరాజ్యం చాలంకుర్వన్నపి సుసూక్ష్మ మపి గర్వలేశ మస్పృశన్ పరోపకారక తైపరలోకానందానుభవైకకృతౌ చ కృతీరాజ్యభోగాదికం నశ్వరం మన్వానో పరమ యోగినా మపి మనాంసి రంజయతి. దృశ్యంతాం భోజరాజదానశాసనే.

"వాతాభ్రవిభ్రమ మిదం వసుధాధిపత్య
మాపాతమాత్రమధురో విషయోపభోగః,
ప్రాణా స్తృణాగ్రజలబిన్దుసమా నరాణాం
ధర్మ స్సఖా పర మవాప్తో! పరలోకయానే.
భ్రమత్సంసారచక్రాగ్రధారాధారా మిమాం శ్రియమ్,
ప్రాప్య యే న దదు స్తేషాం పశ్చాత్తాపః పరం ఫలమ్.
... ...
లక్ష్మ్యాస్తటిత్సలిలబుద్బుదచఞ్చలాయా
దానం ఫలం పరయశఃపరిపాలనంచ" ఇతి.

సూక్తిరత్నాని తత్తాదృక్కవే ర్దానదాక్షిణ్యాదయో గుణాః కింవి దివ ోజప్రబన్ధే ప్రస్తుతాః.కిం బహునా సైతాదృశాః కవీన్ద్రాజచన్ద్రాః కోఽపి భూమణ్డ దరిదృశ్యత ఇత్యస్య నిరవధికగుణగణవర్ణనే విరిరంసవ ఏవ సప్రశ్రయం నమోవాకం ప్రశాస్మ హే.అస్య కృతిరత్నాని చంపూరామాయణసరస్వతీకంఠాభరణపాఠఞ్జలసూత్రవృత్త్యా దికాని సముపలభ్యన్తే. వ్యాకరణే శైషజ్యే చ కతి చన గ్రన్థానయం ప్రాణైషీదితి పాఠఞ్జలసూత్రవృత్త్యా విజ్ఞాయతే. తథాపి సకలాన్తేవాసిసాధారణతయా ప్రతిగిరుని కటం పాఠ్యమానం చంపూరామాయణమేవ దరిదృశ్యత ఇత్యస్య గౌరవ మాత్తైక వేద్యమ్. ప్రబంధరత్న మిదం న కేవలం పవిత్రతమశ్రీరామకథాసైభవేనైవ భాభాతి ఆపిచ గద్యపద్యయో ర్హేతనవైభవేనచ మాధ్వీకమృద్వీకయో రివ రసికజనరసనాస్వాద నీయతా మతితరా మశ్నుతే.

ఈదృక్ప్రబంధతిలకం కవినా సుందరకాణ్డపర్యంత మేవ కుతో వా నిరమా యాతి విచికిత్సాయాం ప్రబన్ధపూరణా దర్వాగేవ కవి ర్యుద్ధే శరీరం నిరస్య వీరస్వర్గ మలం క్రియా దితి విషీదన్త స్తద్విషాదం నిరస్యంతం భోజకృపాలబ్ధకవితావిలాసం యుద్ధకాణ్డకృతికృతినం లక్ష్మణకవిం చ ప్రస్తుమః.

తస్తాత్తత్తత్సందర్భోచిత ముపనిబద్ధాం కవితామాధురీం స్థాలీపులాకన్యాయేన పరిచయజనావగమనాయ కించి దివ సందర్శయామః. తథాహి—

బాలకాణ్డే క్షీరాబ్ధిశయానస్య భగవతః గీర్వాణగణకృతస్తుతిః.

"నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ
నామావశేషితమహాబలివైభవాయ,
నానాచరాచరవిధాయక జన్మదేశ
నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై" ఇతి.

తత్రైవ భగవతః ప్రత్యుక్తౌ.

"ఇన్దీవరీలాచలోదఞ్చచ్చన్ద్రికాధవళస్మితః,
వాచ మూచే సుధాధారామధురాం మధుసూదనః." ఇతి.

ఆస్మిన్నేవకాండే శివజటాజూటా ద్గంగావతరణవర్ణనం గంగావతరణధోరణీ మేవానుసర్వ దివ భాభాతి. దృశ్యతా మేకం పద్యం.

"ఆథ వీచీచయచ్ఛన్నదిగన్తగగనాన్తరా,
శశాఙ్కశంఖసంభిన్నతారామౌక్తికదన్తురా."

అన్యచ్చ-పరశురామగర్వనిర్వాపణానంతర మిదం పద్య మన్యాదృశం నీతిం చ ప్రబోధయతి యథా.—

"నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్త
మాగః పరం తదనురూపఫలం ప్రసూతే,
కృత్వా రఘూద్వహగతౌ క్షణ మన్తరాయం
కు ద్వార్ధవః పరగతే ర్వితతిం ప్రపేదే."

అయోధ్యాకాండే శ్రీరామప్రవాసప్రకరణే కైకేయీం ప్రతి రామోక్తిర్యుక్తి సౌందర్యేణ సాధుభావతాం కమప్యానందం జనయతి. యథా.—

"వనభువి తనుమాత్రత్రాణ మాజ్ఞాపితం మే
సకలభువనభార స్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని,
త దివ సుకరతాయా మావయో స్తత్ర తాయాం
మయి పతతి గరీయానంబ తే పక్షపాతః."

తత్రైవ కౌసల్యావిలాపే దయావతాం పరతా మాస్రపాత మవశ్య ముత్పాదయతి.—

"రేఖారథాఙ్గసరసీరుహశఙ్ఖచిహ్నా
శ్లేమంకరే తవ కరే జగతాం త్రయాణాం,
కాంతారకందఖననం రచయేతి నూన
మాబద్ధవాక్ ప్రతిసరం భగవా న్వసిష్ఠః" ఇతి.

చిత్రకూటే భరతస్య శ్రీరామసందర్శనేచ.—

"ఆథావాసం శాన్తే రకృతసుకృతానా మసులభం
నవాంభోదశ్యామం నళినినయనం వల్కలధరం,
జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం
దదర్శ శ్రీమన్తం విపినభువి సీతాసహచరం" ఇతి.

అన్తరసావాసతా మేవాధిగచ్ఛతి.

ఆరణ్యకాండే దాశరథ్యో ర్భూర్వణఖ్యాశ్చ సంవాదో ముగ్ధరసికస్యాపి హృదయేహాస్య రస ముత్తరంగయతి.—

''దశరథాత్మజయోర్నిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధి రియం దధౌ,
ఉభయకూలసమస్థితశాద్వలభ్రమగతాగతఖిన్న గవీవశామ్'' ఇతి.

కిష్కింధాకాండే వసన్తవర్ణనే —

''యత్ర శాన్తై ర్వియుక్తానాం యుక్తానా మసి సుభ్రువామ్,
డోలాకర్మ వికత్థన్తి మనాంసి చ వధూంషి చ.''

ఇత్యాదికబన్ధరసాస్వాదనే రసికహృదయాన్యపి డోలాకర్మైవ వికత్థన్తి.

తతో వాలివధానంతరం తారావచనానిచ నికరాం హృదయంగమాని. యథా.—

''క్షితిపతితనయానాం హన్త గర్భేశ్వరాణాం
కిము నిరవధి మూర్ఖ్యం కార్యవ జ్జన్మసిద్ధం,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపీన్ద్రే
రఘువర యమముష్మై లిప్ససే చాపపాణిః.'' (ఇత్యాదీని.)

సుందరకాణ్డే చ సీతాదర్శనే మారుతే శ్చింతనాసందర్భే,—

''జ్యోత్స్నాం వినాపి నివసే న్నిశి శీతభానుః
ఛాయాం వినాపి నివసే ద్దివసేశ్వరోఽపి,
వీనాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య ధైర్యం
సప్రాణ ఏవ వసతీతి విచిత్ర మేతత్'' ఇతి, సూక్తిః.—

''దుష్కరం కృతవాన్ రామో హీనో యదనయా ప్రభుః,
ధారయ త్యాత్మనో దేహం న శోకే నావసీదతి.''

ఇతి వాల్మీకిసూక్తిమవ్యతిశేతే సూర్యాచన్ద్రమసోరుదాహృతిరూప సందర్భసౌన్దర్యేణ ఆపిచ లంకాయాం హనూమద్విజృంభణే వీరరసాబ్ధి ర్వేలా మతిక్రామతి.—

''రక్షస్సంఘట్టమూర్ణీకృతకనకమయాభిత్తిచైత్యోత్థధూళ్యా
నష్టత్రాణా మకాలే సరణి మరుణయన్ వీరలక్ష్మ్యా సమేతః,
రక్షఃస్త్రీరాఖ్యశారాం క్షితిశతఫలకే శేఖరణీయాం హనూమా
నక్షక్రీడాం విధాతుం నభముఖనగరీచత్వరే తత్వరేఽసౌ'' ఇతి.

ఇన్ద్రజితా బ్రహ్మాస్త్రబద్ధేన రావణసమీపం నీతేన హనూమతా రావణం ప్రతి ప్రతి బోధ్యమానా సూక్తయో హృదయం హరన్తి దారయన్తి. కిం బహునా, ప్రతిపదం సుధాధారా మ్లుక్ష్ణ స్నేహాదృక్చంపూ ప్రబంధః - సకలగుణగణాలంకృతభోజరాజస బ్రహ్మచర్యః సుకవి శ్చ నాఽపి ధరణీతలే సముపలభ్యత ఇత్యత్ర న కశ్చిద్వాదవర ఇతి విస్తరభయాత్ప్రతివిషయం విమర్శితు ముదాసీనా విరమామః.

ఇతి సుధీజనకృపా మాకాంక్షతి
ఉత్పల, వేంకటనరసింహాచార్యః.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

చమ్పూరామాయణమ్.

సాహిత్యమంజూషికాఖ్యవ్యాఖ్యాసహితమ్.

గురవే సర్వలోకానాం భిషజే భవరోగిణామ్,
నిధయే సర్వవిద్యానాం దక్షిణామూర్తయే నమః.

శివానందాశ్రమగురోశ్చరణస్మరణం మమ, ఉత్సాహశక్తిజంతేజ స్తనోతుముఖ పంకజే.విఘ్నేశ విధిమార్తండచంద్రేంద్రోపేంద్రవందిత,నమో గణపతే తుభ్యం బ్రహ్మణాం బ్రహ్మణస్పతే. ౨.* సీతాకల్పలతాస్వితం దశరథాంభోరాశిజం సోదరోదారస్కంధమభీష్టదం సుమనసాం శ్రేణీభిరామోదితం, నిత్యం స్వాశ్రితనందనం కిసలయశ్రీపంచకాభోజ్జ్వలం శ్రీరామామరభూరుహంహృది సదా సేవేఽర్థసంసిద్ధయే. 3. సుధాకర సుధాకరా చ్ఛరదభాస్వరాభాస్వరాంచితక్రమవిపంచికాక్వణనసాదరాసాదరా, విరించి నవమోహనాగమవిశారదా శారదా మదీయరసనాంగణే నటతు సర్వదాసర్వదా.౪. యత్పాదాం భోజరేణుం విబుధకవివరాః ప్రాప్య సిద్ధాంజనం వా ప్రజ్ఞాదృష్టేః ప్రమీలాం పటుతరతమసాప్రాప్తవత్యా నిశాయాః, ఆసాద్యోత్తేమురాన్నిధిమివ కవితాం ప్రాపురుద్యద్గుణార్థాం నిష్పత్యూహం ముదాస్తాత్ స సురవరనుతః పాతు హేరంబదేవః. ౫. శ్రీమాన్ త్రైలింగదేశే స జయతి విబుధశ్రేణికోటీరకోటీకూటీభూతాగణితగుణగణోఽఖండపాండిత్యకాండః, ధీర శ్చాండిల్యగోత్ర స్సకలకవికులాచ్ఛాదిసూక్తి ప్రవీణోపిణో దావారవిద్యావివరణనిపుణో రామచంద్రో బుధేంద్రః. ౬.నిత్యం సంభ్రమజృంభితా నటతి యజ్జిహ్వాంగణే భారతీతాయంతే కవిపుంగవా స్తనుభృతో యద్వక్త్ర నిర్వర్ణనాత్, భోజక్షోణిభుజా[1]మునా విరచిత శ్చమ్పూప్రబంధో ఽధునా వ్యాఖ్యాం తస్య కరోమి మంజులతరాం సాహిత్యచుంజూషికాం. ౭. వ్యాకుర్వంతి నిబంధగౌరవభయా న్నైవ స్ఫుటం యుక్తిభి ర్యే లేఽధ్యేతృజనప్రతారణపరాః కాపేపుణీ వాతతః?, వైఖర్యా వచసాం ఈశీశహృదయం ప్రఖ్యాపయ న్వ్యాయద్వారైవావా మివా

1 పురా.

లక్ష్మీం తనోతు [1]నితరా మితరానపేక్ష
మంఘ్రిద్వయం నిగమశాఖిశిఖా ప్రవాళం,

ఖిలం ప్రవివృణ్వో మ్యుక్తిప్రజోజ్జృంభికం. ర. [2]అథఖిలుతత్రభవాన్ విచిత్రసరస కవితాకల్పలతా మంజర్యా మోదితాశేషవిబుధసమాజః అనవద్యనిఖిలవిద్యాభిజ్ఞసర్వజ్ఞ సార్వభౌమో భోజనామా మహారాజస్తస్యసర్గణమణిగణాభిరామస్య తారకబ్రహ్మరూపిణస్తత్ర భవతో భగవత శ్శ్రీరామస్యచరితానువర్ణనం నిశ్రేయసనిదానం నిదాంతరంగే నిర్వర్ణ్య * 'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే.' ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం 'కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయే' దితి నిషేధస్యాసతాత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్ సకలకల్యాణపరాయణం శ్రీరామాయణం చంపూప్రబంధాత్మనా చికీర్షుః. చికీర్షితానంతరాయపరిసమాప్తి ప్రచయగమనలక్షణఫలసాధనత్వాత్. * 'ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖం' ఇత్యాచార్యదండివాక్యాదాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ తత్రాదౌ లక్ష్మీపతిప్రయోగపూర్వకనూతిషం ప్రయుంక్తే —లక్ష్మీమితి. ఆదౌ లక్ష్మీశబ్దప్రయోగాద్వర్ణగణాదిషుద్ధేరభ్యుచ్చయః, తదుక్తం * 'దేవతావాచకాశ్శబ్దా యేచ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నింద్యాస్స్యుర్గ్లిపితోగణతోఽపివా' ఇతి. నిగమా వేదాస్తపివ శాఖినో వృక్షాః. ని. 'వృక్షో మహీరుహ శ్శాఖీ' ఇత్యమరః. + ప్రీహ్యాదిత్వాదినిః. తేషాం శిఖా ఊపనిషదస్తాపివ శిఖాః అగ్రాణీతి శ్లిష్టరూపకం (మూళయ శ్చ ప్రతీయంతే) తాసాం ప్రవాళం నవపల్లవం, వేదాంత వేద్య మిత్యర్థః. ని. 'శిఖా జ్వాలా కేకిమూర్ధ్నీ శిఖా శాఖాగ్రమూర్ధిషు' ఇతి వైజయంతీ. 'ప్రవాళో వల్లకీదండే విద్రుమే నవపల్లవే' ఇతి నిఘంటుః. అంబుని రోనాతీత్యంబురుహం పద్మం తస్య యో డంబరః సోభాగ్యాతిశయసారంభః తస్య చోర్యే అసహారణే + బ్రాహ్మాదిత్వాత్ష్ణఞ్, నిమ్నుమాయత్తం అంబురుహసోభాగ్యాపహారీత్యర్థః. ని. 'అధీనో నిమ్ను ఆయుత్త' ఇత్యమరః. ఆతపివ సాదృశ్యప్రయోజనా నుపమా. డంబశబ్దాత్ర దమ్యంతే భీరవోఽనేనేతిడంబరః+దమ ఉపశమే దౌణాదికత్వాద్బరప్రత్యయః, పృషోదరాదిత్వాత్స్వర్ణవ్యత్యయః, సుబోధినీకారస్తు 'డంబచేష్టే' ఇతి బాంతోధాతు రస్తీత్యాహ, తన్మతే డంబం విశేషం రాతి ఆదత్త ఇతి డంబరః. ని. 'ఆడంబరోఽస్త్రీ [3]సంరంభ ఇత్యమరశేషశ్చ, విఘ్నయంతే ఏభిరితి విఘ్నాః ప్రత్యూహాః. ని. 'విఘ్నోఽంతరాయశక్ర

---

1 సుతరా. 2 ఆద్య. 3 విశేష.

హైరంబ మంబురుహాడంబరచౌర్యనిఘ్నం
విఘ్నాద్రిభేదశతధారధురంధరం నః. ౧

త్యూహ' ఇత్యమరః. + 'ఘఞర్థే కవిధాన' మితి కప్రత్యయః. తపేవాద్రయః పర్వతాః తేషాం భేదే విదారణే శతధారధురంధరం వజ్రాయుధసమానసారం అశేషవిఘ్న వినాశక మిత్యర్థః, ధూ రేవ ధురా+'ఆపంచైవ హలంతానా' మితిపదనా దాప్, తాంధారయతీతి ధురంధరం + 'సంజ్ఞాయాం భృత్యాపృజి' ఇత్యాదినాఖ చ్ప్రత్యయః 'ఋత్యనవ్యయ'స్యేతి ప్రాప్తస్య వ్రస్వస్యః, ఆరుర్ది క్షదిత్యాదినా ముమాగమః, 'ఖచిహ్రస్వ' ఇతి ధారే ర్హ్రస్వశ్చ. హేరంబ స్యేదం హైరంబం వైనాయకం + 'తస్యేద' మిత్యణ్, అంఘ్రిద్వయం చరణయుగ్మం ఇతరేషు న విద్యతేఽపేక్షా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథా ఇతరానపేక్షం భజసి సేవసే నిరపేక్ష మిత్యర్థః, ఇదం క్రియావిశేషణం, యదా అంఘ్రిద్వయవిశేషణం తదా సహకార్యంతర మనపేక్ష్య స్వాతంత్ర్యేణైవ సకలసేవకజనాభీప్సితదాన సమర్థ మిత్యర్థః, నితరాం అతిశయేన + కిమేత్తిడవ్య' యేత్యాదినా ఆమ్ప్రత్యయః.నఃఅస్మాకం, లక్ష్మీం అశేషాభిలషితార్థసంపత్తిం, తనోతు కరోతు సంపాదయ త్విత్యర్థః తనోతేః + 'ఆశిషి లిఙ్లోటా' విత్యాశీరర్థే లోట్. ని,'శోభా సంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీ శ్రీ రితి కథ్యతే' ఇతి శాశ్వతః. ఆ శ్రాశీరలంకారః * 'ఆశీర్నామాభీలషితవస్తునశ్శాసనం మత' మితి లక్షణాత్, ఆయం చోత్ప్రేక్షోపమా రూపక విశేషాభ్యాం తిలతండులవ త్పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృజ్యతే, తథా నితరా మితరేత్యాది వ్యంజనయుగ్మానాం బకారాదీనాం చ కేవలానా మసకృదావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాస శ్శబ్దా లంకారః. తదుక్తం విద్యానాథేన *ఏకద్వి ప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యదా భవేత్, [1]పునరుక్తి రసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే ఇతి. అయు మే వాలంకారః ప్రాయశో భోజరాజోక్తి ష్వనుసంధేయః, విశేషం తు వక్ష్యామః, ఆదౌ ద్యుదేవతాక స్యాంత్యలఘూ స్తగణస్య ప్రయోగా చ్ఛుభలాభ స్సూచ్యతే, తదుక్తం * 'తోద్యారంత్య లఘుశ్శుభ' ఇతి లకారస్య భూదేవతాకత్వా ద్భీజప్రచయగమనసిద్ధిః.ప్రాయేణాత్ర ద్రాక్షాపాక స్సకథితో బహిరంతస్సుధార్ద్రస' ఇతిలక్షణాత్, ఏతదాదిశ్లోకపంచకం వసంతతిలకావృత్తం * 'ఉక్తా వసంతతిలకా తభజాజగౌగః' ఇతి కేదారోక్తలక్షణాత్. ౧. ఇదానీం తావ 'న్మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని చ శాస్త్రాణి ప్రథంత' ఇత్యాది భగవద్భాష్యకార వచనం ప్రమాణయన్ శిష్టాచారపరిప్రాప్తం విఘ్నదేవతాబ్రాహ్మణ నమస్కారరూపం

---

1 ఆవృత్తిర్యత్ర సందర్శే.

ఉచ్చైర్గతి ర్జగతి సిద్ధ్యతి ధర్మత శ్చే
త్తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరై శ్చేత్,
తేషాం ప్రకాశనదశా చ మహీసురై శ్చే
త్తా నంతరేణ నిపతే త్కల్పను మత్పణామః? ౨

మంగళం నిబధ్నాతి. ఉచ్చైరితి. జగతి జగత్స్వత్యర్థః; ఉచ్చై రున్నతాగతి ర్గంతవ్య దేశః స్వర్గాద్యున్నతస్థాన మిత్యర్థః. ని. 'దేశే ప్రాప్యేగతి' రితి వైజయంతీ. ధర్మతః జ్యోతిష్టోమాదిధర్మాత్ పంచమ్యా స్తసిల్, సిద్ధ్యతి చేత్ నిష్పన్నా భవతి యది, సిద్ధ్య తీతిపదం సర్వత్రసంబధ్యతే. తస్య ధర్మస్య ప్రమా యథార్థానుభవశ్చ స్వర్గాదిఫలసా ధనత్వజ్ఞాన మితి యావత్, ప్రమాకరణం ప్రమాణ మిత్యత్ర యథార్థానుభవః ప్ర మేతి ప్రమాశబ్దార్థస్య తార్కికై రుపవర్ణితత్వాత్, కృతకేతరై రకృత్రిమైః వచనైః 'జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజే'తేత్యాదివేదవాక్యైః సిద్ధ్యతిచేత్ *నను'అస్య మహా తో భూతస్యనిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదోయజుర్వేదస్సామవేద' ఇత్యాదివాక్యైర్వేదానా ముత్పత్తిశ్రవణా త్కథ మకృతకత్వ మితి చేత్ *'అనాదినిధనా నిత్యా వాగుత్సృష్టా స్వయంభువా,ఆదౌ వేదమయీ విద్యాయత స్సర్వాః ప్రవర్తతః' ఇతి స్మృతే రకృత్రి మత్వావగమాత్,'బుచస్సామానిజజ్ఞిరే'ఇత్యాదిషు హిరణ్యగర్భే వేదావిర్భావ ఏవ జనే ర్థః+ఏతత్ 'శాస్త్రయోనిత్వా'దితి వేదాంతసూత్రవ్యాఖ్యానావసరే తత్రభవద్భి ర్భాష్యకృద్భి స్సమ్యగ్విచేవితం తత్రై వానుసంధేయ మిత్యల మత్ర శాస్త్రవిచారేణ, లేషా మకృత్రిమవచనానాం ప్రకాశనదశా పాతతోఽర్థత శ్చ స్ఫుటీకరణప్రకారశ్చ మహీసురై ర్బ్రాహ్మణై రిత్యర్థకః.ని. 'ఆశ్రమోఽస్త్రీ ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబా' ఇత్యమరః. తానంతరేణ తాన్మహీసురా న్వినా+'అంతరాంతరేణ యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా. మత్పణామః మత్కృతనమస్కారః క్వను కుత్రవా, నిపతేత్పవర్తేత, ఉక్తక్రమేణ పరమశ్రేయోహేతునాం వేదవిదాం బ్రాహ్మణానా మేవ నమస్కార్యత్వా త్తేషా మేవాయం నమస్కారో విధీయతే ఇత్యర్థః, తథా చ శ్రుతిః * 'తస్మా ద్బ్రాహ్మణేభ్యో వేదవిద్భ్యో దివేదివే నమస్కుర్యా' దితి, తతో బ్రాహ్మణా ఏవ నమస్కార్యా ఇష్ట దేవతా శ్చ, తదుక్తంభగవతా శ్రీకృష్ణేన మహాభారతే * 'దైవాధీనం జగ త్సర్వం మంత్రాధీనం తు దైవతం, తన్మంత్రం బ్రాహ్మణాధీనం బ్రాహ్మణో మమ దైవత' మితి. ఆత్రోత్తరో త్తరస్య పూర్వపూర్వం ప్రతి విశేషణత్వా దేకావళ్యలంకారః, తదుక్త మేకావళ్యాం * 'యత్ర విశేషణభావాః పూర్వంపూర్వం ప్రతి క్రమేణైవ. భజతి పరంపర మేషాలంకృతి రేకావళీ కథ' తేతి. ౨. ఇదానీం స్వచికీర్షి తనిబంధస్య స్వరూప

గద్యాను[1]బంధరసమిశ్రితపద్యసూక్తి
ర్వ్యాద్యా హి వాద్యకలయా కలితేవ గీతిః,
తస్యా ద్దధాతు కవిమార్గ[2]జుషాం సుఖాయ
చంపూ ప్రబంధరచనాం రసనా మదీయా. 3
వాల్మీకిగీతరఘువుంగవకీర్తిలేశై
స్తృప్తిం కరోమి కథమ ప్యధునా బుధానాం,

నిరూపణద్వారా సహృదయానాం ప్రరోచనా ముత్పాదయన్ తద్రచనాయాం నిజ రసనాయాః ప్రవృత్తిమాశాస్తే.—గద్యేతి. గద్యాన్యపాదబద్ధాని. తదుక్తం 'అపాదాః పదసంఘాతో గద్యం పద్యం చతుష్పద' మితి గద్యానా మనుబంధేనానుపం గేణ యో రస ఆస్వాదః తేన మిశ్రితా మిళితా పద్యసూక్తిః పద్యానాం సమ్యగ్రచ నా. ని. 'ఆస్వాదే బ్రస్తుణి రస' ఇతి శబ్దార్ణవే. వాద్యకలయా వీణావేణుమృదంగాది వాద్యశిల్పేన. ని 'కలాశిల్పేవిపృచ్ఛాచ' ఇతివైజయన్తే. కలితా మిశ్రితా గీతిః గాన విద్యేవ వ్యాద్యామనోజ్ఞా హి, సహృదయహృదయాహ్లాదినీ ఖల్వితర్థః, తస్యా ద్దద్యప ద్యమిశ్రితప్రబన్ధస్య సర్వానందకరత్వా ద్ధేతోః, కవయంతే రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘట నపరయా రచనయా వర్ణయంతీతి కవయః, తన్మార్గజుషాం తదనుసర్తృణాం కవితా రసాభిజ్ఞానా మిత్యర్థః, సుఖాయ హృదయానురంజనార్థం, మమేయం మదీయా+ 'వృద్ధాచ్ఛ'ఇతి ఛప్రత్యయః, రసనా జిహ్వా, చమ్వాప్రబంధరచనాం* 'గద్యపద్యాత్మకంకావ్యం చంపూరిత్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణం కావ్యం చంపూప్రబంధః, తస్య రచనాం నిర్మాణం దధాతు, విశిష్టప్రబన్ధరచనాయాం మదీయా రసనా ప్రవ ర్తతా మిత్యర్థః, చమత్కారకారితయా గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం కరోమీతి తాత్ప ర్యం. అత్ర పూర్వవాక్యే ఉపమానోపమేయ సాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం చతుర్ణాం ప్రయోగాత్ శ్రౌతీపూర్ణోపమాలంకారః * 'స్వతస్సిద్ధేన ఖిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః, స్యా దుపమ్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చే దేకదోపమా' ఇతిలక్షణాత్. సచ శబ్దానుప్రాసేన చ సంసృజ్యతే. 3. నను వాల్మీకిరచితేన శ్రీరామాయణేనైవ సకలజనసంతృప్తే ర్జాయమానత్వాత్తవ పునః కోఽయం నూతనప్రబంధనిర్మాణప్రయాస ఇత్యాశంక్య సోపపత్తికం తత్ప్రణయతే స్వస్యాధికారం దర్శయతి.—వాల్మీకీతి. వల్మీకస్యాపత్యం వాల్మీకిః * తదుక్తం బ్రహ్మకైవర్తే. 'అథాబ్రవీన్మహాలేఖా బ్రహ్మాలో కపితామహం,వల్మీకప్రభవో యస్మా త్తస్మా ద్వాల్మీకిరిత్యసౌ'ఇతి+'అతఇఞ్ ఇతీఞ్'

---

1 బద్ధ. 2 విదాం.

గంగాజలైర్భువి భగీరథయత్న[1]లబ్ధైః
కిం తర్పణం న విదధాతి [2]జనః పితౄణాం.
వాచం నిశమ్య భగవాం [3]త్సతునారదస్య ౪

లేన గీతాః ఉపవర్ణితాః యే రఘుపుంగవకీర్తిలేశాః, పుమాన్ గౌరివేతి విగ్రహమాత్రం, పుంగవః శ్రేష్ఠః. ని. 'శ్రేష్ఠోక్షాణౌ తు పుంగవౌ' ఇతి వైజయంతీ.+'గోరతద్ధితలుకి'ఇతి సమాసాంత ట్టచ్. రఘుపుంగవస్య రఘుశ్రేష్ఠస్య కీర్తేః దానక్షాత్రాదిగుణసముద్భవాయాస్సమాఖ్యాయాః లేశాః లవాః తైః, బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధస్య శతకోటివిస్తృతస్య శ్రీరామచరితస్య చతుర్వింశతిసహస్రసంఖ్యాపరిమితగ్రంథేన శ్రీరామాయణేన కియతీవ వర్ణితత్వా త్తీర్థలేశైరిత్యుక్తమిత్యవగంతవ్యం. అధునా ఇదానీం కథమపి మహతా యత్నేన చంపూప్రబంధనిర్మాణమాపేక్షేత్యర్థః. ని. 'జ్ఞాతమేతు వివక్షాయాం మప్యాదికథ మవ్యయం, కథమాది తథాప్యంతం యత్నగౌరవబాధయోరి'త్యుత్పలమాలాయాం బుధానాం తద్ధానాం. ని. 'జ్ఞాతృచాంద్రిసురాబుధా' ఇతిక్షీరస్వామీ. తృప్తిం సంతుష్టింకరోమి, అత్ర దృష్టాంత మాహ. భువి భూలోకే భగీరథేన రాజ్ఞా యత్నకృతైః ప్రయత్నేన నానీతైః ఆశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కపిలోపానలదగ్ధానాం సగరాత్మజానాం స్వర్లోకస్య ప్రాపణాయ దుశ్చరతపశ్చర్యాదిబహుతరప్రయత్నేన వియన్నార్ధా ద్భువం ప్రాపితైరిత్యర్థః, భగీరథప్రయత్న ఉత్తరత్ర పఠ్యతే, గంగాజలైర్మందాకినీసలిలైః నరః పుమాన్ పితౄణాం తర్పణం నివాపాంజలిదానేన సంతృప్తిం న విదధాతి న కరోతి కిం. కరోత్యేవేత్యర్థః, అతోఽనా మప్యేవం కరోమీతిభావః. అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః. 'యత్ర వాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబత యోచ్యతే. సామాన్యధర్మో వాక్యద్వైస్య దృష్టాంతో నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ౪. ఇత్థం స్వస్య గ్రంథకరణేయోగ్యతాం ప్రసాధ్య సంప్రతి కథాం ప్రస్తౌతి. వాచమితి. ప్రవచసాంప్రగల్భవచసాం కవీనాం వ్యాసాదీనాం ప్రథమ ఆద్యః సకలకవిశులగురురిత్యర్థః, సః ప్రసిద్ధః. అత్ర న యచ్ఛబ్దాపేక్షా. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే 'ప్రక్రాంతప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయ స్తచ్ఛబ్దః యదుపాదానం నాపేక్షతే' ఇతి. తుశబ్ద ఉత్కర్షార్థకః ఆవ్యయానా మనేకార్థత్వాత్. భగవాన్. 'ఉత్పత్తిం నిధనం చైవ భూతానా మాగతిం గతిం, వేత్తివిద్యా మవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవా నితీ'త్యుక్తలక్షణః. ప్రచేతసో వరుణ స్యాపత్యం ప్రాచేతసో వాల్మీకిః + 'తస్యాపత్య'

---

1 కృష్టైః. 2 నరః. 3 నథ.

ప్రాచేతసః ప్రవచసాం ప్రథమః కవీనాం,
మాధ్యందినాయ నియమాయ మహర్షి సేవ్యాం

మిత్యణ్. ని. 'ప్రాచేతస స్త్వాదికవి స్సాయ త్తైత్తిరీయవరుణి శ్చ సః, వాల్మీకిశ్చ' ఇతి నిఘంటుః. న రమంతే శరీరేంద్రియవిషయోపనితయా వివిధవేదనయేతి నరాః, జీవాః తేషాం సంబంధి నారం అజ్ఞానం ద్యతి ఖండయతి శ్రీరామదివ్యనామసంకీర్తనేనేతి నారదః. తదుక్తం నారదీయే. 'గాయన్నారాయణకథాం సర్వలోకభయాపహాం, నారదో నాశయ న్నేతిన్నరా మజ్ఞానజం తమః' ఇతి. అథవా 'నరతీతి నరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతనః' ఇతి నారదీయవచనా న్నరః పరమాత్మా, తస్యసంబంధి నారం పరమాత్మవిషయకజ్ఞానం, తద్దదాతి ఉపదిశతి పరమకారుణికతయా ముముక్షుభ్య ఇతి నారదః, తేనాస్య శ్రద్ధేయవచనత్వ ముక్త మిత్యవధేయం, తస్య నారదస్య బ్రహ్మనియోగేన సమాగతస్య దేవర్షిప్రవరస్య వాచంనిశమ్య 'కోన్వస్మిన్ సాంప్రతం లోకే' ఇత్యాదినిజప్రశ్నానురూపోత్తరతయా 'మునే వక్ష్యామ్యహం బుద్ధ్వా తైర్యుక్త శ్చాయతాం నరః' ఇత్యాది సంక్షిప్తబాలరామాయణోక్తాం వాచం కథాం నిశమ్య శ్రుత్వా, గురుముఖా చ్ఛ్రోతవ్యమితి న్యాయేన సకలలోకగురో ర్నారదస్య ముఖా చ్ఛ్రవణవిధే ర్విహితత్వా దితి భావః. 'నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపి' ఇతి భట్టమల్లః. తత్ర నిశామ్యతే ర్గిరదం రూపం, అన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్. అత ఏవాహ వామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదాత్. నను. 'ఉత్పంగా న్నారదో జ్ఞేదక్షో ఽంగుష్ఠాత్స్వయంభువ' ఇతి భాగవతప్రసిద్ధం హి నారదస్య బ్రహ్మపుత్రత్వం. తథాచ. 'వాల్మీకిరథవద్బ్రహ్మా వాణీ వాక్తస్య రూపిణీ, చకారరామచరితం పావనంచరిత్రవత్' ఇతి స్కాందే పార్వతీం ప్రతి పరమేశ్వరేణోక్తత్వా ద్బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధం శతకోటివిస్తృతం రామచరితం భూలోకవర్తిచాతుర్వర్ణ్యతాపత్రయవిమోచనార్థం సంక్షిప్యరచయతు [1] ముక్తవతః పరమకారుణికస్య బ్రహ్మణఏవ భూమా స్వాంశేన వాల్మీకిరూపేణావతీర్ణత్వా దస్య ప్రవృత్తత్వం నారద స్యోపదేష్టృత్వంచ కథ ముపయుజ్యత ఇతిచేత్ న. మానుషలోకేరూపాంతరేణావతీర్ణస్య తస్య సంప్రదాయప్రవర్తనార్థం ఇత్థ ముపయుక్తత్వా దిత్యల మతిప్రపంచేన. మధ్యేభవో మాధ్యందినః 'మధ్యశబ్దస్య మధ్యందినాదేశః భవార్థప్రత్యయశ్చ స్యా' దితి వ్యాకరణాత్, 'మధ్యాహ్నవాచీ మధ్యందినశబ్దఏవ ఉత్తరాదిషు పఠిత' ఇత్యన్యే తథాచ + 'ఉత్తరాదిభ్యో ఽణ్' ఇత్యణ్. మాధ్యందినాయ నియమాయ మాధ్యాహ్నికక్రియాం కర్తుమిత్యర్థః, మహర్షిభిః ఋషిప్రవరైః సేవ్యాం స్నానసంధ్యావందనాద్యనుష్ఠానార్థ మా

---

1 ముద్యుక్తవతః.

పుణ్యా మవాప తమసాం తమసాం నిహంత్రీమ్. ౫

గ. తత్ర కంచన క్రౌంచమిథునా దేకం పంచ[1]శరవిద్ధ మపివ్యాధే
నానువిద్ధం నిధ్యాయతో బద్ధానుకంపస్య భగవతో వాల్మీకేః

శ్రయితుం యోగ్యాం మహర్షిలక్షణంతు. 'తపశ్శౌచదరా దాంతా స్సత్యవాచో బహుశ్రుతాః, వేదవేదాంగత త్త్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితా' ఇతి. కుతః పుణ్యాం పావనీం అతఏవ తమసా మజ్ఞానానాం నిహంత్రీం వినాశినీం స్వనేవాతత్పరాణాం ఆశేషపాపనివర్తనేన జ్ఞానప్రదాత్రీ మిత్యర్థః, తమసాం తన్మాత్మకనదీం ప్రాప లక్షణయా తత్తీరం ప్రాపేత్యర్థః, అత్ర తమసాం తమసా మితి వ్యంజనత్రితయస్యాపృత్త్యా పృత్త్యనుప్రాస శ్శబ్దాలంకారః. లక్షణంతూక్తం 'వాచం నిశమ్యభగవాన్ఖాతి నారాయణాదివ్యాఖ్యాకృదభిమతః పాఠః ౬. తత్రేతి. తత్ర తమసాతీరే పంచశరా యస్య తేన పంచశరేణ స్మరేణ విద్ధం ప్రవృతం, కామమోహిత మితి యావత్. ని. 'కామః పంచశర స్మర' ఇత్యమరః. పంచభిశ్శరై ర్విద్ధ మితి గమ్యతే. పంచశరశరవిద్ధ మితి పాఠే నకా వ్యనుపపత్తిః. ని. 'అరవింద మశోకం చ చూతం చ నవమల్లికా, నీలోత్పలం చ పంచైతే పంచబాణస్య సాయకా' ఇత్యమరః. తథాభూత మపివ్యాధేన - లుబ్ధకేన, నిషాదేనేతి యావత్. ని. 'వ్యాధో మృగవధాజీవో మృగయుర్లుబ్ధక శ్చ స' ఇత్యమరః, అను పశ్చాత్ విద్ధం-సంప్రహృతం, శోచ్యతర మిత్యర్థః + 'వ్యథతాడనే' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః సంప్రసారణం చ, క్రౌంచమిథునాత్ క్రౌంచీచ క్రౌంచశ్చ క్రౌంచౌ బకవిశేషౌ. ని. క్రుఞ్ కౌంచోఽథ బకః కహ్వా' ఇత్యమరః 'పుమాంస్త్రియూ' ఇత్యేకశేషః, తయోర్మిథునాత్ - ద్వంద్వాత్, తద్యుగళాదిత్యర్థః, నిర్ధారణే పంచమీ. ని. 'స్త్రీపుంసౌ మిథునం ద్వంద్వ' మిత్యర్థః. కంచన ఏకంపుమాంసం నిధ్యాయతః పశ్యతః. 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః. అతఏవ బద్ధానుకంపస్య - ఉత్పన్నకరుణస్య, మైత్రీ కరుణా 'ముదితా ఉపేక్షాచేతి చతసృణాం మహాచ్చిత్తవృత్తిత్వేన విద్ధవేదనాదర్శనస్య కరుణోత్పాదకత్వా దితి భావః, ని. 'కృపా దయానుకంపా స్యా' దిత్యమరః. భగవతో వాల్మీకేః. పదద్వయం వ్యాఖ్యాతం వదన మరవిందమివేత్యుభమితిసమాసః, నతు వదనమేవారవింద మితి రూపకసమాసః. తథా సత్యరవిందస్య ప్రాధాన్యేన తస్తా త్సరస్వతీనిస్సరణాయోగాత్. ఛందోమయీ అనుష్టుప్ ఛందోనిబద్ధా 'ద్వాత్రింశదక్షరాఽనుష్టు' బితిఛాందసాఃి ఛందశ్శబ్దా త్తాద్రూప్యేమయట్, 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా జీప్. కాచి దపూర్వా వీవం

---

1 శరశరాను,

ర్వదనారవిందా చ్ఛందోమయీ కాచిదేవం నిస్ససారసరస్వతీ. ౬

ప. మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వ మగమ శ్శాశ్వతీ స్సమా:,
యత్క్రౌంచమిథునా దేక మవధీ: కామమోహితం. ౭

గ తదను సమయోచితకృత్యం నిర్వర్త్య సాశ్రమం ప్రతిగతవతి

ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారా సరస్వతీ వాక్ నిస్ససార నిజప్రయత్నం వినైవ నిర్జగామ-ని. 'గీర్వా గ్వాణీ సరస్వతీ' త్యమర:. నిస్పూర్వకాత్ 'సృ గతా' వితి ధాతో ర్లిట్. ౬. తా మేవ సరస్వతీ మాహ—యనిషాదేతి. హే నిషాద, త్వం శాశ్వతీ:, సమా: - అనంతసంవత్సరాన్. ని. 'సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దోహాయనో ఽస్త్రీ శరత్సమా' ఇత్యమర:; అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా; ప్రతిష్ఠాం స్థితిం మాగమ: - మా ప్రాప్నుహి. ఋిప్ర మేవ మ్రియస్వేత్యర్థ:+గమే ర్లుజి పుషాదిత్వాత్ ఘ్లేరజాదేశ:, 'న మాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధే వక్తవ్యేఽపి ఆర్షత్వా త్తత్ప్రతిషేధాభావ:. యద్యస్తా క్రౌంచమిథునా దేకం కామమోహితం క్రీడాతత్పరం, అవధీ: - హతవా నసి, + హంతే ర్లుజి మానో వధాదేశ:, అయం శాపవ్యేన ప్రవృత్త: శ్లోక: వాల్మీకే: మహర్షే రీశ్వరానుగ్రహేణ కృత్స్నకావ్యార్థసంగ్రహో నిష్పన్న:, సంగ్రహాచ్చ యం, మానిషాద మా లక్ష్మీ: నిష్ఠీవతి తిష్ఠతి అస్మిన్నితి మానిషాద లక్ష్మీనివాస శ్రీరామ! త్వం శాశ్వతీ: సమా: చిరకాలం, ప్రతిష్ఠా మగమ: అఖండితైశ్వర్యానందసంపన్నో విజయీ భవే త్యర్థ:; యద్యస్మా: కారణాత్ క్రౌంచమిథునాత్ 'క్రుంచగతికాటిల్యాల్వీభావయోగా' దితి ధాతో: క్రుంచా రాక్షసీ కేకసీ, తస్యా అపత్యం క్రౌంచో రాక్షస: రావణ: 'తస్యాపత్యమ్' ఇత్యణ్; తస్య పత్నీ క్రౌంచీ మండోదరీ అత్రాపి పూర్వవదేకశేష:, తయో ర్మిథునా దేకం కామమోహితం లోకవిద్విష్టకర్తారం రావణ మవధీ:, ఏతేన మహర్షిణా వాల్మీకినా సంప్రదాయప్రవర్తకేన లక్ష్మీపతిరూప శ్రీరామస్మరణరూపం మంగళం కావ్యాదా వవశ్యంకర్తవ్య మాశీర్వచనరూపంకృత మిత్యవగంతవ్యం; ఇత్థేవం సరస్వతీ నిస్ససారేతి పూర్వేణ సంబంధ:. శ్లోకాఖ్య మేత దానుష్టుభం వృత్తం 'పంచమం లఘు సర్వేషు సప్తమం ద్విచతుర్థయో:, గురుషట్కం చ సర్వేషు మేత చ్ఛ్లోకస్య లక్షణ' మితి వచనాత్, 'మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వ మగమ' ఇత్యత్ర ప్రతిష్ఠాం తు అమ - గమ ఇతి ఛేద:, న విద్యతే మా య స్యేతి విగ్రహ: తస్య సంబుద్ధి: హే అమ నిర్భాగ్య ఇతి నారాయణీయే. ౭. తదన్వితి. తదను 'మానిషాద' ఇత్యాది ఛందోనిబద్ధ వాఙ్మీస్వరణానంతరం భగవతి పూర్వే, వాల్మీకా సమయోచితం - మధ్యాహ్న కాలోచితం, ని. 'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్య

---

1 ముపగతవతి.

భగవతి వాల్మీకౌ. ౮

ప. వాణీవిలాస మపరత్ర కృతోపలంభ
మమ్భోజభూరసమమాన ఇవావిరాసీత్,
ఆభాతి యత్కృతి రనేక విధప్రపంచ

మరిః; కృత్యం-స్నానసంధ్యావందనాది కర్మ, నిర్వర్త్య-కృత్వా, స్వాశ్రమం - స్వనికేతనం, పర్ణశాలాంప్రతి, గతవతి - ప్రవిష్టే సతి. ౮. తతః కిం ప్రవృత్త మిత్యత ఆహ —వాణీతి. అమ్భోజం-నారాయణనాభీకమలం. తత్ర భవతీ త్యమ్భోజభూః - బ్రహ్మా, తదుక్తం భాగవతే 'యన్నాభిజాతా దరవిందకోశా దుపాహరాసీ ద్యత ఏష లోకః' ఇతి 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే' ఇతిక్విప్, ఆహరత్ర పురుషాంతరే వాల్మీకా కృతో పలంభం-నిహితానుష్ఠానం, తత్రోపలభ్యమాన మిత్యర్థః. వాణ్యాః 'మానిపాద' ఇత్యాది వాచః సరస్వతీదేవ్యా శ్చేతి గమ్యతే, విలాసం - లీలాం ఆసమానః అమృష్యమాణ ఇవావిరాసీత్-ప్రాదుర్భూత్, నిజపరిగ్రహస్య పురుషాంతరాసక్తిం వా సహోతేతి భావః; వస్తుతస్తు పరమకారుణికతయా మహర్షే ర్వాల్మీకేః వ్యాధవిద్ధక్రౌంచదర్శనానంత రజనిత శోకావనోదనార్థం నిజాజ్ఞయా ప్రథమతో నారదోక్త మే వార్థంపునః స్వయమ ప్యుపదేష్టుం తత్సమక్షం ప్రత్యక్షోఽభూ దితి తాత్పర్యం. యుక్తంచైత దిత్యాహ. ఆభాతీతి. యత్కృతిః-యస్య అమ్భోజభువః కృతిః క్రియాశక్తిః కర్త్రీ; అనేకవిధో దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదిభేదేన బహుప్రకారో యుక్తి ప్రపంచః సర్గః సహతి వ్యాజోపదేశో యస్య స తథోక్తిః. యుక్తిఇంద్రజాలవిధిః 'ఆదేశకాలపారోక్ష్యం పరోక్షస్యైవ వస్తునః మంత్రౌషధాదిభి స్సోఽయ మైంద్రజాలికవిధి స్స్మృత' ఇత్యుక్తలక్షణః. తస్య సాధక పింఛికేవ- నిష్పాదకపింఛవిశేష ఇవ. ఆభాతి- ప్రకాశతే, అతఏవ తదుక్తం క్రౌంచ హననం తద్దర్శనేన మహర్షేరపి శోకోత్పాదనం తదవనోదనార్థంస్వస్యావిర్భావ శ్చేతి భావః. పింఛికేత్యత్ర పింఛైవ పింఛికా స్వార్థేకప్ ప్రత్యయః. కాత్స్న్యార్థస్యైకారా దేశః యుష్మదీ. ని. మింఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః. తథాపి ఆబన్తోఽయం పింఛా శబ్దో సిఘుంట్వంతరేషు మృగ్యః. అథవా మహాకవి ప్రయోగ దర్శనా త్సమాధేయం యద్వోక్తం కృష్ణకర్ణామృతస్తవే మంగళే 'నవశిఖిపింఛా లాంఛిత' మితి. తథా జ్ఞాన వాసిష్ఠే శాంబరికో పాఖ్యానే 'ఇత్యుక్త్వా పింఛికా లేన భ్రామితా ప్రసభంసభా, నానా విరచనాబీజం మాయేవ పరమాత్మనా' ఇతి రత్నావళ్యాం పింఛికామస్తే మైంద్రజాలికే నేతి, మైనగ్రంథేచ'ఉత్సార్య పింఛయా జీవా న్నిన్యనే చ్ఛరణం ప్రతీ'తి, నిరంకుశాః ఖలు కవయః సార్వపథీనా ఇత్యలమతిప్రసంగేన. అత్ర పూర్వవాక్యే వాణ్యో ర్వాచ్యప్రతీయమానయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్తి ర్నిర్వ్యూ ఢ

వ్యాజేంద్రజాలవిధిసాధక[1]పించికేవ ౯

గ. తతః పరమహర్షేణ మహర్షిణా విధివ దభ్యర్చితః పరమేష్ఠీ మధ్యమలోకేఽపి స్వప్రభృత్తం ప్రకాశయితుం కిల భవంత మేవోపతిష్ఠమానయానయా భారత్యా రామచరితం యథాశ్రుతం వ్యాకృ

ఢా, అసహమాన ఇతి జాతిస్వరూపాల్పేక్షా, ఉత్తరవాక్యేతు ప్రపంచే వ్యాజశబ్దేన తత్త్వమపహ్నుత్య ఇంద్రజాలత్వాగోపనా దపహ్నవాలంకారః 'ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వ ప్రతిపాదన మపహ్నుతి'రితి సర్వస్వసూత్రం. తదుద్ఘటితా చేయం పింఛికే వేత్యుపమా. సాచోత్తరేణోక్తయా పరస్పరనైరపేక్ష్యే త్సంసృజ్యతే. వసంతతిలకావృత్తం. లక్షణం తూక్తం. ౯. తతఇతి. తతః ప్రాదుర్భావానంతరం పరమహర్షేణ వితామహోఽయ మేవం భూతే మయి దయయా ఆవిర్భూ దవోకృతార్థతేతి పరమానందభరితే నేత్యర్థః. మహర్షిణా 'ఊర్ధ్వరేతా స్తుస్య గ్రో నియతాశీ చ సంయమీ, శాపానుగ్ర హయోశ్శక్త స్సత్యసంధో భవే దృషిః' ఇత్యుక్తలక్షణలక్షితేన బుషిప్రవరేణ వాల్మీకినా విదత్-విధ్యర్థం, యథాశ్రుతమిత్యర్థః, ఆభ్యర్చితః. అర్ఘ్యపాద్యా సనాదిభిః పూజితః పరమే ష్ఠానే లిప్సతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మకర్తా 'పరమేష్ఠికి' దిలిలిత్. ఇనిప్రత్యయః ఔణాదికః; 'తత్పురుషే కృతిబహులం' ఇతి సప్తమ్యా అలుక్; 'స్థాస్థిత్తృణామి'తి షత్వం. మధ్యమలోకే - భూలోకేఽపి, లోకత్రయపతేఽపి అస్య మధ్యమత్వాదితిభావః; ఆపిశబ్దో లోకాంతరప్రఖ్యాతిం ద్యోతయతి స్వప్రభృత్తం- నిజ చరిత్రం, ప్రకాశయితుం ప్రఖ్యాపయితుం; కిలేత్యళీకే; వస్తుతస్తు మచ్ఛందాదే వేతి భావః, భవంతం - త్వా మేవ, అన్యవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః తవైవ యోగ్యత్వా దితి భావః. ఏవకారోఽయం భారత్యా వా సంబధ్యతే, ఉపతిష్ఠమానయా ఆనువర్తమాన యా ఆనయా భవన్ముఖాన్నిర్గతయా భారత్యా మానిషాదేత్యాదిసరస్వత్యా ఈదృశైరేవ శ్లోకైరిత్యర్థః, రామచరితం శ్రీరామచరిత్రం, శ్రుత మనతిక్రమ్య యథాశ్రుతం నారదముఖతః శ్రుత మతిక్రమానతిక్రమణేనైవేత్యర్థః. ని. 'యథాసాదృశ్యయోగ్యత్వ వీప్సాస్వార్థానతిక్రమ' ఇతి శబ్దార్ణవే. వ్యాకృయతాం వ్యాఖ్యాయతా మిత్యేవం వ్యాహృత్యోక్త్వా ఉపశ్యన్, ని. 'వ్యాహర ఉక్తి ర్లపిత' మిత్యమరః. ఆంతరధాత్-ఆదృశ్యోఽభూత్, ఆత్రేదం శ్రీరామాయణ బాలకాండవచనం-'మచ్ఛందా దేవతే బ్రహ్మన్ ప్రవృత్తేయం సరస్వతీ, రామస్య చరితం కృత్స్నం కురు త్వ మృషి

---

1 పిచ్ఛికేవ. 2 ఉపదిష్టమానయా.

యతా మితి వ్యాహృత్యాంతరథాత్. ౧౦

ప. అథ సరసిజయోనే రాజ్ఞయా రామవృత్తం
కరబదరసమానం ప్రేక్ష్య దృష్ట్యా ప్రతీచ్యా,
శుభ మతనుత కావ్యం స్వాదు రామాయణాఖ్యం
మధుమయ[1]ఫణితీనాం మార్గదర్శీ మహర్షిః. ౧౧

గ. ఏవం ప్రబంధం ప్రయోక్తుంక స్సమర్థ ఇతి చింతా ముపగతవతి

సత్తమ, ఇత్యారభ్య 'ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ బ్రహ్మా తత్రై వాంతరధీయత' ఇత్యంతం. ౧౦. అథేతి. అథ బ్రహ్మతిరోధానానంతరం. ని. 'మంగళానంతరారంభ ప్రశ్న కార్త్స్న్యేష్వథో అథ' ఇత్యమరః. మధుమయ్యాః - అమృతస్రావిణ్యాః, తాసాం ఫణితీనాం రసాలంకారోల్లసిత శబ్దార్థసంఘటనావిశేషాణాం, మధుమయేత్యత్ర 'స్త్రియా పుంవ' దిత్యాదినా పుంవద్భావః, మార్గం పద్ధతిం దర్శయతీతి తాచ్ఛీల్యేన కవీనామపి మార్గదర్శీ సకలకవిజనగురు రిత్యర్థః 'దృశేర్ణ్వంతాత్తాచ్ఛీల్యేణినిః' మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః 'తపోనిర్ధూతపాప్మానో యాథాతథ్యాభిధాయినః, వేదవేదాంగతత్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితా' ఇత్యుక్తలక్షణ ఋషిశ్రేష్ఠో వాల్మీకిః. సరసిజం యోనిః కారణం యస్యతస్య బ్రహ్మణః ఆజ్ఞయా శ్రీరామచరితం వ్యాకర్తుయతా మిత్యేవం రూపనిర్యోగేన హేతునా రామవృత్తం - శ్రీరామచరితం, ప్రతీచ్యా-దృష్ట్యా, యోగ దృష్ట్యా, బదర్యాః ఫలం బదరం 'ఫలేలుక్' కరే-హస్తే, యద్బదరం లేన సమానం తత్తుల్య మిత్యాథిఔపమా క్రియావిశేషణం వా నిశ్శేష మిత్యర్థః, ప్రేక్ష్య-దృష్ట్వా, శుభం-వక్తృణాం-శ్రోతృణాం చ, కల్యాణకరం స్వాదుపాఠతో గానతశ్చ మధురం. ని. త్రిష్విష్ట మధురా స్వాదూ' ఇత్యమరః. రామస్య అయనం - స్థానం, వర్ణకర్తృ నేత్యస్యార్థసంజ్ఞా రామాయణ మిత్యాఖ్యా యస్య తత్తథోక్తం 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ' ఇతిణత్వం ఉత్తరాయణవత్. కావ్యం - ప్రబంధమతనుత - ఆకరోత్, కవయతే వర్ణయతి ఇతి కవిః తస్య కర్మ కావ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్. తస్య పంకజాదివ ద్భూష్టత్వాత్ రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాత్మక మేవ నతు కర్మమాత్రం తత్కావ్యం రచితవాన్ తథాచ శ్రీరామాయణే 'తతః పశ్యతి ధర్మాత్మా తత్సర్వంయోగ మాస్థితః, పురా యత్తత్ర నిర్వృత్తం పాణా వామలకం యథా' ఇత్యారభ్య 'రఘువంశస్య చరితం చకార భగవా నృషి'రిత్యంతం. మాలినీవృత్తం. ''ననమయయుతేయం మాలినీభోగి లోకై'రితి లక్షణాత్.౧౧.తదనంతరవృత్తాంత మావ-ఏనమితి.భగవతి వాల్మీకా వేనం ప్రబంధం శ్రీరామాయణాఖ్య మేతత్కావ్యం ప్రయోక్తు మధ్యాపయితుం పఠితుం

---

1 ఫణితీనాం 2 లోకే.

భగవతి వాల్మీకౌ. ౧౨

ప. ఉపాగతౌ మిళితపరస్పరోపమౌ
బహుశ్రుతౌ శ్రుతిమధురస్వరాన్వితౌ,
విచక్షణౌ వివిధనరేన్ద్రలక్షణౌ
కుశీలవౌ కుశలవనామధారిణౌ. ౧౩

గ. ఏతౌ మునిః పరిగృహ్య [1]స్వాం కృతి మపాఠయత్. ౧౪

వాక్యే పురాణే సమర్థోఽధికారీత్యేవం రూపాం చిన్తాం పర్యాలోచ్య ముపగతవతి సతి. ౧౨. తతః కింజాత మిత్యత ఆహ—ఉపాగతావితి. మిళితా-సంగతా, పరస్పరోపమా-అన్యోన్యసాదృశ్యం యయోస్తౌ యమళత్వా త్పరస్పరతుల్యరూపావి త్యర్థః. బహుశ్రుతౌ - వేదవేదాంగాది సకలవిద్యావిశారదౌ, ని. 'శాస్త్రశ్రవణయో శ్శ్రుత' మితివిశ్వః. శ్రుతిమధురేణ - శ్రవణానందకరేణ, స్వరేణ శ్రుత్యాఖ్యశబ్దానురణనలక్షణే నాన్వితౌ, శ్రావ్యకంఠస్వరసంపన్నావిత్యర్థః. స్వరలక్షణముక్తం సంగీతరత్నాకరే 'శ్రుత్యనంతరభావీ య శ్శబ్దోఽనురణనాత్మకః, రసా ద్రంజయతి శ్రోతృచిత్తం స స్వర ఉచ్యతే' ఇతి. విచక్షాతే ఇతివిచక్షణౌ - విద్వాంసౌ, 'కర్తరిల్యు'డితి న్యాసకారః. 'ఆనయోరప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షిఙః ఖ్యాఞ్ఛాదేశాభావః. వివిధాని-బహుప్రకారాణి, నరేంద్రలక్షణాని - ఆజానుబాహుత్వాది రాజచిహ్నాని యయోస్తౌ మహారాజకుమారత్వాత్ మహాభాగ్యసూచక రాజలక్షణలక్షితావిత్యర్థః. కుశో లవ శ్చేతి నామసే ధారయత ఇతి కుశలవనామధారిణౌ, కుశైర్లవైశ్చ గర్భస్థైరేవార్జనా త్కుశలవా విత్యన్వర్థసంజ్ఞావిత్యర్థః. ఉక్తంచ కాళిదాసేన 'సతౌ కుశలవౌన్మృష్టగర్భక్లేశాదా తదాభ్యర్యా, కవిగ కుశలవా వేవ చకార కిల నామకః' ఇతి. కుశీలవౌగాయకౌ. కుత్సితం శీల మస్యేతి బహువ్రీహిః, కుత్సితం శీలం కుశీలం తదస్తీతి మతుబ్వా పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః. ఉపాగతౌ చింతాసమకాల మేవ విశిష్టగుణసంపన్నౌ, మైథిలేయా కుశలవౌ సమీపంప్రాప్తా విత్యర్థః. 'ఆవ్యాప్తేషు భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధే ర్హి లక్షణమి'తి భావః. అత్రోదాత్తతా నామ గుణః. తదుక్తంవిద్యానాథేన 'శ్లాఘ్యో ర్విశేషణే రోగో యత్ర సా స్యా దుదాత్తతే' తి రుచిరాపృత్తం. 'చతుర్గ్రీవై రివ రుచిరా జఘన్యగాః' ఇతి లక్షణాత్. ౧౩. ఏతావితి. మునిర్వాల్మీకిః. మునిలక్షణంతు నిర్వృత్త సర్వవతత్వజ్ఞః కామక్రోధవివర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాంత స్తుల్యమృత్కాంచనో మునిరితి. ఏతౌ కుశలవౌ పరిగృహ్య - శిష్యత్వేన పరిగృహ్య, స్వాం-స్వకీ

---

1 స్వకృతి.

తౌ పునరిత స్తతో గాయమానౌ దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః
స్వభవన మానీయ భ్రాతృభిగి [1]పరివృతో నిజం చరితం గాతు
మన్వయు ఙ్క్ష్వ. * తతశ్చ. ౧౫

ప. ఛందోమయీనాం నిలయస్య వాచా
మంతేవసంతౌ ముని[2]పుంగవస్య,
ఏతౌ కుమారౌ రఘువీరవృత్తం
యథాక్రమం గాతు ముపాక్రమేతాం ౧౬

యాం, ని. 'స్వో జ్ఞాతా వాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయే స్వోఽస్త్రియాం ధనే' ఇత్యమరః. కృతిం శ్రీరామాయణాఖ్యం ప్రబంధం, అపాఠయ దధ్యాపయామాస. పఠేర్ణ్యంతాల్లఙ్ 'గతిబు' ద్ధ్యర్థత్వాదినా ఆణి కర్తుః కర్మత్వం. ౧౫.తావితి. ఇత స్తత స్తత్ర తత్ర ప్రదేశ ఇత్యర్థః. గాయమానౌ గానేనైవ శ్రీరామాయణం పఠంతౌ, కుశలవౌ కర్మ. పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే. దృష్ట్వా రామఃప్రహృష్టమనాః రూపగానసంపత్తిభ్యాం సంతుష్టాంతఃకరణ స్సన్, స్వభవనం నిజమందిర మానీయ భృత్యైః ప్రాపయ్య, భ్రాతృభిః లక్ష్మణాదిభిః, పరివృతః పరివేష్టితః, నిజం చరితం స్వచరిత్రం, గాతుం గానేనపఠనం కర్తుం; అన్వయం ఙ్క్ష్వ - ఆపృచ్ఛన్, ప్రబంధ మేనం పఠతమితి నియోజితవాని త్యర్థః. ని. ''ప్రశ్నేఽనుయోగః పృచ్ఛా చే' త్యమరః. తత ఇతి. తతః అనుయోగానంతరం, చశబ్దో వక్ష్యమాణక్రియాయాం సంబధ్యతే. ౧౬. ఛందోమయీనామితి. ఛందోమయీనా మనుష్టుబాదిఛందోఽబద్ధానాం, వాచాం నిలయస్య పద్యప్రపంచనిర్మాణచాతుర్యైకనికేతనస్యే త్యర్థః. ని. 'ఛందఃపద్యేచవేదేచ' ఇతివిశ్వః. ఛందశ్శబ్దా స్మయటిజీవ్. మునిపుంగవస్య - ముని శ్రేష్ఠస్య, వాల్మీకేః అంతేవసంతా వంతేవాసినా శిష్యా, ఏతేనఆనయో రథఃకితవచనత్వం సూచ్యతే. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్య' ఇత్యమరః. ఏతౌ కుమారా మైథిలేయా - కుశలవౌ, రఘువీరవృత్తం - శ్రీరామచరితం, యథాక్రమం ఉపదేశానుసారేణైవేత్యర్థః, గాతుం - గానేన పఠితుం, ఉపాక్రమేతా ముపక్రాంతవంతౌ, చశబ్దోఽయ మనుయోగం సముచ్చినోతి,ఏతేన ప్రశ్నానంతర మేవ ఆవిలంబేన ప్రారబ్ధగానయో రనయో శ్శ్రీరామస్య చానౌన్యం ద్యోతయతి. ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రా మిశ్రణా దుపజాతి వృత్తం. 'స్యాదింద్రవజ్రాయదితౌ జగౌగ.' 'ఉపేంద్రవజ్రాజతజాస్తతోగౌ'. 'ఆనంతరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తాః' ఇతికేదారే ణో

1 సవ. 2 సత్తమస్య.

అస్తి ప్రశస్తా జనలోచనానా
మానందసందాయిషు కోసలేషు,
ఆజ్ఞాసముత్సారితదానవానాం
రాజ్ఞా మయోధ్యేతి పురీ రఘూణాం. ౧౭
తా మావస ద్దశరథ స్సురవందితేన
సంక్రందనేన విహితాసనసంవిభాగః,
బృందారకాధివిజయే సురలోకలబ్ధ
మందారమాల్యమధువాసితవాసభూమిః. ౧౮

క్తత్వాత్. ౧౬. ఉపక్రమప్రకారమేవాహ—అస్తీతి. జనలోచనానా మానందసందాయిషు-సమస్తవస్తుసమృద్ధతయా సకలజననయనానందకరేష్వి త్యర్థః; కోసలేషూత్తరకోసలేషు జనపదేషు బహువచనాంతైవ దేశవిశేషస్య సంజ్ఞా, ప్రశస్తా-ప్రఖ్యాతా, ఆజ్ఞా యైవ సముత్సారితా నిరస్తా దానవా యేషాం తేషాం చండశాసనానా మిత్యర్థః. రఘూణాం - రఘువంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం-ప్రజానురంజకానాం, నృపాణాం రఘుశబ్దేన యదుశబ్దవత్తదపత్యే లక్షణా, రఘుశబ్దస్య జనపదవాచిత్వాభావేన అతద్రాజత్వా దృహుషులు గసంభవాత్ (కేచిత్తు ఉత్తరకోసలానాం రఘుసంజ్ఞా మంగీకృత్య తద్రాజత్వా దిక్ష్వాకుశబ్దవద్బహుషు లుగిత్యాహుః) రఘువంశ్య రాజసంబంధి నీత్యర్థః. యోద్ధు మశక్యా అయోధ్యేతి అన్వర్థసంజ్ఞా పురీ రాజధానీ అస్తి. ఇంద్రవజ్రా వృత్తం. లక్షణంతూక్తం. సంధాయి ష్వివ్యసి పాతః. ఉదాత్తాలంకారః ౧౭. తామితి. సురవందితేన-సురసేవ్యేన, సంక్రందనేన.ఇంద్రేణ, ని. 'సంక్రందనో దుశ్చ్యవన స్తురాషాట్ఛ్రేష్ఠనామాన' ఇత్యమరః. విహితః ఆసనసంవిభాగః యస్య సః - దత్తార్ధసనః, ఇంద్రస్యాపి మానసీయ ఇత్యర్థః, తథా బృందారకారీణాం - దానవానాం, విజయే సతి - దానవేషు విజితేషు సత్స్విత్యర్థః; సురలోకే - స్వర్గే, లబ్ధాని పరితోషాత్సురైర్దీయమానతయా ప్రాప్తాని మందారాణాం మాలా ఏవ మాల్యాని పారిజాతకసుమప్రజః తేషాం మధునా పుష్పరసేన, వాసితా సురభితా, వాసభూమిర్నివసనస్థానయస్య సతథోక్తః. భూలోకేఽపి స్వర్గసుఖానుభావక ఇత్యర్థః. ని. 'మధు మద్యే పుష్పరస' ఇత్యమరః. దశరథోనామరాజా తా మయోధ్యా మావసత్ - ఆధివసతిస్మ 'ఉపాన్వధ్యాజ్వస' ఇతి కర్మత్వం తత్ర వర్తమానో నిజకార్యనిర్వాహతయా సురైః పూజ్యమానః చిరకాలం సామ్రాజ్యశ్రియ మనుబభూవే త్యర్థః, అనుప్రాసోఽలంకారః. వసంతతిలకావృత్తం. ౧౮. అథేతి. అథానంతర మస్మిన్దశరథే అనపత్యతయా-

గ. అథాస్మిన్నపత్యతయా దూయమానమానసే పుత్రాగ్రహం క్రతు మశ్వమేధం విధాతుంమంత్రిభి [1]స్సమం మంత్రయమాణే దశరథేసుమంత్రః ప్రహృష్టమనామహర్షే రంగదేశసంగతావగ్ర హానిగ్రహశౌండస్య విభండకసూనో ర్వశ్య మృశ్యశృంగస్య ప్రసాదా త్పుత్రభవో భవితా కుమారాణా మితి సనత్కుమారో దీరితం పురావృత్త మముష్మై దశరథాయ కథయామాస. ౧౯ సోఽపి సుమంత్రవచనాచ్ఛాంతాధి ఖ్శాంతాకుటుంబినం సంబన్ధి

ఆపుత్రతయా. దూయమానం - పరితప్యమానం, మానసం యస్య తస్మిన్, 'నాపుత్రస్య హి లోకోఽస్తి తం సర్వే పశవో విదు' రితి. 'ఆపుత్రస్య గతి ర్నాస్తీ'తి శ్రుతి స్మృతిభ్యా మితి భావః. 'దూఙ్ పరితాప' ఇతి ధాతోఃకర్తరి శానచ్. ఆతశ్చోప పున్నాన్నో నరకా త్త్రాయంత ఇతి పుత్రా స్తదర్థం పుత్రలాభార్థ మిత్యర్థః. అర్థేన సహనిత్యసమాస స్సర్వలింగతాచ వక్తవ్యా. అశ్వమేధం క్రతుం - అశ్వమేధయాగం విధాతుం కర్తుం, మంత్రిభి స్సచివై స్సాకం, మంత్రయమాణే విచారయమాణే సతి-తదా సుమంత్రః-కులక్రమాగతో మంత్రిప్రవరః కర్తా అంగదేశే అంగరాష్ట్రే, సంగతః ప్రాప్తఃయోఽవగ్రహాఃవృష్టిప్రతిబంధాః, 'అవేగ్రహోవర్షప్రతిబంధే' ఇత్యప్ ప్రత్యయః. ని. 'వృష్టిర్వర్షం తద్విఘాతేఽవగ్రాహావగ్రహౌసమౌ' ఇత్యమరః. తస్య నిగ్రహే, నివర్తనే, శౌండస్య దక్షస్య,నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ స్యేత్యర్థః.సప్తమ్యాశౌండైరితి సమాసః. విభండకసూనోఃవిభండకాఖ్య ముసిపుత్రస్య, ఋష్యశృంగస్య మహర్షేఃమహర్షిలక్షణముక్తం. ప్రసాదా దనుగ్రహాత్, ప్రభావా దితి పాఠేసామర్థ్యాత్ ఆవశ్యం నిశ్చితం కుమారాణాం-పుత్రాణాం, ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవఃకారణం 'భూవాదయో' రప్. భవితాభవిష్యతి, ఆనద్యతనే లుట్. దశరథ ఇతిశేషః. ఇత్యేవం సనత్కుమారేణ పరావరవిదాబ్రహ్మమానసపుత్రేణదీరితం - బ్రహ్మసభాయాం కథితం, పురావృత్తం పూర్వవృత్తాంత మముష్మైదశరథాయ కథయామాస పూర్వ మిక్ష్వాకుసారలక్ష్యేణ బ్రహ్మసభాంగత స్సనుంత్ర స్తత్ర భూయోకరాజ ప్రస్తావతత్పరై స్తైవై ఋష్టేన సనత్కుమారేణ త్రైకాల్యవిదా కథితస్య దశరథవృత్తాంతస్య మనసి స్థితత్వాత్తదానీ మేతత్సర్వం నివేదయామాసే త్యర్థః. ౧౯. స ఇతి. సఃదశరథోఽపి, సుమంత్రస్య వచనా త్తథ్యవాక్యే ద్ధేతోఃశాంతఃశమం గతఃఆధిఃపుత్రాభావజాతమనోవ్యథా యస్య స తథోక్తస్య. ని. 'పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథా'ఇత్యమరః. శాంతానామ అంగదేశాధీశ్వ

---

1 సవ.

నమేన ముని మానీయ వసిష్ఠాదిష్ట మశ్వమేధాధ్వరం సర
యూరోధసి విధాయ తత్రపుత్రీయా మిష్టిం విధివత్కర్తు మా
రభత. ౨౦ తదను హవిరాహరణాయ [1]ధరణ్యాం కృతావతర
ణా స్సర్వే, [2]గీర్వాణగణా [3]శ్శతమఖప్రముఖా శ్చతుర్ముఖా
యదశముఖ[4]ప్రతాపగ్లీష్మ్మ [5]సంప్లోషణ మావేద్య తేన

రస్య రోమపాదనామ్న స్తనయా తయా కుటుంబినం - కుటుంబసంతం, శాంతాదానిమిత్యర్థః. అవగ్రహనివారణానన్తరం పాత్రోషకతయా నిజపుత్రికాయా దత్తత్వాదితి భావః. ఆతవీవ సంబంధినం బన్ధు రోమపాదస్య దశరథస్య చ సౌహార్ద సంబంధరూపస్నేహదరభావస్య విద్యమానత్వాదితి భావః మునిం మననశీలం, మునిలక్షణ ముక్తం. ఋశ్యశృంగ మానీయ స్వయ మేవేతి శేషః. వసిష్ఠేన-నిజకుల గురుణా, ఆదిష్ట ముపదిష్టం, వసిష్ఠాధిష్ఠిత మితి పాఠే వసిష్ఠే నాధిష్ఠితం నియమిత మశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి-సరయ్వాఖ్యనదీతీరే. ని. 'ఊలు రోధ శ్చ తీరంచే' త్యమరః. విధాయ-విధిబోధితక్రమేణ కృత్వా, తత్ర సరయూరోధస్యేవ న త్వశ్వమేధే. న హికర్మణి కర్మారంభ ఇతి శాస్త్రనిషేధాత్, పుత్రీయా, నిమిత్తం పుత్రోత్పాదనహేతు మిత్యర్థః. 'పుత్రాచ్ఛ చే'తిఛ ప్రత్యయః. ఇష్టిం - యాగం, పుత్రకామేష్టిం - యాగం, పుత్రకామేష్టిం విధివత్ విధ్యర్హం, యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః. 'తదర్హం' తివతి ప్రత్యయః. కర్తు మారభత ఉపాక్రమత. ౨౦. తదన్వితి. తదను-ఆరంభానంతరం, హవిరాహరణాయహవిర్భాగా నాహర్తుం, ధరణ్యాం కృతావతరణాః-భువం ప్రత్యాగతాః, శతమఖప్రముఖాః ఇంద్రాద్యా స్సర్వే, గీర్వాణగణాః దేవగణాః, చతుర్ముఖాయ-బ్రహ్మణే, దశముఖస్య-రావణస్య, ప్రతాపః - తీక్ష్ణదండజం తేజః, ని. 'స ప్రభావః ప్రతాప శ్చ య స్తేజః తీక్ష్ణదండజ' మిత్యమరః. సఏవ గ్లీష్మ్మా - గ్రీష్మర్తుజనిత సంతాప స్తేన య త్సంప్లోషణం దాహః 'ప్లుషదాహ' ఇతి ధాతోర్ల్యుట్. తదా వేద్య-విజ్ఞాప్య, తేన సహ-చతుర్ముఖేన సాకం, శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం ధను ర్యస్య తం శార్ఙ్గధన్వానం శ్రీమహావిష్ణుం,ధనుషశ్చేత్యనఙ్ దేశః బహుప్రీహిత్వాత్,శరణం-రక్షితారం, ని. 'శరణం గృహరక్షితో'రిత్యమరః. ఇతి మన్వానాః - ఆవఋధ్యమానాః,శరణపదస్య కర్మత్వేఽపి నిపాతేనేతిశబ్దేనాభిహితత్వా న్న ద్వితీయా. తిఙాద్యుప సంఖ్యానస్యోపలక్షణత్వాత్. యథాహ వామనః 'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః పరిగణనస్య ప్రాయికత్వా'దితి నానావిధాః బహుప్రకారాః ప్రస్తుతాః

---

1 ధరణా.2 గీర్వాణాః. 3 శక్ర. 4 ప్రతాపానల. 5 సంశోషణ.

సహశరణ మితిశార్ఙ్గధన్వాసంమన్వానాః, [1]నానావిధ ప్రస్తుతస్తుత
యః క్షీరాంబురాశి మానేదుః. తత్ర. ౨౧
ప. సంతాపఘ్నం సకలజగతాం శార్ఙ్గచాపాభిరామం
లక్ష్మీవిద్యుల్లసిత మతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయకాయం,
వైకుంఠాఖ్యం మునిజనమనశ్చాతకానాం శరణ్యం

తత్కాలోచితాః స్తుతయః స్తోత్రాణియేషాంతే తథోక్తాః.యద్వా నానావిధం యథా తథా ప్రస్తుతా ఉపక్రాంతాః స్తుతయో యేషాం తేతథోక్తా స్సంతః క్షీరాంబురాశిం-క్షీరార్ణవమానేదుః; శ్రీమహావిష్ణోః క్షీరాబ్ధిశాయిత్వా త్తత్తీరం ప్రాపు రిత్యర్థః. అంబురాశిశబ్దస్యరూఢ్యార్థవపరిత్యాన్నానార్థాంతరయోగాపేక్షయా రూఢి ర్బలీయసీతి మీమాంసకాః. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం 'షడ్జవిశరణ గత్యవసాదనే' ష్వితిధాతో ర్లిట్. ౨౧. అథ త్రిభిః శ్లోకై శ్శ్రీమహావిష్ణుం వర్ణయతి - సంతాపఘ్ను మిత్యాది. సకలజగతాం-సమస్తలోకానాం, సంతాపం తాపత్రయజనితం క్లేశమాదిజనితం చ సంజ్వరం హంతి నాశయతీతి సంతాపఘ్నస్తం 'హోహాంతే' రితి కుత్వం శార్ఙ్గమేవ చాపం ఇంద్రధనుస్తేనాభిరామం మనోజ్ఞం లక్ష్మీ రేవ విద్యుత్ సౌదామినీ తయా లసితం లసన్తం కర్తరి క్తః'గతిబుద్ధి'త్యాదిసూత్రే చకారాత్ కర్తరీవార్థత్వాత్. అతసీనామ తుమూపరపర్యాయో వృక్షవిశేషః. ని. 'అతసీ స్యా దుమా తుమా' ఇత్యమరః ఆంధ్రభాషాయాం 'నల్లపువ్వులుగల అగిసి' తస్యాః గుచ్ఛస్య-పుష్పస్తబకస్యసమానాచ్ఛాయా కాంతి రస్య తాదృశః కాయో దేహో యస్య తమిత్యుపమా. ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతా' వితి వైజయంతీ. 'సమానస్య ఛంద' సీత్యాదిసూత్రే సమానస్యేతి యోగవిభాగాచ్ఛాయాదిషుపరేషు సమానశబ్దస్య స భావః. మునయో మనశీలాతపేవ జనా స్తేషాం మనాంస్యేవ చాతకాః పక్షివిశేషాః శరణే - రక్షణే,సాధుం శరణ్యం 'సర్వంసహాపతితమంబునచాతకానా' మిత్యాదినా తేషాం తదేకశరణత్వా దితి భావః 'తత్ర సాధు' రితియత్ప్రత్యయః. ఆపాంసమూహ ఆపం 'తస్యసమూహ' ఇత్యణ్. కారుణ్యం - దయైవ, ఆపం యస్య తం, అథవా కారుణ్య మేవ అపోయస్య తం కారుణ్యాపం 'ఋక్పూరి'త్యాదినా సమాసాంతః. విష్ణురేవ వైకుంఠో విష్ణుః స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః. సఖిత్యాఖ్యా యస్యతం కాలమేఘం-నీలాంబుదం, త్రిదశపరిషత్-బ్రహ్మేంద్రాదిదేవసమాజో దదర్శ. త్రిదశేత్యత్ర విస్రోదశా అవస్థా బాల్యయౌవన

1 కృతనానావిధ.

కారుణ్యావం త్రిదశపరిషత్కాలమేఘం దదర్శ. ౨౨
క్షీరాంభోధే ర్జఠర మభితో దేహభాసాం ప్రరోహైః
కాలోన్మీలత్కువలయదళాదైర్వృత మాపాదయంతం,
ఆతన్వానం భుజగశయనే కామపి శ్రోమగౌరే
నిద్రాముద్రాం నిఖిలజగతీరక్షణే జాగరూకామ్. ౨౩
ప్రహ్లాదస్య వ్యసన మమితం దైత్యవర్గస్య దంభం

కామారాణి జన్మసత్తాపృద్ధయో వా యేషాం తే. యద్వా త్రిదశపరిమాణ మేషా మితి 'బహుప్రీహాసంఖ్యేయే' ఇత్యాదినా డచ్. ఆత్రోపమారూపకయో రనుప్రాసస్య చ పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః.ఏతదాద్యశ్లోక త్రయం మందాక్రాంతాపృత్తమ్.'మందా క్రాంతా జలధిషడగై ర్భా నతౌ తా ర్ణవూ' చేదితి లక్షణాత్. ౨౨. క్షీరేతి. పునఃదేహభాసాం - నిజశరీరకాంతీనాం, ప్రరోహై రంకురై:, క్షీరాంభోధేః క్షీరసముద్రస్య, '' రూఢి ర్యోగమపహరతి'' తిన్యాయేన యోగాచ్ఛ్రీర్భలీయస్తా దితి భావః. జఠర మభితః - మధ్యప్ర దేశస్య సమంతా దిత్యర్థః. సలిల మభిత ఇత్యపి పాఠః ''ఆభితఃపరిత'' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. కాలే- చంద్రోదయకాలే, ఉన్మీలంతి వికసంతి, యాని కువలయదళాని-నీలోత్పలపత్రాణి తైరద్వైత మభేదం తత్సాదృశ్య మిత్యర్థః ఆపాదయంతం-సమ్పాదయంతం, కాలగ్రహణం దళానా మమ్లానత్వద్యోతనార్థం నిజదేహకాంతిచ్ఛటాభిః క్షీరార్ణవస్య నీలవర్ణతాం జనయంత మిత్యర్థః. ఏతేన శ్రీమ హావిష్ణుదివ్యశరీరస్యేంద్రనీలసాదృశ్యంసూచ్యతే. తముక్తం. ''క్షీరమధ్యే క్షిపేన్నీలం క్షీరంచేన్నీలతాంవ్రజేత్, సఇంద్రనీలో విజ్ఞేయ స్సర్వసౌఖ్యకర శ్శుభ'' ఇతిరత్నశా స్త్రప్రచనాత్. ఆతపివక్షీరస్య స్వభవళిమపరిత్యాగేనాన్యనీలిమస్వీకరణో ద్భేక్షగుణా లంకారః. ''తద్గుణ స్స్వగుణత్యాగా దనోత్కృష్టగుణావృతి'' రితి లక్షణాత్. తథా శ్లోమవ ద్దుకూలవద్ధారే సిత ఇత్యుపమా.ని. ''గౌరోఽరుణే సితేపీత'' ఇతివిశ్వామరాః. భుజగశయనే - శేషపర్యంకే, నిఖిలజగతీనాం - సకలలోకానాం, రక్షణే - పాలనే, ని. ''జగతీ విష్టపే భూమ్యా'' మితి విశ్వః. జాగరూకాం - జాగ్రతీం, సావధానా మిత్యర్థః. 'జాగర్తేరూక' ఇత్యూకప్రత్యయః. ఆతపివ కామ ప్యనిర్వాచ్యాం-లోకవిలక్షణత్వా దితి భావః. నిద్రాముద్రాం - యోగనిద్రావష్టాంఆతన్వాన మనుభవాణం, తనో తే శ్చానచ్. ౨౩.ఆ. ఆథనృసింహావతారంవర్ణయతి. ప్రహ్లాదస్యేతి. అమితమపారం, ప్రహ్లాదస్య - హిరణ్య కశిపుతనయస్య, నిజభక్తాగ్రేసరస్య, వ్యసనం - సర్వదంశ నసముద్ర పాతనాది తత్పీతృకృతవిపదం, వి. 'వ్యసనం విపది భ్రంశ'' ఇత్యమరః తథా

స్తంభం వక్షస్థల మపి రిపో ర్యోగపద్యేన భేత్తుం,
బద్ధశ్రద్ధం పురుషవపుషా మిశ్రితే విశ్వదృష్టే
దంష్ట్రారోచిర్విశదభువనే రంహసా సింహవేషే. ౨౨
నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ
నామావశేషితమహాబలివైభవాయ,
నానాచరాచరవిధాయకజన్మదేశే

దైత్యవర్గస్య హిరణ్యకశిపుముఖాసురనికరస్య, దంభం మాయాడమ్బరం, స్తంభ మయోమయ స్తంభం చరిత్వా హిరణ్యకశిపో ర్వక్షస్థల మపి,అపిశబ్ద స్సముచ్చయే. యోగ పద్యేనైకవారేణైవ నఖకాలక్రమేణేత్యర్థః. భేత్తుం - విదారయితుం, పురుషవపుషా - నరశరీరేణ మిశ్రితే - మిళితే, అతఏవ, విశ్వదృష్టే - అత్యాశ్చర్యతయా విశ్వజనాలో కితే, దంష్ట్రాణాం దంతవిశేషాణాం, రోచిర్భిః, విశదాని - శుభ్రాణి భువనాని ముఖీస్థ లోకా యస్య తస్మిన్ సింహవేషే-సింహాకారే రంహసా - వేగేన, బద్ధశ్రద్ధం - విహి తాదరం, నరసింహరూపే ణావతీర్ణ మిత్యర్థః. దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ఉక్తంచ శ్రీభాగవతే. ''భక్తప్రతిజ్ఞాపరిపాలనాయసర్వాత్మతా వ్యాప్తిదిదర్శనాయ, దైత్యేం ద్రవక్షోదళనాయ విష్ణుస్స్తంభాన్నృసింహాకృతి రావిరాసీత్, అత్రక్రమికస్య-స్తం భాదివిదారణస్య, యోగపద్యసంబంధేఽపితత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః. ౨౨. నారాయణాయేతి.నారాయణాయ-పరమాత్మనే,తదుక్తం ''నారాయణః పరోఽవ్యక్తా దండమవ్యక్తసం భవం''ఇతి. యద్వానరస్యసంబంధీని నారాణి తత్వాని తానిఆయనం స్థానం యస్య నారాయణః తదుక్తం ''నరాజ్ఞాతాని తత్వాని నారాణీతి విదుర్బుధాః తస్య తాన్యయనం పూర్వం తేన నారాయణఃస్మృత'' ఇతి. అథవానారా ఆపః ఆయనం యస్య తథా ''ఆప ఏవార్ణవే తస్మిన్ యత్తదస్యాయనం గతాః. నారా స్తా స్సృష్టితరణాత్ తేన నారాయణ స్స్మృత'' ఇతి ''ఆపోనారాఇ తిప్రోక్తాఆపోవైనరసూనవః, తాయదస్యాయనంపూర్వంతేననారాయణస్స్మృత'' ఇత్యా దినా, నారా ఇత్యాదిత్వా ల్లిప్తం. ఆర్షోవా జీబభావః. తస్మైనారాయణాయ నళి నాయతలోచనాయ పుండరీకవిశాలాక్షాయ నామ్నా -నామమాత్రేణ ఆవశేషిత మవ శేషవత్కృతం మహా ద్భూయిష్ఠంబలివైభవం పైరోచనీసంపద్యేన తస్మై, వామనాయతా రేబలిం పాదేనాక్రమ్య పాతాళే నిక్షిప్తవతఇత్యర్థః. నానా - బహుప్రకారం చరా చరం - స్థావరజంగమాత్మకం, జగత్. ని. ''చరాచరం స్యా జ్జగతి'' ఇతి విశ్వః. తస్య విధాయకో-సిర్హాతా, బ్రహ్మా తస్య జన్మదేశో జన్మస్థానం, నాభీపుటం-నాభీపద్మకోశం

నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై. ౨౫

గ. ఇతి ప్రణమ్యోత్థితా నేత్రా స్తుతిరవముఖరితహరిన్ముఖా
హరిహయప్రముఖా నఖిలా [1]నమరా నరుణారుణతామరసవిలా
సచోరై ర్లోచనమరీచిసంతానై రానందయ న్భగవా నరవింద
లోచనః స్ఫుట మిద మభ్భాషత. ౨౬

ప. అపి కుశల మమర్త్యా స్వాగతం సాంప్రతం వ
శ్శమితదనుజదంభా కిం ను దంభోళికేళిః?

యస్య తస్మై పరస్మై పురుషాయ - పరమపురుషాయ, నమః నమస్స్వస్తిస్వాహాదినా చతుర్థీ, తథాచ శ్రీభాగవతే. "నతోఽస్మ్యహం త్వాఖిలహేతుభూతం నారాయణం పూరుష మాద్య మవ్యయం, యన్నాభిజాతాదరవిందకోశాదజ్ఞోఽవిరాసీ ద్యత ఏష లోకః" ఇత్యుక్తత్వాత్. వసంతతిలకావృత్తం. ౨౫. ఇతీతి. ఇత్యుక్తిప్రకారేణ ప్రణమ్య-సాష్టాంగప్రణామం కృత్వా ఉత్థితా-ఉత్థానం ప్రాప్తా, స్తుతిరవైస్తారత రస్తోత్రధ్వనిభిః, ముఖరితాని- ప్రతిధ్వనివశా న్ముఖరీకృతాని, హరితాం దిశాం ముఖాని ప్రదేశా ఏవ వదనాని యేషాం తా హరి హయప్రముఖా నింద్రాదీ, ని. 'ఇంభ భేదీ హరిహయ' ఇత్యమరః. ఏతా న్పూర్వోక్తా నఖిలా నమరా నశేషసురాన్ ఆరుణారుణ మరుణ ప్రకారం,అత్యంతలోహిత మిత్యర్థః. 'ప్రకారే గుణవచనస్యే'తి ద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావా త్సుపో లుక్. తాదృగ్య త్తామరసం - పద్మం,తస్య విలాసచోరైః తత్తుల్యై రిత్యర్థః; మహాభాగ్యలక్షణసంపన్నస్యాస్య రక్తాంతనయన త్వా దితి భావః. తదుక్తం సాముద్రికశాస్త్రే. 'పాణిపాదతలే రక్తే నేత్రాంతౌ చ నఖా స్తథా, తాలుజిహ్వోష్ఠరంధ్రం చ సప్తరక్త స్సుఖీ భవే' దితి. లోచనమరీచిసం తానై ర్దృష్టిప్రభాపరంపరాభిః, 'మరీచివీచీచయసంచారై'రిత్యపి పాఠః. ఆనందయన్ సంతోషయన్, అరవిందలోచనః-విష్ణుః, అరవిందగ్రహణం దృష్టీనాం సుఖోన్ముల నత్వద్యోతనార్థం. స్ఫుటం - వ్యక్తం. ఇదం - వక్ష్యమాణం, అభాషత - అవోచత్. ౨౬. అపీతి. హే అమర్త్యాః - ఇంద్రాదిదేవతాః, వః-యుష్మాకం, కుశల మపి - క్షేమం, కిం? ని. 'కుశలం క్షేమ మస్త్రియా' మిత్యమరః. అపిశబ్దః ప్రశ్నే. ని. 'గర్హాసముచ్చయప్రశ్నశంకాసంభావనా స్వపీ' త్యమరః. తథా వః సాంప్రత మిదానీం శోభనమాగతం స్వాగతం - సుఖాగమనం కిం? భావే క్తః. దంభోళికేళి ర్వ జ్రాయుధవిలాసః, శమితో నివారితో దనుజానాం - దానవానాం, దంభః-కపటో

---

1 అమరగణానరుణతామరస.

అపిధిషణమనీషానిర్మితా నీతిమార్గా
స్త్రిదశనగరయోగక్షేమకృత్యే క్షమంతే! ౨౭

గ. ఏవం భగవతః కుశలానుయోగపురస్సరీ మమృతాసారసరసాం సరస్వతీం సమాకర్ణ్యసంపూర్ణమనోరథా సుమనసాం సంసత్పుంనేపరస్తై విజ్ఞాపయామాస. అం. దేవ కథ మకుశల మావిర్భవేద్భవతా కృతావలంబానా మస్మాకం కింతు. ౨౮

పాయో యయా సా తద్గోక్తా కిం ను? విష్వక్సృదానవారి మిత్యర్థః. తథా ధిషణస్య బృహస్పతే ర్మనీషయా - బుద్ధ్యా, నిర్మితా-రచితాః, ని. 'బృహస్పతి స్సురాచార్యో గీష్పతి ర్ధిషణో గురు' రిత్యమరః. నీతిమార్గాః - నీతిశాస్త్రప్రదర్శితయుక్తయః, త్రిదశనగర స్యామరావత్యాః, యోగక్షేమకృత్యే - సంరక్షణకర్మణి, క్షమంతేఽపి-సమర్థా భవంతి కిం. పూర్వవదపి ప్రశ్నే.ఆలబ్ధలాభో యోగః లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమ మితి వివేకః. ని. 'యోగోఽలబ్ధస్య లాభ స్స్యాత్ క్షేమం లబ్ధస్య పాలన' మితి శేషాత్ కృత్యే ఇత్యపి పాఠః.కృత్యే నిష్పాదనాయ. మాలినీవృత్తమ్. ౨౭. ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకారేణ కుశలానుయోగేన పురస్సరీం-కుశలప్రశ్నపూర్వికామితియావత్.'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషుసర్వతే'తి టచ్ప్రత్యయః. టిత్వాత్ ఙీప్. (కుశలానుయోగపురస్సరా మితి పాఠే బహువ్రీహిణా పురస్సరశబ్దస్యోపసర్జనత్వా న్నఙీప్). ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చ' ఇత్యమరః. అమృతాసారోఽమృతధారాసంపాత స్తద్వ త్సరసాం రుచిరాం.ని.'ధారా సంపాత ఆసార' ఇత్యమరః. భగవతః 'ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్యవీర్యస్య యశసశ్శ్రియః, జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చాపి షణ్ణాం భగఇతీరణే'త్యుక్తలక్షణషడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నస్య విష్ణోః సరస్వతీం వాణీం సమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా,సంపూర్ణమనోరథానాం యదర్థం వయ మాగతాస్త దేవ భగవా నపి పృష్టవాన్. ఆతోఽస్మత్కార్యం జ్ఞాతప్రాయ మేవేతి పరిపూర్ణవాంఛితా సతీ సుమనసాం సంసత్ దేవసమితిః. ని. 'సుమనాః పుష్పమాలతోఽపి స్త్రీదేవబుధయోః పుమా' నితి వైజయంతీ. 'సభా సమితిసంసద' ఇత్యమరః. పరస్తై పుంసే - పరమపురుషాయ, విష్ణవే, విజ్ఞాపయామాస - విజ్ఞాపితవతీ. అం. అ. కి మితి విజ్ఞాపయామాసేత్యత ఆహ—దేవేతి. హే దేవ - ద్యోతమాన స్వామిన్, భవతా - మమాత్మనా హేతునా, కృతావలంబానాం - యుష్మదధీనానా మిత్యర్థః; ఆస్తాక మకుశల మకుశభం, కథ మావిర్భవేదుత్పద్యేత నావిర్భవేదేవే త్యర్థః. తథాపి కించి ద్విజ్ఞాపనీయ మస్తీ త్యాహ—కింత్వితి. యద్యపి 'ప్రభోః పరాశయజ్ఞస్య దాతు ర్దాక్షిణ్యశాలినః, కిమర్థ మర్థినో వాక్య మల మేవాగ్రతః స్థితి' రితిన్యాయేన త్వాం శరణంగత్వా

ప. అ స్తి ప్రశ స్తవిభవై ర్విబుధై రలంఘ్యా
లంకేతి నామ రజనీచర రాజధానీ, 30

మాణిక్యమందిరభువాం మహసాం ప్రరోహై
స్తేజస్త్రయాయ దినదీపదశాం దిశంతీ.
ఏనాం పురాణనగరీం నగరీతిసారాం
సారాభిరామభుజనిర్జితయక్షరాజ:,
హేలాభిభూతజగతాం రజనీచరాణాం

పురతోఽవస్థానమే వాస్తు తాత్కార్యసాధకం తథా ప్యాత్మ్యతిశయేన కించి దుచ్యత ఇతి భావ:. అథ. అస్తీతి. ప్రశస్తవిభవై: - ప్రఖ్యాతవస్తుసంపద్భి రుపలక్షితా, విబుధై రలంఘ్యా - లంఘితు మశక్యా, దేవానా మప్యసాధ్యేత్యర్థ:. మాణిక్యమందిరభువాం - మణిమయగృహప్రభవానాం, తృతీయాదిషు భాషితపుంస్క మితి పుంవద్భావా దువ జా దేశ:, మహసాం తేజసాం, ని. 'తేజో ధామ మహోవిభే'త్యమర:. ప్రరోహై రంకురై స్తేజసాం భాసితభాసుకృశానుసూర్యాణాం ధామ్నాం త్రయాయ దినే - అహ్ని, యోదీప స్తస్య దశామవస్థాం, నిస్తేజస్కతా మిత్యర్థ:. ని. 'దశావర్తా వవ స్థాసూ' మితి విశ్వ:. దిశంతీ-దదానా, అత్రాసంబంధేఽపి సంబన్ధరూపాతిశయోక్తి:. లంకేతినామ - లంకేతి ప్రసిద్ధా, లంకానామ్నా ప్రసిద్ధేత్యర్థ:; రజనీచరాణాం - రాక్ష సానాం, రాజధానీ నగరీ - ప్రధాననగరీ, అస్తి. రాజానో ధీయంతేఽస్యా మితి రాజ ధానీ 'కరణాధికరణయో శ్చే'త్యధికరణా ల్లీట్. ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయం వసంత తిలకావృత్తమ్. ప్రశస్త: విభవ: యేషాం తై రితి విబుధవిశేషణత్వేన 'మాణిక్యమంది రభువా' మితి స్వతంత్రత్వేన వ్యాఖ్యాంతరం. 30. ఏనామితి. సారాస్సర్వజ్ఞవృక్ష స్తద్వ దభిరామై: రాయతత్వాదిగుణసంపన్నత్వా త్తత్తుల్యై:, భుజై ర్వింశతిసంఖ్యాక నిజబాహుభి: నిర్జితో యక్షరాజ: కుబేరో యేన స తథోక్త:. నిర్జితరాజరాజమిత్యపి పాఠ:. ని. 'సాలేతుసర్జకార్ష్యశ్యకర్ణికా' ఇత్యమర:. విశ్రవసోఽపత్యంరావణి: తస్యాపత్యమిత్యణ్. 'విశ్రవసోవిశ్రవణరవణా' వితిప్రకృతేరవణా దేశ:. పౌరాణికా స్తు రావయతీతిరావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి. తదుక్త ముత్తరశ్రీరామాయణే 'యస్మా ల్లోకత్రయం చైత ద్రావితం భయ మాగతం, తస్మా త్త్వం రావణో నామనామ్నా వీర భవిష్యసీ'తి కారితే ర్ణ్యంతా త్కర్తరిల్యుట్. రావణఇతి నామధేయం యస్య స తథోక్త:. హేలయా-విలాసేన, అవజ్ఞయావా, అభిభూతాని - తిరస్కృతాని, జగంతి యై

రాజా చిరా దవతి రావణనామధేయః. 3౧
యద్బాహురాహురసనాయితశస్త్రధారా
దిక్పాలకీర్తిమయచంద్రమసం [1]గ్రసంతే,
[2]తద్వైరిణాం రణముఖే శరణప్రదాయీ
నైవాస్తి కశ్చిదము మంతక మంతరేణ. 3౨
అంభోజసంభవ మముం బహుభిస్తపోభి
రారాధయ స్వ మవాప పరైర్దురాపమ్,

స్తేషాం. ని. 'హేలావజ్ఞావిలాసకృ' దితి విశ్వః. రజనీచరాణాం రాజా-చక్రవర్తీ, నగస్యభర్వతస్యేవ రీతి రాకృతి ర్యస్య స తథాభూత స్సాలః ప్రాకారో యస్యా స్తాంగిరిదుర్గప్రాయప్రాకారావృతత్వా దతిదుర్గమా మిత్యర్థః. ని 'ప్రాకారో పరణ స్సాల' ఇ త్యమరః. ఏనాం - పూర్వోక్తాం లంకానామ్నా ప్రసిద్ధాం, పురాణనగరీం-పురాతనపురీం, చిరా చ్చిరకాలమారభ్య, విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం. అనతి-రక్షతి. అనుప్రాసః. 3౧. ఆ. ఆభ్యాం తన్మహిమానం నిర్ణయతి, - యదిత్యాది. యస్య రావణస్య బాహవో వింశతిసంఖ్యాకా భుజా స్తపేవ రావణో విభుంతుదాస్తేషాం రసనాయితాః-రసనానుదాచరితాః, శస్త్రధారా-ఆయుధానాం శ్రేణయః తీక్ష్ణధారా వా, 'రసనాయి' తే త్యత్ర ఆచారక్యబంతాశ్చర్తరి క్తః. దిక్పాలానా మింద్రాదిదిగీశ్వరాణాం, కీర్తిమయో-యశోరూపః, తాద్రూప్యే మయట్. యశ్చంద్రమా శ్చన్ద్రికాః. ని. 'హిమాంశు శ్చంద్రమా శ్చంద్ర' ఇత్యమరః. తం గ్రసంతే-గిలన్తి, రణకోవిదో ఽయం రావణః నిజబాహుబలేన దిక్పాలా న్నిర్జిత్య తత్కీర్తిలుంపతీత్యర్థః. ఏకస్య చంద్రమసః, ఆనేకరాహుసమ్మర్దేకిమనుష్ఠాంతరం సక్తస్య మితి భావః. తథా తస్య వైరిణాం - శత్రూణాం, రణముఖే-రణాగ్రే, అము మేన మితి వాక్యేన నిర్దేశః. అంతకమంతరేణయమం వినా, 'అంతరాంతరేణ యుక్త' ఇతి ద్వితీయా. కశ్చిత్కో ఽపి దేవః శరణప్రదాయీ-రక్షణశక్తవర ఇత్యర్థః. నాస్త్యేవ ఆన్యవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః. రణపరాయణా స్వైరిణో విజిత్య యమమప్యుంనయతీ త్యర్థః. రసనాయితేత్యత్ర ఇవ శబ్దలోపా ల్లుప్తోపమా. సా చోక్తరూపకేణ సంకీర్యతే. 3౨ ఆ. ఏతాదృశసామర్థ్యం రావణస్య శుత ఆగమితమిత్యత ఆహ—అంభోజేతి. అపక్రాంతత్వా దుత్తరత్ర తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానమానత్వా చ్చాత్ర యచ్ఛబ్దో ఽధ్యాహర్తవ్యః. యః రజనీచరచక్రవర్తీ - రాక్షససార్వభౌమో రావణః, బహుభి రనేకై స్తపోభిః పంచాగ్ని

---

1 గ్రసంతి. 2 యద్వైరిణాం.

తస్మా [1]త్సమస్తభువనం నిజశాసనస్య
లఙ్కీకరోతి రజనీచరచక్రవర్తీ. 33

గ. తేన వయం పరాధీనా ఇవ భవామః. 3ర. తథాహి. సోఽయం [2]కదాచన క్రీడాధరాధర [3]మధిరుహ్య సావరోధవధూజన శ్చరణాభ్యాం [1]సంచరేతచే దాగమిష్యత్యాగ ఇత్యనావిష్కృతాతపో భయేన భగవాంత్సహస్రభాను రపి సంకుచితభాను రేవ తత్సా

మధ్యే ఏకపాదావస్థానాదిరూపోగ్రతపశ్చర్యాభిః ఆము మితి పురోవర్తినిర్దేశః.ఆమ్భోజసంభవం - బ్రహ్మాణం ఆరాధయత్ సంభావయత్, పరైర్దురాపం-దుర్లభ మన్యసాధారణ మిత్యర్థః.ఈషద్దుస్సహ్యత్వాదినాఽల్పత్వాయ.వరంసురాసురావధ్యత్వరూప మవాప ప్రాప, పూర్వ మితి శేషః. తస్మా త్కారణా దశేష భువనం అశేషలోకా నిత్యర్థః; నిజశాసనస్య-నిజాజ్ఞాయాః, లఙ్కీకరోతి విషయీకరోతి చండశాసనోఽయం నిజశాసనే నైవాశేషభువనాని శాస్తీత్యర్థః. ఆభూతతద్భావేచ్విః 'అస్యచ్వా'వితి దీర్ఘః. 33. తతః కి మిత్యత ఆహ-తేనేతి. తేన రావణేన వయం పరాధీనాః-పరతంత్రాః, తత్స్వామికా ఇ వే త్యర్థః భవామః ఇదానీ మితిశేషః; వస్తుత స్తు భవత్పరతంత్రా ఏవే తీవశబ్దార్థః. ని. 'పరతంత్రః పరాధీనః పరవా న్నాధవా న సీ' త్యమరః.పరాజితాః పరాధీనా ఏవేతి పాఠాంతరం. 3ర. అ. పరాధీనత్వమేవ ప్రతిపాదయతి—తథా హీత్యాదినా. సోఽయ మితి. సోఽయం రావణః కదాచన - కస్మింశ్చిత్సమయే, ఆనరోధసహస్ర ఏవ జన స్తేన సహ సావరోధవధూజనః-అంతఃపుర స్త్రీజనసహచర స్స న్ని త్యర్థః. ని. 'ఋద్ధాంత శ్చావరోధశ్చే' త్యమరః. 'తేనసహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః 'వోపసర్జన' స్యేతి సహశబ్దస్యసత్వం. క్రీడాధరాధరం క్రీడాశైలం, దివావిహారదేశ మిత్యర్థః. తదుక్తంభావప్రకాశే 'సరితః పులినం వేలా కాంతారారామభూధరాః, లతాగృహాణి చిత్రాణి శయ్యాకిసలయోచితా, దివా విహారదేశా స్స్యు'రితి. ఆరుహ్యాధిష్ఠాయ; చరణాభ్యాం యూనం విహాయ, పాదాభ్యామేవ సంచరేత చేత్, విహరేత యది 'సమస్తభీయాయుక్తా' దితి తర్జ్. ఆగశ్చరణతలసంతాపోత్పాదనరూపోఽపరాధః. ని. 'ఆగోఽపరాధో మంతు' శ్చేత్యమరః.ఆగమిష్యతి సమాపత్తేత్. తథా సతి దండనం కుర్యాదితి భావః. ఇతి మత్వేతి శేషః. ఇతి నైవ గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః 'ప్రయోగే పానరుక్త్య' మిత్యాలంకారికాః. ఆనావిష్కృతాతపః-అప్రకటీకృతద్యోతః 'ప్రకాశోద్యోత ఆతప'

---

1 అశేషభువనం. 2 కదాచిత్. 3 ఆరుహ్య. 4 తతఇతస్సంచరేత్.

నూని నూనం [1]సమాశ్రయతే. 3శి. ఏష మృగాంకోఽపి మృగయాయాసపరిశ్రాంతివిశ్రాంత్యై ససంభ్రమం నమజ్జనపరివృతే మజ్జనగృహాభిముఖే [2]దశముఖే తత్రత్యవిచిత్రతరశాతకుంభస్తంభాగ్రప్రత్యగ్రప్రత్యుప్తస్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుంజకరతలకలి

ఇత్యమరః. భగవాన్ -పూజ్యః.ఆథవా విశ్వర్యాదిషడ్గుణసంపన్నః, మూర్తిత్రయమయత్వాదితి భానుః. సహస్రం భానవో మరీచయో యస్య సహస్రభానుస్సూర్యోఽపి సంకుచితభానురుపసంహృతమరీచి రేవ సన్. ని. 'భానుః కరో మరీచిస్త్రీపుంసయోర్ధిధితిస్త్రియాం' మిత్యమరః. తస్య క్రీడాధరాధరస్య సానూని - ప్రస్థాన్ ఆధఃప్రదేశానిత్యర్థః. ని. 'స్తుస్థిప్రస్థస్సానురస్త్రియాం' మిత్యమరః. సమాశ్రయతే-సాధ్వసవశాత్తత్ర నిలీయ వసతీత్యర్థః; లోకత్రయప్రకాశక స్యాపి భగవతః కిరణమాలినః ఈదృశ్యవస్థేతి మహత్కష్టమాయాతమితి భావః. నూన మితి నిశ్చయే నతూత్ప్రేక్షాయాం. అత ఏవ సహస్రభానోస్సానుసమాశ్రయణా సంబంధేఽపితత్సంబంధాభిధానాత్ అసంబంధేఽపి సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. ఏవ ముత్తరత్ర గద్యత్రయేఽప్యతిశయోక్త్యనుప్రాసా వూహ్యా (చరణై) రితి బహువచనాంతపాఠస్సాధుః, నారదీయ సంహితాయాం జైమినిరామాయణే ద్వాదశేఽధ్యాయే 'ఇత్యుక్తా మునినా లేన దుఃఖమహర్షసమన్వితా, చిరేణైవ కాలేన సుషువే పుత్ర మద్భుతం. దశాస్యం వింశతిభుజం భిన్నాంజనచ యోపమం, పాండ్రై శ్చతుర్భి రత్యుగ్రం తామ్రోష్ఠం తామ్రమూర్ధజం' ఇతి. రఘువంశే ద్వాదశేసర్గే-రావ 'భుజమూర్ధోరుబాహూష్ణా దేశోఽపి ధనదానుజః' ఇత్యాదిభిః పాదచతుష్టయ ప్రతిపాదనాత్. 'దశాస్యోవింశతి భుజశ్చతుష్పాన్నామంధిరం' ఇత్యభిధానరత్నమాలాయాశ్చ. 3శి. ఆ. ఏవం సూర్యావస్థా ముక్త్వా సమ్ప్రతి చంద్రావస్థాం నివేదయతి - ఏష ఇతి. ఏష మృగాంకశ్చంద్రోఽసి, సకలలోకాహ్లాదోదయతయా శ్లాఘ్యోఽపీతి భానుః. మృగయా-ఆఖేటః, ని. 'ఆఖేటో మృగయా స్త్రియాం' మిత్యమరః. తత్ర తయావా ఆయాసః ఖేదస్తేన యా పరిశ్రాంతిః -స్వేదాతిరేకానుభవరూపః పరిశ్రమః. స్త్రియాం క్తిన్.తస్యాః విశ్రాంత్యై విశ్రమార్థం, తదపనోదార్థ మిత్యర్థః. 'శ్రమఃఖేదోఽధ్వరత్యాదే ర్జ్ఞాతస్వేదాతిభూమికృది'తి లక్షణాత్, ససంభ్రమం - ససాధ్వసం, సత్వరం యథా భవతి తథా నమస్కృత్యనుస్కుర్వాణైర్జనైః పరివృతే - పరివేష్టితే, దశముఖే-రావణే, మజ్జనగృహాభిముఖే స్నానగృహ మండపోన్ముఖే సని, తత్రమజ్జనగృహే భవా స్తత్రత్యాః

---

1 సంశ్రయతే. 2 నిజ్జితశశిముఖేదశముఖే.

తనిజోపల మయకలశేముఖా దచ్ఛాచ్ఛా [1]మవిచ్ఛిన్నధారా
మంబుధారాం నిజకరాభిమర్శా దాపాదయన్ తస్య ప్రసాదపి
శునానాం శునాసీరచిరకాంక్షితానాం [2]వింశతివిపీడణానాంక్షి
ణమాత్రంపాత్రంభవతి. 36. తేన పులస్త్యనందనేనసంక్రంద

అవ్యక్తత్వవ్. విచిత్రతరా-ఆశ్చర్యంతాశ్చర్యకరాశ్చ, యేశాతకుంభస్తంభాః - హిరణ్మయగృహోధారదారువిశేషాః, ని. 'హిరణ్యం హేమ హాటకం' 'తపనీయంశాతకుంభ' మిత్యమరః. తేషామగ్రేషు - ఉపరిప్రదేశేషు, ప్రత్యగ్రం నూతనంయథా తథాఅత్ర ప్రత్యగ్రగ్రహణం అవిలంబేన నిష్పన్నద్యోతనార్థం, ప్రత్యుప్తాః - కీలితాః, యాః స్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుంజాః - చంద్రకాంతమణిప్రతిశ్రేణిః తస్య కరతలేషు కలితాస్సంస్ఫటితాః సిజోపలమయాః చంద్రకాంతమణివికారాశ్చ యే కలశాః-కుంభాః, తేషాం ముఖాత్-నుఖాకారవివరేభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'ఉపలాః ప్రస్తరే మణా' వితివిశ్వాః. వికారార్థేమయట్. అచ్ఛాచ్ఛామచ్ఛప్రకారా మత్యంతనిర్మలా మిత్యర్థః. 'ప్రకారే గుణవచనస్యే' తి ద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్. అవిచ్ఛిన్నధారా మఖండితసంపాతాం, ని, 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః. అంబుధారాం - సలిలధారాం, నిజకరాభిమర్శాత్ - స్వకీయకిరణసంపర్కాత్, 'కరనికరే' త్యపిపాఠః ఆపాదయన్నుత్పాదయన్ - తస్య రావణస్య ప్రసాదపిశునానాం మనుగ్రహసూచకానాం. ని. 'కర్ణేజప సూచక స్యాత్ పిశునోదుర్జనగ ఖల' ఇత్యమరః 'సుఃపూజాయాం'మితి గణవ్యాఖ్యానే.ఆత ఏవ'శుఃపూజాయా' మితి శ్వశుర ఇతి. శోభనాఃసాసీరాఆగ్రేసరాయస్య తేన శునాసీరేణ - పురందరేణ, చిరకాంక్షితానాం - చిరకాలమారభ్య అభిలషితానాం న తు ప్రాప్తానా మితి భావః. ఏతేనాత్యంతదుర్లభత్వంసూచ్యతే. ని. 'పృథ్వశ్వాశ్వునాసీర' ఇత్యమరః. విశంతివిపీడణానాం - వింశతిసంఖ్యాకకరుణాకటాక్షవీక్షణానాం న తు కియతా మేవేతి భావః. తథాచ క్షణమాత్రం అల్పకాల మేవ, పాత్రం - యోగ్యో భవతి ని "మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే, యోగ్యభాజనయోఃపాత్ర" మితి చామరః. (త్రిషుపాత్రీ త్యాద్యమరవచనాత్పాత్రశబ్దస్యత్రిలింగత్వేఽపి దుశ్చ్యవనాదివ స్నపుంసకాతిరిక్తలింగేప్రయోగో నాస్తీత్యభియుక్తవాదః) శునాసీరచిరకాంక్షితానా మిత్యనేన పాకశాసనస్యకారాగృహప్రవేశేనదుఃఖం బ్రహ్మవాక్యేన తద్విమోచనంచసూచితం భవతి. 36. అథమారుతాపస్థాంవిజ్ఞాపయతి.—తేనేతి

---

1. అవిచ్ఛిన్నపాతాంబుధారాం. 2 వింశతివీక్షణానాం.

దన[1]నందనవనాత్స్వమందిరోద్యానవన మానీతస్యమందార ప్రసూ
ఖబృందారకతరుబృందస్య బందీకృతసురసుందరీనయనేందీ వర
ద్వంద్వాత్తత్కరారవిందకలితకనకకలశాచ్చ మందోష్ణం [2]స్యంద
మానైరంబుభి ర్జంబాలితాలవాలతలస్య పచేళిమానామపి కుసు
మానాంపతనభయమాంశంకమానానఃవమానా[3]స్సంతతం పరిస్పం
దితు మపి ప్రభవో న భవంతి. 32. ఏతేఽపిపావకారూఢి[4]శంకా

.పుల స్త్యనందనేన-విశ్రవసఃపుత్రేణ,

లేన రావణేన. సంక్రందననందనవనా దింద్రోద్యానాత్, ఉద్ధృ త్యేతిశేషః.స్వమందిరో ద్యానవనం నిజగృహారామ మానీతస్య-ప్రాపితస్య నిజాశోకవనికాయాం ప్రత్యారో పితస్యే త్యర్థః. తథా బందీకృతాః, ఉపగృహీకృతాః కారాగృహనిక్షిప్తా ఇత్యర్థః.ని. ''ప్రగ్ర హోపగ్రహా బంద్యా'' మిత్యమరః. తాసాం సురసుందరీణాం-దేవతా స్త్రీణాం,నయనేం దీవరద్వంద్వా న్నేత్రోత్పలయుగళాత్ కరారవిందేషు - తాసా మేవ హస్తపద్మేషు, కలితో యఃకనకకలశో - హిరణ్మయచారికుంభః, తస్మా చ్చ ఉభయత్రాపి జాతావేకవ చనం. నయసారవిందద్వంద్వేభ్యఃకనకకలశేభ్యశ్చేత్యర్థః. తాసా మారామతరుమూలసే కవ్యాపారే నియోజితత్వా దితి భావః. మందోష్ణ మామదుష్ణం యథా తథా స్యంద మానైః - ప్రస్రవద్భిరంబుభి ర్జా ప్యోదకైఃకలశోదకైశ్చే త్యర్థః, కలశోదకానాం శీతలత్వేఽపి శోకానలసంతప్తబాష్పోదకమిశ్రణా న్మందోష్ణ మిత్యుక్తమి త్యవగంతవ్యం. జంబాలవంతి కృతాని జంబాలితాని పంకీకృతా నీత్యర్థః + తత్కరో తీతి ణిచి ఇష్ట వద్భావాట్టిలోపే ణ్యంతా త్కర్మణి క్తః. తాదృశా న్యాలవాలాని జలాధారమూ లవలయప్రదేశాయస్య తస్య. ని. ''నిషద్వరస్తు జంబాల'' ఇతి, ''స్యా దాలవాల మా వాల'' మితి చామరః. మందారప్రముఖస్య బృందారకతరుబృందస్య-పారిజాతాదిసురత రునికరస్య, సంబంధినాం స్వయ మేవ పచ్యంత ఇతి పచేళిమాని-పతీనోన్ముఖా నీత్యర్థః కర్మకర్తరి ''శేళీమర ఉపసంఖ్యాన'' మితి కేళిమర్ప్యిత్యయః. తాదృశానా మపి కుసు మానాంపతనభయ మాశంకమానా ఆధఃపాత ముల్ప్లేషిమాణాః, తథా సతి కుసుమా నాం పంకలేప మహాపరాధేన నిగృహ్ణీయా దితి భావః. పవమానాః - మరుతః - పరి స్పందితుం-చలితు మపి, కిముత యథేచ్ఛంవిహర్తు మితి భావః. ప్రభవః సమర్థా న భవం తి.ఆగ్నగ్న్యవస్థాంనివేదయతి. 32.ఏతఇతి. గార్హపత్యాః-పురోగోఽగ్రే సరో యేషాం తే తథోక్తాః. ఏతే పురోదృశ్యమానాః పావకాః గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాన్వాహా

1 నందనా. 2 స్పందమానైః. 3 సతతంపరిస్పందితుం. 4 శంకాం.

వహాం హుతవహాఖ్యాం వహంత స్తద్వ హేగార్హపత్య[1]పురో గాః [2]పౌరోగవధురాం [3]దధతే. 3ర. కిం బహునాస ఏష [4]మాన వా[5]దవమానన మాగమిష్యతీత్యమన్వాన స్తదితరై రవధ్యత్వం చ తురాననవరా ల్లబ్ధ్వా సముద్ధత సంప్రతి స్సంప్రహారసమాక్రాం తదిగంతదంతావళిదంతకుంత్ర ణకిణస్థపుటితవక్షస్థలస్థలకమలినీం

ర్యాపసథ్యాదిరూపా అగ్నయోఽపి రూఢి రశ్వకర్ణాదివదవయవార్థాభావేన సముదాయప్రసిద్ధిః, తదుక్త మాచార్యైః *''అస త్స్వవయవార్థేషు యోఽన్యత్రార్థే ప్రయుజ్యతే, తత్రానన్యగతిత్వేన సముదాయః ప్రసిద్ధ్య తీ''తి. తచ్చుంకావహాం- తద్ధోరబుద్ధిజననీం, హుతవహాఖ్యాం-హుతవహాభిధానం వహంత స్సంతః పూర్వంహుతం యజమానై ర్హూయమానం హవి ర్వహంతీతి హుతవహా ఇతి. యోగసిద్ధేర్వ్యాఖ్యాతా మే వేదాసీం లోకవిద్విష్టకర్మణా-రావణేన ఆధ్వరాణాం విధ్వంసితత్వా ద్ధవిషా మలాభేన తాదృక్ఛుంకావహాం దధానా ఇత్యర్థః, తద్ధోహే-రావణమందిరే. పౌరోగవధురాం మహానసాధ్యక్షాధికారం, దధతే-ధారయంతే. ని. ''సమాసౌరసవత్యాం తు పాకస్థాన మహానసే, పౌరోగవస్తదధ్యక్షే'' ఇత్యమరః. 3ర. అ. సర్వజ్ఞస్య భగవతః పురస్తాత్కిమవస్థాంతరం విజ్ఞాపనీయ మితినిగమయతి.కిం బహునేత్యాదినా. బహుభిఃకాలయాపనకరై ర్వాక్యై రలమి త్యర్థః. అ. కిం తు వక్తవ్యాంశ మేవ విజ్ఞాపయామ ఇత్యాహ—సఇతి. స ఏష రావణః మానవా న్మనుష్యేభ్య ఇత్యర్థః. జాతావేకవచనం, అవమానన మవజ్ఞా పరిభవ ఇతి యావత్. ని. 'రీఢాఽవమాననావజ్ఞాఽవహేళన' మిత్యమరః. ఆగమిష్యతి సమాపతే దిత్యేవ మమన్వానోఽనవబుధ్యమానః తేషాం తృణప్రాయత్వా దితి భావః. తదితరై స్సురాసురాదిభి రవధ్యత్వ మహింస్యత్వం చతురాన నవరా ల్లబ్ధ్వా - ప్రాప్య, ఆత ఏవ, సముద్ధతో దరోద్రిక్తస్సన్, సంప్రతీదానీం, సంప్రహృత్య లేఽనేనేతి సంప్రహారో యుద్ధం. ని. 'సంప్రహారాభిసంపాతకలిసంస్ఫోటసంయుగా' ఇతి యుద్ధపర్యాయేష్వమరః. తత్ర సమాక్రాంతా స్సమవరుద్ధా యే దిగంతదంతావళాః - ఐరావతాది దిగ్గజాః, తేషాం దంతా రదనా ఏవ కుంతాః ప్రాసాస్తైర్యాని ప్రణానిక్షతాని, తైర్జాతాయే కిణా శ్శుష్కవ్రణగ్రంథయః 'కృతీయా తత్కృతే' త్యాదినా సమాసః. తైఃస్థపుటితం-నిమ్నోన్నతీకృతం,వక్షస్థలమురస్థ్సలం యస్య స తథోక్తస్సన్ ఆత ఏవ వనవారణో వనగజః, వనగ్రహణం నిర్జలత్వద్యోతనార్థం. స్థలకమలినీం-స్థలప్రరూఢపద్మినీమివ, త్రయాణాంలోకానాం సమాహార

---

1 పురస్సరాః. 2 పౌరోగవీంధురం. 3 దధతి. 4 మానుషాత్. 5 అవమానః,

వనవారణ ఇవ రావణస్త్రిలోకీ మభిభవ[1] భవదీయా ఇత్యస్మా
న్న జాతు కిం చిదపి జానాతీతి. 3ఫ. అథభగవానాకర్ణ్య
గీర్వాణగణ వాణీం. ౪౦

ప. ఇంద్రనీలాచలోదంచచ్చుంద్రికాధవళస్మితః,
వాచ మూచే[2]సుధాధారామధురాం మధుసూదనః. ౪౧

గ. భవతా[3]మపరాధవిధాయిన స్తస్య యాతుధానస్య నిధన మధునైవ

స్త్రీలింగే "తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే" చేతి సమాసః. "సంఖ్యాపూర్వో ద్విగు
రి"తి ద్విగుసంజ్ఞా. "అకారాంతోత్తరపదో ద్విగు స్త్రియా మిష్యత"ఇతి స్త్రీత్వం. "ద్వి
గో" రితి జీవ్. "ద్విగు రేకవచన"మితి ఏకవచనం. తాం జగత్త్రయీ మభిభవ[1] ఆక్రా
మ న్వీడయన్ని త్యర్థః, అస్మాక్ భవదీయాః తానకీనాః, నిగ్రహానుగ్రహాసమర్థస్య భవ
తః సంబంధినఇత్యర్థః. ఇతి, అత్ర నిపాతాదేవాభిధానా న్న ద్వితీయా. జాతు-కదాచి
దపి, కించిదీషదపి, న జానాతి, సకలలోకకంటకేన దర్పాంధేన రావణేన త్వన్మహిమై
ష నష్టాయతేఽస్మాకం తు కాక థేతి భావః. ఇతి విజ్ఞాపయామాసేతిపూర్వేణ సంబం
ధః. 3ఫ. తతఃకిమతఆహ.—అథేతి. ఆథవిజ్ఞాపనానంతరం, భగవాన్విష్ణుః, భగశబ్దో
వ్యాఖ్యాతః; గీర్వాణగణస్యేంద్రాదిసురసంఘస్య వాణీంవాచ మాకర్ణ్యశ్రుత్వా. ౪౦
కిమకరో దిత్యత ఆహ—ఇంద్రనీ లేతి. మధుం సూదయ తీతి మధుసూదనో విష్ణుః+క
ర్తరిల్యుట్, అత్ర మధుగ్రహణం మధ్వాదివధవ్యాజేత్యసంహార్యరస్య కియాక్ రాక్షస
వధఇతి ద్యోతయితు మిత్యనుసంతవ్యం. ఇంద్రనీలాచలఃఇంద్రపర్వతః ఇంద్రనీలలక్షణ
ముక్తం,తత్రోపచంతీ-ఉల్లసంతీ, యాచంద్రికా-కౌముదీ,తద్వద్ధవళం-శుభ్రం,స్మితం
యస్యస్మితపూర్వాభిభాషిత్వాత్ కృతమంచహాసస్యక్ యద్వా దుర్మదాంధోఽయం
రాక్షసభావా ద్భవన్నిగ్రహాశిష్టపరిపాలనవశ్యం,మాం జ్ఞాతుం న శక్నోతీతిసాహాసనమం
దహాస స్యన్ని త్యర్థః.అత్ర మధుసూదనస్య ఇంద్రనీలసదృశాంగకాంత్యా ధవళస్య చ శుభ్ర
త్వేన కవిసమయసిద్ధత్వా దియమురమా,సుధాధారా-అమృతస్యందః, తద్వన్మధురాం-
మాధుర్య గుణయుక్తాం,"మధురంరసవద్వాచి స్వాదు న్యపి మధుస్రుతి,యేన మాద్యంతి
విబుధాః మధుసేవ మధువ్రతా" ఇతివచనాత్. వాచమూచే-ఉక్తవాక్, శ్లోకాభ్యా
మేత దానుష్టుభంవృత్తం. లక్షణం తూక్తం. ఇత్థ ముత్తర త్రాపిద్రష్టవ్యం. ౪౧
ఆ.వాచమేవ విశృణోతి-భవతామితి.హే దేవాఇత్యర్థ్యా వర్తవ్యంభవతాం-యుష్మాకం,
అపరాధవిధాయినః. ఉక్తరీత్యాఅపకర్తుస్తస్య పూర్వోక్తస్యయాతుధానస్యరాక్షసస్యరా

1 భవదీయానిత్యస్మాత్. 2 సుధాధారాం. 3 అపరాధవిధాయినో యాతుధానస్య తస్య.

విధాతుం శక్యం. ర౨. కింతుసరసిజాసన మప్యమోఘీకుర్వ న్నుర్వీతలే పుత్రీయతః సుత్రామమిత్రస్య దశరథస్య మనోరథ మపిపూరయితు మాదృతమానుష వేష స్సన్నహ మేవ తం [1]హని ష్యామీతి[2]వ్యాహృ తాన్తరథాత్. ర౩. తత స్సా పరిష ద నిమిషాణా మున్మిషిత[3]హర్షా హృషీకేశా దేశా త్ప్రశమితదుర్ద శాని నిర్దశాననాని చతుర్దశభువనాని బుద్ధ్వా దుగ్ధసాగరా న్ని

సణస్య ని. 'యాతుధానః పుణ్యజన'ఇతి రక్షఃపర్యాయేష్వమరః. నిధనం-వినాశం, అధు నైవ ఇదానీమేవ, విధాతుంకర్తుం, శక్యం-యుక్తం (నిధన మితి ద్వితీయాంతం విధా నే కర్మతయాఽన్వేతి 'స్వయోకే' త్యాదినా న షష్ఠీ - విధాతు మితి తుమర్థాచే 'ఆవ్యయకృతోభావే' ఇత్యుక్తేః విధాతుం విధానం శక్యం సాధ్యమిత్యర్థః). ర౨

అతర్కీదానిమేవ క్రియతా మిత్యాశంక్య తత్రానుపపత్తిమాహ-కింతుసరసి జేతి. సరసిజాసనస్య-బ్రహ్మణః, శాసనం-సురాసురావధ్యత్వరూపాజ్ఞావచన మపి, ని. 'శాసనం కింతు రాజదత్తోర్వీలేఖాజ్ఞా శాస్త్రశాస్తిష్వి'తివిశ్వః. అమోఘీకుర్వ-బ్రహ్మవర స్యాన్యథాకరణానౌచిత్యా దితి భావః 'అభూతతద్భావేచ్వి'. 'ఆస్య చ్వా'వితి దీర్ఘః, తథాఽర్వీతలే-భూమండలే, పుత్రీ నాత్మన ఇచ్ఛతీతి పుత్రీయన్ 'సుప ఆత్మనః క్యచ్' జితి క్యచ్, 'సుపోధాత్వి' త్యాదినా సుట్టుకి, 'క్వచిచే' తి దీర్ఘశ్చ తస్య పుత్రా ర్థిన ఇత్యర్థః.సుత్రామ్ణ మిత్ర స్యేంద్రసఖస్య, దైత్యవినాశసాఖండితవైభవాభ్యాం త త్సుహృదఇత్యర్థః. ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క'ఇతి వైజయంతీ దశరథస్య రాజ్ఞః మనోరథం వాంఛిత మపి పూరయితుం సఫలీకర్తు మాదృతమానుషవేషో గృహీ తమానవాకారస్సన్, ఆహమేనం హనిష్యామి - వినాశయిష్యామి, మదన్యస్య యస్య కస్యచి త్తద్ధననే అసామర్థ్యా దితి భావః. ఇత్యేవం ప్రకారేణ వ్యాహృత్యోక్త్వా ఆంతరధాత్ అదృశ్యోఽభూత్. ని. 'వ్యాహార ఉక్తి ర్లపిత' మిత్యమరః. ర౩

తతఇతి. తతఃఅంతర్ధానానంతరం, సా-పూర్వోక్తా, న నిమిషంతీత్యనిమిషాః పచాద్యచ్, 'అనిమేషాణా' మితిపాఠే న విద్యంతే నిమేషాః పక్ష్మపాతాః యేషాంతే షాం పరిషత్ దేవతాసంఘః హృషీకాణాం - విషయేంద్రియాణాం, ఈశః-హృషీకేశ ఇతిఇంద్రియస్వామీ,తస్య భగవత ఆదేశా దవమేవ తం హనిష్యా మిత్యాజ్ఞావచనా దేవ,ఉన్మిషితహర్షా సముత్పన్నానందాసతీ చతుర్దశభువనాని-భూరాదిచతుర్దశసంఖ్యాక లోకాన్ నిర్దశాననా న్యరాక్షణాని లేవ్యపి సంచారసంభవా దితి భావః. అతఏవ

---

1. వధిష్యామి. 2 ఉక్త్వా. 3 హర్షాణాం.

రగాత్. తతస్తానమరా న్ప్రాహస్మ పితామహః ర౫. భవంతస్తావ దవతరిష్యతో లక్ష్మీసహాయస్య సాహాయ్యార్థ మప్సరః ప్రభృ తిషుయువతిమ వానరాచ్ఛభల్ల [1]గోపుచ్ఛవేషభృతఃప్రథితప్రభా వాః ప్రజాః ప్రజనయేయు రితి. ర౬. [2]పు రైవ కిల మమ జృం భారం భే[3]సంభూతవాన్ జాంబవా నితి. ర౭. తత స్తే గీర్వాణాః

ప్రశమితాప్రశాంతా-మర్దకా దురపస్థాయేషాం తానితథోక్తాని బుద్ధ్వా సత్య ప్రతిజ్ఞస్య భగవతోఽత్యంతవిశ్వసనీయవచనత్వా త్తథాఽపగ మ్యేత్యర్థః. దుగ్ధసాగరాత్-క్షీరాంభోధేస్సకాశాత్, నిరగా న్నిర్జగామ. ర౪. తతఇతి. తతఃనిర్గమనానంతరం, పితామహోబ్రహ్మా, తా నమరా నింద్రాదీన్, ప్రాహస్మ బ్రూతేస్మ, ఉవాచేత్యర్థః లట్‌స్మ ఇతి భూతార్థేలట్. 'బ్రువః పంచానా మాదిత ఆహో బ్రువ'ఇతి ణలాదేశః బ్రువ ఆహాదేశశ్చ. ర౫

కదేసవివృణోతి - భవంతఇతి. హేదేవా ఇత్యధ్యాహారః. భవంతః - యూయం, తాపదిదానీం, ఆపతరిష్యతః - దాశరథిగూఢపోత్పత్స్యతః, లక్ష్మీసహాయస్య-శ్రీమహావిష్ణోః, సాహాయ్యార్థం సహాయకర్మ కర్తుం, 'గుణచ' నేత్యాదినా ష్యఞ్ ఆర్థేన సహా నిత్యసమాసః అసర్వలింగతా చ వక్తవ్యా, అప్సరసః - స్వర్వేశ్యాః, ని. 'స్త్రియాం బహు ష్వప్సరస స్స్వర్వేశ్యా' ఇత్యమర.. తత్ప్రభృతిషు - తదాద్యా సు, యుషతిషు, గంధర్వయక్షాదిస్త్రీషు, 'యూనస్తి' రితి తిప్రత్యయః. వానరాః మర్కటాః, ఆచ్ఛభల్లా-భల్లూకాః, గోపుచ్ఛాః - గోలాంగూలాః, సీలముఖాః, దీర్ఘ పుచ్ఛా శ్చ మర్కటభేదాః తద్వేషభృతః - తద్రూపికాధారిణః. ని. 'మ ర్కటో వానరః కీశో వనౌకా ఆథ భల్లుకే, ఋక్షోచ్ఛ భల్ల భల్లూకా'ఇత్యమరః. ప్రథితప్రభావాః-జగద్విఖ్యాతప్రతాపాః, ప్రజాయంత ఇతిప్రజాః సంతతీః, పుత్రా నిత్యర్థః. ని. 'ప్రజా స్యా త్సంతతౌ జనే' ఇత్యమరః 'ఉపసర్గే చ సంజ్ఞాయా' మితి డప్రత్యయః, ప్రజనయే యుర్యత్వాదయేయుం రితి 'శేషే ప్రగృహ్య' ఇతి ప్రథమపు రుషః, భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్మద్వ్యతిరిక్తత్వేన శేషత్వా దితి. ర౬

పురేతి. కించ పురా-పూర్వకాలే, సృష్ట్యాదా విత్యర్థః, మమ జృంభారంభే - జృంభణసమయే, ని. 'జృంభ స్స్యా త్స్త్రీషు జృంభణ' మిత్యమరః. జాంబవా న్నామ భల్లూకాధిపతిః సంభూతవా న్కిల - ఉత్పన్నఃఖలు, సోఽయ మిదానీం సర్వతే సహాయకర్మ కరిష్య తీతిభావః. ఇతి ఏవ మావా స్తే తిప్రత్యేణ సంబంధః. ర౭

---

1 గోపుచ్ఛసీలమ ఖ. 2 పురాఖలు. 3 సంభూతః.

స్తథా కుర్వ్వ్. ౪౮

అథ వైతానికా దైవ్యశ్వానరా న్నరః ప్రాజాపత్య స్సహేమ
పాత్రః కశ్చి దుత్థాయ పుత్రీయతే దశరథాయ పాయసమమృ
తప్రాయం ప్రాయచ్ఛత్. ౪౯. తతః —

ప. కౌసల్యాయై ప్రథమ మదిశేదూ ర్ధ్వపతిః పాయసార్ధం
ప్రాదా దర్ధం ప్రణయమధురం కేకయేం ద్రస్యపుత్ర్యై,

తతఇతి. తతఃబ్రహ్మ నిదేశానంతరం, తే - పూర్వోక్తా ఋష్యాణా ఇంద్రాది దేవా స్తథా అథర్వ్ అప్సరఃప్రభృతిషు యుంజతిషు పుత్రార్ జనయితుమాసు రిత్యర్థః. ౪౮

అథేతి. అథానంతరం, వితానం క్రతుః పుత్రకామేష్టి రితి యావత్. తత్ప్ర యోజన మస్య వైతానికః. ని.'క్రతువిస్తారయో ర్స్త్రీ వితాన' మిత్యమరః 'ప్ర యోజన' మితిఠక్. తస్తా దైవ్యశ్వానరాదగ్నే స్సకాశాత్. ని. ''అగ్ని ర్వైశ్వానరో వహ్ని'' రిత్యమరః. సహేమపాత్రః - హిరణ్మయపాత్రపాణి రిత్యర్థః. కశ్చి దదృష్ట పూర్వః ప్రజాపతే స్సంబంధీ ప్రాజాపత్యో ప్రజాపతినా ప్రేషిత ఇతి యావత్. 'దిత్య దిత్యాదిత్యపత్యు త్తరపదాణ్ణ్య' ఇతి ణ్యప్రత్యయః. నరః పురుషవిశేషః ఉత్థాయ నిర్గత్య, పుత్రీయతే పుత్రా నాత్మన ఇచ్ఛతే 'సుపఆత్మనఃక్యచ్' దశరథాయ రాజ్ఞే యజమానాయ అమృతప్రాయ మమృతకల్పం (స్యుర్ త్తరపదేత్వమి. 'నిభసంకాసనీ కాశప్రతీకారోపమాదయ ఇత్యత్రాదిపదేన కల్పరూపాదిశబ్దనా త్వాత్)యశబ్దస్యాపి గ్రహ ణాదస్వపదవిగ్రహః' ఇత్యమరవ్యాఖ్యానేస్పష్టం) పయసా సంస్కృతంపాయసం పర మాన్నం ని. 'పరమాన్నం తు పాయస' మిత్యమరః 'సంస్కృతం భక్ష' ఇత్యణ్ ప్రాయచ్ఛత్పుత్రీయ మేతదితిదత్తవాన్ 'ప్రాప్తార్థే'త్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః.

తతః పాయసలాలాభానంతరం. ఆ. పాయసం త ల్కిమకరో దిత్యత ఆహ. కౌసల్యాయా ఇతి. భూపతిర్దశరథః కోసలస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కౌసల్యా తస్యై కౌసల్యాయై అగ్రమహిష్యై 'వృద్ధే కోసలాజాదాత్ ష్యఞ్'ఇతిష్యఞ్ ప్రత్యయః యజ్ఞేచిచాన్ 'కర్మణాయమభిప్రైతి'స సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ప్రథమ మాద్యం పాయసస్యార్ధం-సమవిభాగం, ని. 'పుంస్యర్ధోఽర్ధం సమేఽంశక' ఇత్యమరః (బాహు లకా త్పూర్వనిపాతాభావః) ఆదిశత్-దత్తవాన్, కేకయేంద్రస్య - కేకయదేశాధీశ్వ రస్య, పుత్ర్యై కైకేయ్యై, ప్రణయేనప్రేమ్ణా, మధురంమాధుర్యగుణయు క్తం, తస్యాః

ఏతే దేవ్యా తరళమనసః పత్యు రాలోచ్య భావం
స్వార్ధాంశాభ్యాంస్వయమకురుతాంపూర్ణ కామాంసుమిత్రామ్.
అవభృథేఽవసితే సరయూతటా
దథ యథాయథ ముచ్చలితే జనే,

ఆత్యన్తప్రేమాస్పదత్వా దితి భావః. అర్ధ మనశిష్టభాగం, ప్రాదాత్-దత్తవాన్ పశ్చా దర్ధ మితి పాఠాన్తరం. తతఃకిమిత్యత్రాహ—ఏతే దేవ్యా-కాసల్యా కైకేయ్యా, తరళ మనసః-సుమిత్రాయై పాయసాంశాప్రదానాత్పర్యాకులచిత్తస్య, పత్యు ర్ఋర్తు ర్దశరథ స్య 'పతిస్సమాసపిణ్డే'తి ఫిసంజ్ఞాభావః 'ఖ్యత్యాత్పర'స్యేతిజసోఽకారస్య ఊకారః భావం కథంవాసుమిత్రాలబ్ధపాయసభాగాభివ్యక్తీత్యభిప్రాయ మాలోచ్య పరబుద్ధేర ప్రత్యక్షత్వా న్నభిజ్ఞో రనుమాయేత్యర్థః, స్వయం స్వే ఊధే ఇత్యర్థః. స్వార్థాం శాభ్యాంస్వయోఃస్వకీయయోః, రాజ్ఞాదత్తయో ర్ధయో ర్ధర్ధాంశాభ్యాం - ఆర్ధ భాగాభ్యాం, సుమిత్రాం పూర్ణకామాం సఫలమనోరథా మకురుతాం - కృతవత్యౌ, స్వార్ధభాగౌ ప్రత్యేకం సామ్యేన ద్వేధా విభజ్య ఏక మేకం భాగ మాత్మార్థం నిక్షిప్య అనశిష్టభాగౌ సుమిత్రాయై దదతు రిత్యర్థః. అయం చ విభాగో న రామాయణసమ్మతః తత్ర చరో ర్ధం కాసల్యాయై అనశిష్టార్ధం సుమిత్రాయై శిష్టార్ధం కైకేయై శిష్టం పున స్సుమిత్రాయా ఇత్యభిధానాత్. కింతు పురాణాంతరసంవాదో ద్రష్టవ్యః ఉక్తంచ నర సింహసంహితాయాం 'లే ణిండప్రాశనే కాలే సుమిత్రాయై మహీపతిః, పిండాభ్యా మల్పమల్పం తు స్వసపత్న్యై ప్రయచ్ఛత' ఇతి ఉక్తం చ కాళిదాసేన 'ఆర్చితా లేన కాసల్యా ప్రియా కేకయనంశజా, ఆతస్సంభావితాం తాభ్యాం సుమిత్రా మైచ్ఛ దీశ్వరః. తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞేతాన్యా పత్యు ర్మహీక్షితః. చరో ర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతా ముభే' ఇతి. ఏవ మన్యత్రాపిసతి విరోధే పురాణాంతరా త్సమా ధాతవ్యం. మందాక్రాంతావృత్తం లక్షణం తూక్తం. ౫౦

అనంతరకృత్య మాహ—అవభృథఇతి. అవభృథే-దీక్షాంత స్నానాదికర్మ ణ్యే, ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ' ఇత్యమరః. అవసితే-పరిసమాపితే సతి 'షోఽన్తకర్మ' ణీ'తిధాతోఃకర్మకర్తరి క్తః. ఆథానంతరం, జనే-యజ్ఞార్థమాగతే జనసమూహే సరయూత టాత్ యథాసుఖం-యథాస్వం - స్వకీయదేశ మనతిక్రమ్యేత్యర్థః. ని. 'యథాస్వం తు యథాయథ' మిత్యవ్యయే స్వమరః 'యథాస్వే యథాయథ' మితి నిపాతనా ద్ద్వి ర్భావో నపుంసకత్వంచ 'వ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే' తి వ్రస్వత్వం. ఉచ్చలి తేప్రస్థితేసతి, స్వస్వనియత దేశాన్ ప్రతీ గతవతి సతీత్యర్థః. తతో దశరథో రాజా

దశరథః పరిపూర్ణమనోరథః
పుర మగా త్పురహూతపురోపమామ్. ౫౧

తతః—అపాటవా లోకవల మంగకానాం
మనోజ్ఞ కాంతే ర్మహిషీజనస్య,
శనైశ్శనైః ప్రోజ్ఝితభూషణాని
చకాశిరే [1]దోహృదలక్షణాని ౫౨

పరిపూర్ణమనోరథః పుత్రప్రాప్త్యుపాయలాభాత్సఫలాభిలాష స్సన్ ఉపమీయత ఇత్యుపమా 'ఆతశ్చోపసర్గ' ఇత్యజ్. పురుహూతపురం ఉపమానం యస్యాస్తాం పురుహూతపురోపమాం - ఇంద్రనగరీతుల్యాం, ('ఆభా ప్రభోపమాభిఖ్యా ప్రకార స్సన్నిభో నిభః, సీకాశాద్యా శ్చ సామ్యార్థాస్సమే స్యు శ్శబ్దకగ పరే' ఇతి మేదినీ కోశాత్, పురుహూతపురేణ సదృశీ పురుహూతపురోపమేత్యస్వపదవిగ్రహోవా) పుర మయోధ్యామగా త్ప్రవివేశ. పురుభూయిష్ఠం హూయతే యజ్ఞే ష్వితి పురుహూతఇతి విగ్రహః. ద్రుతవిలంబితవృత్తం. 'ద్రుతవిలంబిత మాహ నభౌ భరా' వితి లక్షణాత్. ౫౧

ఆథ తాసాం గర్భోత్పత్తిం ప్రస్తౌతి—అపాటవా దితి. మనోజ్ఞా-గర్భవిర్భావా త్పూర్వాపేక్షయా ప్రత్యంతమనోహరా, కాంతిర్లావణ్యం యస్య తస్య. కృతాభిషేకా రాజపత్న్యో మహిష్యః తా ఏవ జనస్తస్య కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రా మిత్యర్థః. ని. 'కృతాభిషేకా మహిషీ' త్యమరః. ఆల్పాన్యంగా న్యంగకాని లేషాం హస్తాద్యవయవానాం అల్పార్థేక ప్రత్యయః. ఆల్పత్వ మత్ర కార్శ్యం గర్భిణీనారీణాం తత్సంభవా దితి భావః. కేసల మత్యంతం అపాటవాత్-పటుత్వాభావా ద్ధేతోః, ప్రోజ్ఝితానిపరిత్యక్తాని, భూషణాని - కంకణాద్యాభరణాని యేషు తాని. లేషాం స్వస్థానస్థిత్యసంభవా ద్భూషణానీతి పాఠాంతరం. దౌహృదలక్షణాని - శరీరసాదముఖపాండిమకృష్ణస్తనముఖత్వాదీని గర్భచిహ్నాని. శనైశ్శనైర్దినక్రమేణేత్యర్థః. వీప్సాయాం ద్విర్భావః, చకాశిరే-సుస్థక్తాని బభూవురిత్యర్థః. స్వకీయహృదయేన-గర్భహృదయేన చ ద్విహృదయా-గర్భిణీ, యథావా భావాటః. 'మాతృజన్యస్య హృదయం మాతు శ్చ హృదయేనతు, సంబద్ధంలేనగర్భిణ్యాశ్చేష్టం శ్రద్ధాసమానన' మితి. తత్సంబంధిత్వా ద్గర్భోద్భేదహృద మిత్యుచ్యతే. సాచ తద్యోగాద్భేహృదినీ. తదుక్తసంగ్రహో 'ద్విహృదయాం నారీం దహృదినీ మాచక్షత' ఇతి. ఉపేంద్రవజ్రావృత్తం. ౫౨

---

1 దార్హృద.

మందమంద[1]మపయ[2]ద్వళిత్రయా
గాధతావిషయనాభిగహ్వరా,
కోసలేంద్రదుహితు శ్శనై రభూ
న్మధ్యయష్టిరపి దృష్టిగోచరా. ×3
న్యగ్రోధపత్రసమతాం క్రమశః ప్రయాతా
మంగీచకార పున రప్యుదరం కృశాంగ్యాః,

ఆ థాగ్రమహిష్యాః కౌసల్యాయాః ప్రాథాన్యేన మధ్యగారసరూపం భోగ్య దలక్షణం వర్ణయతి-మందమంద మిత్యాదిభిః త్రిభిః పద్యైఃకులకేన.మందమందమితి.మం దమందం-మందప్రకారం 'ప్రకారేగుణవచన' స్యేతిక్విర్భావః. కర్మధారయవ దుత్తరే ష్వితి కర్మధారయవద్భావా త్సుపో లుక్.ఆపయ దభగచ్ఛత్సలీనాంమధ్యరేఖానాంత్ర యం యస్యా స్సాతథోక్తా. 'వళి ర్మధ్యమరేఖోర్మి ర్జీర్ణత్వగ్గృహదారు'ష్వితి విశ్వః.గాధ తాయా ఉత్తానత్వస్య,గాఢతా,ఇత్యపి పాఠః. విషయం-గోచరం-నాభిగహ్వరం-నాభీ బిలం యస్యా స్సా.'ఆగ్ర నాభి స్తు జంత్వంగే యస్య సంజ్ఞా ప్రసారి కే'త్యమర శేషః. ఆత్రపూర్వం విద్యమానయోః మహాభాగ్యలక్షణత్వేన సాముద్రికశాస్త్రోక్తయోః వళిత్రయనాభిగహ్వరయోః ఇదానీం గర్భగౌరవా దభగమ ఇత్యసగన్తస్యం. అతఏవ కోసలేంద్రస్య దుహితుఃకౌసల్యాయాఃసంబంధినీ మధ్యయష్టిర్యష్టికల్పమధ్యమపి,శనైఃకాలక్రమేణ,దృష్టిగోచరా-చక్షుర్విషయా అభూత్. అపి శబ్దా త్త్రికేయాసుమిత్ర యోరపి మధ్య యష్టి స్సముచ్చీయతే, అంగకార్శ్యనిమిత్తగర్భలక్షణే బాహుటాః 'క్షామతా గరిమా కుక్షేర్మూర్ధ్నా ఛర్ది రరోచనం,జృంభాః ప్రసేకక్ష్వేలనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశన' మితి. రఘోర్ధతాపవృత్తం. 'రాన్నరావిహరఘోర్ధతాలఘా'వితి లక్షణాత్. ×3

న్యగ్రోధేతి. కృశాని కార్శ్యావస్థా మాపన్నాని, అంగా న్యవయవా యస్యా స్తస్యాః కౌసల్యాయాః 'అంగగాత్రకరణేభ్యోవక్తవ్య' ఇతిజీష్. ఉదరంకుక్షిః, ని. 'పిచండకుక్షీజఠరోదరతుంద' మిత్యమరః. క్రమశః - దినక్రమేణ, ప్రయాతా మభగ తాం, న్యగ్రోధ పత్రసమతాం - వటపత్రసాదృశ్యం, వటపత్రసమం స్త్రీణా ముదరం పుత్రదాయక మితి సాముద్రికే. ని. 'న్యగ్రోధో బహుపా ద్వట' ఇత్యమరః. దశ ముఖో రావణఏవ, ఊర్ధగఃసర్వః, దశముఖవాక్ సర్వశ్చ ప్రతీయతే, తేన పీడితా నాంసుఖితానాం, లోకానా మితిశేషః. జీవాతవే-జీవనౌషధార్థం, రావణం నిహ త్య తత్పీడితాన్ జీవయితు మిత్యర్థః. ని. 'జీవాతు ర్జీవనౌషధ' మిత్యమరః. గర్భ

---

1 అపయాత్. 2 వళిత్రయా.

జీవాతవే దశముఖోరగపీడితానాం
గర్భచ్ఛలేన వసతా [1]ప్రథమేనపుంసా. ౫౪
అపిచ.—మధ్యంతనుత్వా దవిభావ్యమాన
మాకాశ మాసీ దసితాయతాక్ష్యాః,

చ్ఛలేన-ఋషిస్థార్భకవ్యాజేన, ని 'గర్భోఽపవరకేఽంతస్థా గ్నౌ ఋషిస్థార్భకేమతః. ఛలం తుస్ఖలితేవ్యాజ' ఇతి శబ్దార్ణవవిశ్వప్రకాశౌ. వసతా-తిష్ఠతా, ప్రథమేన పుంసా - ఆది పురుషేణ, విష్ణునా హేతునా, పున ర్భూయోఽప్యంగీచకార. పూర్వం మహాభాగ్య లక్షణతయా విద్యమానేవటపత్రసామ్యే నిర్భరగర్భభారవశా దిదానీ మపగలేఽపి వట పత్రశాయినః శ్రీమహావిష్ణోః నివాసత్వేన పున స్తత్సాన్ముఖ్యం బభావేత్యర్థః ని. 'ఊరీ కృత మురీకృత మంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. 'ఊర్యాదిచ్విడాచ శ్చే'తి ఆంగీశబ్దస్య గతిసంజ్ఞాయాం ధాతోః ప్రాక్పర్యోగఃవిష్ణో ర్వటపత్రశాయిత్వం చోక్తం. శ్రీమద్భాగవతే తృతీయస్కంధే త్రయస్త్రింశేఽధ్యాయే కపిలదేవహూతిసంవాదే 'సత్వం ధృతో మే జఠరేణ నాథ కథం ను యస్యోదర ఏతదాసీత్, విశ్వం యుగాంతే వటపత్ర ఏక శ్శేతే స్మ మాయాశిశు రంఘ్రిపాన' ఇతి అన్యత్ర చ. 'ఆంభోధిశాయీ వటపత్రశాయీ శ్రీరంగశాయీ రమతాం మనో మే' ఇతి. అత్ర దశముఖోరగేతి రూపకం. గర్భచ్ఛలేనేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయం గర్భఃకింతు సాక్షాద్వటపత్రశాయీతి గర్భ స్యాసత్యత్వప్రతిపాదనా చ్ఛలాదిశబ్దై రసత్యత్వప్రతి పాదనలక్షణోఽపహ్నవభేదః. తదుజ్జీవితా చేయం పున ర్వటపత్ర సామ్యభరణోల్ప్రేక్షా. సాచ వ్యంజకా ప్రయోగా ద్గమ్యా. సాచోక్తరూపకేణ సంసృష్యతే. వసంత తిలకావృత్తం. ౫౪

మధ్యమితి. ఆసీలే-ఆయలే చాక్షిణీ యస్యా స్సా ఉత్పలపత్రాయతాక్ష్యాః, కౌసల్యాయాః సంబంధి 'బహుప్రీవా సక్థ్యక్ష్ణోస్సాంగాత్ షచ్', 'షిద్గౌరా దిభ్య శ్చే'తిజీష్.మధ్య మవలగ్నం కర్తృ. ని. 'మధ్యమం చావలగ్నం చ మధ్యేఽస్త్రీ' త్యమరః. తనుత్వా త్యూనత్వా ద్ధేతోః అవిభావ్యమాన మజ్ఞాయమాన మపరిదృశ్య మానం సదితి యావత్. ఆకాశమాసీదాకాశకల్పమభూత్. పూర్వమితిశేషః, తథా కవిసమయసిద్ధత్వాదితి భావః, గర్భోదయే-గర్భోత్పత్తౌ సత్యాం, ఇదానీమితి శేషః, కార్శ్య మాకాశభావనిమిత్తం సౌక్ష్మ్యం వివక్షయ-త్యక్త్వాపి, విష్ణో ర్గర్భరూపేణ విద్య మానస్య పదం విష్ణుపద మాకాశం చేతి ప్రతీయతే. తదపదేశా త్తద్వ్యాజా త్తద్వ్య

---

1 పరమేణ.

గర్భోదయే విష్ణుపదాపదేశా
త్తాత్కర్మ్యం విహాయాపి విహాయ ఏవ. ౫౫

తతః—ఉచ్చస్థే గ్రహపంచకే సురగురౌ సేందా నవమ్యాం తిథా
లగ్నే కర్కటకే పునర్వసుయుతే మేషం గతే భూషణి,

పదేశా ద్వా విహాయ ఆకాశమేవాసీ దితి సంబంధః. ని. 'వియ ద్విష్ణుపదం వాతు పుంస్యాకాశఃహాయసీ' ఇత్యమరః.ఆత్ర పూర్వార్ధే మధ్యాకాశయో ర్భేదేఽపి తదే వాసీ దిత్యభేదోక్తే ర్భేదే ఆభేదరూపాతిశయోక్తిః. తయాచ తత్సామ్యం గమ్యత ఇత్యలంకారే ణాలంకారధ్వనిః. ఉత్తరార్ధే తు ఆకాశ భవననిమిత్తకార్యం విహా యాపి తదే వాసీ దితి విరోధః. సచ విష్ణుపదేతి శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయ మూ లాతిశయోక్త్యనుప్రాణితాపదేశ శబ్దాక్షేపహ్నో ర్భేదితత ఇతి సంకరః. ౫౫

ఆథ శ్రీవిష్ణు రావిరభూ దిత్యాహ—తత ఇత్యాదినా తతః-దౌహృదలక్షణ ప్రకాశనానంతరం, గ్రహాణాం సూర్యాదీనాం పంచకే ఉచ్చేషు స్థానేషు లిష్ఠతీత్యు చ్చస్థే 'సుపిస్థ' ఇతిసః. సూర్యాంగారకగురుశుక్రశనిషు పంచసు గ్రహేషు; మేషాది స్వతుంగస్థానసంగ లేషు సత్సిత్యర్థః. సురగురౌ-బృహస్పతౌ, సేందా వింసు యుక్తే సతి, భూషణి-సూర్యే, 'విభాపాజిశ్యో' రితి వికల్పాదల్లోపాభావః, మేషం గతే - మేషరాశిం ప్రవిష్టేసతి, పునర్వసుయుతే - పునర్వసునక్షత్రయుక్తే, నవానాం పూరణీ నవమీ తస్యాం తత్సంజ్ఞిక ఇత్యర్థః 'తస్యపూరణేడట్,' 'నాంతాదసంఖ్యాదేర్మ' డితి డటోమడాగమః. టిత్వాత్ జీప్.తిథా-దినే, ఆత్ర తిథిశబ్దః పుల్లింగో గ్రాహ్యః. యథా హోమరసింహః. ని. 'తదాద్యా స్తిథయో ద్వయో' రితి. కర్కటకే - కర్కటకనామ్ని లగ్నే, రాశ్యుదయకాలే. ని.'రాశినా ముదయో లగ్న'మి త్యమరః-నిఖిలాః.సమస్తాః, ఫలంమాంగ మశ్నంతీతి ఫలాశా రాక్షసాః, తమిస్ర సమిధః-కింశుకసమిధశ్చ, ఆరణిజన్య స్యాగ్నే ర్నిర్మయత్వేన ఫలాశసమిద్దాహకత్వా దితి భావః. నిర్దగ్ధుం, వినాశయితుం - భస్మీకర్తుం చ, మేధ్యా త్పవిత్రాత్ అథవా మేఘాః క్రతుషు తదర్హాద్యాగయోగ్యా దిత్యర్థః, అయోఘైర్వారణి రస్నిమంథనదారునిశేష స్తస్తాత్'మధ్యా' దితిపాతే ఆయోఘ్యారణే ర్మధ్యాత్ మధ్యజేతాదిత్యర్థః. ని. 'యూపాగ్రం తర్మణి ర్మంథ్యదారుణి త్వరణి ర్ద్వయో' రి త్యమరః. ఆథూతపూర్వ మవిద్యమానత్వనదృశం సజాతీయభేద రహిత మిత్యర్థః. నవిద్యతే పరం యస్తా త్తదపరం అద్వితీయం, విజాతీయభేదరహిత మిత్యర్థః. ఆథూతపూర్వ విభవ మితి పాఠాంతరం. ఏకం స్వగతభేదరహితం, అతవీవ యత్కించిత్ త్రివిధభేదరహితతయా అనిర్వాచ్యం, మహాన్తేజః పరంజ్యోతి రితియా

నిర్దగ్ధుం నిఖిలాఃపలాశసమిధో మేథ్యాదయోథ్యారణే
రావిర్భూత మభూత[1]పూర్వ మపరం యత్కించి దేకం మహాః.
అపిచ.—అథ రామాభిధానేన కవే స్సురభయ న్గిరః,

పత్. బ్రహ్మేత్యర్థః ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మేతి శ్రుతేః. తదేవ మహోఽగ్ని రితి శిష్టరూపకం.ఆవిర్భూతం స్వయ మేవాభివ్యక్త మభూ దితి శేషః.ఏతేనాన్య పన్తృత్వ సంబంధరాహిత్యం సూచ్యతే. గర్భవాసాదిక గర్భవాసాదికంమన్య త్సర్వం ప్రాతీతిక మేవ నపారమార్థిక మితి భావః.ఉక్తగుణకమూ క్తే రుభదినే శ్రీరామాదిమూర్తిచతుష్టయ రూపేణా యోధ్యాయాం పరమాత్మా శ్రీవిష్ణు రావిరభూ దితి ఫలితార్థః.అత్ర సమస్త పన్తుపర్తిశ్లేష సంకీర్ణసాపయపరంపరాలంకారః, అత్రేద మనుసంధేయం.'ఆజవృషభమృగాంగనాతుళీరాఃరుషవశిజో చదివాక రాదితుంగాఃదశశిఖిమనుయుక్తిథీంద్రియాంశై స్త్రినవకవింశతిశ్చ లేఽస్తరీచాఃʼ. సూర్యాదీనాంసప్తానాం గ్రహాణాం మేషాదయో రాశయఃశ్లోకోక్తాఃక్రమనిష్టా ఉచ్చస్థానాని స్వస్వతుంగాపేక్షయా సప్తమ స్థానాని నీచాని ఆత్ర ఉక్తేష్వపి దశమాదయో రాశి త్రింశాంశాఃయథాక్రమ ముచ్చే షు పరమోచ్చా నీచేషు పరమనీచా ఇతి జాతకశ్లోకార్థః, అ త్రాంశస్త్రింశో భాగఃయథాహ నారదఃʻత్రింశద్భాగాత్మకం లగ్నʼ మితి. లేఽపి సోచ్చస్థాఃఫలంతి సాస్తగానాపి సీచగాఃతదుక్తం రాజమృగాంకే 'స్వోచ్చే పూర్ణం స్వర్క్షగేఽర్ధం సుహృద్భి పాదం ద్విడ్భి ర్వా తుళం ఖేచరేంద్రాఃనీచస్థాయీ నాస్తగో వా నకించి త్వాదా న్యూనం స్వత్రిభోణే దదా తీతి. తదిత్థ మాహ—కవి రుచ్చస్థ ఇతి. యస్య జన్మకాలే పంచప్రభృతయో గ్రహా స్స్వోచ్చస్థాఃసదేవతుల్యో భవతీతి. తదుక్తం కృష్ణీయే 'సుఖినఃప్రకృష్టకార్యా రాజప్రతిరూపకా శ్చ రాజానఃఏకద్విత్రి చతుర్భి ర్జాయంతే ఽతఃపరం దివ్యాʼఇతి. తదిద మాహ గ్రహపంచక ఇతి యద్వ్యుచ్చస్థే గ్రహపంచక ఇత్యనేనైవ సూర్యస్య స్వోచ్చస్థానగతత్వోక్తేఃపునర్వచనం గతే పూషణీతి ఖానరుక్త్యదూషణం ప్రసజ్యతే. తథాపి గోబలీవర్దన్యాయేన సమాధేయ మిత్యల మతిప్రసంగేన. శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం. 'సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతాస్సగురవఃశార్దూల విక్రీడిత' మితి లక్షణాత్. ౫౬

ఏవం తారకబ్రహ్మణోఽనన్యత్వే నావిర్భావ ముక్త్వా సంప్రతి తాటకీ త్యాప్రకృతప్రాయ మవతార మాహ.—అపిచేతి. కించేత్యర్థఃఅథేతి. ఆథ మహాఃప్రాదుర్భావానంతరం హరతి భక్తజనదురితా నీతి హరి ర్విష్ణుఃరమంతే యోగినోఽ

---

1 పూర్వవిభవం; పూర్వమభవత్.

అలంచకార కారుణ్యా ద్రఘూణా మన్వయం హరిః. ౫౭
త [1]మేన మన్వజాయంత త్రయ స్త్రేతాగ్ని తేజసః,

త్రేతి రామః 'రమంతే యోగినోఽనంతే సత్యానందే చిదాత్మని, ఇతి రామపదేనాసౌ పరబ్రహ్మాభిధీయత' ఇతిశ్రుతేః 'కరణాధికరణయోశ్చ' త్యధికరణార్థేభుష్. స ఇత్యభిధానం తేన రామనామ్నా కవే ర్వాల్మీకే ర్గిరః వాచః, సురభీః - మనోజ్ఞాః తుర్వన్, సురభయన్-సురభీకరిష్య న్ని త్యర్థః. ని. 'సుగంధా చ మనోజ్ఞే చ సురభి ర్వాచ్యలిం గవ' దితి విశ్వః 'తతక్రోతీ' తిణ్యంతాల్లుటశ్శత్రాదేశః, పర్తమాన సామీప్యే వర్తమాన ప్రత్యయః. సమనంతర మేవ మహాకవినా వాల్మీకినా శ్రీరామచరిత్రస్య నియమేన వర్ణయిష్యమాణత్వా దితి భావః. కారుణ్యా త్కరుణాయాం హేతోః. ని.'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే' త్యమరః. కరుణైవ కారుణ్య మితి విగ్రహః. స్వార్థేష్యఞ్ రఘూణా మన్వయం - రఘువంశం, అలంచక్రే అలంకృతవాన్ భూషితవాన్, ప్రకాశితవా నిత్యర్థః. పరమకారుణికోఽయం హరిః శ్రీరామరూపేణావతీర్య రఘువంశ మనుజగ్రాహేత్యర్థః.జ్యేష్ఠ శ్శ్రీరామః కౌసల్యాయా మజ నీతి ఫలితార్థః. పరమకారుణికాః కిం న కుర్వంతీతి భావః - ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణ వాచక' మిత్యమరః. ఏతదాది శ్లోక చతుష్టయ మానుష్టుభం వృత్తం. ౫౭

ఆథ భరతాదికుమారత్రయోదయ మాహ.—తమితి. త్రేతాగ్నితేజసః-ఆహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిత్రయం త్రేతాగ్నిః. తస్య తేజఇవ తేజో యేషాం తే తథోక్తాః తేజస్వినఇత్యర్థః. 'వర్చస' ఇతి పాఠేఽప్యయమేవార్థః. ఉపమాలంకారః. ని. 'అగ్నిత్రయ మిదం త్రే' తే త్యమరః. త్రేతాశబ్దేనైవ అగ్నిప్రతీతేః పునరగ్నిశబ్దః కఠికలభకర్ణావతంసపంచశకరీరాదిపదవ దవగంతవ్యః. ఏకవివాగ్నిః త్రీణ్యావసీయాదిరూపాణి ఇతఃప్రాప్తః త్రేతా తదుక్తం 'ఏక వివావసథ్యాగ్ని రగ్న్యాధేయేన కర్మణా, సంస్కృత స్త్రీణి రూపాణి తత స్త్రేతేతి శబ్ద్యత' ఇతి.ఆవసథ్యాగ్నిరాపాసనాగ్నిః స్త్రీత్వం లోకాత్ 'లింగమశిష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లింగ'మ్నేతి. పృషోదరాదిత్వా ద్వర్ణవ్యత్యయేన ఇకారస్థానే ఏకారే సతి త్రేతేతి రూపసిద్ధిః. తథా చైస్త్తిరీప్సాయాం ద్విర్భావః. లోకోత్తరైర్లోకోత్తర్మైః, లోకేష్వసాధారణైరితి యావత్. గుణైర్విద్యావినయాదిభి ర్భాక్యాదార్యగామ్భీర్యాదిభి ర్వా అగ్రజస్యాగ్రజం రామమిత్యర్థః 'కర్తృకర్మణోఃకృ' తీతి కర్మణి షష్ఠీ, అథవా సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ, భగవతో నారాయణస్యానుకరో తీతివత్. అనుకుర్వంతఃఅనువర్తమానాః, తత్సదృశా ఇత్యర్థః. (తదుక్తం దండ్యాచార్యైః. 'తదన్వేత్యనుబధ్నాతి

1 తమేవం.

[1]అగ్రజస్యానుకుర్వంతః తై స్తై ర్లోకోత్తరైర్గుణైః. ౫౪
భరత స్తేషు [2]కైకేయ్యా స్తనయో వినయోజ్జ్వలః,
అన్యో లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాయాం కృతోదయౌ. ౫౫
ఏతే వవృధిరే వీరాః బ్రహ్మతేజోమాయ దీక్షితాః,
[3]లోకానందముకుందస్య చత్వార ఇవ బాహవః. ౬౦

గ. అథ కదాచి దపరిమేయమాయాభయానకయుద్ధసముద్ధతదైత్య

తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి, తస్యానుకరోతీతి శబ్దాస్సదృశ్యవాచకా' ఇతి) త్రయః తుమారాః త మేన మను తస్యాముష్య శ్రీరామస్య పశ్చా ది త్యర్థః. 'అనుర్లక్షణ' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వా ద్ద్వితీయా. ఆజాయంత-జాతాః. ౫౪

భరత ఇతి. తేషు-త్రిషుకుమారేషు, కేకయస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కైకేయీ 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. 'కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదేరియ' ఇతి యశ్శబ్దస్య ఇయాదేశః. తస్యాః వినయేన-ప్రశ్రయేణ-విశిష్టనీతిసంపత్త్యా వా ఉజ్జ్వలః-వినయభూషణ ఇత్యర్థః. భరతో నామ తనయః జాత ఇతి శేషః, తథా లక్ష్మణశత్రుఘ్ననామానౌ అన్యౌ భరతాపేక్షయా ఇతరౌ కుమారౌ సుమిత్రాయాం కృతోదయౌ సముత్పన్నౌ. ౫౫

ఏత ఇతి. బ్రహ్మతేజోమాయ-బ్రాహ్మణపరిపాలనం కర్తుం ని. 'బ్రహ్మా విప్రః ప్రజాపతి' రిత్యమరః. దీక్షితాః- సంజాతదీక్షాః కృతసంకల్పా ఇత్యర్థః. ప్రజాతేజోమయేతి పాఠాంతరం 'తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్' ఇతీతచ్. తారకాది గాకృతిగణః చత్వారః ఏతే పూర్వోక్తాః వీరాః - దానదయాయుద్ధేషు శూరాః, శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నాః, లోకానందః - లోకానాం - భువనానాం, ఆనందకర్తా-కార్యకారణయో రభేదోపచారాత్ స చాసౌ ముకుందశ్చ (కమనీయత్వా త్స్వభక్తముఖం ఆనక్తి ఆనందబాష్పేణార్ద్రీకరోతీతి ముకుందః), పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః, తస్య చత్వారో బాహవ ఉక్తవిశేషణవిశిష్టా శ్చతుర్భుజా ఇవ వపుర్ధిరే-పుర్ధిం గతాః, పూర్ణోపమాలంకారః. ౬౦

ఆథ రాక్షసవినాశనాటకస్య పూర్వరంగభూతం విశ్వామిత్రాగమనం తావదావ-ఆథేతి. అథానంతరం కదాచి త్కస్మింశ్చిత్ దినే అపరిమేయాః, అపరిమితాః, యాః మాయాః శాంబరీవిద్యాః, విచిత్రకపటవృత్తయ ఇతి యావత్. ని. 'స్యా న్మాయా శాంబరీవిద్యే' త్యమరః. కాభిర్భూతకాని-భయంకరాణి, ని. 'ఘోరం

---

1 అగ్రజంతేఽనుకుర్వన్తః. 2 కైకేయ్యాం. 3 లోకానందాముకుందస్య.

బలావస్కంద కాండిశీక బృందారకానీక పరివార్యమాణరథః పఙ్క్తి-రథః తపశ్చర్యాజాతానా మాశ్చర్యాణా మాయతనం నిశ్శంకం త్రిశంకుయాజినం భగవంతం పద్యప్రబంధమివ దర్శితసర్గభేదం ప్రాకృత వ్యాకరణ మివ ప్రకటితవర్ణవ్యత్యాసం బుధ మివ సోమసుతం కుశిక సుత[1]మద్రాక్షీత్. ౬౧

భీమం భయానక' మిత్యమరః. యుద్ధసముద్ధతాని - యుద్ధోద్ధతాని చ యాని దైత్య బలాని-దైత్యసేనాః, తేషా మవస్కందా ద్రాక్రమణా త్కాండిశీకైః భయద్రు తైః బృందారకానీకై ర్దేవసైన్యైః, పరివార్యమాణః-నిరీక్ష్య పరివేష్ట్యమాణో రథో యస్యస తథోక్తః దేవానా మసి శరణ్య ఇత్యర్థః; అథవా పరిపాల్యమానః సంరక్ష్యమాణో రథో యస్య స తథోక్తః, ఏత దాయత్త మస్మజ్జీవన మితి మత్వా తైః పరిరక్షితస్యందన ఇత్యర్థః. (ప్రతిపాల్యమా నేతి సాతీకదా ఆయాస్యతీతి ప్రతీక్ష్యమాణేత్యర్థః.)ని.'కాండిశీకో భయద్రుతః,'ఆసీకిపి బలంసైన్యం చక్రం చానీకమస్త్రియా'మితి చామరః. పఙ్క్తిరథో-దశరథః,ని 'పంక్తిశ్ఛందోఽపి దశమమి,త్యమరః(ని. పఙ్క్తి ర్దశాక్షరచ్ఛందోదశసంఖ్యాశి ష్టి)మూ'మితినిఘంటుః.పఙ్క్తా దశసుదిక్షు ఆప్రతిహతో రథో యస్యేతి విగ్రహః). తపశ్చర్యాజాతానాం వసిష్ఠస్యార్థయా బ్రాహ్మణ్యసంపాదనార్థం విరచితవ్రతోపవాసా దితపోఽనుష్ఠానాజ్జనితానాం, ఆశ్చర్యాణా మద్భుతానాం ఆయతన మాస్పదం కారణ మిత్యర్థః; చర్యేత్యత్ర 'గదమదచరే' త్యాదినా యత్ (శంకుశబ్దస్సంఖ్యావిశేష వాచకః,తత్త్రితయపరిమితపర్వసేషు రాజ్యకరణా త్త్రిశంకు రితి) త్రిశంకుర్నామ రాజా హరిశ్చంద్రపితా తం యాజయతి సదేహస్వర్గగమనార్థ మితి త్రిశంకుయాజినం యజ తేర్ల్యుంతాత్తచ్ఛీల్యేణినిః. పద్యప్రబంధ మివ శ్లోకనిబద్ధకావ్య మివ దర్శిత స్సర్గభేదః కథావిచ్ఛేదరూపః సృష్ట్యంతరం చ యేన తం, ప్రాకృతవ్యాకరణ మివ ప్రకటితః-ప్రకాశితః వర్ణవ్యత్యాసః అక్షరవ్యత్యయః తృతీయత్వపరిత్యాగేన బ్రాహ్మణవర్ణస్వీకా రరూపవ్యత్యాస శ్చ యేన తం. యథా ఆర్జిత ఇతి సంస్కృతపదస్య 'ఆర్జేర్విడప్ప' ఇతికర్మణి విడప్ప్రాదేశే విడప్ప స్తీతి వర్ణవ్యత్యాసాభిధాయినీ ప్రాకృతవ్యాకరణరీతిః. ని. 'పర్ణో ద్విజాదౌ శుక్లాదా స్తుతో పర్ణంతు వాహరే' ఇత్యమరః. బుధ మివ-సౌమ్య మివ, సోమసుతం-చంద్రసుతం, సోమయాజినం చ సోమం సోమలతాం సునోతి పీడ యతీతి సోమసుత్ క్విప్. భగవంతం పూజ్యం, కుశికసుతం-విశ్వామిత్ర మద్రాక్షీత్-ఛందర్శ దృశేర్లుఙ్. ఇతిహో వే తివికల్పాదయభావపక్షే సిచివృద్ధిః. నదృశఇతినిషేధాత్ క్సా దేశోన, శ్లేషసంకీర్ణ మపమాత్రయ మన్యోన్యస్యైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టం. ౬౧

---

1 అద్రాక్షీదప్రాక్షీచ్చ.

తదను యథావిధి[1]కృతసపర్యేణ మర్యాదాతీత[2] మహిమ్నామహితేన గాధేతరహృదయేన గాధినందనేన సత్రపరిత్రాణార్థమిత్థ [3]మభ్యర్థితోఽభూత్. ౬౨

రాజ [4]న్భవత స్తనయేన వినయాభిరామేణ రామేణ [5]శరాసన మాత్రమిత్రేణ సౌమిత్రిమాత్రపరిజనేన క్రియమాణక్రతురక్షో రక్షో దురిత ముత్తీర్య కృతావభృథోభవితు మఖిలసామీతి. ౬౩

త్రిశంకుయాజనకథా ముత్తరత్ర వక్ష్యతి తదన్వితి. తదను దర్శనానంతరం విధిమనతిక్రమ్య యథావిధి-యథాశాస్త్రం, 'ఆవ్యయం విభక్తే'త్యాదినావ్యయీభావసమాసః కృతా-దశరథేనవిరచితా, సపర్యా-అర్ఘ్యపాద్యార్ఘ్యాదిరూపాపూజా యస్య తేన. ని. 'పూజా నమస్యాపచితి స్సపర్యా ర్చా ర్హణా స్సమూ' ఇత్యమరః. మర్యాదాతీత మహిమ్నా - అపరిమేయమాహాత్మ్యేన, మహితః-పూజితః, తేన - గాధేతరహృదయేన, గంభీరచేతసా గాధినందనేన - గాధిరాజనందనేన, విశ్వామిత్రేణ, సత్రపరిత్రాణార్థం-యజ్ఞసంరక్షణార్థం. ని. 'సత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞే' ఇత్యమరః. ఇత్థం - వక్ష్యమాణ ప్రకారేణ, 'ఇదమస్థము' రితిథముప్రత్యయః. అభ్యర్థితః-యాచితోఽభూత్ దశరథ ఇతి శేషః. ని. 'యాచ్ఞాయా మభియానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధై' రితి శేషః. 'అర్థమర్థయతే రర్థాదానేఇత్యభియాచ్ఞావరోధయోరి'తివచనాత్. ౬౨

ప్రార్థనాప్రకారమాహ-రాజన్నితి. హేరాజన్నితి సంబోధనం యతో రంజనాద్రాజా త్వం అతోఽస్మద్భద్రదయారంజన మపి కరిష్యసీతి విజ్ఞాపయితు మిత్యవగంతవ్యం, భవత స్తనయేన. పుత్రరూపేణానతీర్ణేనే త్యర్థః. వినయః-ప్రశ్రయః, తేనాభిరామేణ-రమణీయేన, ఏతేన యథోక్తకారిత్వం సూచ్యతే. శరాసనమాత్రం ధనుశ్శేష మిత్రం సుహృద్యస్యతేన ధనుర్మాత్రసహాయేనే త్యర్థః. సౌమిత్రిమాత్రం-లక్ష్మణ ఏవ, పరిజనో-భృత్యవర్గో యస్య తేన, అత్ర మాత్రశబ్దేన పరిజనాంతరవ్యవచ్ఛేదకే నాన్యసహాయశూరత్వం సూచ్యతే, ఏవంభూతేన రామేణ రక్షస్సంహారార్థం శ్రీరామరూపేణావతీర్ణేన విష్ణునా క్రియమాణా విధీయమానా, క్రతురక్షా - యాగపరిపాలనం యస్యతథోక్త స్సన్. అవ మితిశేషః, రక్షోదురితంనుబాహుమారీచాది రాక్షసరూపిష్ణుం, తత్కృతం విఘ్నం వా, అథవా తద్వారచితయాగదూషణలక్షణ దుష్కృతం. ని. 'అంహో దురితదుష్కృత' మిత్యమరః. ఉత్తీర్య - తీర్త్వా కృతావ

---

1 ప్రతికృత; పరిగృహీత. 2 మహిమ్నా గాధేత దార. 3 అభ్యర్థితఃపార్థివో ఽభూత్. 4 తవమహారేణ. 5 శరాసనమిత్రేణ.

[1]ఏతదాకర్ణ్య కర్ణపరుషం మహర్షి భాషిత మతిమాత్రపుత్రవా త్సల్యాత్ కసల్యాజానిస్సశల్యాంతఃకరణోఽభూత్. ౬౨

తత స్తస్మి న్బహుప్రకారై ర[2]ర్ఘ్యపరిహార్యనిశ్చయే భగవతి వి శ్వామిత్రే దశరథ స్తపనకులహితేన పురోహితేనైవ మభిహితో ఽభూత్. ౬౩

ప. పర్యాప్తభాగ్యాయ భవా నముష్మై

భృఙ్గో - నిర్వర్తితదీక్షాంతః భవితు మభిలషామి వాంఛామి ఇత్యేవం ప్రకారేణ ప్రార్థితోఽభూదితి పూర్వేణ సంబంధః. ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ' ఇత్యమరః.

ఏతదితి. కర్ణపరుషం - కర్ణకఠోర మేతత్పూర్వోక్తం, మహర్షేః 'ఊర్ధ్వరేతా స్తపస్యుగ్రో నియతాశీ చ సంయమీ, శాపానుగ్రహయో శ్శక్త స్సత్యసంధో భవే ద్ఋషి' రిత్యుక్తలక్షణ ఋషిశ్రేష్ఠస్య-విశ్వామిత్రస్య, భాషితం 'శ్రీరామః ప్రేషణీయః' ఇత్యేవంరూపం వచన మాకర్ణ్య - శ్రుత్వా, మహర్షిగ్రహణం - ఆనతిక్రమణీయవచన త్వద్యోతనార్థం. ని. 'భాషితం వచనం వచ' ఇత్యమరః. అతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యా దతివేలపుత్ర స్నేహా ద్ధేతోః. ని. 'అతివేలఋశాత్యర్థాతిమాత్రోద్దాఢనిర్భర' మిత్యమరః. సశల్యాంతఃకరణః - విదీర్ణహృదయోఽభవత్. తద్వచనస్య శస్త్ర ప్రాయత్వా దితి భావః. అత్ర మునివచనే శల్యత్వనిరూపణా త్రూపకాలంకారః. ౬౨

తతఇతి. తత స్తదనంతరం తస్మి న్భగవతి-విశ్వామిత్రే, బహుప్రకారైః 'అహ మేవాగమిష్యామి యోద్ధుంతైరుతయోధిభిః, రామస్యాస్యనపశ్యామి మునేఽహం యుద్ధయోగ్యతాం. షష్టి ర్వర్ష సహస్రాణి జాతస్య మమ కౌశిక, యత్నేనోత్పాదిత శ్చాయం న రామం నేతుమర్హసీ' త్యాద్యుక్తనేతో పాయై రిత్యర్థః. అవార్యః - నివార యితు మశక్యః, నిశ్చయః శ్రీరామప్రేషణరూపో యస్య తస్మిన్ సతి, తదా దశరథః తపనతులస్య - సూర్యవంశస్య, హితేన - హితకారిణా, యోగక్షేమానుసంధానతత్పరే ణేత్యర్థః. అతోఽస్య వచన మవశ్యమంగీకరణీయ మితిభావః, పురోహితేన - వసిష్ఠే నైవం పఠ్యమాణప్రకారే ణాభిహితో ఽనుశాసితోఽభూత్. ౬౩

తత్పూర్వకార మేవాహ—పర్యాప్తేతి. హేరాజన్ని త్యధ్యవోరః, భవాన్ పర్యాప్తం - పరిపూర్ణం భాగ్యం బ్రహ్మవర్చసప్రాప్తిరూపం భాగధేయం యస్య తస్మై ఏతేన దుస్సాధబ్రహ్మ వర్చససాధకస్య మహాత్మనో నకి మప్యసాధ్య మస్తీతి సూచ్యతే, అతః పూజ్యా యేతి భావః, ఆముష్మై ఋశికాత్మజాయ సపర్యాం - శ్రీరామప్రదాన

---

1 ఏవంవిధమాకర్ణ్య. 2 ఆవార్య.

కుర్యా త్సపర్యాం కుశికాత్మజాయ,
నిర్యాతుధానాం వసుధాం విధాతుం
నిర్యాతు రామ స్సహ లక్ష్మణేన. ౬౬

గ. ఏవం వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితధృతి ర్దశరథ స్సుతప్రదానేన కుశిక సుతమనోరథ మేవ పూరయామాస. ౬౭

ప. యోగేన లభ్యో యః పుంసాం సంసారాపేతచేతసాం,
నియోగేన పితు స్సోఽయం రామః కౌశిక మన్వగాత్. ౬౮
తత్ర సత్రం పరిత్రాతుం విశ్వామిత్రో మహామునిః,

రూపాం ఘ ఙాం, కుర్యాత్ కురుష్వ 'భవచ్ఛబ్దయోగే ప్రథమపురుష ఏవ సమధ్యమ పురుష'ఇతి భాష్యస్థితత్వాత్ విధినిమంత్రణామంత్రణాధీష్టసంప్రశ్నప్రార్థనేషు లిఙ్, అతో వసుధాం భువం నిర్గతా యాతుధానాః యస్యా స్తాం నిర్యాతుధానా మరాక్షసాం. ని. 'యాతుధానాః పుణ్యజనో నైర్ఋతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః. ఏవం విధాతుం-కర్తుం, లక్ష్మణేన సహ రామో నిర్యాతు-నిర్గచ్ఛతు ప్రాప్తకాలే లోట్. శ్రీరామస్య రాక్షససంహారార్థం నిర్గంతుం కాలః ప్రాప్తఇత్యర్థః. ఇంద్రవజ్రావృత్తం. లాటానుప్రాసః. ౬౬

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితా - పున స్సంస్థాపితా, ధృతి ర్ధైర్యం యస్య సతథోక్తః. ని.'ధృతి ర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టిషు'ష్వితి విశ్వః. దశరథః సుతప్రదానేన - శ్రీరామసమర్పణేన, కుశికసుతమనోరథం - విశ్వామిత్రాభిలాష మేవ పూరయామాస - సఫలీచకార, నత్వప్రదానరూపం నిజసుతమనోరథ మిత్యేవకారార్థః. ౬౭

యోగేనేతి. యః రామః సంసారాత్సుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపా దపేతం నిష్పృత్తం చేతః చిత్తం యేషాం తేషాం పుంసాం, వీతరాగాణాం - యోగీశ్వరాణా మిత్యర్థః, యోగేన లభ్యః-ధ్యానేన గమ్యః, 'శ్రోతవ్యో మంతవ్యో [1]నిదిధ్యాసితవ్య' ఇతిశ్రుతేః. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తి' ష్విత్యమరః. సోఽయం శ్రీరామః పితుర్నియోగేన - నిదేశేన నితరాం యోగేనచేతిగమ్యతే, కౌశికమన్వగా దనుజగామ. లాటానుప్రాసయమకవతీ కిం న విడంబయంతీతిభావః 'ఇతో గా లుశీ' తిలుజిగాదేశః. ఏతదాదిశ్లోకత్రయమానుష్టుభం ఛందః. ౬౮

తత్రేతి. తత్ర - తస్మిన్ సమయే, ఆయం మహామునిః - మునిశ్రేష్ఠః-విశ్వస్య

---

1 నిదిధ్యాసితవ్యః - సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యర్థః.

సౌమిత్రిసహితం రామం నయన్నయ మవోచత ౬౯
బలేన తపసాం లబ్ధే బలేత్యతిబలేతి చ,
విద్యేతే మయికాకుత్స్థ విద్యే తే వితరామి తే. ౭౦

గ. [1]తతః ప్రతిగృహీతవిద్యస్య దాశరథేః ప్రదేశ మేకం ప్రదర్శ్య భగ వానిత్థ మకథయత్. ౭౧

మిత్రం విశ్వామిత్ర: 'మిత్రే చ ర్షా'వితి విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘ శ్ఛాందసః. లోకే విశిష్టప్ర యోగా ర్హాణాం, సత్రం పరిత్రాతుం - యజ్ఞం పరిపాలయితుం, సౌమిత్రిసహితం - లక్ష్మణానుగతం, రామం నయన్ - ప్రాపయన్నవోచత-ఉక్తవాన్. ౬౯

తదేవాహ—బలేనేతి. కకుది వృషాంసే లిప్తలీలి కకుత్స్థ ఇత్యేతం పౌరా ణికీ కథా. పురా కిల పురంజనో నామ సాక్షా ద్భగవతో విష్ణో రంశావతారః కశ్చి ద్వైవస్వతో రాజా దేవై స్సహ సమయబంధేన దేవాసురయుద్ధే దేవసహాయార్థం మహో క్షరూపధారిణో మహేంద్రస్య కకుది స్థిత్వా పినాకీలయా అసురకులం నిహత్య కకు త్స్థసంజ్ఞా మలభ తేతి, తస్య సోత్రాపత్యం కాకుత్స్థ: తస్య సంబుద్ధి:. హే కాకు త్స్థ - శ్రీరామ, తపసాం బలేన - తపశ్శక్త్యా, తపసామితి బహువచనం విద్యయో రసులభత్వద్యోతనార్థం లబ్ధే ప్రాప్తే బలేతి అతిబలా చేతి నామ్నా ప్రసిద్ధే విద్యే మంత్రే మయి విద్యేతే - వర్తేతే, తే విద్యే, తే - తుభ్యం వితరామ్యుపదిశామీ త్యవోచదితి సంబంధ:. ఉపదిదేశ చేతి వాక్యశేష:, అత్ర బలాతిబలే ప్రక్రమ్య బ్రహ్మయామళే అభిహితం 'ఉత్సాహబలయో ర్వృద్ధి: పరశ్రమసహిష్ణతా, నబాధాక్షుత్పిపాసాభ్యాం యత స్సా స్థితా బలా. యతశ్చ పరస్య స్ఫాలిత్యం దృష్టనష్టకా యకర్మణాం, స్వోపాయే చాప్యమోఘత్వం భవే త్సాఽతిబలా మతా. ఇదం విద్యా ద్వయం జ్ఞాతమాత్రం సిద్ధికరం నృణాం, విష్ణు రేతద్వయం స్మృత్వా జితవా న్మధు కైటభా' వితి. తథా రామాయణశ్లోక: 'క్షుత్పిపాసే న తే రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ, బలా మతిబలాం చైవ పరతశ్చ పథి రాఘవే'తి. ౭౦

ఘ. అథ మునిశ్చ రామమనోవికాసార్థం కథాం కథయితు ముపచక్రమ ఇత్యాహ. తతశ్చేతి, తతశ్చ - విద్యోపదేశానంతరం, భగవాన్విశ్వామిత్ర:, ప్రతిగృహీతే - స్వీకృతే విద్యే - బలాతిబలాఖ్యే యేన తస్య దాశరథే ర్దశరథనందనస్య - శ్రీరామస్య, 'ఇత' ఇషోతీష్ఠ్విత్యయ:. ఏకం - కమపి, ప్రదేశం - జనపదం, ప్రదర్శ్య - దర్శయిత్వా ఇత్థ మకథయత్ కథయామాస. ౭౧

---

1 గృహీత, పరిగృహీత.

ప. అస్తి స్ఫురా పురభిదః పరమేశ్వరస్య
ఫాలాంతరాశనయనజ్వలనే మనోభూః,
సద్యఃప్రపద్య శలభత్వ మముంచ దంగం
తస్మా దముం జనపదం విదు రంగసంజ్ఞం. ౭౨

గ. తదను మానససరఃప్రసృతాం సరయూ మతిక్రమ్య వృత్రవధప్ర
వృద్ధవృద్ధశ్రవః పంకశాళన[1]లబ్ధమలయో ర్మలదకరూశనామ్నో ర్జనప
దయో స్సీమ్ని కృతపదయో ర్దాశరథ్యోః పున రవ్యేవ మబ్రవీత్. ౭3

అ. తదేవ విసృణోతి—అస్తి స్నితి. పురా-పూర్వకాలేఽస్మిన్ ప్రదేశే, మనోభూ ర్మన్మథః, పురభిద స్త్రిపురాంతకస్య, పరమేశ్వరస్య - త్ర్యంబకస్య, ఫాలాంతరాశే - నిటలతటే, యన్నయనం - తృతీయం నేత్రం, తదేన జ్వలనోఽగ్నిః తజ్జనితజ్వలనో వా. తత్ర సద్యఃపదమవిలంబేన శలభత్వం - పతంగభావం. ని. 'సమా పతంగశలభా' వి త్యమరః. ప్రపద్య - ప్రాప్య, భస్మీభూ యే త్యర్థః. అంగం - శరీర మముంచత్ - త్యక్తవాన్ 'శేముచాదీనా' మితి ముమాగమః,తస్మా త్కారణా దముం జనపదం దేశం (జనానాంపదంజనపదసహితివిగ్రహః 'నాడ్యపజనోపపదాన్ప్రణాంగపదా నీ'తి లింగానుశాసనా త్ట్వంస్వం) అంగాఖ్యేతి సంజ్ఞా నామధేయం యస్య తం తథోక్తం విదుర్జానంతి,పురాణవిద ఇతి శేషః, అంగమోచన మే వాంగశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం కృత్వాతథా కథయంతీ త్యర్థః. ని. 'నీపవృజ్జనపదో దేశవిషయో తూపసర్జన' మి త్యమరః. ౭౨

తదన్వితి. తదను - తదనంతరం, మానససరఃప్రసృతాం మానసాఖ్యాత్సరా దుత్పన్నాం, సరయూం నామ నదీ మతిక్రమ్య - తీర్త్వా, వృత్రవధేన - వృత్రాసుర హత్యయా ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతోయః వృద్ధశ్రవస ఇంద్రస్య, పంకః - పాప్మా సవీవ పంకః కర్దమఇతి శ్లిష్టరూపకం. ని. 'పంకోఽస్త్రీ కర్దమేనసో' రితి సిగ్భేటుః. తస్య క్షాళనేన లబ్ధమలయోః - ప్రాప్తకీళిషయోః, సంక్రాంతమలిన్యయో రితి యావత్, అత ఏవ మలదకరూశ నామ్నోః మలదః. కరూశ శ్చేతి నామ యయో స్తయో ర్జనపద యోఃదేశవిశేషయో స్సీమ్ని - పర్యంతభువి, దాశరథ్యోః - రామలక్ష్మణయోః కృతప దయోః - విన్యస్తపాదయోః, ప్రవేశితపాదయో స్సతో రిత్యర్థః. పునః - భూయోఽప్యే మబ్రవీ దువాచ మాలిన్యయోగా న్మలదః కరూశఃఖ్యాత్ కార్యం వా తద్యోగా త్కరూశ ఇతి సంజ్ఞానిర్ణయః. ౭3

---

1 లబ్ధమలద కరూశకనామ్నోః.

ప యక్షః సుకేతు ర్ద్రుహిణప్రసాదా
ల్లేభే సుతాం కామ మపి తాటకాఖ్యాం;
సుందఃకిలైనాం పరిణీయ తస్యాం
మారీచనీచం జనయాం బభూవ. ౭౪

గ. [1]ఏకదా సుందే నిహతే మారీచః [2]కుంభసంభవ మభిభూయ తస్య శాపా దవాప [3]కోణపతాం తాట [4]కాఖ్యభూ త్పురుషాదినీ. ౭౫ సేయ [5]మబ్జాసనవరసిద్ధసింధురసహస్రప్రాణా ఆత్మజేన సహ

యక్షఇతి. సుకేతు ర్నామ యక్షో దేవయోనివిశేషః. ని. 'విద్యాధరోప్సరో యక్షరక్షో గంధర్వకిన్నరా'ఇత్యమరః. ద్రుహిణస్య తపసా సమారాధితస్య బ్రహ్మణః ప్రసాదా దనుగ్రహాత్. ని. 'ధాతాబ్జయోనిర్ద్రుహిణ' ఇత్యమరః. తాటకేత్యాఖ్యా నామ యస్యా స్తాం కామపికాంచి త్పుత్రికాం లేభే-ప్రాప, జనయామాసే త్యర్థః. అథ సుందో నామ కశ్చి ద్యక్షః ఏనాంతాటకాం పరిణీయోపయమ్య భార్యా ల్వేన పరిగృహ్యే త్యర్థః. కిలేతి వార్తాయాం. ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే' త్యమరః. తస్యాం భార్యాయాం - తాటకాయాం, మారీచ ఇతి నీచం - క్షుద్రం మారీచనామానం కంచనతనయ మిత్యర్థః. జనయాంబభూవ - ఉత్పాదయామాస. ౭౪

అ. తదనంతరకృత్తాన్త మాహ—ఏకదేతి. ఏకదా - ఏకస్మిన్సమయే, సుందే-వినిహతే సతి అగస్త్యే నేతి శేషః. మారీచః కుంభసంభవ మగస్త్యం. ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. అభిభూయ-పితృపదవినిరోహా త్తిరస్కృత్య తస్య కుంభసంభవస్య శాపా త్కోణపతాం - రాక్షసత్వమవాప - ప్రాప్తవాన్. ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యా ది త్యమరః. తథా తాటకాపి పురుషాదినీ - నరమాంసభోజినీ, రాక్షసీ బభూవ. అత్రేదం రామాయణవచనం 'అగస్త్యః పరమక్రుద్ధ స్తాటకా మభిశప్తవాన్, పురుషాదీ మహాయక్షీ విక్రతా విక్రతాననా. ఇదం రూపం విహాయ త్వం దారుణం రూప మాప్నుహీ'తి. ౭౫

అ. తతః కిమిత్యాశంక్యాహ—తస్యేతి. అబ్జాసనస్య తపసా పరితోషితస్య, బ్రహ్మణోవరా ల్లబ్ధో నిష్పన్నః సింధురాజ-గజాః, తేషాం సహస్రస్యప్రాణాః పరాక్రమో యస్యా స్సా. బ్రహ్మవరప్రాప్తమహాబలసంపన్నే త్యర్థః. ని. 'సింధుర స్సా మజః కుంభీ'తి గజపర్యాయే ష్వమరశేషః. ఆత ఏవ ఆత్మజేనసహ

---

1 ఏకదాతుసుందే వినిహతే. 2 కుంభసంభవమని మభిభూయ. 3 కాణపతాం. 4 కాభూత్పురుషా. 5 ఆబ్జన్నసిద్ధ.

[1]జనపదవిపదం విదధానా వ్యాపాదనీయా త్వయేతి. ౨౬

రామస్తదాకర్ణ్య స్త్రీవధశఙ్కామకరోత్.

కించ.—వైరోచనీం మంథరాం వసుంధరాపరాధధురంధరాం పురా పురందరేణ వినిహతాం జనార్దనకృతార్దనాం, భార్గవజననీంచ ప్రదర్శ్య దాశరథే రమందాం సుందవధూవధవిచికిత్సా [3]ముత్సారయామాస. ౨౭

జనపదనిపదం-నిజాశ్రమదేశోపప్లవం విదధానా-కుర్వాణా సేయం తాటకా, త్వయా వ్యాపాదనీయా నిహంతవ్యేత్యేవ మబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౬

రామఇతి. రామస్తం విశ్వామిత్రోక్తం తాటకావృత్తాంతమాకర్ణ్య శ్రుత్వా స్త్రీవధస్య తాటకాహననస్య శంకాం భయమకరోత్. కృతవాన్

ఆ. స్త్రీవధత్యాయాఃశాస్త్రనిషిద్ధత్వా త్తాటకావధసంశయం శ్రీరామమనసి విద్యమానం పూర్వదృష్టాంతకథనేన నిరస్యతి. 'కించే' త్యాదినా వసూనిధారయతీతి వసుంధరా-భూమిః 'సంజ్ఞాయాం భృఞ్భృవృజీ' త్యాదినా ఖచ్ 'ఆదుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముగాగమః. తస్యా అపరాధే-ఉపద్రవాచరణరూపే ధురంధరాం సమర్థాం తదుపద్రవాచరణతత్పరా మిత్యర్థః ధూరేవ ధురా తాం ధారయతీతి ధురంధరేతి విగ్రహః. ప్రకియాతు పూర్వవత్. ఆతమీవ పురందరేణ-పురాః శత్రుపురాణి దారయతీతి పురందరః ఇంద్రః, 'పూస్సర్వయోర్దారి సవోః' రితి ఖచ్. 'ఖచి హ్రస్వ' ఇత్యుపధా హ్రస్వః. 'వాచంయమపురందరా' చేతి నిపాతనా న్ముగాగమః. తేన పురా పూర్వం వినిహతాం-వ్యాపాదితాం వైరోచనీం-విరోచనోనామ రాక్షస స్తస్యా పత్యం స్త్రీ వైరోచనీ తాం విరోచనపుత్రీం 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా జీప్. విశేషణమేత త్తైక్కేయీ వాసిసుదేహానిష్పత్త్యర్థం. మంథరాంచ తథా జనార్దనేన జామదగ్న్యరూపేణ విష్ణునా కృతం విరచితం మర్దనం విదారణం యస్యాస్తాం భిన్నశీర్షా మిత్యర్థః. భార్గవజననీం-పరశురామమాతరం, రేణుకాం చ ప్రదర్శ్య-దృష్టాంతతయానిర్దిశ్య, దాశరథేః-శ్రీరామస్యామందామనల్పాంసుందవధూవధవిచికిత్సాం తాటకావధగోచరసంశయం ఉత్సారయామాస నిరసితవాన్. ని. 'మూఢాల్పాపటు నిర్భాగ్యా మందా స్త్యుక్తి, విచికిత్సా తు సంశయ' ఇతి చామరః. ౨౭

---

1 జనపదం. 2 కృతమర్దనాం. 3 ఉత్సాదయామాస.

ప. ఆశ్రుతశ్రుతివృత్తేన తేన సుందప్రియావధః,
తమేవాన్వవదత్తస్య చాప శింజారవచ్ఛలాత్. ౭౮
తత్కాలే పిశితాశనాశపిశునా సంధ్యేవ కాచిన్మునే
రథ్వానం తరసా రురోధ రుధిరక్షోదారుణాదారుణా,
స్వాధీనే మనసే పురీం విదధతీ మృత్యోస్స్వకృత్యత్యయ

ఆశ్రుత ఇతి. శ్రుతవృత్తేన-ప్రఖ్యాతచరిత్రేణ, ఆశ్రవా శ్రుతం విశ్వామిత్రము ఖా దాకర్ణితం వృత్తం మంథరావధాగిపూర్వవృత్తాంతోయేన తేన తథోక్తేన. ని. 'వృత్తంపద్యే చరిత్రేత్రివృతీతే కృశవర్తులే'ఇత్యమరః తేన-శ్రీరామేణ, సుందప్రియా యాఃతాటకాయాః,వధఃఆశ్రుతోఽంగీకృతఃని.ని.'డోరీకృతముపరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. ఆథ తస్య శ్రీరామస్య చాపో ధనుషి శింజారవో గుణ ధ్వనిః స ఇతి ఛలం కపటం తస్మాత్తం తాటకావధమేవ ఆన్వవదత్ - అనుసృత్యోక్త వాన్. తాటకావధాంగీకారసమనంతరమేవ 'జ్యాటంకారంచకారేత్యర్థః ని. 'మూర్వీ జ్యాశింజినీగుణ' ఇత్యమరః. అత్ర ఛలశబ్దేన నానుచ శింజారవః కిం త్వనువాద ఇత్యా రవస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనా దపహ్నవభేదః. 'ఛలాదిశబ్దైనాసత్యత్వప్రతిపాదనమపహ్నవ' ఇతి సర్వస్వసూత్రం. ౭౮

తదా తాటకాహ్యభ్యుజ్జిగామేత్యాహ— శతాకాల ఇతి. తత్కాలే-శింజారవస మయే,పిశితం మాంస మశ్నంతీతి పిశితాశాః-రాక్షసాః,తేషాంనాశస్య పిశునా సూచికా. శ్రీరామవధ్యానాం రాక్షసానాం మధ్యే స్వస్య ప్రథమత్వాత్పితిభావః. అన్యత్ర పిశి తాశనానాం ఆశనస్య-భోజనస్య; పిశునా, సంధ్యాయా ఆసురభోజనకాలత్వేన ప్రసిద్ధ త్వా దితి భావః. ని. 'కర్ణే జఘన్యూచక న్యూ త్పిశునో దుర్జనః ఖల' ఇత్యమరః. అత్ర జతుకాష్ఠవచ్ఛబ్దయోగే శ్లిష్టత్వా చ్ఛబ్దశ్లేషః రుధిరక్షోదేన-ఆసృక్పంకేన,అన్య త్రరుధిరక్షోదవ త్కుంకుమరజ ఇవ అరుణా దర్శనీయవర్ణా, ఏకత్ర హింస్రతయా బీభత్సి తత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యా చ్ఛోభితభావః. ని. 'రుధిరం కుంకుమాసృజో' రిత్యుభయ త్రాపి విశ్వః. 'క్షోదో రజసి పేషణే' ఇతి నానార్థగర్భమూలా దారుణా-భయంకరీ, ఏకత్ర తథా భీషణాకారత్వా దన్యత్ర శిశాచాదిసంచారాచ్చేతి భావః. ని. 'దారు ణం భీషణాభీష్మం ఘోరంభీమంభయానక' మిత్యమరః. తథా మనసే-హింసాకర్మణి, స్వాధీనే-వశ్యాయత్తే సతి,మృత్యోఃయమపురీం-విపర్యయేణ-సంయమినీం మితియా

---

1 కృత్యాత్యయాత్.

క్రీడత్కింకరసంఘసంకటమహాశృంగాటకాం తాటకా. ౭౯
[1]యదా దాశరథేః కర్ణమవిశత్తాటకాగుణః,
తదా ధనుర్గుణ స్తూర్ణం [2]ప్రావిశ[3]త్తర్జభూంసయా. ౮౦
తతో భావిని సంగ్రామే బద్ధశ్రద్ధస్య తాటకా,

పత్. స్వేషాం యత్కృత్యం ప్రాణిపీడనవ్యాపారః తస్యాత్యయేన, విపర్యయేణ, క్రీడద్భిర్యత్తేచ్ఛం విహరద్భిః కింకరసంఘైర్యమదూతనివహైః సంకటం-సంకులం, 'సంపీడదశ్చకట' ఇతికటచ్. మహాశ్విపులం శృంగాటకం చతుష్పథం యస్యాస్తాం తథోక్తాం విదధానా, దధాతే శృతరి'ఉగిత' శ్చేతి శీప్. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు'రితి నుమభావః. ని 'శృంగాటకచతుష్పథే' ఇత్యమరః. కాచిత్తాటకానామరాక్షసీ తరసా-బలేన, రంభాసావా, ని. 'తరసేబలరంహసీ' ఇత్యమరః. సంధ్యైవ - సాయంసంధ్యైవ, మునేః-విశ్వామిత్రస్య, అధ్వానం-మార్గం రురోధ-నిరుద్ధవతీ, సంధ్యాయామపి స్వైరిణీనాం తాదాత్వికానుష్ఠాననియమనేన నిరోధకర్తృత్వసంభవాదియ ముపమా శ్లేషసంకీర్ణా. అన్యథా అహరహస్సంధ్యాముపాసీతేతి విధిబలాదకరణేఽన్యథాకరణేవా ప్రత్యవాయాపత్తే రితి భావః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౭౯

యదేతి. యదా-యస్మిన్ కాలే. తాటకాయాగుణఃశబ్దః సింహనాద ఇతియావత్. దాశరథే శ్శ్రీరామస్య,కర్ణం-శ్రోత్ర మావిశత్ 'కర్ణశబ్దగ్రహా శ్రోత్ర,మిత్యమరః.తదా తస్మిన్నేవ కాలే,తస్యాస్తాటకాయాఃజిఘాంసయా-హంతు మిచ్ఛయా.హంతే స్సన్నం తాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్. ధనుషశ్చాపస్య, గుణోజ్యామౌర్వీతి యావత్. తూర్ణం-శీఘ్రం, దాశరథేః కర్ణం ప్రావిశత్ తాటకానిర్హ్రాదశ్రవణసమకాల మేవ శ్రీరామో మౌర్వీ మాకర్ణ మాచకర్షేత్యర్థః, ఆత ఏవాసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. ని 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియా ముఖ్యతంతు' ష్వితి వైజయంతీ. ఏతదాదిపద్యత్రయ మానుష్టుభం ఛన్దః. ౮౦

తతఇతి. తత స్తాటకాభావిని భవిష్యతి సంగ్రామే సుబాహ్వాది రాక్షససంప్రవాహే బద్ధశ్రద్ధస్య - విహితాదరస్య, రామబాణస్య స్వప్రాణాన్ - స్వకీయప్రాణవాయూన్, వీరపాణ మకల్పయత్ - కల్పితవతీ, వీరపాణం నామ యుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహవర్ధనార్థం వీరైః క్రియమాణంపానం శ్రీరామామోఘబాణవిద్ధాసతీ ప్రాణాన్ తత్యాజేత్యర్థః. ని. 'వీరపాణంతు యత్పానం వృత్తే భావినివారణ' ఇత్య

---

2 అధ; యథా. 2 యథా; తథా. 3 ఆవిశత్.

[1]స్వప్రాణా న్రామబాణస్య [2]వీరపాణ మకల్పయత్. ౮౧
ముని [3]ర్భృశాశ్వోపజ్ఞానితాటకామాథినేదదా,
అస్త్రాణి జృంభ కాదీని జంభశాసనశాసనాత్. ౮౨
గ. తత్ర కంచన విరించిలోకప్రత్యాదేశం [4]ప్రదేశం ప్రదర్శయన్న
వోచత. ౮3
ప. ప్రతిదిన మవదాత్తైర్బ్రహ్మభి ర్బ్రహ్మనిష్ఠైః
ప్రశమితభవఖేదై స్సాదరం [5]సేవ్యమానే,

మరః 'వాభావకరణయోరి'తి వికల్పాణ్ణిత్త్వం.వీరాణాం పానం వీరపాణమితి విగ్రహః. నాంతోఽవ్యయం శబ్దో వర్తతే. పూర్వవ దతిశయోక్తిః. ౮౧

మునిరితి. మునిర్విశ్వామిత్రః, జంభనామానం రాక్షసంశాస్తీతి జంభశాసనః ఇంద్రః కర్తరిల్యుట్, తస్యశాసనాత్ మహోత్మనే- శ్రీరామాయ, అస్త్రకలాపం దేహీతినియోగాద్ధేతోః భృశాశ్వోనామ కశ్చిన్మృషిః ఉపజ్ఞాయంత ఇత్యుపజ్ఞాసి 'ఆతశ్చోపసర్గ'ఇతికర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః. భృశాశ్వోపజ్ఞాని భృశాశ్వేబాదోజ్ఞాతానీత్యర్థః. 'ఉపజ్ఞోపక్రమ మి'త్యాదినా నపుంసకత్వం సి. 'ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ తదాదిత్వ ప్రకాశనే' ఇత్యమరశ్చ. జృంభకమాదిర్యేషాం తాని జృంభకాదీని అస్త్రాణి - అస్త్ర మంత్రానిత్యర్థః. తాటకామథ్నాతీతి తాటకామాథీ తస్మై శ్రీరామాయ దదౌ - అదాత్, ఉపదిదేశేత్యర్థః

'కర్మణాయమభి ప్రైతి ససంప్రదాన'మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ, తద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహిః. ౮౨

తత్రేతి. తత్రసతే విరించిలోకస్య - బ్రహ్మలోకస్య, ప్రత్యాదేశం - ప్రత్యాది శ్యతఇతి ప్రత్యాదేశ ఇతివిగ్రహః. తం బ్రహ్మలోకకల్పమిత్యర్థః. కంచన కమపి, ప్రదేశం, విషయం ప్రదర్శయత్ - విదర్శయత్ ఆవోచత - ఉక్తవాన్, భగవా నితి పాఠాభావే మునిరితిశేషః. ౮3

ఆ. తదేవాహ- ప్రతిదినమితి. ఆవదాత్తైః - ప్రసన్నైస్త్వివయ వైరాగ్య సంపన్నతయా నిర్మలాంతఃకరణైరిత్యర్థః. అతఏవ బ్రహ్మైవ నిష్ఠా విశ్రాంతిపదం యేషాంతైః, అథవా, బ్రహ్మణి నిష్ఠానియమో యేషాంతైః నిత్యాసనతత్పరైరిత్యర్థః. అతఏవప్రశమితాఖాంతింగమితాః, భవఖేదా స్సాంసారికక్లేశాయేషాంతైః తాపత్రయవినిర్ముక్తైరిత్యర్థః.

---

1 స్వప్రాణైః. 2 వీరపాన. 3 కృశాశ్వో. 4 భగవానవోచత. ప్రదేశమేకం ప్రదర్శ్యావోచ దుపచీయమానపరమహర్షోమనర్షిః. 5 సేవ్యమానః.

బలినియమనహేతోర్వామనఃకాననేఽస్మి
న్బలినియమపరస్సన్బ్రహ్మచారీచచార. ౮౪
[1]అపహృతవిబుధార్తేర్వామనస్యాజమూర్తే
రఖిలభువనభిక్షోరాశ్రమానోకహానాం,

బ్రహ్మభిః - బ్రహ్మర్షిభిః, బ్రహ్మనిష్ఠైర్మునాద్భిరితిపాఠే మహద్భిర్మహానుభావైః ఋషిభిరిత్యర్థః. ప్రతిదినం-నిరంతర మితియావత్. 'అవ్యయం విభక్తి'త్యాదినా వీప్సాయామవ్యయీభావ సమాసః. సాదరం సస్నేహం, నేవ్యమానే - ఆధిక్యేయమానే, ఆస్మిన్నాశ్రమనే - పుణ్యారణ్యే, వామనో-బ్రహ్మచారీ, ఉపేంద్రతయావతీర్ణో మాయామనుజ ర్విష్ణుః బలేర్వైరోచనే స్థయమనహేతోఃబలిబంధనార్థ మిత్యర్థః. 'షష్ఠీహేతుప్రయోగ' ఇతిషష్ఠీ, ఇష్టదేవతాపూజోపహారా బలయః. శౌచసంతోషతపస్స్వాధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని నియమాః. తత్పర స్తదాసక్తస్సన్, చచార, బ్రహ్మచర్యనిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ ప్రావర్తత ఇత్యర్థః. ని. 'బలిః పూజోపహారేచ కరేదైత్యాంతరేఽపిచ' ఇతి నానార్థరత్నమాలా. ఏతదాద్యోకత్రయం మాలినీవృత్తం. ౮౪

అపహృతేతి. అపహృతా - నిరస్తా, విబుధానా మింద్రాది బృందారకాణా మార్తిః పీడా యేన తస్య. ని. 'ఆర్తిః పీడాభనుష్కోట్యో'రిత్యమరః. న జాయత ఇత్యజో విష్ణుః 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. తస్యార్తేః. శ్రీవిష్ణ్వపకారస్యేత్యర్థః, (వామనవ్యాజమూర్తే రితిపాఠే వామన ఇతి వ్యాజః కపటో యస్యాస్తాదృశీమూర్తి-ర్యస్యేతి బహువ్రీహిగర్భిత బహువ్రీహిః విష్ణోరిత్యర్థః, విశేషణమాత్ర ప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తా వితి వామనః) అఖిలభువనభిక్షోః - పాదత్రయపరిమితభూతలయాచ్ఞాపదేశేన త్రిభువనభిక్షాతత్పరస్యేత్యర్థః. 'వనాశంసభిక్షుడుః,' వామనస్యాశ్రమే - తపోవనే, యే ఆనోకహాః - వృక్షాః, ఆనసః శకటస్యాకం గలం భ్నుంతీత్యనోకహాఇతి విగ్రహః ని. 'ఆనోకహాః కుట స్సాల' ఇత్యమరః. తేషా మియంపరిదృశ్యమానా ఆలిసీలా ఆత్యంతశ్యామలాకారా, తథా వ్యాప్తా - ఆవృతాః దిగ్వోర్యమసీమాః - దిశాం వ్యోమ్నశ్చ సీమాః, పర్యంతభువో యస్యాసా. ఆక్రాంతేదిఙ్నభోంతరాళేత్యనేనాతిసమున్నతేత్యర్థః. ని. 'సీమసీమే స్త్రియా ముభే' ఇత్యనురః. నాంతపాఠేఽసీమన ఇతి సిషేధాన్నజీవ్. ఇదం చ విశేషణద్వయం విభక్తిపరిణామేన వామనేఽపి యోజ్యం, తతిః - శ్రేణిః, స్వయమపి లోకం - త్రిభువన మిత్యర్థః.

---

1. ఆసిచ.

తతో రియ మతినీలా వ్యాప్తదిగ్వ్యోమసీమా
స్వయ మపి పరిమాతుం లోక మభ్యుద్యతేవ. ౮౫
ఇతి వివిధరసాభిః కౌశికవ్యాహృతాభి
శ్శ్రుతిపథమధురాభిః పావనీభిఃకథాభిఃి,
గళితగహనకృచ్ఛ్రం గచ్ఛతో దాశరథ్యో
స్సుకుచ దివ సద్య స్తద్వనం మార్గదైర్ఘ్యం. ౮౬
గ తత స్సిద్ధాశ్రమం ప్రవిశ్య విశ్వామిత్రస్సత్ర మారభత. ౮౭
తదనంతరమంతరిక్షాంతరాళా దాపతంతమంత కానీక[1]భయానకంతం

జాతా వేకవచనం. పరిమాతు మియత్తావధారణేన పరిచ్ఛేత్తుం ఆభ్యుద్యతా - సముద్యుక్తేవ ప్రతిభాతి పశ్యేతిశేషః 'సంసర్గజాః పుణ్యగుణా భవంతీ'తిన్యాయేన త్రిభువనపరిమాతుస్తత్ర భవతో వామనస్య సమవాసవశాత్ తద్వత్స్వయ మపి తథాకర్తు ముద్యుక్తేవ ప్రతీయత ఇత్యర్థః. అత్రౌన్నత్యగుణనిమిత్తా ఽభ్యుద్యతత్వజాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా వ్యంజకసద్భావాద్వాచ్యా. ౮౫

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ వివిధాః - బహుప్రకారాః, రసాఆస్వాదాయాసాం తా స్తథోక్తాస్తాభిః శ్రుతీనాం పంథాః శ్రుతిపథాః బుద్ధ్యాదిత్వాదితిసమాసాంతః తస్య మధురాభిః శ్రవణానందకరీభి రిత్యర్థః. పావనీభిః - పవిత్రాభిః, కౌశికవ్యాహృతాభిః - విశ్వామిత్రకథితాభిః, కథాభి రుపాఖ్యానైర్హేతుభిః. 'చింతిపూజికథికుంచిచర్చ' శ్చేత్యఞ్ప్రత్యయః. గళిత మపగతం గహనకృచ్ఛ్రం కాననసంచారజనితకష్టం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా. ని. 'స్యా త్కష్టం కృచ్ఛ్ర మాఖిల' మిత్యమరః. గచ్ఛతోః దాశరథ్యోః రామలక్ష్మణయోః, తాదృశం-తథావిధం, ఆత్యధిక మిత్యర్థః. 'త్యదాదిషుదృశో ఽనాలోచనేకఞ్' చేతికఞ్ ప్రత్యయః. 'ఆసర్వనామ్నః' ఇత్యాత్వం. మార్గదైర్ఘ్యం మార్గాయామః, సద్య స్సమకుచ దివ సంకోచమగమది వేత్యుత్ప్రేక్షా. విశ్వామిత్రకథితమధురతరకథాశ్రవణ కౌతూహలపారవశ్యా ద్దవీయా నపి మార్గో నేదీయానివ ప్రత్యభాది త్యర్థః. ౮౬

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం విశ్వామిత్రః సిద్ధాశ్రమం-నిజతపోవనం - ప్రవిశ్య, సత్ర మారభత - క్రతుదీక్షితో ఽభూదిత్యర్థః. ౮౭

తదనంతరమితి. తదనంతరం- సత్రప్రారంభానంతరం, అంతరిక్షాంతరాళా న్నభో

---

1 భయానకంపలాశ.

పలాశగణమవలోక్య పలాయమానాః కరతల[1]గలితసమిత్కుశాః కుశిక నందనాంతేవాసిన స్సంభ్రమ మభిలషితాహవాయ రాఘవాయ న్యవేదయన్. ౮౮

ప. హృత్వాద్రే శ్శిఖరాణి తాని పరితః క్షిప్త్వాహసిత్వాక్రుధా
కృత్వా హ స్తపిణ్డనం తతఇత స్థిత్వానటిత్వాముహుః,
సిక్త్వాక్ష్మా మపృజా స్రజాంత్రకృతయా బద్ధ్వా కచాఖ్చేచరా

వివరా దాపతంత ముపసర్పంతం, ఆంతకానీకభయానకం యమకింకరసేనాభయం కరం, పలాశానాం – సుబాహుమారీచాది రాక్షసానాం, గణం-సమూహం అవలోక్య - దృష్ట్వా, పలాయమానాః - ప్రద్రవమాణాః, అతఏవ కరతలేభ్యో గలితం - స్రస్తం, సమిత్కుశం - సమిధఃకుశా దర్భా శ్చ యజ్ఞీయా యేషాం తే తథోక్తాః. ని. 'అస్త్రీకుశంకుశో దర్భ' ఇత్యమరః 'జాతిరప్రాణినాం' మితి ద్వంద్వైకపద్భావే బహువ్రీహిః, కుశికనందనాంతేవాసినో విశ్వామిత్రశిష్యాః. అంతేసమీపే వసంతీత్యంతేవాసినః. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్య' ఇత్యమరః. శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్ అభిలషితాహవాయ-సమరోత్సుకాయేత్యర్థః. రాఘవాయ శ్రీరామాయ,సంభ్రమం-సోద్వేగం; న్యవేదయన్ - వ్యజిజ్ఞపన్. ౮౮

అ. నివేదనప్రకార మేవాహ - హృత్వేతి. అద్రే శ్శిఖరాణి - గిరిశృంగాణి హృత్వా - ఆహృత్య, తాని శిఖరాణి, పరితః క్షిప్త్వా - సమంతా ద్విక్షిప్య, తథా హసిత్వా - అట్టహాసం కృత్వా, క్రుధా - క్రోధేన, ని 'క్రోధక్రోధామర్షరోషప్రతిఘా యట్క్రుధా స్త్రియాం' మిత్యమరః. హస్తపిణ్డనం - కరతలాస్ఫాలనం, కృత్వా, తత ఇతశ్చ స్థిత్వా సమంతా ద్వ్యవస్థాప్య, ముహుఃనటిత్వా పునఃపునర్నర్తనం కృత్వా, క్ష్మాం- మేదినీ మృజా రక్షేణ, సిక్త్వా - ఆప్లావ్య, ని. 'క్ష్మావనిర్మేదినీ మహీ', రుధిరేణాసృగ్లోహితాభ్యాం ప్రకృతిభ్యాంజశోణిత' మిత్యమరః. తథా ఆంత్రకృతయా స్రజా - ఆంత్రస్రక్పరిణతయామాలయా, కచాన్-శిరోరుహాన్, బద్ధ్వా - సంగ్రథ్య, తథా గ్యే స్సమృతా - ఆకృష్యాలాతవల్లయా, దృఢా నిబద్ధస్యా, ఖే చరంతీతి ఖేచరాః - ఆకాశగామిచారణా శ్చారణాదయ ఇత్యమరః 'గతిప్రబుద్ధీ కృతిబహుళ' మిత్యలుక్. తాన్ దగ్ధ్వా - సంతాప్య, నిశిచరాః - రాక్షసాః, దివోరంధ్రం - నభోఽవకాశం, యద్ధంత్యాపృ

---

1 గళితపలాశసమిత్.

స్నగ్ధాగ్నే స్నదృశాద్వశానిశిచరా రుంధంతి రంధ్రం దివః. ౮౯
ఇతి —సంక్రాంతవర్ణాంతరగాధిసూనో
స్సంపర్కపుణ్యా దివ [1]రామభద్రః,
శ్రోత్రక్రమూ ల్పిప్పలదండయోగ్యః

ణ్వంతి, ఆచ్ఛాదయంతీ త్యర్థః. ఇతి ఏవం న్యవేదయ న్నితి పూర్వేణ సంబంధః శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం. ౮౯

ఆ. తతః కింజాత మిత్యత ఆహ. - సంక్రాంతేతి. 'క్షణంహింసాహ్ణ' మితిధాతోః సంపదాదిత్వా ల్క్విప్. గమ్యాదీనా మితి పక్షవ్యాత్ ఆనునాసికలోపే తుగాగమేచ క్షదితిరూపం సిద్ధం. క్షతాత్ నాశా త్త్రాయతఇతి క్షత్రం క్షత్రవర్ణ'సుపీ'తిడోయ, గవిభాగా తక్ర్పత్యయః. తస్య సంబంధీ క్షాత్రః తస్తా తక్ర్పిమాత్ క్షత్రియతులా చారక్రమాది త్యర్థః. పిప్పలదండయోగ్యః - ఆశ్వత్థదండధారణార్హః, ఉపనయనస మయే తథా విధివిహితత్వా దితి భావః. ని. 'పిప్పలకుజరాశనః,అశ్వత్థ'ఇత్యమరః రామభద్రః - శ్రీరామః, ఆనోర్భవశ్చ వర్ణాంతరం, ని. 'వంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదకాదర్థ' ఇత్యమరః. సుప్పు పేతిసమాసః. సడ్ర్కాంతం తవ'బలా త్సం క్రాంతవర్ణాంతరం బ్రాహ్మణ్యం యస్య స తథోక్తః తస్య గాధిసూనో ర్గాధిరాజనంద నస్య, విశ్వామిత్రస్య; సంపర్కేణ - సహవాసేన, యత్పుణ్యం - సుకృతం తస్తాది తి హేతూల్పేక్షా పలాశదండే - కింశుకదండధారణే, ఆనృశ్య - ఆనరవాక్ పాణి ర్యస్య స తథోక్తః, బ్రాహ్మణస్య పలాశదండధారణవిధానాత్ 'తస్యచ సంసర్గాదోనగుణా భవంతీ'తి న్యాయేన సంభావితత్వా చ్ఛేతిభావః. తథా పలం మాంస మశ్నంతీతి పలాశాః - మారీచాదిరాక్షసాః, తేషాం దండే - శిక్షణే, ఆదృతపాణిం ర్వ్యగ్రహస్త ఆసీత్. విశ్వామిత్రశిష్యవాక్యాకర్ణనానంతర మేవ, రాక్షసశిక్షణవ్య గ్రోఽభూ దిత్యర్థః. ఆదృతపాణి రిత్యత్ర యద్యపిపాణే రచేతనస్య ఆదృతత్వం చేతనధర్మో నయుజ్యతే. తథాపి తత్వతాశ్రీరామేణ సహాభేదాధ్యవసాయా త్పచా రిక ఇత్యవగంతవ్యం. నను తేషాం దండాః పాలాశో బ్రాహ్మణస్యాదుంబరః క్షత్రి యస్య వైల్వోఽపి వైశ్యస్యేతి గృహ్యప్రకారేణ క్షత్రియస్యాదుంబరదండ విధానాత్, అత్ర పిప్పలదండయోగ్య ఇతి వక్తుం కథ ముపక్రమ్య మితిచేత్, సత్యం పాలాశబిల్వయో ర్దండౌ బ్రాహ్మణస్య,న్యగ్రోధచలదశ్వత్థయోగాః క్షత్రియస్య, పీలూదుంబరయోగాః

---

1 రామచంద్రః.

పలాశదండాదృతపాణి రాసీత్. ౮౦
మారీచనీచమతి రాహవ మారచయ్య
తీక్ష్ణః తృణేన రఘునాయకసాయకేన,
మధ్యేపయోనిధి భయేన నిమగ్నమూర్తి
ర్వేషం పుపోష జలమానుషనిర్విశేషం. ౮౧
సుబాహురాహవోన్మత్తః కృత్తః కాకుత్స్థపత్రిణా,
మునీనా మనభిప్రేతః ప్రేతనాథాతిథిఃకృతః. ౮౨

ర్విశ' ఇత్యాదిన్యాయానుసారాత్ పిప్పలదండయోగ్యత్వకథనం న విరుధ్యత ఇత్యల మతిప్రసంగేన; అత్ర పిప్పలదండయోగ్యోఽపి పలాశదండాదృతపాణి రితి సర్వతో విరోధస్య రాక్షసశిక్షణపరతయా పరిహృతత్వా ద్విరోధాభాసాలంకారః 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యత' ఇతి లక్షణాత్. స చోత్తరేక్షానుప్రాణిత ఇతి సంకరః. ఉపజాతివృత్తం. ౮౦

మారీచేతి. మారీచ ఇతి నీచమతి రపశబ్దబుద్ధిః రాక్షసః, మహాత్మనా - జగదేక వీరేణ, శ్రీరామేణ సహ యోద్ధుం న శక్యత, ఇతిసమ్యగ్బుద్ధ్యభావాన్నీచమతిత్వ మస్య గంతవ్యం; ఆహూయంతే శత్రవోఽస్మిన్ని త్యాహవః యుద్ధం 'ఆజిసూద్ధ'ఇతివ్యాయతేరాజ్ పూర్వాదప్పత్యయే సంప్రసారణం. ని. 'ఆహవస్సంగరే యాగ' ఇతి విశ్వః. తం ఆరచయ్య కృత్వా, 'ల్యపిలఘుపూర్వా' దిత్యయాదేశః. రఘునాయకస్య సాయకేన - వాయవ్యాస్త్రేణ, తృణేన - తృణమాత్రేణ, విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయ మేతత్ (వస్తుతః కార్యమాత్రంప్రతి కాలస్యహేతుత్వాద్ధేతౌ తృతీయా) తీక్ష్ణః ప్రేరితస్సన్, తుషుప్లవ ది త్యర్థః; మధ్యేపయోనిధి - పయోనిధే ర్మధ్యే, 'పారేమధ్యే షష్ట్యావే'త్యవ్యయీభావః. తత్సన్నియోగా దేకారాంతత్వం మధ్యశబ్దస్య, భయేన ప్రకాశసంచారే పునః ప్రహారే దితి భీత్యా నిమగ్నమూర్తి ర్జలాంతర్హితశరీరస్సన్ జల మానుషాజ్జలజనితమానుషవేషాన్నిర్విశేష మవిశేషం తత్కల్ప మిత్యర్థః. వేషం భూమికాం, పుపోష - పోషితవాన్, తస్య జ్జలధిమధ్యే నిమజ్జ్యాతిష్ఠదిత్యర్థః. పసంతతిలకావృత్తం. ౮౧

సుబాహురితి. మునీనా మనభిప్రేతః - అసమ్మతః, ఆహవోన్మత్తో - యుద్ధోన్మత్తః, సుబాహుర్నామరాక్షసః, కాకుత్స్థపత్రిణా శ్రీరామబాణేన, ని. 'పత్రిణౌశరపక్షిణా' విత్యమరః. కాకుత్స్థశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. కృత్తః - ఛిన్నస్సన్, 'కృతీఛేదన'

వంశస్పృశా హృదయహారిఫలాన్వితేన
రామేరితేన [1]సహసా సహ సాయకేన,
[2]స్నేహార్ద్రితేన నిరగా దనురాగిణీవ
[3]ప్రాణావలీహృదయతగ్గిశితాశనానామ్. ౯3

ఇతి ధాతోః కర్మణిక్తః. ప్రేరితనాథాలితీ రంతకస్యాగన్తుకబంధుః, కృతః, మారితః ఇత్యర్థః. ప్రేరితనాథాలితీకృత ఇతి చ్వ్యంతపాఠేఽప్యయమేవార్థః. ౯-1

వంశేతి. వంశస్పృశా - వేణుసంభవేన, సత్కులప్రసూతేనచ. ని. 'వంశః పృష్ఠస్థిజేవోర్ధ్వ కాష్ఠే వేణౌ కులే గుణ' ఇతి విశ్వః. స్పృశోఽనుదకేక్విప్. హృదయహారిఫలాన్వితేన ఉరోవిదళనకారిబాణాగ్రయుతేన, మనోహారలాభసమృద్ధేనచ. ని. 'హృదయంమానసోరసోః, ఫలంబాణాగ్రలాభయోః' రిత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః. స్నేహార్ద్రితేన - తైలాదిస్నేహద్రవ్యపరిలేపితేన, సౌహార్దపరిపూర్ణేన చ. ని. 'స్నేహోఽస్త్రీ ద్రవహార్దయోః'రితి వైజయంతీ. రామేరితేన - శ్రీరామప్రయుక్తేన, అభిరామ ఇత్యుదీరితేన చ రామాభిరీరితేన రత్యర్థం ప్రేరితేన'చ; సుందరీణాంస్వయ మఖిలపణీయే నే త్యర్థః. ని.'సుందరీరమణీ రామే'త్యమరః. సాయకేన సహ బాణేన సాకం, ప్రాణనాయకేనేతి చగమ్యతే. పిశితాశనానాం-హతశేషరాక్షసానాం,ప్రాణావళిః-పంచప్రాణశ్రేణిః, హృదయతగ్గిః-కృత్స్నిదేశాత్ పంచమ్యాస్తసిః. ఆనురాగిణీ-అనురాగవతీ యువతి రివ, సహసా-శీఘ్రం 'స్వరాదిపాఠా దవ్యయ'మితి శాకటాయనః. నిరగా న్నిర్జగామ; శ్రీరామశరతాడితా రాక్షసా స్తత్ప్రణంప్రాణాం స్తత్యజు రిత్యర్థః 'ఇణోగాలుజీ'లిలుగాదేశః. అత్ర ప్రాణావళీసిర్గమన సాయకనిర్గమనయోః కార్యకారణయో రసమభావినో స్సమ భావోక్తిః కార్యకారణ పౌర్వాపర్య విపర్యయ రూపాతిశయోక్త్యుపజీవినీ సహోక్తి రలంకారః 'సహార్థే నాన్వయోయత్ర భవే దతిశయోక్తితః, కల్పితౌపమ్యపర్యంతా సా సహోక్తిరితీష్యత' ఇతి లక్షణాత్. సాయకనిర్గమ మేవౌపమ్య కల్పనమూ కారణగతాశుభావప్రతీతే శ్చమత్కారి రహస్యం, తథా ప్రస్తుత సాయకవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతప్రాణనాయకప్రతీతే స్సమాసోక్తిః. 'విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతపర్తిరాం, అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తి రిష్యత'ఇతి లక్షణాత్. ఇదం చాలంకారద్వయ మన్యోన్యనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టం ఆనురాగిణీవేత్యుపమాసాపేక్షీ తత్వా త్తయా సంకీర్యత ఇతి సంక్షేపః. సంతతిలకావృత్తం. స్నేహాన్వితేనేతి పాఠాంతరం. ౯3

---

1 రఘురాయకసాయకేన. 2 స్నేహాన్వితేన. 3 ప్రాణావళిః.

అథ నిశిచర [1]మాథా ద్వీతవై తానవిఘ్నో
మునిరవభృథకృత్యం విశ్వహృద్యం సమాప్య,
అమనుత జయలక్ష్మ్యా రామ మాజౌ సమేతం
యజనజనితమూర్త్యా యోక్తు మవ్యాజలక్ష్మ్యా, ౯౮

గ. అథమిథిలాంప్రతి ప్రస్థితఃకౌశికఃకాకుత్స్థమిత్థమకథయత్. ౯౯
పురాఖలు కుశేశయాసనజన్మా[1]కుశాభిధానో రాజర్షిః [2]కుశాంబ

అథేతి. అథానంతరం, మునిర్విశ్వామిత్రః, మథ్యతే ఇతి మాథాః మథనం భావే ఘఞ్. నిశిచరాణాం - రాక్షసానాం, మాథా త్సంహరణా ద్ధేతోఃకి, వీతవైతానవిఘ్నో నిర్హృతయాగీయాంతరాయ స్సన్, విశ్వహృద్యం - విశ్వజనమనోహరం, లోకద్రోహిరాక్షససంహరణపూర్వకత్వా ల్లోకోపకారకత్వా చ్చ సకలసన్మత మిత్యర్థః ఆవభృథకృత్యం - దీక్షాంతస్నానాదికర్మ. ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ'ఇత్యమరః. సమాప్య-కృత్వా, ఆజౌ - యుద్ధే. ని. 'సమిత్యాజిసమిత్యృధ'ఇత్యమరః. జయలక్ష్మ్యా - విజయశ్రియా, సమేతం-సహితం, రామం - శ్రీరామభద్రం, యజనే-జనకయజ్ఞే, జనితామూర్తి ర్యస్యా స్తయాతత్రావతీర్ణ యేత్యర్థః. అవ్యాజలక్ష్మ్యా - సీతారూపిణ్యా, నిజయాశ్రీదేవ్యా, యోక్తుం సంఘటయితుం, అమనుత - అబుధ్యత, యాగార్థం జనకేనాహూతో భగవా న్విశ్వామిత్రః తత్ర ధనుర్భంగపూర్వకం, విష్ణుమూర్తేః - శ్రీరామస్య, సీతారూపలక్ష్మీవివాహో భవిష్యతీతి మనసి నిశ్చిత్య లక్ష్మణానుగతం శ్రీరామం నేతు మైచ్ఛదిత్యర్థః. అత్రేదం విష్ణుపురాణ వచనం 'రాఘవత్వేఽవతీర్ణాసా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మని, అన్యేషు చావతారేషు విష్ణో రేషానపాయినీ'తి. మాలినీవృత్తం. ౯౮

అ. తదను మునిః శ్రీరామంప్రతి నిజవంశకథాం కథయితుం ప్రారభతేత్యాహ—అథేతి. అథానంతరం, మిథిలాం-జనకనగరీంప్రతి, ప్రస్థితఃప్రస్థితః, కౌశికో విశ్వామిత్రః, కాకుత్స్థం - శ్రీరామం ప్రతీత్థం - ఇత్థమాణరీత్యా. అకథయదితి.

ఆ. తదేవ విస్పష్టయతి - పురేతి. పురాఖలు పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో నిపాతార్థకో వాక్యాలంకారే వా. కుశేశయాసనా త్కమలాసనా ద్బ్రహ్మణో జన్మ యస్యేతి వ్యధికరణబహువ్రీహిః 'ఆపద్భ్యోబహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. ని. 'శతపత్రం కుశేశయ' మిత్యమరః, కుశాభిధానఃకుశనామా, రాజర్షిఃరాజోత్త

---

1 సూతాచ్ఛాంత. 2 విశ్వామిత్రః. 3 కాకుత్స్థయోః. 4 కుశికాభిధానో. 5 కుశనాభకుశాంబ.

ప్రముఖై శ్చతుర్భిః కౌశాంబీమహోదయధర్మారణ్య గిరివ్రజాఖ్యానాం పురీణాం [1]కర్తృభిః పుత్రీ బభూవ. ౯౬

కుశనాభస్తు ఘృతాచ్యాం కన్యాశత మజనయత్. ౯౭

కన్యాస్తా స్సన్నద్ధయావనాః కామయమానః పవమానః ప్రత్యాఖ్యానాత్ప్రీతాపన్నమన్యు రాసా మవయవే ష్వనార్జవ మతనుత. ౯౮

అథ విదితవృత్తాంతేన [2]కుశనాభేన ఋమా మేవ ప్రతిక్రియాం [3]మన్యమానేన చూళిసూనవే [4]సామదేయాయ రాజ్ఞే బ్రహ్మ

మః, కౌశాంబీమహోదయః ధర్మారణ్యం గిరివ్రజ శ్చేత్యాఖ్యా యాసాంతాసాం పురీణాం - పత్తనానాం, కర్తృభిః ఉద్దేశకర్మణైవనిర్మాతృభిఃకుశాంబః ప్రముఖ ఆద్యో యేషాం తైఃకుశాంబకుశనాభాధ్వర్యరజసవసునామభి శ్చతుర్భిఃకుమారైః పుత్రీ పుత్రవా న్బభూవ కుశాంబాదీక్ చతురః పుత్రా న్మహాపౌరుషశాలినో జనయామాసేత్యర్థః. తత్ర కుశాంబేన నిర్వృత్తా కౌశాంబీ త్యన్వర్థసంజ్ఞా 'లేననిర్వృత్త' మిత్యణ్ 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినాఙీప్. అన్యత్పూర్వత్రయ మైచ్ఛికనామాంకితమి త్యవగంతవ్యం. ౯౬

తత్ర స్వపితామవస్య కుశనాభస్య వృత్తాంతమాహ—కుశనాభ ఇతి. కుశనాభస్తు అవధారణార్థక స్తు శబ్దః. ఘృతాచ్యా మప్సరసి కన్యాశతం శతసంఖ్యాకాః కన్యకాః, అజనయత్ - ఉత్పాదయామాస. ౯౭. కన్యాఇతి, సన్నద్ధయావనా స్సం పూర్ణ తారుణ్యాః తాః కన్యాః కన్యకాః, కామయమానః - అభిలషమాణః, ఉద్యాన విహారసమయ ఇతిభావః. పవమానో - వాయుః, ప్రత్యాఖ్యానాత్ - నయం విత్రధీ నాః తమభ్యర్థ యేలిపరిహార ద్ధేతోః ప్రత్యాపన్నమన్యు రుత్పన్న క్రోధ స్సన్, ని. 'మన్యు ర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యమరః. ఆసాం - కుశనాభకన్యకానాం, అవయవేషు 'నార్దవం-కౌటిల్య మతనుత. వక్రపాణిపాదా స్తా శ్చకారే త్యర్థః. తథా శ్రీరామాయణే. 'తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః, ప్రవిశ్య సర్వగాత్రాణి బభంజ భగవా న్బలీ' తి. ౯౮

ఆథేతి. తదానంతరం, విదితో - విజ్ఞాతో, వృత్తాంతః-కన్యకాంగవైకల్యా పాదనరూపో యేన తేన, తథా, ఋమాం-క్షాంతి మేవ, నతు క్రోధ మి త్యేవకారార్థః. ని. 'క్షితిక్షాంత్యోరృమే' త్యమరః. ప్రతిక్రియాం మన్యమానేన ఋమైవా త్రోచితా నతు క్రోధ ఇతి తూష్ణీంభూతేనేత్యర్థః. తేన కుశనాభేన చూళిసూనవే - చూళినా

---

1 కర్తృభిశ్చతుర్భిః. 2 కుశనాభేనతేన. 3 మన్యానేన. 4 సామతేయాయ.

దత్తాయ[1]ప్రదత్తాస్తాః ప్రకృతిస్థా బభూవుః. ౯౯

పునరపి కుశనాభ స్తుపుత్రీయ౯ పితుఃప్రసాదా దగాధసత్వా౯ గాధిసంజ్ఞా నస్మత్తాతపాదా నుదపాదయత్. ౧౦౦

ఇత్థం దాశరథిః కౌశికోత్పత్తికథానిశమననిరాయామయామినీ యామానుబంధో బంధూక [2]స్తబకబంధురేణ సంధ్యారాగేణ [3]ప్రాచీముఖే శోణీకృతే శోణాభిధానం [4]దధానే నదే ప్రవ

మకమునిపుత్రాయ, సోమదేయాయ - సోమదాఖ్యగంధర్వాంగనాసంభూతాయ, చూళినా సోమదాయా ముత్పాదితాయే త్యర్థః 'స్త్రీభ్యోఢక్' ఇతిఢక్. బ్రహ్మదత్తాయ-బ్రహ్మదత్తనామ్నే, రాజ్ఞే ప్రదత్తాః-భార్యాత్వేనప్రతిపాదితా స్సత్యః, తాః కన్యాః, ప్రకృతిస్థాః - తత్పితృభావా ద్యథాపూర్వరూపాః బభూవుః. ౯౯

పునరితి. కుశనాభస్తు పున ర్యాచయోఽపి పుత్రీయ౯ - పుత్రమాత్మన ఇచ్ఛ౯, ఆనృణ్యార్థ మితి భావః. సుపఆత్మనఃక్యచ్.పితుఃకుశస్య రాజ్ఞః, ప్రసాదా దనుగ్రహాత్ అగాధసత్వా నధికబలా౯, గాధిసంజ్ఞా౯ తన్నామకా౯, అస్మత్తాతపాదా౯ అస్మత్పితర మిత్యర్థః. ఉదపాదయ దుత్పాదితవాన్. ని. 'తాత స్తు జనకః పితే' త్యమరః. తాదపాదా నితి బహువచనం పూజార్థం గౌడపాదా నితివత్. ౧౦౦

ఇత్థమితి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, దాశరథిః-శ్రీరామః, కౌశికోత్పత్తికథాయాః విశ్వామిత్రోదయోపాఖ్యానస్య, నిశమనేనాకర్ణనేన, నిరాయామానుబంధో - ఆయామరహితః' అదీర్ఘ ఇతి యావత్. యామిన్యాః - నిశాయాః, యామానుబంధో - ప్రహరానువృత్తిర్యస్య సతథోక్తకథాశ్రవణజనితకౌతూహలపారవశ్యాత్సంకుచితవత్ప్రతీయమాన త్రియామ ఇత్యర్థః. ని. 'ద్వ్యూనప్రహరౌ నమూ' వి త్యమరః. తథా బంధూకస్తబకవత్ - బంధూకపుష్పగుచ్ఛవత్, బాధురం - మనోజ్ఞం. ని. 'బంధూకో బంధుజీవక' ఇత్యమరః. తేన సంధ్యారాగేణ ప్రాతస్సంధ్యారుణిమ్నా, ప్రాచీముఖే- పూర్వదిగ్భాగే శోణీకృతే-ఽనురంజితే, స్వసాదృశ్యం మాపాదితే సతీత్యర్థః. అభూతతద్భావే చ్విః. అస్యచ్వా వితి ఈకారః శోణ ఇత్యభిధానం నామ దధానే - ధారయతి దధాతేఃకర్తరిశానచ్. నదే - ప్రత్యక్స్రోతసి, శోణాఖ్యపుణ్యప్రవాహజలే ఇత్యర్థః. ప్రాక్స్రోతసో నద్యః ప్రత్యక్స్రోతసో నదాః. నర్మదాం వినే త్యాహుః, ని, 'శోణ

---

1 దత్తాః. 2 స్తబకసుందరబంధురేణ. 3 ప్రాచీముఖేన శోణీకృతేన. 4 దధానేన నదేన.

ర్తితప్రత్యూషకృత్యః కృతనియమేన మునినా సహా గంగా
ముపతిష్ఠమానేన పథా ప్రాతిష్ఠత. ౧౦౧

ప. ఆజానపావనశీరాం వృషానందవిధాయినీమ్,

స్తరళపాదపే, నదేఽగ్నా ర క్తతరుగే రాగ' ఇత్యభిధానాత్. ప్రవర్తితప్రత్యూష కృత్యః-విహితప్రాతస్స్నానసంధ్యావందనాది నిత్యకర్మకలాపః, కృతనియమేన-విరచితానుష్ఠానేన, మునినాసహ - విశ్వామిత్రేణ సాకం, ని. 'సాకం సత్రా సమం సహే' త్యమరః. గంగాం భాగీరథీం ఉపతిష్ఠమానేన అనుసరతా పథా గంగాప్రాప కమార్గేణ ఇత్యర్థః 'ఉపాద్దేవపూ' జేత్యాదినా శానచ్. ప్రాతిష్ఠత - ప్రావర్తత, 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదం. పథోఽత్ర తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉప సంఖ్యానా త్తృతీయోపపత్తిః. 'సమేన ధావతీతివత్ తత్రాపి పథఃకరణత్వస్య ప్రతీయమానత్వా త్కర్తృకరణయో రేవ తృతీ' యేతిభాష్యకారః, యథాహ కాళిదాసః. 'రథీనేన ప్రపద్యేత్' ఇతి. బంధూక స్తబకబంధురే నేత్యత్ర ఉపమా, కోణీకృతే ఇత్యత్ర నదస్య స్వనైర్మల్యంవిహాయ సంధ్యారాగగ్రహణోక్తే స్తద్గుణాలంకారః. 'తద్గుణ స్స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతి'రితి లక్షణాత్. ౧౦౧

ఆజానేతి. సోఽయం శ్రీరామః, ఆజానపావనం - స్వభావశుద్ధం, శీరం - నీరం యస్యా స్తాం 'శుద్ధం భాగవత స్యాన్నం శుద్ధం భాగీరథీజల' మితి వచనా దితి భావః. ఆజానశబ్దః స్వభావేరూఢః ని, 'సహజం నిజ మాజాన' మితి కోశాత్, అథవా జనానాం సమూహోజానం 'తస్యసమూహ' ఇత్యణ్. ఆసమంతా దృహిరభ్యంతరే చేత్యర్థః. జానం-జనసమూహం, పావయతి స్నానపానాభ్యాం పవిత్రీకరోతీతి ఆజానపావనం, శీరంయస్యాస్తాంతథోక్తాం. ని.'శీరంస్యాన్నీరదుగ్ధయో' రితి రత్నమాలా. వృష్టైర్యమసియమాదిభిర్ధర్మైర్యఆనందఃతం విదధాతీతి వృషానందవిధాయినీం.తీర్థవిశేషస్నాన నియమాదికర్మణాంనిశ్రేయసహేతుత్వేనాస్యప్రసిద్ధేఃబ్రహ్మానందకరీమిత్యర్థః.యద్వావృషాణాం ధర్మాణాం ఆనంద ముల్లాసంవిదధాతీతి తథోక్తాం, ధర్మాభివృద్ధికరీ మిత్యర్థః ఆథవా వృషాఖ్ ఆనందంచ విదధాతీతి తథోక్తాం, సమస్తధర్మనిర్వహణద్వారా నిరతిశయానందానుసంధాయినీ మిత్యర్థః. ని. 'వృష స్స్యా ద్వాసవేధర్మే సారథేయే చతుష్పదే పుంరాశిభేదయో శ్శృంగ్యాం మూషికశ్రేష్ఠయో రపీ'తి విశ్వః. 'సుకృతే వృషభే వృష' ఇత్యమరశ్చ. శ్రుతిప్రణయినీం - శ్రుతిపథచిత్రాం, వేదప్రతిపాద్యా మిత్యర్థః 'సితాసితే సరితౌ యత్ర సంగతే' ఇత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధత్వా దితి భావః. ని.

శ్రుతిప్రణయినీం సోఽయ మాపగా మాపగా మివ, ౧౦౨

ప్రణయ స్యాస్య త్వరిచయే యాచ్ఛాయాం సోఽమృదేఽపి చే'త్యాదిరాదఃపి.అథవా తరం గసంగతభృమభృమధ్వనిభిః శ్రోత్రానందకరీ మి త్యర్థః. ని. 'శ్రుతిః శ్రోత్రే తథామ్నా యేవార్తాయాం శ్రోతృ కర్మణీ'తి విశ్వః ఆపాం సమూహః ఆపం సహాయార్థేఽణ్. తేన గచ్ఛతీత్యాపగా 'అన్యే వ్వపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః.ఉపపదసమాసః. తాం భాగీరథీం లక్షణయా తత్కూలమిత్యర్థః. ఆప - ప్రాప, కథమివ స్థితాం గాం ధేనుమివ స్థితాం ధేనుం కీదృశ్యిధాం ఆజానపావనమాజన్మశుద్ధం క్షీరం దుగ్ధం యస్యాస్తాం పృషస్య పృషభస్య ఆనందం విదధాతి రతిప్రదత్వా దితి తథోక్తాం. శ్రుతిప్రణయినీం - శ్రుతిసఖీం, తత్కల్పామిత్యర్థః 'చత్వారిశృంగా, ఇతిశ్రుత్యా వేదవాచో ధేనుత్వేన నిరూపితత్వా దితిభావః. తథా గాం కామధేనుమివస్థితాం కీదృశీం కామధేనుం ఆజానపావనక్షీరా మితి సమానం, పృష్టశ్శుక్రస్య. ని.'వాసవోపృత్రవః పృషే' త్యమరః.విష్ణోర్వా ఆనందం విదధాతి వాంఛితార్థదోగ్ధృత్వా దితి తథోక్తాం. శ్రుతిప్రణయినీం 'స్వర్లోకే కామధుగ్భవ తీ'త్యాదిశ్రుతిభి రుదాహారణీకృమి త్యర్థః. తథా గాంభువ మివ స్థితాం కీదృశీం భువం ఆజానపావనక్షీరాం సకలపుణ్యతీర్థాధారభూతా మిత్యర్థః, యద్వా ఆజానపావనాని స్వతః పవిత్రాణి క్షీరాణి క్షీరత్వేన పరిణతాని రత్నమహౌషధిప్రభృతి వస్తూని యస్యా స్తాం 'తాః క్షీరపరిణామిసీ' రితి విష్ణుపురాణాత్. పూర్వం గోరూపధారిణ్యా స్తస్యా స్తథా దుగ్ధత్వాదితి భావః. ఆత్రార్థే ప్రమాణం శ్రూయతే 'దుగ్ధా పున ర్ధిపై ర్వసుంధరా, మహౌషధీ శ్చ భాస్వంతి రత్నాని వివిధానిచ, వత్సశ్చ హిమవా నాసీద్ధోగ్ధా మేరు ర్మహాగిరి'రితి రత్నౌషధిప్రభృతీనా మాజానపావనత్వం స్మృతిసిద్ధం ప్రదాతవ్యాం కామవర్షిత్వా ద్వృషో విష్ణుః 'తేజో వృషోద్యుతిధర స్సర్వశస్త్రభృతాంవర' ఇతి సహస్రనామస్తోత్రే. తస్యా నందం విదధాతి పత్నీత్వే నేతి తథోక్తాం 'విష్ణుపత్నీం మహీం దేవీ' మితి శ్రుతేః శ్రుతిప్రణయినీం 'మేదినీ దేవీ వసుంధ' రేత్యాదిశ్రుతిప్రతిపాద్యా మి త్యర్థః తథా గాం భారతీ మివ స్థితాం కీదృశీంభారతీం ఆజన్మశుద్ధత్వా దాజానపావనా క్షీరసవర్ణత్వాత్ క్షీరా 'అగ్ని ర్హానవశ' ఇ త్యాదివ ద్ధ్రాణోఽయం ప్రయోగః. అథవా క్షీరంక్షీరసావర్ణ్యా మస్యా ఆస్తీతి క్షీరా అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః. ఆజానపావనా చ సా క్షీరా చ తాం 'స్త్రియాఃపుంవ'దిత్యాదినా ఆజానపావనశబ్దస్య పుంవద్భావః.సురశ్రేష్ఠత్వా ద్ధర్మస్య రూపత్వా ద్వా పృషో బ్రహ్మా తస్యానందం విదధాతి పత్నీత్వే నేతి తథోక్తాం 'విరిం

గ. అథ భాగీరథీకథాం శ్రోతుకామాయ రామాయ భగవా[1]నిద
మభాషత. ౧౦౩

ప. పురా మనోరమా నామ సుమేరో రభవత్సుతా,
గృహమేధీ తయై వాసీ చ్చక్రవర్తీ ధరాభృతామ్. ౧౦౪

చిపత్నీ కమలాసనస్థితా సరస్వతీ నృత్యతు వాచి మే స' దేత్యాదిపదనా దితి భావః. శ్రుతిప్రణయినీం శ్రుతీ త్యుక్తలక్షణమ్. శ్రుతిస్మృతీతి హాసపురాణాగమాదిరూపేణ పరిణతా మిత్యర్థః. ని. 'గౌ రాద్యాదిర్ల్యేబలీవర్దే క్రతుభేదర్షి భేదయోః, స్త్రీ తు స్యా ద్దిశి భారత్యాం భూమ్యాం చ సురభా వపీ'తి శేషవః. తతేవ ముపమానోపమేయే చ అర్థపంచకసచనాత్. అర్థపంచకవాచ్యవిషయ శ్చిత్రభేదః అత్ర శ్లేషస్య శుద్ధ విషయతాయా మసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వా దుపమాప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతా ప్రకృతశ్లేషోఽయ మిత్యలంకార సర్వస్వకారః. ఏవంచ పూర్వోపయోగా నిష్ప్రయోజన త్వ ప్రసంగాత్ శ్లేషప్రతిభోత్థాపితేయ ముపమైవే త్యన్యే. ౧౦౨

ఆథేతి. అథానంతరం భాగీరథీకథాం మందాకిన్యుత్పాఖ్యానంశ్రోతు మాకర్ణితుం కామోఽభిలాషో యస్యాస్తస్మై 'తుంకామ మనసో రపీ'తి తుమున్ మకారలోపః శ్రీరామాయ భగవాన్ 'ఉత్పత్తించ వినాశం చ భూతానా మాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యా మవిద్యాంచ స వాచ్యో భగవా' నిత్యుక్తలక్షణో విశ్వామిత్రః ఇదం వక్ష్యమాణం గంగావతరణవర్ణనపరం వచనమిత్యర్థః. అభాషత-ఉక్తవాన్. ౧౦౩

అథ చతుస్త్రింశతాశ్లోకై రాయుష్మతేన ధందసా మందాకిన్యుత్పత్తిప్రకారం వర్ణయితు మారభతే. పురేత్యాదినా. పురా-పూర్వం, మనోరమానామ. మనోర మేతి ప్రసిద్ధేత్యర్థః, సుమేరో స్సుతా-మేరు కన్యకాభవత్. ని. 'మేరు స్సుమేరు ర్హేమాద్రి రత్నసాను స్సురాలయ' ఇత్యమరః. తయా మనోరమయైన పరిగ్రహంతరవ్యావృత్తేర్వేదార్థ మేవకారః. ధరాభృతాం-చక్రవర్తీ, పర్వతసార్వభౌమో హిమవాన్, గృహమేధీ-గృహస్థః, ఆసీత్. తా ముపయేమ ఇత్యర్థః. 'మేధృసంగమ' ఇతి ధాతోః ణ్యాచ్ఛీల్యే ణినిః. గృహేషు సంగతో గృహస్థ ఇత్యర్థః. అథవా 'ప్రజాపతి రశ్వమేధ మసృజత తయో మేధాయాలభ్యతే ఆశాసానామేధపతిభ్యాం మేధ' మిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనా న్మేధ శబ్దో యాగవచనః. యథాహ్యు మేవ పితృమేధ ఇతి వత్. ని. 'దారే ష్వపి గృహాః'

---

1 ఇక్షం. 2 తు మేనకానామ.

కన్యాద్వయ మనుష్యాసీ దేకా మందాకినీ తయోః,
అన్యా భగవతీ సాక్షా చ్చంద్రచూడకుటుంబినీ. ౧౦౫
తాం నదీం విబుధా లబ్ధ్వా నాకలోక మనీనయన్,
తపస్యంతీం గిరి ర్గౌరీం దేవాయ మహతే దదౌ ౧౦౬
శివయో ర్యుంజతో ర్వీర్యం [1]దృష్ట్వా ధాత్ర్యాం సమర్పితమ్,

ఇత్యమరః. గృహైకాః పత్న్యా సహితో మేఘోఽన్యేతి గృహమేధీ సర్వత్రపత్న్యాదివత్కర్మధారయా దపి మత్వర్థీ య ప్రత్యయః. ౧౦౪

కన్యేతి. అముష్య మనోరమాజానేః హిమవతః కన్యాద్వయ మాసీత్. ద్వేకన్యే సముత్పన్నే ఇత్యర్థః. తయోః కన్యయో ర్మధ్యే ఏకా-ఆద్యా కన్యా, మందాకినీతి నామ్నా ప్రసిద్ధాభూవి త్యర్థః. అన్యా ద్వితీయా కన్యా, సాక్షా ద్భగవతీ-ప్రత్యక్షపరమేశ్వరీ, అతః చంద్రచూడకుటుంబినీ-చంద్రశేఖరభార్యా ఆసీ దిత్యర్థః. భవిష్యదీశ్వర పరిగ్రహాభిప్రాయేణేత్థం సిద్ధపదాభిధానే నోక్త మిత్యవగంతవ్యం. ని. 'భార్యా జాయాథ పుంభూమ్ని దారా స్స్యాత్తు కుటుంబినీ'త్యమరః. ౧౦౫

తామితి. విబుధా-దేవా స్తాం నదీం మందాకినీం లబ్ధ్వా యాచ్ఞాపూర్వకం హిమవన్నియోగా త్ప్రాప్య నాకలోకం-స్వర్గలోకం. ని. 'ఆకాశే త్రిదివే నాక' ఇత్యమరః. అనీనయన్-ప్రాపయామాసుః, అతఏవ స్వర్ణదీతి ప్రసిద్ధిః నయతేః ణౌ చ్ఛఙిడుపధాహ్రస్వోఽభ్యాసదీర్ఘశ్చ.సీవహోర్వ్యూఢరతేశ్చ ద్వికర్మకత్వా.తథా గిరి ర్హిమవాన్ తపస్యంతీం-తపశ్చరంతీం, ఈశ్వరపరిగ్రహాభార్థ మేవే తి భావః. 'కర్మణోరోమన్థతపోభ్యాంవర్తిచరోరితిక్యప్ప్రత్యయః. తపసః పరస్మైపదంచ. గౌరీం-పార్వతీం, మహతే దేవాయ మహాదేవాయ, దదౌ భార్యాత్వేన దత్తవాన్, 'కర్మణాయమభిప్రైతిససంప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ౧౦౬

అథ. ఏవం కన్యయో ర్వృత్తాంతం సంక్షేపే ణోక్త్వా తత్ర బహ్వపేక్షితత్వా న్మందాకినీ వృత్తాంతస్య ఆదౌ తమపేక్ష్య సూచీకటాహన్యాయేన గౌరీవృత్తాంతం తావ దాహ—శివయో రిత్యాదిభిః పంచభిః. శివాచ శివశ్చ శివౌ తయోః శివయోః పార్వతీపరమేశ్వరయోః, 'పుమాన్ స్త్రియా' యే ల్యేకశేషః. యుంజతో ర్ఘటనకర్మతత్పరయో స్సతోః ధాత్ర్యాం, భువి, సమర్పితం-నిక్షిప్తం శివేనైవేతి శేషః. పార్వతీగర్భసముత్పత్స్యమానమహాభూతప్రభీతై ర్దేవైః వీర్యం భువి సముత్సృజేతి ప్రార్థితత్వా

---

1 గృహ్యా ధాత్ర్యాం.

పావకః ప్రతిజగ్రాహ దైవతై [1]రనునాథితః ౧౦౭
అనపత్యా నథామర్త్యా నబహుభార్యాం చ మేదినీమ్,
అకరోత్ దంబికా [2]క్రోధః పుత్రలాభసముద్భవః. ౧౦౮
అథ సేనాన్య మిచ్ఛద్భి రుక్తస్సబ్రహ్మభి స్సురైః,
వహ్ని రహ్నాయ జాహ్నవ్యాం న్యషించ ద్వీర్యమైశ్వరమ్,
సాఽపి సప్తార్చిషా తీవ్రం తేజస్స [3]ద్ధోద్ధు మక్షమా, ౧౦౯

దితి భావః. వీర్యం రేతో దృష్ట్వా దైవతై రింద్రాదిభి ర్దేవై రనునాథితః త్వ మేవ తద్గృహా ణేతి యాచితస్సన్ 'నాథృ యాచ్ఞాయా' మితి ధాతోః కర్మణి క్తః. పావ కోఽగ్నిః ప్రతిజగ్రాహ-స్వీకృతవాన్. ౧౦౭

అనపత్యానితి. అథా నంతరం పుత్రలాభసముద్భవః-పుత్ర ప్రాప్తి జనితః, అంబి కాక్రోధః-పార్వతీకోపః, అమర్త్యాన్-దేవాన్, అనపత్యాన్-అపుత్రకాన్, తథా మేదినీం-భువం, బహూనాం, గాఙ్గాం, భార్యాం చాకరోత్, కోపనా త్తథా శాపాత్, తస్యార్థః, లేషాం స్వపుత్రలాభవిఘాతుకత్వాదితిభావః. తథా రామాయణే 'అథ శైల సుతా రామ త్రిదశా నిద మబ్రవీత్, అప్రియస్య కృత స్యాపి ఫలం ప్రాప్నుథ మే సురాః. ఇ త్యుక్త్వా సలిలం గృహ్య పార్వతీ భాస్కరప్రభా, సమన్యు రశప త్సర్వాన్ క్రోధసంరక్తలోచనా. యస్మా న్మి వారితా చైవం సంగతా పుత్రకామ్యయా, అపత్యం స్వేషు దారేషు నోత్పాదయితు మర్హథ. అద్య ప్రభృతియుష్మాక మప్రజాస్సంతు పత్నయః, వీన ముక్త్వా సురాన్ సర్వాన్ శశాప పృథివీ మపి.అనపత్యైకరూపా త్వం బహుభార్యా భవిష్యసి, న చ పుత్రకృతాం ప్రీతిం మత్కోపక లుషీకృతా. ప్రాప్స్యసి త్వం సుమేధే మమ పుత్ర మనిచ్ఛతీ' ఇతి. ౧౦౮

అథేతి. అథానంతరం వహ్ని రగ్నిః సేనాం నయ తీతి సేనానీః-సేనానాయకః. ని. 'సేనానీ రగ్నిభూ ర్భనా' ఇత్యమరః, నయతేః క్విప్. తం సేనాన్య మిచ్ఛద్భిః, తార కాసురసంహారార్థ మితి భావః, సబ్రహ్మభిః-బ్రహ్మాదిభి స్సురై రుక్త జాహ్న వ్యా మేత న్నిషించేతి వ్యాహృత స్సన్, ఆహ్నాయ ఋషిని, ని. 'స్రుక్ ఋషి త్యంజసాఽహ్నాయ ద్రా జ్ఞుత్తి సరది స్రుతే' ఇ త్యమరః.ఐశ్వరం-ఈశ్వరస్య సంబంధి, వీర్యం రేతః, జహ్నో రపత్యం స్త్రీ జాహ్నవీ మందాకినీ, తస్యాం న్యషించత్-నిక్షిప్తవాన్. ౧౦౯

సేతి. సా జాహ్న వ్యపి, సప్తార్చిషా-వహ్నినా, ని. 'సప్తార్చి ర్దమునా శుక్ర'

---

1 అనుమోదితః. 2 కోపః. 3 సోఢుం.

హిమవత్పార్శ్వంతకాన్తారే శ్రాన్తా శరవణే జహౌ. ౧౧౦
త త్రాభూ త్కృత్తికాప్రీత్యై షోఢారూఢముఖాంబుజమ్,
తారకధ్వాన్తవిధ్వంసి సద్య ష్షాణ్మాతురం మహః ౧౧౧
త్రైవిధ్యం శ్రూయతాం వత్స సరిత స్త్రిదివౌకసామ్,
యథోక్తం హావ్య మశ్నంత్యా దేవతాయా ఇవాధ్వరే ౧౧౨
పురీ మయోధ్యా మధ్యాస్త సావిత్ర స్సగరో నృపః,

ఇత్యమరః. క్షీప్తం-నిక్షీప్తం, త దైశ్వరం, లేజః వీర్యం, సోఢుం-ధారయితు మశక్తా, అసమర్థా, అత ఏవ, శ్రాన్తా-ఖిన్నా సతీ, హిమవత్పార్శ్వంతకాన్తారే తుహినభూధరనికటకాననే, యచ్ఛరవణం-శరప్రచురవనం తత్ర, జహౌ-తత్యాజ, 'ప్రనిరంతశ్శ రే' త్యాదినా వనకారస్య ణత్వం. ౧౧౦

తత్రేతి. తత్ర శరవణే, కృత్తికానాం స్తన్యప్రదానార్థం దేవైః ప్రేరితానాం, షణ్ణామ్మాతృణాం, ప్రీత్యై-పరితోషార్థం, షోఢా-షడ్భిః ప్రకారైః, సంఖ్యాయా విధార్థే ధా, రూఢాని-ప్రాపుర్భూతాని, ముఖాంబుజాని-పద్మకమలాని, యస్యత త్థోక్తం, తాసామవైషమ్యేన స్తన్యగ్రహణార్థం గృహీతముఖషట్కమి త్యర్థః. అత ఏవ షణ్ణాం మాతృణామపత్యం షాణ్మాతురమ్. ని. 'షాణ్మాతుర శ్శక్తిధర' ఇత్యమరః 'మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయాం' ఇత్యణ్ప్రత్యయః, ఉకార శ్చాన్తాదేశః. తారక స్తారకాసురఏవ, ధ్వాంతం తిమిరం, విధ్వంసయతి-నాశయతీతి, తారకధ్వాంత విధ్వంసి, మహస్తేజః, కుమారస్వామీ త్యర్థః, ఆభూత్-జాతం, ని. 'తేజో ధామ మహోవిభౌ' త్యమరః. రూపకాలంకారః. ౧౧౧

అ. అథ వియద్గంగావతరణం ప్రస్తౌతి-త్రైవిధ్యమితి. హే వత్స శ్రీరామ ఆద రాతిశయేన సంబోధనమేతత్, త్రిదివ స్వర్గః ఓకః స్థానం, యేషాంతే త్రిదివౌకసో దేవాః, తేషాం సంబంధిన్యాః సరితః మందాకిన్యా ఇత్యర్థః. అధ్వరే-యాగే, యథోక్తం-శాస్త్రవిహితం, హూయత ఇతి హావ్యం ఆజ్యాదిక మశ్నంత్యా, దేవతాయా ఇవ లగ్నే ఇతేత్యర్థః. త్రైవిధ్యం-త్రిప్రకారత్వం, మయా కథ్యమాన మితిశేషః. శ్రూయతా మాకర్ణ్యతామ్, ఆహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిరూపేణ తస్యాపి త్రైవిధ్య సంభవా దితి భావః, ఉపమాలంకారః. ఏతేనాత్యంత పావనత్వాదిగుణకూ ర్తృత్వాస్యా సూచ్యతే. ౧౧౨

౪. తదేవ వివృణోతి. పురీ మితి. సావిత్ర స్సవితృసంబంధినః, సగరో నృపః, తథా కేశినీ సుమతిభ్యాం పత్నీభ్యాం, లంఘితప్రథమాశ్రమః-అతిక్రాంతబ్రహ్మచర్యః, గృహీతగృ

కేశినీసుమతిభ్యాం చ లంఘితప్రథమాశ్రమః. ౧౧3
స పుత్రీయం తృపత్నీక స్తప స్తేపే [1]సమా శ్శతమ్,
భృగుః ప్రీతమనా స్తస్మై దదౌ దాయాదసంపదమ్. ౧౧౪
[2]అసమంజం సుతం లేభే వైదర్భీ కేశినీ తయోః,
షష్టిం పుత్రసహస్రాణాం సుమతి శ్చ యవీయసీ. ౧౧౫
అసమంజసచారిత్ర మసమంజ [3]మపోహ్య సః,

హస్థాశ్రమఇత్యర్థః, సగరో నామ, నృపోరాజా, అయోధ్యాంపురీం-అయోధ్యాఖ్యాం నగరీం, అధ్యాస్త-అధిష్ఠితవాన్, 'ఆధిశీఙ్ స్థాసాంక'శ్చేతి కర్మత్వమ్. ౧౧3

సఇతి. సః సగరః పుత్రా నాత్మన ఇచ్ఛన్ పుత్రీయన్ 'సుపఆత్మనఃక్యచ్'ఇతి క్యచ్, సహపత్నీ భ్యాం-సపత్నీకస్సన్, 'తేనసహేతి తుల్యయోగ'ఇతి బహువ్రీహిః, 'సద్యాదిభ'శ్చేతి ఖప్, శతం సమాః శతసంఖ్యాకా స్వత్సరా నిత్యర్థః. ని. 'సంపత్సరో వత్సరో ఽబ్దోహాయనో ఽస్త్రీ శర త్సమా' ఇత్యమరః 'కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగే' ఇతి ద్వితీయా, తపస్తేపే-తపశ్చరణతత్పరో ఽభూదిత్యర్థః, 'తపస్తపః కర్మకస్యై' వే త్యాత్మనేపదమ్. భృగు ర్మహర్షిః, ప్రీతమనాఃతపసా సంతప్తాంతఃకరణస్సన్, తస్మై సగరాయ, దాయాదసంపదం-సుతసంపత్తిం, దదౌ-దత్తవాన్, దాయం ఖభక్తంద్రవ్యం, ని. 'ఖభక్తవ్యం పితృద్రవ్యం దాయ మాహు ర్మనీషిణః' ఇతిహోశః. తదత్తీతిదాయాదఇతివిగ్రహః, ని. 'దాయాదో సుతబాంధవా' వి త్యమరః. ౧౧౪

ఆ. పుత్రసమ్పత్తి మేవాహ.—అసమంజ మితి. తయోః రాజపుత్ర్యోర్మధ్యే విదర్భస్య రాజ్ఞో ఽపత్యం స్త్రీ వైదర్భీ, 'తస్యాపత్యమి'త్యణ్. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా జీప్, కేశినీజ్యేష్ఠపత్నీ, అసమంజం నామ సుతం, లేభే-ప్రాప. స్వమనోరథానుసారేణేతి భావః, తథా యవీయసీ-కనిష్ఠా, యవశబ్దా దీయసుని 'స్థూలదూ రే'త్యాదినా పూర్వగుణ యణాదిపరలోపౌ, 'ఉగిత' శ్చేతి ఙీప్, సుమతి శ్చ పుత్రసహస్రాణాం షష్టిం సహస్రసంఖ్యాక పుత్రాన్ప్రత్యర్థః, లేభే, పూర్వవద్భావః, తతః, పతిరోషితేన, మునినా, ఏకపుత్రవధం షష్టిసహస్రసంఖ్యాకపుత్రవధం చ నిన్ద్యత్వానయోః కస్యాఃకిం వా కథోఽఖిలమత ఇతి పృష్టే బహుపుత్రపోషణాసమర్థా కేశినీ ఏకపుత్ర మంగీచకార. అస్యా త్వన్య మితి శ్రీరామాయణ కథాత్రానుసంధేయా. ౧౧౫

అసమంజసేతి. సః సగరః, అసమంజసచారిత్రం చౌరజనోపద్రవకారిత్వా దసాధుచరిత్రం, సమంజం కేశినీ తనయం, అపోహ్య త్యక్త్వా, గుణగృహ్యేవ

---

1 హిమాలయే. 2 అసమంజసుతం. 3 అపాస్య.

ఆరబ్ధహయమేధస్య మున్ముంచత తురంగమమ్. ౧౧౬
క్రవ్యాదవపుషా సోఽయ మహారి హరిణా హయః,
తత స్తం నష్ట మన్వేష్టుం సౌమతేయాః ప్రతస్థిరే. ౧౧౭
సర్వే సపర్వతా మూర్వీం ఖనంత స్సగరాత్మజాః,
చక్రు ర్జర్ఝరితధ్వాంతం నాగలోకం నఖాంశుభిః. ౧౧౮
త మేతే తపసా దీప్తే తమస్తోమప్రమాథిని,
కాపిలే జ్వలనే వీరా లేభిరే శలభోపమామ్. ౧౧౯

మహోత్సాహో నరశ్రేష్ఠపాలినఇతి భావః, పఠ్యతిచ, 'సిద్ధార్థో మహామాత్య స్తత్పరిత్యాగ మబ్రవీత్, సరయూపాలితా నేకక్షత్రియామరణకారణా' దితి. ఆరబ్ధహయమేధః ఉప క్రాన్తాశ్వమేధస్సన్, తురంగమ మశ్వమేధీయాశ్వ మమంచత-త్యక్తవాన్. ౧౧౬

క్రవ్యాదేతి. సోఽయం హయః అశ్వమేధీయాశ్వః, క్రవ్యాదవపుషా-రాక్షసవేషధారిణా, ని. 'రాక్షసఃకౌణపఃక్రవ్యా' దిత్యమరః, హరిణా ఇంద్రేణ, ని. 'హరి ర్వాతార్కచంద్రేంద్రయమోపేంద్ర మరీచి' ష్వితి శాశ్వతః. అహారి-అపహృతః, స్వపదభ్రంశధర్మాదితి భావః.హరేర్లోకర్మణిలుఙ్, 'భూకర్మణో' రితిచిణ్. 'చిణోలు' రితి లఙ్. తత స్తదనంతరం, నష్టమపహృతం, తం అశ్వ మన్వేష్టుం పరిమార్గితుం, సుమత్యాః అపత్యాని పుమాంసః సౌమతేయాః షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః సుమతిపుత్రాః సుమతీతి సమస్త స్యాక్తిన్న స్తత్వా త్తస్తా 'త్కృదికారాదక్తిన' ఇతిజీషి. 'స్త్రీభ్యోఢక్' రితిఢక్. ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః, పితాజ్ఞయేతిభావః, 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్.

సర్వఇతి. సర్వే-షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః, సగరాత్మజాః సగరపుత్రాః, సపర్వతాం సశైలా మూర్వీం భువం, ఖనంతః ఆవదారయంత స్సంతః, నఖాంశుభిః నఖకాంతిభిః, నాగలోకం పాతాళం, జర్ఝరితధ్వాంతం. విధ్వంసితాంధకారం, చక్రుః, సర్వామప్యుర్వీం విచిత్య తత్రాశ్వాలాభాన్నఖైరేవ పాతాళపర్యంతం భువమవదారయా మాసురిత్యర్థః. ని, 'అధోభువనపాతాళంబలిసద్మరసాతలమ్, నాగలోక'ఇత్యమరః.

తఇతి. ఏతే తే వీరాః, సర్వే సగరపుత్రాః, తపసా వ్రత నియమోపవాసాదికర్మణా, దీప్తే జ్వలితే, అతఏవ, తమ స్తోమ మంధకారపటలం, గాఢాజ్ఞానంచ, ప్రకర్షేణ మథ్నాతి నాశయతీతి. తథోక్తే, తాచ్ఛీల్యేతిణినిః, కాపిలే కపిలమహర్షిరూపేణావతీర్ణస్య విష్ణో స్సంబంధిని, జ్వలనే కోపాగ్నౌ, శలభోపమాం-శలభసాదృశ్యం, లేభిరే ప్రాప్తాః, కపటనాటకపటుసా మహేంద్రేణ పాతాళే కపిలసికటనిబద్ధ మశ్వం

అసమంజసుతం పౌత్ర మంశుమంత మథాబ్రవీత్,
సప్తిం హృత్వా సమాధత్తాం సప్తతంతుం భవానితి ౧౨౦
సోఽపిగత్వా బిలంతత్ర దృష్ట్వా భస్మీకృతాన్ పితౄన్,
సాశ్రుస్నేభ్యో [1]ఞ్జలిం దిత్సు శ్చరన్ లేభేతురంగమమ్. ౧౨౧
మాతులోగరుడ స్నేహా మేనం తత్రైవ మబ్రవీత్,
గంగామిహానయాయుష్మన్నేషామేషాగతిఃపరా. ౧౨౨

దృష్ట్వా [2]శ్వాపహర్తాయం లబ్ధ ఇతి తం బాధ్యమంత స్సర్వే సగరకుమారాః కోపానలేన భస్మీకృతా ఇత్యర్థః. ౧౧౯

అసమంజెతి. ఆథానంతరం,సగరః,అసమంజస్య కేశినీతనయస్య, సుతమంశుమంత మంశుమన్నామానం, పౌత్రంప్రతి, అబ్రవీ దువాచ, కిమిత్యాహ భవాన్, సప్తిమశ్వమేధీయ హయం, హృత్వా ఆనీయ, ని. 'వాజివాహార్వగంధర్వవాయసైంధవసప్తయ' ఇత్యమరః. సప్తభిర్గాయత్ర్యాదిభి శ్ఛందోభిః తన్యత ఇతి సప్తతంతుః, సప్తతంతవ స్సంస్థాయ స్యేతి వాసప్తతంతు రశ్వమేధక్రతుః, ని. 'సప్తతంతుర్మఖక్రతు' రిత్యమరః 'సితసిగ' మిత్యాదినాఔణాదిక స్తుమున్ప్రత్యయః. తం, సమాప్తిం-సమాపయిత్వేత్యర్థః, ఆన్యథా మహాననర్థో భవే దితి భావః 'శేషే ప్రథమ' ఇతిప్రథమః. ౧౨౦

స ఇతి. సోఽపి ఆంశుమానపి, బిలం పాతాళసంచారం, గత్వా, తత్రబిలే, భస్మీకృతాన్ నిర్దగ్ధాన్, అభూతతద్భావేచ్విః. 'అస్యచ్వా' వితి దీర్ఘః. పితౄన్-పితృస్థానీయాన్, సోమలేయాన్, దృష్ట్వా, సాశ్రుః కృతరోదనః, తథా లేభ్యః పితృభ్యోఽంజలితర్పణాంజలిం, దిత్సు ర్దాతు మిచ్ఛన్ స్వక్, దదాతే స్వన్నన్తా దుప్రత్యయః, 'సనిమీ'మేత్యాదినా ఇసాదేశః, ఆత్ర 'లోపోఽభ్యాస'స్యేతి త్యభ్యాసలోపః. చరన్ పర్యటన్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వం, లేభే ప్రాప, 'సాశ్రుతేభ్యో జలం దిత్సు'రితిపాఠే, సాశ్రుఇతిక్రియావిశేషణం, జలం నివాపోదకం. ౧౨౧

మాతుల ఇతి. తేషాం సోమలేయానాం మాతులో మాతృభ్రాతా ని.' మాతృ భ్రాతా తు మాతుల' ఇత్యమరః. గరుడో గరుత్మాన్, తత్ర పాతాళే, ఏన మంశు మంతం, ప్రతి ఏవమనేనప్రకారేణాబ్రవీత్. పరమకారుణికత్వాత్, సంబంధవత్వాచ్చ, భాగినేయానాం తరణోపాయముపదిదేశేత్యర్థః. తదేవవివృణోతి. హే ఆయుష్మన్ని త్యాదరా దామంత్రణమ్. గంగాం మందాకినీమ్, ఇహ పాతాళే ఇత్యర్థః. ఆనయ

---

1 జలం. 2 చిరాత్.

తత స్తనయవృత్తాన్తం శ్రుత్వా లబ్ధతురంగమః,
సమాప్య సగర స్సత్రం పుత్రశోకాద్దివంగతః. ౧౨౩
అ థాంశుమానయం రాజ్యం చిరాయ పరిపాలయన్,
దిలీపే న్య స్తభూభార స్తప స్తేపే హిమాలయే. ౧౨౪
దిలీపేఽపి దివం యాతే శ్రుత్వా వృత్తం భగీరథః,
[1]అమర్త్యసరితం కర్తుం మేనే మర్త్యతరంగిణీమ్. ౧౨౫
తతో గోకర్ణ మాసాద్య తపస్యతి భగీరథే,

ప్రాసయ, ఏషా గంగా ఏషాం భస్మీకృతానాం పరాగతిః పరలోకప్రాపికేత్యర్థః,తద్వ్య తిరేకేణ నకశ్చిత్తరణోపాయోఽస్తీతిభావః. ౧౨౨

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, సగరః, లబ్ధతురంగమః ప్రాప్తాశ్వ మేధీయాశ్వస్సన్, అంశుమతా ఆపితత్వాదితిభావః, తనయానాం వృత్తాంతం విరాశవార్తాం, శ్రుత్వా అంశుమన్ముఖాదితిశేషః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః, సత్రమశ్వమే ధయాగం, సమాప్య-నిర్వర్త్య, పుత్రశోకాత్పుత్రనాశజనిత శోకాద్ధేతోః, దివం స్వర్గం, గతః. ౧౨౩

అథేతి. అథానంతర మయ మంశుమాన్, రాజ్ఞాం కర్మరాజ్యం, పురోహితాది త్వాద్యత్ప్రత్యయః, చిరాయ-చిరకాల మిత్యర్థః. ని. 'చిరాయ చిర రాత్రాయ చిర స్యాద్యా శ్చిరార్థకా' ఇత్యమరః. విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయమేతత్.పరిపాలయన్ సంరక్షయన్, తతః దిలీపే-దిలీపనామ్ని స్వపుత్రే న్యస్తభూభారో నిక్షిప్తభూపాలన కృత్యస్సన్, హిమ స్యాలయః స్థాన మితి హిమాలయః తస్మిన్ హిమవత్పర్వతే, తప స్తేపే, గంగాయా భూలోకావతరణార్థం తపశ్చర్యాతత్పరోఽభూది త్యర్థః. 'న భవతి కులభుర్వ్యే సూర్యవంశోద్భవగృహీతే'తి. స్వకులాచార ఏవ పర్యాప్తి మస్య తపో న గంగానయన ఇతి తాత్పర్యం 'తపస్తప్తకర్మక్షయై' వేతి తచ్ఛ్. ౧౨౪

దిలీప ఇతి. దిలీపే దివం యాతే-స్వర్గం గతేసతి, భగీరథో-దిలీపపుత్రః, వృత్తం-పితృతర్పణార్థం సంచరంత మంశుమంతం ప్రతి గరుడేనోక్తం వృత్తాంతమిత్యర్థః. శ్రుత్వా అమర్త్యసరితం సురనదీం,మర్త్యతరంగిణీం-మానుషనదీం, కర్తుం మేనే. పితృతర్పణార్థం స్వర్ణదీం భువమవతారయితుముద్యుక్తవానిత్యర్థః. ౧౨౫

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, భగీరథో గోకర్ణం-గోకర్ణాఖ్య సిద్ధక్షేత్ర, మాసాద్య, తపస్యతి తపశ్చరతిసతి, దేవప్రసాదార్థ మితి భావః, 'కర్మణో రోమంథతపోభ్యాం

---

1 అస్యపూర్వం, 'పితృ న్నిధాతుం సుకృతీ విదధే మతిమా న్మతిం.'

దేవో దేవాపగాం వోఢుం మన్వమం స్తదయానిధిః ౧౨౬
అథ నీచీచయచ్ఛన్నదిగంతగగనాంతరా,
శశాంకశంఖసంభిన్న తారమౌక్తికదంతురా. ౧౨౭
తరంగాకృష్టమార్తాండతురంగాయాసి తారుణా,
ఫేనచ్ఛన్నస్వమాతంగమార్గణవ్యగ్రవాసవా. ౧౨౮
ఆవి[1]ర్భూఖాశిఖోన్నే యనంద నద్రుమకర్షణా,

వర్తిచరో'రితి క్యచ్, దయా నిరసని పరమగభప్రహాణేచ్ఛా, తస్యా నిధిః దయాసము ద్రఇత్యర్థః. దేవో గోకర్ణేశ్వరః, దేవాపగాం-సురనదీం, వోఢుం శిరసా ధారయితు, మన్వమం స్త-అంగీకృతవాన్. అనుదాత్తత్వా దిట్పతిషేధః. ౧౨౬

అథ గంగావతరణం చతుర్భిః శ్లోకైః కాలాపకేనాహ. అథేతి. అథానంతరం, నీచీచయైః స్తరంగపరంపరాభిః, ఛన్నం-ఆచ్ఛాదితం, దిగంతగగనాంతరం, దిగంతం నభోఽంతరాళంచ యస్యాస్సా, శశాంక శ్చంద్రవీవ శంఖాః తేన సంభిన్నాని సంగతాని తారా నక్షత్రా ణ్యేవ మౌక్తికాని ముక్తామణయః తై ర్దంతురా-వ్యాప్తా, దంత ఉన్న త ఉరజి త్యురచ్. ని. 'నక్షత్ర మృక్షం భం తారే'త్యమరః రూపకాలంకారః.

తరంగేతి పున స్తరంగై రాకృష్టాః ఆమార్గప్రవర్తితాః యే మార్తండతురం గాః సూర్యరథాశ్వాః, తైరాయాసితః పునర్నిజమార్గప్రవర్తనక్లేశవాన్ కృతః, అరుణ స్సూర్యసారథి ర్యస్యాస్సా, ని. 'సూరసూతోఽరుణోఽనూరు'రితి త్యమరః, తథా ఫేనై ర్డిండీరమండలై ఃఛన్నః-ఆచ్ఛాదితః, యఃస్వమాతంగ ఐరావతః, తస్య, మార్గణే అన్వే షణే, వ్యగ్ర స్సంభ్రాంతో, వాసవో, యస్యాస్సా. 'డిండీరో భ్రిఃఫ ఫేన' ఇత్య మరః. ఐరావతస్య శుభ్రత్వేన వివిచ్య, గృహీతు మశక్యత్వాదితిభావః. అతఏవ సామా న్యాలంకారః 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరైక లే'తి లక్షణాత్.

ఆవి రితి. పునః ఆనిర్భూతాభిః-ప్రత్యక్షాభి, శ్శాఖాశిఖాభిః, పల్లవపుష్పాభి రభివ్యంజకై రున్నేయ మనుమేయం, నందనద్రుమాణాం-నందారాదిపురందరోద్యాన తరూణాం, కర్షణం విలేఖనం సమానయనం యస్యాస్సా, అనుమానప్రకారస్తు- ఇయం మందాకినీ, ఆకృష్టనందనద్రుమా భవితు మర్హతి, తత్పుష్పపల్లవకీలిత త్వాత్. యా నైవం సా నైవం; యథా-గోదావరీతి శేషవ్యతిరేకీ. అథవా ఆవిర్భూతాభి శ్శాఖాశిఖాభి శ్శాఖాభై రున్నేయం అభ్యూహనీయం నందనద్రుమాణాం, కర్షణ మాకర్షణం యస్యాం

---

1 శాఖా.

ఏకోదకనభోమార్గదిఙ్మూఢదివసేశ్వరా. ౧౩౦
ఆవర్తగర్తసభ్రాన్తవిమానాప్లవవిప్లవా,
నీలజీమూతశైవాలకృత [1]రేఖహరిత్తటా ౧౩౧
అవలేపభరాక్రాన్తా సురలోకతరంగిణీ,
పపాత పార్వతీకాంతజటా [2]కాన్తారగహ్వరే ౧౩౨

సా, ప్రకాండానాం జలనిమగ్నత్వాత్ సంలక్ష్యమాణశిఖామాత్రోల్పేక్షణీయనందన ద్రుమోత్తాదికేత్యర్థః, తథా ఏకోదకః కేవలజలాప్లుతో నభోమార్గో యస్యాంసా, అతఏవ దిఙ్మూఢో దిగ్భ్రాన్తిమాన్ దివసేశ్వర సూర్యో యస్యాస్సా తథోక్తేతి కృత బహువ్రీహ్యోర్విశేషణయోర్విశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశేష్యేణ బహులమి'తి సమాసః. యద్వా, ఏకోదకః-కేవలజలప్రాయః, యో నభోమార్గస్తస్మిన్ దిఙ్మూఢో దివసేశ్వరో యస్యా స్సా, అథవా, ఏకోదకాః జలప్రచురాః నభోమార్గో దిశశ్చ యస్యాంసా, ఏకోదకనభోమార్గదిక్. అతఏవ మూఢోమందరశ్మిర్దివసేశ్వరో యస్యాం సా తథోక్తేతి, వ్యస్తసమాసోవా. ౧౩౦

ఆవర్తేతి. పునః ఆవర్తాః అంభసాం భ్రమాః, తఏవ గర్తాః ప్రదరాః తేషు సంభ్రాన్తాః పరిభ్రమంతః యే విమానాః-వ్యోమయానాని, తేషాం ప్లవవిప్లవా ఉన్మజ్జ ననిమజ్జనే యస్యాంసా, తథోక్తా, ని. 'స్యా దావర్తో ఽంభసాంభ్రమః, వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రీ'తిచామరః. అథవా,విమానా ఏవ ప్లవాఃఉడుపాని తేషాం విప్లవోవిశిష్ట ప్లవనంయస్యాంసా, ని. 'ఉడుపం తు ప్లవగ ఖోల'ఇత్యమరః. తథా నీలజీమూతా నీల మేఘాః, తఏవశైవాలాని తైఃకృతాః విరచితారేఖాఃశ్రేణయోయేషాం తాని తథోక్తాని హరిత్తటాని-దిఙ్మూఢాలాని యయా సా తథోక్తా, నిజవేగాసహిష్ణుతయా మేఘానాం దిఙ్మూఢనిలయనాచ్ఛైణీభూతమేఘవ త్కృతనిగంతే త్యర్థః. ని. 'జలనీలీ తుశైవాల శ్శైవలే' ఇత్యమరః.జీవనస్యమూతాఃపుటబంధో జీమూత ఇతివిగ్రహః భృఙాదిత్వా త్కాన్తుః. రూపకాలంకారః. శైవాలశ్యామీకృతేతి పాఠాంతరమ్. ౧౩౧

అవలేపేతి. అవలేపో గర్వః స ఏవ భరోభారస్తే నాక్రాన్తా ఆధిక్షిప్తా మదీ యవేగస్య ఖో వా సోఢేతి సముత్పన్న మహాగర్వే త్యర్థః. ని. 'అవలేప స్తు గర్వే స్యా ల్లేపనే దూషణేఽపి చే'తి విశ్వః. సురలోకతరంగిణీ-ఖుదాకినీ, పార్వతీకాంత స్య ధూర్జటేః, జటాకాన్తారం-జటాగహనం, తస్యగహ్వరే-మహాకుహరే, పపాత-ప్రాప తదిత్యర్థః. భారాక్రాంతస్య పతనం యుక్తమే వేతిభావః. ౧౩౨

---

1 లేఖ. 2 మణ్డల.

అలబ్ధనిర్గమా శమ్భోః కపర్దా దమరాపగా,
దధౌ దూర్వాశిఖాలగ్నతుషారకణికోపమాం. ౧౩౩
అదృష్ట్వా తాం నదీం తత్ర తుష్టావ పరమేశ్వరమ్,
భగీరథో విధేః క్రౌర్యా త్పరిక్షీణమనోరథః. ౧౩౪
గంగా సప్తాకృతి ర్జాతా న్యపత ద్ధర [1]మూర్ధని,

అలబ్ధేతి. అమరాపగా-మందాకినీ, శంభోః, కపర్దాత్-జటాజూటాత్, ని. 'కపర్దోఽస్య జటాజూట'ఇత్యమరః. అలబ్ధనిర్గమా-అప్రాప్తబహిర్గమప్రసారాసతీ, తద్గర్వనిర్వాపణకృత్సంరంభేణ, కమ్ఖలా, తథా కృతత్వా దితి భావః. దూర్వాశిఖాయుం-దూర్వాగ్రే, లగ్నా-సంసక్తాయా తుషారకణికా-హిమబిందు స్తదుపమాం తత్సాదృశ్యం, దధౌ ధృతవతీ, తథాఽత్యల్పతయా అలక్ష్యతే త్యర్థః, కర్తు మకర్తు మన్యథా కర్తుం సమర్థస్య భగవతశ్శమ్భోః కిందుష్కర మితి భావః, ని. 'తుషార స్తుహినం హిమ' మిత్యమరః. ఉపమాలంకారః. ౧౩౩

ఆదృష్ట్వేతి. భగీరథః, తత్ర ధూర్జటిజటాగహ్వరే, తాం, నదీం మందాకినీ మదృష్ట్వా-ఆనవలోక్య, విధేః క్రౌర్యాత్-దైవస్యప్రాతికూల్యా త్పరిక్షీణః, ప్రణష్టో మనోరథో గంగావతరణమూలో, యస్య స తథోక్తస్సన్, పరమేశ్వరం మహాదేవం, తుష్టావ-స్తుతవాన్, గంగాయాం పునర్నిర్గమనార్థ మితిభావః. ౧౩౪

గంగేతి స్తుత్యా-భగీరథకృతస్తోత్రేణ, హేతునా, ప్రసన్నేన-ప్రసాదమధిగతేన, పరమేశ్వరేణ, క్షిప్తా-ప్రేరితా, గంగా, సప్తాకృతయ స్సప్తధాంసి యస్యాస్సా తథోక్తా, జాతాసతీ, ఏకధారాసంపాతేన హిమవా న్నసహేతేతి మత్వా సప్తభిః ప్రవాహైః ప్రవృత్తా సతీ త్యర్థః. గిరతీతి గిరిః పర్వతః, హిమవా నిత్యర్థః పచాద్యచ్. ని. 'ఆహార్యస్తు పర్వతా' ఇత్యమరః. తస్య మూర్ధని-శిఖరే న్యపతత్ ప్రసృమం పపాత. అథ బిందుసరసి బిందుసరోనామక కాసారవిశేషేఽపి న్యపతత్ ఆ త్రేదం రామాయణనిబద్ధం. తత్ర 'గగనా చ్ఛంకరశిర స్తతో ధరణిమాశ్రిలే'త్యే తావన్తాత్ర సైవ కథనా ద్ధిమవన్తాథ్ప పాతస్యాకథనాత్ తథా చ న్యపతత్ హరమూర్ధ నీతి పదవిభాగం కృత్వా వ్యాఖ్యానే ఆసాద్గత్యపేనయ త్యదోషాపత్తేః, అతః యథాశ్రుత మేవ యుక్త మిత్యుపన్యాసాంతరాణి, విరోధపరిహారస్తు, 'శిరశ్శార్వం స్వర్గా త్పశుపతిశిర స్తః క్షితిధర' మితి, భర్తృహరివచనాత్, పురాణాంతరాచ్చావసేయ ఇత్యల మతిప్రసక్తేన

---

1 మూర్ధతః.

తేన స్తుత్యా ప్రసన్నేన శీఘ్రా బిందుసరస్యపి. ౧౩౫
తాసు ప్రాచీం గతా సప్తస్రోతసాం ప్రాచేతసీం దిశమ్,
అన్యా పితృక్రియోద్యుక్తభగీరథపథానుగా. ౧౩౬
సైషా భాగీరథీ జహ్నోస్సత్రక్షేత్రం సమావృణోత్,
తాం స పీత్వా తత శ్శాన్తో జహ్నూ శ్రోత్రేణ వర్ష్మనా. ౧౩౭
తయా తటిన్యా జాహ్నవ్యా [1]ప్రాపయ్య త్రిదివం పితౄన్,

న 'గంగా సప్తాకృతి ర్జ్ఞాతా న పరం హరమూర్ధ్నీ'తి పాఠే గంగా హరమూర్ధ్ని పరం సప్తాకృతి ర్నజ్ఞాతా, ఆసీత్తు. స్తుత్యా ప్రసన్నేన పరమేశ్వరేణ బిందుసరస్యపి శీఘ్రా సతీ సప్తాకృతిర్జ్ఞాతా. సప్తా జటాయుక్తా ఆకృతి ర్యస్యా స్సా ఇత్యేకత్ర, అన్యత్ర తు సప్తప్రకారా ఆకృతయః స్వరూపాణి యస్యా స్తథోక్తే త్యర్థః. 'సప్తోఽదం తో జటాయుక్తే సంత స్సంఖ్యాంతరేస్మృతః' ఇతిసారస్వతః. ని. 'వ్రతీనాంతు సటాజటే' త్యమరః. ౧౩౫

తాస్వితి. తాసు-సప్తసు గంగాసు, తిస్రః-హ్లాదినీప్రభృతయో గంగాః, ప్రాచీం-పూర్వదిశంప్రతి, గతాః, తిస్రః సుచక్షుఃప్రభృతయః, ప్రాచేతసీం-వారుణీం, దిశం, ప్రతీచీ మిత్యర్థః, గతాః ఆన్యా అవశిష్టా సప్తమీ గంగా, పితృక్రియాయాం-పితృతర్పణే ఉద్యుక్తస్య తత్పరస్య, భగీరథస్య, పంథాః భగీరథపథాః, బుక్సారిత్యాదినా సమాసాంతః. తమనుగచ్ఛత్యనుసృత్య యాతీతి తథోక్తా జాతేరితిశేషః. భగీరథరథా నుగేతి పాఠాంతరం. ౧౩౬

సేతి. సైషా భగీరథస్యాపత్యం స్త్రీ భాగీరథీ-గంగా, జహ్నోః మునేః సత్రక్షేత్రం యజ్ఞవాటం సమావృణోత్-సమంతా దావృతవతీ, తతః ఆవరణానంతరం, స జహ్నుః, తాం గంగాం, పీత్వా నిజసత్రక్షేత్రావరణజనితకోపాన్నిపీయ, తతశ్శాంతః భగీరథకృతస్తుత్యా ప్రసన్నస్సన్, శ్రోత్రేణ వర్ష్మనా-శ్రోత్రరూపేణ మార్గేణ, జవాత్తత్యాజ. ౧౩౭

తయేతి. భగీరథః. తయాజహ్నోరపత్యేన జాహ్నవ్యా, ఉక్తరీత్యా తస్యాపి జనకత్వా దిత్థం నిర్దేశః. తటిన్యా-గంగయా, పితౄన్ కాపిలభస్మీకృతాన్, సోమతేనూన్ త్రిదివం-స్వర్గం, ప్రాపయ్య నీత్వా, గంగాం పాతాళం నయన్, భస్మీకృతాన్ పితౄన్, తయా ఆప్లావ్య తత్సంస్కారజనితపుణ్యా త్స్వర్గలోకనివాసిన

---

1 ప్రాపయత్; ప్రాప్యయత్.

భగీరథః పురీం ప్రాప పరిపూర్ణమనోరథః. ౧౩౮

గ. అథ దాశరథి రాకర్ణ్యితభాగీరథీకథ స్తాం సరితం విలంఘ్య విశాలాం పురీం [1]విలోక్య కస్యేయ మితి గాధినందన మపృచ్ఛత్. సోఽ ప్యేవ మవోచత్.

పురా ఖలు సురాసు రాణాం సుధానిమిత్తం మిథో విరోధే ప్రవృత్తే మాయాం విశ్వమోహినీం విశ్వరూపః ప్రదర్శ్య దైతేయని

శ్చ కృత్వేత్యర్థః ఆస్నాతేర్ణ్యంతాత్ క్త్వోల్యపి అయాదేశః. గతిబుద్ధీత్యాదినా ఆణి కర్తుః కర్మత్వం. తతః పరిపూర్ణమనోరథ స్సన్ పురీ మయోధ్యాం ప్రాప ప్రాప్తః.

ఆథేతి. అథానంతరం ఆకర్ణితా - విశ్వామిత్రముఖాచ్ఛ్రుతా, భాగీరథ్యాః కథా ఉపాఖ్యానం యేన స తథోక్తో దాశరథిః-శ్రీరామః, తాం సరితం-భాగీరథీం, విలంఘ్య-తీర్త్వా, తతః, విశాలాం-విశాలాఖ్యాంపురీం, విలోక్య, ఇయం పరిదృశ్యమానా పురీ, కస్య రాజ్ఞః సంబంధినీత్యేవం, గాధినందనం గాధితనయం విశ్వామిత్ర మపృచ్ఛత్-పృష్టవాన్, సగాధితనయోఽప్యేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణావోచత్-ఆకథయత్.

ఆ. తదేవ మిత్యాది. —పురేతి. పురాఖలు-పూర్వకాలే, ఖలు శబ్దోవాక్యాలంకారే. ని. 'నిశ్చయవాక్యాలంకారజిజ్ఞాసానునయేఖ' ల్విత్యమరః. సురాశ్చాసురాశ్చ సురాసురాః 'యేషాంచ విరోధః శాశ్వతిక' ఇతి నైకపద్యాభావః. ఏషాం కార్యత ఏవ విరోధః. గోవ్యాఘ్రాదివన్న శాశ్వతికః న జాతికృత ఇత్యాహుః. ఏతేన సురైస్సంగతా అసురా ఇతి మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః. ఉత్తరపదలోపశ్చ, నతు సురాశ్చాసురాశ్చేతి ద్వంద్వః. అత్రహి 'యేషాం చ విరోధశ్శాశ్వతిక' ఇత్యేకవద్భావ స్సన్న్యదిత్యపాస్తం. తేషాం సురాసురాణాం- దేవదానవానాం, సుధానిమిత్తం సుధాలాభార్థ మిత్యర్థః 'మిథోవిరోధే-' ఇత్యన్యోన్యవైరే, ప్రవృత్తే-ప్రసక్తేసతి, విశ్వరూపః-ప్రపంచస్వరూపః, ఆథవా, విశ్వాని విశ్వరక్షణతత్పరాణి, రూపాణి మత్స్యకూర్మాద్యవతారా యస్య స విశ్వరూపః శ్రీమన్నారాయణః, విశ్వమోహినీం-జగన్మోహన జననీమ్, మాయాం యోషిదాకృతిమిత్యర్థః. ప్రదర్శ్య-దర్శయిత్వా, అన్యోన్యవైరదార్ఢ్యాపాదనేన దైతేయానింద్రేణ ఖాతయితుం మాయాయోషిద్రూపేణ స్వయ మవిర్భూయేత్యర్థః. శతధారపాణినా-ఇంద్రేణ, దైతేయ విదళనసమర్థసాధనసంపన్నత్వ ద్యోతనార్థం శతధారపాణినే త్యుక్తం, శతధారం పాణౌ యస్యేతి విగ్రహః. ప్రవ

---

1 విలోకయన్.

ధనం శతధారపాణినా కారయామాస. ౧౪౦

[1]తేషాం జననీ దితి [2]రప్యతివేలమన్యు శ్శతమన్యుశాసనం కమపి పుత్రం లబ్ధుకామా పత్యు [3]ర్మారీచస్య వచనా త్కుశప్లవే సుచిరం తప శ్చచార. ౧౪౧

తాం కైతవేన [4]శుశ్రూషమాణ శ్శతధారపాణిః పాదకలితో[5]కచ

రణార్థేభ్యః సరే నిష్ఠాసప్తమ్యా భవత ఇతి సప్తమ్యాః పరినిపాతః. దిత్యాః అపత్యాని పుమాంసోదైతేయాః కృదికారాదక్తిన' ఇతిజీషి స్త్రీభ్యో ఢగితి ఢక్. తేషాం నిధనం-నాశం, కారయామాస. నచైతత్పాఠానుణిక హన్తేనసర్వమారణం, కింతు కపటనాటకసూత్రధారోఽయం నిజమాయావైచిత్ర్యప్రకటనార్థమిత్థం కృతవానిత్యవగన్తవ్యం, 'హృకోరన్యతరస్యా'మిత్యణికర్తుః శతధారపాణేః కర్మత్వ వికల్పా త్ప్రథమో ద్యకర్తృత్వాం. ౧౪౦

ఆ. తతః కింజాత మిత్యత్రాహ.—తేషా మితి. తేషాం-దైతేయానాం, జనీ-మాతా, దితి రపి అతివేలమన్యుః-పుత్రవినాశాత్సముత్పన్నోత్కటకోపా, అత ఏవ శతం మన్యవ ఇవ క్రతవో యస్య శతమన్యుః, తం శాస్తి శిష్యతీతి శతమన్యుశాసన మింద్రమాన్తార మిత్యర్థః, కర్తరి ల్యుట్, ని. 'మన్యుః క్రోధే క్రతౌ దైన్య' ఇత్యుభయత్రాఽపి విశ్వః, కమప్యనిర్వాచ్యబలం పుత్రం, లబ్ధుకామా-ప్రాప్తుకామా సతీ 'తుంకామమనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః, పత్యుర్భర్తుః 'పతిస్సమాసఏవేతి ఙీసంజ్ఞాభావః. మారీచస్య-మరీచిబ్రహ్మపుత్రస్య కశ్యపస్య, వచనా దాజ్ఞావచనా త్కుశప్లవే విశాలాయాం పూర్వస్థానే తపోఽచరే. సుచిరం-బహుకాలం, తపశ్చచార-ప్రతినియమోపవాసాదిరూపకర్మాచరణతత్పరా బభూవే త్యర్థః. ౧౪౧

ఆ. తదను ఇంద్రోఽపి తత్ప్రతిక్రియాం చకారేత్యాహ.—తాం కైతవేనేతి. శతధారపాణి ర్వజ్రహస్తః, వీతచ్ఛ విశేషణం భావికార్యోపయోగార్థ మిత్యవగంతవ్యమ్, శతధారపాణి ఇంద్రః, కైతవేన సతి రంధ్రే గర్భం నిర్భేత్స్యామీతి కపటేన, తాం దితిం శుశ్రూషమాణస్తత్పాకాలోచితైరుపచారై స్సేవమానస్సన్, పాదయోః-పాదస్థానే, కలితోనిష్టితః, కచకలాపః-కేశసమూహో యయా తాం. ని. 'కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరేఽపిచసంహతా' విత్యమరః. తత్రైవాపన్నిద్రాం-

---

1 తేషాంతు. 2 ఆభ్యుపగతమన్యుః. 3 మరీచేః. 4 శుశ్రూషమాణఃశక్రః. 5 కేశకలాపా.

కలాపా మాపన్ననిద్రా మపవి త్రేతి నిర్వర్ణ్యావగాహితతదీయజఠరః సప్తధా గర్భం నిర్భిద్య నిర్జగామ. ౧౪౨

దితి రపి విదితతనయ వృత్తాంతా తానప్యపి సప్త ఖండానా ఖండలేన సప్తమరుతః కారయిత్వా త్రివిష్టపం ప్రవిష్టా. ౧౪౩

ప. అలంబుసాయా మిక్ష్వాకో ర్జాతః కశ్చి న్మహీపతిః,

ప్రాప్తస్వాపాం, కచా స్విస్రస్య శయ్యాయాం నిద్రాణామిత్యర్థః. ఏత చ్చాన్యనిషిద్ధ మితి భావః. అతఏవ తా మపవిత్రా-అశుచి మితి నిర్వర్ణ్య, అవలోక్య. ని. 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః. ఆలో'క్యేతియావత్. అవగాహితతదీయజఠరః-ప్రవిష్టదితిజఠరకుహరస్సన్, గర్భం-పిండం, సప్తధా-సప్తభిః ప్రకారైః సంఖ్యాయావిధార్థేధాల్, విధాప్రకారః, నిర్భద్య-విదార్య, నిర్జగామ-నిర్గతః, జఠరాదితి శేషః. అపవిత్రేత్యత్ర పవిత్రా మితి ద్వితీయాన్తే ప్రయోక్తవ్యేఽపి నిపాతేనైతిశబ్దేన కర్మణోఽభిహితత్వా న్న ద్వితీయా. కింతు ప్రాతిపదికార్థ మాత్రే ప్రథమేత్యుక్తం ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౪౨

దితిరితి ఇంద్రనిర్గమనానంతరార్థోఽయమారంభః దితిర్హి విజ్ఞాత స్తనయస్య గర్భస్థస్య వృత్తాంతో విచ్ఛేదనరూపసవార్తా యయాసా తథోక్తాసతీ తాని సప్తసప్త సంఖ్యాకా న్యపి ఖండాని గర్భశకలాని. ఆఖండలేనేంద్రేణ, సప్తమరుతః-వాతాభిమానినో దేవతాః, ఆవహాదీనాం సప్తానాం మరుతాం స్థానపాలానిత్యర్థః. కారయిత్వా తృతీయం విష్టపం స్వర్గం ప్రవిష్టా ఆవహాదీనాం నామాని 'ఆవహాః ప్రవహాశ్చైవ సంవహా శ్చోద్వహా స్తథా, వివహాఖ్యాః పరీవాహాః పరావహా ఇతి క్రమాత్. సవైతే మారుత స్కంధా మహర్షిభి రుదాహృతాః, ఆవహోవర్తయే ద్వాయుః మేఘాలాక్రపృథ్వీవిద్యుతః. ఉద్వర్తయే త్వనావశ్చాపి తథామా గ్దండమండలం, సంవహో మారుత స్కంధస్తథా శీతాంశుమండలమ్. వర్తయే దుద్వహ శ్చాపి తథా నక్షత్రమండలమ్, పంచమో విబోధాఖ్య స్తు తథైవ గ్రహమండలమ్. సప్తర్షి చక్రం స్వర్గంగాం షష్ఠీ పరివహ స్తథా, పరావహ స్తథా వాయుర్వర్తయే ద్ధ్రువమండల' మితి. ౧౪౩

ఆ. అస్తు తత్తా వత్తథా తతః కిమిత్యాశంకాయాం ప్రశ్నస్యోత్తర మాహ.— తత ఇతి. తతః దితేః స్వర్గప్రవేశానంతరం ఆలంబుసాయామితి. ఇక్ష్వాకోః యువ్న ద్వంశకూటస్థాద్రాజ్ఞః, ఆలంబుసా యాం ఆలంబుసాఖ్యాయాం, నిజభార్యాయాం

---

1 కదనా.

[1]విశాలేతి స్వనామ్నాఽత్ర విశాలాం విదధే పురీమ్. ౧౪౪

గ. తదను తదాస్తవ్యేన సుమతినామ్నా నృపతినా కృతాతిథ్యస్సరాజపుత్రో భగవా న్విశ్వామిత్ర స్తత్ర నిశీథినీం నీత్వా మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః ప్రతపసా ముత్తమస్య గౌతమస్యాశ్రమం ప్రదర్శ్య తద్దారానుషక్తాం కథా మిత్థ మకథయత్. ౧౪౫

ప. అత్రాగమద్గాతమధర్మదారా
ననార్యజుష్టేన పథా మహేంద్రః,

జాతః-ఉత్పన్నః, కశ్చిన్మహీపతిః విశాలో నామరాజా; అత్ర ఋక్షష్ణవీ, స్వస్య యన్నామ విశాల ఇత్యభిధానం, లేనైవ అంకితా మితి శేషః. అతఏవ విశాలేతి నామ్నా ప్రసిద్ధాం విశాలాం నిష్పాదితాం పురీం, విదధేనిర్మమే; 'వీశ్మాల చ్ఛంకటచా వి'తిశాల చ్ప్రత్యయః. విశాలనిర్మితత్వ మేవ విశాలాపదప్రవృత్తినిమిత్త మితి భావః. ౧౪౪

తదన్వితి. తదను విశాలానగరీవృత్తాంతకథనానంతరం, భగవా న్విశ్వామిత్రః తస్యాం విశాలాయాం వసతీతి తదాస్తవ్యః తత్రవసన్. వసే స్తవ్యఖ్ఞర్తరి ణి చ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధి శ్చ. తేన సుమతినితి నామ యస్య తేన సుమతినామ్నా, నృపతినా రాజ్ఞా, కృతాతిథ్యః విహితాతిథిసత్కారః, రాజపుత్రాభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం, సహ సరాజపుత్రస్సన్ తత్ర విశాలాయాం, నిశీథినీం రాత్రిం. ని. 'నిశా నిశీథినీ రాత్రి' ఇత్యమరః. నీత్వా గమయిత్వా, మిథిలాం విదేహానగరిం ప్రతిప్రస్థిత స్సన్ ప్రతపసాముత్తమస్య మహాతపస్వి ప్రవరస్య, గౌతమస్య మునేరాశ్రమం తపోవనం, ప్రదర్శ్య తస్య గౌతమస్య దారాః భార్యా అహల్యా తస్యా మనుషక్తాం తదనుబద్ధాం, కథాముపాఖ్యాన మిత్థ మనేనప్రకారేణాకథయత్ కథయామాస. ౧౪౫

ప. తదేవ విభజతి—ఆత్రేతి. అత్ర ఆశ్రమే, మహేంద్రః, అనార్యజుష్టేన అసాధుజనాచరితేన, పథా కితవమార్గేణేత్యర్థః. గౌతమస్య, పత్న్యస్య దారాఖ్ ధర్మసాధికాం పత్నీ మహల్యాం ప్రకృతివికృతి త్వాభావేనాచర్యత్వచతుర్థీ సమాసాప్రాప్త్యా షష్ఠీసమాసః ని. 'దారాః పుంసిచ భూమ్న్యేవే'త్యభిధానా త్పుంబహుత్వం. అగమత్ గ్రామ్యధర్మేణ సంగతవాన్. గమేర్లుజి పుషాదిత్వాచ్ఛ్లేరడాదేశః. సముసిర్గతమ శ్చ క్రుధా ఆహల్యాజారత్వజనిత క్రోధేన; వృషణం మహేంద్రం ని. 'వాసవో

---

1 విశాలస్స్వనామ్నాత్ర

[1]స చ క్రుధా నిర్వృషణం వృషాణం
భార్యా మదృశ్యాం చ మునిశ్చకార. ౧౪౬
వన మేత ద్ధతే రామే శాపాస్తుక్తా భవిష్యసి,
ఇత్యుక్త్వా గౌతమః పత్నీం హిమాద్రిం తపసే యయౌ. ౧౪౭
[2]ఇత్థం విదితవృత్తాంతే దేవతానాంగణే తదా,
పిత్ర్యాణాం ప్రభవా ల్లేభే మేషస్య వృషణం వృషా. ౧౪౮
తదేనా మేనసో ముక్తాం ప్రతిగృహ్ణాతు గౌతమః,
ఇతి త స్యాశ్రమం భేజే సాకం రామేణ కౌశికః, ౧౪౯

పృత్రహా వృషే'త్యమరః. నిర్వృషణం విగతాండకోశం, ని. 'ముష్కౌ౽ండకోశౌ వృషణ' ఇత్యమరః. తథా భార్యా మహల్యాం చ అదృశ్యాం పూర్వరూపవినాశేన పాషాణభావమాపన్నా మిత్యర్థః, చకార-తథా శశాప. ఉపజాతివృత్తమ్. ౧౪౬

౧౪౭. శాపాంతం కథయతి. వనమితి—రామే శ్రీరామచంద్రే, ఏతద్వనమేతదరణ్యం, గతే ప్రాప్తేసతి, శాపాత్పాషాణభావనిర్భంధరూపాత్ ముక్తాభవిష్యసి, శ్రీరామచంద్రపదారవిందరజఃకణస్పర్శాదేనమచ్ఛాపపరిప్రాప్తాం, పాషాణభావాసక్తాం, విషయ, నిజశరీరం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః; ఇత్యనేన ప్రకారేణ, గౌతమః పత్నీ మహల్యాం, ప్రత్యుక్త్వా, తపసే తపశ్చర్యార్థం, హిమాద్రిం, యయౌ ప్రాప. ౧౪౭

ఇత్థమితి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, దేవతానాంగణే౽గ్న్యాదిదేవసంఘే, విదితవృత్తాంతే గౌతమశాపాదింద్రోసిర్వృషణో౽భూదితివిజ్ఞాతవృత్తాన్తే సతి, తదా-తస్మిన్ సమయే. పృషా-ఇంద్రః, పిత్ర్యాణాం - పితృదేవతానాం, ప్రాభవాన్నాశాత్, మేషస్య వాహిష్ట్వేన కల్పితస్య, ఏడక'ఖ్యపశువిశేషస్య, వృషణం, లేభే-ప్రాప, మేషవృషణం ఛిత్వా ఏతద్వృషణస్థానే యోజయామాసు రిత్యర్థః. ఆతఏవ మేషవృషణ ఇంద్రఇతి లోకవేదయోః ప్రసిద్ధిః. ని. 'మేష్యోరభ్రోరణోర్ణాయు మేషవృష్ణయ ఏడక' ఇత్యమరః. ౧౪౮

తదితి. తత్తస్మా త్కారణా ద్గౌతమః ఏనసః-మహేంద్రసంభోగజనితపాపాత్, ముక్తాం-యుష్మత్సాదరజోమహిమ్నేతిశేషః, ఏనాం మహల్యాం ప్రతిగృహ్ణాతు - పునఃస్వీకరోతు ఇత్యన్వేతి శేషః. ఇతిశబ్దేన గమ్యమానార్థస్య ప్రయోగః. ప్రయోగే వాపానరుక్త్య మిత్యాలంకారికాః. కౌశికో విశ్వామిత్రక రామేణ సాకం తస్యగౌతమస్యాశ్రమం భేజే-ప్రాప. ౧౪౯

---

1 క్రుద్ధస్తతో. 2 తతో.

[1]దుఃఖే సుఖే చ రజ ఏవ బభూవ హేతు
స్తాదృగ్విధే మహతి గౌతమధర్మపత్న్యాః,
యస్యా ద్గుణేన రజసా వికృతిం గతా సా
రామస్య పాదరజసా ప్రకృతిం ప్రపేదే. ౧౫౦

గ. తస్మి [2]న్నహల్యయా గౌతమేన చ కృత మాతిథ్యం విశ్వామిత్ర

దుఃఖఇతి. తాదృగ్విధే-తాదృశప్రకారే, అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః. మహత్యనల్పే చ గౌతమధర్మపత్న్యాఃఅహల్యాయాః, దుఃఖే-పాషాణావస్థాజనితక్లేశే, సుఖే-పూర్వ రూపప్రాప్తిజనితానన్దే చ విషయే, రజ ఏవ రజోగుణోరేణుశ్చ, ఏవకారోఽవధార ణార్థకః. హేతుఃకారణం బభూవ. అతఃయస్యా స్కారణా త్సా గౌతమధర్మపత్నీ గుణేన-గుణరూపేణ రజసా-రజోగుణేనేత్యర్థః, వికృతిం గతా-పాషాణావస్థావికా రం ప్రాప్తా, తథా, రామస్య శ్రీరామచంద్రస్య, పాదరజసా-చరణరేణునా, ప్రకృ తిం-పూర్వరూపం, ప్రపేదే, శ్రీరామచంద్ర చరణారవిందరజస్సంపర్కాత్ పాషా ణత్వం విహాయ నిజాకృతిం ప్రాపేత్యర్థః. ని. 'రజో రజోగుణే రేణావార్తవే చే'తి నానార్థరత్నమాలా. రజ ఇతి కేనాప్రకృతగోచరః శ్లేషాలంకారః. యద్యపి పూర్వ మదృశ్యాం చకారేత్యుక్తం, నతుపాషాణావస్థాం, తథాపి, వికృతిం గతా ప్రకృతిం ప్రపేదే, ఇత్యనేన పద్మపురాణోక్తపాషాణావస్థా సూచ్యతే తథాచ, పాద్మే 'సాతత స్తస్యరామస్యపాదస్పర్శాన్మహోత్తమాః, అభూత్సురూపా వనితా శాపాన్తాం మహోత్ తే'తి గుహోనాప్యుక్తమ్. ఋళయామి తవ పాదపంకజే నాథ దారుదృషదోఽపి మంత రమ్, మానుషీకరణచూర్ణ మస్తిలే పాదరజో' ఇతి కథా ప్రథీయసీతి మహానాటకే ప్యుక్తమ్ 'శిలాకంపం ధత్తే శివశివ వియచ్ఛ్యా కతినతా మవాపో నారీచ్ఛాయా మయతి వనితారూప మయతే, వదత్యేవంరామే వికసితముఖీ వల్కల మురఃస్థలే ధృత్వా బద్ధ్వా కచభర ముదస్థా దృషివధూః.' ఆన్యత్ర గౌతమేనచ, పదకమలరజోభి ర్ముక్త పాషాణదేహా మలభత యదహల్యాం గౌతమో గర్హపత్నీమ్, త్వయి చరతి విశీర్ణగా పవిన్ధ్యాద్రి పాదేకతికలితవితారస్తాపసాదారపంక ఇతి. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౫౦

తస్మి న్నితి. తస్మిన్నాశ్రమే విశ్వామిత్రఃఅహల్యాయా, గౌతమేనచ, కృత మాతిథ్యం విహిత మతిథిసత్కారం, నరాజపుత్ర శ్రీరామ లక్ష్మణ సహితస్సన్, ప్రతి గృహ్య-స్వీకృత్య, మిథిలోపకంఠభుని విదేహనగరాంతికప్రదేశే, జనకస్యయజనభవ

---

1 తతో. 2 అహల్యాయాకృత మాతిథ్యం.

స్య రాజపుత్రః ప్రతిగృహ్య మిథిలోపకంఠ [1]భువి జనకయజనభవన మభజత ౧౫౧౧

తదను జనకేన విధివ [2]దభ్యర్చితే [3]తస్మి న్మిమికులపురోధా శ్శతానందో రఘునందన మేవ మభాషత. ౧౫౧౨

ప. తిష్ఠ ఋత్విగ్భృత్తో మునిరగమదసావాశ్రమం బ్రహ్మసూనో
రాతిథ్యం తత్ర లబ్ధ్వానిరవధి [4]సురభేః ప్రాభవా దిత్యవేత్య,

నం-యజ్ఞశాలా మభజత-ప్రావిశత్. ని. 'విదేహో మిథిలాపురీ, ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్ర ఆభ్యభితోఽన్వయ'మితి చామరః. ౧౫౧౧

తదన్వితి. తదను యజ్ఞశాలా ప్రవేశానంతరం, తస్మిన్-విశ్వామిత్రే, జనకేన రాజ్ఞా విధివత్ విధ్యుక్తం యథాశాస్త్రం మిత్యర్థః 'తదర్హ'మితి వతిప్రత్యయః. అభ్యర్చితే-పూజితే సతి, నిమిర్నామ రాజా విదేహానాం భూపస్థః, తస్యకులపురోధాః-తద్వంశపారంపర్యాగతపురోహితః, పురః పురస్తా దేవ, రాజ్ఞో హితం కృత్వే పురోధా ఇతి విగ్రహః, ని. 'పురోధాస్తు పురోహిత' ఇత్యమరః. శతానందో గౌతమపుత్రః, మునిం రఘునందనం-శ్రీరామం, ప్రత్యేవం వక్ష్యమాణ ప్రకారేణాభాషత-అవోచత్, విశ్వామిత్రవాక్యం వక్తు మనవక్రమణిత్యర్థః. ౧౫౧౨

అ. తదేవ వివృణోతి.—తిష్ఠ నిత్యా. అసావాయమితి వాక్యనిర్దేశః, మునిర్మనశీలో విశ్వామిత్రః, ఋత్విగ్భృత్తో-ఋత్విక్ర్వర్ణయోగ్యవ్యాపారే, 'ఋత్విగ్భృత్తే'తి పాఠే ఋత్విక్ర్వర్ణయోగ్యవ్యాపారే. నిత్యే వర్తమానస్సన్, పురేతి శేషః. బ్రహ్మసూనో ర్వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమం-తపోవన మగమత్-ప్రాప, ఆఖేటకయాత్రాయా మితి శేషః. ఆగత్య తత్ర ఆశ్రమే, నిరవధి నిర్మర్యాదం మద్రసోపేతంచతుర్విధమృష్టాన్న పానాదిసమృద్ధతయా నిష్ప్రత్యవాయమిత్యర్థః, ఆతిథ్య మతిథిసత్కారం, 'ఆతిథ్యమేషద మితి తాదర్థ్యే ఆతిథేష్ణ్య' ఇతి ష్ణ్యప్రత్యయః లబ్ధ్వా-ప్రాప్య, పరిష్కృత మితి శేషః, తత స్సురభేః-కామధేనోః, ని. 'సురభి ర్గవి చ స్త్రియా'మిత్యమరః. ప్రాభవా త్సామర్థ్యాది త్యేవ మవేత్య-జ్ఞాత్వా, సా సురభిస్తేన విశ్వామిత్రేణ, ప్రార్థితా-మవ్యా మియం దీయతా మితి వసిష్ఠ ముద్దిశ్య యాచితాఽభూత్. తదను యాచ్ఞానంతరం, మునివరే-మునిశ్రేష్ఠే, వసిష్ఠే నాభ్యుపేతే ధేనుం దాతు మనంగీకృతవతి సతీత్యర్థః, నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః. క్రోశంతీ మార్తస్వరం కుర్వతీం, తాం ధేనుం, చకర్ష-బలాత్కారేణ

---

1 భువిజాతం 2 అభ్యర్థితే. 3 తస్మిన్ ముకసుతే. 4 సురభి.

[1]సా తేన ప్రార్థితా భూత్తదను మునివరేనాభ్యుపేతేచకర్ష క్రోశంతీం శాంతయైవ ప్రచురబలసృజా కాందిశీకోబభూవ. ౧౫౩

గ. బహుశ స్తద్బలచకితస్య తపోబలాధిగతవిధాయుధనిగమస్య భూయోఒపి సురభినిమిత్తం సమార్థసమరసాస్యస్య దివ్యాస్త్రపరంపరాం బ్రహ్మదండేన నిరుంధన్నరుంధతీజాని రవతస్థే. ౧౫౪

సీతవాక్, తతః ప్రచురబలజుషా-అత్యంతబలిష్ఠయా, ప్రచురబలస్య జేతి పాఠే ప్రకృష్టబలశకయవనాద్యుత్పాదిక యేత్యర్థః, భయాఛేన్నైవ, కాందిశీకో-భయద్రుతో, బభూవ. మహాబలసంపన్న కామధేనువిదళితచతురంగబలస్సన్, పలాయితోఒభూదిత్యర్థః.ని. 'కాందిశీకో భయద్రుత' ఇత్యమరః.తయైవేత్యర్థ ఏవకారో నసిద్ధస్యవచ్ఛేదార్థకః. రాజాతపోబలేన నవధ్య ఇతి తేనోపేక్షితత్వా దితి భావః. తదుక్తం శ్రీరామాయణే కిష్కింధాకాండే 'దుర్లభస్య చ ధర్మస్య జీవితస్య సుఖస్య చ, రాజానో వానరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో నసంశయః. తన్న హింస్యా న్న చాక్రోశే న్నాక్షిపే న్నాప్రియం వదేత్, దేవా మానుషరూపేణ చరంత్యేతే మహీతలే' ఇతి స్వర్గరాపుత్తమ్. తదుక్తం కేదారేణ 'మృత్పిణ్డ ర్యాసా త్రయేణ త్రిమునియుతియుతా స్వర్గరా కీర్తిలేయ' మితి. ౧౫౩

ఆ. ఏవంభూతోఒపి పున ర్యుద్ధార్థమేవ ప్రవృత్త ఇత్యాహ. బహుశ ఇతి. బహుశ బహువారం, 'బహ్వాల్పార్థా చ్ఛ సాకారా దన్య తరస్యా'మితి శస్ప్రత్యయః, తస్యాః కామధేనోర్బలాత్ శక్తే, శ్చకితస్య భయసంభ్రాంతస్య. ని. 'చకితో భయసంభ్రాంత' ఇత్యభిధానాత్. తపసాలబ్ధేన, ఆధిగతాః ప్రాప్తాః, వివిధా బహుప్రకారా శ్చ, ఆయుధనిగమా ధనుర్వేదాద్యస్త్రవిద్యా, యేన తస్య తథా ఏవ సురభినిమిత్తం-కామధేనుప్రాప్త్యర్థం, 'తాదర్థ్యచతుర్థీస్థానే సమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శన' మితి ప్రథమా. భూయఃపునఃపి, సమార్ధసమరస్య-ఊర్ధ్వక్రాంతయుద్ధస్య, అస్య విశ్వామిత్రస్య దివ్యాస్త్రపరంపరాం మమానుషాస్త్రశ్రేణిం, బ్రహ్మదేజోమయేన దండేన, నియుంక్-నివారయుక్, మోఘీకుర్వన్నిత్యర్థః, ఆరుంధత్యేవ జాయా యస్య ఆరుంధతీజాని ర్వసిష్ఠః, 'జాయాయాని' జితి సిద్ధా దేశః. ఆవతస్థే-ఔన్ముఖ్యేన స్థితవాక్, 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. ౧౫౪

---

1 సోఒనేనప్రార్థితోఒభూ. 2 చకర్ష్.

తతోఽయం జాతవ్యళీకః [1]క్షాత్రా త్తేజసః పరం బ్రాహ్మమేవ మహో మహీయ ఇతి నిశ్చిత్య తత్సిద్ధయే దక్షిణస్యాం దిశి తీవ్రతరం తప శ్చచార. ౧౫౫

అథ సావిత్రః క్షత్రియ స్త్రిశంకు స్సశరీరః స్వర్గసిద్ధి[2]మభ్యర్థయ మానో వసిష్ఠేన ప్రత్యాఖ్యాతా స్తస్యపుత్రై ర్మహోదయాదిభి ర్నిర్బంధకుపితై ర్దత్తచండాలభావ స్త మేనం శరణ మభజత. ౧౫౬

అసావపి తన్మనోరథ[3]పరిపూర్తయే క్రతు మేకం [4]ప్రాక్రమత.

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, అయం విశ్వామిత్రః, జాతవ్యళీకః-ఋత్రియబలే సముత్పన్నా ప్రీతిస్సన్, ని. 'ఆళీకంత్వప్రియేఽనృత'ఇత్యమరః, అథవా ఉత్పన్నదుగ్ధాః. ని. 'వ్యళీకమనృతేదుగ్ధే' ఇతివైజయంతీ. అత ఏవ క్షాత్రాత్ - ఋత్ర సంబంధినః, తేజసః బలాత్,ని.'తేజః ప్రభావే దీప్తౌచ బల' ఇత్యమరః. పర మత్యంతం. బ్రాహ్మం-బ్రహ్మసంబంధ్యేవ, మహస్తేజో, మహీయాన్-మహత్తరం, ప్రశస్త మితియావత్, ఇతి, నిశ్చిత్య-నిర్ధార్య. తథా శ్రీరామాయణే 'ధిగ్బలం ఋత్రియబలం బ్రహ్మతేజోబలం బలమ్, ఏకేన బ్రహ్మదండేన సర్వాస్త్రాణి హతాని మే' ఇతి. తత్సిద్ధయే బ్రహ్మతేజః ప్రాప్త్యర్థం, దక్షిణస్యాం, దిశి, తీవ్రతర మత్యుగ్రం, తప శ్చచార ఘోరతరతపోని ష్ఠోఽభూదిత్యర్థః. ౧౫౫

అథేతి. ప్రతానంతరం, సావిత్రః-సవిత్రనంశోద్భవః, ఋత్రియః-ఋత్రకులప్ర సూతః, 'ఋత్రాద్ఘ' ఇతి ఘప్రత్యయః, విశేషణద్వయేనాపి గృహీతాపత్యాగిత్వం సూచ్యతే. త్రిశంకూరాజా, సశరీరః-శరీరసహితస్సన్నేవ, స్వర్గసిద్ధిం-స్వర్లోకప్రాప్తిం, అభ్యర్థయమానః సశరీరఏవాహం స్వర్గం యాస్యామీతి యాచమానస్సన్నిత్యర్థః, వసిష్ఠేన గురుణా, ప్రత్యాఖ్యాతః సశరీరస్వర్గగమనమశక్యమితినిరాకృతః, తథా నిర్బంధ కుపితైః. యుష్మాభి రపి నా, గురుపుత్రై రహం సశరీరఏవ స్వర్గం ప్రాపణీయ ఇతి పునః పున ర్యాచ్ఞానిర్బంధా జసితోభద్ర వసంజాతకోపైః, మహోదయ ఏవ ఆదిర్యేషాంతైః, తస్య వసిష్ఠస్య పుత్రైః దత్తః చండాలభావో యస్య స తథోక్తః, చండాలాభవేతి శ్లోకస్సన్నిత్యర్థః.త మేనం విశ్వామిత్రం తపస్యంతం శరణమభజత; తత్ప్రతిపక్షతయా అయం మాం స్వర్గంప్రాపయిష్యతీతి శరణాగతోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౫౬

తతః కిమత ఆహ.—అసావితి. అసౌ విశ్వామిత్రోఽపి, తస్య త్రిశంకో ర్మనో

---

1 క్షాత్రతేజసః. 2 ప్రార్థయమానః. 3 పూర్తయే. 4 కర్తుంప్రాక్రమత.

తత్ర సమాగతేషు బ్రాహ్మణేషు జుగుప్సయా [1]త్రిశఙ్కో రనా
గతా న్వసిష్ఠపుత్రా నయం శాపేన శ్వభక్షకా నకరోత్. ౧౫౪
[2]తతః క్రతుభుజాం వర్గే స్వర్గా దనవతీర్ణే.
ప. అయం మహాత్మా తపసాం ప్రభావా
దారోపయామాస దివం త్రిశంకుమ్,
నీలాంబరం నిహ్నుతరాజవేషం

రథపరిపూర్తయే-సశరీరస్వర్గప్రాప్తిరూపమనోరథం పరిపూరయితుమిత్యర్థః, ఏకం క్రతుం, ప్రారబ్ధవానిత్యర్థః. ౧౫౩

తత్రేతి. తత్ర త్రిశంకోస్సంబంధిని, తస్మిన్ క్రతౌ, బ్రాహ్మణేషు-బ్రహ్మర్షిషు, సమాగతేషు విశ్వామిత్రభయా దుపాగతేషు, సత్సు, త్రిశంకో ర్నృపాత్, 'జుగుప్సావిరామే' త్యాదినా పంచమీ. జుగుప్సయా శాఖాంతరం ప్రవిష్టః, జాతిభ్రష్టో ఽస్మత్పరిపంథినం శరణంగత శ్చండా లోఽయం యజమానః, ఋత్విజశ్చ యాజకాః తస్మాత్తత్ర గమన మనుచిత మిత్యుత్పన్నమనస్సంకో చేనేతి భావః, అనాగతానసం ప్రాప్తాన్, వసిష్ఠస్య పుత్రాన్, అయం విశ్వామిత్రః, శాపేన, శ్వభక్షకా నకరోత్, యతోఽస్మదుపక్రాంతయాగం ప్రతీర్ష్యయా న సమాగతాస్త ఋషమే వసిష్ఠస్య పుత్రాః అతః శ్వమాంస భక్షకా భవంత్వితి శశాపేత్యర్థః. ౧౫౪

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, క్రతుంభుంజతఇతిక్రతుభుజః లేపా మింద్రాదిదేవానాం, వర్గే-సంఘేఽపి, స్వర్గాదనవతీర్ణే, జుగుప్సయేవ నవతరతిసతి, వావిర్భావాత్ గృహీతు మితి శేషః. ౧౫౫

ఆయ మితి. మహాత్మా-మహానుభావోఽయం, విశ్వామిత్రః, తపసాం ప్రభావా త్తపస్సామర్థ్యాత్, త్రిశంకుం దివం-స్వర్గం, ఆరోపయామాస-ఆరోపితవాన్, రుహేర్ణ్యంతాల్లిట్. 'రుహః పోఽన్యతరస్యా' మితి పకారః. 'గతిబుద్ధీ' త్యాదినా ణిజకర్తుః ణౌకర్మత్వం. కీదృశం త్రిశంకుం, నీలమంబరం వాసో వ్యోమ చయస్యతం, ఏకత్ర చండాలాకృతిధారిత్వా దన్యత్ర మేఘావరణజనితాంధకారావృతత్వా చ్చేతి భావః. ని. 'అంబరం వాససి వ్యోమ్ని'తి విశ్వః. తథానిహ్నుతః-ఆచ్ఛాదితః-రాజవేషో నృపనైపథ్యం, చంద్రప్రకాశశ్చయస్మిన్ తం, ని. 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే యజ్ఞే క్షత్రియశక్రయో'రితి విశ్వః. అతఎవ వర్షానిశీథాత్-ప్రావృట్కాలార్ధ

---

1 త్రిశంకుర్యజనేఽనాగతాత్. 2 తత్ర.

వర్షానిశీథా దవిశేషవేషమ్. ౧౬౦
అపాతయ త్స్వర్గ ముపాశ్రయంతం
సంజాతమన్యు శ్శతమన్యు రేనమ్,
తతోఽవలమ్బ్యాస్య నియోగశంకుం
లేభే త్రిశంకు ర్గగనే ప్రతిష్ఠామ్ ౧౬౧

గ. తతో 1గీర్వాణగణ ప్రార్థనయా పరిత్యక్తభువనాంతరనిర్మాణ కర్మాణం తత్ర తదీప్రత్యూహాః ప్రత్యుద్భూత ఇతి పశ్చిమాయాం

రాత్రా, దవిశేషో విశేషరహితో వేషో యస్య తం, అర్ధరాత్రతుల్యాకార మిత్యర్థః. ని. 'స్త్రియాం ప్రాయుట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా' ఇతి. 'అర్ధరాత్రనిశీథా ద్వా'వి తిచామరః. శ్లేషాలంకారః. ఇంద్రవజ్రావృత్తం. ౧౬౦

అపాతయ దితి. తత స్తదనంతరం, శతం మన్యవ ఇవ ప్రతవో యస్య శతమన్యు రింద్రః, సంజాతమన్యుః చండాలం కి మితి స్వర్గమారోహేతవా నితి సముత్పన్నకోపస్సన్, న. 'మన్యు ర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ'త్యమరః. స్వర్గ ముపాశ్రయంతం-ప్రవిశంత మేనం త్రిశంకు, మపాతయత్-పాతయామాస, తతోఽనంతరం, త్రిశంకుః పతమా నఇతిశేషః. ఆస్య మహాత్మనో విశ్వామిత్రస్య, నియోగశంకుం, స్వ ముత్తేజితిష్ఠే త్యాజ్ఞారూపసంబంధవిశిష్టవిశేషం, అవలంబ్యాపష్టభ్య, గగనేప్రతిష్ఠాం స్థితిం, లేభే-ప్రాప, ఏతన్నియోగావలంబన ఆంతరిక్షేస్థితోఽభూదిత్యర్థః. మహాత్మానః కింవాకర్తుం నశక్నువంతీతిభావః. ఉపజాతివృత్తమ్. ౧౬౧

తతఇతి. తతః-త్రిశంకో ర్గగనప్రతిష్ఠాపనానంతరం, గీర్వాణ ప్రార్థనయా పురం దరాదిబృందారకబృందయాచ్ఞయా, పరిత్యక్తం-విసృష్టం, భువనాంతరనిర్మాణకర్మ - స్వర్గాంతరరచనైవ కర్మ, యేన తథాభూతత్రి దక్షిణస్యాందిశి, తదీప్రత్యూహ స్థపోవిఘ్నః. ని. 'విఘ్నో ఽంతరాయ ఈప్రత్యూహ' ఇత్యమరః. ప్రత్యుద్భూత స్సంజాత ఇతి, పశ్చి మాయాందిశి, పుష్కరే-తీర్థవిశేషే, పుష్కరం-సమగ్రం, తపశ్చరంత, ముముం విశ్వా మిత్రం, అంబరీషస్య మహారాజస్య, యజ్ఞపశునా శే నిమిత్తే, ప్రాయశ్చిత్తార్థం-ప్రాయ శ్చిత్తం నామ ప్రారబ్ధకర్మణోపజనితమితరానారంభణార్థం-అవశ్యకర్తవ్యకర్మవిశేషః, తదర్థం బహ్వీరనేకాభీ శ్శతసంఖ్యాకాభిరిత్యర్థః, 'వోతోగుణవచనా'దితి జీష్. గోభి ర్మూల్యభూతాభిః. క్రీత్వా క్రయద్రవ్యదానేన స్వీకృత్య, నరపసుతాం సీయమానః,

---

1 సర్వగీర్వాణగణ.

దిశి పుష్కరే పుష్కలం తప శ్చరంత మము మంబరీషయజ్ఞపశునాశ
ప్రాయశ్చిత్తార్థం బహ్వీభి ర్గోభిః క్రీత్వా నరపశుతాం నీయమాన
స్తావద్భృచీకస్య మధ్యమపుత్ర శునశేఫ శ్శరణ మయాచత. ౧౬౨

అయం భగవా న్నిజతనయవినిమయేన రక్షీతు మేన మున్ముఖః
పరాఙ్ముఖేభ్య స్తేభ్యో హవిష్యందాదిభ్య శ్శాపేన వసిష్ఠతనయదశాం

తత్ప్రాయశ్చిత్తస్య నరపశుస్వ ర్యజ్ఞేన విధిపోథితత్వాదితిభావః, తావత్తదాసీం. ఋచీకస్య ఋచీకనామ్నః, కస్యచి ద్భార్గవబ్రాహ్మణస్య, శునశ్శేఫనామాశున ఇవ శేఫో యస్యేతి నిగ్రహః 'శేఫపుచ్ఛబాలాంశూలేషు శున'ఇత్యలుక్. మధ్యమపుత్రః, శునఃపుచ్ఛః శునోలాంగూలః, ఇత్యాద్యర్థకృతీయపుత్రా పేక్షయా మధ్యమోఽయంపుత్రః మధ్యేభవో నుష్యమః, మధ్యాన్న ఇతి మప్రత్యయః 'పితా జ్యేష్ఠ మవిక్రేయం మాతాచాఽనూకసీయసమ్, నిక్రీతం హ్యగ్యగుం మన్యే గాజపుత్ర నయస్వమా'మితి శ్రీరామాయణే తేనైవో క్తత్వాత్. శరణ మయాచత, ఆపన్నోఽహం మత్ప్రాణ సంరక్షణాయ ఋత్విక్ప్రార్థితవానిత్యర్థః, నను ఋచీకోఽయం బ్రాహ్మణః తత్కథంస్వదగ్ధోదరపూరణాయ భక్ష్యార్థం స్వపుత్రదానరూపం పాపం కృతవాన్, కించ 'ఆత్మా వై పుత్రనామాసీ'తి శ్రుతేః. పుత్ర స్యాత్మరూపత్వాత్ ఆత్మహింస్యత్వదోషప్రసంగా చ్చేతి చేత్. సత్యం ఋచీకస్యాపి తాదృగ్వివేకశూన్యత్వాత్, తదుక్తమ్ 'త్యజే ద్ధర్మార్థా మపిహీపి పుత్రం భుక్త్వా- శ్వధార్తా భుజగీ స్వకుండమ్, ఋచీకోఽపి కిం కరోతి పాపం క్షీణా నరా నిష్కరుణా భవంతి.' అన్యచ్చ 'న స్యాద్గోదర స్యార్థే కిం న కుర్యాత్ కృపాం ప్రతి' మితి. అత స్తథా కృతవా నిత్యల మతిప్రసంగేన. ౧౬౨

౧. తతః కిం కృతవా న్మునిరిత్యత ఆహ-అయ మితి. అయ మితి పురోవర్తినో నిర్దేశః, భగవా 'నుష్ణత్తిచ వినాశంచే' త్యుక్తలక్షణాఽ విశ్వామిత్రః, నిజతనయవినిమయేన - స్వపుత్రప్రత్యర్పణేన. ఏనం శునశ్శేఫం, రక్షీతుంపాలయితు. మున్ముఖః 'సర్వకామసమృద్ధస్యాశ్వమేధస్య యత్ఫలమ్, తత్ఫలం లభతే క్షిప్రం రక్షితే శరణాగతే' ఇతి. శరణాగతరక్షణే మహాఫలశ్రవణాత్, నిజతనయార్పణేనాప్యేనం పశుభావనిర్ముండా న్మోచయితుం కృతనిశ్చయ స్సన్నిత్యర్థః. పరాఙ్ముఖేభ్యః వినిమయానంగీకారేణ ప్రతిముఖేభ్యః హవిష్యందః ఆది ర్యేషాం తేభ్యో హవిష్యందప్రముఖేభ్యః తేభ్యః నిజతనయేభ్యః శాపేన, వసిష్ఠతనయపశాం శ్వభక్షణావస్థాం, దత్వా వసిష్ఠతనయా ఇవ శ్వమాంసభోజినోభవంత్వితిశప్త్వేత్యర్థః, ని. 'దశా పరాపపద్యాయా' మితి విశ్వః.

దత్వా గాధాద్వయప్రీతాభ్యాం మింద్రోపేంద్రాభ్యాం మంబరీషం శున శ్శేఫం చ పరిపూర్ణమనోరథౌ కారయామాస. ౧౬3

తత స్తపస్యంత మేనం మేనకాసంగత స్తపోభంగశ్చిర మంగీ చకార. ౧౬౪

[1]పశ్చా త్పశ్చాత్తాపాభిభూతోఽయ ముత్తరే భూభృతి కౌశికీ తీరే ఘోరం తప శ్చచార. ౧౬౫

తత్ర జంభారిప్రహితాం రంభాం 'శైలీభవే'తిశప్త్వాపూర్వస్యాం

గాధాద్వయప్రీతాభ్యాం - గాధయోరింద్రోపేంద్రప్రసాదకసూక్తివిశేషయోర్ద్వయేన శునశ్శేఫగీతేన ప్రీతాభ్యాం-సంతుష్టాభ్యాం మింద్రోపేంద్రాభ్యాం, యాగాధిష్ఠాతృదేవతాభ్యాం, ఆంబరీషంశునశ్శేఫంచేత్యుభౌ పరిపూర్ణమనోరథౌ-సంపూర్ణాభిలాషౌ కారయామాస. ఇంద్రోపేంద్రసంతోషోత్పాదనపూర్వకం యజ్ఞస్య సాంగత్వాపాదనేన ఆంబరీషమనోరథం ప్రాణపరిత్రాణేన శునశ్శేఫమనోరథంచ పూరయామాసే త్యర్థః.౧౬3

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, తపస్యంతం-తపఃపరాయణం, తపోనిష్ఠ మిత్యర్థః ఏనం విశ్వామిత్రం మేనకాయాః మేనకాఖ్యాయా అప్సరస, స్సంగతః-సంగాత్, పంచమ్యా స్తసిః. తపోభంగ స్తపో విఘ్నః, కర్తృ, చిరం-బహుకాలం, ఆంగీచకార - అనుససార, మేనకా సంభోగతాత్పర్యేణ చిరకాల మయం పరిత్యక్తని యమోఽభూ దితి భావః. తపోభంగస్య ప్రాబల్యం బోధయితుం కర్తృకర్మవ్యత్యాసః. ౧౬౪

పశ్చాదితి. పశ్చాత్తదనంతరమయం విశ్వామిత్రః, పశ్చాత్తాపేన కిమేత దసదాచరిత మంగీకృత మిత్యనుతాపే, నాభిభూతః ఆక్రాంతస్సన్నుత్తరే ఉత్తరస్మిన్, భూభృతి-హిమవత్పర్వతే, 'ప్రగర్వాదిభ్యో నసభ్యో వే'తి వికల్పాత్ తస్మి న్నాదేశాభావః. కౌశిక్యాస్తత్రత్యాయాః స్వభగిన్యా, నద్యా, స్తీరే. ఘోరమత్యుగ్రం, తప శ్చచార, తథాచ శ్రీరామాయణే 'కౌశికీ పరమోదారా ప్రసృత్తా చ మహానదీ, దివ్య పుణ్యోదకా రమ్యా హిమవంత ముపాశ్రితా. లోకస్య హితకామార్థం ప్రవృత్తా భగినీమమే'తి శ్రీరామంప్రతి స్వైరైవోక్తమ్. ౧౬౫

తత్రేతి. తత్ర హిమవత్పర్వతే, జంభారినా - జంభాఖ్యదైత్యద్వేషిణేంద్రేణ, ప్రహితాం-తపోవిఘ్నార్థంప్రేషితాం, రంభా మప్సరసం, ని. 'స్త్రీయాం బహుష్వప్సరస స్స్వర్వేశ్యా ఊర్వశీ ముఖాః, ఊర్వశీ మేనకా రంభా ఘృతాచీ చ తిలోత్త

---

1 తతః.

దిశి నిరస్తనిశ్వాసం తపశ్చరత్యముష్మి న్నుష్ణా తపోగ్నే [1]రుద్విగ్నామరసఖ స్తామరసాసన స్సన్నిధాయ జితేంద్రియత్వా బ్రహ్మర్షిరసి వసిష్ఠోఽ ద్యేవం వ్యాహరతు భవంత మిత్యభాషత. ౧౬౬

ప. అసౌ వసిష్ఠ నిర్దేశా బ్రహ్మర్షిత్వ మవిందత,
యథోపనయసంస్కారా ద్ద్విజన్మా బ్రహ్మవర్చసమ్. ౧౬౭
ఇతి జనకపురోధఃశ్లాఘితో గాధిసూను
స్సహ నృపతనయాభ్యాం శర్వరీం తత్ర నీత్వా,

మే'త్యమరః. శైలీ-శిలామయా, మయడర్థే అణ్, శిలారూపాభవేతి శప్త్వా శాపేన పాషాణావస్థాం దత్వేత్యర్థః; పూర్వస్యాందిశి-ప్రాచ్యాం, నిరస్తనిశ్వాసం-నిరుద్ధప్రాణసంచారం యథాతథా, రేచక పూరకకుంభకలక్షణ ప్రాణాయామసహిత మిత్యర్థః, అముష్మి న్నిశ్వామిత్రే, తపశ్చరతి మహోగ్రతపోనిష్ఠాపరతంత్రే సతి, తపోగ్నే స్తపోరూపవ హ్నే రూష్మణా సంతాపజనకజ్వాలయా, ఉద్విగ్నావివ్వలాః, యే అమరా దేవా స్తేషాం సఖా తత్సఖిః, భయసంభ్రాంతాఖలగీర్వాణసహిత స్సన్నిత్యర్థః, 'రాజాహస్సఖిభ్యష్టజి'తి టచ్. తామరసాసనో-బ్రహ్మా, సన్నిధాయ సన్నిహితో భూత్వా, జితేంద్రియత్వా ద్విషయప్రవృత్తిప్రతిరోధేన శిక్షితేంద్రియగ్రామత్వా ద్ధేతోఃబ్రహ్మర్షిరసీతి వ్యాహరతు-వదతు, మదనుగ్రహేణేతి శేషః. తథైవ తవ మనసి విద్యత ఇతి భావః. ఇతీత్థ మభాషత. ౧౬౬

ఆ. తతః కిం తత్రాహ—అసౌ విది. అసౌ విశ్వామిత్రః, వసిష్ఠస్య, నిర్దేశా న్నిరూపణా, బ్రహ్మర్షిత్వం-బ్రాహ్మణఋషిత్వం, ద్వేజన్మనీ ఉత్పత్తికర్మభ్యాం యస్యస ద్విజన్మా-బ్రాహ్మణః, ఉపనయసంస్కారా దుపనయనరూపసంస్కారా బ్రహ్మర్షవర్చసం యథా బ్రహ్మతేజ ఇవ, అవిందత-అలభత 'బ్రహ్మవాస్తిభ్యాం వర్చస' ఇతి అచ్ప్రత్యయః. అత్ర యథాశబ్దః ఇవార్థకః. 'ఇవ పద్వా యథా శబ్దా'ఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనాత్-అత ఏవోపమా. ౧౬౭

ఇతీతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ, జనకస్య, పురోధసా-పురోహితేన, శతానందేన, శ్లాఘితః-ప్రశంసితః, గాధిసూను ర్విశ్వామిత్రః, నృపతనయాభ్యాం సహ-శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాం సాకం, తత్ర యజ్ఞశాలాయాం, శర్వరీం-రాత్రిం, నీత్వా-గమయిత్వా, సరసిజదయితాయ-పద్మబాంధవాయ,ఛాందసాయ-ఛందోమయాయ, సంధ్యాత్రయేఽపి

---

1 ఉద్విగ్నమానసః.

విధివ దదిశే దర్ఘ్యం పుష్పదర్భాగ్రగర్భం
సరసిజదయితాయ జ్యోతిషే చాందసాయ ౧౬౮

గ. తదను రామలక్ష్మణనిరీక్షణకౌతుకా దనవరత[1]పతితేన వికచకువల యనిచయోపచీయమానమేచక [2]మరీచియుల్లుచేన [3]పౌరనారీజనలోచ నరోచిషా కవచితనరపతిపథాం జనకరాజధానీం విశ్వామిత్రః ప్రవిశ్య దశరథతనయా [4]నిద మభాషత. ౧౬౯

క్రమేణ బుగాదివేదత్రయమధీత్యాదితి భావః. తథాచ శ్రుతిః. ''బుగ్భిః పూర్వాహ్ణే దివి దేవ ఈయతే. యజుర్వేదేతిష్ఠతిమధ్యే అహ్నః, సామవేదేనాస్తమయేమహీయత' ఇతి జ్యోతిషే-సూర్యాయ, పుష్పదర్భాగ్రగర్భం-పుష్పదర్భాంకురమిశ్రం, తథాభూత స్యైవ శాస్త్రచోదితత్వాదితి భావః. ఉక్తంచ జ్ఞానవాసిష్ఠే, 'దత్వార్ఘ్యం క్లీర్ణకు సుమం ప్రణమ్యాతు ప్రదక్షిణైః, విష్ణు మాహా ద్విజో వాక్యై రంభోదమివ చాతక' ఇతి. అర్ఘ్యార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్ఘ్యం జలాంజలిః, 'పాదార్ఘాభ్యాం'చేతి యత్ప్ర త్యయః. ని. 'మూల్యే పూజావిధా వర్ఘ్యః, షట్తుత్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థ' ఇతి చామరః. విధి వత్-విధ్యర్థం, యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః; 'తదర్హ'మితి వతిప్రత్యయః. అదిశత్ దత్త వాన్; అత్ర శ్రుతిః. 'తదుహ వా ఏతే బ్రహ్మవాదినః పూర్వాభిముఖా స్సంధ్యా యాం గాయత్ర్యాభిమంత్రితా ఆప ఊర్ధ్వం విక్షిపంతి తాఏతా ఆపో వజ్రీభూత్వా తాని రక్షాగ్ంసి 'మండేహోయణే ద్వీపే ప్రక్షిపంతీ'తి మాలిసీవృత్తమ్. ౧౬౮

తదన్వితి. తదను అర్ఘ్యప్రదానానంతరం. విశ్వామిత్రః, రామలక్ష్మణయోః కర్మ ణోః, నిరీక్షణకౌతుకా ద్విలోకనకౌతూహలాద్ధేతోః. ని. 'కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతుకం చ కుతూహల' మిత్యమరః. అనవరతపతితేన-నిరంతరప్రసృతేన, వికచకువల యనిచయ ముత్ఫుల్లనీలోత్పలానాం, నిచయేన సమూహేన, ఉపచీయమానా - ప్రవర్ధ మానా, యా మేచకమరీచి శ్చ్యామలకాంతిః, ని. 'కృష్ణే నీలాసితశ్యామకాలశ్యామ లమేచకా' ఇత్యమరః. తస్యాః మరిల్లుచేన-పాటచ్చరేణ, తిరస్కారకేణేతి యావత్, తత్సన్నీలవర్ణేనేత్యర్థః. అత ఏవోపమా. ని. 'ప్రతిరోధిపరాస్కంది పాటచ్చరమరి ల్లుచా' ఇత్యమరః. పౌరనారీణాం-పురసుందరీణాం లోచనరోచిషా-నయనకాంత్యా, కవచితః-సంవలితః, నరపతేః, పంథా నరపతిపథః రాజమార్గో యస్యాస్తాం, 'బుక్సా' దిత్యాదినా సమాసాంతః; రాజానో ధీయంతేఽస్యా' మితి రాజధానీ. జనకస్య రాజ

---

1 పాతితేన. 2 మరీచివీచిమలి. 3 పౌరనారీలోచన. 4 విత్థ.

అస్యాం ఖలు నగర్యాం మారబ్ధయజ్ఞస్య రాజ్ఞో జనకస్య భాగధేయా సీతానామధేయభాజన మజీజన త్క-న్యారత్నం రత్నగర్భా భగవతీ. ౧౭౦

[1]అస్యాః [2]పురః కి [3]మపరం మహాత్మ్యం. [4]కుతః ౧౭౧

ప. [5]దేవ్యా యస్యా వసన ముదధిః పీఠికా హాటకాద్రి
ర్హార స్సింధు స్సగరతనయస్స్వర్గమార్గైకబంధుః,

ధానీ జనకరాజధానీ మిథిలానగరీ, తాం, 'కరణాధికరణయో'శ్చే త్యధికరణార్థే ల్యుట్ప్రత్యయః. ప్రవిశ్య, దశరథతనయా-శ్రీరామలక్ష్మణౌ ప్రతీపం వచన మభాషత.

ఆ. తదే వాహ.—అస్యా మితి. అస్యాం నగర్యాం మిథిలాయాం, ఖలు శబ్దః ప్రసిద్ధార్థకః, భగవతీ పూజ్యా, రత్నాని మణయోగర్భేయస్యాస్సా రత్నగర్భా భూమిః, ని. 'జగతీ రత్నగర్భా చే'త్యమరః. ఆరబ్ధయజ్ఞస్యోపక్రాంతసవనస్య, రాజ్ఞః, వాలసుఖ కర్షణేన-యజ్ఞభూమిం శోధయత ఇత్యర్థః. భాగధేయా దాభాగ్యా ద్ధేతోరిని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతి ర్విధి' రిత్యమరః, సీతాలాంగలపద్ధతి స్తజ్జన్యత్వా త్సీతేత్యన్వర్థసంజ్ఞా. ని. 'సీతాలాంగల పద్ధతి' రిత్యమరః. సీతేతి నామధేయస్య నామ్నో భాజనం పాత్రం, 'నామరూప భాగేభ్యః స్వార్థే ధేయో వక్తవ్య' ఇత్యుభయ త్రాపి ధేయప్రత్యయః. కన్యారత్నం-శ్రేష్ఠం కన్యకామిత్యర్థః, అజీజన త్-జనయామాస; రత్నగర్భాయా స్తస్యాః రత్నజననం యుక్త మేవేతి భావః. జనేర్ణౌ చ జ్యుపధాయా హ్రస్వోఽభ్యాసదీర్ఘ శ్చ. ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణా వపీ'తివిశ్వః. జాతేజాతే చ యచ్ఛ్రేష్ఠం తద్రత్న మభిధీయత' ఇత్యభిధానాత్. ౧౭౦

అస్యా ఇతి. అస్యాః, పురోమిథిలానగర్యాః, అపరం-ఇతోఽన్యన్మాహాత్మ్యం, మహానుభావత్వం కిం వర్ణనీయమస్తి; నకించిదస్తీత్యర్థః, కుతః యతః యస్మాత్కారణాత్. ౧౭౧

దేవ్యా ఇతి. యస్యా దేవ్యా భూదేవ్యాః, ఉదకాని ధీయంతేఽస్మిన్నిత్యుదధిః-సముద్రః, 'ఉదకస్యోద స్సంజ్ఞాయా' మిత్యుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః; వసనం-వస్త్రం, తథా, హాటకాద్రి స్సువర్ణాచలః, ని. 'స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హిరణ్యం హేమ హాటక' మిత్యమరః; అల్పం పీఠం పీఠి సైవ పీఠికా ఉపవేశనపీఠం, గౌరాదిత్వాత్ ఙీష్; తతః స్వార్థేకః; 'కేఽణ' ఇతి హ్రస్వః; తథా సగరతనయానాం కపిలకోపానల

---

1 తస్యాః. 2 పునః. 3 కిం పరం కిమపి. 4 యతః. 5 యస్యాఃపృథ్వ్యాః.

క్రీడాశైలః [1]పరమపురుషక్రోడదంష్ట్రాచితస్యా
స్సీతామాతుర్జగతి మిథిలాం సూతికాగేహమాహుః. ౧౭౨
ప. [2]అత్ర సీతావివాహార్థ మమర్షే రపి దుష్కరమ్,
జనకః కల్పయామాస ధనురారోపణం పణమ్. ఇతి. ౧౭౩

దగ్ధానాంస్వర్గమార్గే ఏకబంధుః-ముఖ్యసుహృత్, స్వర్లోకప్రాపిశేత్యర్థః; సింధు స్సరిత్, మందాకినీతి యావత్, వారో ముక్తాకలాపః, ని. 'దేశే నదవిశేషేఽబ్ధౌ సింధు ర్నా సరితి స్త్రియా' మిత్యమరః. తథా, పరమపురుషః-పురుషోత్తమో విష్ణుః, స చాసౌ క్రోడో వరాహ శ్చ తస్య దంష్ట్రా దంతవిశేష శ్చ క్రీడాశైలో-విహారాచలః, సర్వత్రాభూ దితి శేషః. తస్యా స్సీతామాతుర్ సీతాజనన్యాః, భూదేవ్యాః జగతి-జగత్స్వత్యర్థః. మిథిలాం పరిచ్ఛిన్నతయా వర్తమానాం, మిథిలానగరీం, సూతికాగేహం-సూతికాగృహ మాహుః-బ్రువంతి, యత ఏవ మహరిమేయానుభావాయా భూదేవ్యాః మిథిలాం సూతికాగేహం కథయంత్యతోఽస్యామాహాత్మ్యం కిమన్య ద్వక్తవ్య మస్తీత్యర్థః; 'బ్రువః పంచానా'మిత్యాదినాణలాదేశః. బ్రువ ఆహో దేశశ్చ. అత్రోదధ్యాది మూపరంజక శ్లేషవసనాద్యాదిరూపణా త్సమ స్తవస్తువ స్తిరూపకాలంకారః. 'ఆరోపవిషయస్య స్యా దవిరోహితరూపిణ, ఉపరంజక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మత' మితి లక్షణాత్. అత్ర తథాఽల్పీయస్యాం మిథిలాయాం సాగరాంబరాదిమత్తయా మహీయస్యా భూదేవ్యా ఆధేయత్వకథనా దధికప్రథేదోఽలంకారః, తదుక్తమ్. ''ఆధారాధేయయోరానురూప్యాభావోఽధికో మత'' ఇతి. ఆయంచోక్తరూపకాను ప్రాణితఇతి సంకరః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౧౭౨

ఆ త్రేతి. అత్రమిథిలాయాం, సీతోత్పత్తిసమయే, జనకో రాజా పితాచ, ని. 'తాత స్తు జనకః పితే'త్యమరః, సీతాయా వివాహార్థ మమర్షే రింద్రాదిభి రపి కిము తాన్యై రితి భాషః, దుష్కరం కర్తుమశక్యం, 'ఈషద్దుస్సు'ష్విత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః. ధనుషః వారకోదండస్య, ఆరోపణం అపనమనం పణం మూల్యం కల్పయామాస యోవా కో వా ఇదం ధనురారోపయతి తస్మై ఇయం కన్యా దీయతే నత్వన్యస్మా ఇతి ప్రతిజ్ఞాతవానిత్యర్థః. ఇతి. ఇదమభాషతేతి, పూర్వేణసంబంధః. ని. 'పణో ద్యూతాదిమూత్కృష్టే భృతౌ మూల్యే ధనేఽపిచే'త్యమరః. ౧౭౩

---

1 ప్రథమపురుష. 2 తత్ర.

తతో మహర్షిర్జనకస్య రాజ్ఞ
స్సభాం సుధర్మాసదృశీం ప్రవేదే,
తౌ చాపతుశ్చాపవిలోకలోలౌ
[1]సచాపకౌ కోసలరాజపుత్రౌ. ౧౭౪

గ తత్ర విధివ దభ్యర్చితేన కథితదశరథతనయవృత్తాంతేన కౌశికేన - [2](కౌశికప్రముఖైరమరై రస్తుకులమహత్తరే దేవరాతే నిక్షిప్తం విశేషత స్సీతాశుల్కార్థం మయా రక్షిత మిది మిథి జనకేన ప్రదర్శితస్య

తత ఇతి. తతః. సీతావృత్తాంత కథనానంతరం, మహర్షిర్విశ్వామిత్రః, ఋషి లక్షణముక్తం, సుధర్మాసదృశీందేవసభాసమాం. ని. 'స్యాన్నధర్మా దేవసభే'త్యమరః. జనకరాజస్య సభా మాస్థానం, ప్రవేదేప్రాప తథాచాపవిలోకలోలౌ ధనుర్దర్శనలాల సౌ. ని. 'లోలుపో లోలుభో లోభ్తో లుబధూర్తౌ లాలస శ్చ స' ఇతి యాదవః. ఋతుశ్చాపాభ్యాం సవాసచాపకౌ ధన్వినౌ, ఇతి, ధనుర్విద్యావిశారదత్వం సూచ్యతే. తేనస హేత్యాదినా బహువ్రీహిః. శేషాద్విభాషేతి కప్ప్రత్యయః, తౌ కోసలరాజపుత్రౌ రామలక్ష్మణౌచ, ఏతేన మహాబలీనత్వాదిసకలగుణసంపత్తి స్సూచ్యతే, ఆపతుః ప్రాప్తవంతౌ. ఉపజాతిర్వృత్తం, లక్షణంతూక్తం. ౧౭౪

తత్రేతి. తత్రసభాయాం, ఋశవంశసంభూతత్వాత్, కౌశికో విశ్వామిత్రః 'ఋశవంశసముద్భూతం కౌశికం రఘునందన' ఇతి, శ్రీరామాయణే, విధివద్యథాశాస్త్రమభ్యర్చితః పూజితః, రాజేతిశేషః, తథా కథితః ఉపవర్ణితః, దశరథతనయస్య వృత్తాంతో వంశప్రశంసాదిప్రవృత్తిర్యేనస తథోక్తస్తస్మిన్, ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త'ఇత్యమరః. తథా కౌశికప్రముఖైర్మహేంద్రాదిభి రమరైః, ని. 'మహేంద్రగుగ్గులూలూక వ్యాళగ్రాహిషు కౌశిక'ఇత్యమరః, అస్మత్కులమహత్తరే అస్మద్వంశశ్రేష్ఠే, దేవరాతే రాజ్ఞి, నిక్షిప్తం విన్యస్తం, నిశేషతో విశేషాకారేణ, సీతాయా శుల్కార్థం వివాహమూల్యార్థం, తదారోపణ సైవ సీతాప్రదానమూల్యత్వా దితి భావః, ని. 'శుల్కోఽస్త్రీ స్త్రీధనేఽపి చే'త్యమరః, మయా రక్షితం గుప్తమిదం ధనురితి శేషః ఇత్యుక్త్వా, ఇతి సైవగమ్యనూనార్థత్వా దప్రయోగః. జనకేన ప్రదర్శితస్య చాపస్యారోపణాయ ఆనమనాయ, రామ మాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస, నస్విశ్వరేణ ధనుర్దేవ రాతే న్యాసభూతతయా నిక్షిప్తమితి రామాయణాదౌ శ్రూయతే, అత్రేంద్రాదిభి రితి

---

1 సచాపలౌ. 2 నైతదస్తిక్వచిత్.

చాప[1]స్యారోపణాయ రామ మాదిదేశ. ౧౭౫

ప. తతః.—రామే బాహుబలం వివృణ్వతి ధనుర్వంశే గుణారోపణం
మాఽభూ త్కేవల మాత్మనా తిలకితే వంశేఽపి వైకర్తనే,
ఆకృష్టం నితరాం తదేవ న పరం సీతామనోఽపి ద్రుతం
భంగ స్తస్య న కేవలం క్షితిభుజాం దోస్తంభదంభస్య చ ౧౭౬

కథ మేత త్సంగచ్ఛత ఇతి. చేత్-సదేవేభ్యో ధనుషి దిత్సితే తదానీ మేతై ర్దేవై స్స న్నికర్షం గత్వా స్వయం గృహీతుం శీతై రస్మదర్థేఽస్యదేవ రాతస్య దే హీతి ప్రార్థిత స్సన్ తస్య హస్తే దత్తవా నితి న కోఽపి విరోధః. ౧౭౫

తతః ఆదేశానంతరం, రామఇతి. రామే, బాహుబలం నిజభుజబలం, వివృణ్వతి ప్రకటయతి సతి, ధనుర్వంశే కేవలం ధనూరూప వేణుదండ ఏవ, గుణారోపణం మౌర్వీయోజనం, కౌర్యావ్యర్పణం చ, మా భూత్ నాసీత్, అత్ర మాఙ్గో నఞర్థత్వా 'న్నాజి లఁజితి లుఙ్శీరర్థత్వావకాశః, కిం త్వాత్మనా స్వేన, తిలకితే సంజాతతిలకే, అలంకృత ఇత్యర్థః. అత్ర స్వస్యావతీర్ణత్వా దితి భావః, 'తదస్య సంజాతం తారక దిభ్య ఇక' ఇతీతచ్ప్రత్యయః-తారకాది రాకృతిగణః, వైకర్తనే వికర్తనసంబంధిని వంశే సూర్యకులేఽపి, ని. మంగో వేణౌ కులేఽపి చే'తి విశ్వః, గుణారోపణమభూ దితి విరోధస్య కౌర్యాదిగుణసమర్పణ మభూ దితి పరిహారా ద్విరోధాభాసః, ఇతరవంశజైః రాజభిః ధనుషోఽనారోపితత్వా త్సూర్యవంశావతంసేన శ్రీరామేణా రోపితత్వా దితి తద్వంశస్య మహతీ ప్రతిష్ఠా సంపాదితేత్యర్థః, ని. 'మౌర్వ్యం ద్రవ్యక్రియే సత్య కౌర్యసంధ్యాదికే గుణ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః, కిం చ తద్ధను రేవ, నితరా మతిశయేన, కృష్టం, మాభూత్, కింతు పర మత్యంతం, ద్రుతం శీఘ్రం, సీతామనోఽప్యాకృష్ట మభూత్, ధనురాకర్షణ స్యైవ తన్మనస్సమాకర్షణహేతుత్వా దితిభావః, తథా, తస్య కేవలం ధనుషఏవ, భంగో విభేదో, మా భూత్, కింతు, క్షితిభుజాం రాజ్ఞాం, దోస్తంభడంభస్య దోర్దండకైతవస్య, బలాడంబరస్య చ, ని. 'డంభ స్తు కైతవే కల్క' ఇతివిశ్వః, భంగోఽభూత్, భగ్నం ధనుః దృష్ట్వా రాజానో నిర్వాపితనిజభుజగర్వా బభూవు రిత్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౧౭౬

---

1 ఆరోపణే.

ప. రామాకర్షణభగ్న కార్ముకభువా థ్వానేన రోదోరుథా
దృప్తక్షత్రయశస్సితచ్ఛదకులే జీమూతనాదాయితమ్,
వీరశ్రీప్రథమప్రవేశసమయే పుణ్యాహ ఘోషాయితం
[1]మైథిల్యాః కిల మానసే పరిణయే మాంగల్యతూర్యాయితమ్.
ప. [2]రవః కఠినకర్షణత్రుటితచాపజన్మా ఋణా

రామేతి. రామాకర్షణేన శ్రీరామకర్తృకాకర్షణేన, భగ్నం విదళితం, యత్కార్ముకం, తస్య ధ్వ తీతి తథోక్తేన, తథా, రోదసీ ద్యావాభూమీ రుణ ద్ధ్యాపృ ణోతీతి రోదోరుధా, 'ఆన్యేభ్యోఽపిదృశ్యత' ఇతి క్విప్, సర్వవ్యాపి చేత్యర్థః. ని. 'ద్యావాభూమీ చ రోదసీ' ఇత్యమరః. థ్వానేన ధ్వనినా కర్త్రా, దృప్తా మదోద్రిక్తా యే ఋత్రాః ఋత్రియాః అత్ర జాతివాచినా ఋత్రశబ్దేన తజ్జన్యాః ఋత్రియా లక్ష్యంతే తేషాం యశ ఏవ సితచ్ఛదకులం హంసశ్రేణీరూపకం తస్మి న్విషయే, ని.హంసాస్తు శ్వేతగరుత' ఇత్యమరః, జీవనస్య జలస్య మూతః పుటబంధో జీమూతో మేఘః, 'మూతబంధనే' పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః, ని. 'జీమూతో మేఘపర్వతా' వి త్యమరః, జీమూతనాదేన జలధరగర్జితేన వాచయితం జీమూతనాదాయితం, తస్య తన్నివారకత్వా దితి భావః, 'కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చ'-తతః భావే క్తః, 'అకృత్సార్వధాతుకయో ర్దీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః, ఏవ ముత్తర త్రాపి యోజ్యం, తథా, వీరశ్రియో వీరలక్ష్మ్యాః, ప్రథమప్రవేశ సమయే ప్రథమప్రవేశకాలే. ని. 'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంత సంవిద' ఇత్యమరః, పుణ్యాహఘోషేణ స్వస్తివాచనరవే ణేవాచయితం పుణ్యాహ ఘోషాయితం, పుణ్యంచ తదహ శ్చ పుణ్యాహ మితి విశేషణ సమాసః. 'రాజాస్సఖ్యష్టచ్' జితి టచ్, 'పుణ్యసుదినాభ్యా మహ్నః ష్లిబ, లేతి ష్లిబత్వం, తథా మైథిల్యా స్సీతాయాః, మానసే మనసి, ప్రవర్తమాన ఇ త్యర్థః, పరిణయే వివాహవిషయే, మంగల్యతూర్యేణ మాంగల్యార్థతూర్యధ్వని నే వాచయితం మాంగల్యతూర్యాయితం. కిలేతి సంభావనా యాం, ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే' త్యమరః, లుప్తోపమాలంకారః, వృత్తంపూర్వవత్.

రవ ఇతి. కఠినకర్షణా ద్దృఢాకర్షణా ద్ధేతోః త్రుటితః భగ్నః య శ్చాపః తస్య జన్మయస్యసః తథోక్త ఇతి, వ్యధికరణబహువ్రీహిః, 'ఆవర్జ్యో బహువ్రీహిః వ్యధికరణో జన్తాద్యుత్తరపద' ఇతివామనః, ఋణా దతిశైఘ్ర్యేణ, దిశాం ద్విరదఘటాక్రాన్తై ర్దిగ్గజ ఘటాక్రాన్తై, ర్హేతుభిః, స్వభయజనితై రే వేతి భావః, కృతో విహితః హరిశ్వవిస్ఫార

---

1 సీతాయాః. 2 రవః.

ద్దిశాం దివ్గరద[1]ఘీట్కృతైః కృతహరిత్పతిస్వాగతః,
జగద్భ్రమణకౌతుకోచ్ఛలిత రామకీర్త్యంగనా
ప్రయాణపటహధ్వనిం ప్రథయతి స్మ [2]తారాధ్వని. ౧౭౮

గ. [3]తత్ర దశరథ స్సీతాపరిణయ విహిత[4]నిర్ణయజనక ప్రహిత దూతహూతః పురోహితాభ్యుపగమా న్మిథిలా[5]మగమత్. ౧౭౯

ప. యత్కీర్త్యా స్తిలకాయతే సురవధూసంగీతగోష్ఠీముఖే
యేనాద్యః పితృమా న్పుమా న్స్వసుమతీ యే న్నైవ రాజన్వతీ,

తో దిగీశ్వర కర్తృకళోభనాగమన ప్రశ్నో యస్య స తథోక్తః, అతివేగేన దిగం తవ్యాపీత్యర్థః, రణ ధ్వనిః, తారాధ్వని నక్షత్రమార్గే, అంతరిక్షే, జగద్భ్రమణకౌతు కాత్ లోకసంచారకౌతూహలాద్ధేతోః ఉచ్ఛలితా ప్రస్తుతా రామస్య కీర్తిరే వాంగనేతి రూపకం తస్యాః ప్రయాణపటహధ్వనిం యాత్రారమ్భే భేరీభాంకారం, ప్రథయతి స్మ ప్రకటయతి స్మ, తారమ్యా మవాపేత్యర్థః, అత్ర ధనుర్భంగజనిత ధ్వనౌ పటహధ్వనితారోపణా దూపకాలంకారః, తథాచాన్యనిష్ఠేషు ఘీట్కృతే ష్వ న్యకర్తృకస్వాగతత్వదూపణా ద్వ్యధికరణరూపక మిత్యనయో రైక్యరూపత్వా ద్సంసృష్టిః పృథ్వీవృత్తం. 'జసౌజసయలావసుగ్రహయతి శ్చ పృథ్వీ గురు'రితి లక్షణాత్.

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, దశరథః, సీతాపరిణయే సీతావివాహే విహి తనిర్ణయేన కృత నిశ్చయేన, ని. 'సమా నిర్ణయనిశ్చయా' విత్యమరః, జనకేన ప్రహి తాః ప్రేషితా యే దూతాః ప్రేష్యాస్తై రాహూత స్సన్, పురోహితాభ్యుపగమా ద్వసిష్ఠాంగీకారాత్, 'ని. 'ఆంగీకారోఽభ్యుపగమ ప్రతిశ్రవసమాధయ' ఇత్యమరః. మిథిలా మగమత్ ప్రాప. ౧౭౯

అ. తమేవ దశరథం వర్ణయతి.—యదితి. యస్య దశరథస్య కీర్తిః దానక్రీ త్యోద్భవా సమాఖ్యా, సురవధూనాం దేవతాస్త్రీణాం సంగీతగోష్ఠీ సంగీత ప్రస్తావః తస్యా ముఖం ప్రారంభః స ఏవ ముఖం వక్త్రమితి శ్లిష్టరూపకం, తస్మిన్. ని. 'ముఖం ప్రధానే ప్రారంభే వక్త్ర' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, తిలకాయతే తిలకో భూషణని శేషః స ఇవాచరతి, సురవధూనామపి గేయాంతరాపేక్షయా ప్రథమత ఏవ వర్ణన యోగ్యా భవతీత్యర్థః. కీర్తుం కర్మ జ్ఞలోపే' శ్చేతి కర్మణ్. 'అకృత్సార్వధాతుకయో ర్దీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః, ని. 'తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషకం, ద్వితీయం చ తురీయం

---

1 ఘీంకృతైః. 2 తారధ్వనిః; తారాధ్వనిః. 3 తత్రసీతా. 4 నియమ. 5 ఉపాగమత్; ఉపాగమ ద్దశరథః ఇతిచ.

ఇంద్ర స్సంగరసంకటేషు విజయా వీరస్య యస్యోన్ముఖ
ప్రేంఖత్ప్యందన కేతనాంబరదశాసందర్శనా ద్దుర్దశామ్. ౧౮౦
[1]జనక స్స్వకనీయాంస మాజుహావ కుశధ్వజమ్,
హత్వా యుధి సుధన్వానం సాంకాశ్యే స్థాపితం పురే. ౧౮౧
గ. తదను తాభ్యా మభ్యర్చిత స్సపురోహితో దశరథ స్తత్ర పు

చ న స్త్రియా' మిత్యమరః, తథా యేన దశరథేన, ఆర్యః పుమాన్ పురాణపురుషో విష్ణుః, పితాస్యా స్తీతి పితృమానథ దితి శేషః, శ్రీరామరూపేణాస్యతద్గర్భసం భూతత్వా దితి భావః, ఏతేనాస్య మహాభాగ్యసంపత్తి స్సూచ్యతే, యేన దశరథేన నాన్యేనే త్యేవకారార్థః, వసుమతీ పృథ్వీ, సురాజాస్యా ఽ స్తీతి రాజన్వతీ సురాజ్ఞీ, అభూత్, ని. 'సురాజ్ఞి దేశే రాజన్వా' నిత్యమరః, 'రాజన్వాం త్సౌరాజ్యే' ఇతి నిపా తనా త్సాధుః. 'ఉగితశ్చే'తి జీప్, తథా యస్య వీరస్య దశరథస్యోన్ముఖం అభిముఖం యథా తథా ప్రేంఖంత్యో వాయువశా చ్చలంత్యో యాః స్యందనకేతనాంబరదశాః రథనిబద్ధధ్వజపటకాంచలాని తాసాం సందర్శనా త్సమ్యగ్దర్శనా ద్ధేతోరి, ని. 'వస్త్ర పతాకాంశుకాంతేషు ద'శేతిరత్నమాలా, ఇందతీతీంద్రః. 'ఇడిపరమైశ్వర్యే' పరమైశ్వర్య సంపన్నః పాకశాసనః, 'ఉపేం' ద్రేత్యాదినా ఔణాదికో రప్రత్యయః, సంగరసం కటేషు దేవాసురయుద్ధసమర్థేషు. ని. 'ఆథ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాహవత్సు సంగరే' ఇత్య మరః. దుర్దశాం దురవస్థాం విజయా తత్యాజ, ఇంద్రస్యాప్యాశాస్యపౌరుష ఇతి భావః. సోఽయం దశరథః, మిథిలా మగమ దితి ఘటార్థేన సంబంధః, 'తిలకాయత' ఇత్యత్ర లుప్తోపమా. సాచోక్తరూపకేణ సంకీర్యతే శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం ౧౮౦

జనక ఇతి. జనకో రాజా, స్వస్య కనీయాంసం అనుజ మిత్యర్థః, ని. 'ఇయస్యజే స్యుః కనిష్ఠయవీయోఽవరజానుజా' ఇత్యమరః 'యువాల్పయోః కనన్యతరస్యా' మితి వికల్పా త్కనాదేశః, తథా యుధి యుద్ధే, సుధన్వానం నామ రాజానం, హత్వా, సాంకాశ్యే సాంకాశ్యాఖ్య పురే, సుధన్వఽత్తనే, స్థాపితం ప్రతిష్ఠితం, కుశధ్వజ మాజు హావ తత్పుత్రికయో రపి వివాహ మహోత్సవం కర్తు మాకారయా మాసేత్యర్థః.౧౮౧

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, తాభ్యాం జనకకుశధ్వజాభ్యాం అర్చితః యథా ర్హం పూజిత స్సపురోహిత స్సవసిష్ఠో, దశరథః, తత్ర తస్మిం స్సమయే, పుత్రాణాం శ్రీరామాదీనాం చతుర్ణాం కుమారాణాం, గోదాన మేవ మంగళం, నిర్వర్తయా మాస,

---

1 తతః.—జనకః.

త్రాణాం గోదానమంగళం నిర్వర్తయామాస. ౧౮౨

ప. జగ్రాహ జనకా ల్సీతాం తాతాదేశేన రాఘువః,
ఆమ్నాయశాసనే నార్హాం యజమానా దివానలః.

గ. ఆశ్చర్య మేతత్. ౧౮౩

ప. గుణమునిమిషచాపే కంచిదారోప్య సీతాం
కుశికతనయవాక్యా దగ్రహీ ద్రామభద్రః,

వివాహదీక్షాంగత్వేన కృతవానిత్యర్థః. ని. 'గార్హాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదర్షిభేదయోః, స్త్రీ తు స్యా ద్దిశి భార్యాత్వాం భూమా చ సురభా పశి, నృస్త్రీయోః స్వర్గవజ్రాంబురశ్మిదృక్పణలోమ స్వి'తి కేశవః. గావోలోమాని కేశాః దీయంతే ఖండ్యంతే ఇతి వ్యుత్పత్త్యా గోదానం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషు కర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్మోచ్యతే, తదుక్తం మనునా, 'కేశాంతం షోడశే వర్షే బ్రాహ్మణస్య విధీయతే, రాజన్యబంధో ర్ద్వ్యవిశే వైశ్యస్య ద్వ్యధికే తత' ఇతి, 'వేదా నధీత్య వేదౌ వా వేదం వాపి యథాక్రమం, అవిప్లుతబ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమ మావసే'దితి.

జగ్రాహేతి. రఘూ ర్గోత్రాపత్యం పుమాన్ రాఘువః శ్రీరామః, తాతస్య పితు ర్దశరథస్య ఆదేశేన ఆజ్ఞయా, ని. 'తాత స్తు జనకః పితే'త్యమరః, జనకా ద్దాతుః, సీతాం. అనలో హుతాశనః. ఆమ్నాయశాసనేన శ్రుతిచోదనయా, యజమానా ద్యజనశీలా ద్గృహస్థాత్, యజతేః తాచ్ఛీల్యే శానచ్, 'ఆనేము' గితి ముగాగమః, నార్హాం హోమాదిసత్క్రియా మివ, జగ్రాహ గృహీతవాన్, పరిణీతవానిత్యర్థః. బింబప్రతిబింబభావేన ఉపమాలంకారః. ఆశ్చర్యమేతత్ ఏత దాశ్చర్యం మద్భుతం. ౧౮౩

అ. కిం త దిత్యత ఆహ—గుణ మితి. రామభద్రః శ్రీరామః, అత్ర భద్రశబ్ద ప్రయోగః సకలకల్యాణస్వరూపత్వాత్ వివాహకర్మదీక్షితత్వాచ్చే త్యవగంతవ్యం, ని 'శ్వఃశ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ' మిత్యమరః. కుశికతనయ వాక్యా ద్విశ్వామిత్రనియోగవచనాత్, న నిమిషంతీత్యనిమిషా దేవాః, పచాద్యచ్, తేషాం చాపే మూర్తత్వా న్నిక్షేపణార్హా ఇతి భావః. కంచి దేకం గుణం చూర్వీం, విద్యాదిష్వేకతమం గుణం చేతి గమ్యతే, ఆరోప్య నిక్షిప్య, 'సీతా మగ్రహీత్ గృహీతవాన్, తదను సీతాగ్రహణానంతరం, తస్య శ్రీరామస్య, అను పశ్చా జ్జన్య యస్యా నుజన్యా లక్ష్మణోఽపి, మైథిలేంద్రస్య జనకస్య చిత్తే అమూర్తత్వా న్నిక్షేపణానర్హేఽపీతి భావః. నిహితాని భరయోగం వినైవ నిక్షిప్తాని బహవః అనేకే గుణాః విద్యావినయాదయో మూర్ధ్వశ్చ యేన స తథోక్తస్తస్మిన్, ఊర్మిళాం జనకస్యోరసీం, కన్యా, మగ్ర

తదను తదనుజన్మా మైథిలేంద్రస్య చిత్తే
నిహితబహుగుణ స్సన్నూర్మిళాం లక్ష్మణోఽపి. ౧౮౪
తతో భరతశత్రుఘ్నౌ కుశధ్వజనియోగతః,
మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యాం మభూతాం గృహమేధినౌ. ౧౮౫
గ. అథదశరథ[1] స్తనయైస్సహకృతవివాహైర్విదేహేభ్యఃప్రతినివర్త

మిత్, ఉక్తరీత్యా, శ్రీరామస్య సీతాగ్రహణం యుక్తం, లక్ష్మణస్యోర్మిళాగ్రహణ మేవాశ్చర్య మిత్యర్థః. దురారోహరచాపారోపణాదమానుషవీర్యవత్తాం నిరీక్ష్య జనకః శ్రీరామాయసీతాం వీర్యశుల్కాం దదౌ, వీర్యవినయాదిసకలసద్గుణ సంపన్నతయా యోగ్యతా మాలోచ్య లక్ష్మణాయ ఊర్మిళా మితి పరమార్థః, నాత్ర వ్యుత్క్రమ వివాహదోషః.' ఖిన్నోదరత్వా త్తేషాం, పితృవ్యపుత్రసాపత్న్యవరచారీసులేషు చ' వివాహోపనయే యజ్ఞేన భవే త్సా హి దూషణీ, ని. 'గుణోఽప్రధానే రూపాదౌ మార్వ్యం సూదే వృకోదరే, స్తంభ సత్వాదిసంధ్యాదివిద్యాది వినయాదిష్వి'తి విశ్వః. అత్ర ఉపమానాచ్ఛ్రీరామా దుపమేయస్య లక్ష్మణస్యాధిక్య ప్రతీతేః వ్యతిరేకాలం కారః. 'ఉపమానా ద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఉచ్యత' ఇతి లక్షణాత్, సచోక్తక్లేపాను ప్రాణిత ఇతి సంకరః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౮౪

తతఇతి. తతః రామలక్ష్మణవివాహానంతరం, భరతశత్రుఘ్నౌ, కుశధ్వజస్య జనకానుజస్య, నియోగతః నిదేశాత్, పంచమ్యాస్తసిః. 'నియోజితా' వితిపాఠే కుశధ్వజేన నియోజితౌ మదీయం కన్యాద్వయం యథాయోగ్యం ప్రతిగృహ్యతామితి నియుక్తా సంతౌ, మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యాం, గృహమేధినౌ, గృహస్థావభూతాం, మాండవీశ్రుతకీర్త్యాఖ్యే కుశధ్వజపుత్ర్యౌ క్రమేణ భరతశత్రుఘ్నౌ పాణీతవంతావిత్యర్థః. గృహైర్దారైశ్చేతి సంగచ్ఛతే ఇతి గృహమేధినౌ. ని. 'దారేష్వపి గృహాఃఇత్యమరః. 'జాయాచ గృహిణీ గృహా'ఇతిహలాయుధశ్చ 'మేధృసంగమ' ఇతి ధాతోర్ణినిః.

అథేతి. అథ తనయవివాహానంతరం, దశరథః, కృతవివాహైర్విహితపరిణయైర్న వోఢాసంగతైరిత్యర్థః. తనయైస్సహ రామాదిభి స్సాకం, విదేహేభ్యో జనపదేభ్యః. అపాదానే పంచమీ. ప్రతినివర్తమానః నిజరాజధానీం ప్రత్యావృత్తస్సన్, సంవర్తసమయే ప్రళయకాలే. ని. 'సంవర్తః ప్రలయః కల్ప'ఇత్యమరః. సముజ్జృంభితో జాజ్వల్యమానో యోహుతవహోఽగ్ని స్తద్వ ద్దుస్సహ స్సోఢుం మశక్యోయో రోషః తేన

---

1 స్వతనయైః.

మాన [1]స్సంవర్తసమయసముజ్జృమ్భిత వృంతవహ[2]దుస్సహరోషభీషణం దుర్వారపరాక్రమక్షత్రవర్గగర్వసర్వంకషపరశ్వథధారాధీనరుధిర[3]ధారా పరికల్పితపితృతర్పణం దర్పవతా మగ్రేసర [4]ముదగ్రప్రతాపం తప [5]స్సముచితం వల్కలమయం వసనం వసాన మపి వాసనావశా దనతిచిరి ముషితయుద్ధశ్రద్ధం మధ్యేమార్గ మనిష్టరామభద్రం భార్గవం[6]ముని మద్రాక్షీత్.

భీషణం భయంకరం, భీషణేత్యత్ర 'భీస్మ్యోర్హేతుభయ'ఇతి షుక్. దుర్వారోనివారితు మశక్యః పరాక్రమః భుజబలం యస్య తస్య క్షత్రవర్గస్య క్షత్రియనివహస్య గర్వస ర్వంకషా ఆహంకారనిరాసికా యా పరశ్వథస్య పరశోః ధారా అగ్రభాగః ని. 'ద్వయోః కుఠార స్స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వథ' ఇత్యమరః. తదధీనా తదాయత్తా తన్నిష్పాది తేతి యావత్. యా రుధిరధారా రక్తప్రవాహస్తయా ని. 'ధారా ప్రవా హేఽపి సేనాగ్రం పతదంబ్వాదిసంతతిః, ఖడ్గాదినిశితప్రాంత' ఇతి రత్నమాలా, పరిక ల్పిత మనుష్ఠితం, పితృతర్పణం యేన తం తథోక్తం, సప్రతిజ్ఞం ప్రతిస్రవ్రతృత్వేన క్షత్రి యాణాం నిజకులాచారేణ నివార్య తదీయరుధిరేణ పితృనివాపాంజలిం కృతవంత మిత్యర్థః. 'సర్వంకషే'త్యత్ర, 'సర్వకూలాభ్రకరీషే' ష్వితి ఖచ్ప్రత్యయః. 'ఆరుర్వష'దిత్యా దినా ముమాగమః, దర్ప శౌర్యాదిమదః, తద్వతామగ్రేసర, మతిమదోద్ధత మిత్యర్థః. ఉగ్రప్రతాపం . ఆజ్ఞాదండప్రతిజ్ఞాదండాభ్యాం ప్రచండప్రతాప మిత్యర్థః. యద్యపి నకర్మధారయాన్మతుప్, ఇతి కర్మధారయాన్మత్వర్థీయప్రత్యయో నోపప ద్యతే తథాప్యనుద్వేగకరత్వాత్సర్వథని సర్వకేశీత్యాదివన్మత్వర్థీయే ఇనిరుత్పద్యతే ఇతి తథా తచ్ఛస్సముచితం తపశ్చర్యానుకూలం, వల్కలమయం వృక్షత్వక్నిర్మితం, వసనం వస్త్రం, వసాన మాచ్ఛాదయంతం, 'వస ఆచ్ఛాదన' ఇతి ధాతోశ్శానచ్, తథాపి వాసనావ శాత్ క్షత్రియక్షేత్రజనన సంస్కారవశా, దనతిపరిముషితా అత్యంతానపహృతా యుద్ధశ్రద్ధా యుద్ధాదరో యస్య తం, 'ఇదం బ్రాహ్మ మిదం క్షాత్రంశాపా దపి శరా ద పీ'తిపచనా దితి భావః, అనిష్టరామభద్రం అశ్వేషిత రామచంద్రం, మునిం మన సశీలం, భార్గవం భృగువంశోద్భవం, జామదగ్న్యం, మధ్యేమార్గం మార్గస్య మధ్యే 'పారే మధ్యే షష్ట్యావే'త్యవ్యయీభావః, తత్సన్నియోగా దేకారాంతత్వం చ మధ్య

---

1 దుర్నిమిత్తదూయమానాంతరంగః సంవర్త. 2 దుస్సహరోషం. 3 ధారాకల్పిత. 4 ఉగ్రప్రతాపినం. 5 సముచిత వల్కలవసాన మపి. 6 మునింరామ మద్రాక్షీత్.

గ. ఆప్రాక్షీ చ్చ. తన్నిరీక్షణక్షణా దేవ ప్రక్షీణహార్షోఽపి మహా
ర్షిభి [1]స్సమం విధాయ [2]సపర్యా మార్యశీల కుశల మితి. ౧౮౭

ప. అథదశరథవాణీం తామశృణ్వ న్ప్రసన్నాం
భృగుపతి రిదమూచే [3]ప్రస్థితం రామభద్రమ్,
అవజిగమిషు రాసం జీర్ణచాపాత్తకీర్తే
రవిదితపరశో స్తే దోర్మదం కార్ముకే ఒస్మిన్. ౧౮౮

శబ్దస్య ఆప్రాక్షీత్ దృష్టవాన్. దృశే ర్లుజీక్షతో' ఇతివికల్పా దుభయానుషక్షేసిచి వృద్ధిః 'నదృశే'రితి క్సాదేశాభావః. ౧౮౬

ఆప్రాక్షీదితి. తస్య భార్గవస్య, నిరీక్షణక్షణా దేవ, న తు వ్యవహితకాలాది త్యేనకారార్థః. ప్రక్షీణహార్షోఽపి నిహతానందోఽపి, మహార్షిభిస్సహా వసిష్ఠాదిమహర్షి భిస్సహం, సపర్యాం పూజాం. ని.గ్ 'పూజా నమస్యాపచితి స్సపర్యార్హణా స్సమా' ఇత్యమరః. విధాయ. కృత్వా, ఆవశ్యకర్తవ్య త్వా ద్యాగోచిత త్వాచ్చేతి భావః, హే ఆర్యశీల సత్స్వభావసమ్పన్నేతి భయభక్తిభ్యా మామంత్రణం, కుశల మితి కాకుః, ఇత్యప్రాక్షీత్ పృష్టవాన్, 'బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్ క్షత్రబంధుమనామయ'మితిస్మరణాత్, దర్శనసముచ్చయార్థక శ్చశబ్దః. ని. 'ప్రశ్నేఽనుయోగః పృచ్ఛా చే'త్యమరః. ౧౮౭

అ. తతశ్చ కిమి త్యత ఆహ.—అథేతి. అథ కుశలప్రశ్నానంతరం, భృగుపతి ర్భార్గవరామః, ప్రసన్నాం ప్రసాదగుణసంపన్నాం, శ్రావ్యామిత్యర్థః. తాం పూర్వోక్తాం, దశరథస్య వాణీంవచన, మశృణ్వన్ అనాదరాదనాకర్ణయన్, ప్రస్థితం బ్రాహ్మణోఽయ మితి వినయప్రవ్యాగ్, రామభద్రం, ప్రతి, ఇదంవచన, మూచే ఉక్తవాన్, కిం తద్వచన మత ఆహ—అవేతి. జీర్ణచాపేనశిథిలహారచాపారోపణేనహేతునా ఆత్తకీర్తే స్సంప్రాప్తయశస, ఇతి సావహేళనవచనం, తథా అవిదితపరశో రజ్ఞాతనిజాయుధప్రభావస్యేతి భయోత్పాదనవచనం, యేన పరశునా క్షత్రియా విదారితా ఇతి భావః. యే తవ, దోర్మదం భుజదర్పం, మస్మిన్నైష్ణవే, కార్ముకే కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం, 'కర్మణ ఉకఞ్ఛ' ఇతి ఉకఞ్ ప్రత్యయః, తస్మిన్నవజిగమిషుః జ్ఞాతు మిచ్ఛుః, ఆసం ఆభవం గమే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. శిథిలతరహారచాపస్య కిం నమ సేన భంగేన వా మదీయ చాపారోపణేన త్వదీయభుజబలం జ్ఞాతు మిచ్ఛామిత్యుక్తవా నిత్యర్థః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౮౮

---

1 సహ. 2 ఆర్యశీలకుశలమన్వయాజ్ఞ. 3 ప్రస్థితమ్.

ఆదాయ త త్సగుణ మాశు విధాయ తత్ర
సంధాయ బాణ[1]మవధాయ తపోధనత్వం,
[2]తజ్జీవితస్య దయమానమనా మనీషీ
సంభూత ఘోరసమరా ద్విరరామ రామః. ౧౮౯
[3]తా వుభౌ చ భృగువంశసంభవౌ చాపదండజమదగ్నిసంభవౌ,

అ తతః శ్రీరామః కిమకార్షీ దిత్యత ఆహ—ఆదా యేతి. మనస ఈషీ మనీషీ వివేకసంపన్నః శకంధ్వాదిత్వా త్పరరూపం. ప్రీన్యాదిత్వాన్మత్వర్థే ఇనిః, రామః, తద్భార్గవకార్ముకం, ఆదాయ గృహీత్వా, ఆశు శీఘ్రం, సగుణం సజ్జం, విధాయ కృత్వా, ని. 'మార్వీ జ్యాశింజినీ గుణ'ఇత్యమరః, తత్ర కార్ముకే, శరం బాణం, సంధాయ యోజయిత్వా, తత, స్తపోధనత్వ, మసధార్య, ఆయం తపస్వీబ్రాహ్మణ ఇవ ధ్వనిరిత్యర్థః, అత ఏవ, తజ్జీవితస్య, భార్గవరామప్రాణాధారణం ప్రతీత్యర్థః. 'కర్తృకర్మణోః కృ'తీతి కర్మణి షష్ఠీ, దయమానం తాచ్ఛీల్యేన దయాతత్పరం మనో యస్య స తథోక్త స్సన్, సంభూతఘోరసమరాత్ సముపస్థితదారుణరణా ద్విరరామ విరతోఽభూత్ 'జుగుప్సావిరామే'త్యాదినా పంచమీ. 'వ్యవ్పరిభ్యోరమ'ఇతి పరస్మైపదం, ఉక్తరీత్యా చాపారోపణాద్యాడంబరమేవ కృతవాన్, న బ్రాహ్మణో హంతవ్య ఇతి న్యాయేన, యుద్ధం న కృతవా నిత్యర్థః, న హి యుక్తాయుక్త విచార తత్పరవివేకినోనిజభుజబల మేవ పర్యంతీతిభావః. వసంతతిలకావృత్తం. ౧౮౯

తావితి. కిం చేతి చార్థః, భృగువంశౌ భృగుమునివేణూ సంభవః కారణం యయోస్తౌ, తజ్జన్యావిత్యర్థః, యద్వా, భృగువంశే శైల ప్రపాతజవేన భృగుమునికులే చ సంభవః ఉత్పత్తి ర్యయోస్తౌ, ని. 'భృగు ర్దైత్యగురా శమ్భా జమదగ్ని ప్రపాతయో' రితి నానార్థరత్నమాలా, తౌ పూర్వోక్తౌ, ఉభౌ, చాపదండ జమదగ్ని సంభవౌ ధనుర్యష్టి జామదగ్న్యౌ, కేవల మత్యంతం, ప్రవ్యాభావం ఆరోపణప్రయుక్త నమ్రత్వం, నినయాపనతత్వం, చావలంబ్య, రాఘవే అర్పితకి గుణి పరాక్రమిణి సత్వ గుణ శ్చ యాభ్యాం తౌ, బభూవతుః, ఏకత్ర స్వారోపణస్య మహాపరాక్రమసూచ కత్వా దన్యత్ర విష్ణ్వవతారత్వేన తత్ర స్వసత్త్వగుణసమర్పణా చ్చేతి భావః. అత్ర చాపదండ జమదగ్ని సంభవయోః కేవలప్రకృతయో రేవ ప్రవ్యాభావావలమ్బనమూప సమాన ధర్మేణోపమ్యస్య గమ్యమానత్వా ల్కేవలప్రకృతగోచరః తుల్యయోగితాలం

---

1 అవధార్య. 2 తజ్జీవితాయ. 3 కించ.

ప్రహ్వీభావ మవలంబ్య కేవలం రాఘవార్పితగుణౌ బభూవతుః.

ప. యుగపత్ప్రాప్తగుణయోః శ్చాప[1]భార్గవరామయోః,
ఋజుతా వక్రతాం ప్రాప వక్రతా చ తథార్జవమ్. ౧౯౧

గ. తత స్తత్క్షణ మమోఘేన రాఘవ శ్శరేణ భార్గవస్య [2]స్వర్గతిం
రురోధ. స్థానే హి తత్.

కారః, ప్రస్తుతానాం తథాఽన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః-''ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర సా మతా తుల్యయోగి''తేతి లక్షణాత్, స చోక్తశ్లేషాంగేన సంకీర్యతే, రసోద్ధతావృత్తం. 'రా న్న రా విహ రసోద్ధతా లగా'ఇతి లక్షణాత్. ౧౯౦

యుగపదితి. యుగపదేకదా, ప్రాప్తగుణో మూర్వీ సాధుత్వంచ యయోస్తయోః, చాపభార్గవరామయోః, చాపభార్గవయోస్తయోరితి చ పాఠః, ఋజుతా ఆర్జవం, వక్రతాం నమ్రత్వం, ప్రాప, తథా వక్రతాకౌటిల్య, మార్జవం, ప్రాప, ఆహ్నే లేన్లిట్, సజ్యత్వా దృజు శ్చాపో నమ్రోఽభూత్తాదృగ్ధనుర్న మనదక్షమిను మహం కిం కర్తుం శక్నో మిత్యహంకారం పరిత్యజ్య సాధుత్వగ్రహణా ద్వ్యర్థో భార్గవ ఋజు రాసీదితి వాక్యార్థః, అత్ర ప్రాప్తగుణపదార్థస్య విశేషణగత్యా ఋజుతావక్రతయో రితరేతరధర్మప్రాప్తిం ప్రతి హేతుత్వా త్పదార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః, 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగ ముదాహృత'మితి లక్షణాత్. తథా ధనుర్గుణ ప్రాప్త్యనంతరకాలీనత్వేఽపి, భార్గవగుణప్రాప్తేః యుగప దిత్యేకకాలీనతోక్త్యా తదసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానా దసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. సా చ స్వతఃసిద్ధకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధకార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనేతిరహస్యం, తథా ఋజుతావక్రతాం వక్రతా చార్జవం ప్రాపేతి స్ఫుటతో విరోధస్యోక్తేరిత్యా సమాధానా ద్విరోధాభాస శ్చేతి సంకరః. ౧౯౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, రాఘవ స్తత్క్షణా త్తస్మిన్నేవక్షణే; 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా'. అమోఘేనావ్యర్థేన శరేణ, భార్గవస్య భృగునందనస్య, రామస్య, స్వర్గతిం స్వర్లోకగమనం, రురోధ, బభంజేత్యర్థః, ని. 'స్వరవ్యయం స్వర్గనాకే'త్య మరః, 'దేశోపాయగమేగతి' రితివైజయంతీ. స్థానే హి తత్ తద్గతినిరోధనం, స్థానే హి యుక్తం ఖలు, ని. 'యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థాన'ఇత్యమరః. ౧౯౨

---

1 భార్గవయోస్తయోః. 2 స్వర్గగతిం.

ప నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్త
మాగర్భ పరం తదనురూపఫలం ప్రసూతే,
కృత్వా రఘూద్వహగతౌ క్షణ మంతరాయం
యద్భార్గవః పరగతే ర్విహతిం ప్రపేదే. ౧౯3

గ. అథ సంక్రాంతయా జామదగ్న్యశక్తిసంపదా సంపన్నం పన్నగపరిబృఢభోగభుజాభిరామం రామ 1మవిరళ మాలింగ్య మూర్ధ న్యుపాఘ్రాయ చ దశరథః పరిఖయేవ పరిసరే పరిసరంతాస్యసరయూ సరిత్తానువిద్ధా మయోధ్యాం సదారాక్ దారకాం త్సాదగ మా

త తత్కథ మిత్యత ఆహ.-నూన మితి. జనేన, మహతి పురుషే మహానుభావే విషయే, ప్రయుక్తం కృతం, ఆగోఽపరాధః, ని. 'ఆగోఽపరాధో మంతు శ్చేత్య మరః. పర మత్యంతం. తస్యాగసః అనురూపం అనుగుణం ఫలం, ప్రసూతే జనయతి, నూన మితి వస్తువిచారత్వాన్నాయ ముత్ప్రేక్షాలంకారః. తతః యద్యస్మాత్తార్కారణాత్; భార్గవః, ఊద్వహతీత్యుద్వహో రఘూణా ముద్వహో గఘునందనః. ని. 'తస్యాస్తు తోకాపత్యంచ ప్రసవోద్వహనందనా' ఇత్యమరశేషః. 'నంద్యగ్ర'హీత్యాదినా పచాద్యచ్. తస్య గతౌ విషయే, క్షణం క్షణమాత్ర, మంతరాయంవిఘ్నం, నిరోధ మితి యావత్, కృత్వా, పరగతేః స్వర్లోకప్రాప్తేః, విహతిం వధనిం, ప్రపేదే ప్రాప, ఏహి కాముష్మికగత్యోర్వ్యస్యతరవిచ్ఛేదం పృష్టస్సన్నిహలోకసంచారతాత్పర్యేణా ముష్మికగతి నిరోధ మేవాంగీచకార భార్గవః. తత స్తన్నిరోధ మేవ శ్రీరామ శ్చకారేత్యర్థః, విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపి ఽర్థాంతరన్యాసాలంకారః. 'సామాన్యవిశేషకార్యకా రణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమర్థాంతరన్యాస' ఇతి సర్వస్వసూత్రం. ౧౯3

ఆథేతి. అథ జామదగ్న్యస్య పరలోకగతివివాహ్యనంతరం, దశరథః, సంక్రాం తయా ప్రతిఫలితయా, జమదగ్నే రపత్యం పుమాక్ జామదగ్న్యః, గర్గాదిభ్యో యఞ్, తస్య భార్గవరామస్య, శక్తిసంపదా సామర్థ్యసంపత్త్యా, సంపన్నం సమృద్ధం, ఆసతారా దవతారాంతరసంక్రమణనియమా త్సంప్రతిపన్న వైష్ణవతేజఃపూర్ణ మిత్యర్థః. పరి బృంహతీతి పరిబృఢః ప్రభుః, బృహే ర్బృంహే ర్వా కర్తరిక్తప్రత్యయః, 'ప్రభౌ పరిబృఢ' ఇతి నకారమకారయో ర్లోపో నిష్ఠాతకారస్య ఢత్వం చ నిపాత్యతే, పన్నగ పరిబృఢస్యభుజగేంద్రస్య భోగః కాయః తత్కల్పాభ్యాం భుజాభ్యా మభిరామమనో

---

1 అవిరళపులక మాలింగ్య. 2 సపరిఖ యేవ.

వలోకయంతీనాం పౌరపురంధ్రీణాం [1]నీరంధ్రితగవాక్షైఃకటాక్షై స్సాం
దర్యవంచిత[2]తాపించ్ఛైఃపించ్ఛాతపత్రాయమాణధవళాతపత్రః ప్రవివేశ.
ప. [4]లజ్జావశా దవిశేదస్మరవిక్రియాభిః

మారం, ని. 'భోగ స్సుఖే స్త్రీదిభృతా వహే శ్చ ఫణకాయయోరిత్యమరః. రామం శ్రీరామభద్రమ్, ఆవిరళం గాఢ మాలింగ్య ఆశ్లిష్య, తథా మూర్ధని శిరసి, ఉపాఘ్రాయ ఆఘ్రాణం చ కృత్వా, కృచ్ఛ్రనిర్గతం పుత్రం పితా శిరసి జిఘ్రతీతి శాస్త్రాచార ప్రసిద్ధిః, పరిఖాయా పత్తనస్య వలయాకారేణ నిఖాతజలాధారదుర్గవిశేషేణేవే త్యుత్ప్రేక్షా. పరిసరే పర్యంతభూమి, ని. 'పర్యంతభూమి పరిసర' ఇత్యమరః. పరిసరంత్యాప్ర వహంత్యా, సరయూసరితా సరయ్వాఖ్యయా నద్యా, అనువిద్ధా మావేష్టితాం.ఆయోధ్యాం నిజరాజధానీం, సదారాం త్సపధూకాక్, దారకాక్ శ్రీరామాదికుమారాక్, ని. 'దారకాబాలభేదకా'వి త్యమరః. సాదరంసస్నేహ మాలోకయంతీనాం, పౌరపురంధ్రీణాం, సంబంధిభి, స్తథా నీరంధ్రితగవాక్షై ర్నిరంతరం గవాక్షమార్గైః, ని. 'వాతాయనం గవాక్ష' ఇత్యమరః. సౌందర్యసంచితతాపించ్ఛైః సౌభాగ్యనిర్జిత తమాలకుసుమై స్తత్సదృశై రిత్యర్థః, అత ఏవోపమాలంకారః. ని. 'కాలస్కంధ స్తమాల స్స్యాత్తా పించ' ఇత్యమరః, తాపించస్య పుష్పం తాపించం, 'పుష్పమూలేషు బహుళమితి లుక్, ని. 'ద్విపీనం ప్రసవే సర్వ'మిత్యమరః, కటాక్షై రపాంగావలోకనైః, యద్వా-'యద్ధ తాగతవిశ్రాంతిసైచిత్ర్యేణ విపర్తనం తారకాయాం కలాభిజ్ఞస్తం కటాక్ష ప్రచక్షతే' ఇత్యుక్తలక్షణైః పించాతపత్రం-బర్హమయచ్ఛత్రం తద్వదాచరతీతి పించాతపత్రాయమాణం 'పించబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః. పించాతపత్రశబ్దా దాచారక్యజంతా ల్లటశ్శానజాదేశః, 'ఆనేము, గితి ముగాగమః, తథాభూతం ధవళాతపత్రం శ్వేత చ్ఛత్రం యస్య సః తథోక్తస్తక్, ప్రవివేశప్రవిష్టవాక్, ఆత్రాతపత్రస్య స్వధవళిమ పరిత్యాగేన కటాక్షనీలిమస్వీకరణోత్ప్రేక్షా స్తద్గుణాలంకారః. తేనచోత్ప్రేపమానిరూఢేన ధవళాతపత్రస్య పించాతపత్రత్వ ముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి ప్రయాణాం సంకరః. ౧౯౨

లజ్జేతి. లజ్జావశా ల్లజ్జాయత్తత్వా ద్ధేతోః, త్రపాపారతంత్ర్యా దిత్యర్థః, ని. 'వశ ఆయత్తతాయాం స్యా ద్వశ మిచ్ఛాప్రభుత్వయో'రితి కేశవః, అవిశదాః అస్ప టాః స్మరవిక్రియా మన్మథచేష్టా యాసాంతాభిః, ఏతేన ముగ్ధావస్థా సూచ్యతే. 'ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజిత మన్మథే'తి లక్షణాత్, తాభి ర్వధూభి స్సీతాదిభి ర్న

---

1 నీరంధృత. 2 తా పిచ్ఛైః. 3 పిచ్ఛాతపత్ర. 4 తత్ర.—లజ్జా.

తాభి ర్వధూభి రతివేల మవాప్తసౌఖ్యా-
ఇక్ష్వాకునాథతనయా స్పృహణీయ రసానాం
తారుణ్య యోగచతుర శ్చతుర స్సిషేవే. ౧౯౫
విద్యయేవ త్రయీదృష్ట్యా దర్భపత్రాగ్రధీ స్సుధీః,

వోఢాభిః, ని. 'వధూ ర్జాయానవోఢయో' రితి విశ్వః, అతివేల మత్యర్థ, మవాప్తసౌఖ్యా ప్రాప్తానందా, చతుర శ్చతుస్సంఖ్యాకా, ఇక్ష్వాకునాథస్య దశరథస్య తనయా శ్రీరామాదీ న్సుకుమారా, తారుణ్యయోగే యౌవనసంగతిదశాయాం చతురోనిపుణః, వినోదకర ఇతియావత్; ని. 'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియు క్తిష్వి'త్యమరః. రసానాం నవానాం, ప్రథమః శృంగారరస, స్సిషేవేసేవితవాన్, సవధూకానాం తరుణానాం చతుర్ణాం రాజకుమారాణాం శ్రీరామాదీనాం సంభోగ శృంగారః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః; నవరసా స్త్వలంకారకాస్తే ఉక్తాః, 'శృంగారవీరకరు ణారౌద్రహాస్యభయానకాః, బీభత్సాద్భుతశాంతాఖ్యా రసాః పూర్వై రుదాహృతా' ఇతి. తత్ర శృంగారోద్వివిధః, 'సంభోగో విప్రలంభశ్చే'తి, తదుక్తం శృంగారతిలకే, 'సమ్భోగోవిప్రలంభ శ్చ ద్విధా శృంగార ఇష్యతే, సంయుక్తయో స్తు సమ్భోగో విప్రలంభో వియుక్తయోః. విప్రలంభ శ్చతుర్ధాత్ర వర్ణ్యతే రసకోవిదైః, పూర్వానురాగమానాఖ్యప్రవాసకరుణాత్మనా. ప్రాగసంగతయో ర్యూనో రాద్య స్సాధ్య దుత్తశేత్రయుః, స్యుశ్చ స్సంగతయో రేవ తత్ర పూర్వానురంజన' మితి, అత్ర చ సమవాయికారణత్వే నాలంబనయో ర్నాయికానాయకయో స్సమాగమజన్యా రతిస్థాయీ సమ్భోగ శృంగారః, రతి ర్నామ సమ్భోగవిషయ ఇచ్ఛావిశేషః, తదుక్తం. 'యూనో రన్యోన్యవిషయా స్థాయిచ్ఛా రతి స్మృతే'ది. సమ్భోగశ్చ యూనో రన్యోన్యా నందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్మ, తదుక్తమ్. భావప్రకాశే. 'కామోపచారసం భూతకామ స్త్రీపుంసయో స్సుఖం, సుఖ మానన్దసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః. ఉపచార స్తథానందకారకం కర్మ కథ్యతే' ఇతి. తద్విషయ ఇచ్ఛావిశేషః స్పృహాపరపర్యాయః ప్రమోదాత్మకమనోవృత్తివిశేషో రతి రిత్యర్థః. తదుక్తమ్. 'సంపన్నైశ్వర్యసుఖయో రశేషగుణయుక్తయోః, నవయౌవనయో శ్లాఘ్యప్రకృత్యోః శ్లిష్టరూపయోః. నారీ పురుషయో స్తుల్యపరస్పరవిభావనా, స్పృహాఖ్యా చిత్తవృత్తీ రతి రిత్యభిధీయతే' ఇత్యల మతిప్రసంగేన వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౯౫

విద్యయేతి. దర్భపత్రాగ్రధీః, నిశితబుద్ధి రిత్యర్థః. సుధీఃవిద్వాన్, కర్తా, విశేషణ ద్వయ మేత ద్రామేఽపి యోజ్యం, త్రయీత్రివేదీ, ని. 'ఇతివేదా స్త్రయస్త్రయీ'

రాజపుత్ర్యా తయా రామః ప్రపేదే ప్రీతిముత్తమామ్.
ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే చమ్పూరామాయణే బాలకాండః.

త్యమరః. తస్యాః దృష్ట్యా పర్యాలోచనేన, యా విద్యా జ్ఞానం తయేవ, రామః, తయా, రాజపుత్ర్యజ్ఞానక్యా, 'సుతోఽగ్ర రాజభోజమేరుభ్యో దుహితుః పుత్ర పద్వక్తవ్య' ఇతి దుహితృశబ్దస్య పుత్రపదాదేశః, ఉత్తమాం, ప్రీతింపరమానందం, ప్రపేదే ప్రాప. ఉపమాలంకారః. ౧౯౬

ఆ. ఆథ కవిః కావ్యవర్ణనాఖ్యానపూర్వకం కాండ సమాప్తిం కథయతి—ఇతీత్యాది ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తౌ, విదర్భాణాం జనపదానాం రాజా విదర్భరాజో భోజస్తేన విరచితే ప్రణీత, ఇతి కవిమహిమ కథనం, 'గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చంపూరిత్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణః చంపూః తథాభూతం రామ స్యాయనం చరితం వృత్తం చంపూరామాయణంతస్మిన్నితి కావ్యవర్ణ్యయోః కథనం, శిష్టం స్పష్టం.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యవర్యశ్రీమద్గోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పూజ్యపాదాంతేవాసిసురేశ్వరాచార్యవిరచితబృహదారణ్యకోపనిషద్భాష్యవార్తికస్యానందగిరిపూర్ణాభిధానవ్యాఖ్యాయాం తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యవార్తికటీకాయాం శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యవర్యశ్రీమద్గోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పూజ్యపాదాంతేవాసిసురేశ్వరాచార్యవిరచితనైష్కర్మ్యసిద్ధిగ్రంథవ్యాఖ్యాయాం చంద్రికాభిధానాయాం సంక్షేపశారీరకవ్యాఖ్యాయాం చ నిఖిలవిద్యాపారావారపారీణస్య సకలశాస్త్రార్థతత్త్వవిదుషో మహామహోపాధ్యాయశ్రీమదప్పయదీక్షితస్య కృతిషు పరిశీలనపరిణతమతినా సాహిత్యవిద్యాపారీణేన శ్రీమద్వేంకటాధ్వరిణా విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాయాం బాలకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదాన్వితా,
బాలకాండస్య సంపూర్ణా వ్యాఖ్యా మంజూషికాభిధా.

శ్రీరామార్పణమస్తు.

అయోధ్యాకాండము.

గచ్ఛతా దశరథేన నిర్వృతిం భూభుజా మసులభాం భుజాబలాత్,
మాతులస్య నగరే యుధాజిత స్థాపితౌ భరతలక్ష్మణానుజౌ. ౧
అథ దశరథః పుత్రం రామం స్వత స్త్రిజగత్పతిం

అ. అథ శ్రీమదయోధ్యాకాండో వ్యాఖ్యాయతే. గచ్ఛతేతి. భుజాబలాత్ నిజభుజశక్తేః ని. 'బలం శక్తౌ బలోఽసురే' ఇతి శాశ్వతః, అత్ర భుజాశబ్ద స్టాబంతః. ని. 'దోర్వపరా ద్వయోః, భుజబాహూ' ఇత్యమరః, 'త్రేతాయాం రఘునాయకస్య మహిశఖ్యాతా భుజాయా యాథే'తి ప్రయోగశ్చ, భూభుజాం రాజ్ఞాం, అసులభాం దుర్లభాం, అనన్యసాధారణీ మిత్యర్థః. నిర్వృతిం సుఖం, ని- 'నిర్వాణం నిర్వృతి స్సుఖ'మితి పర్యాయః, గచ్ఛతా ప్రాప్తవతా, అనుభవతేతి యావత్, గుణవత్పుత్ర లాభేన నిజభుజబలస్య సాఫల్యసిద్ధే రితి భావః, దశరథేన భరతలక్ష్మణానుజౌ భరతశత్రుఘ్నౌ, శత్రుఘ్నస్య రామానుజత్వేఽపిసై యల్యేన భరతానుజత్వం, శ్రీలక్ష్మణస్య చ శ్రీరామానుజత్వ, మిత్యుభయ స్యాపి స్వతస్సిద్ధత్వా దితి భావః, యుధాజితః యుధా జిన్నామ్నః, మాతులస్య మాతృభ్రాతుః, తయో రేవేతి భావః, 'పితృవ్యమాతుల మాతామహపితామహా'ఇతి సూత్రేణ మాతృశబ్దా ద్భ్రాత్రర్థే డులచ్ప్రత్యయః. ని. 'మాతృభ్రాతా తు మాతుల'ఇత్యమరః-నగరే కేకయస్య పురే, అశ్వమేధపురేవా, స్థాపితౌ-ప్రతిష్ఠాపితౌ, దాహిత్రదిదృక్షో ర్వృద్ధస్య కేకయస్యాజ్ఞయా, తదానయనార్థ ముపాగతపతి యుధాజితి, రాజా, తనయౌ ప్రేషితవానిత్యర్థః, శ్రీరామాయణే అయోధ్యాకాండప్రారమ్భే - 'గచ్ఛతామాతులకుల'మిత్యాద్యుపదేశ్యే-ప్రథమతః ప్రయుక్తం 'గచ్ఛ'తేతి పదం వాల్మీకినా, తదేత దుపజీవ్య నాత్రాపి మంగళాచరణతయా చమత్కారకారితయా వా ప్రయుక్త మిత్యనుసంధేయం, ఏవ ముత్తర త్రాపి తత్తత్కాండాద్యుపదం తత్తత్కాండాదౌ ప్రయుక్త మిత్యవగంతవ్యం, రఘూద్ధతాపుత్తం, 'రాన్నరా విమర్శోద్ధతా లగా'ఇతి లక్షణాత్. ౧

ఆ. తదనంతరం రాజా శ్రీరామాభిషేకంకర్తు ముద్యుక్తవానిత్యాహ—అథేతి, అథ భరతశత్రుఘ్నయో ర్మాతులనగర ప్రతిష్ఠాపనా నంతరం, దశరథః, స్వతః స్వభావా దేవ, త్రయాణాం జగతాం సమాహార స్త్రిజగత్, 'తద్ధితార్థే'త్యాదినా, ద్విగుః,తస్య,

స్వవిషయమహిమాత్రే కర్తుం పతిం విదధే మతిమ్,
భువనభరణే కల్యం కల్యాణభూధర మాదరా
త్స్వగృహపటలీధుర్యస్తంభం విధాతు మనా ఇవ. ౨
గ. తదనంతర మసౌ సమ్మంత్ర్య మంత్రిభి స్సహా పౌరవృద్ధా
స్వృద్ధశ్రవః పురోధాస్సుమాం త్సమాహూయ సమూదిదేశ. 3

పతిం త్రిలోకాధీశ్వరం, పుత్రం నిజభాగ్యోదయా త్పుత్రరూపేణావతీర్ణం, రామం శ్రీరామనామాంకితం విష్ణు మిత్యర్థః, స్వవిషయా స్వస్య పరిపాల్యత్వేన గోచరా, యా మహీభూ, స్తస్మాత్రే తావత్యాం, మహ్యామిత్యర్థః.ని.'మాత్రం కాత్స్న్యే ఽవధారణే' ఇత్యమరః, పతిం కర్తుం, మతిం విదధే సిద్ధాగతవా నిత్యర్థః, 'ఊర్ణనిర్ధారణం మతి'రితి తజ్జ్ఞాః, కథం భూత ఇవ భువనభరణే త్రిలోకీవ్యవహారే, ని. 'భువనం సలిలే లోక ఇ'త్యజయ్యః, కల్యం సమర్థం, కల్యాణభూధరం స్వర్ణాచలం, ని 'కల్యాణ మక్షయే స్వర్ణే కల్యాణం మంగళే ఽపి చే'తివిశ్వః, ఆదరా చ్ఛ్లాఘ్యో ఽయ మి త్యాసక్తేః, స్వ గృహపటలీ నిజగృహానిసహాః, గౌరాదిత్వాత్ జీష్, తస్యాః ధురం సహతీతి ధుర్యః ధురంధరః, 'ధురో యడ్ధ కా వి'తి యత్ప్రత్యయః, స చాసౌ స్తంభ శ్చ తం విధాతు మనా ఇవ కర్తుకామ, ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా, 'తుంకామమనసో రపీ'తి తుమునో మకార లోపః, శ్రీరామస్య పరమిత మహీపతిత్వకరణనిర్ధారణం సుమేరో ర్భృహోధారదారువి శేషత్వకరణ నిర్ధారణప్రాయమివేత్యుత్ప్రేక్షార్థః, తయా చ విశిష్ట మతివిధానమేరు స్తంభవిధానయో ర్వాక్యార్థయో ర్నిర్దిష్టైకత్వాసంభవా త్సామర్థ్యా ల్లక్షణాయా మసం భవద్వస్తుసంబంధవాక్యార్థవృత్తి ర్నిదర్శనాభేదో వ్యజ్యత ఇత్యలంకారే ణాలజ్కార ధ్వనిః, స చాయం దృష్టాంతః, ధ్వనితో వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాశ్చే పే తస్యో త్థానాత్,ఆత్ర తు 'వాక్యే వాక్యార్థ సమారోపాత్ వాక్యైకవాక్యతాయాంతథా భావ' ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః, హరిణీవృత్తం, 'భవతి హరిణీ నైసౌ మ్రాక్లో గో రసాంబుధివిష్టపై' రితి లక్షణాత్. ౨

తదితి. తదనంతరం మతివిధానానంతరం, అసౌ దశరథః, మంత్రిభి స్సమంత్ర ప్రముఖై ర్ధమాత్మై స్సహేత్యర్థః. సహార్థవివక్షాయాం తృతీయా, అత ఏవ 'వి నాపి సహశబ్దేన భవతీ'తి కాశికా, సంమంత్ర్య సమ్యగాలోచ్య, వృద్ధశ్రవఃపురోధాః పుర హూతపురోహితో, బృహస్పతి, స్తత్సమాఖ్, విద్యాబుద్ధ్యాభి ర్గుణై స్తత్కల్పానిత్య

---

1 సమాఖ్ పురోహితాఖ్.

విదిత మేవ హి భవతాం శివతాతి మేవ మతిం దధానా స్సుపథా సంచరమాణాః ప్రాణినాం దయమానమానసా మానధనా [1]యశస్సమార్జనజాగరూకా జనోపతాపసమ్మార్జనపరాః పరాం నిర్వృతి ముపేత్య దేవభూయం గతా స్సర్వే నః పూర్వపురుషా ఇతి. ౪

తస్మా దస్మాభి రపి[2]తేషా మేవ మనీషా మనుసరమాణై రేతా

ర్థః, ఉపమాలంకారః. పురే భవాః పౌరాః తే చ తే వృద్ధా శ్చ తా న్వయోవృద్ధా న్విప్రాం శ్సమూహాన్ యానుంత్ర్య, సమూహిదేశ ఉక్త్వా నిత్యర్థః. 3

ఆ. సమూహిదేశప్రకార మేవవివృణోతి—విహితమితి, శివతాతిం శివంకరీం, కల్యాణీ మే వేత్యర్థః, ని, 'శివతాతి శ్శివం కర' ఇత్యమరః. మతిం బుద్ధిం, దధానాః ధారయంతః, న తు కదాచి దప్యాహిత దుర్బుద్ధిగంధాః, సుపథా నీతిశాస్త్రోక్తమార్గేణ, సంచరమాణాఃప్రవృత్తిశ్శ్వరాః, నతూత్పథవర్తినః, 'సమస్తృతీయాయుక్తా'దిత్యాత్మ నేపదం, 'సుపథి'ష్యత్ర 'న పూజనా'దితి నిషేధా త్సమాసాంతాభావః తృతీయా విధానే 'ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యాన' మితి తృతీయోపపత్తి రిత్యాద్యుక్తం ప్రాక్, తథాప్రాణినాం, దయమానమానసాః సకలభూతదయాపూర్ణచిత్తా ఇత్యర్థః నతు కఠినహృదయాః, ప్రాణినా మితి 'అధీగర్థదయేశా'మితి కర్మణి షష్ఠీ, మానధనా మానైక చిత్తాః, నతు, యథాకథంచి త్స్వీణత్రాణపరాయణాః, యశస్సమార్జనజాగరూకాః కీర్తిసంపాదన సావధానాః, న తు కేవలస్వార్థార్జనశక్తయ్వరాః, 'జాగర్తేరూక' ఇత్యూకప్రత్యయః, జనోపతాపసమ్మార్జనపరాః, సిసృపాధిపరదుఃఖ ప్రహాణేచ్ఛా పరతంత్రాః న తూపేక్షాతత్పరాః, ఇత్థంభూతాః, నోఽస్మాకం,ఇదానీంతనపుత్రాభిప్రాయసంభావనయా 'ఆస్మదో ర్ద్వయో'శ్చేతి వా న ఇతి బహువచనం, సర్వే నిఖిలాః, పూర్వపురుషాః ఇక్ష్వాకుప్రభృతయః పురాతననృపాలాః, పరాం నిర్వృతిం పరమసుఖముపేత్య, దేవభూయం దేవత్వం, భువోభావిక్యప్, గతాః ప్రాప్తాః, ఇత్యేతద్వృత్తం, భవతాం, విదితమేవభవద్భిర్జ్ఞాతమేవేత్యర్థః, న తు మయాజ్ఞాపనీయం, తథాపి, వక్తవ్యార్థ సంగత్యర్థం జ్ఞాపిత మిత్యేవకారార్థః, మతిబుద్ధిత్యాదినా వర్తమానార్థోక్తిః, 'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి షష్ఠీనిషేధనా మభిప్రాయ గర్భత్వా త్పరికరాలంకారః, 'సాభిప్రాయవిశేషణం పరికర'ఇతి లక్షణాత్. ౪

తస్మా దితి. తస్మా త్కారణాత్, తేషా మస్మత్పూర్వపురుషాణాం, సంబంధినీం,

---

1 అయశస్సంస్మరణిసమ్మార్జన జాగరూకాః. 2 ఏతేషాంసరణిమ్.

వంతం కాలం పరిపాలితాః కిల సకలాః ప్రజాః ౫

ప్రమాణ మత్ర పరిపాలన[1]క్రియా మిమాం మదీయా మనుభవంతో నను భవంత ఏవ. ౬

భవతా మభ్యుపగమానాం నిగమానాం వా ప్రతీపగామినీం పదవీం న ప్రత్యేతి ఖలు లోకః త దస్తి కిం చి దభ్యర్థనీయమ్. ౭

ప. మమ సురనరగీతఖ్యాతిభి ర్హోతిభి ర్వా

మనీషాం బుద్ధిం, ని. 'బుద్ధి ర్మనీషా ధిషణే'త్యమరః, సరణి మితి పాఠే సరణిం భద్ధతిం, మార్గ మిత్యర్థః, అనుసరమాణై రనుసర్తమాణైః తాచ్ఛీల్యేశానచ్, 'ఆచార్యం పితు రాచార' ఇతి న్యాయేన శిష్టాతిబుద్ధిధారణాదివైశిష్ట్యేనైవ ప్రవర్తమాణై రిత్యర్థః. అత్రా న్యమనీషాయా అన్యత్రాసంభవా త్తత్సదృశీం మనీషామితి సాదృశ్యాక్షేపా దసంభవస్య స్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః, అస్మాభి రపి ఏతావంతం కాలం, బహుకాల మిత్యర్థః. 'కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ' ఇతి ద్వితీయా. సకలాః ప్రజాః, పరిపాలితాః కిల నీతిశాస్త్రానుసారేణసంరక్షితాః ఖలు, ని.'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే'త్యమరః.

౫. న తు వార్తామాత్ర మేవ కిం తు భవంతోఽప్యత్ర ప్రమాణ మిత్యాహ, ప్రమాణమితి, అత్రాస్మిన్నర్థే, ఇమాం ప్రవర్తమానాం, మదీయాం, పరిపాలన క్రియాం ప్రజాసంరక్షణాకృత్యం, అనుభవంతః ప్రత్యక్ష మనుసంధానాః, భవంతో యూయమేవ, ప్రమాణం నను! సాక్షిణఃఖ ల్విత్యర్థః. న న్వితి వ్యాహృత్యేవా కిం ప్రమాణాం తరోపన్యాసేనే త్యేవకారార్థః. ౬

౭. అస్తు తర్హి తతః కిం తత్రాహ. భవతా మితి. భవతా మభ్యుపగమానాం భవత్కర్తృకాంగీకారాణా మిత్యర్థః, ని. 'అంగీకారాభ్యుపగమే'త్యమరః, నిగమానాం వా నీతిశాస్త్రాణామివ అత్రవాశబ్ద ఇవార్థకః. ప్రతీపగామినీం ప్రతిలోమగతిం పదవీం మార్గం లోకోజనః, కశ్చి దపీతి శేషః, ని. 'లోక స్తు భువనే జన' ఇత్యమరః. న ప్రత్యేతి నానుపర్యేతిఖలు, యుష్మదుపదిష్టమార్గమే వానుసరతీత్యర్థః, తస్మా త్కారణా ల్కించి త్ప్రయోజనం, అభ్యర్థనీయం యాచనీయం, ప్రష్టవ్య మితి యావత్, అస్తి. ౭

౮. కింత దభ్యర్థనీయ మిత్యత ఆహ—మమేతి. సురనరగీతఖ్యాతిభిః దేవమానుషాభిష్టుతప్రతిష్ఠైః, హోతిభి రాహ్వాహ్వాన్యా, ని 'హోతిర్జ్వాలాంతరాహ్వయే' మితి

---

1 క్రియామనుభవంతః. 2 అభ్యుపగతానాం.

దివి భువి చ సమానప్రక్రమైర్వా,
నియత మపరిహార్యా యా జరా సా మదంగే
వికచకమల[1]షండే చంద్రికే వావిరాసీత్. ౮

గ. తస్యా స్తను స్తబ్ధక్షత్రవర్గగర్వాపాటన [2]పటిష్ఠధార పరశ్వధభరణ భీషణవేషభార్గవభంగా దపరిచ్ఛిన్నతరశౌర్యశాలినిసాజన్యభాజనే జనానురాగనిలయే నిర్మత్సరే [3]వత్సలే వత్సేఽస్మి న్విశ్వం విశ్వంభరాభారం

వైజయంతీ. 'హేతిశ్చన్స్త్రీ ఽపి నృ[1]స్త్రియో'రితి కేశవశ్చ. తథా దివి భువి చ స్వర్గమర్త్యాలోకయోః,సమానప్రక్రమైః తుల్యప్రకారైః, లోకద్వయేఽప్యప్రతిహతప్రసారైరిత్యర్థః, విక్రమైః పరాక్రమైర్వా, యా జరా పలితాదిరూపజీర్ణావస్థా, ని. 'పలితం జరసా శౌక్ల్యం కేశాదావిస్రసాజరే'త్యమరః, నియతంనిశ్చిత మపరిహార్యా పరిహర్తుమశక్యా, ఆయుఃశక్త్యా వీర్యేణ వా దుష్పరిహారేత్యర్థః, సాజరా, మదంగే మదీయశరీరే, వికచకమలషండే ప్రఫుల్లాంబుజకదంబే, చంద్రికా కౌముదీ వావిరాసీత్ ప్రాసురభూత్, యథా చంద్రికా కమలసంకోచస్థానతాదిహేతుః తథా మదీయాంగసంకోచాదిహేతుర్జరా సముత్పన్నాఽభూదిత్యర్థః, ని. 'మృణాళ మ్బిస మబ్జాదికదంబేషందమస్త్రియా'మిత్యమరః. చంద్రికా కౌముదీ జ్యోత్స్నే'తిచామరః. ఉపమాలంకారః, మాలినీవృత్తమ్. ౯

అ. తత్రః కిమిత్యత ఆహ.—తస్యా దితి. తస్యా జరావిర్భావా ద్ధేతోః, సమస్తక్షత్రవర్గస్య కార్తవీర్యాద్యశేషక్షత్రియ నివహస్య, గర్వాపాటనేన అహంకార విదళనేన, పటిష్ఠా పటుతరా, దృఢేతి యావత్, పటుశబ్దా దిష్ఠని 'ఇష్ఠేమేయ' స్సిన్వితిటిలోపః, తాదృశీ ధారా యస్యస తథోక్తః, పరశ్వధకుఠారః, తస్య, భరణేన ధారణేన, భీషణో భయంకరో వేషో నైపథ్యం యస్య సః తథోక్తస్య, భార్గవస్య జామదగ్న్యస్య, భంగేన గర్వనిర్వాపణేన, అపరిచ్ఛిన్నతర మతిగంభీరం యచ్ఛౌర్యం, తేన శాలతే ఆభీక్ష్ణ్యేన శోభతే తథోక్తే. బహులమాయే సకలప్రాణిలోక ప్రేమాస్పదేని ర్మత్సరే పరోత్కర్షాసహనమత్సరాః, తద్రహితే, అనసూయ ఇత్యర్థః, వత్సలే సర్వత్రస్నిగ్ధే, వత్సే స్నేహాః సోఽస్యాస్తీతి వత్సలం, ని. 'స్నిగ్ధస్తు సత్సల' ఇత్యమరః; 'వత్సాసాభ్యాం కామబల' ఇతి లచ్ప్రత్యయః, అస్మిన్ వత్సే, ఏతాదృశసకలసద్గుణసంపన్నే, శ్రీరామే, చిరకాల మూనిత్య, ధార్యమాణ, మూహ్యమానం, విశ్వం

---

1 ఖండే. 2 పటుధారా. 3 మత్సమేవ.

చిరకాలార్యమాణా మార్యైరనుమతస్సన్నవతార్యవిశ్రాన్తిసుఖమనుభవితుమఖిలసామీతి. ౯

తతస్తే ప్రావృషేణ్యపయోవాహవ్యూహస్తనితనినదాకర్ణనసముద్గీర్ణనిరతిశయాహ్లాదసంసర్గనిర్గళనిర్గళత్కోకాలాపినః కలాపిన ఇవ జనాః ప్రముదభవకలకలరవముఖరితదిఙ్ముఖా బభూవుః. ౧౦

బిభర్తీతి విశ్వంభరా, 'సంజ్ఞాయాం భృతృనృజీత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయే ముమాగమః, విశ్వంభరాభార మశేషభూపపాలనవ్యాపారం, అవతార్య నిక్షిప్య, ఆర్యైస్తత్ర భవద్భి, రనుమతః తపోవనాశ్రయార్థ మనుజ్ఞాత స్సన్, విశ్రాంతి సుఖం విశ్రమానందం, అనుభవితు మనుసంధాతు, మఖిలసామ్రాజ్యోపమాదిదేశేతి. పూర్వేణ సంబంధః. ౯

తతశ్చ కిం జాత మిత్యత ఆహ.—తత ఇతి. తతః ఆదేశానంతరం, ప్రావృషి భవః ప్రావృషేణ్యో వార్షికః. ని. 'వార్షికం ప్రావృషేణ్యంసామ్యే'త్యమరః, 'ప్రావృషఏణ్య' ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః, తాదృశో యః పయోవాహో వ్యూహో బలధరపటలం తస్య స్తనితం గర్జితమేవనినదో ధ్వనిః. ని. 'స్తనితం గర్జితం మేఘనిర్ఘోషో రసితాది' చేత్యమరః-తస్యాకర్ణనేనశ్రవణేన, సముదీర్ణస్సముత్పన్న ఇత్యర్థః, గౌణార్థత్వా దగ్రామ్యత్వం ప్రత్యుతోత్కర్షావహ మేవయథాస్యా దండీ. 'నిర్ఘ్యాతోర్ణీర్ణ వాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్య కక్ష్యాం విగాహతే' ఇతి, తథాభూతో, యో నిరతిశయోహ్లాదః పరమానందః, తస్య, సంసర్గేణావేశేన, నిర్గళ మప్రతిబంధం. యథా తథా, నిర్గళంతోన్యే నిర్గచ్ఛంతోన్యే, యూథాని కేకాః స్వవాణ్యా స్తాః, ఆలపంతి, తాభ్యో ల్యేన కూజంతీతి తథోక్తాః, కేకామార్ద్ధ్నిం కాయంతి ధ్వనంతీతి నిగ్రహాః, ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే'త్యమరః, కలాపినో బర్హిణాః, మయూరా ఇవేత్యుపమా. జనాః శ్రోతారః, ప్రముదభవః హర్షసముత్పన్నః, 'ప్రమదస్సంముదో హర్ష' ఇత్యమరప్రత్యయాంతో నిపాతితః, యాని కలకలరవాః కోలాహలాస్తాభ్యోనిః, ని. 'కోలాహలకలకల' ఇత్యమరాత్, తేన ముఖరితాని ముఖరీకృతాని, వాచాలీకృతా నీత్యర్థః, తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణిక్తః, తాని దిఙ్ముఖాని దిగంతరాణి, తాన్యేవ ముఖాని వదనాని, యేషాం తేతథోక్తాః, బభూవురితి శ్లిష్టరూపక ముత్ప్రేక్షయా సంకీర్యతే, శ్రీరామాభిషేకవార్తాశ్రవణజని తానందానిశమత్యుల్లసితకోలాహలేనాశేషదిగంతరాణాని ప్రతిధ్వనిం చక్రురిత్యర్థః. ౧౦

---

1 ఆర్యైరమాత్యైః. 2 నాదాకర్ణన.

ప. ఆనందబాష్పవిసరో [1]నయనే ప్రజానా
మావిర్బభూవ మకరంద ఇ వారవిందే,
రామస్య కాంతి మభిషేకదినే భవిత్రీం
ప్రక్షాళ్య చక్షు రివ వీక్షితు మాదరేణ. ౧౧

గ. రాజాఽపి తేషాం సంపత్స్యమానమహోత్సవోత్సుకజనసమ్మర్దజనిష్యమాణరజో రాజీపాతపరిజిహీర్షయేవ రోమాంచప్రపంచేన కంచుకితాంగానాం ప్రమాణాతీతాం ప్రీతిం ప్రపన్నానాం హర్షప్రకర్షేణ

ఆనందేతి ఆనందబాష్పవిసరః ఆనందాశ్రుపూరః, ప్రజానాం జనానాం, నయనే నేత్రే, అవిందే పద్మే, మకరందః పుష్పరస, ఇవేత్యుపమా, ఆవిర్బభూవ ప్రాదురాసీత్, ని.'మకరందః పుష్పరస' ఇత్యమరః, కింకర్తుమివ, అభిషేకదినే పట్టాభిషేకదివసే, భవిత్రీం భావినీం, రామస్య, కాంతిం శోభావిశేషం, చక్షు ర్నేత్రాణీత్యర్థః, ప్రక్షాళ్య సంశోధ్య, ఆదరేణ ప్రేమ్ణా, వీక్షితుం ద్రష్టుమితి ఫలోత్ప్రేక్షా యథా లోకే చక్షుః ప్రక్షాళనపూర్వకం ద్రష్టవ్యం వస్తు పశ్యంతి, తథాఽత్రాపి జనానిష్టశ్రీరామశరీర కాంతిం ద్రష్టకామాః చక్షుః ప్రక్షాళయితు మివానందాశ్రూణి ప్రవర్తయామాసు రిత్యుత్ప్రేక్షార్థః. ఉక్తాలంకారయోరన్యోన్యనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః, వసంతతిలకా వృత్తం. ౧౧

రాజాపీతి. రాజా దశరథోఽపి, సంపత్స్యమానః ప్రత్యాసన్నతయా సంభవిష్యన్, యో మహోత్సవః పుష్యోత్సవకః శ్రీరామపట్టాభిషేకగురుపవ్యాహారః, ఉక్తం చ భావప్రకాశే. 'ఉత్సాలే హర్ష మిత్యేష ఉత్సవః పరికీర్తిత'ఇతి లేనోత్సకాకాలాత్మనుత్స లక్షణోత్సవస్య సంపన్నాః, 'ప్రసితోత్సుకాభ్యా' మిత్యాదినా తృతీయాసమాసః, యే జనాః, తేషాం, సన్నద్ధేన సంభ్రమేణ, జనిష్యమాణ ఉత్పత్స్యమానో, యో రజోరాజీపాతః, ధూళినికురుంబపతనం, తస్య, పరిజిహీర్షయా పరిహారేచ్ఛయే వేతి హేతూత్ప్రేక్షా, 'ఉత్పన్నస్యప్రతీకారా దనర్థస్యోత్పత్తిప్రతిబంధ ఏవ పర' మితి న్యాయేన ప్రాగేవ రజస్సంశ్లేషపరిహారణోపాయచికీర్షయే వేత్యుత్ప్రేక్షార్థః, పరిపూర్వాద్ధరతేస్సన్నంతాత్ స్త్రీయాం సుప్రత్యయే టాప్, రోమాంచప్రపంచేన రోమహర్షణవ్యాప్త్యా, ని.'రోమాంచో రోమహర్షణ' మిత్యమరః. కంచుకితాని కంచుకవత్కృతాని, వర్మితా నిత్యర్థః. తా న్యంగాని యేషాంతేషాం, కంచుకశబ్దా

---

1 పదనే. 2 వ్రత.

ద్విగుణీకృత మానంద మంత ర్నియమ్య సుమంత్ర ప్రముఖా న్మంత్రిముఖ్యా నేవ మాచఖ్యౌ. ౧౨

ప. అస్తా ననాశ్రితతపోవనభూమిభాగా
నున్ముచ్య లోకపరిపాలనజాగరూకాత్,
అమ్లానమౌగ్ధ్య మచిరా దవలంబ్య రామ
మేవంవిధః కథ ముదేతి జనానురాగః? ౧౩

త్తత్క్రరోతీతి ణ్యంతా త్కర్మణిక్తః. తతః ప్రభృతీత్యాం స్రేతి మపరిచ్ఛిన్నానం దం, ప్రపన్నానాం, లేషాం, జనానాం, హర్షప్రకర్షేణ ఇష్టలాభిజన్యో మనఃప్రసాదో హర్షః, తస్య ప్రకర్షేణాతిశయేన హేతునా, ద్వౌగుణావావృత్తీయస్యసద్విగుణః, ని. 'గుణస్త్వావృత్తి శబ్దాదిజ్యేంద్రియా ముఖ్యతంతు'ష్వితి వైజయంతీ, ద్విగుణీకృతః ద్విరావృత్తః, పూర్వవత్కర్మణిక్తః. త మానంద మిష్టానుష్ఠానానుభవజన్య సుఖం, రాజ్యాభిషేకస్య ప్రజాహర్షమూలత్వా త్తదుపబృంహితానందాతిరేక మిత్యర్థః. ఆంత ర్నియ మ్యాంతరంగే నిరుధ్య, సుమంత్ర ప్రముఖా న్తుసుమంత్రాదీన్, మంత్రిముఖ్యా ననూత్యప్రపరాన్వితి, ఏవం వక్ష్యమాణ ప్రకారే, ణాచఖ్యౌ ఉవా చేత్యర్థః, అత్ర స్రేతిహర్షానందశబ్దానాం వృత్తిభేదా ద్భేదోఽపనేయః. ౧౨

ఆఖ్యానప్రకారమేవాహ, అస్తానితి. అనాశ్రితః అనధిష్ఠితః, తపోవనభూమి భాగాః పుణ్యారణ్యభూప్రదేశాః, యైస్తాన్ తథోక్తాన్, అస్వీకృతవానప్రస్థాశ్రమా నిత్యర్థః; కిం చ లోకానాం, ప్రజానాం, పరిపాలనే-నీతిమార్గేణ సంరక్షణే, జాగరూకాన్ సావధానాన్, విశేషణద్వయేనాప్యపరిత్యాజ్యత్వం సూచ్యతే; ఏవంవిధా నప్యస్తాన్ నః, బహువచనమాత్మ సంభావనయా ప్రష్టవ్యం, ఉన్ముచ్య త్యక్త్వా, అమ్లాన మక్షీణం, మౌగ్ధ్యం ముగ్ధభావో, యస్య త మనతిప్రౌఢ మిత్యర్థః. త్రిజగత్పరిపాలనైక కార్యధురంధరస్య, శ్రీరామస్య, తత్త్వతః అత్యంతప్రౌఢిమసంపన్న భావేఽప్యాద రాతిశయా దిత్థం నిర్దిష్ట మిత్యనుసంధేయం. రామ, మచిరాత్-శీఘ్రమే వావలంబ్యా శ్రిత్య, ఏవంవిధః. ఇత్థంభూతప్రకారోఽనిర్వాచ్య ఇతి యావత్, జనానురాగః ప్రజాభిలాషవిశేషః, కథం ఖుతోవా, ఉదేతి ఉత్పద్యతే, ఏతదత్యంతాశ్చర్య మిత్యర్థః, మనఃప్రవృత్తేః పరతంత్రాపేవ ప్రజాః న సంస్తవపరంతత్రా ఇతి భావః, ఏతచ్చ 'సర్వతో జయ మన్విచ్ఛే త్పుత్రాదిచ్ఛే త్పరాజయ' మితి న్యాయేన రాజ్ఞోఽభిమత మేవేతి రహస్యం, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౩

గ. తేఽపి నియమితనిజనుసోరథాయ దశరథాయ సవినయమేవం వ్యజిజ్ఞపత్. ౧౪

ప. దేవే స్థితేఽపి తనయం తవ రామభద్రం
లోక స్స్వయం భజతు నామ కిమత్ర చిత్రమ్,?
చంద్రం వినా తదుపలంభనహేతుభూతం
క్షీరోద మాశ్రయతి కిం తృషిత శ్చకోరః?. ౧౫

గ. తదనంతరం చత్వారే తత్వారే తత్వర స్తత్వవిదాం వరిష్ఠస్య వసి

తథతి. తే సుమంత్ర ప్రముఖ మన్త్రిణోఽపి, నియమితో-నిర్ధారితః, నిజః-స్వకీయః, మనోరథః శ్రీరామాభిషేకకరణరూపో, యేన తస్మై, యదా, నియమితః భ్రజానురాగస్య శ్రీరామే ప్రవృత్తత్వా త్సంభోచితః, నిజమనోరథో రామాభిలాషో, యేన, యదా, నియమితః అంతరాచ్ఛాదితః, నిజమనోరథః రామాభిషేకవిషయక స్వకీయాభిలాషో, యేన తస్మై, దశరథాయ, సవినయం సప్రశ్రయం యథా తథా, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, వ్యజిజ్ఞపత్-విజ్ఞాపయామాసుః. ౧౪

ఆ. విజ్ఞాపనప్రకారమే వాహ — దేవ ఇతి. దేవే-రాజ్ఞి, త్వయి, ని. 'దేవ స్సురేషునేరాజ్ఞే'తి విశ్వః, స్థితే ప్రజాపతిపాలనదక్షత్వయా సర్వమానే సత్యపి, లోకో-జనః, తవ, తనయం, రామభద్రం, స్వయం చోదనాంవినైవ, భజతు-సేవతాం, సమాశ్రయ త్విత్యర్థః, నామేతి సంభావనాయాం, ఆస్మిన్నర్థే కిం చిత్ర మాశ్చర్యం, నకించిదపీత్యర్థః. ఉక్త మేవ దిత్యాశంక్య దృష్టాంత మాహ. చంద్రమితి. తృషితః-పిపాసితః, చకోరః-చంద్రికపాయీ పక్షి విశేషః, 'చకోర శ్చంద్రికాపాయీ'త్యుక్తత్వాత్. చంద్రంవినా-చంద్రం విహా యేత్యర్థః, పృథగ్వినేత్యాదినా వికల్పా ద్ద్వితీయా, తదుపలంభనస్య, చంద్రోత్పత్తేః, హేతుభూతం-కారణభూతం, క్షీరాణ్యుదకాని, యస్యకం, క్షీరోదం-క్షీరసముద్రం, 'ఉదక స్యోదస్సంజ్ఞాయా' మిత్యుదకశబ్దస్యోదాదేశః, ఆశ్రయతి-సేవతే కిం? నాశ్రయత్యేవేత్యర్థః, అతఏవ తన్నచిత్ర మితి వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః, 'బింబానుబింబన్యాయేన సిద్ధేర్థే ధర్మధర్మిణోః, దృష్టాంతాలం కృతిశ్చేయా భిన్నవాక్యార్థ సంశ్రయే'తి, విద్యాచక్రవర్తిలక్షణాత్, వృత్తం తు పూర్వవత్. ౧౫

తదనంతర మితి. తదనంతరం-రాజమంత్రిసంభాషణానంతరకాలే, తత్త్వవిదా మాగమరహస్య వేత్తౄణాం, వసిష్ఠస్య శ్రేష్ఠస్య, వసిష్ఠస్య మహర్షేః, శాసనా దాజ్ఞా వచనాత్, అభిషేకోపకరణానాం పుణ్యతీర్థపరిపూరితకనకకలశ భద్రాసనచ్ఛత్ర చామ

ష్టస్య శాసనా దభిషేకోపకరణాహరణాయ సామాత్యః పౌరవర్గః. ౧౬
ప. ఆహూయ రామం వినయాభిరామ
మావిః ప్రమోదః ప్రభు రేవ మూచే,
త వోత్తమాంగే మకుటం విధాతు
మగ్నియ తిష్యే దివసే యతిష్యే. ౧౭
గ అథ దశరథమనోరథం కౌసల్యాయై నివేద్య స్వభవన ముపగ

రాదిరాజ్యాభిషేకసాధనానాం, ఆహరణాయ తాన్యాహర్తు, మిత్యర్థః. తత్పర ఆసక్తస్సన్, ని. 'తత్పరే ప్రసితాసక్తా' విత్యమరః. సామాత్యః-మంత్రిసహితః, పౌరవర్గః-నాగరికసమూహాః, చక్రవే-ఆంగణే, తత్పరే-త్వరాంచకార. ౧౬

అనంతరవృత్తాంత మూహ-ఆహూయ యేతి. ప్రభుర్దశరథః, పరాపేక్షయా స్వస్మిన్నికృష్టతానుసంధానం స్వాపేక్షయా పస్మిన్నుత్కృష్టతానుసంధానం వా వినయః, తేన వినయేన-ప్రశ్రయేణాభిరామం-రమణీయం, రామ, మాహూయ, ఆవిః ప్రమోదః, సముత్పన్నానందస్సన్, ఏవం సత్క్రియమాణప్రకారేణ, ఊచే-ఉక్తవాన్, తదేవాహ.-ఆహ్వాయ ప్రకృతం, తిష్యే-పుష్యనక్షత్రయుక్త ఇత్యర్థః, ని. 'పుష్యే తు సిద్ధ్యతిష్యా'విత్యనురః. 'పుష్య స్సర్వార్థసాధక' ఇతి శాస్త్రా త్సకలకార్యసిద్ధిసాధకత్వేన ప్రశస్తత్వా దితి భావః. నక్షత్రేణ యుక్తే కాల ఇతి విహితాణ్ 'లుబవిశేషే' ఇతి లుప్, దివసే శ్వ ఏవేత్యర్థః. తథా రామాయణే దశరథవచనం, 'శ్వ ఏవ పుష్యో భవితా శ్వోఽభిషించతు మేసుత' ఇతి. తవోత్తమాంగే-శిరసి, ని. 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష' మిత్యమరః. మకుటం మహారాజ్యలక్షణం కనక కోటీరం, విధాతుం-నిక్షేష్టుం, యతిష్యే యత్నంకరిష్యే, స్వాభావిక శాస్త్రాభ్యాం జనితభేదేన ద్వివిధస్యాపి వినయస్య త్వయి విద్యమానత్వా ద్రాజానం త్వాంకరిష్యా మిత్యర్థః. అత్ర కామందకః 'వినయ ప్రగ్రహా న్భూత్యై తుర్వీతనృపతి స్సుతాన్, అవినీతకుమారం హి కులమాశు విశీర్యతే. వినీతమారసం పుత్రం యూవరాజ్యేఽభిషేచయే' దితి, ఇత్యూచే, ఇతి సంబంధః. ఉపజాతి వృత్తమ్. ౧౭

అథేతి. ఆథానంతరం, దశరథస్య మనోరథం మూర్ధాభిషేకకరణసంకల్పం, కౌసల్యాయై నిజజనన్యై, నివేద్య-విజ్ఞాప్య, స్వభవనం-నిజమందిరం, ముపగతస్య-ప్రవిష్టస్య, రామస్య, భగవా న్భూజ్యో, వసిష్ఠః, సంజాతకౌతుకః, ఇదానీం ఖల్వహం కృతార్థః, యత శ్శ్రీరామాభిషేకప్రక్రియానువర్తనతాత్పర్యేణ సంభ్రమా మితి సముత్పన్న హర్ష స్సన్, కౌతుకం హస్తసూత్రబంధనరూపం, మంగళం మంగళాచారం, నిర్వర్త

తస్య రామస్య భగవా న్వసిష్ఠ స్సంజాతకౌతుకః కౌతుకమంగళం నిర్వర్తయామాస. ౧౮

ప. ఆపూరయన్మంగళతూర్య ఘోషై రాశావళావల్లభకర్ణ తాళాన్,
ఉజ్జృంభితః కోఽపి గిరాగుగూమిరున్మ స్సుఖ పౌరజనప్రమోదః.

తత్ర — యామే వామాహు ర్నిశిచరకులధ్వాంతనీలే మూలహేతుం
యస్యా శ్చిత్తం ప్రకృతిమటిలం గాత్రమిత్రం బభూవ,

యామాస-చకారేత్యర్థః, క్షోణీపాణిగ్రహోత్సవేఽవశ్యకర్తవ్యత్వేన శాస్త్రబోధితత్వాదితి భావః, సి.'కౌతుకం మంగళే హర్షే వాస్తసూత్రే కుతూహలే'ఇత్యమరః త్రాపి శాశ్వతః. ౧౮

ఆపూరయ ఇతి. మంగళతూర్యఘోషైఃమంగళార్థవాద్యధ్వనిభిః, ఆశావళీతిః, యే, పశానాంకరిణీనాం, వల్లభాస్తేషాం దిగ్గజానాం, కర్ణతాళాన్-కర్ణసంఘట్టనవిఘట్టనజనితధ్వనీన్, సి. 'పశా స్త్రీకరిణీ వంధ్యే'త్యమరః, ఆపూరయన్-విస్తారయన్, గోఽప్యభూత పూర్వః, అశ్రవీవ గిరా మభూమిః వాచామగోచరః, ఇయత్తయా ఇదం తయావా వస్తు కుశస్య ఇత్యర్థః, ఉన్మస్తకః-ఉన్నతశిరాః, మహానిత్యర్థః, అథవా, ఉన్మస్తకః-ఉల్లంఘితశిరస్కః, అతిప్రభూత ఇత్యర్థః, పౌరజనానాం, ప్రమోద ఆనందః, ఉజ్జృంభితః, ఉన్మగ్నోఽభూ దిత్యర్థః, అత్రతూర్యఘోషాణాం దిగ్గజకర్ణతాళపూరణసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానా దసంబంధే సంబంధభూతాతిశయోక్తిః, ఇంద్రవజ్రాపృత్తమ్. ౧౯

తత్ర తస్మిన్; ప్రమోదోజ్జృంభణసమయ ఇత్యర్థః, యామే మేతి. యామం మంథరాం, వివక్షారోఽన్యవ్యవచ్ఛేదార్థకః, నిశిచరాణాం-రావణాదిరాక్షసానాం, కులోన్మూలనే-పంక్షనాశనే, గణవిధ్వంసనేవా, సి. 'సజాతీయగణే గేహే గోత్రేఽపి కథితం కుల' మితి విశ్వః. మూలహేతు మాద్యకారణం, మాహుః-బ్రువతే, జనా ఇతి శేషః, 'బ్రువః పంచానామిత్యాదినా ణాలాదేశో బ్రువ ఆహాదేశశ్చ, తద్దురోభూ ద్విపరీతబుద్ధ్యా కైకేయ్యా, రామే వనం ప్రవ్రాజితే తత స్సీతాపహరణే సతి శ్రీరామేణ రావణాదిసంహారస్య ప్రకృతత్వా దితి భావః, తథా, ప్రకృత్యా కుటిలం స్వభావేన వక్రం, 'ప్రకృత్యాదిభ్య స్తృతీయే'తి తృతీయాసమాసః. యస్యాః మంథరాయాః, చిత్తం, గాత్రమిత్రం తస్యా ఏవ శరీరసన్నిభం, బభూవ, యథా తద్గాత్రం స్వభావవక్రం

---

1 పౌరజనానామోదః.

అంభోజిన్యా శిశిర[1]సరసం కాసరీ వాచ్ఛమంభః
కైకేయ్యా స్నా హృదయ మదయం మంథరా నిర్మమంథ. ౨౦
ప. అలఘుచలితజంఘావాతనిష్పేషదోషా
దశని రివ కఠోరశ్శీతలాంభోదఘట్టా,

తథా చిత్త మష్యాసీ దిత్యర్థః, 'ఆకారసదృశీ ప్రజ్ఞే'తి వచనా త్పూర్వేణ ప్రజ్ఞాయా ఆకారసదృశత్వనియమా దితి భావః, పా; మంథరా మంథరాభిధానా, కైకేయీగృహవాసినీ, కాసరీ-పసమహిషీవ, ని. 'లులాయోమహిషో వాహద్విషత్కాసరసైరిభా' ఇత్యమరః. 'జాతేర్స్త్రీవిషయాదయోపధా'దితి జీష్, శిశిరం చ తత్సరసం మధురం చేతి విశేషణయో రపి మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశేష్యేణ బహులి' మితి సమాసః, అచ్ఛం నిర్మలం, ఏతద్విశేషణద్వయం హృదయేఽపి యోజ్యం, అంభోజిన్యాః సరస్యాః, అంభ ఇవ, కైకేయ్యా హృదయం, అదయం దయారహితం యథాతథా, నిర్మమంథ ఆలోడయామాస, యథా, తన్మనః శ్రీరామాభిషేకవిఘాతప్రవణా స్వాత్తత్రా-నిజచిత్తగామిత్రైరేవ వాక్యైః ప్రలోభయామాసేత్యర్థః, మనోవాక్కాయకర్మసు కుటిలాయా స్తస్యాః కిం కపటం నాటయిసు మశక్యమితి భావః, పూర్ణోపమాలంకారః, మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౨౦

అలఘ్వితి. అలఘు అమందం, చలితః ప్రవృత్తో యో జంఘావాతః ధ్వనివిశేషః; సూక్ష్మాంబువర్షమిశ్రితో మహామారుతః, లేన, యోనిష్పేషః సంఘర్షణం, సవీవ దోష, స్తస్తా ద్ధేతోః. ని. 'జంఘాధ్వనివిశేషేస్యాచ్చ సూక్ష్మాంబునర్షణే' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, శీతలాంభోధరఘట్టా శిశిరజలదపటలే, కఠోరస్తీక్ష్ణ ఆశనిః దంభోళి రివ, అనుగృహీతం విధ్వంసితం, జనానాం సౌఖ్యం శ్రీరామాభిషేక మహోత్సవజని తానందో, యేన తథోక్తా, మంథరాయా, భేద వాక్యాత్-'రాజా ఇవాసీ శ్రీరామ మభిషేక్తు మార్యక స్తవ స్వం శ్రీరామస్య-ప్రవ్రాజనం భరత స్యాభిషేకశ్చ పూర్వ దత్తవరద్వయే నాభ్యర్థయ-అన్యథా మహానర్థ స్స్యా'దిత్యుపజాపవచనా దిత్యర్థః ని. 'భేదోపజాపో' విత్యమరః, భరతజనన్యాం భరతస్య మాతరి, కైకేయ్యామపి, దౌర్జన్యం-శ్రీరామాభిషేకవిఘాతకత్వగుణమసాధుత్వ, మాసీత్-ప్రాదురభూదిత్యర్థః. భరతజనన్యా మిత్యనేన భరతే సౌజన్యం సుప్రసిద్ధమేవ తథాచ. తజ్జనన్యాఅపి తథాత్వ ముపపద్యతే, కారణగుణపూర్వకత్వా త్కార్యగుణానాం, అత స్సౌజన్యయుక్తాయా మ

---

1 సరితః.

అపహృతజనసౌఖ్యా న్మంథరాభేదవాక్యా
దపి భరతజనన్యాం హంత దౌర్జన్య మాసీత్. ౨౧

గ. సైషామంథరా[1]భిధాన పిశాచికావేశ పరవశ నిజాశయా పూర్వం దండకే వైజయంతపురవాస్తవ్యశంబరాసురసంగరసంగత వేదనా[2]పనోదనార్థ మాత్మనే వితీర్ణం వరద్వయం వరాయ దశరథాయ న్యవేదయత్. ౨౨

ష్యస్యాం దౌర్జన్య మాసీ దితి విరోధసూచకో ఽయ మపిశబ్దః. ఏతేనమంథరాయా వచనస్య తాదృక్ప్రియోత్పాదన పాటవ సూచ్యతే, హంతేతివిషాదే. ని. 'హంత హర్షేఽనుకంపాయాం వాక్యారంభవిషాదయో' రిత్యమరః. అలంకార స్తు పూర్వవత్. మాలినీవృత్తమ్. తథా శ్రీరామాయణే కైకేయీం ప్రతిమంథరావాక్యమ్. 'తవ దైవాసురే యుద్ధే సహరాజర్షిభిః పతిః, ఆగచ్ఛ త్వా ముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్యా కృ'దిత్యారభ్య 'తే వరా యాచ భర్తారం భరతస్యాభిషేచనమ్, ప్రవ్రాజనం చ రామస్య త్వం పర్వాణి చతుర్దశే'త్యంతమ్. ౨౧

ఆ. తతః కైకేయీ కిమకరో దిత్యాశంకాయామాహ.—నేతి. మంథరేత్యభిధానం నామ యస్యా స్సా-తథోక్తా, యా శిశాదికా మహాభూతగ్రహాః, 'స్యాద్రేవతీ గ్రహః, కేఽణ' ఇతి హ్రస్వః తస్యా, ఆవేశేన ఆవాహనేన, ఆక్రమణేనేతి యావత్. పరవశాః. పరతంత్రా, వివేకశూన్యా ఇత్యర్థః. నిజాశయ స్స్వకీయాంతఃకరణం, యస్యా స్సా తథోక్తా, సా ప్రాణ్యనుగుణా, ఏషాకైకేయీ, పూర్వం-పూర్వకాలే దండకే, వనే, వైజయంత మితి యణ్ప్రత్యయం, తద్వాస్తవ్య స్తత్ప్రసక్, 'వనేస్తస్య తత్కర్తరి ణీ' చ్ఛేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ, యశ్శంబరాసురః-శంబరాభ్యో మహాదైత్యః, తస్య, సంగరే-యుద్ధే, సంగతా-ప్రాప్తా, యా, వేదనా, ఆసురశస్త్రక్షతజనితఖేదః. ని. 'ఖేదేఽపి వేదనే' త్యమరశేషః. తదపనోదనం-తన్నివారణం, ఆర్థః-ప్రయోజనం, యస్య తత్, తత్సంభావిత మిత్యర్థః. ని. 'అర్థోఽభిధేయశైవస్తుప్రయోజనసిద్ధిషు' ష్విత్యమరః. ఆత్మనే-స్వస్మై, వితీర్ణం, తాదృగ్రణసంకటా దపసార్య తత్రత్యబాధా యా నివర్తితత్వా త్సారితోషికతయా దత్త మిత్యర్థః, వరయోర్ద్వయం, ద్వావరా వితి యర్థః. ని. 'దేవాచ్ఛ్వ ఏతే వరః శ్రేష్ఠే' ఇత్యమరః. వరాయ భర్త్రే, దశరథాయ, 'క్రియాగ్రహణ మసి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. న్యవేదయత్-విజ్ఞప

---

1 ఆవేశనిజాశయా. 2 అపనోదనవేతనార్థం.

ప. తయోరేకస్య సంరంభో భరతస్యాభిషేచనమ్,
అన్యస్య వన్యవృత్త్యైవ వనే రామస్య వర్తనమ్. ౨౩
తస్మిన్ క్షణే వరయుగం [1]చిరతప్తతామ్ర
నారాచవేధపరుషం శ్రవసీ విదార్య,

యామాస, తథా రామాయణమ్ 'స్మర రాజన్ పురాపృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే, తత్ర చాచ్యావయ చ్ఛత్రు స్తవ జీవిత మంతరా. తత్ర చాపి మయాదేవ యత్త్వం సమభిరక్షితః, జాగ్రత్యా యతమానాయా స్తతో మే ప్రాపదావరా. తౌ తు దత్తౌ వరా దేవ నిక్షేపం మృగయా మ్యహమ్, తవైవ పృథివీపాల సకాశే సత్యసంగ' తేతి.

ఆ. విజ్ఞాపితస్య పరద్వయస్య వివిధోగప్రకారమే వాహ. తయోరితి. తయోర్వరయోర్మధ్యే, ఏకస్య, వరస్యసంరంభస్సంభ్రమః, ప్రవృత్తిరితి యావత్, ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమేకోపే' ఇతి శబ్దార్ణవః, భరతస్యాభిషేచనం-రాజ్యాభిషేకః, అన్యస్య, వరస్య, సంరంభాభ్, వన్యవృత్త్యా-ముసిలవృత్త్యా, జటావల్కలధారణకందమూలఫలాశనరూపవ్యాపారేణేత్యర్థః, ఉభయాపబుద్ధిజనకవృత్త్యంతరస్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః. రామస్య, వనే-దండకారణ్యే, వర్తనం వృత్తిః, రవస్థానమితి యావత్. పూర్వం సామాన్యేన దత్తౌ వరా విదానీం భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యా విత్యుక్తవ తీత్యర్థః. తథా చ రామాయణమ్. 'నవ పంచ చ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపసః, భరతో భజతా మస్య యౌవరాజ్య మకంటక' మితి. ౨౩

ఆ. తదానీం కిం జాత మిత్యాహ. తస్మిన్నితి. తస్మిన్ క్షణే తత్కాలే, ని. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ'ఇత్యమరః. చిరం-చిరకాలం, తప్తః-అగ్నిసంతప్తః, అతఏవ, తామ్రో-రక్తవర్ణో, యో నారాచః శలాకాకారతీక్ష్ణశస్త్రవిశేషః, తస్య, వేధస్సాప్రహార, స్తద్వ, త్పరుషం కఠోరం, దుస్సహ మితి యావత్. వరయుగం కర్తృ, సత్యస్య-సూనృతభాషిత్వస్య, ప్రమాణం-ప్రచ్యుతిః, 'కృత్యచ'ఇతి ణత్వం. తస్మా చ్చకితస్య-భయసంభ్రాంతస్య, నృపస్య-రాజ్ఞో దశరథస్య శ్రవసీ, విదార్య-శ్రోత్రేవిభిద్య, బాహ్యేంద్రియద్వారా అంతరింద్రియ స్యార్థగ్రాహకత్వాదితిభావః. ని 'కర్ణశష్కుల్యవనం శ్రోత్రం శ్రుతి స్త్రీ శ్రవణం శ్రవ' ఇత్యమరః. హృదయే-తస్యైవ మానసే, పుటపాకరీతిం-మూషికాసంపుటమధ్యే సువర్ణాదికం సిగూఢం నిక్షిప్య అగ్నినా సంతాపనం పుటపాకః తస్యరీతిం, తత్సదృశీం, పరిపాటీ మిత్యర్థః, అత ఏవ నిదర్శనా,

---

1 క్షణత ప్త.

సత్యప్రణాణచకితస్య నృపస్య కామ
మూరీచకార హృదయే పుటపాకరీతిమ్. ౨౪
[1]తనయవిరహవార్తామాత్రసంతప్యమానా
దథ దశరథచిత్తా చ్చేతనా నిర్జగామ,
దవహుతవహరోచిర్జ్వాలయా [2]లేహ్యమానా
జ్ఝడితి గహనగుల్మా దుజ్జిహానా మృగీవ. ౨౫

గ. అథ దశరథః కథమపి లబ్ధసంజ్ఞః కైకేయీం మిదమభాషత. ౨౬

కామమత్యంతం, ఊరీచకారాంగీచకార. ప్రతిశ్రుత స్యాశ్రవణే అగ్రహణేవా సత్య విప్లవోభవే దితి శ్రుత్వా గృహీతత్వా చ్చ తప్తనారాచమస్సహం పరయుగం ద్వార భూతశ్రవణవిదాహపూర్వకం రాజ్ఞోఽంతరంగం ప్రవిశ్య తం నిరుచ్ఛ్వాసం తాపయామాసేత్యర్థః. ని. 'ఊరీకృత మూరీకృత మంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. 'ఊర్యాది చ్విడావ'శ్చేతి గతిసంజ్ఞాయాం 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః. పసం తతిలకావృత్తమ్. ౨౪

తనయేతి. అథ-అనంతరం, తనయవిరహవార్తామాత్రేణ శ్రీరామవియోగవృత్తాం తాకర్ణనేనైవ, సంతప్యమానా దహ్యమానాత్, విరహవీవ సతి కిం భవిష్యతి వా నజ్ఞా యత ఇతి మాత్రశబ్దార్థః, దశరథస్య చిత్తాద్భృదయాత్, 'ధ్రువ మపాయేఽపాదాన' మిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ. చేతనా సంజ్ఞా జీవనశక్తిః, దవహుతవహస్య-వనదహ్నేః, రోచిర్జ్వాలయా దీప్తశిఖయా రోచిషా జ్వాలయా వా. ని. 'వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావఋతీకతః'ఇతి శాశ్వతః. లేహ్యమానా దాస్వాద్యమానాత్, దహ్యమానా దితి యావత్. గహనగుల్మా తాత్కాలనకుంజాత్, ఉజ్జిహానానిర్గమనశీలా, 'జిహోజ్ గతా' వితిధాతో శ్శానచ్. మృగీవ కురంగీవ, 'జాతే రస్త్రీవిషయాదయోపధా' దితి జీప్, ఝడితి త్యంజసా. ని. 'ప్రాగ్ఝడి త్యంజసాఽహ్నాయే'త్యమరః, నిర్జగామ-నిరగాత్, శ్రీరామవిరహవార్తాం శ్రుత్వా అతిమాత్రపుత్రవత్సలా రాజా సపది మూర్ఛామగచ్ఛ దిత్యర్థః. పూర్ణోపమాలంకారః, మాలినీవృత్తమ్. ౨౫

ఆథేతి. అథ - చేతనానిర్గమనానంతరమ్, దశరథః కథమపి కృచ్ఛ్రేణ, లబ్ధ సంజ్ఞః - ప్రాప్తచేతనస్సన్, కైకేయీంప్రతి. ఇదం వచన, మభాషత - ఆహోచత. ౨౬

---

1 తదను. 2 లిహ్యమానాత్.

ప. రామః కామముపాశ్రయిష్యతి వనం త్యక్త్వా ధృతం కౌతుకం
లోకస్త్యక్ష్యతి కౌతుకం చిరధృతం తస్యాభిషేకే కథమ్?,
ధర్మాపాయభయేన వత్సవిరహం [1]వక్ష్యామి వక్ష్యామి కిం
యావత్కల్పమకీర్తిరార్తిజననీ జాయేత జాయే తవ. ౩౭
వత్సం కఠోరహృదయే నయనాభిరామం

తత్పరిహార మేవాహ. రామఇతి. రామః, ధృతం రాజ్యాభిషేకాంకత్వేనాముక్తం, కౌతుకం వస్తుసూత్రం, త్యక్త్వా లీలయైవ విసృజ్య, కామమత్యంతం, అప్రతిబంధమిత్యర్థః, వనం, ముపాశ్రయిష్యతి - ప్రవేక్ష్యతి, ధర్మాచారతత్పరత్వాదనాయాసేనైవ ప్రవ్రజిష్యతీత్యర్థః, తథా, లోకోజనః, తస్య శ్రీరామస్యాభిషేకే విషయే, చిరధృతం - చిరకాలమారభ్య సంభృతం, కౌతుకం - హర్షం, కథం-కథంచిత్, త్యక్ష్యతి, దుస్త్యజ మప్యతికృచ్ఛ్రేణ విస్రక్ష్యతీత్యర్థః, తథా, ధర్మస్యాజ్ఞీకృత పరిపాలనరూపసుకృతస్య, అపాయాద్వినాశాత్, భయం, తేన, వత్సవిరహం - రామవియోగం, వక్ష్యామి, ధారయిష్యామి అనుమితి శేషః. 'వహ ప్రాపణే'ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ల్యుట్, కిం ప్రతివచనం వక్ష్యామ్యాలపిష్యామి, వక్తుమవకాశాభావాదితి భావః, అత్ర. 'వచపరిభాషణే'ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ల్యుట్, ఆథవా, వక్ష్యామి వక్ష్యామీతి వచనార్థోద్విరుక్తోఽయం శబ్దః, పునఃపునఃధారయిష్యామీత్యర్థః, 'చాపలేద్వే భవత'ఇతి ద్విరుక్తిః, 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల'మితి కాశికా, అతిదుస్సహంపుత్రవిరహవేదనాజనితోద్వేగాత్సంభ్రమః, కింతు, హే జాయే హే భార్యే, తవ, యావత్కల్పం కల్పాంత పర్యంతమిత్యర్థః. 'యావదవధారణే' ఇత్యవ్యయీభావః, ఆర్తిజనకీ పీడాకరీ మర్మభేదనీతి యావత్, ని. 'ఆర్తిఃపీడాధనుష్కోటౌ'రితి త్యమరః, ఆకీర్తిఃశ్రీరామాభిషేకవిఘ్నాచరణజన్యాపఖ్యాతిః, జాయేత ప్రాదుర్భవేత్, జనేర్లిఙితఖ్, యథాతథావాస్తాకం నిర్వాహోభవిష్యతి జాయాల్వేన సంభావితాయాస్తవైవ మహాననర్థః, 'సంభావితస్యచాకీర్తిర్మరణా దతిరిచ్యతే' ఇతి గీతాయాం భగవతా ఉక్తత్వాదితి భావః. వృత్త్యనుప్రాసః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం. ౩౭

వత్స మితి. హే కఠోరహృదయే కఠినచిత్తే, యతఃస్వప్నేఽపి దుస్సహం శ్రీరామవిరహం సాక్షాత్త్వం బోధయసి - అత స్త్వద్ధృదయస్య కఠోరత్వం కిం వక్తవ్య మితీత్యేతత్సంబోధనం, నయనాభిరామం నేత్రానందకరం, వత్సం బాలం, తన

---

1 ద్రక్ష్యామి.

రామం వినా న ఖలు తిష్ఠతి జీవితం మే,
ధాతుర్బలా దుపయమ స్త్వయి జాతపూర్వః
కైకేయి మా ముపయమం నయతీతి మన్యే. ౩౮

గ. తదను నిజమనోరథైకపరి[1]పూరణకృతాదరా కైకేయీ [2]సాప
హాస మవాదీత్. ౩౯

ప. సత్యవిప్లవ మపత్యసంగత స్సంగతం భృశ మపశ్యత స్తవ,

యం దారకం, విరహాసహిష్ణుత్వదోషేతరార్థ మేతద్విశేషణద్వయం. ని. 'వతోన్ నా కుటజే పర్ణే తర్ణకే తనయాదికే' ఇతి వైజయంతీ, రామంవినా రామంవిహాయేత్యర్థః, 'పృథగ్వినే' త్యాదినా వికల్పా ద్ద్వితీయా, మే మమ, జీవితం జీవనం, నతిష్ఠతి ఖలు, సునిశ్చితం మరిష్యా మీ త్యర్థః, అతః, హే కైకేయి, అత్ర యద్యపి భార్యానామ గ్రహణం శాస్త్రనిషిద్ధం తథాపి భార్యేయం చండీతి వ్యవహర్తుం యుజ్యత ఇత్యేవ మామంత్రిత మిత్యవధేయం, ధాతుర్బలా ద్విధిబలాత్, త్వయి విషయే, పూర్వంజాతః జాతపూర్వః, సుప్సుపేతి సమాసః, ఉపయమో వివాహః, యమసమీపం చ ధ్వన్యతే, ని. 'వివాహోపయమౌ సమౌ' విశ్వమరః. మాం యమ స్యాంతకస్య, సమీప మపయమం, 'అవ్యయం విభక్తీ'త్యాదినాఽవ్యయీభావః, నయతి ప్రాపయ తీత్యేవం, మన్యే ఊహ్యామి, ఉపయమస్య ఉపయమప్రాపకత్వం యుక్త మతో మమా ప్యేవం మరణ ముపయుజ్యతే ఇతి త్వర్థః, అగ్నికీలతుణవతీనాం కన్యకానాం పరిణయో భర్తృజీవనాయ భవతి ఈదృగవలతుణమర్భగాయం స్తవ పరిణయస్తు మమ మరణాయ భవతీతి భావః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౩౮

తదన్వితి. తదను దశరథభాషణానంతరం, నిజమనోరథస్య, ఏకస్య భరతాభిషేచన రామప్రవ్రజనరూపస్యాఖిలాషస్యైవ, పరిపూరణే నిష్పాదనే, ఏత్ర మనోరథైక శబ్దోఽ ఖిలభాగవతవ త్సమాసః, ఆథవా ఏకపరిపూరణే ముఖ్యపరిపూరణే, ని. 'ఏకే ముఖ్యాన్య కేవలా' ఇత్యమరః, కృతాదరా నిహితాస్థా, కైకేయీ, సాపహాసం సోల్లుంఠన, మవాదీత్ ఉవాచ, ని. 'సోల్లుంఠనం తు సోత్ప్రాసం సోపహాసం సమా స్రయ' ఇతి మాలాయుంఛః. ౩౯

అ. ఉక్తిప్రకార మేవ వివృణోతి. సత్యేతి.అపత్యసంగతః పుత్రమోహాద్ధేతోః, పంచమ్యాస్తసిః, సంగతం ప్రాప్తం, సత్యవిప్లవం సత్యవాక్యప్రత్యూహం, భృశ మత్యంత,

---

1 పూరణే. 2 సోపహాసం.

ఆశ్రుతస్య విఫలత్వమస్తి చే దాశ్రుతస్యరచితోఽయమంజలిః.
ప. కింనాగతస్తేశ్రవసోస్సకాశమరిందమస్సత్యపరాంపురోగః,

మవశ్యతః ఆనాలోచయతః, ఈషద వ్యననుసందధత ఇత్యర్థః, భవ, ఆశ్రుతస్య పర ద్వయం దాస్యా మీతి ప్రతిజ్ఞాతవచనస్య, ని. 'అంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిష్ఠాత' మి త్యమరః - విఫలత్వం నైష్ఫల్య, మస్తిచేత్ త త్పరిశ్రుతం విఫలంభవతి య దీత్యర్థః ఆ ఇత్యవహాసే విసర్గాంతో నిపాతః, శ్రుతస్య, 'సత్యం వద ధర్మంచర స్వాధ్యాయా న్మాప్రమదః' 'అంగీకృతం హి కృతిరః పురుషాలయం తీ'త్యాది గర్హశాస్త్రస్య, ని. 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః, రాయ, మంజలిః ప్రణామః, ని. 'తౌ యుంతా వంజలిః పుమా' నిత్యమరః, రచితః విహితః, శాసనాచ్ఛాస్త్ర మితి వ్యుత్పత్త్యాత్యమరస్య ప్రవృత్తిప్రతిషేధకత్వేన ప్రసిద్ధం శాస్త్రం, ఈదృశాచ్ఛాస్త్రాదిస్యాపి భవతో యత్ర్యే వం ప్రవృత్తి స్సాత్ర తత్ర్యాకించిత్కరత్వా త్త న్నముష్కరో మిత్యర్థః, 'తస్మా చ్ఛాస్త్రం ప్రమాణం తే కార్యాకార్యవ్యవస్థితౌ' విత్యాదిభగవద్వచనా చ్ఛాస్త్రమను సరతా త్వయా ప్రతిశ్రుతనిర్వాహోఽవశ్యం కర్తవ్యః, నాన్యథాశ్రేయ, ఇతి తాత్ప ర్యం, భక్తిశ్రద్ధాదరబంధురాంతఃకరణతయా - విధీయమానో నమస్కారః ప్రసిద్ధః, తథాఽపహాసాదా వపి నమస్కార స్సుఖభవతి, తథా ప్రయుక్తం హ్యార్యైః, 'బిను ద్వంద్వశతంగిత్వా గ్రసణిః కర్తా శిరోబిందుకం కర్మేతి క్రమశిక్షితాన్వయకలా యే ఽపి తేభ్యోఽంజలిః, యే తు గ్రంథసహస్రాణికషణశ్రుత్యుత్కర్షంకే ర్గిరా ముల్లాసైః కవయంతి బిల్హణకవి స్తే ష్వేవ సన్నవ్యా' తీతి, రఘోద్ధతాపృత్తమ్, 'రా న్నరా విహ రఘోద్ధతా లగా' వితి లక్షణాత్. 30

అ. ప్రతిశ్రుత మపళ్యం కర్తవ్య మితి పురాతనరాజవృత్తాంతం దృష్టాంతయతి, కి మిత్యాదినా. సత్యప్రతాం పురోగః సత్యసంధాగ్రగణ్యః, అత ఏవానామిషమామిషం సంపద్యమాన మామిషీభూతం, 'అభూతతద్భావేచ్వి', ఖగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః, శ్యేనస్యశ్యేనభూమికాధారిణ ఇంద్రస్య, ఆమిషీభూతః మాంసఖండీభూతః, ని. 'పిశితం తరసంమాంసం పలలం క్రవ్య మామిష' మి త్యమరః, యద్వా భోగ్యవస్తుభూతః. ని. 'ఆమిషంభోగ్యవస్తు సీ'తి కేశవః, యః కపోతపోతః కపోతడింభవేషధారీ యమః. ని. 'పోతఃపాకోఽర్భకోడింభ' ఇత్యమరః, తస్య, జీవితమే జీవనోపాధార్థం, త మనుపజీవయితు మిత్యర్థః, 'జీవాతుర్జీవనోషధ'మిత్యమరః. 'తాదర్థ్యే చతుర్థీ' శ్యేన నికృత్తగాత్రః ఖడ్గవిదళితశరీరః, అరిక్ దమయ తీ త్యరిందమః, క్షితిచక్రవర్తీ

శ్యేనామిషీభూతకపోతపోతజీవాతవేశస్రనికృత్తగాత్రః.
కించ. ప. అభ్యర్చ్య కస్మై చి దుపాశ్రితాయ 3౧
వితీర్య విప్రాయ విలోచనే స్వే,
ఆపూరయ తక్ష్మి దలక్ష్మసంజ్ఞః

పరనామా త్వస్వంశ్యో మహారాజ్ఞి 'సంజ్ఞాయాంభృఞ్ఞాపృ' జీత్యాదినా ఖచ్ 'ఆదు ర్ధిష' దిత్యాదినా ముమాగమః. లేతవ, శ్రవసో స్సకాశం శ్రోత్రపథం, నాగతః కిం త్వయా నశ్రుతః కి మిత్యర్థః, శ్రుత శ్చే త్కథ మేవం వర్త్య సీతిభావః, పురా కి లేంద్రయమా శిబిసత్యసంధతాయాం వివదమానా తత్పరీక్షార్థం శ్యేనకపోతౌ భూత్వా తత్ర సంకేతపూర్వకం శ్యేనేనోపద్రుతత్వమాత్మనో నాటయత్ కపోతో యాగ దీక్షితం శిబిం శరణం జగామ సోఽపి శ్యేనేన మదామిషీభూతో ఽయం దేయ ఇతి పృష్ఠశ్శరణాగతపరిత్యాగే దోషస్మరణా త్తత్పరిమాణస్వశరీరమాంసపిండదానేనైవ నిమోచయితుకామః కపోతం తులాయాం మారోప్య స్వమాంసశకలదానే క్షతవేన భారాయనూనకపోతనిప్రలబ్ధి ప్రతిజ్ఞాభంగభయాదశేషం శరీరం నికృత్తవా నితి ఫలితార్థకీ కథాఽత్రానుసంధేయా, పరంతిచా త్రేమం శ్లోకమ్. 'కర్ణ స్త్వచం శిబి ర్మాంసం ప్రాణాన్ జీమూతనాహనః, దదౌ దధీచి రస్థీని కిమదేయం మహాత్మనా' మితి, పృథ్వమపజాతిః. 3౧

నను బహూనా మనుగ్రహో న్యాయ్య ఇతి లోకప్రసిద్ధే రేకేన దృష్టాంతేన కించిత్తార్థతే త్య త్రాహ,—కిం చేతి, నైక ఏ వాయం దృష్టాంతః కింతు రాజాంతర మపి విద్యత ఇ త్యర్థః, తమే వాహ, అభ్యర్చ్యేతి, ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః, ని. 'ధీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞ'ఇ త్యమరః, ప్రజ్ఞాదిత్వా త్తాన్వర్థేఽణ్ప్రత్యయః, అథవా ప్రజ్ఞాఽస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః, 'ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యో ణ' ఇతి ణప్రత్యయః, వ్రథితప్రభావః ప్రఖ్యాతతేజాః, ని. 'స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ య స్తేజః కోశదండజ' మి త్యమరః, ఆలర్కసంజ్ఞో ఆలర్కనామా కశ్చి ద్రాజా, ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాంరవే స్త్రియా' మితి విశ్వః, ఉపాశ్రితాయ సేవ్యాచనార్థ మతిథిభావేన సమీప మాశ్రి తా యేత్యర్థః. కస్మైచి దజ్ఞాతకులగోత్రాయ, న తు పరిచితాయ, విశేషం ప్రాపయతీతి, విప్రాయ బ్రాహ్మణాయ, వేదవేదాంగపారగాయ, 'కర్మణాయ మభిప్రైతి స సంప్ర దాన' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ, అభ్యర్చ్య పూజయిత్వా, స త్వవజ్ఞా యేత్యర్థః, అన్యథా 'అసత్కృత మవజ్ఞాతం త త్తామసముదాహృత' మితి గీతాయాం శ్రీభగవదుక్తిర్వ్యా అప్రఖ్యాపనీయతాస్యా దితి భావః, స్వే స్వకీయే, ని. 'స్వో జ్ఞాతా

ప్రాజ్ఞ: ప్రతిజ్ఞాం ప్రథితప్రభావ: 32
అసురసమరవేళాజాతబాధావసానే
వరయుగ మదిశ స్త్వం ప్రీతిపూర్వం యయా మే,
అశిథిలగుణబంధా స్సత్యసంధా నరేంద్రా
జలలిపి రితి కామం సంగిరంతాం గిరం తామ్. 33

వాత్సనిస్వం త్రిష్వాత్మీయ' ఇ త్యమరః, విలోచనే-నేత్రే, ద్వితీయాద్వివచన మేతత్ నత్వేక మి త్యర్థః. వితీర్య దత్వా, ప్రతిజ్ఞాం-సత్యసంధతాం,ఆపూరయ త్పూరయా మాస, సమర్థితవా నిత్యర్థః. సత్యసంధతా నిర్వాహేణ కీర్తిసంపాదనతత్పరారాజానో సాత్మక్లేశం గణయం తీతి భావః, తవతు నైవంవిధక్లేశః, తస్మా దాశ్రుతం పరిపాలనీయ మితి శ్లోకద్వయస్య తాత్పర్యం. వృత్తంపూర్వవత్, 'శైబ్యశ్చ నేనపీతీమే స్వమాంసం పక్షిణేదదౌ, అలర్క శ్చక్షుషీ దత్వా జగామ గతి ముత్తమామ్. తథా సంశ్రుత్య శైబ్యశ్యేనాయ స్వాం తనుం జగతీపతిః, ప్రదాయపక్షిణే రాజా జగామ గతి ముత్తమామ్. తథా వ్యాలర్క స్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే, యాచమానే స్వకే నేత్రే ఉద్ధృ త్యావిమనాదతా' విత్యేతత్ ఉక్తశ్లోకస్వయంస్యాపి మూలమ్. 32

అ. య ద్యేవ మ ప్యాశ్రుతం న పరిపాల్యేత తర్హి సత్యసంధసమానసగ్రంథ కర్తృణరూపానర్థ స్సమాపతే దిత్యాహ. ఆసురేతి. అసుర సమరవేళాయాం - శంబరాసురయుద్ధసమయే, జాతా - సముత్పన్నా, యా బాధా ఆసురశస్త్రక్షతిజసితవేదనా, తస్యా, ఆవసానే అంతే, సుగ్రామా దన్య త్రాపసారణేన తద్బాధాయా నివర్తితత్వా దితి భావః. త్వం, యయా గిరా వాచా, మే మహ్యం, వరయో, ర్యుగం - యుగళం. ని. 'యుగ్మం తు యుగళం యుగ' మిత్యమరః ప్రీతిపూర్వం బాధానివర్తనజనితపరితోషపూర్వకం యథాతథా, ఆశిషః - దుత్తవానసి, పరితోషకతయా వరద్వయం దాస్యా మీతి యాం గిరముక్తవా నసీత్యర్థః, తాం గిర, మఖిలాలి అవిచ్ఛిన్నాః, గుణబంధా దానదాక్షిణ్యాదిగుణానుపృక్తి, శ్లేషాం లే, సద్గుణసంపాదనపృశోకరణశీలత్వా ఇత్యర్థః, సత్యసంధా విశేషతః సత్యప్రతిజ్ఞాః, శిలాక్షరవిన్యాసతుల్యవచనా ఇత్యర్థః, ని 'సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదే'త్యమరః, నరేంద్రాః రాజానః, ని. 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి విషవైద్యేఽపి చస్త్రీకే' ఇతి వైజయంతీ. తాం గిరం, జలలిపిరితి జలాక్షర విన్యాసమివేతి, ని. 'లిపిర్లిఖితాక్షరవిన్యాసే లిపి ర్లిబి రుభే స్త్రియా' మిత్యమరః, కామ మత్యంతం, సంగిరంతాం మాలపంతాం, సంభావనాయాం లోట్, 'దశరథనవచనం జలలిపివ దప్రతిష్ఠిత మితి సత్యసంధకృతం గర్హణం సంభవిష్య తీత్యర్థః, సత్యసంధనరేంద్రవిరచితా ద్వాక్య

సత్యోద్యాం గిర మిహ నిర్వహస్వ మా వా
సన్తానం భువి న సహాయ రామ మాతుః,
సంస్థాస్యే విష ముపభుజ్య పశ్యత స్తే
సన్నాహం త్యజసి నచే త్పృవ్వర్తమానమ్. 3౮

గ. ఏవంవాదినీ మేనాం భూయోఽపి భూపతి రవాదీత్. 3౯

అయి కఠినహృదయే కి ముక్త మున్ముక్తలోక మర్యాదయా ద

ప్రతిష్ఠధంగ ప్రయుక్తగర్హణా గన్యత్ర వాఽనర్థదాన్యోఽస్తి సంభావితానా మితి భావః, జలలిపేః కర్మత్వేఽపి నిపాతే నాభిహిత త్వాన్న ద్వితీయే త్యుక్తం. అత్రగిరో జలలిపిత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః, మూనీవృత్తమ్. 33

కిం బహునా, మన్మనోరథాపరిపూరణే స్వస్య మరణం నిశ్చిత మి త్యాహ, సత్యేతి. గిరం వరయుగండాస్యామిత్యేవంరూపాం వాచం, సత్యో నోద్యత ఇతి సత్యోద్యాం యథార్థవాచ్యాం, 'వదవ్రజహనకృఞ్ఛ్రే'తి వదేర్ణ్యప్ 'ఉపపద మతి'ఙీతి సమాసః ఇహేదానీం, నిర్వహస్వ సమర్థయస్వా,ఉత్తమవా గూనిర్వహస్వ, సత్యోద్యాం మృషోద్యాం వా కురు కేవ్యత్యర్థః, నాత్ర మమాభిసిషేవ ఇతి భావః, కిం తు,భుమిలోకే,రామ మాతుః కౌసల్యాయాం, సన్తానం రాజమాత్మద్వారప్రయుక్తసత్కారం, న సహాయ న తుమిష్యే, సోఢుం నశక్నుయాం మీ త్యర్థః, సహోఢ్లజ్, రామసన్తానస్య సవ్యత్యేఽపి సపత్నీసన్తానస్య హైన్యాపహత్యేవ దుస్సహత్వా దితి భావః, అతః, ప్రపద్యమానం సంపశ్యమానం, సన్నాహం-రామాభిషేకసంభ్రమం,న త్యజసి చేత్ -నవిసృజసియది, తే తవ, పశ్యత స్సతః, పశ్యాతం త్వామనాపృచ్ఛ్యత్యర్థః, 'షష్ఠీ చానాదరే'ఇతి షష్ఠీ, విష ముపభుజ్య గరళ మభ్యవహృత్య, సి. 'జ్వేళ స్తు గరళం విష' మి త్యమరః. సంస్థాస్యే మారిష్యే, హీనజీవనాచ్చరం మరణ మే వేతి భావః, సి. 'సంస్థాఽఽధారే స్థితౌ మృతా' విత్యమరః, 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇ త్యాత్మనేపదం, ఉపసర్గవశా దర్థాంతరం, అత్ర రామాయణశ్లోకః, 'తస్మాత్ప్రియస్య భర్తుర్మ న చే ద్దాస్యసి మే వచమ్, ఆదాయైవ హి ప్రహాస్యామి జీవితం త్వన్నిమిత్తం తవాగ్రతః, పశ్యత స్తే మహాస్యామి రామో యా దృక్షివిచ్ఛతి'ఇతి, ప్రహ్వీ భూతవృత్తమ్, 'మ్నా జ్ఞా గ స్త్రిదశగురుణిః ప్రహ్వూత్వినీయ' మితి లక్షణాత్. 3౮

ఏవ మితి. ఏవంవాదినీ, మేనాం కైకేయీం, భూయః పునరపి, భూపతి ర్దశరథః, అవాదీత్ ఉవాచ. 3౯

శఠే వాహ, అయీతి. కఠినహృదయే కఠినచిత్తే, పునఃపున రనునయేఽపి మార్ద

యాపేతయా త్వయా. 3౬

.పనై వాభవ స్త్వ మిహ శీలవతీషు గణ్యా
నై [1]వాభజ త్పితృమతాం గణనాం స రామః,

వాభావా ద్ధృదయస్య ఇనం సంబోధనం, ఉన్ముక్త పరిత్యక్తా, లోకమర్యాదా సతీపతి న్యాయరూపా, యయా తయా, సమతిక్రాంతకులవధూసమాచారయే త్యర్థః, దయా పేతయా దయారహితయా, క్రూరయేతి యావత్, త్వయా, కిం కుత్సితపదం, ముక్తం, బహ్వనర్థమూలత్వా త్సతోఽద్యా మిత్యాదికుత్సిత వచనం విక్తు మనుచిత మి త్యర్థః, ని. 'ఋతాన్నప్రశ్నవితర్కే ష్వాక్షేపే కింశబ్ద ఇష్యతే'ఇతి శాశ్వతః. 3౬

అనర్థా నే వాహ— నేతి. హేఽనార్యే దుష్కులే, అతఏవ త్వ మిహలోకే, శీలవ తీషు సద్వృత్తిసంపన్నాసు, సాధ్వీష్వి త్యర్థః, 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తా' విత్యమరః, గణ్యా గణనీయా,నై వాసీః, భువో లఙ్, పరోపతాపేఽప్యాత్మనశ్శ్రేయోఽభావేన 'భక్షితేఽపి లశునేవ్యాధి ర్న నివృత్తః' 'వ్రణభ్రంశేఽపి సుఖాప్తి రి'త్యాదివత్ భ్రష్టాసీత్యర్థః. తథా, స రామః, పితృమతాం జీవత్పితృకాణాం, రాజన్యానాం మధ్యే గణనాం సంఖ్యాం, నై వాభజత్ నప్రాపయత్, నిశాచికీర్షవ త్వయా కాంతస్య మమా కించిత్కరత్వాత్. పితృకర్తవ్యాభిషేకాదిసన్తానాసిద్ధే రితి భావః, తథాఽన మప్యా త్మజై ర్యానిసుఖాని తాని, నైవాపం, వ ర్ధకే పుత్రకృతోపచారాదినిమిత్తసౌఖ్యాని నైవ ప్రాప్నువ మిత్యర్థః, రాజప్రవ్రాజనేన మత్కోదుఃఖపూర్వకమ ణస్యావశ్యం భావిత్వా దితి భావః, సర్వత్రైవకారోఽవధారణార్థః, ఆపోశ్నేర్లుఙ్, పుషాది త్వాత్సిచ్, రాజా దేశః, తథా భరతేన. మే మహ్యం, నివాపః పితృతర్పణం, ని. 'పితృ దానం నివాప స్స్యా' దిత్యమరః, తస్య సంబంధి నై వాపం, సంబంధార్థేఽణ్, అంబు ఉపకం, న ప్రదేయం నదాతవ్యం, భరతస్యార్యత్వేఽప్యనార్యాయా స్తవ దుర్భగ గర్భసంభూతత్వాత్, 'సర్వోఽపి స్వసిపక్షాని దుష్యేయుఃకో హ్యత్ర దోషతః' ఇతి న్యాయేన అయోగ్యతయా మమార్ధ్వదైహికక్రియా నకర్తవ్యే త్యర్థః, భవన్మరణభయా ద్రామే ప్రవ్రజితే ఆత్మనోఽపి మరణం సుసిద్ధిమ మేవేతి భావః, అత్ర పరేతపిణ్డనివాపోదక మిష్ట మేవ తథాపి న దేయ మితి నిషేధితత్వా చ్చిప్రనిషేధపక్ష్యాప్యనుప పద్యమానతయా ఆభాసత్వాత్తేవ నిజమరణ మాక్షిప్యతే ఇత్యాక్షేపాలంకారః, ఉక్తం చ విద్యానాథేన, 'సమానార్థతయాఽసిద్ధవిద్యాభాసోఽప్యాక్షేప' ఇత్యుపగమ్యతే.

---

1 ఆగమత్,

నై వాప మాత్మజసుఖా న్యహ మప్యనార్యే
నై వాప మంబు భరతేన న మే ప్రదేయమ్. 32
కించ.— వాస స్త్వచాం భవతు కించన తారవీణాం
ఛాయాద్రుమాశ్చ భవనాని భవంతు ధన్యాః,
కైకేయి తస్య శయనాని కథం భవేయుః

యథా చేష్టసిషేధస్యాప్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వం తథా ఆనిష్టవిధే రప్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వ మితి రామాభిషేకవిఘాతేఽపి పుత్రస్య రాజ్యలాభస్యా దితి లాఘవేన శీలవతీషు గణ్యత్వాభా వాద్యనర్థాంగీకారిత్వేఽపి స్వస్య వైధవ్యం స్వపుత్రస్య పితృకర్తృచారణానర్హత్వం చే త్యైహికాముష్మిక విరుద్ధ మనర్థద్వయం స్యా దితి వా మత్వా ఆస్తా దభినివేశా ద్విరతా భవిష్య తీతి మన్వానేన రాజ్ఞా భరత నివాపాంబుదానశ్లేషోపన్యాసేన నిజమరణం సూచిత మితి పరమరహస్యం, అత్ర రామాయణశ్లోకః, 'రామః కారయితవ్యో మే మృతస్య సలిలక్రియాం. సపుత్రయా త్వయా నైవ కర్తవ్యా సలిలక్రియే'తి: యద్వా భరతేన నై వాప మంబు మే న ప్రదేయ మితి కాకుః, ప్రదేయ మేవేత్యర్థః, రామప్రవ్రజనోత్తరక్షణమేవ నిజమరణస్యావశ్యం భావిత్వాత్తత్సన్నిధ్యభావేన భరత ఏవ మమూర్ధ్వదైహికక్రియా చరణ తత్పరో భవిష్యతీతి భావః. వసంతతిలకావృత్తం. 32

వక్తవ్యాంతరం విద్యత ఇత్యాహ—కించ చేతి. హే కైకేయి తస్య రామస్య, దివ్యాంబరధారిణ ఇతి భావః, తారవీణాం తరుసంబంధినీనాం, సంబంధార్థేఽణ్, 'టిడ్ఢాణ'ఇత్యాదినా ఙీప్, త్వచాం సంబంధి కించన కించిద్వల్కలాదిక మిత్యర్థః, ని, 'త్వక్ష్ణో వల్కం వల్కల మస్త్రియా'మిత్యమరః, వాసో వస్త్రం, భవతు, తథా, ధన్యాః శ్రీరామస్య నివాసత్వేన సఫలజన్మానః, ఛాయాప్రధానా ద్రుమా వృక్షాః ఛాయాద్రుమా నమేరుశరవః, కాకపార్థి వాదిత్వా న్మధ్యమపదలోపీ సమాసః, ని. 'ఛాయావృక్షో నమేరు స్స్యా' దితి శబ్దార్ణవః, నీరంధ్ర ద్రుమా వా భవనాని గృహాణి, భవంతు, దివ్యభవనసంచారిణ ఇతి భావః, 'వన్యా'ఇతి పాఠాంతరం 'కానన తారవీణాం, కానన రావీణా' మితి పారద్వయే ఽప్యనుశతికాదిత్వా దుభయపదవృద్ధిః, ఆనుశతికాదే రాకృతిగణత్వాత్, రుయు ర్మృగః, ని. 'కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశమ్బరహరిణా' ఇత్యమరః, తత్సంబంధినీనాం, త్వచాం ఆజినానాం, కింతు, త్వచ్చేతసఃతపఃహృదయాదసి, కఠినాని కఠోరాణి, త్వచ్చేతవీవాతికఠినం తతోఽప్యతికఠినత్వేఽపి లేపాం

త్వచ్చేతసోఽపి కఠినాని శిలాతలాని. 3౮
ఏవం భర్తృ భర్తృనతా ప్యార్ద్రచిత్తా
[1]మాభూ దేషా మంథరా క్రాన్తపృత్తిః,
రాకాచంద్రే రాజమానే [2]ఽన్యబాధం
వీరుచ్ఛన్నా చంద్రకాన్తస్థలీవ. 3౯

యోగ్యతా కిం వక్తవ్యేతి భావః, శిలాతలాని శిలాప్రదేశాః, శయనాని శయ్యాః, కథం, భవేయుః, వల్కలచ్ఛన్నద్రుమైర్యథాకథంచిద్దేహయాత్రా భవిష్యతి, కింతు శిరీషపుష్పాధిక సౌకుమార్యసంపన్న శరీరస్య వాంసతూలకాతల్పస్యావిచలితస్య కఠినతర శిలాతలాన్యేన శయనాని భవితుం నార్హాంతీత్యర్థః, ఏత దేవ మమ హృదయం నికృంతతీతి భావః, వృత్తంతు పూర్వవత్. 3౮

ఏవ మితి. ఏవముక్తరీత్యా, భర్తా తాచ్ఛీల్యేన భరణకర్తా, లేన ప్రాణేశ్వరేణ దశరథేన, 'భృఞ స్తాచ్ఛీల్యే తృక్' భర్తృనతా ఆపవాదితాపి, ని. 'భర్తృనం త్వపవాదన' మిత్యమరః, మంథరయా పిశాచకల్పయా క్రాంతా ఛన్నా నిహ్నుతేతి యావత్, పృత్తి స్సద్వర్తనం యస్యా స్సా, ని.'పృత్తి ర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః, ఏషా కైకేయీ, రాకాచంద్రే పూర్ణిమాచంద్రే, ని. 'పూర్ణేరాకాసితాకర' ఇత్యమరః, అబాధం మేఘావరణాది ప్రతిబంధరహితం యథాతథా, రాజమానే ప్రకాశమానేసత్యపి, వీరుచ్ఛన్నా లతాచ్ఛాదితా, ని.'లతా ప్రతానినీ వీరు'దిత్యమరః, చంద్రకాంతస్థలీ చంద్రకాంతమణి భూమి రివ, 'జానపదే'త్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీప్, ఆర్ద్రచిత్తా స్నేహార్ద్రహృదయా, రామాభిషేక విఘాతాభినివేశపరాస్తు ఖలు యావత్, మాభూత్ నాసీత్, న హి దుష్టా క్రాంతాః ప్రయత్నే నాపి ప్రకృతిం ప్రతిపద్యంత ఇతి భావః. అత్రమాఙో నఞర్థకత్వా న్నాస్తి లఙోనాశీరర్థత్వావకాశః, అత్ర సత్యపి భర్తృనతత్వకారణే చిత్త స్యార్ద్రీభావరూపకార్యానుదయాత్ విశేషోక్తి రలంకారః, 'తచ్చాన్యస్యా మనుత్పత్తి ర్విశేషోక్తిర్నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్, తథా మంథరాక్రాంత పృత్తిత్వస్య విశేషణగతాచ్చిత్తార్ద్రీభావాభావం ప్రతి హేతుత్వా త్కావ్యలింగ మలంకారః, తథా చ చంద్రకాంతస్థలీపక్షేత్యత్ర ఉపమేతిత్రయాణా మన్యోన్యసాపేక్షత్వాత్సంకరః, కాలినీ వృత్తం,'కాలిన్యుక్తమ్తా తగౌ గోఽబ్ధిభిశ్చే' రితి లక్షణాత్. 3౯

---

1 నాభూత్.2 నిశాయాం.

గ. తదను ముహూర్తమాత్ర మపి రామముఖావలోకనసుఖ మను
బుభూషుః కుమార మానయేతి దశరథ స్సుమన్త్ర మాదిదేశ. ౪౦
గ. తేన సత్వరం రాజభవనం[1]ప్రవేశితో రామః కృతప్రణామః పిత
ర మయథాభూతముఖ[2]వికాస మారా దాలక్ష్య [3]చకితమతిః కి మిద
మితి కైకేయీ మన్వయు ఙ్క్త. ౪౧
సాఽపి పాపాశయా ప్రత్యవాదీత్. ౪౨
వత్స ప్రతిశ్రుతవరద్వయనిర్వహణే ప్రవీణేతరః తాత స్తే

తదన్వితి. తదను కైకేయీచిత్త స్యానార్ద్రీభావానన్తరం, ముహూర్తమాత్రం, క్షణమాత్రం, ఘటికాద్వయమపి నా. సమనన్తరం శ్రీరామ విరహస్యావశ్యం భావి త్వాదితి భావః, ఏతేనకైకేయ్యానివార్యనిశ్చయత్వ మగర్భ్మీరో రాజ్ఞో రామప్ర వ్రజన వినిశ్చితత్వం చ సూచ్యత ఇత్యవగంతవ్యం, ని. 'ముహూర్తమల్పకాలే స్యాద్ఘటి కాద్వితయే ఽపిచే'తి విశ్వః, రామమ ఖాలోకనేన యత్సుఖ మానందస్త దనుబుభూషుః అనుభవితుమిచ్ఛుః, శ్రీరామం దిదృక్షుస్స న్నిత్యర్థః, భుప స్సన్నంతా 'త్సున్నాశంస భిక్షుఉ,' దశరథః, కుమారంరామ, నూనయు సమీపం ప్రాపయేతి: సుమంత్రం నామ, మంత్రిణ, మాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస. ౪౦

లేనేతి. లేన సుమంత్రేణ, సత్వర మవిలంబితం, రాజ్ఞోవిలంబాసహిష్ణుత్వా దితి భావః, ని. 'సత్వరం చపలం తూర్ణ మవిలంబిత మాశుచే'త్యర్థః, రాజభవనం దశరథ గృహాం, ప్రవేశిత స్సన్ విశేర్ణ్యంతాత్కర్మణిక్తః, రామః, కృతప్రణామః కృతాభి వాదన స్సన్, ఆయథాభూతః పృథగ్భూతః ప్రాగ్వాపేక్షయా విలక్షణః ముఖవికాసో వక్త్ర శ్రీర్యస్య తం, పితరం, దశరథ, మారా త్సమీపే. ని. 'ఆరాద్దూర సమీపయో' రిత్యమరః, ఆలక్ష్య దృష్ట్వా, చకితమతిః భయసంభ్రాన్తబుద్ధి స్సన్ ఇదం రాజ్ఞో ముఖ వికాసరాహిత్యం, కిం ఋతోవాఽన్యత, మితి భీత్యా, ఇత్యేవం, కైకేయీ, మన్వయు ఙ్క్త అపృచ్ఛత్, ని. 'ప్రశ్నేఽనుయోగ పృచ్ఛా చే'త్యమరః. ౪౧

సేతి. తతః, పాపాశయా పాపాభిప్రాయా, దుస్సంకల్పేతి యావత్. ని. 'ఆశ య స్స్యా దభిప్రాయే మానసాధారయోరపీ'తి విశ్వః, సా కైకేయ్యపి, ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ, శ్రీరామప్రశ్నస్యోత్తరం దదావిత్యర్థః, వదే ర్లుఙి సిచి వృద్ధిః. ౪౨

తదేవ వివృణోతి - వత్సేతి, హేవత్స రామ, తే తవ, తాతః పితా. ని. 'తాత స్తు జనకః పితే'త్యమరః. సంప్రతీదాసీం, ప్రతిశ్రుతం పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం యద్వరద్వ

---

1 ప్రవేశిత స్తతః. 2 విలాస. 3 చకితః.

సంప్రతి సానుశయస్తనయవాత్సల్యాత్తత్క్షమక్షాపత్రాసాచ్చ గాఢమగాధే శోకసాగరే నిమజ్జతీతి. ౪౩

వరద్వయం తావత్తవ [1]మునిపృత్థ్యైవ వనే వర్తన మనే రవనం భరతస్యేతి. ౪౪

రామస్తదాకర్ణ్య ప్రముదితహృదయః కృతాంజలి[2]రేనాంప్రతి వ్యజిజ్ఞపత్. ౪౫

యం తస్య నిర్వహణే సమర్థనే, పరస్వయం సమనాక్షరం స్వయమేవ వివక్ష్యతి, ప్రవీణో నిపుణః తస్యా ధితరః, అసమర్థ స్స న్నిత్యర్థః. ని 'ప్రవీణే నిపుణాస్థిష్ణ విజ్ఞనిష్ణాత శిక్షితా' ఇత్యమరః, అత్ర వీపసానుశయ స్సన్నుపస్సంతాపస్సన్. ని. 'రంధ్రే శబ్దేఽథానుశయో దీర్ఘద్వేషానుతాపయో' రిత్యమరః, తనయే స్వపు, వాత్సల్యాత్ స్నేహాత్. వి. 'శ్రీమాన్ స్నిగ్ధస్తు వత్సల' ఇత్యమరః, తథా సత్యత్యాసః భూతాభిషేకాకరణ ప్రయుక్తసత్యవిపర్యాసః, తత్ప్రాసాత్తత్ప్రయుక్తాచ్చ హేతోః, గాఢే గమ్భీరే, దుస్తరే ఇత్యర్థః, శోకసాగరే దుఃఖార్ణవే, గాఢం భృశం, అసంభావితోన్మజ్జన మిత్యర్థః. ని. 'ప్రగాఢం భృశకృచ్ఛ్రయో' రిత్యమరః, మజ్జతి నిమగ్నో భవతీత్యేవం ప్రత్యవాదీదితి పూర్వేణసంబంధః. ౪౩

కిం తదద్వయమిత్యాశంక్యాహ మాహ—వరేతి వరద్వయం వరయుగళం, తావచ్ఛబ్దోఽవధారణార్థకః. ని. 'యావత్తావన్న సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణే' ఇత్యమరః, తవ భవతః, మునిపృత్థ్యై తాపసపృత్థ్యైవ, ఏవకారో భేదబుద్ధిజనక వృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థః, వనే దండకాదనే, వర్తనం చతుర్దశసంవత్సరావస్థానం, తథా, భరతస్య, అవనే రవనం భూరక్షణంచ, 'అవ రక్షణే' భ్వాదేర్ల్యుట్, తవ ఏవ వివక్షితా వధిః, భరతస్య భూపరిపాలన మపర ఇత్యర్థః. ఇతి రాజ్ఞ్య సమాప్తే, అథవా, ఇతి చ ప్రత్యవాదీ దితి సంబంధః, యద్వా, ఇతి వరద్వయం తావత్ వరద్వయం ఖల్వి త్యన్వయః. ౪౪

రామ ఇతి. రామస్తు ద్వరద్వయ, మాకర్ణ్య సవిశేషం శ్రుత్వా, ప్రముదితహృదయః, ధీరోదాత్తతయా వికార మంత స్సంస్తభ్య, సంతుష్టాంతఃకరణ ఇవ సన్, ధీరోదాత్తలక్షణం తు, 'మహాసత్త్వోఽతిగంభీరః కృపావా నవికత్థనః, సుపర్ణాచలవద్ధీరో ధీరోదాత్త స్స సంమతః, ఇతి ఏతేన ధైర్య ముక్తమ్, 'మనసో నిర్వికారత్వం

---

1 వన్యపృత్థ్యైవ. 2 ఏనాంప్యజిజ్ఞపత్.

ప. భీతో భూభరతశ్చ కిం మంబ భరతః? కిం వా వక్తవ్యం త్వయా
త్రస్త స్తోఽహం? సగరాన్వవాయకకుద స్తాతః కుత శ్శోచతి?,
దివ్యాయా స్సరితో నివాపకరణా ల్లగ్ధ్వం ప్రతిజ్ఞా మిమా

ధైర్యం న త్యజసి హేతు'ష్వితి రసికాః. ఆత ఏవ, కృతాంజలిః విరచితకర సంపుటో, విభక్తినియమవిధేయతాలక్షణ మేతత్. ఏనాం కైకేయీం ప్రతి, వ్యజిజ్ఞపత్-విజ్ఞాపయామాస. రగి

త దే వాహ, భీత ఇతి. హే అంబ మాతః, సి 'అంబా మాతాఽథ బాలా స్యా'దిత్యమరః, 'అంబార్థనద్యో ర్హ్రస్వ'స్య ఇతి హ్రస్వః. అత్ర సపత్నీ మాతృత్వేఽపి సాంప్రతికవిరోధా చరణతత్పరత్వేఽపి భర్తృప్రాతికూల్యపరాయణత్వేఽపి స్వయం నిర్వికారత్వా దేవ మామంత్రితవా నిత్యనగంత్యమ్. భరతః త్వత్పుత్రః, భూభరతః భూభారాత్, న తు వృథాభారాత్, పంచమ్యాస్తసిః. 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ. భీతః భయవిభా)న్నః,కిం, న భీత ఏవేత్యర్థః తథాఽహం రామః, పావయతీతి పావనా త్పవిత్రశబ్దా)హేతోర్, న తు నైరర్థక్యాపాదకాత్ 'పూఙ్ పవనే' కర్తరిల్యుట్ వనాత్ తపోవనాత్, పూర్వవత్సంధీ, త్రస్తో భీతః, కింన త్రస్త ఏవేత్యర్థః. సి. 'చతుర్థ పరలకారో భీతి రీక్ష స్యాభ్వసంభయ' మిత్యమరః. అత స్సగరస్య నగరచక్రవర్తినః అన్వవాయస్య కులస్య కకుదః శ్రేష్ఠః, అగవా, సగరాన్వవాయానాం రాజ్ఞాం శ్రేష్ఠః. సి 'వంశోఽన్వవాయ స్సంతాన' ఇత్యమరః. 'కకుద్వత్కకుదో శ్రేష్ఠే వృషాంగే రాజలక్ష్మ'ణీతి విశ్వప్రకాశాః. అత్ర సగరాన్వవాయగ్రహణం సర్వేషి సగరపుత్రాణాం భగీరథాదయో రాజానః దుస్తరప్రతిజ్ఞాపారావారపారీణా ఏవ, అత స్తత్కులశ్రేష్ఠ స్యాస్య ఈదృక్ప్రతిజ్ఞాకార్యాతరణం కియదితి సూచనార్థ మిత్యనగంతవ్యమ్, అతోఽస్య త్వితా మాత్మశపుత్రజనకః, దశరథః, కుతో హేతోః, శోచతి ఖిద్యతి, న కుతోఽపి శోచితవ్య మిత్యర్థః. శోకకారణయో రుభయో రప్యన్యతర స్యాభావా దితి భావః, తత్కృత ఇత్యాశంక్యాహ, దివి భవా దివ్యా, తస్యా స్సరితోవియద్గంగాయాః, నివాపకరణా త్పితృతర్పణాంజలివిధానాత్, ఆస్మత్పూర్వమహారాజభగీరథ కర్తృకా దితి భావః. సి. 'నివాపః పితృతర్పణ' మిత్యమరః, ఆప్నీ మహ్యాం, న తత్సమా న తతోఽప్యధికా వేత్యర్థః, 'హోతో గుణవచనా' దిత్యజీప్. ఇమాం ప్రతిజ్ఞాం వరద్వయరూపాం, అయ మస్మత్తాతః, ఆవాభ్యాం

---

1 ఇహపూరయిష్యతి.

మావాభ్యా[1]మభిపూరయిష్యతి నచే త్పుత్రీకథం స్యాదయమ్.
వనభువి తనుమాత్రత్రాణ మాజ్ఞాపితం మే
సకలభువనభార స్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని,
తదిహ సుకరతాయాం పూర్వయో స్తుర్కితాయాం
మయి పతతి గరీయా నంబ తే పక్షపాతః. ౪౭

స చ ఆవాం చ ఆవాం తాభ్యాం, సాధనభూతాభ్యాం, భరతేన మయా చేత్యర్థః, 'త్యదాదీని సర్వై ర్నిత్య'మితి సర్వాగ్రహణా దన్యదాదినా భరతేన స కథస్మద స్మదాదిత్వా దేకశేషః, 'యువావౌ ద్వివచనే' ఇత్యాదేశః, యుష్మ దస్మదో రనాదేశ ఇత్యాకారోఽంతాదేశ శ్చ. నాభిపూరయిష్యతి చేత్ న నిర్వహిష్యతి చేత్, కథం కుతః, పుత్రీ ప్రశస్తపుత్రవాన్, ప్రశంసాయామినిః, స్యాత్ భవేత్, న స్యా దేవ, పుత్రాన్ మోన్ నరకా త్త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా అనన్యసాధారణనిరయోద్ధరణైకసూత్రా ణాం పుత్రాణామస్మాకం జనకే బహుశ్లేషభాగనోఽస్య రాజ్ఞోఽస్మత్పూర్వరాజస్య నిర్వ్యూఢప్రతిజ్ఞాపేక్షయా అల్పకరాయా ఆస్యా నిర్వహణాభావే కుతో వా నః పుత్రశబ్దవాచ్యతా? కుతోఽయం వా పుత్రవాం స్యాత్తస్మా దావాభ్యా మేవ దవశ్య మస్మోద్ధరణీయతే తాతే నాపి న శోచితవ్య మిత్యర్థః శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౪౬

పనేతి. హేఅంబ, మేమమ్యాం, వనభువి కాన్తారసీమ్ని, తనుమాత్రస్యామామక దేహస్యైకస్యైవ, త్రాణం రక్షణ మల్పభారభరణ మిత్యర్థః, ఆజ్ఞాపిత మాదిష్టం, మయైత త్సుకరమితిభావః, కింతు వత్సో బాలః, భారోద్వహనాసమర్థ ఇతి యావత్, తస్య భర తస్య స్వగర్భసంభూతత్వ, ముర్ధ్ని శిరసి, సకలభువనభారః - అశేషభూభారః, గురుతర త్వా ద్దుర్వహత్వార్థః, స్థాపితో నిక్షిప్తః. ని 'భువనం విష్టపే లోకే సనిలేఽపి వియత్య' పీతి విశ్వః, త త్తస్మా త్కారణా, దిహ అస్మిన్ కార్యవ్యవసితే, ఆవయోః, భర తస్య మమచే త్యర్థః; సుకరతాయాం సౌకర్యే, తర్కితాయాం ఆలోచితాయాంసత్యాం గరీయా గురుతరః, గురుశబ్దాదీయసునా 'ప్రియస్థి రే'త్యాదినా గురాదేశః, తే తవ, పక్షపాతః ఆదరః, మయి, పతని-ప్రసరతి, స్వతనయే భరతే సపత్నీనందనే మయి చావరాన్నాపరాధ్యం సుఖాసుఖసంపాదకరాజ్యాభిషేకసంవాసవిధానార్థం ప్రయత్నః కృతః సోఽయం విచార్యమాణే విపరీతో జాతః. అత స్త దేత ద్దురూకరప్రవృత్తో మర్కటభావన్యాయప్రాయం సుఖార్థం చందనలేపే వాతోద్రేకప్రసంగకల్పం చాభూ దిత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనాలంకారః. విరుద్ధకార్య సోత్పత్తి ర్య త్రాసదర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా సా స్యా ద్విషమాలంకృతి స్త్రిధే'తిలక్షణాత్, మాలినీవృత్తమ్. ౪౭

కించ.—తాత స్వవాచా వ్యవహృత్య హృద్యం
వత్సాభిషేకోత్సవమంగళం మే,
ప్రణామసంజ్ఞస్య మయార్పితస్య
కిం పూర్ణపాత్రస్య న పాత్రమూసీత్.
గ తృష్ణ మశనిహత ఇవ పర్వతః సర్వతః పరిత్రవదహన ఇవ

ఆ. ఆస్తాంతావ ద్భ్యుక్తిరచనాసు నిశ్చితం వక్తవ్యాంతర మస్తీత్యాహ-కించేతి. తత్పూర్వకారమే వాహ—తాత ఇతి. తాతోఽస్మత్పితా' స్వవాచాస్వనుఖోచ్చారితేన ఓయోగవచనేన, భవత్స్వచనే నైవ భరతాభిషేక మఖినందయతోమమ స్వవచనేనచే త్కిముపక్రమ్య మితిభావః. హృద్యం మనోహారం, వత్సస్య ఉభయోరప్యుభలాలసీయస్య భరతస్యాభిషేకో ముత్థాభిషేక స్సమీపీభోత్సవః 'ఉత్సాలే హర్ష మి త్యేష ఉత్సవః పకీర్తిత'ఇత్యుక్తలక్షణః సవిశమంగళం కల్యాణం, మే మమ్యం, వ్యవహృత్యోక్త్వా, కథయిత్వేతి యావత్. ని. 'వ్యాహార ఉక్తి ర్లపిత'మిత్యమరః. మయా, ఆర్పితస్య దత్తస్య, ప్రణామసంజ్ఞస్య నమస్కారాఖ్యస్య, పూర్ణపాత్రస్య ఉత్సవాదిషు దేయు వస్తునః, పాత్రయోగ్యః. నాసీ త్కిం నభవతీ కి? మితికాకుః, తాతేన భరతాభిషేకకి క్రియత ఇతి వక్తవ్యం. మయా చాంగీకారపూర్వకం ననుస్కృవ్యంచే త్యర్థః. సత్య సంధస్య స్వస్య స్వముఖోచ్చారణే క స్సంశోచః? తతో నిస్సంశోచం పనస్థితి తాత్ప ర్యమ్ 'ఉత్సవాదిషు యద్దేయం పూర్ణపాత్రం త దుచ్యత'ఇత్యభిధానాత్. ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః, అత్ర నాసీ త్కిమితి కాక్వా రాజ్ఞో యోగ్యతా పాదనద్వారా రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణ మాక్షిప్యత ఇతి గుణీభూత వ్యంగ్యమ్. తదుక్తమ్ 'ఆరూఢ మురు స్సాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగ మస్ఫుటమ్, సందిగ్ధ తుల్యప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్త మసుందర'మితి వృత్త ముపజాతిః. ర౯

తృష్ణమితి. తస్మిన్నేవ క్షణే, రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణసమయ ఇత్యర్థః ఆత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, పజ్వలద్భ్యో దశభ్యః. ని. 'పజ్వలద్దశాశీర్షచ్ఛందోదశ సంఖ్యాళిషు స్త్రియా'మితిశోశః. ఆశనినాతో వజ్రవిదారితః, పర్వత ఇవ, పర్వత స్స మంతా, ప్లవీకృతవదవానోర్వ్యాప్తవడవాగ్నిః, పనస్పతి ర్వృక్షఇవ, ని. 'పనస్పతి ర్వృక్ష మాత్రేవినా పుష్పైఃఫలప్రద'ఇతి నిశ్వః. దివఃస్వర్గస్య పతి ర్దివస్పతి రింద్రః. ని. 'శత మన్యు ర్దివస్పతి' రి త్యమరః పష్ఠ్యాః 'పతిపుత్రే' త్యాదినా అలు కసాకాదిత్వాత్ విసర్జనీయస్య సత్వం; తస్య పదా దృశేన ప్రచ్యుత్యా విధురః విక్లిష్టః, ని 'విధురః పత్న్యపేతే స్యా త్క్లిష్టవిక్లిష్టయో రపీ'తివైజయంతీ నహుషోయయాతిపితేవ,

వనస్పతి ర్దివస్పతిపదభ్రంశాదధుర ఇవ నహుషః పపాత నిస్సంజ్ఞః పఙ్క్తి-రథః. ౪౯

తత స్సా పిత్రు[1]నిదేశ మవిచారయచి రాదాచరేతి రామ మాదిదేశ సపమః —

౫. మాతు రాజ్ఞాం వహ న్మూర్ధ్నా మాలా మివ మహోయశాః,
వనాయ రామో వవ్రాజ జగతా నువనాయ చ. ౫౧

౬. అసౌ సమూసాద్య సదృశ్యః కౌసల్యాసదన మభిషేకక్రతిబంధం కైకేయీనిర్బంధ మాత్మన శ్చ వనవాసం ప్రణామాసంతరం తస్యై న్యవేదయత్. ౫౨

నిస్సంజ్ఞో విచేతనస్సన్ పపాత, రామవిరహాసహిష్ణుత్వాన్మ మూర్ఛేత్యర్థః, పురాకల్పే, నహుషః, ఋతశ్చి త్సుకృతోపచయా త్స్వర్గే ఇంద్రత్వం ప్రాప్య, తత్ర నిజావంకారహుం కారప్రతిపేధేన ఋంభసంభావిత భుజంగో భవేతిశప్తః; స్వర్గపదా త్పుణ్యక్షయే భువి పపాతేతి పౌరాణికీకథా. వక్ష్యతి చారణ్యకాండే. ఉపమాలంకారః. ౪౯

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, సాకైకేయీ, పితుర్దశరథస్య, నిదేశ మాజ్ఞాం, అవిచార మనాలోచనం, అదిరా జ్ఞ్యడిని, అచర, విధేహీతిరామ మాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస. ౫౦

తతోరామ ఇమకార్షీ దిత్యాహ —సఇతి. యోఽయం కైకేయ్యాజ్ఞప్త స్స ఏషః. మాతురితి. మహాయశాఃకీర్తిసంపన్నః, రామః, మాతుః కైకేయ్యాః, ఆజ్ఞాం వనవాసాయ ప్రజిహీర్షయం యుపళాసనం. మాలాం పుష్పస్రజమివ, మూర్ధ్నా, వహన్, శిరసా ధారయన్నిత్యాదరో క్తిః. వనాయ దండకావనంగంతు మిత్యర్థః.' క్రియార్థోప పదస్యే' త్యాదినాచతుర్థీ. తథా, జగతా నువనాయ జగద్రక్షణాయచ, వవ్రాజ జగామ వనం ప్రతీ తంతుమైచ్ఛదిత్యర్థః. వనవాసే దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనాభ్యాంలోక నిర్వాహస్య జాయమానత్వా 'జ్జగతామువనాయ చే'త్యుక్త మిత్యవగంతవ్యమ్. ఉపమాలంకారః. ౫౧

ఆసావితి. అసౌ రామః, సదృశ్యః, అవిలంబేన, కౌసల్యాసదనం నిజమాతృగృహం, ఆసాద్య ప్రవిశ్య, అభిషేకస్య నిజరాజ్యాభిషేకస్య, ప్రతిబంధ మంతరాయభూతం, కైకేయ్యా నిర్బంధం సంకటం, నరదృష్యాఖ్యపాశేన రాజానం నిర్బధ్య భరతస్యాభి

---

1 నిదేశవిచార మచిరమ్; నిదేశ మవిచారం.

[1]నైత దాకర్ణ్యవిదీర్ణహృదయా విషదిగ్ధముఖశిలీముఖవిద్ధశ్రవణ
యుగళేవ సహసా నిపత్య విలలాప. ౫౩

ప రేఖారథాంగసరసీరుహశంఖచిహ్నౌ
శ్రీమంకరౌ తవకరౌ జగతాం త్రయాణామ్,

వేఁ ప్రవర్తనరూపాన్నివేశ మిత్యర్థః. తథా, ఆత్మనో పనవాసంచ ప్రాణాధానాంతరం నను పూర్వాధానాంతరమేవ, తస్మై కౌసల్యాయై, న్యవేదయత్ కథితవాని త్యర్థః. ౫౩

నైతచ్ఛలి. సాకౌసల్యా, నిత ద్రామవనవాసవచన మాకర్ణ్య శ్రుత్వా, విదీర్ణ హృదయా విగతాంతరంగా సతీ, తస్య పుత్ర ప్రహారప్రాయత్వాదితిభావః. శిలీ శల్యం ముఖే యస్య శిలీముఖ విషదిగ్ధం విషదూషితం ముఖ మగ్రభాగో యస్యస ఉక్తో యః శిలీముఖో బాణః, ని. 'ముఖం స్యా దగ్రభాగేఽపి, ఆదిబాణో శిలీముఖా' విత్యభియత్రా ప్యమరః. తేన విద్ధం సంప్రత్యశక్తం శ్రవణయుగళం కర్ణయుగ్మం యస్యా సా, తథోక్తే వేత్య ర్థో వా. తథాచైతస్వచనస్య విశిష్టబాణవదత్యంత దుస్సహత్వం సూచ్యతే. సహసా శీఘ్రం స్వరాది పాఠా దవ్యయ మితి శాకటాయనః. నిపత్య భువి పతిత్వా, స్థాతుమశక్యత్వాదితిభావః. విలలాప పరిదేవితవతీ. ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. ౫౩

అ. తదేవాహ-రేఖేతి. రేఖావిన రథాంగాని చక్రాణిచ సరసీరుహాణి చ శంఖా శ్చ రథాంగాద్యాకారరేఖా ఇత్యర్థః. తే చిహ్నానియస్య తస్మిన్, సాముద్రికశాస్త్రోక్త మహాభాగ్య సంపత్తిసూచంతయా తాదృగ్లక్షణలక్షిత ఇత్యర్థః. త్రయాణాం జగతాం భూర్భువస్స్వర్లోకానాం, స్వర్గస్య తృతీయపాతాళానాం వా, ఉపలక్షణ మేతత్; ఆశేష లోకానామిత్యర్థః. శ్రీమంకరౌ లీతి శ్రీమంకరే, శుభకరే, 'శ్రీమత్ప్రియమద్రేఽన్నే' తిఖండే 'అమంద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః. తవ, కరేఽస్మే. ని. 'బహిహస్తోంశకి కరా'ఇతి హ్యమరః. కాంతారే అరణ్యే కాంతానా మభ్యసహారో బిలానాం మూలవిశేషా ణాంఖననమవదారణం, ని. 'కాంతారం పర్వదుర్గమ'మిత్యమరః. రచయ విధేహి, జీవనో పాయార్థ మితి భావః. ఇతి నుత్వేతిశేషః, భగవాన్ 'ఉత్పత్తించ వినాశంచ భూతా నా మాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యా మవిద్యాంచ స వాచ్యోభగవా'నితి వ్యుత్పత్తిలక్షణః. పరిష్మిః, ప్రతిసరం హస్తసూత్రం, ఆముక్తవాన్ నిబద్ధవాన్, ఆజ్ఞప్తిభ్యాం పరస్య ముచధాతో ర్ణంతకార్థకత్వం. ని, 'ఆముక్తః ప్రతిముక్తశ్చే'త్యమరః. నూనం, అన్యా

---

1 ఏతత్. 2 భూమ్యాం నిపత్య.

కాంతారకందఖననం రచయేతి నూన
[1]మాముక్తవా స్పృతిసరం భగవా న్వసిష్ఠః. ౫౫
గ. తత్ర సౌమిత్రి రతి రాత్రప్రవృద్ధచున్యశ్శతమన్యుసమానమగ్ర
జన్మానం ప్రత్యేవ మకథయత్. ౫౫
ఆర్య నైకార్యమిదమ్. ౫౬
[2]లోకగర్హ్యాణామాయాణాం కైకేయ్యాః వచసారజసాజగసా చ సమా
క్రాంతస్వాంతతయాకృత్యాకృత్యనివేకమూఢస్య రాజ్ఞః ప్రజ్ఞాశైథిల్యా

థా కథమేవం భవేదితిభావః. ని. 'నాప్రసూతా ఒసుతేవాస్తసూత్రే ప్రసిసరోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. అత్ర రాజ్యాభిషేకాంగత్వే నాముక్తస్య ప్రసిసరస్య కందఖననార్థత్వే నోత్ప్రేక్షితత్వా దుత్ప్రేక్షా. సాచ నూనమితి స్యంజనసభ్యా ద్వాచ్యా 'యుక్తార్థ ధర్మసంబంధా దన్యత్వే సోపకీర్తితమ్, ప్రకృతం హి భవే త్సిద్ధా స్తా మువ్ప్రేక్షాం ప్రచక్షతే' ఇతి లక్షణాత్. ౫౪

ఆ. అత్రాంతరే రామాభిషేకవిఘాత మసహమానో నిరూఢాభిమానో లక్ష్మణ స్తావ దూచ ఇత్యాహ-తత్రేతి. తత్ర కౌసల్యావిలాపసమయే, సుమిత్రాయాం అవక్ష్యం సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణః, 'బాహ్వోర్విభ్యశ్చ' తీక్ష్ణ ప్రత్యయః. అగిమాత్ర ప్రవృద్ధమన్యా శ్రీరామవనవాసకథాయాం శ్రోతుమశక్యత్వా దత్యంత ప్రవృద్ధకోపస్య, శతమన్యుస మానం భోగైశ్వర్యాదిసంపత్త్యా ధనస్తుత్యా, మిత్యుపమా. అగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం, శ్రీరామం ప్రత్యేవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయ దవోచత్. ౫౫

ఆ. తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి—ఆర్యేతి. హేఆర్య పూజ్య, ఇదమేతన్న కార్యం అయుక్తం, తవై తన్నో పపద్యత ఇత్యన్వయః. ౫౬

ఆ. కిమివ మిత్యత్రాహ-లోకేతి. లోకగర్హ్యాణాం లోకనిందాయాం, ని. 'అథాన్య నిందా చ గర్హ్యాణ' ఇత్యమరః. కైకేయ్యాః వచసా విప్రలాభేన, రజసా రజోగుణేన చ, ని. 'రజోరజోగుణ ధూళి' పరాగా స్త్రవయోరపీ' తి శాశ్వతః. జరసావార్ధకాపస్థయాచ, 'జరాయాశ్చ జర సన్యతరస్యా' మితి జరాశబ్దస్య జరసాదేశః, సమాక్రాంతస్వాంతతయా సమభిభూతాంతఃకరణతయా, హేతునా, ని. 'స్వాంతం హృ న్మానసం మన' ఇత్యమరః. కృత్యాకృత్య వివేకమూఢస్య కార్యాకార్య వివేకశూన్యస్య, ఉక్తత్రితయమధ్యే ఏకైక మప్యనర్థాయ భవతి మేళనే తు కిము వక్తవ్య

---

1 ఆబద్ధవాక్. 2 అకార్యం. 3 లోకగర్హ్యాణీయాయాః.

న్నిస్స్పృహేణ వచసా సంత్యజ్య రాజ్య మటవీపర్యటనం విధాతుమ్. ౫౭

కింతు తుభ్య మనర్థయమానాయ ప్రథమ మేవ పిత్రా ప్రదత్తా
నను పృథ్వీ. ౫౮

ఋత్రధర్మోఽపి [1]ధర్మ్యా త్పథః [2]ప్రమా ద్యాపి వర్ణాశ్రమరక్షణతః

మితి భావః. రాజ్ఞి, ప్రజ్ఞాశైథిల్యా దబ్ధిమాంద్యాత్, నిస్స్పృహేణ వచసా నిర్గతే నానర్థకవాక్యేన, రాజ్యం ప్రజాపరిపాలనాత్మకం రాజకృత్యం సంత్యజ్యసహాయ, అట వీపర్యటన మరణ్యసంచారం విధాతుం కర్తుం, అకార్యమితి పూర్వేణసంబంధః. ౫౭

అ. నను భవతు యథాతథావా శ్రేయస్కామేన పుంసా గురునిదేశోఽవశ్యం కర్తవ్యః, అన్యథా నిషేధస్మరణా దిత్యాశంక్య తత్ర యుక్తిం వక్తి - కింత్వితి. కింతు, తతః కిముచ్యతే చేదిత్యర్థః. అనభ్యర్థయమానాయ అయాచమానాయ, పునఃపున ర్యాచ్ఞా నిర్బంధేనానుపద్రవకారిణ ఇత్యర్థః. అభ్యర్థయమానాయైవ దత్తం పున ర్నగ్రాహ్యం అనభ్యర్థయమానాయ చేత్కిము వక్తవ్య మితి భావః. 'ఆత్రేర్మయ్యలేర్థయాయాశ్చావరోధదోహో'ఇతి వచనాత్ తుభ్యంభవతే, 'కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్ర దాన' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. పిత్రా, పృథ్వీ భూ, ర్దత్తా నను విసృష్టాఖలు, అతఃప్రగృహీతానూనా పునరగ్రహణేన తవాపి ప్రతిగ్రహపరిత్యాగదోషః తస్యాపి నత్వయం దత్తాపహరణదోషః; తస్మా దుభయతారకత్వాత్త్వయా పున రవశ్యంపృథ్వీ గ్రాహ్యేతి తాత్పర్యమ్. ౫౮

అ. నను తథాపి న మమాయం ధర్మ ఇతి పురుషార్థవ్యవస్థితి హేతుత్వా దితి న మంతవ్యమ్. 'ఋత్రియస్య పరో ధర్మ ప్రజానా మేవపాలన' మితి మనువచనాత్. వస్తుతః ధర్మమార్గభ్రంశేఽపి సమ్యక్పరిపాలనతత్పరస్య మోక్షసాధకత్వా దిత్యా హ—ఋత్రేతి, సమీచీన స్సనుర్థః. ఋత్రధర్మ ఋత్రియకులాచారోఽపి, వస్తుస్వభావావ ధారణార్థకోఽయ మితిశబ్దః ధర్మా దనపేతోధర్మ్యా 'ధర్మ పథ్యర్థన్యా'మితి యత్ప్రత్యయః, తస్మా, త్పథో మార్గాత్, 'జుగుప్సావిరామే' త్యాదినా పంచమీ, ప్రమాద్యాపి ప్రమాదం ప్రాప్యాపి, ధర్మమార్గానపహితో భూత్వాపీత్యర్థః. వర్ణా బ్రాహ్మ ణాదయః ఆశ్రమా బ్రహ్మచర్యాదయః తేషాం రక్షణతః పరిపాలనాద్ధేతోః, ప్రాయేణ భూమ్నా, ని. 'ప్రాయో భూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరః, పురుషం, నితరాం శ్రేయో నిశ్శ్రేయసం అచలురాదినా సూత్రేణాచ్ప్రత్యయాంతో నిపాతితః. తస్మిన్ సకలపురు

---

1 సత్యాత్పథః. 2 ప్రమాద్యోఽపి.

సమీచీన: ప్రాయేణ పురుషం నిశ్రేయసే నియోజయేత్. ౫౯
నియతం నియతిబల మతిలంఘ్య పౌరుష మేవ [1]ధీరస్య పురుషా
ర్థాన్ [2]సమర్థయేత్. ౬౦
ప. మాభూత్త్వత్పదపద్మయో ర్మరుణిమా కాంతారసంచారత:

షార్థాభ్యుపేతో మోక్షే, నియోజయేత్ ప్రవర్తయేత్, మోక్షాధికారిణం కుర్యా దిత్యర్థ:, కుతశ్చిత్కారణాద్ధర్మ మార్గప్రస్థితే వైగుణ్యేఽపి స్వధర్మత్వా త్స్వకృత్యపరిపాల నాత్మకస్య క్షత్రధర్మస్య మునిసోదితాటవీ పర్యటనరూప పరధర్మానుష్ఠానాపేక్షయా శ్రేష్ఠత్వా చ్ఛ్రేయస్కరత్వం సంభవతి 'శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణ: పరధర్మా త్స్వనుష్ఠి తాత్, స్వధర్మే నిధనం శ్రేయ: పరధర్మో భయావహ' ఇతి భగవద్వచనా దితిభావ:. ౫౯

అ. ఆర్ద్ర దైవబలోల్లంఘనే నాపి పౌరుషస్య పురుషార్థసమర్థనసామర్థ్యసంభవా త్క్షత్రధర్మస్యసిద్ధానాం పురుషకారమేవ సమాశ్రయణీయ ఇత్యాహ. నియతమితి - పురు షస్య కర్మ పౌరుష: పురుషకారమిత, ని. 'పౌరుష: పురుషస్యోత్థో వీ కర్మణి తేజ సీ'తిశేష:. యుక్తానుష్ఠానత్, అనధారణార్థోఽయ మేవకార:, నియతం నిశ్చితం యథాతథా, నియతిబలం దైవబలం, ని. 'నియతి ర్నియమే దైవ' ఇతి విశ్వ:. అతి లంఘ్యేతిక్రమ్య, ధీరస్య ధైర్యశాలిన:, పుమ:, పురుషార్థాన్ ధర్మార్థకామమోక్షరూప చతుర్విధాన్ పురుషార్థాన్, సమర్థయే న్నిర్వహేత్, స్వశక్త్యా పౌరుషనిర్వాహ్యానైవ పురుషార్థలాభే న తత్త్వస్య, అత: పురుషకార ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావ:. ౬౦

అ. ఇత్థం స్వమత ముపన్యస్య తస్య ఫలిత మాహ—మాభూదితి. హే ఆర్యపూజ్య కార్యజలధే, ఆపారకార్యసంపన్నేత్యర్థ:. త్వత్పదపద్మయో ర్భవచ్చరణారవిందయో:, కాంతారసంచారత: అరణ్యసంచారాత్, అరుణిమా అరుణ్యం, లౌహిత్య మితి యావత్ 'వర్ణదృఢాదిభ్యష్ష్యఞ్ఛౌ' తిచకారాదిమఞ్. మాభూన్నాస్తు, 'మాజీఙు' జితోర్యోషి లుజ్. కింతు జ్యాకర్షణాత్ పూర్వాకర్షణాత్, ని. 'మూర్వీ జ్యాశింజినీగుణ' ఇత్య మర:. మే మను, పాణౌ హస్తవివ, పాటలిమా రక్తిమా, ని. 'శ్వేతరక్తస్తు పాటల' ఇత్యమర:, పూర్వవదినుచిచ్. మనాగీషత్, ప్రసరతు ప్రవర్తతాం, తథా, భవాన్, క్షత్రకార్యపరాభూతస్య విమోహితస్య తాతస్య పితు ర్వచనే విషయే, నమ్ర: ప్రహ్వ:, విధేయ ఇతియావత్ మాస్మ భూత్. మాభూదిత్యర్థ:. స్త్రైణవచనస్యాదరణీయ త్వాదితి భావ:, 'స్తోత్తరేలజ్వే' తిచకారాదాశీర్థేలుజ్ 'నమాజ్యోగ' ఇత్యట్పతి

---

1 పురుషస్యధీరస్య. 2 అర్థయేత్,

పాణౌ పాటలిమా మనా క్ష్వీసరతు జ్యాకర్షణాదేవమే,
కైకేయీఽభిభూతతాతవచనే నమ్రో భవా న్మాస్మభూ
[1]త్కించి న్మానుక మార్య శౌర్యజలధే నమ్రం ధనుర్గృహ్ణతామ్.

గ. ఏవ మాచక్షాణం లక్ష్మణం రామ స్సాంత్వయ న్నువోచత ౬౨
వత్స సవిత్రృవంశజాతానాం రాజ్ఞాం పితృనిదేశఏవ దేశిక స్సర్వకర్మసు. ౬౩

షేధః. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషత్వం; కింతు, కింతీషన్మానుకం మదీయం, 'తవకమనుకామేకవచన' ఇతి మనుకాదేశః. ధనుః, నమ్రంసత్, వర్తతాం, స్త్రీపర తంత్రస్య పితుర్వచనమిత్యుత్తరత్రాపి కాంతారసంచారతత్పరో మభవకింతు మార్యా కర్షణపూర్వకం మదీయం ధను రామస్య బాణప్రయోగేణ కార్యాకార్యవిచారవిధుర మమిత్రభూతం పితరం హనిష్యామీత్యర్థః. తథాచరామాయణమ్ 'ప్రాప్తాన్హితో ఽయం కైకేయ్యా సంత్యక్తో యది నగ్ధతా, అమిత్రభూతో విశ్వంకం వధ్యతాం బధ్యతా' మితి, తథా స్మృతిశ్చ 'గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః,ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య కార్యా భవతి శాసన' మితి. లక్ష్మణస్య ధీరోద్ధత్వా దిత్థ ముక్తిరిత్యేను సంధేయం. లక్షణంతు 'దర్పసూన్సర్యభూయిష్ఠ శ్చండస్పృతి ర్విపక్షతనా, మాయావీ సుల భక్రోధ స్స ధీరోద్ధత ఉచ్యత' ఇతి. అత్ర సామయికత్వేన ప్రాప్తయోః శ్రీరామపాద పద్మహస్తారుణిమపాటలిమ్నోః శ్రీరామపాదపద్మారుణిమానం కంఠోక్త్యా నిషిద్ధ్య పా ణౌ నియమనా దేకః పరిసంఖ్యాలంకారః తదుత్తరార్ధే శ్రీరామధనుర్నమ్రత్వయోః ప్రాప్తయోః శ్రీరామనమ్రత్వం నిషిద్ధ్య ధనుషి నియమనా దపర ఇతి తయోస్సంకీర్తి తత్వా త్సంకరః. 'ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తా వనేకత్రైకదాయనా, ఏకత్ర నియమ స్సా హి పరిసంఖ్యా నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్, ౬౧

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, ఆచక్షాణం వదంతం, 'చక్షిఙ్ వ్యక్తాయాంవాచీ' త్యస్మాద్ధాతో శ్శానచ్. లక్ష్మణం, రామ, స్సాంత్వ్యఽ సామనావై రుపలాలయన్, ని, 'సామ సాంత్వ ముభే సమే' ఇత్యమరః, ఉవోనత ౬౨

ఆ, తస్యేతి కార మే వాహా- పత్యేతి. హే వత్స, లక్ష్మణేత్యాదరేణామంత్రణమ్, సవిత్రృవంశజాతానాం సూర్యవంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం, పితృనిదేశః పితృనియోగ ఏవ, సర్వకర్మసు సకలకార్యేషు, దేశికః ఆచార్యః, ఉపదేష్టేతి యావత్, ని. 'గురా దేశ్యేఽపి దేశిక' ఇత్యమరః, సూర్యవంశోద్భవా స్సర్వేఽపి గురావ్యష్టపితృపాలనతత్పరా ఏవేత్యర్థః, అతో నాస్మాక మిదం చిరుద్ధ మితిభావః. ౬౩

---

1 కింవా.

బహవగ్ని ఖలు పితృనిదేశగౌరవాద్గోహత్యామపి మాతృవధమపి తారుణ్యవినిమయమపి [2]కండురైణుకేయపురుషప్రభృతయః [3]కుర్వాణా నిర్విచారం తే సాచారవతాం అగ్రణ్యమితి గణ్యన్తే. ౬౪

తస్మాదవశ్యం వశ్యేవ పితురవగాహో గహన మితి ౬౫

ఆ, నకేవల మస్మాకమియం మర్యాదా కింతు పూర్వేషామప్యేషా మనుష్ఠాయాబహవగ్నితి, కండుర్నామ మహర్షిః,రేణుకాయాం అపత్యం రైణుకేయో జామదగ్న్యో రామః, 'స్త్రీభోగ్యహేతు' పూరురర్యయాతినందనః, ప్రభృతిగ్రహణా జ్జనరపుత్రాదయః, కండుశ్చ రైణుకేయశ్చ పూరుశ్చేతి ద్వన్ద్వః, తే ప్రభృతి రాది ర్యేషాం తే తథోక్తాః, బహవ ఆసేకే, పూర్వే మహోత్సాహాః, పితృనిదేశే, పితృవాక్యాయాం, గౌరవా దాదరాతిశయాత్, గోహత్యామపి, నతు యస్యకస్య చిజ్జఘన్యకర్మణ స్త్యాగం, 'మనస్తపేతి హంతే రాధే క్ష్వేడ్. తకారశ్చాంతాదేశః. స్త్రీహ్వం లోకాత్, తథా మాతృవధమపి, నతు యస్యాకస్యాశ్చిత్స్త్రియో వధం, తథా, తారుణ్యస్య యౌవనస్య వినిమయో బుద్ధిపూర్వకపరివృత్తిః క్రమశ, నతు యస్యకస్యచి ద్వ్యత్యాసో వినిమయం, ఆత్యంతాకృత్యవినియోజనోఽపి పితృనిదేశో న లఙ్ఘనీయః, ఇయత్కాలవనవాసమాత్రవినియోజక స్తు కిం వక్తవ్య ఇత్యాశఙ్యాహ గోహత్యాదీ మహాపాతకం కర్తుం కారం కర్తుం యుక్తం స్యా దితి శంకాశూన్యో మిశ్రార్థః, కుర్వాణాః ఆచరితవంతః కరోతేస్తాచ్ఛీల్యేశానచ్, తేనావరణేన, ఆచారవతాం సదాచారసంపన్నానాం, అగ్ర ముత్కర్షం నయంతి ప్రాప్నువంతీ త్యగ్రణ్యాః శ్రేష్ఠాః, 'సత్యున్నిష్ఠే' త్యాదినాక్విప్, 'అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతే' ర్ణోపసర్గస్య' ఇతి ణత్వం. ఇత్యేవం, గణ్యంతే సంఖ్యాయంతే; ప్రశస్యంతే ఖ్యాప్యంతే పితృనిదేశం గురుమున్నతా మిత్యర్థో కార్యకరణమేవ ప్రశంసాహేతు రభూ త్కిముత వనవాసాది కార్యకరణ మితిభావః, 'కుర్వాణా నిర్విచారం సాచారవతా మగ్రగణ్యా' ఇతిపాఠః, 'నిర్విచారం' మిత్యస్య గణనక్రియాయాం విశేషణత్వే నాన్వయ ఇతి కేచిత్. ౬౪

ఆ. ఉక్తమర్థం నిగమయతి—తస్మాదితి. యస్మాత్పితృనిదేశోఽవశ్యం మనుష్యేయ స్తస్మా త్కారణా ది త్యర్థః అవశ్యం నిశ్చితం, పితు ర్వశో వశం గత ఏవ సన్, నతు విమత ఇత్యేవకారార్థః, 'వశంగత' ఇతి యత్ప్రత్యయః, గహన మరణ్యం,

---

1 వచన. 2 మృకండు. 3 కుర్వాణాస్తే.

తత్ర విస్మృతపుత్రవాత్సల్యా కౌసల్యా తేన సహ గంతు మభిలషంతీ కృతప్రణామేన రామేణ సవినయ మేవ మభిహితా. ౬౬

ప. కాంతారభాజి మయి కేకయరాజపుత్ర్యాః
కార్కశ్యకందళితయా దళితస్య వాచా,
తాతస్య శోకదహనగ్లపితం శరీరం

మవగాహే ప్రవిశామి; ఇత్యువోచతేతి పూర్వేణ సంబంధః, అత్ర రామాయణమ్, 'ఋషిణా చ పితుర్వాక్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా, గార్హస్థ్యాదంశమా ధర్మం జాన తాఽపి వివక్షితా, జానతశ్చాస్య రామేణ రేణుకా జనసీ స్వయం, కృత్తా పరశునా రణ్యే పితుర్వచనకారణాత్, అస్తాకం తు కులే పూర్వం సగరస్యాజ్ఞయా పితుః, ఖనద్భిస్సాగరైర్భూమి మవాప్తస్సు మహా స్వధ' ఇతి, పూర్వస్తు న రామాయణే సంగృహీతః, తస్యేయం కథా మహాభారతాదా కథితా, పూర్వం శుక్రశాపవశా దసమయ సంప్రాప్తపుస్సూనుజరాభారవిహ్వలేన పిత్రా యయాతినా నియుక్తః పూరుః స్వతారుణ్యం తస్మై దత్వా తజ్జరాం స్వయం గృహీతవా సితి. అత్ర గోహత్యాస్వర్గద్విష్టక్రమేణ కండ్వాదీనా మనేకేషా తత్ర్పతిపాదనానాం యథా సంఖ్యాలంకారః 'ఉద్దిష్టానా మదా ర్థానాం పూర్వం పశ్చాన్నిర్దేశస్తథాక్రమమ్, ఉద్దేశస్తుభవేత్యత్ర తస్యథాసంఖ్య ముచ్యత' ఇతిలక్షణాత్. ౬౫

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, విస్మృతపుత్ర వాత్సల్యా సమధికపుత్రస్నేహా, కౌసల్యా, తేనసహ పుత్రేణసాకం, గంతుం, వనం ప్రతీతిశేషః. అభిలషంతీ కామయ మానా సతీ, కృతప్రణామేన విహితనమస్కారేణ,' రామేణ, సవినయం సప్రశ్రయం, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అభిహితా ఉక్తా. ౬౬

అ. తత్పరిహారమేవాహ. కాంతారేతి హేసూతః, మయి, కాంతారభాజి ఆర ణ్యంగచ్ఛతి సతి, కేకయరాజపుత్ర్యాః కైకేయ్యాః, ఆతః శ్రూత్రం యుక్త మేవ కరిష్యతీతి భావః. కార్కశ్యేన క్రౌర్యేణ నిః. 'కర్కశం కఠినం క్రూర' మిత్యమరః. కందళితయా ఉత్పన్నయా వాచా, శస్త్రధారాకల్పయేత్యర్థః, దళితస్య విదారితస్య, పీడితస్యేత్యర్థః. తాత స్యాస్మత్పితుః, సంబంధి శోకదహనగ్లపితం-మద్వి రహజనితశోకానలేన పీడితం, సంతప్త మితి యావత్. శరీరం, త్వయా, కదాచిత్, క్షణ మాత్రమపీత్యర్థః, నోపేక్షణీయం నానాదరణీయం, తు గవధారణార్థః. కింతు తత్తత్కాలో చితోపచారైస్సర్వదా పరితోషణీయ మిత్యర్థః, వాక్శస్త్ర విదళన మేవ దుస్సహం తత్రాపి శోకానలసంతాపశ్చేత్కిము వక్తవ్యం. నఖ్వగ్నోపరి ముసలాఘా

మాతస్త్వయా నతు కదాచి దుపేక్షణీయమ్. ౬౭

గ. తత స్సా తనయస్య స్వస్త్యయనాయ సమస్తదేవతా సంకీర్తన పురస్సరీ మాశిష మాచచక్షే. ౬౮

తదను రామ స్తా మభివంద్య నిష్క్రాన్తః ప్రక్రాన్తనైపథ్యా యా స్సీతాయాః ప్రాసాద మాససాద. ౬౯

ప. కల్యాణవాదసుఖితాం సహసైవ కాంతాం
కాంతారచారకథయా కలుషీచకార,
అంభోదనాదముదితాం విపినే మయూరీం
సంత్రాసయన్నివ ధనుర్ధ్వనినా పులిందః. ౭౦

తప్రాయత్వా దితి భావః. మయైకేనైవ వనం ప్రతి గమ్యతే ఇతి దేవ తయా త్వయాతు తదుపచారతాత్పర్యేణ గృహమేవ స్థాతవ్య మితి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౭

తతఇతి.తత స్తదనంతరం, సా కౌసల్యా, తనయస్య రామస్య, స్వస్త్యయనాయ మాంగల్యసంపాదనార్థ మిత్యర్థః. సమస్తదేవతాసంకీర్తనపురస్సరీం ఇంద్రాదిసకల దేవతాస్తుతిపూర్వికాం, 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేసరే'రితి టప్రత్యయే 'డిద్ధాణ'ఇ త్యాదినాఙీప్. ఆశిష మాచచక్షే ఉవాచ 'యన్మంగళం సమస్తానాం సర్వదేవనమ స్కృతే, వృత్రనాశే సమభవత్తత్తే భవతు మంగళ'మిత్యాద్యాశీర్వాదం చకారేత్యర్థః.

తదన్వితి. తదను ఆశీరుక్త్యనంతరం, రామ స్తాం కౌసల్యా మభివంద్య నమ స్కృత్య, నిష్క్రాంతః మాతృగృహా ద్వినిర్గత స్సన్, ప్రక్రాంతం సఖిభిరారబ్ధం సైప థ్య మభిషేకోచితవేషో యస్యా స్తస్యా, స్సీతాయాఃు, ప్రాసాదం సదన, మాససాద వివేశ.

అ. తతః శ్రీరామః కిమకరో దిత్యాహ-కల్యాణేతి. కల్యాణ వాదేన రాజ్యా భిషేకమంగళకథనేన సుఖితాం సంజాతసుఖాం, తారకాదిత్వాదితచ్. తాం కాంతాం ప్రియతమాం సీతాం, కాంతారచారకథయా ఆరణ్యసంచారవా ర్తయా, విపినే అరణ్యే, అంభోదనా దేన జలదగర్జితేన, ముదితా మానందితాం, మహ్యామతిశయేన కాంతిమతీ మయూ రీం తాం మయూరాంగనాం, పృషోదరాదిత్వా ల్లానుఃు. జాతేరస్త్రీవిషయాదితి జీప్. ధనుర్ధ్వనినా ధనుష్టంకారేణ, పులిందో వ్యాధఇవ, సంత్రాసయన్ భీషయన్, సహసా సద్యఏవ, కలుషీచకార సంక్షోభయామాస, కైకేయీవచననియుక్తి లేన రాజ్ఞా నియు క్తోఽహం వనం ప్రతి గమిష్యామీత్యేవం రూపవచనేన విమనీచకారేత్యర్థఃు. ఉపమాలం కారఃు. నాత్ర నీచోపమాశంకా ధర్మిప్రాధాన్యకథనే నైవ తథాత్వోపపత్తేఃు. కిం త్వత్ర సంత్రాసనమాత్రమేవ కవినిర్దిష్టం ఆన్యథాఽతిప్రసంగా దిత్యలం. వృత్తం పూర్వవత్.

గ. అయ మేనా [1]మనుగంతు ముపక్రాంతాం కాంతా మకథ
యత్.

ప. ప్రియే జనకనందిని ప్రకృతిపేశలా మీదృశీం
కథం గ్లపయిష్యతుం సహే తవశిరీషమృద్వీం తనుం?,
గృహీతహరిణీగణత్రికవిసారినానాసిరా
[2]ఋతఋగితశోణితారుణవృకాననే కాననే.

గ. తదను నానావిధ [2]ప్రయత్నేనాప్యనున్మిషదనుజిగమిషాశ్చైథి

అ. తకః కిమితఆహ—అయమితి. అయం శ్రీరామః, అనుగంతు మనుసర్తు, ముపక్రాంతాం కృతాదరాం, కాన్తా మేనాం సీతాం, ప్రతి, అకథయదవోచత్.

ఆ. తదేవాహ - ప్రియఇతి ప్రీణాతీతిప్రియా 'ఇగుపధ'ేతి కప్రత్యయః ఆకారాంతత్వాట్టాప్. హే ప్రియే, జనకనందిని జనకరాజపుత్రి 'కృత్యల్యుటో బహుళ'మితి బహుళగ్రహణసామర్థ్యా ల్ల్యుట్ప్రత్యయః. టిత్వాత్ జీప్. ఏతత్సంబోధనవ్యయం కాంతారసంచారక్లేశానర్హతాద్యోతనార్థం; ప్రకృత్యా పేశలాం చారుతరాం, ని. 'చారా దక్షేచపేశల' ఇత్యమరః. అతఏవ, శిరీషమృద్వీం శిరీషపుష్పవన్మృదులాం, ఈదృశీ మిత్థంభూతాం, సుఖోపచారోచితా మిత్యర్థః. తవ, తనుం శరీరం, గృహీతం దష్టం యద్ధరిణీగణత్రికం కురంగనికురుంబత్రికప్రదేశః.వృకాహింస్రజీవాస్తేషాంతో స్త్రీక ప్రదేశమేవ ప్రథమం గృహ్ణంతీతి ప్రసిద్ధిః. ని 'ప్రథమశాఖరేత్రిక'మిత్యమరః. తత్ర విసారిణ్యో నిస్సరంత్యో యాః నానాసిరాః నానావిధనాడ్యః. ని. 'నాడీ తు ధమనీ సిరే' త్యమరః. తాభ్యః అక్షతమవిచ్ఛిన్నం యథాతథా, యద్వా, తాసాం ఋతేభ్యో ప్రణేభ్యః ఋతితం పరిస్రుతం యచ్ఛోణితమస్మక్ తేనారుణాని వృకాణా మిహామృగాణాం ఆననాని యస్మిన్ తస్మిన్, హింస్రప్రచురతయాత్యంతభయంకర ఇత్యర్థః. ని. 'తోక స్త్రీవ్యామృగో వృక'ఇత్యమరః. కాననే అటవ్యాం, గ్లపయితుం పరిక్లేశయితుం, కథం సహే ఖతోవా మృష్యే, న కథంచి దపి సహ ఇత్యర్థః. ఏవ మకథయ దితి పూర్వేణ సంబంధః. పృథ్వీవృత్తమ్. లక్షణంతూక్తమ్. ౭౨

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, మైథిల్యాం జానక్యాం, నానావిధేన 'హితబుద్ధ్యా ఖలు వచోమయైతదభిధీయతే', 'సదా సుఖం నజానామి దుఃఖమేవ సదావన'మిత్యాది రామాయణోక్త ప్రకారేణాపి యత్నేన బహుప్రకారై రప్యుపాయై రిత్యర్థః. అను

---

1 ముపగంతు. 2 ఋతి. 3 ప్రయత్నశతేన.

ల్యాయాం మైథిల్యాం లక్ష్మణేఽప్యనవసితానుగమనవ్యవసాయే వాసిష్ఠాయ సుయజ్ఞాయ భూషణ మశేషం నాగసహస్రేణ సహ శత్రుంజయాహ్వాయం [1]మాతులదత్తం మత్తహస్తిన మగస్త్యకాశికాభ్యాం చ వితీర్య మహార్హాణి రత్నాని తదను నిర్ఋరాతివీర్యముషీ ధనుషీ నిరపాయత్రాణకర్మణీ వర్మణీ నిర్మార్యశిలీముఖకృతానుషంగౌ నిషంగౌ

న్నిష దనుదయత్ అనుజిగమిషా శైథిల్యమనుగమనేచ్ఛా దౌర్బల్యం యస్యా స్తస్యా, మనివృత్తానుసరణేచ్ఛాయాం సత్యా మిత్యర్థః. తథాలక్ష్మణేఽపి అనవసితానుగమన వ్యవసాయే అనువర్తితానుయాత్రోద్యోగే సతి, అనవసితేత్యత్ర 'ఘాంతకర్మణీ'తిధాతోః కర్మకర్తరిక్తతో నఞ్సమాసః.తతః వాసిష్ఠాయ వసిష్ఠపుత్రాయ,'తస్యాపత్య'మిత్యణ్. సుయజ్ఞాయ సుయజ్ఞనామ్నే ఆచార్యాయ, అశేషం, భూషణం భూషణజాతం, కనకరత్నమయకేయూరకంకణకుండలాద్యశేషభూషణానీత్యర్థః. శత్రూన్ జయతీతి శత్రుంజయః సంజ్ఞాయాం 'భృత్రూవృ'జీత్యాదినాఖచ్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విష'దిత్యాది నాముమాగమః. స ఇత్యాహ్వాయో యస్య తం, శత్రుంజయనామ్నా ప్రసిద్ధ మిత్యర్థః. మాతులేన దత్తం మత్తహస్తినం మత్తేభంచ, నాగసహస్రేణ సహ గజసహస్రేణ సాకం, ని. 'గృహాభ్యాణిగజానాగా' ఇతివైజయంతీ. వితీర్య దత్త్వా, తథాగస్త్యకాశికాభ్యాం శుంభసుభవిశ్వామిత్రాభ్యాంచ, మహార్హాణ్యమూల్యాని, ని 'మూల్యే పూజావిధా పర్హ' ఇత్యమరః. రత్నాని మణికాంచనాదీని, శ్రేష్ఠవస్తూనిచ, ని. 'రత్నంశ్రేష్ఠే మణా వపీ'తి విశ్వః. వితీర్య, తదను, నిర్ఋరాతీనాం దేవద్విషాం దైత్యానాం వీర్యం ప్రభావం సామర్థ్యం వా ముష్ణతః అపహరత ఇతి తథోక్తే, ని. 'అమరా నిర్ఋరా దేవాః' 'వీర్యం శుక్లేప్రభావేచ తేజస్సామర్థ్యయోరపీ'త్యనురత్నాశ్వతౌ. ధనుషీచ, నిరపాయం నిరాతంకం త్రాణ కర్మ రక్షణకృత్యం యయోస్తే, తథోక్తే వర్మణీ కంచుకే, ని. 'తనుత్రం వర్మదంశన'మిత్యమరః. తథా నిర్మార్యాదా అసంఖ్యేయా యే శిలీముఖా బాణాస్తైః కృతః అనుషంగో అనుబంధో యయోస్తౌ, అక్షయసాయకా విత్యర్థః, నిషంగౌ తూణీరౌచ, ని. 'తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధీ ర్ద్వయో' రిత్యమరః. నిర్వర్తితం నిష్పాదితం వీరపాణం రణసమాప్త్యనంతరకర్తవ్యమద్యపానం యాభ్యాం తౌ, శత్రుసంహారకావిత్యర్థః. ని.'వీరపాణంతు యత్పానం వృత్తే భావిని వారణ'ఇత్యమరః. కృపాణో ఖడ్గో, చేల్యేతత్పుమ స్తం, 'నపుంసకమనపుంసకే'నే'ల్యేకశేషః. జనకసదసి

1అతులం మాతులదత్తం హస్తినం.

నిర్వర్తితవీరపాణౌ కృపాణౌ వరుణేన జనకసదసి మేదత్త మేతత్సుస్థ మాయుధజాత మాదాయ మా మనుగచ్ఛేతి సౌమిత్రిమన్వగ్రహీత్.

సీతాపి నిజాభరణ [1]జాతం సుయజ్ఞపత్నై [2]న్యదాత్, [3]తత సౌమిత్రి రపి స్వాధీనేన ధనేన కంచిత్కాసల్యాశ్రితముపాధ్యాయ మతోషయత్. ౭౮

జనకయజ్ఞసభాయాం, వరుణేన, మే మహ్యం, దత్త మాయుధజాత మస్త్రకలాపం, ఆదాయ గృహీత్వా, మాం, అనుగచ్ఛ అనుసరేతి, లక్ష్మణ మన్వగ్రహీత్ అనుగృహీతవాన్, ఆజ్ఞాపితవా నిత్యర్థః తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'యేచ రాజ్ఞో దదా దివ్యే మహతీ వరుణ స్స్వయమ్, జనకస్య మహాయజ్ఞే ధనుషీ తే ప్రదర్శయ, ఆభేద్యకవచే దివ్యే తూణీ చాక్షయసాయకా, ఆదిత్యా విపులౌ చోభౌ ఖడ్గౌ హేమపరిష్కృతౌ, సత్కృత్య విహితం సర్వ మేతదార్యస్య సద్మని, సత్వ మాయుధ మాదాయ క్షిప్ర మాప్రజ లక్ష్మణే'తి అత్రైకే వ్యాఖ్యాతారః కించిదా శంక్య సమాదధుః తత్పక్షకారస్తు నను జనకయజ్ఞే ధను రాదిప్రదానస్యాశ్రవణాత్ కథమప్రసిద్ధస్యానువాదః క్రియతే సత్య మేతత్ భగవతో వాల్మీకే రియం శైలీ ప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపారవశ్యాత్ యత్రయో పక్తవ్యోర్థః తం తత్రానుక్త్వా ఉత్తరత్ర కేనచిద్వ్యాజేన ప్రసిద్ధవదను వదతీతి, యథా బాలకాండేఽభిహితం మణిబంధనమ్, 'మణిరత్న మిదం దత్తం వైదేహ్యై శ్వశురేణ మే' ఇతి సుందరకాణ్డే ఆభిహితవాన్ అయోధ్యాకాండే వక్తవ్యం కాకాసురవృత్తాంతమ్, 'స పితుశ్చ పరిత్యక్త స్సురైశ్చ సమహర్షిభి'రిత్యాది సుందరకాండే ఉక్తవా నితి, అత స్తదనుసారిణా తత్రభవతా భోజేనాపి తథైవోక్తత్వాన్న విరోధ ఇతి మంతవ్యమ్. ౭౩

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ—సీతాపీతి, చార్థోఽపిశబ్దః. నిజాభరణజాతం రత్నకేయూరకంకణరశనాదిస్వకీయభూషణకలాపం, సుయజ్ఞస్య పత్నైన్య భార్యాయై, న్యధాత్ దత్తవతీ, మహాప్రభోః శ్రీరామస్యాచార్యసంభావనం తత్పత్న్యాస్సీతాయా స్తత్పత్నీసంభావనం చ యుక్తమితి భావః. తతః, సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణోఽపి, స్వాధీనేన స్వాయత్తేన, ని. 'ఆధీనో నిష్ణుఅయత్త' ఇత్యమరః. ధనేన రత్నకాంచనాదిరూపేణ ద్రవ్యేణ, కాసల్యాశ్రితం కాసల్యాయాః ప్రత్యేకం పురోహిత మిత్యర్థః. కంచి త్తైత్తిరీయాచార్యం బ్రాహ్మణ మతోషయత్, స్వకీయద్రవ్యప్రదానేన సంభావయామా

---

1 గణం. 2 విదధే. 3 సౌమిత్రిరపి స్వధనేన.

తత్ర సకుటుంబాయ త్రిజటాభిధానాయ నిర్ధనాయ శమధనాయ ద్విజాతయే స్వహస్తవిక్షిప్తదండపతనదేశావధికం గోధనం చ [1]కపింజలాదిభ్యో ద్విజాతిభ్యశ్చ రఘుపతి ర్విత్తాని వివిధాని వితతార. తతస్తే పౌరనారీణాం [2]నిశ్వాసజంఝానిలచలదధరకిసలయానా [3]మస్రసలిలాసారేణ శోకపావకేన చ వపూంషి మనాంసి చ సిక్తా్వ

నేత్యర్థః. ఏతేన సౌమిత్రే ర్నిజజనన్యపేక్షయా కాసల్యాయా మేవాత్యంతాదరస్సూచ్యతే. ౭౪

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, రఘుపతిః,సకుటుంబాయ కుటుంబసహితాయ, పత్నీపుత్రసమేతాయేత్యర్థః. త్రిజట ఇత్యభిధానం నామధేయం యస్య తస్మై, శమధనాయ శాన్తాయ, కస్మైచి ద్విజాతయే, ఇత్యర్థః. స్వహస్తేన త్రిజటహస్తేన విక్షిప్తః పరిక్షిప్తః దండపతనేన యావద్భూశలమాక్రమ్యతే తావద్భూశల పరిమితం గోధన మవాప్నుయాదితి బ్రాహ్మణానాం గోగ్రహణచాపల్య ప్రదర్శనార్థ ముదీరితశ్రీరామవచనవశాత్పూర్వోక్తరీతో యో దండపతస్య పతనం పాతః తదధికరణం యో దేశః సపీవాపధిర్మర్యాదా యస్య తథోక్తం, తావద్దేశస్థ మిత్యర్థః. గోధనం గోవ్రజంచ. ని. 'గోతులంతు గోధనం స్యాద్గవాం వ్రజ'ఇత్యమరః. తథా, కపింజలో నామ బ్రాహ్మణ ఆది శ్యేషాం తే తథోక్తాస్తేభ్యో ద్విజాతిభ్యః కతకలాపమండమాణవాదిభ్యో, బ్రాహ్మణేభ్య శ్చ వివిధాని నానారూపాణి,విత్తాని గోరత్నాంబరయానాదీని ద్రవ్యాణి, ని. 'ద్రవ్యం విత్తం స్వాపతేయ' మిత్యమరః. వితతార విశ్రాణితవాన్ ని. 'విశ్రాణనం వితరణ' మిత్యమరః. ౭౫

తతఇతి. తతః విశ్రాణనానంతరం, తే సీతారామలక్ష్మణాః, సిశ్వాసైరేవజంఝానిలై స్సద్యస్సమహామారుతై శ్చలంతి పలమానాని అధరకిసలయా నోష్ఠపల్లవా యాసాం తా స్తథోక్తా స్తాసాం, పౌరనారీణాం, వపూంషి, మనాంసిచ, అస్రసలిలాసారేణ అశ్రుజలధారాసంపాతేన, ని. 'అస్ర మశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః. శోకపావకేన శోకదహనేనచ, సిక్తా్వ, ఆర్ద్రీకృత్య, దగ్ధ్వా సంతాప్యచ, వపూం ష్యస్రసలిలాసారేణ సిక్తా్వ, మనాంసి శోకపావకేన దగ్ధ్వాచేతి, యథాక్రమమన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః, తథోద్వేలం విషాద ముత్పాద్యేత్యర్థః. నిషిద్ధపరిజనానుగమనతయా విఘాంతికత్వా న్నివారితభృత్యానుయాత్రతయా హేతునా. ప్రకాశితః ప్రకటీకృతః ప్రవాససిద్ధాంతో వనవాసరాద్ధాంతో యైస్తే తథోక్తా స్సంతః, శుద్ధాంతా ఽంతఃపు

---

1 కాంబ్ల్యాదిభ్యో. 2 విశ్వాసాన్నిశ్వాసజృంభానిల. 3 అశ్రు.

దగ్ధ్వా చ నిషిద్ధపరిజనానుగమనతయా ప్రకాశితప్రవాససిద్ధాంతా శుద్ధాంతా న్నిశ్చక్రముః. తత్ర. ౭౬

ప. సీతా పురా గగనచారిభి రప్యదృష్టా
మాభూ దియం సకలమానవనేత్రపాత్రమ్,
ఇత్యాకలయ్య నియతం విదధే విధాతా
[1]బాష్పోదయేన నయనాని శరీరభాజామ్. ౭౭

తతః—శుద్ధాపి యాంత మనుగచ్ఛతి మైథిలీ మాం
వత్సో జహాతి న కదాచన లక్ష్మణో ఽపి,

పురాత్, ని. 'సమా సిద్ధాన్తరాద్ధాంతౌ' 'శుద్ధాంత శ్చావరోధశ్చే'తి చామరః. శుద్ధః కాపటికజనరహితః, అంతస్సమీపః యస్య సః, ని. 'అంతో స్త్రీవసితే మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేఽంతికే' ఇతి విశ్వః. సిద్ధః నిష్పన్నః అంతో నిశ్చయో యస్మిన్ స సిద్ధాంతః. నిశ్చక్రముర్నిర్జగ్ముః, తత్ర నిర్గమనసమయే. ౭౬

సీతేతి. సీతా,పురా-పూర్వం; గగనచారిభిః ఖేచరైరపి, కిముతాన్యైర్ ఇతిభావః. అదృష్టా నావలోకితా, మహారాజ పరిగ్రహత్వా దితి భావః. ఇయం సీతా, సకలమానవ నేత్రపాత్రం సమస్తజనదృష్టిగోచరా, మ భూత్ మాస్తు 'మాజీలుజిత్యాదినా ఆశీర్ధ్యే లుఙ్ 'నమాఙ్యోగ' ఇత్యట్ప్రతిషేధః. ఇత్యేవ, మాకలయ్య విచార్య, కర్మిణికామధేనుః, విధత్త ఇతి విధాతా యుక్తాయుక్తసమాధానతత్పరో బ్రహ్మా, బాష్పోదయేన ఆశ్రుత్పాదనేన, శరీరభాజాం ప్రాణినాం, నయనాని నేత్రాణి, విదధే ఆచ్ఛాదితవాన్, నియతం నిశ్చిత మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం, 'మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూన మిత్యేవ మాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దో ఽపి తాదృశ' ఇత్యాచార్యదండివచనే ఆది పదేన నియతశబ్దస్యాపి గ్రహణాత్. శ్రీరామప్రవాస మసహమానా మానవా స్సోద్వేగం రురుదుర్ ఇత్యర్థః. ని. 'అభిధానతిరోధానాచ్ఛాదనానిచే'త్యమరః. 'వస్త్రే వాగురి రల్లూప మవాచ్యే రుపసర్గయోగ' ఇత్యపే రకారలోపః. ౭౭

తత స్తదనంతరం, రుద్ధేతి. మైథిలీ సీతా, రుద్ధా బహుప్రయత్నేన నివారితాపి, యాంతం వనం ప్రతిగచ్ఛంతం, యాతే శ్శతృప్రత్యయః: మాం, అనుగచ్ఛ త్యనుసరతీతి, తథా, వత్సోఽనుజః, లక్ష్మణోఽపి,కదాచన,క్షణమాత్రమపీత్యర్థః,మాం న జహాతి నత్యజతి, సోఽప్యనుగచ్ఛతీత్యర్థః. ఇత్యనేన ప్రకారేణైతయో స్సీతాలక్ష్మణయో రను

---

1 బాష్పోదకేన.

ఇత్యేతయోరనుగతిం ప్రతిబోధ్య గంతుం
భూయోఽపి రాజభవనం ప్రవివేశ రామః ౭౮

గ. తస్మిన్ సుమంత్రేణ విజ్ఞాప్య [1]ప్రదర్శితే భూపతి ర్భూశావిష్ట ఇవ విష్టరా న్నిపత్య సదార స్సబాష్పచితపరిదేవనో వనోత్కంఠాం స్వయ మప్యకరోత్. ౭౯

తదా సుమంత్రః కైకేయీ మబ్రవీత్. ౮౦

దేవి[2]విరమ రామాభిషేకసమున్మిషితాహ్లాదాంకురావగ్రహా దాగ్రహాత్. ౮౧

గతి మనుయాత్రాం, ప్రతిబోధ్య విజ్ఞాప్య, దశరథాయేతిశేషః. గంతుం వనంప్రతియాతుం, రామః, భూయః పునరపి, రాజసదనం దశరథగృహం, ప్రవివేశ; సర్వత్ర తదాజ్ఞాయా ఏవ ప్రాధాన్యాదితి భావః. ౭౮

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ శ్రీరామే, సుమంత్రేణ మంత్రిప్రవృద్ధేన, విజ్ఞాప్య రామోఽయం భవద్దర్శనార్థం సమాగత ఇతి విజ్ఞాపనం కృత్వా, ఏతంభూతవ్యవసాయస్య రాజధర్మత్వా దితి భావః. ప్రదర్శితే దృష్టిగోచరీకృతేసతి, భూపతిః రాజా, భూతావిష్టః పిశాచాక్రాంత ఇవ, ని. 'భూతం స్త్రీదా పిశాచాదా న్యాయే సత్యోపమానయో'రితి విశ్వః. విష్టరా దాసనాత్ 'వృక్షాసనయోర్విష్టర'ఇతిత్రికాండశేషాత్. 'ధ్రువమపాయేపాదాన'మిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ, నిపత్య, శోకవేగస్య సోఢుమశక్యత్వా న్మూర్ఛయా భువి పతిత్వేత్యర్థః, సదా అనుచ్ఛిన్నం పునఃపునర్వ క్రియావిశేషణ మేతత్ రచితపరిదేవనః కృతవిలాప స్సన్, సదారః కౌసల్యాసహితః, స్వయమపి, వనోత్కంఠాం వనవాసోత్సుక్యం, 'వనోత్కంఠమతిం' మితిపాఠే వనవాసోత్సుకాం బుద్ధిం, అకరోత్. ౭౯

తదేతి. తదా తస్మిన్ సచివే, సుమంత్రః, కైకేయీం, అబ్రవీత్ ఆవోచత్.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—దేవీతి. హే దేవి కైకేయి, రామాభిషేకేణ శ్రీరామరాజ్యాభిషేకోత్సవేన, సమ్యక్ జలసేకేన చ సమున్మిషిత స్సముత్పన్నో య ఆహ్లాదాంకురః ఆనందకందళ ఇతి రూపకం తస్యావగ్రహాత్ ప్రతిబంధకాత్, 'ఆదేరగ్రహో వర్ష ప్రతిబంధ' ఇతి వైకల్పికో ణప్ప్రత్యయః; ని, 'తప్తేభూతే వగ్రహావగ్రవాసమా' విత్యమరః. ఆగ్రహా దభినివేశాత్ 'జుగుప్సావిరామే'త్యాదినా పంచమీ. విరమ విరతా భవ, తాదృగాగ్రహం పరిత్యజేత్యర్థః 'వ్యాఙ్పరిభ్య'ఇతి పరస్మైపదం. ౮౧

---

1 ప్రదర్శితేదాశరథా. 2 విరమవిరమ.

పురాఖలు [1]వరప్రసాదా దవగతసకలప్రాణిభాషణతయా పర్యంక పర్యంతపరిసరత్పిపీలికాలాపే కృతహాసం తవ పితరం హసనకారణం పృష్ట్వా తద్వివరణం పత్యు ర్మరణ[2]కారణ మిత్యవేత్యాపి భూయసో నిర్బంధా త్కుపితేన రాజ్ఞాఽవజ్ఞాతాయాః మాతు స్తే [3]విధాం మానుకుర్వీథాః ఇతి. ర౨

ప. కృతాసమంజనిర్వాసం సగరం కేకయాత్మజా,
[4]నిదర్శనత్వే నిర్దిశ్య నిరబధ్నా న్నిజం పతిమ్. ర3

అ. పునస్తస్యా దాశీల్యపరిత్యాజనార్థం తస్మాత్పూర్వగోచర మితిహాస మాహ.—పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే. వరప్రదాతుకస్యచి ద్యోగినః వరరూపా త్ప్రసాదా దనుగ్రహాత్, అవగతసకలప్రాణిభాషణతయా విజ్ఞాతసకలజంతువచనతయా హేతునా, పర్యంక పర్యంతే శయనసమీపేపరిసరంతీనాం ప్రసర్పంతీనాం పిపీలికానాం భూవివరసంచారిసూక్ష్మజంతువిశేషాణాం ఆలాపే భాషణే సతి, కృతహాసం కిమేతే ఆజ్ఞానిజంతవ సమూలపంతీతి హసితవంతం, తవ పితరం కేకయం, హసన కారణంహా సహేతుం, పృష్ట్వా, కేన హేతునా మా మయం పరిహసతీతి జిజ్ఞాసయాఽనుయుజ్యేత్యర్థః. తద్వివరణం హసనకారణకథనం, పత్యు ర్మరణకారణ మిత్యవేత్యజ్ఞాత్వాపి తద్వచనాదేవేతిభావః. భూయసో బహుశాత్, 'బహోర్లోపో భూచ బహోర'ితి భూరాదేశః. బహోర్లోపశ్చ, నిర్బంధా త్పీడనాసహనాద్ధేతోః, కుపితేన క్రుద్ధేన, రాజ్ఞా కేకయేన, అవజ్ఞాతాయాః అవమానితాయాః, స్తే తవ, మాతు, ర్విధాం ప్రకారం. నిర్విధావిధౌ ప్రకారేచే'త్యమరః 'మార్గ'మితిపాఠాంతరం, మార్గంసరణిం, మానుకుర్వీథాః నానుకురుష్వేత్యర్థః. భర్తృప్రాతికూల్యాచ్చ ఏనం మాసృప ద్విగర్హణీయా మాభూరిత్యర్థః. కరోతేర్లిఙ్యాశిషి. ఇత్యబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః. ర౨

అ. సుమంత్రవచనం శ్రుత్వా సా కిముక్తవతీ దిత్యత ఆహ—కృతేతి. కేకయాత్మజా కైకేయీ, కృతః విహితః ఆసమంజనాఖ్యపుత్రస్య నిర్వాసః పరిత్యాగః యేన తం, అసమంజాఖ్యపుత్రత్యాగిన మిత్యర్థః. సగరం రాజానం, నిదర్శనత్వే దృష్టాంతత్వే, నిర్దిశ్య, సగరస్త్వ మపి పుత్రం పరిత్యజేతి నిరూప్యేత్యర్థః, నిజం పతిం స్వభర్తారం, నిరబధ్నా న్నిరుత్తరం చకారేత్యర్థః. ర3

---

1 బ్రహ్మణోవర. 2 హేతుః. 3 మార్గమానుకుర్వీథాః. 4 నిదర్శనేన

తత్ర.—సిద్ధార్థకో మహామాత్య స్తత్పరిత్యాగ మబ్రవీత్,
సరయూ[1]పాతితానేక ప్రజామరణకారణాత్. ౮౪

గ. అథ దశరథేన రామ స్సపరిచ్ఛదఏవ గచ్ఛేతి నిర్దిష్టః కేవలం ఖనిత్ర[2]పిటకో వల్కలయుగళం చ ప్రార్థయత. ౮౫

ప. సుఖోచితానాం సువ్యక్తదివ్యలావణ్యసంపదామ్,

అ. అత్రాంతరే కైకేయీవచన మసహమానః కశ్చి దమాత్యవృద్ధః ప్రత్యవోచ దిత్యాహ—తత్రేతి. తత్ర కైకేయీనిర్బంధవాక్య సమయే, సిద్ధార్థకః సిద్ధార్థకనామా, మహామాత్య స్సమంత్రాదన్యోఽమాత్యప్రవరః, అయం సహ భవతీత్యమాత్యః, శుభాశుభకార్యేషు సదా సహ వర్తత ఇత్యర్థః. ఆవ్యయాత్త్యప్, సరయూపాతితానాం సరయూనదీనిక్షిప్తానా మనేకప్రజానాం బహుజనానాం మరణమేవ కారణం నిమిత్తం తస్మాత్, తత్పరిత్యాగం తస్యాసమంజస్య పరిత్యాగం నిర్వాస మబ్రవీత్, అసమంజస చరిత్రత్వా దసమంజస్యత్యాగ స్సమంజసః. సమంజసస్య సకలసద్గుణాభిరామస్య శ్రీరామస్య తు పరిత్యాగః కథం సమంజస ఇతిభావః. ౮౪

ఆ. ఇత్థం బహూపాలంభేఽప్యవార్యనిశ్చయాం తామవబుధ్య రాజా రామమేవ మువాచేత్యాహ—అథేతి. అథామాత్యోక్త్యనంతరం, దశరథేన, రామః, సపరిచ్ఛదః సపరివార స్సన్నేవ, గచ్ఛ వ్రజే, త్యేవం, నిర్దిష్టో నియుక్త స్సన్, పరిచ్ఛద్యతే ఆనేనేతి పరిచ్ఛద ఇతి విగ్రహః 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘఃప్రాయే'ణేతి ఘప్రత్యయః. 'ఛాదేఽర్ఘే ద్వ్యుపసర్గ'స్యేతిహ్రస్వః, ఖనిత్రపిటకో ఖనిత్ర మవదారణం ఖననసాధనం తుద్దాలదికమిత్యర్థః. పిటకః కందమూలఫలాద్యావరణయోగ్యః కండోలః తౌకే వలం తావేవ, సి. 'ఖనిత్ర మవదారణా, కండోలపిటకా'వితి చామరః. కేవలశబ్దస్త్వవధారణార్థకః. తథా వల్కలయుగళం వల్కలవస్త్రయుగ్మంచ, ప్రార్థయత ఆయాచత, త్యక్తసంగస్య మమ పరిచ్ఛదేన కిం కార్యం, ఆపి తు ముసిజనోచితం వల్కల ఖనిత్ర పిటక మాత్ర మేవ దాతవ్య మితి ప్రార్థితవా నిత్యర్థః. ౮౫

ఆ. అత్రాంతరే శ్రీరామవివాసనదీక్షితా కైకేయీ నిలంబా సహిష్ణుతయా త్వరతరం వల్కలా న్యాజహా రేత్యాహ—సుఖోచితానామితి. కైకేయీ, సుఖోచితానాం సుఖార్హాణాం, సువ్యక్తే స్పష్టే దివి భవే దివ్యే శ్లేష్మే 'తత్ర భవ'ఇతి భవార్థే యప్ప్రత్యయః. లావణ్యం శరీరసౌందర్యాది, సంపత్ లక్ష్మీశ్చ తే యేషాం తే తథోక్తాః

---

1 పతిత. 2 పిటకే.

త్రయాణా మపి కైకేయీ వల్కలా [1]న్యదపాహరత్. ౮౬
అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగా
ద్గుణవతి పరిధానే మంగళార్హే నిరాశః,
అధికుచతటవల్గజ్జానకీబాష్పసేకా
దపగతఖరభావం వల్కలం పర్యధత్త. ౮౭

స్తేషాం, సకలగుణసంపన్నానా మిత్యర్థః. త్రయాణాం సీతారామలక్ష్మణానా మపి, కైకయ్యైవ రామస్యేత్యుభయభ్రష్టార్థః వల్కలాని చీరాణి, ఉదపాహరత్, పరిదధ్వ మితి ప్రాదాదిత్యర్థః. ౮౬

అథేతి. అథ వల్కలాహరణానంతరం, రఘుకులనాథో రఘువంశశ్రేష్ఠః, శ్రీరామః, మధ్యే భవా మధ్యమా 'మధ్యాన్మ' ఇతి మప్రత్యయః, సా చ సా అంబా చ తస్యా మధ్యమాంబాయాః కైకేయ్యాః నియోగా దాజ్ఞావశాత్, మంగళార్హే రాజ్యాభిషేకకల్యాణోచితే, గుణవతి మార్దవాదిగుణసంపన్నే, తంతునిర్మితే వా, పరిధానే అధోంశుకే, ని. 'అంతరీయోపసంవ్యానపరిధానాన్యధోంశుక' ఇత్యమరః. నిరాశః నిస్పృహస్సన్, కుచతటే అధికుచతటం విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః, తత్ర వల్గంతః ప్లవంతః యే జానకీబాష్పాః సీతానేత్రాంబూని తైస్సేకాత్, కఠినతరకుచతటపతనోత్పతనాద్బాష్పబిందూనాం తత్ర సజ్ఘట్టనా దితి భావః. ఏతేన జానక్యా భర్తురత్యంతసాన్నిధ్యం వల్కలధారణాసహిష్ణుత్వం చ సూచ్యతే. ని. 'బాష్పోనేత్రాంబు ధూమయో'రిత్యభిధానాత్, అపగతః ఖరభావః కార్కశ్యం యస్య తత్ సంప్రాప్త మార్దవ, సుధారణానుకూల మిత్యర్థః. వల్కలం,పర్యధత్త పరిదధతవాన్.అత్ర కేచిత్ రాజ్ఞి కైకేయీ తృతీయైవ మహిషీ, మధ్యమాశబ్దప్రయోగ స్తు మధ్యమాచంద్రోవత్ ప్రసిద్ధత్వా న్న తు మధ్యేభవత్వాత్ అర్జునే కుంతీసుతమధ్యమశబ్దప్రయోగవ దితి వదంతి తదేత దవిచారరమణీయం బకబంధప్రయాసప్రాయత్వాత్, కించిజ్జ్ఞాపకాదిక ప్రయోగాణా మేవ తాదృక్సమాధానత్వాత్, కిం తు స్వర్గపాతాళయోర్మధ్యే భవత్వా ద్భూలోకే యథా మధ్యమలోక ఇతి ప్రయోగః. తథా కౌసల్యాసుమిత్రయో రన్యాసాం చ మాతృణాం మధ్యేభవత్వా న్మధ్యమేయ మితి యుక్త ముత్పశ్యామః ఆమధ్యమేతివాచ్యేఽపి, ఏతదభిప్రాయేణైవ 'నలేఽంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా కథంచనే'తి ఆరణ్యకాండషోడశసర్గ సప్తత్రింశశ్లోకానుసారేణ సర్వజ్ఞోభోజోఽపి

---

1 దీన్యుపాహరత్.

గ. [1]త త్రా చిత్రీయంత సర్వే నిర్వికారవదనలక్ష్మీక మిక్ష్వాకు కులాధ్యక్ష మధ్యక్షయంతః తేషా మేవ శోక[2]శంకుకీలితమానసానామా ననేషు పారమ్పర్యే ణాస్ఫుర ద్వికారః. ౮౮

ఘ. [3]కింతు—సవల్క్ష లే దాశరథా విషాదా
దామీలి తాక్షో య దభూ ద్విసిష్ఠః,

'ఆథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగా'దితి ప్రయుక్త వా నిత్యలం ప్రసక్తాను ప్రసక్త్యా. మాలినీవృత్తమ్. ౮౭

త త్రేతి. తస్మిన్ కాలే శ్రీరామవల్కల ధారణసమయే, సర్వే ఆశేషజనాః, నిర్వికారా ధీరోదాత్తత్వా ద్వికారరహితా ప్రసన్నా వదనలక్ష్మీ ర్యుఖశోభా యస్య తం నైషికః కప్ ప్రత్యయః, ఇక్ష్వాకుకులాధ్యక్షం ఇక్ష్వాకుకులశ్రేష్ఠం, శ్రీరామం, ఆధ్యక్షం ప్రత్యక్షం కుర్వంతః ఆధ్యక్షయంతః, పశ్యంత స్సంత ఇత్యర్థః, ఆధ్యక్షశబ్దా త్తత్కరో తీతిణ్యంతా ల్లట శ్శత్రాదేశః, ఆచిత్రీయంత ఆశ్చర్య మకుర్వన్, ఆశ్చర్య మభ జన్నిత్యర్థః, వికారకారణసత్వేఽపి వికారాదర్శన మాశ్చర్య మితి భావః, 'నమో వరివశ్చిత్ర ఙిత్ కృజి' త్యత్ర 'చిత్రజ ఆశ్చర్యే' ఇతి క్యచ్ చిత్రజో జిత్వా త్తఙ్. శోకఏవశంకుః తేన శోకశల్యేన కీలితమానసానాం విద్ధహృనయానాం, తేషామేవ జనా నా మాననేషు ముఖేషు, 'మానసే'ష్వితి పాఠే మాననేషు హృదయేషు. ని 'చిత్తం తు చేతోహృదయం స్వాంతం హృన్మానసం మన' ఇత్యమరః. పారంపర్యేణ అవిచ్ఛేదేన, వికారః వైవర్ణ్యం, వైకల్యంచ ఆస్ఫురత్, పల్కలం వసానం శ్రీరామం దృష్ట్వాసర్వే జనావివర్ణవదనా వికలమానసా శ్చ బభూవురిత్యర్థః, నిర్వికారదర్శనేన వికారో త్పత్తే ర్విషమాలంకారః. ౮౮

ఆ. తదానీం సర్వసాధారణ్యా ద్విసిష్ఠ స్యా ప్యుత్పన్నం వికార మన్యథా యోజ యతి—కిం త్వితి. తదే వాహ—సవల్కల ఇతి. దాశరథా శ్రీరామే, అత ఇక్ష్, సవ ల్కలే, ద్రుమత్వగ్వికారవాసోధారిణి సతీత్యర్థః. విషాదాత్ ఖేదాత్, పసిష్మః, ఆమీ లితాక్షః ద్రష్టు మశక్తతయా ఈషన్నిమీలితనయనః, 'బహుప్రీహా సక్థ్యక్ష్ణో స్సాన్వం గాత్ష్చ. ఆభూ దితి యత్, తస్మిన్నిమీలితాక్షత్వమేవ మహర్షేః ఋషి శ్రేష్ఠస్య వసి ష్ఠస్య, మహర్షి లక్షణముక్తమ్. కాకుత్ స్థయోరాథార్థ్య విలోకికస్య శ్రీరామదత్త దర్శ నస్య, భావోక్తిః, కరణం సాధనం, జాతం, ఆమీలితనయనాశాపుషీణాం తత్త్వావమ

---

1 తత్రయే చిత్రీయంతః. 2 సంకీలిత. 3 'కింతు' ఇతినాస్తిక్వచిత్.

తదేవ జాతం కరణం మహర్షేః
కాకుత్స్థయాథార్థ్యవిలోకితస్య. ౮౯
అస్య పీతాంబరత్యాగే కిం జాతా విక్రియాఽపురా,
ఇతి ప్రత్యగ్రదృశాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠో నాతివివ్యధే. ౯౦
గ. సోఽయం మైథిలీవల్కలధారణ మరుణ దరుణసారథికుల గురుః.

ర్శసంభవప్రసిద్ధేః. మహర్షే రముష్యామిలితనయనత్వం తారకబ్రహ్మణః శ్రీరామస్య తత్త్వావబోధకత్వేనోపకారకమభూదిత్యర్థః. తత్త్వానుసంధానసమయే సంయమినా మర్ధోన్మీలితనయనత్వం యోగశాస్త్రసిద్ధం. కేవలనిమీలనే నిద్రాస్యాత్ కేవలోన్మీలనే విషయదర్శనేన చిత్తవిక్షేప స్స్యా దితి. అత్ర విషాద కృతమీలనస్య తత్త్వానుసంధాన పరత్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా. వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా. వృత్త ముపజాతిః.

ఆ. అత ఏవ నవ్యర్థతోఽభూదిత్యాహ—అస్యేతి. అస్య శ్రీరామస్య పీతాంబరత్యాగే - కాంచనాంబరవిసర్జనే సతి, పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలం దధానేస తీత్యర్థః, అపురా-అపూర్వా, పీతాంబరధారణసమయే అనుపలభ్యమానే త్యర్థః, పూర్వార్థవాచినా నిపాతేనపురాశబ్దేన నఞ్సమాసః; విక్రియా-వికారః, జాతా-ఉత్పన్నా కిం? నజాతైవే త్యర్థః, స్వతో నిర్విక్రియాణా మలంకారానలంకారయో రకించి త్కరత్వా దితిభావః, ఇత్యాలో చ్యేతి శేషః. ప్రత్యగ్రదృశాం మంతర్ముఖానాం, జ్ఞానినా మిత్యర్థః. శ్రేష్ఠః ప్రశస్యః, 'ప్రశస్యస్యశ్ర' ఇతి శ్రాదేశః.వసిష్ఠః,నాతివివ్యధే అత్యంత వ్యథాం నప్రాప, లౌకికానుపపత్త్యాకించి ద్వ్యథాం ప్రాపైవే త్యలిశబ్దార్థః, పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలం ధృతవతః శ్రీరామస్య బాహ్యేభ్యంతరవికారరాహిత్యేన విశుద్ధ చిత్స్వభావ మనుసంధాయ నశుశోచే త్యర్థః, ఉక్తంచ జ్ఞానవాసిష్ఠే 'యోనిత్య మధ్యాత్మయోగే నిత్య మంతర్ముఖస్సుఖీ, నిత్యం చిదనుసంధాన స్సన శోకేన బాధ్యత' ఇతి, కేచిత్తు పురా తీరార్ధ్వా రావణభీతదేవాభ్యర్థనసమయే తదసహిష్ణోర్భగవత స్స్వరూపా పీతాంబరం విస్మృత్యాగమనా త్పీతాంబరత్యాగోఽజని, తదా కావి క్రియా జాతే త్యర్థ ఇత్యాహుః. ౯౦

గ ఇతి. సోఽయ మరుణసారథికులగురుః-అరుణోఽనూరు స్సారథి ర్య స్యా రుణసారథి స్సూర్యః. ని. 'సూరచూతోఽరుణోఽనూరు' రిత్యమరః. తస్యకులం-వంశః తస్య గురు రాచార్యో వసిష్ఠః, మైథిలీవల్కలధారణ మరుణత్ - న్యవారయత్, అస్యా స్సుకుమార్యా-రాజకుమార్యాః, నేదృగ్వసనధారణం యోగ్య మితి నివారితవా నిత్యర్థః, రుధాదేర్లడే 'రుధాదిభ్యః శ్న' మితి శ్నమ్. 'శ్నసో రల్లోప' ఇత్యకారలోపే

తత్ర ప్రయాణాయ ప్రణిపతంతీం స్నుషామాలింగ్య ప్రస్నుత పుత్రవాత్సల్యా బాష్పగద్గద మవదత్. ౯౨

ప. ఘుర్మే నిదాఘకిరణస్య కరైః కఠోరైః
కాంతారమధ్యపదవీషు నఖంపచాసు,
త్వాం వీక్ష్య [1]సంస్థులపదాం వనదేవతాభి
ర్నింది ష్యతే నియతమేవ నిమేషహీనిః. ౯3

గ. అథ మైథిలీనాథ స్సలక్ష్మణః ప్రదక్షిణం రాజానం జననీజనం

సంయోగాంతలోపాభ్యామిత్యాదినా ణత్వం, లక్ష్మణసహితస్యేతి లక్ష్మణస్యాపి శ్రీరామస్య తద్ధారణకర్తృనా స్మీతాయాశ్చ తన్నిషేధా తోఽపి ధృతవా నేవేత్యనుసంధేయం. ౯౧

తతేతి తత్రతస్మిన్ సమయే, ప్రస్థానాయ వనవాసయాత్రార్థం, ప్రణిపతంతీం నమస్కుర్వాణాం, స్నుషాం శ్రీరామపత్నీం సీతాం, ని. 'సుషుస్నుషాజనీపత్నీ' ఇత్యమరః, ఆశ్లిష్యాలింగ్య, ప్రస్నుతం-సముత్పన్నం పుత్రే శ్రీరామే ఇవ వాత్సల్యం-స్నేహో యస్యాస్తాం, తథోక్తాం. స్నుషాయాం మయి సుతనిర్విశేషం స్నేహవతీ త్యర్థః, కౌసల్యా, బాష్పేణ గద్గదం అవిస్పష్టం, వచన, మవదత్ - ఆవోచత్. ౯౨

అ. తత్పరిహార మేవ విపృణోతి - ఘుర్మ ఇతి. ఘుర్మే గ్రీష్మర్తౌ, నిదాఘకిరణస్యోష్ణాంశోః, కఠోరైః తీక్ష్ణైః, కరైః కిరణైః, నఖా స్పచంతి సంతాపయంతీతి నఖంపచాసు, 'మితనఖే' చేతి ఖశి ముమాగమః కాంతారమధ్యపదవీషు గహనాంతరాళమార్గేషు, సంస్థులపదాం పరిస్ఫుటితపాదవిన్యాసాం, పరిస్ఫుటితపాదాం వా, పదవీనామత్యంతసంతప్తత్వాత్ పరిక్లిష్టసంచారా మిత్యర్థః, త్వాం, వీక్ష్య, దృష్ట్వా, వనదేవతాభి, ర్వనాభిమానినీభి ర్దేవతాభి రిత్యర్థః, నిమేషహీనిః స్వకీయ నిర్నిమేషత్వం, నింది ష్యతే గర్హిష్యతేవ, నిర్నిమేషత్వా దస్తాభి. రీదృక్సుకుమారీపరక్లేశావిచ్ఛిన్న దర్శనజనితసంతా పోఽనుభూయతే, సనిమేషత్వేతు నైవం స్యాద్ధిక్షట్టం బ్రహ్మణా కిమేత త్కృతమి త్యుపాలంభిష్యత ఇత్యర్థః. నియతమి త్యుత్ప్రేక్షాయాం. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౯3

ఆథేతి. ఆ థానంతరం, మైథిలీనాథః సీతాపతిః శ్రీరామః, మైథిలీగ్రహణం తయా చ సహిత స్సన్నితి సూచనార్థం, సలక్ష్మణః, లక్ష్మణసహితస్సన్, సప్రదక్షిణం,

---

1 నిస్థులపదామ్.

చ ప్రణమ్య ప్రతిషిద్ధప్రతీహారచక్రో నిశ్చక్రామ. ౯౪

రథోఽపి దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణ సుమంత్రేణ ద్వారి సమానీతః.

ప. ప్రారబ్ధయాత్రస్య రఘూద్వహస్య ప్రాగేవ సీతారథ మారురోహ,
ఆసీలరథ్యం రథ మారురుక్షో రహ్నింప్రభో రగ్రసరీ ప్రభేవ ౯౬

గ దాశరథీచ తం రథ మారురుహతుః. ౯౭

ప. యథాయథా రాఘవరాజధానీం విహాయసీతావిపినోత్సుకాభూత్,

ప్రదక్షిణప్రక్రమపూర్వక మిత్యర్థః, రాజానం దశరథం, జనస్య వీవ జనః తం చ, కౌసల్యాది జనసిశ్చే త్యర్థః. ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతిషిద్ధ ప్రతిహారచక్రః నివారిత ద్వార్స్థనివహస్సన్, అనుసరతో ద్వారపాలకాన్నివారయ న్నిత్యర్థః, నిశ్చక్రామ నిర్జగామ, అంతఃపురాదితిశేషః. ని. 'ద్వాద్వార్స్థే ప్రతీహార' ఇత్యమరః. ౯౫

ఆ. తతః కిమిత్యత ఆహ—రథ ఇతి. దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణ, రామప్రయాణార్థం రథ మానయేతి దశరథనియోజకేనే త్యర్థః, సుమంత్రేణ, రథో ద్వారి ద్వార ప్రదేశే, సమానీతః సంప్రాపితః, ని. 'స్త్రీద్వార్ద్వారం ప్రతీహార' ఇత్యమరః. ౯౬

ఆ. తదానీ మాత్సుక్యా త్ప్రీతిగమం సీతైవ రథ మారురోహే త్యాహ—ప్రారబ్ధేతి. సీతా, ప్రారబ్ధయాత్రస్య, ప్రక్రాంతప్రయాణస్య, వనం ప్రతి జిగమిషోరిత్యర్థః, రఘూద్వహస్యరఘునందనస్య, అగ్రసరీ సతీ ఇవం చ వాక్యాంతరస్థ మప్యన్వయసౌకర్యార్థమత్రానుషంజనీయం, అన్యథా 'ఆన్యారా దితరర్త' ఇత్యాదినా పంచమీ స్యాత్. ప్రాక్ ప్రథమ మేవ, రథ, మారురోహ ఆరూఢవతీ, కథ మిత, రథం వహంతీతి రథ్యాః 'తద్వహతి రథయుగప్రాసంగ' మితి యక్ప్రత్యయః, ఆసీలా ఈషన్నీలా హరిద్వర్ణా ఇత్యర్థః. రథ్యా రథం వోఢారః అశ్వా యస్యతం, రథం, ఆరురుక్షోరారోఢుమిచ్ఛోః, రుహేస్సన్నంతా దుప్రత్యయః, ఆహ్నిం ప్రభో రహర్పతే స్సూర్యస్య, అగ్రే సరతీ త్యగ్రసరీ పురస్సరీ, 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషసర్తే' రితి టప్రత్యయః. బాహులకా దనేదంతత్వం. టిత్వాత్ జీప్, ప్రభా దీప్తి రివేతి క్రాంతీ పూర్ణోపమా.తయా చ సీతారామయోరభ్యంతావినాభూతత్వరూపం వస్తు వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౯౬

దాశరథీఇతి. దాశరథీ రామలక్ష్మణౌచ, తం రథ, మారురుహతుః ఆరూఢవంతౌ.

యథేతి. సీతా, యథాయథా యేనయేనప్రకారేణ, వీప్సాయాం ద్విర్భావః. రాఘవరాజధానీ మయోధ్యాం విహాయ త్యక్త్వా, వినోత్సుకా పనవాసయాత్రోత్కం

---

1 ఆపీతి నాస్తిక్వచిత్,

తథాతథాఽజాయత యాతుకామా లంకాంవినారాక్షసరాజలక్ష్మీః.
ఆబాలవృద్ధ మనుగచ్ఛతి రామభద్ర
మేషా పురీ తదిహ మాఖలు నిర్గుణాస్యామ్,
ఇత్యాదరా దివ ధరా బహుధా విధాయ
ధూళిచ్ఛలా న్నిజతనుం తమనుప్రతస్థే. ౯౯
నృపసుఖవిముఖేన స్వేన కాంతేన సాకం
దుహితరి విధిపాకాత్కాననాయ వ్రజంత్యామ్,

తిరాఽభూత్, తథాతథా లేనలేనప్రకారేణ, పూర్వవద్విర్భూతః. రాక్షసరాజస్య లక్ష్మీ రావణస్యసామ్రాజ్యశ్రీః, లంకాం వినా, లంకాం విహాయేత్యర్థః, 'ప్పగ్వినే' త్యాదినా పాక్షికద్వితీయా. యాతుం కామో యస్యాస్సా యాతుకామా గంతు మనాః, 'తుంకామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః. అజాయత జాతా, తద్వన వాసమూలత్వా త్తదపసరణస్యేతిభావః. వృత్త ముపజాతిః. ౯౯

ఆబాలేతి. ఏషా,పురీ-అయోధ్యా, బాలాశ్చనృద్ధాశ్చబాలవృద్ధాస్తానభివ్యాప్య ఆబాల వృద్ధం, అభివిధా నవ్యయీభావః. రామభద్రం ప్రయాంతం శ్రీరామ మనుగచ్ఛతి-అనుసృత్యగచ్ఛతి,తత్తస్మాత్కారణా, ఇహ జగతి, అహం, నిర్గుణా అననుసరణాద్గుణహీనా, మాస్యాం ఖలు నభవేయం కిమితి కాకుః, స్యామేవేత్యర్థః. భక్త్యా-గౌరవేణ, సంగచ్ఛత్వేనవా, మహదనుసరణస్య కర్తవ్యత్వా దితి భావః. ఇతి మత్వేతి. శేషః, ధరా భూమిః, ఆదరా త్ప్రేమవశాత్, నిజతనుం స్వకీయమూర్తిం, ధూళీచ్ఛలా ద్రజోవ్యాజాత్, బహుధా, విధాయ-బహుప్రకారం కృత్వా, తమను - శ్రీరామస్య పశ్చా దిత్యర్థః. ని. 'పశ్చా త్పాదప్రశస్యయోః' రన్వి త్యమరః 'ఆనుర్లక్షణ' ఇతి కర్మ ప్రవచనీయయుక్తే ర్ద్వితీయేఽని ద్వితీయా,పురత ఇతిపాఠే తస్య పురస్తా త్ప్రతిష్ఠే జగా మేతి క్రియాస్వ రూపోత్ప్రేక్షా వాచ్యా, వ్యంజకసద్భావాత్ సాచ ధూళిచ్ఛలా దితి ఛలశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపహ్నవోజ్జీవితేతి సంకరః, 'సమవప్రవిభ్యో స్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౯౯

నృపేతి. నృపసుఖవిముఖేన-రాజభోగవిరక్తేన, స్వేన స్వకీయేన, కాంతేన సా కం-ప్రాణనాథేన శ్రీరామేణ సహ, ని. 'జీవితేశః ప్రాణనాథః కాంతో రమణవల్లభా' వితి ప్రతాపమార్తాండః. దుహితరి-స్వపుత్రికాయాం, విధిపాకా ద్దైవపరిపాకాత్, కాననాయ - వనాయ, 'క్రియార్థోపపదస్యకర్మణిస్థానిన' ఇతి చతుర్థీ. వ్రజంత్యాం-

అకుశల మితి మత్వా నూన మహ్నోయ ధాత్రీ
పరిజనముఖబాష్పం పాసుభిః పర్యహార్షీత్. ౧౦౦
రామానుసార [1]రసనిర్గతపౌరవర్గా
సంస్థానమాత్ర గృహచత్వరరాజమార్గా,
నిష్క్షుభోజభుజగత్వగివ ఋణేన
లక్ష్మ్యా బభూవ రఘుపుంగవ రాజధానీ. ౧౦౧
గ. అథ దశరథ స్సాంతర్గపురజనః పురా నిర్గత్య గత్యంతరాభా
వాత్త మేవ రామం సుచిర [2]మాలోకయ న్నాలోకపథ మతిక్రాంతే

గచ్ఛత్యాంసత్యాం,ధాత్రీవసుమతీ జనసి చ 'ధాత్రీ జనన్యామలకీ వసుమత్యుపమాతృ ష్వి'తి విశ్వప్రకాశః.అతుశల మనుంగళమితి, మత్వా, పరిజనముఖేషు-భృత్యజనవదనేషు యో బాష్పః నేత్రాంబు, ఆహ్నోయ ద్రాక్, పాంసుభిః-పరాగైః, పర్యహార్షీత్-పరిహృ తవతీ,పరిపూర్వా ద్ధరతే ర్లుఙి సిచి వృద్ధిః. నూన మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం.మూలనీవృత్తమ్.

రామేతి. రామస్యానుసరణే యో రసో రాగస్తేన నిర్గతాః పౌరవర్గాః - పుర జననివహాో యస్యాం స్సా. ని. 'గుణేరాగేర్థవేరసః' ఇత్యమరః. అత ఏవ సంస్థాన మాత్రా అవశిష్టా త్యై వావశిష్టాః నతు తత్సనుగుణం సంభ్రమోజ్జృంభితా ఇత్యర్థః. తే గృహాః చత్వరాణి ఆంగణాని రాజమార్గా శ్చ యస్యాం స్సా. ని. 'ఆంగణం చత్వ రాజిరే' ఇత్యమరః. రఘుపుంగవానాం రాజధానీ - ప్రధాననగరీ. ని. 'ప్రధాననగరీ రాష్ట్రాం రాజధానీతి కథ్యతే' ఇతి ప్రతాపమార్తాండః నిర్ముక్తః త్యక్తభోగః కాయో యయా సా తథోక్తా, యా భుజగత్వక్ నిర్మోకపట్టికానేవ, ఋణేన, లక్ష్మీ నిస్సారా, ఇవ్యేతి యావత్. బభూవ ని.'భోగస్తు ఖేస్త్రీయాదిభృతా వహే శ్చ ఫణకాయయో' రి త్యమరః. ఉపమాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౦౧

అథేతి. అథ-శ్రీరామనిర్గమనానంతరం, దశరథః సాంతర్గపురజనః-సావరోధవ ధూక స్సన్, పురా దయోధ్యానగరాత్, నిర్గత్య, గమ్యత ఇతి గతిః గంతవ్యదేశః అన్యాగతిః-గత్యంతరం 'సుపు'సేతి సమాసః. తస్యాభావా దసంభవాత్. ని. 'దేశో పాయగమే గతి' రితి వైజయంతీ, తం రామ మేవ, సుచిరం బహుకాల మాలోక యన్, తతః, సుమంత్రేణ సారథినా, ఆక్రాంతోఽధిష్ఠితః స్యందనో రథో యస్య తస్మిన్. ని. 'రథాంగ స్స్యందనో రథ'ఇత్యమరః, రఘువందనే, ఆలోకపథం దర్శన

---

1 సవ. 2 మవ,

సుమంత్రాక్రాంత [1]స్యందనే రఘునందనేస్యందమానబాష్పప్రవాహో మోహ ముపగమ్య భూమ్యాం పపాత. ౧౦౨

తతః పరిజనకృతాశ్వాసా లబ్ధసంజ్ఞాయ రాజ్ఞే కౌసల్యాసదన మరోచత. ౧౦౩

[2]అథ [3]దాశరథి రహమహమికయా సంమూర్ఛన్మహాజనౌఘదురవగాహతయా మందాయమానస్యందనవేగ స్సకలజనవివేకలోకనదం

మార్గం, ని. 'ఆలోకా దర్శనోద్యోతా'వి త్యమరః 'ఋక్పూ' రిత్యాదినామసాంతః అతిక్రాంతే అతీత్యగతేసతి, స్యందమానబాష్పప్రవాహో విగళదశ్రుపూరస్స్, మోహం మూర్ఛా, ముపగమ్య, భూమ్యాం, పపాత. ౧౦౨

అ. తతః కిం జాత మిత్యత ఆహ-తత ఇతి. తత స్తదనంతరం పరిజనైః స్వేవ కజనైః కృతః విహితః య ఆశ్వాస మూర్ఛాపగమోచితోపచారః తస్మాద్ధేతోః, లబ్ధ సంజ్ఞాయ పునః ప్రాప్తచేతనాయ, రాజ్ఞే దశరథాయ, 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ' ఇతి చతుర్థీ. కౌసల్యాయాః సదనం గృహం, ఆరోచత నివాసార్హతయా ఇష్ట మభూత్, తద్గృహం ప్రవివేశేత్యర్థః, ఏతేన రాజ్ఞః పూర్వా కైకేయీగృహ మేవ నియతనివాస ఇతి సూచ్యతే. ౧౦౩

అ. తతః శ్రీరామవృత్తాంత మాహ-అథేతి. అథ, దాశరథిః శ్రీరామోఽపి, అన్యోన్యం ప్రతిశ్రేష్ఠోఽహ మిత్యభిమానోఽహమహమికా. ని. 'అహమహమికాతు సాస్యాత్పరస్పరం యోభివేదహం కార' ఇత్యమరః, అవ మితి విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం నిపాతితం. తస్య పీప్సాయాం ద్విరుక్తిః సంజ్ఞాయాం కప్ప్రత్యయః. తయా, అహంప్రథమిక యేత్యర్థః, సంమూర్ఛన్ సమ్మిళన్ యో మహాజనౌఘః బహుజనసంఘః తేనదురవగాహతయా దుస్సంచారతయా, మందాయమానో మందీభవన్ స్యందనవేగో యస్య స తథోక్తస్స్, మోహ స్తమ ఇవ-మోహ ఇవ తమశ్చేత్యుపమితసమాసః. తేన మోహాంధకారేణ, సకలజనానా మశేషజనానాం వివేకః లోకనదం రథోత్పల మివ సఖివ చ లోకనదం. ని. 'రథోత్పలం లోకనద'మిత్యమరః. ముకుళయన్, విశేషణ మేత త్సూర్యేఽపి యోజ్యం తమసా నామ నదీ తస్యాస్తట ముపాగమత్ ప్రాప, తథా,సమా స్రదీధితి స్సూర్యోఽపి,చరమగిరితట మస్తాచలకూటమగమ,దితిసంబంధిః,అత్ర ప్రస్తుతా ప్రస్తుతయో ర్దాశరథిసహస్రదీధితోర్యుకుళయ న్నితి సమానధర్మ్ణోపమస్య గమ్య

---

1 స్యన్దమాన. 2అథ ఇతి నాస్తిక్వచిత్. 3 దాశరథిరపి,

ముకుళయ న్మోహతమసా తమసాతట ముపాగమ చ్చరమగిరి [1]తట మపి సహస్రదీధితిః. ౧౦౪

ప. ఆవిష్ప్రలాప మటవీం భజతో జనస్య
కాకుత్స్థపాదవిరహాసహమానసస్య,
ఆస్తీర్ణపర్ణశయనా న్యభవ న్గృహాణి
మూలస్థలాని తమసాతటభూరుహాణామ్. ౧౦౫

గ. అథ నిశిథే దాశరథి స్సుమంత్రేణ సమ్మంత్ర్య వంచితజన

త్వా ద్దీపకం. 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం చ సామాన్యే తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. తచ్చోపమేయ సంకీర్యతే. ౧౦౪

ఆవిరితి. ఆవిః ప్రలాప మావిర్భవ త్పరిదేవనం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా అటవీం భజతః ప్రవిశతః, కాకుత్స్థపాదవిరహస్య శ్రీరామచరణారవిన్దవియోగస్య నసహత ఇత్యసహ మానసహిష్ణు.పచాద్యచ్, తన్మానసం యస్య, తస్య, ఆస్తీర్ణా న్యాస్తృతాని యాని పర్ణాని తాన్యేవ శయనాని శయ్యాయేషు తాని, తమసాతటభూరుహాణాం తమసానదీతీరరుహతరూణాం, మూలస్థలాని మూలప్రదేశాః, గృహాణి మందిరాణ్యభవన్, లేషు విశ్రమ మిత్యర్థః. ‡యద్యపి. ని. 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యే వే' త్యమరః. తథాపి నపుంసకత్వే కవిరేవ ప్రమాణం. అత్ర మూలస్థలేషు గృహత్వ రూపణా ద్రూపకాలంకారః. ౧౦౫

అథేతి. ఆథానంతరం, దాశరథిః శ్రీరామః, నిశిథే ఆర్ధరాత్రే, ని. 'అర్ధరాత్ర నిశిథా ద్వా'విత్యమరః, సుమంత్రేణ, సహ, సమ్మంత్ర్య నిద్రాణామా న్వారా స్వీలోభ్య గమిష్యామీ త్యాలోచ్య, వచింతజనసంహతిః ప్రకారితానుగతపౌరవర్గ స్సన్ వినతానందస మతిక్రాంతో ఽవినతానందనః లేన, వైనతేయాధికజవేనే త్యర్థః. 'అతా, దయః క్రాంతాద్యర్థేద్వితీయయే'తి సమాసః, స్యందనేన రథేన, కరణేన, వేద శ్రుతిశ్చ

---

1 శిఖరగ.

‡ 'యద్యపీ'త్యాది ప్రమాణ' మిత్యంతం వాక్యం చింత్యం. సుధాది వ్యమరవ్యాఖ్యానేషు పుంస్త్వేబహువచనాంత ఏవ గృహశబ్దః నపుంసకత్వే సర్వవచనాన్తోఽపీ త్యుక్తేః. ఉత్తరరామచరితే 'నీవారముష్టిపచనా గృహిణో గృహాణీ'తి.యాదవాభ్యుదయే సప్తమసర్గే, 'మణిప్రదీపై రతమాంసి గోప్యాః ప్రవిశ్య రమ్యాణి సువాగృహాణి' ఇత్యాది ప్రయోగదర్శనా చ్చేతి కాశాహుః,

సంహతి రతివినతానందనేన స్యందనేన వేదశ్రుతిగోమతీ [1]నిష్యందికానా
మనదిత్రయపరిష్కృతా మిక్ష్వాకవే మనునా దత్తాం వసుమతీ మతీత్య
వివిధవనగహనవీరుత్తృణపటలపిహితరథతురగఖురముద్రయా పదవ్యా
గంగాతరంగసంగమూలం గగనగంగాలింగితశృంగ [2]శృంగిబేర పురా
లంకార మింగుదీపాదప ముపాగమత్. [3]తత్ర. ౧౦౬

ప. దృష్ట్వా రామ మనేకజన్మరచితై ర్దృశ్యం శుభైః కర్మభిః

గోమతీ చ నిష్యందికాచేతి నామాని యస్యతత్తథోక్తం యన్నదీత్రయం లేన పరిష్కృతాం, వేదశ్రుతిగోమతీనిష్యందికాఖ్యాభి స్తిసృభి ర్నదీభి రూఢిషితా మిత్యర్థః, 'సంపర్యుపేభ్యః కరోతే రూషణే సముపాయేచే'తి సుడాగమః, తథా, ఇక్ష్వాకవే రాజ్ఞే, మనునా పితా వైవస్వతమనునా, దత్తాం, వసుమతీం భూమిం, కోసలదేశ మిత్యర్థః, అతీత్యాతిక్రమ్య, ఏతే నాస్య రాజ్యలక్ష్మ్యాం తృణీకార స్సూచ్యతే. వివిధాని నానా ప్రకారాణి వనాని సఞ్చారయోగ్యాని గహనాని దుష్ప్రవేశాన్యరణ్యాని చ లేషు వీరుధాం లతానాం తృణానాంచ పటలేన జాలేన పిహితా ఆచ్ఛాదితా అనుపలభ్యమానేత్యర్థః, రథతురగఖురముద్రా 'రథాశ్వఖురనాభ్యో యస్యాం తయా, పదవ్యా మార్గేణ, తృతీయావిధానే 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన' మిత్తృతీయోపపత్తిః. గంగాయా భూతలవాహిన్యా మందాకిన్యాః తరంగై రూర్మిభిః సంగతం సంశ్లిష్టం మూలం యస్యతం, గంగాతీరరుహ మిత్యర్థః, ఏతే నాత్యంతపవిత్రతా సూచ్యతే. తథా గగనగంగయా ఆకాశగంగయా ఆలింగిత మాశ్లిష్టం శృంగ మగ్రభాగో యస్యత, మితౌన్నత్యాతిశయోక్తిః, శృంగిబేరపురస్య గుహనగరస్యాలంకార మాభరణభూతం, శోభావహ మిత్యర్థః, ఇంగుదీపాదపం తాపసతరు ముపాగమత్, తస్మూలప్రదేశ మిత్యర్థః, ని. 'ఇంగుదీ తాపసతరు'రిత్యమరః, తత్ర తస్మిన్ తరుమూలే. ౧౦౬

దృష్ట్వేతి. నిషాదా పనగోచరా జాత్యంతరా స్తేషా మధిపో రాజా గుహః, అనేకజన్మరచితైః, జన్మాంతరసమాస్వాచరితై రిత్యర్థః, శుభైః, కర్మభిః వ్రతనియమోపవాసాదిసత్కృత్యై ర్హేతుభిః, ర్దృశ్యం సాక్షాత్కరణీయం, రామం, దృష్ట్వా, తథా, మాతుః కైకేయ్యాః, వరదత్తయా త్పూర్వోక్తా ద్వరయాచ్ఞాద్ధేతోః, ఉపనతాం ప్రాప్తాం, వైఖానసానాం వానప్రస్థానాం సంబంధినీం వైఖానసీం, తన్నేద మిత్యణ్.టిడ్ఢాణఞ్ఞిత్యాదినా జీప్.వృత్తిం చ, జటాపల్కలధారణ కందమూలాద్యశనవనవాస వ్యాపారం చేత్యర్థః,

---

1 నిష్యన్దినీ.2 శృఙ్గిబేర. 3 తతః.

శ్రుత్వా మాతృవరద్వయా దుపనతాం వృత్తిం చ వైఖానసీమ్,
అత్యుజ్జృంభితహర్షశోకజనితై ర్బాష్పై ర్నిషాదాధిప
శ్శీతాశీతగుణాన్వితై రవిరళై స్సంపృక్తవక్త్రోఽభవత్. ౧౦౭

గ. సోఽయం [1]ప్రియసుహృ ద్గుహ స్సమాసాద్య కృతాంజలి రంజ
సా రఘునాథ మనునాథితవాక్. ౧౦౮

దేవ, పితృనియోగ ప్రవణాంతఃకరణ మపి భవంతం [2]విజ్ఞాప

ని. 'వైఖానసో వనేవాసీవానప్రస్థ శ్చ తాపస'ఇతియాదవః, శ్రుత్వా, అత్యుజ్జృంభితాభ్యాం అత్యుత్కటాభ్యాం హర్షశోకాభ్యామానందవిషాదాభ్యాం జనితైః, శ్రీరామదర్శనాత్ హర్షః వనవాస్రవణాచ్ఛోక ఇతిచ వివేకః.ఆత ఏవశీతాశీతగుణాభ్యాం శీతోష్ణగుణాభ్యాం ఆన్వితై స్సమవేతైః, హర్షజత్వా చ్ఛీతగుణాన్వితత్వం శోకజత్వా దశీతగుణాన్వితత్వ మితి వివేకః, ఆవిరళైస్సాంద్రై, రాబ్పై ర్నశ్రుభిః, సంపృక్తవక్త్రః పరిక్లిన్నవదనః, 'సంపృగాత్ర' ఇతి పాఠాంతరం. అభవత్. శ్రీరామదర్శనవనవాస్రవణజనితానందవిషాదాభ్యాం శీతాశీతగుణాన్వితాన్యశ్రూణ్యవర్తయదిత్యర్థః.ఆతఏవ యథా క్రమమన్వయాత్క్రమాపరనామాయథాసంఖ్యాలంకారః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.౧౦౭

స ఇతి. సోఽయం, ప్రియసుహృత్ ప్రియమిత్రం, 'సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయో' రితి నిపాతః. గుహ, స్సమాసాద్య సమీపమాగత్య, కృతాంజలి ర్విరచితకరసంపుటస్సన్, వినయలక్షణ మేతత్, అంజసా యాథార్థ్యేన, న త్వోపచారికతయేత్యర్థః, ని. 'తత్త్వే త్వద్ధాంజసా ద్వయ' మిత్యమరః. రఘునాథం శ్రీరామ మనునాథితవాక్ యాచితవాక్, ప్రార్థితవాని త్యర్థః, 'నాథృయాచ్ఞాయూ' మితిధాతోఃక్తవతుప్రత్యయః. ౧౦౮

అ. తత్పరిహార మేవ వివరిష్య న్నాదౌ తావత్స్వవినయ మావిష్కరోతి. దేవేతి. హేదేవ స్వామిన్, పితృనియోగప్రవణం పితృవాక్యపరతంత్ర మంతఃకరణం యస్య తం, తథోక్త మపి, అనివార్యనిశ్చయమపీత్యర్థః. భవంతం ప్రతి. విజ్ఞాపయితుం వక్తవ్యార్థం కథయితుం, అజ్ఞాతా అవిదితా జానపదానాం జనపదవాసినాం పామరజనానాం రీతిశ్శీలీయస్యాస్సా, తథోక్తా, పామరసాధారణీత్యర్థః, భారతీ సరస్వతీ మాం, ముఖరయతి ముఖం వాగస్యాస్తీతి ముఖరో రంతరభాషీ [3]నఖముఖతుండే

---

1 'క్రియ' ఇతిసాస్తిక్వచిత్. 2 విజ్ఞాపితమ్. 3 రప్రకరణేనఖముఖతుణ్డేభ్య ఉపసంఖ్యానం,ఇతి,కా.

యితు [1]మజ్ఞాతజానపదరీతి ర్భరతీ మాం ముఖరయతి. ౧౦౯

అస్యైత దనివార్యవీర్యోద్భటభటదుర్గవర్గయు క్తమనుష క్తభో గ్యజాతమంథరం మంథరాహృదయతో దావహ మస్మదీయం రాజ్యమ్.

[2]త దిద మనిదంప్రథమప్రవృ త్తం పరిగృహ్య కించి దనుగృహ్య [3]చ పరిజన[4]యోగ్యభాగ్యభాజన మముం జనం స్వయ మముంచ స్నేవ

భ్యోరోవ క్తవ్య' ఇతిరప్రత్యయః. ని. 'దుర్గుఖే ముఖరాబద్ధముఖా'విత్యమరః, * తత స్తత్కరో తీతి ణ్యంతా ల్లట్. ముఖరీకరోతి, వ్యాహారయ తీ త్యర్థః. అతోవిజ్ఞాపయా మీతి భావః. ౧౦౯

అ సంప్రతి య ద్విజ్ఞాపనీయం త దాహ-అస్తీతి. అనివార్యవీర్యోద్భటా అన తిక్రమణీయపరాక్ర మోజ్జృంభితా భటా వీరయోధాయస్మిన్ తథోక్తో, యో దుర్గ వర్గః గిరిదుర్గాదిగు ప్తిస్థాననివహః లేన యు క్తం సంగతం, దుర్గే త్యత్ర దుగఖేన గమ్యే లేఽర్థే తి విగ్రహః. 'సుదురో రధికరణే' ఇతి గమే ర్డః. ఇత్థం భూతస్యైవ రాజ్ఞా మాశ్రయణీయత్వా దితి భావః, తథాహ మనుః. 'ధను ర్దుర్గం మహీదుర్గ మబ్దుర్గం వార్ష మేవ చ, నృదుర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వసే న్నృపః' ఇతి. తథా అను ష క్త మనపాయి యదోభోగ్యజాతం ప్రక్కందనాదిభోగార్హవస్తువిశేషసమృద్ధిః. లేన మంథరం నిర్భరం, పరిపూర్ణ మిత్యర్థః, ఏపంభూత స్యై వోపాదేయత్వా దితి భావః. తథా మంథరాయాః యుష్మద్రాజ్యాభిషేకవిఘాతకారిణ్యాః కైకేయీదాస్యాః, హృద యతోదావహం మనోవ్యథాకరం, ఏతద్విఘటనే తస్యా అనధికారా దితిభావః. ఆస్మ దీయ మస్మత్సంబంధి, 'త్యదాదీని' చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛః, ఏతద్రాజ్య, మ యం దేశ ఇత్యర్థః. అస్తి వర్తతే. ౧౧౦

అస్తు ప్రస్తుతే కిం త త్రాహ—తదితి. హే రామ; భవాన్, ఇదం ప్రథమం ప్రవృత్తం ప్రపత్తిప్రాప్తి ర్యస్య త దిదంప్రథమప్రవృత్తం త స్మభవతీ త్యనిదం ప్రథమప్రవృత్తం. చిరప్రాప్త్యా ఆయాతస మిత్యర్థః. ప్రవృత్త మితి భావే క్తః. పూర్వం యదాకదాచిదపీదృజ్మహారాజాపరిపాలితత్వా దితి భావః. త త్పూర్వోక్తప్రకార, మి దమేతద్రాజ్యం, పరిగృహ్య స్వీకృత్య, తథా, అముం జనం, మామిత్యర్థః, పరిజనస్య భృత్యవర్గస్య యోగ్య మర్హం య ద్భాగ్యం భాగధేయం తస్య భాజనం పాత్రం; కించి దీషత్, పూర్ణానుగ్రహ స్యానర్హత్వా దితి వినయోక్తిః ఆయుగృహ్య, భృత్యత్వేన

---

1 అజ్ఞా. 2 తదిదమనిశం. 3 'చ' ఇతిక్వచిన్నాస్తి. 4 యోగ్యభజనమ్.

[1]తాతాదేశం దేశేఽస్మిన్ విస్మయనీయానుభావమునిబృందే మన్దాకినీ సందర్శనే మందాయమానజననీజనవియోగదుర్దశ శ్చతుర్దశ దశరథ కథితా స్సనూ స్సమాపయతు భవా నితి. ౧౧౧

ప. తస్మి న్నిత్థం ప్రార్థనాభాజి సఖ్యౌ
ప్రత్యాచఖ్యౌ రామభద్రః ప్రియోక్త్యా,
మాతుర్వాక్యా ద్వల్కలేనావృతం మే
గాత్రం ఔత్రప్రక్రియాం నార్హతీతి. ౧౧౨

నియుఙ్క్ష్వేత్యర్థః. తథా, తాతాదేశం మునిపృత్థ్యాపనమాశ్రయేత్యేనంరూపపితృనియోగ, మిత్యర్థః. స్వయ, మనుంచ న్నపరిత్యజన్నేవ, విస్మయనీయః ఆశ్చర్యకరః అనుభావ స్తపస్సానుర్థ్యం యస్య త త్తాదృశం మునిబృందం యస్మిన్ తస్మిన్, గంగా తీరస్యేనాస్యాత్యంతపుణ్యాశ్రమత్వా న్ని రంతరమహాతపోనిష్ఠమునిబృందాధిష్ఠిత ఇ త్యర్థః. ఏతేన సమవాసయోగ్యసంపన్నతయా నివాసార్హా తా సూచ్యతే. అస్మిన్, దేశే జన పదే, మందాకినీసంబర్మనేన హేతునా, కుందాయమానా మందీభవంతీ జనసీజనవిర హదుర్దశా మాతృవర్గ విశ్లేషజనితవిషాదో యస్య స, తథోక్తస్తస్మిన్ లోకజనసీతాద్వంగా యా ఇతి భావః. తేన మాతృణా మత్యంతపవిత్ర తాసూచ్యతే. దశరథేన కథితా నిర్దిష్టా, శ్చతుర్దశసంఖ్యాకా, స్సనూ వత్సరాన్, సమాపయతు అతివాహయతు, ఇత్య నునాథితవా నితిపూర్వేణ సంబంధః సంపూర్వా దాప్నోతేఃణిచి ప్రార్థనాయాం లోట్ శేషే ప్రథమః, ని. 'సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శర త్సమా' ఇత్యమరః. ౧౧౧

తస్మిన్నితి. సఖ్యౌ మిత్రే, తస్మిన్ గుహే, ఇత్థ మనేనప్రకారేణ, ప్రార్థనా భాజి ప్రార్థనాం కుర్వతి సతి, రామభద్రః, ప్రియోక్త్యా ప్రియవచనేన, అన్యథా, తస్య మనఃక్లేశ స్స్యా దితి భావః. ప్రత్యాచఖ్యౌ - ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, తత్ప్రార్థ నాం నిరాకృతవా నిత్యర్థః. కిమితి. మాతు ర్వాక్యాత్ కైకేయీనియోగవచనాత్, అత్ర మాతృగ్రహణం పితు ర్నిర్దోషత్వప్రకాశనార్థం, వల్కలేనావృతం, మునివేష ధారీ త్యర్థః. మే మమ, గాత్రం శరీరం, ఔత్ర ప్రక్రియాం ఔత్రియోచితప్రకా రం, రాజవేష మి త్యర్థః, గృహీతు మితిశేషః. నార్హతి, యోగ్యం నభవతీత్యర్థః. గృహీతం న పరిత్యజే దితి న్యాయా ద్గృహీతపరిత్యాగస్య అనుచితత్వాదితి భావః. ఇతిప్రత్యాచఖ్యా వితి పూర్వేణ సంబంధః. శాలినీవృత్తమ్. ౧౧౨

---

1 తాతాదేశేన

గ. తత స్తదనురోధేన రోధస్తరో రథస్తా త్సుమంత్రో నియంత్రి
త 1రథ్యో దాశరథ్యో రాతిథ్యం సమధుపర్కం కర్తు మివ మందమంద
మరవింద బృందస్యందమానమకరంద బిందు సందోహవాహిని వాహి
నీతరంగమరుతి పాతి కాననగమనావస్థాం కాకుత్స్థస్య ప్రేక్షితు మివ
మాయా మివ శ్లోభృతి చరమే తిరోహితాయా మగ్నౌ మధిదేవతా

తతఇతి. తతః ప్రత్యాఖ్యానానంతరం, తదనురోధేన గుహానువర్తనేన, రోధస్తరో ర్గంగానదీతటరుహస్య, కస్యచి ద్వృక్షస్యే త్యర్థః. అథస్తా దధఃప్రదేశే, సుమంత్రో, నియంత్రితరథ్యో నియమితరథాశ్వేసతి, దాశరథ్యోః - రామలక్ష్మణయోః మధుపర్కః మధుగుడాదిమధురపదార్థమిశ్రితం పూజ్యానాం దేయద్రవ్యం తేన సహ సమధుపర్కం, ఆతిథ్య మతిథిసత్కారం, కర్తు మివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా. అరవిందబృందాదబ్జషండాత్ స్యందమానం ప్రస్రవంతం మకరందబిందుసందోహం పుష్పరసశీకరనికురుంబం వహతీతి తథోక్తే, వాహినీతరంగమరుతి - గంగాతరంగమారుతే, మందమందం మందప్రకారం 'ప్రకారేగుణవచన'స్యేతి ద్విర్భావః. కర్మధారయసద్భావా త్సుపోఽలుక్. ఏతేన శైత్యమాంద్యసౌరభ్య సంపత్తి రుక్తా. వాతి ప్రసరతీసతి. వాతేశ్శతృప్రత్యయః. 'వహతీ'తి పాఠే, వహతి ప్రవర్తమానేసతి, తదా, కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య అత్రైకవచనగ్రహణం తస్యైవప్రాధాన్యా దిత్యవగంతవ్యమ్. కాననగమనావస్థాం మరణ్యయాత్రాదుర్దశాం, ప్రేక్షితుం ద్రష్టు, మగ్నిమాయా మసహమానాయా, మిత్యుత్ప్రేక్షా. అగ్నౌమధిదేవతాయా మహగతౌ, చరమే శ్లోభృతి అస్తాచలే నిఃశేషస్తు చరమశ్లోభృ' దిత్యమరః. తిరోహితాయా మంతర్హితాయాం సత్యాం, సూర్యేఽస్తం గతే సతీ త్యర్థః. రామ, శ్చరమాం పశ్చిమాం. సంధ్యాం, సముపాస్య. సాయంసంధ్యావందనం కృత్వే త్యర్థః. తస్యాం పూర్వోక్తాయాం, తరుమూలభువి ఇంగుదీవృక్షాధఃప్రదేశే, లక్ష్మణేన, పరికల్పితం విరచితం, పర్ణకల్పంపర్ణమయశయ్యాం. ని. 'తల్పంశయ్యోత్తరాదేష్వి' త్యమరః, ఆధ్వజత ప్రాపత్, తత్ర సంవిశేశే త్యర్థః, అత్ర సకలలోకవంద్యమానచరణారవిందస్యాపి భగవతః శ్రీరామస్య సంధ్యావందనాచరణం లోకే సంప్రదాయప్రవర్తనార్థ మిత్యవగంతవ్యమ్. తదుక్తం భగవతా గీతాసు. 'లోకసంగ్రహమేవాఽపి సంపశ్యన్ కర్తు మర్హసి, యద్యత్ ఆచరతి శ్రేష్ఠ స్తత్తదే వేతరోజనః, స యత్ప్రమాణం కురుతే లోక స్తదనువర్తతే' ఇతి. అథవా, 'అవారవా

---

1 రథ్యయోః.

యాం సంధ్యాం చరమాం రామ స్సముపాస్య తస్యాం తరుమూలభువి
లక్ష్మణపరికల్పితం పర్ణతల్పమభజత. ౧౧౩

ప. రామే విదేహసుతయా తరుమూలసంజ్ఞ
మంతఃపురం విశతి లక్ష్మణసౌవిదల్లమ్,
నిధ్యాయ తం నియమితామితబాష్పవృష్టి
ర్నిద్రాం నిరస్య నిషసాద నిషాదనాథః. ౧౧౪

వ్యతీతాయాం విభావర్యా [1]మర్యమమరీచిమాలభారిణిపూర్వో

స్సంధ్యా ముపాసీతే' త్యాదిసకలశాస్త్రాభిజ్ఞస్య సమస్తధర్మాచరణతత్పరస్య లీలావిగ్ర హధారిణః శ్రీరామస్యాయురారోగ్యాదిసకలశ్రేయఃప్రదత్వా త్సంధ్యావందనం యుక్త మే వేతి ద్రష్టవ్యమ్. తథాచ మహాభారతే, 'పితామహః పితౄన్ సృష్ట్వా మూర్తిం తా ముత్ససర్జ హ, సా ప్రాత స్సాయ మాగత్య సంధ్యారూపేణ వర్తతే. ఏతాం సంధ్యాంయతాత్మానో యే తు దీర్ఘ ముపాసతే, దీర్ఘాయుషో భవిష్యంతి నీరుజఃపాండునందనే'తి. ౧౧౩

రామఇతి. రామే, విదేహసుతయా - వైదేహ్యా, సహేత్యర్థః, అత్రసహార్థాప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధోయూనే' తి సూత్రనిర్దేశా దేవ ఙ్ఞాపతా త్సహార్థకానా మప్రయోగేఽప 'సహయుక్తేఽప్రధాన' ఇతి సహార్థే తృతీయా. లక్ష్మణ ఏవ సౌవిదల్లఃకంచుకీ దౌవారికో యస్య తత్, సౌమిత్రికృతసంరక్షణ మిత్యర్థః. ని. 'సౌవిదల్లాః కంచుకిన' ఇత్యమరః, తరుమూలం వృక్షాధఃప్రదేశ ఇతిసంజ్ఞా యస్యతం, తద్రూప మిత్యర్థః. అంతఃపురం శుద్ధాంతం, ప్రవిశతి ప్రవిష్టవతిసతి, నిషాదనాథో గుహః, తం తథాభూతం భూతలశాయినం, నిధ్యాయ దృష్ట్వా, ని 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః, నియమితా అంతర్నిరుద్ధా అమితాఅవిచ్ఛిన్నా, బాష్పవృష్టి ర్నేత్రసంపాతో యేనసః తథోక్తస్య, శ్రీరామదు ర్దశాదర్శనేన రోదనప్రవృత్తా వపి అమంగలధియా గళనిరుద్ధరోదన ఇత్యర్థః, నిద్రాం, నిరస్య - త్యక్త్వా, నిషసాద, లక్ష్మణసల్లాపతాత్పర్యేణ జాగ్రదేవ తల్పోపవిష్టవా నిత్యర్థః వసంతతిలకావృత్తమ్. . ౧౧౪

వ్యతీతాయా మితి. విభావర్యాం - రజన్యాం, ని. 'విభావరీరజన్యౌద్వా రజనీయామసీ క్షమా' త్యమరః, వ్యతీతాయాం ఆసగతాయాం సత్యాం, పూర్వోర్వీధరమూ

---

1 అర్యమ్ణి మరీచివీచిమూలాహారిణి,

ర్వీధరమూర్ధ్ని విరచితజటాబంధా దాశరథీ భాగీరథీకచ్ఛ మగచ్ఛ తామ్. ౧౧౫

తత్ర రామః ప్రహృష్టచేతా స్సీతా మాచష్ట. ౧౧౬
ప. మేధ్యాశ్వమార్గపరిమార్గణ [1]సంభవస్య
దివ్యౌషధీం కపిలకోపమహాజ్వరస్య;
తాతానుతర్పణపచేలిమభాగధేయాం

ర్ధ్ని ఉదయాచలశిఖరే, ని. 'ఉదయః పూర్వపర్వత' ఇత్యమరః, ఆర్యవ్ణ స్సూర్యస్య మరీచిమాలా కిరణప జ్జ్రీ తాం బిభ ర్తీతి అర్యమమరీచిమాలభారీ. తథాభూతే, ప తీత్యర్థః, సూర్యకిరణప్రసరణానంతర మితి యావత్. 'ఇష్టకేషీకామానాం చితతూల భారీ' ష్వితి హ్రస్వః. దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ విరచితః విహితః జటానాం బంధః పట వృక్షత్వక్తైర్బంధనం యాభ్యాంతౌ. సీతయా సహ, భాగీరథీకచ్ఛం గంగాతీర మగచ్ఛ తాం ప్రాప్తవంతౌ, ని. 'జలప్రాయ మనూపం స్యా త్పంసి కచ్ఛ స్థథావిధ' ఇత్యమరః. ౧౧౫

తత్రేతి. తత్ర భాగీర థీకచ్ఛే, రామః ప్రహృష్టచేతాః, తద్దర్శనేనాత్యంతసం తుష్టాంతఃకరణ స్సన్, సీతా, మాచష్టావోచత్. ౧౧౬

అ. తదేవాహ.—మేధ్యేతి. మేధ్యః పవిత్రః, యద్వా 'ప్రజాపతి ర్వశ్వ మేధ మసృజత. యాగ మేధాయా లభ్యతే. ఆశాసానా మేధపతిభ్యాం మేధ' మిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనా న్మేధశబ్దోయాగవచనః, యథా, 'త్వ మేవ పితృమేధః' ఇతివత్, ని. 'మేధ్యః క్రతౌమతౌ మేధే' లిత్యశ్వ శ్చ, తథాచ మేధే సాధు శ్మేధ్యః 'తత్ర సాధు' రితి యత్ప్రత్యయః, ఆథవా మేధార్హాః మేధ్యాః 'తదర్హ' మితి యత్ప్ర త్యయః, స చాసా వశ్వ శ్చ అశ్వమేధీయాశ్వ ఇత్యర్థః, తస్య మార్గపరిమార్గణే వర్మా న్వేషణే సంభవః ఉత్పత్తి ర్యస్య తస్య, కపిలకోపమహాజ్వరస్య కపిలమునికోధరూపమ హామయస్య, దివ్యౌషధీమసాధారణౌషధీభూతాం, తదుపశాంతికరీ మి త్యర్థః. తథా తాతానుతర్పణేనాస్మ త్పూర్వపితృసంతర్పణేన పచేలిమం పరిపక్వం భాగధేయం భా గ్యంయస్యా స్తాం, పరోపకారాచరణోపయోగిత యైవ జన్మసాఫల్యసంభవాదితి భావః పచేలిమేత్యత్ర 'కర్మకర్తరి' 'కేలిమరఉపసంఖ్యాన' మితికేలిమర్ప్రత్యయః, భగవతీం

'తాతానుపర్వ' నేతి పాఠే తాతస్య పూర్వపురుషస్య భగీరథస్యకర్మణి అనువర్త నేనానుసరణేన పచేలిమం భాగధేయం భాగ్యం యస్యాస్తాం, భగీరథకర్మ కానుసరణే నగంగాపుణ్యప్రభావః ప్రకటిత ఇతి భావః. 1 దుర్వాయస్య.

భాగీరథీం భగవతీం శరణం భజామః. ౧౧౭

గ. తదనంతరం రామస్సాంత్వవచనవారితసుమంత్ర స్ససౌమిత్రి ర్మంగళాని ప్రార్థయమానయా తయా మైథిల్యా సహ గుహేనానీతాం నావ మారురోహ. ౧౧౮

స ఏష నిషిధ్య నిషాదాధిపతే రనుగమన మపి తూర్ణ మేవ [1]ని స్తీర్ణసురసరిత్పూరసంపూర్ణసస్యే వత్సాభిధానే జనపదే కృత పద

పూజ్యాం, భాగీరథీం గంగాం, శరణం, భజామః ప్రాప్నుమః, యతోఽస్తుత్కులమహత్తరేణ భగీరథేనేంద్రపరిముషితాశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కాపిలరోషానల దగ్ధానాం పితౄణాం స్వర్లోకప్రాపణాయావతారితా కార్యసిద్ధిం కృతవతీ అతో భాగీరథీనామ్నా ఇయం వ్యవహ్రియతే. తస్తా దస్తాకమపి శరణాగతానాం కార్యసిద్ధిం కరిష్యతీతి తద్భజనం యుక్త మేవేతి భావః. స్పష్టోఽత్ర రూపకాలంకారః. పసం తలికావృత్తం. ౧౧౭

తదితి. తదనంతరం భాగీరథీభజనానంతరం, రామః, సాంత్వవచనైః ప్రియోక్తిభి రేవ వారితః త్వం పున రయోధ్యాంప్రతి యాహీతి నివర్తితః సుమంత్రో యేన సః తథోక్తః. అత్ర సాంత్వగ్రహణంతన్నఖేదనిరాసార్థ మిత్యవగంతవ్యమ్, ససౌమిత్రి స్సలక్ష్మణ స్సన్, మంగళాని, 'పుత్రో దశరథస్యాయం మహారాజస్య ధీమతః, నిదేశం పారయి త్వేమం గంగే త్వదభిరక్షిత' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తకల్యాణానీత్యర్థః, ప్రార్థయమానయా యాచమానయా, ని. 'యాచ్ఞాయా మభియానే చ ప్రార్థనా కథ్య తేబుధై' రిత్యభిధానాత్, తయా అనుసృతయా, మైథిల్యా సహ జానక్యా సాకం, గుహేన, ఆనీతాం, భృత్యద్వారా ప్రాపితా మిత్యర్థః, నావం తరి మారురోహ అధిష్ఠితవాన్, ని. 'స్త్రియాం నౌ స్తరణిస్తరి' రిత్యమరః, ౧౧౮

స ఇతి. యో నావ మారురోహ స ఏష రామః, నిషాదాధిపతే ర్గుహస్యాపి, సుమంత్రానుసరణనిషేధసముచ్చయార్థోఽయ మపిశబ్దః, అనుగమన మనుసరణం, నిషిధ్య, త్వయా సమ్యగ్భక్తిః ప్రదర్శితా అత స్త్వ మత్రైవ వసేతి నివార్య తూర్ణం క్షిప్రమేవ, విలంబేఽంతరాయ స్స్యా దితి భయా దితి భావః, నిస్తీర్ణ సురసరిత్పూరః విలంఘితగంగాప్రవాహ స్సన్, సంపూర్ణసస్యే, ప్రీత్యాదిసకలసస్యసమృద్ధ ఇత్యర్థః,

---

1 విస్తీర్ణ; అవతీర్ణ.

[1]శ్చలలఙ్ఘ్యవేధనచతుర శ్చతురో మృగాన్నిహత్య కుత్రచి ద్వనస్పతి మూలే నిశా మనైషీత్. ౧౧౯

అన్యేద్యు ర్వన్యేన పథా ప్రయాతాస్తే [2]ప్రయాగే [3]ప్రతా యమానహోమధూమప్రాగ్భారం భరద్వాజాశ్రమ [4]మాశ్రయంతః పశ్చాదభివాద్య త మమందహర్షం [5]మహర్షి మనేనాదిష్టవర్త్మనా వైకర్త నీపుగారోపప్లవం ప్లవేన వైణవేన నిస్తీర్య శమధనజనసన్నిధానశమిత

వత్సఇ త్యభిధాన మాఖ్యా యస్య తస్మిన్, జనపదే దేశే, ని. 'సీవృజ్జనపదా దేశవిష యా' వి త్యమరః, కృతపదః ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. చలలఙ్ఘ్యవేధనచతుర శ్చంచలశరవ్య ప్రవీణనిపుణః, ఆకవీవ చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, మృగాన్ వరాహాదీన్, నిహత్య ప్రవృత్య, ఋత్రధర్త్వేనానిషిద్ధత్వా దితి భావః, ఋత్రచి తస్మిన్శ్చి ద్వనస్పతి మూలే పృథ్వాధః ప్రదేశే, నిశాం రాత్రి మనైషీత్ వ్యగమయత్, మత్స్యాభిధాన ఇతి ప్రామాదికః పాఠః, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే. 'తత స్సమృద్ధాన్ శుభసస్యశాలి నః ఋణేన వత్సా న్ముదితా నుపాగమత్, తౌ తత్ర హత్వా చతురో మహీమృగాన్ వరాహ మృష్యం పృషతం మహారురు' మి త్యాది. ౧౧౯

ఆన్యేద్యు రితి. ఆన్యేద్యు రన్యస్మిన్ దినే 'సద్యఃపరు' దిత్యాదినా నిపాతిత మవ్యయం, ని. 'అ ద్యాహ్నా హ్నాయ్యథ పూర్వేఽహ్నీ' త్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్. ని. 'తథాధరాన్యాన్యతరేతరా త్పూర్వేద్యురావయ' ఇత్యమరః, తే సీతారామలక్ష్మణాః, వనే భవో వన్యస్తేన పథా ఆరణ్యకవర్త్మనా, ప్రయాతాః ప్రస్థితాస్సంతః, ప్రయాగే ప్రయాగాఖ్యే పుణ్యక్షేత్రే, ప్రతాయమానః స్వయం ప్రతన్యమానో, వ్యాప్నువాన ఇతి యావత్, తనోతేః కర్మకర్తరి యకి లటశ్శానచిమువాగమాః, 'తనోతే ర్య కీతి' ఆను నాసికస్య వైకల్పిక ఆకారః. హోమధూమప్రాగ్భారో హోమధూమసమూహో యస్మిన్ తం, హవ్యగంధిధూమానుమేయ మిత్యర్థః, ప్రాగ్భారశబ్ద స్సమూహే రూఢః, భరద్వా జాశ్రమం భరద్వాజాఖ్య మహర్షే స్తపోవనం, ఆశ్రయంతః ప్రాప్నువంత స్సంతః, ఆమం

గంగాయమునయో ర్మధ్యే ప్రయాగప్రదేశో వత్సదేశః, తతః పశ్చిమభాగే పాంచాలః, యమునాదక్షిణ దేశే శూరసేనః, తస్మా త్పశ్చిమతోమత్స్యదేశ, ఇతి, ఇత్థం దేశవ్యవస్థాయాదృశ్యమానత్వా న్మత్స్యానితిపాఠః ప్రామాదిక ఇతి శ్రీరామాయణా యోధ్యాకాండత్రిపంచాశసర్గ వ్యాఖ్యానే గోవిందరాజీయే.

1 చలల్లఙ్ఘ్య. 2 ప్రభాతే. 3 ప్రతీయమాన. 4 శ్రయన్తః. 5 మహర్షిణేన.

[1]శాత్రవసకలసత్వ [2]చరిత్రవిచిత్రం [3]చిత్రకూటాచల [4]మభజత్. ౧౨౦

ప. అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు మాద్య
త్పరభృత [5]గళచంచత్పంచమై [6]రంచితాసు,
జనకదుహితృయోగా జ్జాతసాకేతసౌఖ్య
శ్చిర మరమత రామ శ్చిత్రకూటస్థలీషు. ౧౨౧

దహర్షం నిజాగమనా దమందః ఆనల్పకి హర్షకి ఆనందో యస్యతం, మహర్షిం బుధిశ్రేష్ఠం, తం భరద్వాజం, అభివాద్య నమస్కృత్యచ, రామ స్స్వయం తారకబ్రహ్మాఽపి మ్మత్రియరూపే ణావతీర్ణత్వాత్ 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ' ఇత్యాదిస్మరణాత్ మ్మత్రియ మర్యాదాం ప్రవర్తితవా నితి సూచితం, అనేన మహర్షిణా, ఆదిష్టంయద్వర్ష్మ చిత్రకూటమూర్ణస్తేన, వికర్తనస్య సూర్యస్యాపత్యం వైకర్తనీ యమునానదీ 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా జీప్. తస్యాఃపూరఃప్రవాహ ఏవ ఊపప్లవ ఆపత్తం, మూర్ధనిరోధకత్వా దితిభావః. ని. 'కాళిందీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వసే' త్యమరః, వైణవేన వేణుమయేన, ప్లవే నోడుపేన, ని. 'ఊడుపం తు ప్లవగ కోల' ఇత్యమరః, నిస్తీర్య తీర్త్వా, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం సవీవ ధనం యేషాం తే శమధనా మహర్షయస్త ఏవ జనాఃతేషాం సంనిధానేన సాన్నిధ్యేన శమితశాత్రవాణి ప్రశాంతవైరాణి యాని సకల సత్త్వాని గోవ్యాఘ్రాదిసమస్తజంతవఃతేషాం చరిత్రే ణానోన్యసాహచర్యరూపేణ విచిత్ర మాశ్చర్యకరం, నిర్వైరదేశత్వా న్నివాసార్హా మిత్యర్థః. చిత్రకూటం నామ ఆచలం పర్వత మభజత్ ప్రాపుః. ౧౨౦

అనుజేతి. అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు సౌమిత్రినిర్మితపర్ణశాలామనోహరాసు, తథా మాద్యత్పరభృతాం మత్తకోకిలానాం గళేషు కంఠకుహరేషు చంచంతఃప్రసరంతో యే పంచమాఃస్వరవిశేషాస్తైఃనిషాదకి ఋషభకి గాంధారకి షడ్జకి మధ్యమకి ధైవతకి పంచమ ఇతి సప్తస్వరాణాం మధ్యే పంచమఃస్వరవిశేషస్తైఃనిషాదాదిభిరిత్యర్థఃతథా చోక్తం భరతేన 'నిషాదాదిభిరుద్గీతా మధ్యమాంతా మనోహరా, పంచమీ పంచమస్థానాత్ పంచమీతి తతోభవే' దితి. ని. 'పంచమస్తు పరభృతః కోకిలఃపికః' ఇత్యమరః, ఆంచితాసు మనోహరాసు, 'అంచేఃపూజాయాం' మితీడాగమఃచిత్రకూటస్య స్థలీష్వకృత్రిమభూమిషు. 'జానపదే' త్యాదినా ఆకృత్రిమార్థే జీప్, రామఃజనకదుహితృయోగాత్. జానకీసాంగత్యాద్ధేతోఃని. యోగ స్సన్నవానోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్వి' త్యమరః, జాత ముత్పన్నం సాకేతే అయోధ్యాయాం య త్సౌఖ్య మానందఃతత్సదృశం సౌఖ్యం యస్యస, తథో

---

1 శాత్రవసత్వచారిత్రమ్. 2 చరిత్రం విచిత్రం. 3 చిత్రకూటమచలం. 4 ఆభజన్త. 5 తులమ్. 6 రఞ్జితాసు.

గ. అథ మాం వనవాసవైరస్యా దపి నామ రామ స్సమాహ్వాయే దితి ప్రత్యాశాపరతన్త్ర స్సుమన్త్రః కానిచి దహాని గుహసకాశే నీత్వా నిరాశ స్తతః ప్రతినివృత్తో నివృత్తోత్సవా మయోధ్యామాసాద్య నిర్దాశరథి స్సారథి రయం సమాగతఇతి [1]శోకాతిరేకాతురపౌరజనజనిత దీనాక్రన్దమన్దీభూత[2]నేమిఘోషా దవరుహ్య రథా ద్దశరథం ప్రయాణోన్ముఖప్రాణం ప్రాణంసీత్. ౧౨౨

క్తస్స న్నితి నిదర్శనాలంకారః. చిరం బహుకాల, మరుణత ఆక్రీడత్, ని. 'సాకేతం స్యా దయోధ్యాయాం కోసలానందినీతథే' తి యాదవః. ౧౨౧

ఆథేతి. ఆథ చిత్రకూటభఙ్గనానంతరం వనవాసే ష్వేశభూ[3]ష్వేవనసంచారే వైరస్యాత్ ద్వేషా దపినామ, అస్మత్సమవాసానురాగాభావేఽపి త్యపిశబ్దార్థః, నామేతి సంభావనాయాం. ని. 'నామ ప్రకాశ్య సంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషుచే' తి విశ్వః, రామః, మాం, సమాహ్వాయేత్, ఆకారయే దిత్యేషు భూతాయాం, ప్రత్యాశాయాం ప్రత్యాకాంక్షాయాం పరతంత్రః పరాధీనః, తాదృగాశాబద్ధ స్సన్నిత్యర్థః, సుమంత్రః, గుహసకాశే గుహనికటే, కానిచిదహాని, ద్విత్రాణి దినానీత్యర్థః. తథారామాయణమ్ 'తతస్సాయాహ్నసమయే తృతీయేఽహని సారథిః' రితి, నీత్వా గమయిత్వా,తత స్తదనంతరం, నిరాశః దృష్టప్రతిజ్ఞస్య కుతో వైరస్యం? కుతః పునరాహ్వానమి? త్యాశారహితస్సన్, ప్రతినివృత్తః ప్రత్యావృత్తః, నివృత్తోత్సవాం - నిరానందామిత్యర్థః, అయోధ్యాం, సమాసాద్య - ప్రాప్య, నిర్దాశరథిః - దాశరథిరహితః, ఆయం సారథి స్సుమంత్రః సమాగత ఇతి హేతోర్యః శోకాతిరేకః విషాదాతిశయ స్తేనాతురైః విహ్వలైః పౌరజనైర్జనితః ఉత్పాదితః యో దీనాక్రందః ఆర్తఘోష స్తేన మందీభూతో ఽంతర్హితో నేమిఘోష శ్చక్రధారాధ్వని ర్యస్య తస్మా దిత్యాక్రందాతిశయోక్తిః, ని. 'చక్రధారాప్రథి ర్నేమి' రిత్యమరశేషః. రథాదవరుహ్యప్రయాణోన్ముఖా ఉత్క్రమణోద్యుక్తాః ప్రాణా యస్యతం, పుత్రవియోగవేదనాసహిష్ణుత్వేన ఆసన్న మరణ మిత్యర్థః, దశరథం, ప్రాణంసీత్ప్రాణితవాన్, నమే ర్లుఙ్. 'యమరమనమాతాం స' ఇచ్చి సగాగమః. చకారా దిడాగమ శ్చ 'ఇటఈ' టీతి సిచో లుక్ 'నే' టీతి ప్రతిషేధాద్వృద్ధ్యభావః 'అడభ్యాసవ్యవాయేఽపీ' తి ణత్వం. ౧౨౨

---

1 శోకాతిరేకాత్వార. 2 నేమి. 3

ఏతద్దర్శనేన విసంజ్ఞో దశరథః కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం సమాశ్వాసితః కథం ప్రయాతం రామేణ కథం కథితం మైథిల్యా కింవృత్తస్సామిత్రి రితి ముహుర్ముహు రశ్రుకుంఠితకంఠ స్సుమంత్ర మన్వయుఙ్క్ష్వ సోఽపి రాజ్ఞే వ్యజిజ్ఞపత్. ౧౨౩

దేవ కథం బ్రవీమి? కఠినహృదయోఽహం. కుతః? ౧౨౪

ప. సేవారసానుగతపౌరమనోరథస్య
[1]దూరే రథస్య చ సుతౌ తవ వర్తమానౌ,

ఏత దితి. ఏతద్దర్శనేన సుమంత్రస్య కేవలస్యాశ్వకనేత్యర్థః. విసంజ్ఞో విచేతనః, మూర్ఛిత ఇతి యావత్, అథ, కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం, కై కేయ్యా అనభిమతతయా బహిర్భూతత్వా దితి భావః. సమాశ్వాసితః యథా ససంజ్ఞస్స్యా త్తథోపలాలిత స్స న్నిత్యర్థః, దశరథః, రామేణ, కథం కేన ప్రకారేణ, ప్రయాతం ప్రస్థితం, భావేక్తః. న తు దుఃఖేన ప్రయాతం కి మిత్యర్థః, తథా మైథిల్యా, కథం కయారీత్యా, కథిత ముక్తం, న తు నిర్వేదేన కథితం కి మిత్యర్థః, తథా, సౌమిత్రిః, కింవృత్తః కథంభూతవ్యాపారః, ఆనువర్తనతత్పరో వా ఉత న వే త్యర్థః, ఇత్యేవం, ముహుర్ముహుః పునఃపునః, వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, అశ్రుకుంఠితకంఠః బాష్పగద్గదవచనస్సన్, సుమంత్ర, మన్వయుఙ్క్ష్వ అపృచ్ఛత్, నిః 'ప్రశ్నేఽనుయోగః పృచ్ఛాయే' త్యమరః. సోఽపి సుమంత్రోఽపి, రాజ్ఞే దశరథాయ, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాన్.౧౨౩

తత్ప్రతికార మే వాహ—దేవేతి. హే దేవ రాజన్, కథం కుతోవా, బ్రవీమి కథయామి, ప్రత్యుత్తర మితి శేషః, కుతః, అహం, కఠినహృదయో నిర్దయచిత్తః, అరణ్యే రామం విహాయ పున రాగతత్వా త్తస్య తాదృగ్యాత్రాకథనవ్యాలోలరసనత్వా చ్చేతిభావః. ౧౨౪

అ. ఏవ మాత్మానం వినింద్య సంప్రతి ప్రశ్నత్రయస్య క్రమేణోత్తర మాహ—సేవేతి. హే దేవ, తవసుతౌ త్వత్పుత్రౌ రామలక్ష్మణౌ, సేవారసేన భజనానురాగేణ అనుగతాః అనుసృతా యే పౌరాఃపురవాసినో జనాస్తేషాం మనోరథస్యానువర్తనరూపాభిలాషస్య, తథారథస్య స్యందనస్యచ, దూరే విప్రకర్షే, వర్తమానౌ, తమసాతీరే నిద్రాణానాం పౌరాణాం విసృష్టత్వా ద్వనవాసతత్పరాణా మస్తాకం కిమనేన రథేనే తి పరిత్యక్తత్వా చ్చేతి భావః, భాగీరథీతటే యద్వనంతత్ర, విదేహదుహితు ర్వైదే

---

1 పాఠే.

భూత్వా విదేహదుహితు ర్నవసౌవిదల్లా
భాగీరథీతటవనే పథికా వభూతామ్. ౧౨౫

[1]కించ — దేవ త్వత్తనయస్య కుంతలభరం క్షీరై స్సుధేనూద్భవై
స్సేక్తుం నాల మరుంధతీపతి రభూ త్తస్యాభిషేకోత్సవే,
సిక్తో హంత స ఏష మైథిలసుతాబాష్పోదకోత్పాదకై
ర్న్యగ్రోధక్షరితై ర్జటా రచయితుం క్షీరై ర్నిషాదాహృతైః.

వ్యో:, నవసౌవిదల్లా నూతనకంచుకినా, భూత్వా, తత్పరిరక్షణతత్పరా సంభూయేత్యర్థ:. ఏత చ్ఛౌవిదల్లస్యేదంప్రథమత్వా జ్జాగరూకత్వదోత్పాతనార్థత్వా న్న పశ్యం ద్రష్టవ్యమ్. పంథానం గచ్ఛత ఇతి పథికా పాపచారణా వితి యావత్ 'పథష్ఠ' న్నితి కన్ప్రత్యయ:. అభూతాం. అత్ర పూర్వార్ధే మనోరథరథయో: కేపలప్రకృతయో ర్దూరీకృతత్వరూపతుల్యధర్మే ణోపమ్యస్య గమ్యమానత్వా త్తేషాం కేపలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ఉత్తరార్ధేతు దాశరథ్యో ర్నవసౌవిదల్లత్వరూపణా ద్రూపకాలంకార:. ఇత్యనయో రన్యోన్యసైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టి:. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౨౫

వక్తవ్యాంతర మప్యస్తీ త్యాహ-కించేతి. తదేవాహ — దేవేతి. హే దేవ, అరుంధతీపతి ర్వసిష్ఠ: అభిషేకోత్సవే రాజ్యాభిషేకమహోత్సవే, తస్య త్వత్తనయస్య యుష్మత్పుత్రస్య రామస్య, కుంతలభరంచికురనికురుంబం, ని. 'చికురకుంతలూ వాల' ఇత్యమర:, స్వధేనూద్భవై: స్వస్య యూధేనో: కామధేనో: తదుద్భవై స్తత్సంభూతై:, అత్యంతశ్లాఘ్యై రిత్యర్థ:, క్షీరై స్సేక్తు మార్ద్రీకర్తుం, తదానీం గోక్షీరాభిషేకస్య శాస్త్రవిహితత్వా దితి భావ:. అలం శక్తో నాభూత్, వైవర్ణ్యాపత్తిభయాదితి భావ:, అలంశబ్దయోగే 'పర్యాప్తివచనే ష్వలమర్థేష్వి' తి. తుమున్, ని, 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మి త్యమర:, స ఏవ కుంతలభర:, మైథిలసుతాయా: సీతాయా: బాష్పోదకోత్పాదకై రశ్రుజలోత్పత్తిహేతుభి:, నిషాదాహృతై: గుహపరిజనానీతై:, న్యగ్రోధక్షరితై ర్వటవృక్షోద్భవై:, ని. 'న్యగ్రోధో బహుపాద్వట' ఇత్యమర:, క్షీరై:, జటా:, రచయితుం గ్రంథయితుం, సిక్తా: ఆర్ద్రీకృతా:, హంతేతి ఖేదే. అత్రారుంధతీపతే: కామధేనుక్షీరాభిషేకశక్తత్వేఽపి తదశక్తత్వోక్తే: సంబంధే అసంబంధరూపాతిశయోక్తి:, తయాచ కుంతలభరస్య తాదృగ్రామణీయకం వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వని:, కార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౨౬

---

1 కింతు.

తస్యా విదేహదుహితుః పదయో ర్నఖేషు
లాక్షాం వినాఽప్యరుణిమా సహసా బభూవ,
వన్యే పథి ప్రియతమేన సహ వ్రజంత్యా
వైవర్ణ్య మావిరభవ న్ను కదాఽపి వక్త్రే. ౧౭౭
సీతాపతేః కిసలయైః పరికల్ప్య తల్పం
సంచార్య సత్త్వదమనాయ నిశాసు దృష్టిమ్,
ధన్వీ తదంఘ్రిభజనా దివ పుణ్యలభ్యా
దస్వప్న ఏవ వనవర్త్మని లక్ష్మణోఽభూత్. ౧౭౮

తస్యాఇతి. వన్యే పథి కాంతారమార్గే, ప్రియతమేన భర్త్రా, శ్రీరామేణ సహ వ్రజన్త్యా గచ్ఛంత్యా స్తస్యాః విదేహదుహితు ర్వైదేహ్యాః, పదయో శ్చరణయో ర్నఖేషు, లాక్షాం వినాఽపి, అలక్తకద్రవ్యాభావేఽపీత్యర్థః, 'పృథగ్వినే' త్యాదినా ద్వితీయా, అరుణిమా లౌహిత్యం, 'వర్ణదృఢాదిభ్య ష్ట్యఞ్చౌ'తి చుగాగమ దిమనిచ్, సహసా శీఘ్రం, బభూవ ప్రాదుర్బభూవ, పల్లవకోమలత్వా చ్చరణనఖేష్వారుణ్య మరణ్యసంచారేణావిరభూదిత్యర్థః, వక్త్రే- ముఖేతు, కదాపి కదాచిదపి, వైవర్ణ్యం కాంతిహైన్యం, నావిరభవత్ నప్రాదురభూత్, పూర్వవదేవ వక్త్ర మశోభతేత్యర్థః, ప్రియతమసాహచర్యా దితిభావః. తద్వచనం తు కిమపి న శ్రుత మితి వాక్యశేషః. అత్ర లాక్షారూపకారణం వినాఽప్యరుణిమరూపకార్యోత్పత్తికథనా ద్విభావనాలంకారః. తథా కాంతారసంచారరూపకారణసద్భావేఽపి వైవర్ణ్యరూపకార్యానుత్పత్తికథనా ద్విశేషోక్తి రిత్యనయోః పరస్పరసైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః స్పష్టా, వసంతతిలకావృత్తమ్.

సీతేతి. ధన్వీ ధనుర్ధరః, వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః. లక్ష్మణః, వనవర్త్మని కాంతారమార్గే' నిశాసు రాత్రిషు, సీతాపతే స్సీతాసమేతస్య, శ్రీరామస్యే త్యర్థః, కిసలయైః పల్లవైః, తల్పం శయ్యాం, పరికల్ప్య సిద్ధాయ, సుఖశయనార్థ మితి భావః. తథా, సత్త్వదమనాయ దుష్టజంతూనాం దమయితు మిత్యర్థః, ని 'సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతుష్వి' త్యమరః, దృష్టిం, సంచార్య దిక్షు ప్రసార్య, పుణ్యలభ్యాత్ పుణ్యైర్లభ్యా త్పుణ్యలభ్యా త్, పుణ్యైర్లభ్యత్వా దిత్యుపవాసాదిసుకృతవిశేషైర్లభ్యా త్పుణ్యాత్, తదంఘ్రిభజనాత్తస్య శ్రీరామస్యాంఘ్రిభజనా చ్చరణసేవనా దివేతి హేతూత్ప్రేక్షా. అస్వప్నో నిర్నిద్రః, జాగరూక ఏవేతి యావత్, దేవశ్చేతిగమ్యతే. ఏవకారః ఋణమాత్రనిద్రాసంబంధ మపి వ్యవచ్ఛినత్తి, అభూత్ జాతః, మహోత్మనః తత్రభవతః శ్రీరామస్యపాదసేవాయా దేవభూయప్రాపకత్వా

గ. ఏవంసుమంత్రనివేదితపుత్రచరిత్ర శ్చరమగిరిశిఖరజుషి నిగమవపుషి జ్యోతిషి హృదయలగ్నశోకశల్యాం కౌసల్యాం [1]సమాశ్వాస్య నరపతి రిత్థ మకథయత్. ౧౨౯

పురా ఖలు సరయూరోధసి వివిధతరునివహపిహిత [2]దివస్పతౌ మృగయాస్పృహయా కమపి సమయ మగమం, తత్ర. ౧౩౦

ప. తోయాదాన[3]నినాదపుష్కరగజభ్రాన్త్యా తపస్వి మయా
విద్ధద్ధి కశ్చన శబ్దవేధనవిదా పాఠ [4]స్సరయ్వాం హరన్,

దితి భావః, ఆస్వప్న ఇత్యత్ర ఆభిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వా ద్దేవవిషయశబ్దశక్తి మూలో ధ్వనిః. స చోల్లేఖానిర్వాహకత్వా ద్వాచ్యసిద్ధ్యంగం. ౧౨౮

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, సుమంత్రేణ నివేదితం విజ్ఞాపితం పుత్రయోః రామలక్ష్మణయోః చరిత్రం వ్యాపారో యస్యసతథోక్తః, సుమంత్రముఖా దాకర్ణితపుత్ర స్నుషావృత్తాంత ఇత్యర్థః, నరపతిర్దశరథః, నిగమవపుషి త్రయీతనౌ, జ్యోతిషి సూర్యే, చరమగిరిశిఖరజుషి అస్తాచలకూటభాజి, అస్తంగతే సతీ త్యర్థః, హృదయలగ్నం శోకఏవ శల్యం శంకుః యస్యా స్తాం, దురంతశోకాక్రాంతాంతఃకరణామిత్యర్థః, కౌసల్యాం, సమాశ్వాస్య తత్కాలోచితైర్వచనైః ఉపలాల్య, ఇత్థం పశ్యమాణరీత్యా, ఆకథయ దవోచత్. ౧౨౯

అ. తత్పరిష్కారమే వాహ—పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే వివిధతరునివహేన నానావిధవృక్షసందోహేన, పిహితదివస్పతౌ ఛాదితసూర్యే, సూర్యతేజసోఽప్యనవకాశప్రద ఇతితరూణాం సాంద్రత్వాతిశయోక్తిః 'తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కంపుంవద్గాలవస్యే'తి పుంవద్భావాభావపక్ష ద్వనస్పతా వితి సిద్ధం. సరయూరోధసి సరయూనదీతీరే, మృగయాస్పృహయా ఆఖేటకేచ్ఛయా, కమపి సమయం, కస్మింశ్చి త్కాల ఇత్యర్థః. ని. 'సమయాశ్మపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః 'కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే' ద్వితీయా. అగమ మగచ్ఛం, తతః కిమత ఆహ—తత్రేతి. తత్ర సరయూరోధసి. ౧౩౦

తోయేతి. తోయాదానేనోపకర్తనాశేన, సనాదం సబృంహితం పుష్కరం శుండాగ్రం యస్య స తథోక్తో యో గజస్తస్యేతి భ్రాన్త్యా భ్రమేణ, ని. 'పుష్కరం కరివాస్త్యగ్రే వాద్యభాండముఖేజల' ఇత్యమరః, శబ్దవేధనవిదా. శబ్దానుసారేణ లక్ష్యే

---

1 ఆశ్వాస్య, 2 వివస్వతిచేతస్వతి, 3 నదాన, 4 సరయ్వాంహరన్.

తత్పిత్రో ర్జరదంధయో రనుమృతిం కర్తుం [1]చితించిన్వతో
శ్శాపో మయ్యపత ద్భవా నపి సుతప్రేమ్ణా ప్రణశ్యే దితి.
అహం వైశ్యస్య శూద్రాయాం జాత స్తస్మా న్నసంభవేత్,
బ్రహ్మహత్యేతి మా ముక్త్వా స్వర్గతో దుర్గతో మునిః. ౧౩౭

సంప్రహారాభిజ్ఞేనే త్యర్థః. మయా, సరయ్వాం నద్యాం, పాథః ఉదకం, ని. 'కబంధ ముదకం పాథ' ఇ త్యమరః, హరన్ పిత్రర్థం కమండలునా సశబ్దం సంగృహ్ణన్. కశ్చన. తపస్వీ మునిపుత్రః, శరేణ విద్ధః సంప్రహృతః, తతః కిమత ఆహ-తదితి. జరంతౌ జరాజీర్ణాతౌ చ తా వంధా చ తదౌ॥. ని. 'జరాజీర్ణో జరన్నపీ' త్యమరః. విశేషణయో రపిమిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణంవిశేష్యేణ బహుళ' మితిసమాసః. అత ఏవానుమృతిం పుత్ర మనుసృత్య మరణం, కర్తుం చితి మగ్నిదీప్త కాష్ఠసంచయం, చిన్వతోః ప్రార్థయతోః, న చా త్రాత్మఘాతదోషః. 'అనుష్ఠానాసమర్థస్య వానప్రస్థస్య జీర్యతః, భృగ్వగ్నిజలసంపాతై ర్మరణం ప్రవిధీయత' ఇతి స్మరణాత్. తస్య తపస్వినః, పిత్రో ర్మాతాపిత్రోః, 'పితామాత్రే' ల్యేకశేషః, శాపః, మయ్యపత త్పాత, అగ్నిజాశనివ దితి భావః. కిమితి. భవాన్ త్వ మపి, సుతప్రేమ్ణా పుత్రస్నేహేన, ప్రణశ్యేత్ మ్రియా దితి 'శేషే ప్రథమ' ఇతిప్రథమః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౧

శరవిద్ధ స్తపస్వీ కింజాత ఇత్యత ఆహ—అహమితి. అహం, వైశ్యస్య వణిజః' శూద్రాయాం శూద్రజాతీయాంగనాయాం, ని. 'శూద్రా తజ్జాతి రంగనే' త్యమరః 'శూద్రా చానుపపత్నూర్వా జాతే' రిత్యుక్తత్వా న్న జీప్, జాతః కరణః, న తావద్వైశ్యోఽప్య స్తీత్యర్థః, 'వైశ్యా త్కరణ శ్చాంబష్ఠ్యాయా' మితి యాజ్ఞవల్క్యాః. ని. 'శూద్రావిశో స్తు కరణ' ఇత్యమర శ్చ. తస్మా త్కారణాత్, బ్రహ్మహత్యా. ససంభవేత్, కుతో బ్రహ్మహత్యేతి భావః. ఇతి, మాం ప్రత్యుక్త్వా, దుర్గతః శరసంప్రహారదుర వస్థాక్రాంతః మునిః స్వర్గతః స్వర్లోకం గతః, ని. 'స్వ రవ్యయం స్వర్గనాకత్రిదివత్రిదశాలయాః' ఇత్యమరః' తథా చ శ్రీరామాయణే 'బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం వృద్ధయా దహనీయతామ్, న ద్విజాతి రహం రాజన్ మా భూత్తే మనసో వ్యథా, శూద్రాయా మస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపే' తి. ౧౩౭

---

1 చితాం.

గ. తదవశ్యం వశ్యవే వాస్మిమృతోర్యే రితి [1]స్మృతిపథగతరామ
ఏవ విరరామ.. ౧౩౩

[2]ప. మునిశాపకృతోత్పత్తి ర్విపత్తి ర్నిష్ప్రతిక్రియా,
తతో దశరథాయాశు దిదేశ దశమాం దశామ్. ౧౩౪

[3]నాక్రాంత స్త్రిదివః పరై స్సుమనసాంకాంతా న బందీకృతా
నాకీర్ణం పురుహూతశాసనధరై స్సాకేతబాహ్యాంగణమ్,

తదితి. తత్తస్మాన్మునిశాపకారణాత్, అవశ్యం నిశ్చితం, మృత్యోర్యంతకస్య, వశ్యో వశం గత ఏవాస్మి, నాత్ర సందేహ ఇత్యేవకారార్థః. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. స్మృతిపథగతః స్మరణగోచరో రామోమోయస్య స తథోక్తస్యైవ రామ మనుశోచన్నే వే త్యర్థః. విరరామ నిర్వచనోఽభూత్, కంఠగతప్రాణోఽభూ దిత్యర్థః 'వ్యాఙ్పరిభ్యోరమ' ఇతి పరస్మైపదమ్. ౧౩౩

మునీతి. తతో విరామానంతరం, మునిశాపే నోక్తరూపేణకృతా ఉత్పత్తి ర్యస్యా స్సా తథోక్తా, మునిశాపజనితేత్యర్థః, నిష్ప్రతిక్రియా ప్రతిక్రియారహితా, ఉపాయాంతరైరపరివార్యేత్యర్థః, విపత్తిరాపత్, దశరథాయ దశానాం పూరణీదశమీ 'తస్య పూరణే' డిటిడట్. 'నాంతా దసంఖ్యాదే ర్మ' డితి డటో మడాగమః. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా జీప్, తాం, దశమీం దశాం మరణావస్థాం, దిదేశ - దత్తవతీ, అమోఘ మునిశాపానుసారేణైవాయం మమారేత్యర్థః, మన్మరణావస్థాసు అస్యా దశమత్వా దిత్థం నిర్దేశః తదుక్తమ్. 'దృష్ట్వానస్సంగ సంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగో న్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశే' తి దశరూపకే. ౧౩౪

నేతి. అత్ర యద్య పీతి పదం సర్వత్రానుషజ్యతే. యద్యపివిచార్యమాణే, పరైశ్శత్రుభిః, స్వర్గోనాక్రాంతః నాస్కందితః, తథా, యద్యపి, సుమనసాం దేవానాం, ని. 'సుమనాః పుష్పమాలయోః స్త్రీదివ్యబుధయోఃపుమా' నితి వైజయంతీ, కాంతాః, నబందీ కృతాః, నోపగృహీతాః. శత్రుభి రితి శేషః. ని. 'ప్రగ్రవోప్రగ్రహా బంద్యా' మిత్యమరః. తథా, యద్యపి, పురుహూతశాసనధరైః ఇంద్రాజ్ఞాకరైర్దూతైః, సాకేతబాహ్యాంగణం అయోధ్యాపురబహిశ్చత్వరం, ని. 'స్యా చ్చాకేత మయోధ్యా యా' మిత్యమరః. నాకీర్ణం నసంకీర్ణం, ఇంద్రాజ్ఞయా నిజాహ్వానార్థ మాగతై ర్దేవదూతై ర్నసంకులమి త్యర్థః, తథా, యద్యపి భూతలపరిత్రాణాయ భూమండల సంరక్ష

---

1 దశరథశ్శ్రుతి మార్గగతరామ. 2 కింబహునా.— 3 నాక్రాంతం త్రిదివం.

నాదిష్టా స్సచివా శ్చ భూతలపరిత్రాణాయ యద్వ్యహ్వహో
నాకం శోకవశా దగా ద్దశరథో నాస్థాం వహ న్వాహనే. ౧౩౫

గ. అథ దశరథప్రశంసామాంసలైః కైకేయీనిందా కందళితైః రామగుణకీర్తన ద్విగుణితైః రవరోధవధూజనపరిదేవనరవైర్ముఖరితేషు దిఙ్ముఖేషు ౧౩౬

ప. అథూ దరాజకం మ్లానసర్వణం గగనాంగణమ్,

ణార్థం, సచివా మంత్రిణో, నాదిష్టా నాజ్ఞప్తాః, రాజ్ఞో దేశాంతరగమనేఽధూధారస్య సచివేషు నిక్షిప్య త్యా దితి భావః. తథా పీతి శేషః. దశరథః' శోకవశా త్పుత్రవిరహజనితశోకాయత్తత్వా ద్ధేతోః, ని. 'వశఆయత్తతాయాం చే' త్యమరః. వాహనే రథే, ఆస్థా మాదరం, నవహన్న గృహ్ణన్నేవ, వాహనం విహాయైవే త్యర్థః. నాకం స్వర్గం, ని. 'ఆకాశే త్రిదివే నాక' ఇత్యమరః, అగా త్వాప్ప, ఆహో, పూర్వం త్రిదివస్థపరాక్రమణాది నిమిత్తసంభవే తత్ర గచ్ఛతి స్మ ఇదానీం తు తాదృఙ్నిమిత్తాభావేఽప్యగా దిత్యాశ్చర్యే మిత్యర్థః, ని. 'అహో హి చనిస్మయే' ఇత్యమరః, ఆతపివ విభావనాలంకారః. పుత్రశోకాతురతయాస్థూలశరీరంవిహాయ సూక్ష్మశరీరేణ స్వర్లోకం జగామేతి తాత్పర్యమ్. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౫

అథేతి. అథ రాజ్ఞి స్వర్లోకగమనానంతరం, దశరథస్య ప్రశంసయా మవరాజోఽయం సత్యసంధః స్వర్లోకం గత ఇత్యాద్యుపశ్లోకేన మాంసలైః ప్రచురైస్తదూయిస్తైరిత్యర్థః, సిద్ధాదిత్వాన్న త్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః, కైకేయ్యాః నిందయా పాపిష్ఠయా అనయా రామే ప్రవ్రాజితే తద్విరహశోకాతురో రాజా కాలధర్మం గతఇత్యాదిగర్హణేన కందళితైః కందళీకృతాః కదళితాః తైః, సంవర్ధితైరిత్యర్థః 'కందళవచ్ఛబ్దాణ్ణిచి ఎ విభవద్భావాత్ విన్మతోర్లుగితి లుక్. రామస్య గుణకీర్తనేన గుర్వాజ్ఞాపరతంత్రసత్యధర్మపరాయణోఽయం మునివ్రతచారీ వనం గతఇత్యాది సద్గుణవర్ణనేన ద్విగుణితైః ద్విరావర్తితైః, అవరోధవధూజనపరిదేవనరవైరంతఃపుర స్త్రీజనవిలాపాక్రందైః, దిఙ్ముఖేషు - హరిదంతరాళేషు, పదనేషు చేతి గమ్యతే. ముఖరితేషు వాచాలితేషు ప్రతిధ్వనితేషు సత్సి వ్యర్థః. ౧౩౬

తతఃకింతాత మిత్యత ఆహ—అథూ దితి. తదాతస్మిన్సమయేన విద్యతే రాజా దంద్రో యస్మిన్ తత్తథోక్తం, కృష్ణపక్షరాత్రిత్వాచ్చంద్రరహిత మిత్యర్థః శైషికఃకప్ప్రత్యయః. ఆతపివ మ్లానః - లేజోహీన స్సర్వణో నక్షత్రమండలంయస్మిన్ తత్తథోక్తం, గగనాంగణం - నభఃస్థల, మూలోక్య, దృష్ట్వేవేత్యుత్ప్రేక్షా, అశేషం కృ

ఆలోక్యైవ తదా శాన్త మశేషం చ మహీతలమ్. ౧౩౭

గ. తతః ప్రభాతే వసిష్ఠవచసా [1]సచివాస్తైలద్రోణ్యాం [2]నిక్షిప్య క్షితిపతేస్తనుం క్షిప్ర మేవ భరత మకథితదశరథకథా ఏవానయ తేతి దూతాన్ కేకయేషు ప్రేషయామాసుః. ౧౩౮

తే2పి జితపవన [3]జవనహయసంయోచితపథాః తురగపతిపురే

త్సన్నం, మహీతలం - భూమణ్డలంచ, అరాజకం - దశరథరహితం, అతఏవమ్లాన స్సన్నిధిః సాధుజననిషవో యస్మిన్ తత్తథోక్తంసత్, శాన్తం - స్తిమిత, మభూత్, 'వాదాన్తశాలే' త్యాదినానిపాతః, చన్ద్రరాహిత్యేన గగనం యథా తేజోహీననక్షత్ర కం భవతి తథా దశరథమహారాజరాహిత్యేన భూతల మపి భిన్నసాధుజనమభూ దిత్యర్థః. ని. 'రాజా మృగాంకే క్షత్రియేనృపే' ఇత్యమరః. ని 'సత్సత్యే విదుషిశ్రేష్ఠే సాధౌ భవతి చ త్రిషు. సత్ క్లిబన్నృషు' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, ఆత్రోత్వే శ్లేషయోస్సాపేక్షత్వా త్సంకరః. ౧౩౭

తతఇతి. తతః - పరిదేవనానన్తరం ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, సచివాః - మంత్రిణః. ని. 'మంత్రీధీసచివోమూత్య' ఇత్యమరః, వసిష్ఠస్యవచసాధరతాగమనపర్యన్త మేతచ్ఛరీరంరక్షంత్వితినియోగవచనేన, క్షితిపతేః పరేతస్య దశరథస్య, తనుం-కళేబరం, తైలద్రోణ్యాం - తైలపూరితకాష్ఠాంబువాహిన్యాం, నిక్షిప్య - ఉచ్ఛ్వానత్వాదినా వైరూప్యాభావార్థ మితి భావః, 'ద్రోణీ కాష్ఠాంబువాహినీ' త్యమరః, అకథితదశరథకథాః అనివేదితదశరథవృత్తాన్తా స్సంతఏవ, అన్యథా కార్యవిఘాతాపత్తే రితి భావః. భరతం, క్షిప్ర మవిలంబితమేవ, ఆనయత - ప్రాపయత, ఇత్యాదిశ్యేతి శేషః. దూతాన్ - సందేశహారిణః, కేకయేషు - తన్మాతృకదేశేషు, ప్రేషయామాసుః - ప్రహితవంతః, ని. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః. ౧౩౮

తేఽపీతి. తేఽపి దూతాశ్చ జితపవనాః - పవనాధికవేగాః - జవనాః- జవశీలాశ్చ 'జుచంక్రమ్యే' త్యాదినా యఞ్, యే హయాఅశ్వాస్తై స్సంయోచిత స్సంయోచంప్రాపిత ఇవ పంథా యేషాం తే, తథోక్తాస్సంతః, తాదృగశ్వవేగవశా త్సంతుచిత తయా ప్రతీయమానమార్గదైర్ఘ్యా ఇత్యర్థః. తురగపతేరశ్వపతేః కేకయస్య పురే - పత్తనే, దుస్స్వప్నదర్శనేన స్వపితుర్దురవస్థాంశంసిస్వప్నదర్శనేన, దూయమానం - పరితప్యమాన మానసం యస్య తం, తాదృశం, భరత, మభివంద్య - నమస్కృత్య, గరో

---

1. 'సచివా' ఇతినాస్తిక్వచిత్. 2 నిక్షిప్యక్షిప్రమేవ. 3 యవన.

[1]దుస్స్వప్నదర్శనదూయమానమానసం భరత మభివంద్య గురు[2]నియోగం వ్యజిజ్ఞపత్. ౧౩౯

సోఽయం మాతామహేన మాతులేన యుధాజితా చానుజ్ఞాతః కతిపయైరేవ దినై [3]రనిమిత్తసంపాతసాతంక స్సాకేత మాససాద.

ప. [4]గకితమతిః పురైవ పశ్చా-
ఫ ాయథాపురచారపౌరవర్గమ్,
స్యవిశత భరతః పరీతదూతః
[4]పితృభవనం పితృకాననా దనూనమ్. ౧౪౧

ర్వసిద్ధస్య నియోగం శిష్ట్వా మాగంతవ్యమి త్యేవంరూపా మాజ్ఞాం, వ్యజిజ్ఞపత్ - విజ్ఞాపయామాసుః. ౧౩౯

సోఽయ మితి. సోఽయం భరతః, మాతామహేన - మాతుఃపిత్రా కేకయేన, మాతులేన - మాతృభ్రాత్రా యుధాజితా, చానుజ్ఞాతః, కతిపయై రేవ దినైః కై శ్చిదే వాహోభిః, మాతులగృహానిర్గమనదిన మారభ్యాష్టమే దిన ఇత్యర్థః. తథా రామాయణే 'ఆద్యమే సప్తమీ రాత్రి ర్భ్యేత స్యార్యకవేశ్మన' ఇతి కైకేయీం ప్రతిభరతవచన మ్, అనిమిత్తసంపాతేన - దుర్నిమిత్తపరంపరయా, సాతంకస్సభయసంభ్రమ స్సన్, సాకేత మయోధ్యా, మాససాద - ప్రాప. ౧౪౦

అతీతి. పరితదూతః - పరివేష్టితదూతో, భరతః, పురా - పురాభావ మనతిక్రమ్య యథాపురం - యథాపూర్వం, యథార్థే అనతిక్రమణేఽవ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావశ్చ' ఇ నపుంసకత్వం. 'హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే' ఇ హ్రస్వత్వం, తన్నభవతీత్యయథాపురం తత ష్ఠాచ్ఛబ్దేన 'సుప్సుపే' ఇ సమాసః, అయథాపురం చారః ప్రచారః పరిపాటీ యస్యస తథోక్తః, పౌరాణాం వర్గః సమూహోయస్మిన్ తత్తథోక్తం. శ్రీరామవనవాసరాజ్ఞివిప్రతిభ్యాం విషణ్ణజనసఙ్కుల మిత్యర్థః, పుర మయోధ్యాం. పురా నికటవీవ, పశ్య న్నవలోకయన్, ని. 'స్యా త్పు)బంధే చిరాతీతే నికటాగామి నేపురే' త్యమరః, అత ఏవాతిచకితమతి రత్యంతభయసంభ్రాంతాంతఃకరణ స్సన్, పితృకాననాత్ - శ్మశానా, దనూన మన్యూనం, భూతాభ్రోశభూయిష్ఠత్వాత్తత్కల్ప మిత్యర్థః, పితు ర్దశరథస్య భవనం - గృహం, న్యవిశత - ప్రవిష్టవాన్, ని. 'శ్మశానం

---

1 దుఃఖప్రదూయ. 2 నిదేశం. 3 అనిమిత్తభూతసాతఙ్క. 4 పితృభవనే పితృకాననాదనూనే

సపితర మనవేక్ష్య తత్ర మాతు
స్సదనగతః ప్రణిపత్య తా మపృచ్ఛత్,
క్వ ను మమ గతవాన్ పితేతి సైషా
పరుషతరం భరతాయ వాచ మూచే. ౧౪౨
వనచర ఇవసాకం మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం
పితృవిధి మనురోద్ధుం ప్రస్థితో రామభద్రః,
తదను తవ పితాఽభూ త్కాల ధర్మా[1]నుకూల
స్త్వ మనుభవ యథేచ్ఛం నిస్సపత్నాం ధరిత్రీమ్. ౧౪౩
మయూ రీవ మహానాగం కేకయాకేకయాత్మజా,

స్యా త్పితృవన' మి త్యమరః, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ 'ఆయుజినయుంగ రేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చపుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౪౧

స ఇతి. స భరతః, తత్ర భవనే, పితరందశరథ మనవేక్ష్యాఽదృష్ట్వా, మాతుః కైకేయ్యాః, స్సదనగతో - గృహం ప్రవిష్ట స్సన్, తాం మాతరం, ప్రణిపత్య గురు జనాదరతత్పరత్వా న్ననుస్కృత్య మమ, పితా దశరథః, క్వను కుత్ర, గతవా నిత్య పృచ్ఛత్ పృష్టవాన్, ఆథ, సైషా కైకేయీ, భరతాయ, భరతం ప్రతీత్యర్థః, 'క్రియాగ్రహణ మపి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. పరుషతర మత్యంతకర్ణకఠోరం యథా తథా, వాచ, మూచే ఉక్తవతీ, వృత్తం పూర్వవత్. ౧౪౨

ఆ. తత్పరిహార మే వామా—వనచర ఇతి. రామభద్రః, మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం సాకం, పితృవిధిం పితృనియోగం; అనురోద్ధు మనువర్తితుం, వనచరో ముని రివ, ప్రస్థితో గతః, మునివేషధారీ సన్ త్వం గచ్ఛేతి పితాఽఽజ్ఞప్త స్సన్ ఆరణ్యం గత ఇత్యర్థః, తదను తదనంతరం తవ, పితా దశరథః, కాలధర్మస్య మరణస్య ఆనుకూలః యోగ్యః అభూ జ్జాతః, మృత ఇత్యర్థః, ని. 'స్యా త్వంచతా కాలధర్మ' ఇత్యమరః, అత స్త్వం, నిస్సపత్నాం నిష్కంటకాం, ధరిత్రీం, యథేచ్ఛం స్వచ్ఛంద మనుభవ, పరిపాలయే త్యర్థః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౪౩

మయూరీతి. కేకయాత్మజా కైకేయీ, భారత్యా ఉక్తరూపయా వాచా, భరతం, మయూరీ బర్హిణీ, 'జాతే రస్త్రీవిషయా దయోపధా' దితి జీప్, కేకయా స్వవాణ్యా, ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే' త్యమరః, మహానాగం మహాభుజంగ మివ,

---

1 అనుకూలః.

భారత్యా భరతం చక్రే పరిక్షుభితమానసమ్. ౧౪౪

గ. తదను భరత శ్చిరతరం విలప్య విలుప్యమానవివేకః కైకేయీ మిత్థ మకథయత్. ౧౪౫

ప. పరిణతిపరుషాణాం పాప్మనాం సన్నిపాతా
న్నహి భవసి చతుర్ణాం సా త్వ మస్మాక మంబా,
త దివా తనయవత్యా స్సల్లపిష్యంతి కామం
శ్రుతిపుటరచితార్తే స్త్వాం సవిత్రీమకీర్తేః. ౧౪౬

పరిక్షుభితమానసం క్షుబ్ధహృదయం, చక్రే, ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగభు' గిత్యభిధానా న్మయూర్యా స్తద్విరోధిత్వా దితి భావః, పూర్ణోపమాలంకారః. ౧౪౪

తదన్వితి. తదను కైకేయీవచనాదనంతరం, భరత, శ్చిరతరం బహుకాలం, విలప్య, పితృభ్రాత్రుద్దేశేన పరిదేవనం కృత్వే త్యర్థః. విలుప్యమానో లోపం ప్రాప్నువన్ వివేకో యస్య స తథోక్తః, పితృమరణభ్రాతృప్రవ్రజనశ్రవణలుప్తబుద్ధిస్మరణతయా కర్తవ్యాకర్తవ్యవిచార విధుర ఇ త్యర్థః. కైకేయీ, మిత్థ మకథయ దవోచత్. ౧౪౫

అ. త దేవ వివృణోతి— పరిణతీత్యాదినా. హే కైకేయి, పరిణతిపరుషాణాం పర్యంతే దుర్దశానుసంధాయకానాం, పాప్మనా మేవంవిధపాపానాం, ని. 'అస్త్రీ పుంకం పుమా న్పాప్మే' త్యమరః, సన్నిపాతాత్సంఘాతాద్ధేతోః, స్నా తథాభూతా, త్వం చతుర్ణాం శ్రీరామాదీనా, మస్మాకం, అంబా మాతా, న భవసి హి న జాయసే ఖలు, ఈదృక్పాపిష్ఠా త్వ మస్మాక మమ్బా భవితుం నార్హా సీ త్యర్థః, తత్తస్మాత్కారణాత్, ఇహ అస్మిన్లోకే, తనయవత్యాః పుత్రవత్యాః, స్త్రియః, తథాభూతానామేవ పరిజ్ఞానసంభవా దితిభావః, త్వాం, శ్రుతిపుటయోశ్శ్రోత్రగోళకయోః రచితా విహితా ఆకీర్తిః పీడా యయా సా తథోక్తా తస్యా, శ్శ్రోత్రకటూనా మత్యంతకఠోరకారిణ్యా ఇ త్యర్థః, ఆకీర్తేర్దుష్కీర్తేః, సవిత్రీ మంబాం, కామ మత్యంతం, సల్లపిష్యంతి, పాపాచారేయం కిమేత దకృత్య మకరోత్ యతో దుర్నివారాపకీర్తిమూలమభూదిత్యన్యోన్యసంభాషణం కరిష్యంతీ త్యర్థః, ని. 'సల్లాపోభాషణం మిథ' ఇ త్యమరః, 'సంభావితస్య చాకీర్తి ర్మరణా దతిరిచ్యత' ఇతి భగవద్వచనా దితి భావః, అత్ర కైకేయ్యా నిజమాతృత్వమపహ్నుత్య ఆకీర్తిమాతృత్వ స్యారోపా దపహ్నవభేదః, ఏతదాది శ్లోకచతుష్టయం మాలినీవృత్తమ్. ౧౪౬

గ. తదను తన్ముఖా దాకృష్టదృష్టి రనుజ మిద మువాదీత్. ౧౪౭

ప. [1]అవిరళ మినవంశం దగ్ధు మాశ్రిత్య తాపం
జనమనసి కిరన్త్యాం హన్త సత్యాం భవత్యామ్,
అనుసవన మపాపై ర్దేవతా పూజ్యమానా
వహతి కథ మిదానీ మాశ్రయాశాభిధానమ్? ౧౪౮
అవిరత[2]కృషితాన్తం వత్స మాలోక్య ధేనో

తదితి. తదను తదనంతరం, తన్ముఖా తైర్-కేయీవచనా, దాకృష్టా ఆపసారితా దృష్టిర్యేన స తథోక్తః, ఈదృగపకారకారిణ్యా ముఖం కి మవలోకనీయ మితి జుగుప్స న్ని త్యర్థః, అనుజం శత్రుఘ్నం ప్రతీదం వచన, మువాదీ దవోచత్. ౧౪౭

తదేవ వివృణోతి.-అవిరళమితి. భాతీతి భవత్యాం పూజ్యాయాం, 'భాతే ర్డవతు' రి తౌణాదికో డవతుప్రత్యయః. 'ఉగితశ్చే' తి జీప్, సత్యాం సాధ్వ్యా, మస్యాం కైకేయ్యా, మితి సోల్లుంఠనోక్తిః, ని. 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతే' త్యమరః, అవిరళం సాంద్రం, ప్రవృద్ధ మితి యావత్, 'అవికల' మితి పాఠే వైకల్యరహిత మఖండ మిత్యర్థః, ఇనవంశం సూర్యవంశం, వేణువనం చ గమ్యతే, దగ్ధుం నాశయితుం, భస్మీకర్తుం చ, ఆశ్రిత్యాధిష్ఠాయ, జనానాం మనసి హృదయే, తాపం సంతాపమాపూర్ణ్యంచ, కిరన్త్యాం విక్షిపన్త్యాం, ప్రవర్తయన్త్యాం సత్యా మిత్యర్థః, వంశవినాశకారిణ్యాస్తస్యా స్సజ్జనమనస్సంతాపహేతుత్వా దితి భావః, సవనే ష్వనుసవనం, ప్రాతరాదిసవనత్రయే ఽపీ త్యర్థః, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావాః, అపాపై స్సుకృతిభి ర్యజమానైః, పూజ్యమానా, దేవతా, పావక ఇత్యర్థః, ఇదానీ మస్మి న్నవసరే, ఆశ్రయం కాష్ఠగుల్మాదిక మాశ్రిత్యాశ్రయాశాః స ఇ త్యభిధానం నామధేయం, కథం, వహతి ప్రాప్నోతి, నహోఢవ్య మిత్యర్థః, సతి ప్రతిపక్షే స్వప్రతిష్ఠాయా అసిద్ధావ్యాత్వాదితి భావః, ని. 'ఆశ్రయాశో బృహద్భానుః కృశానుః పావకో ఽనల' ఇత్యమరః. మంక ఆప్రచ్యుత స్యాస్మద్వంశ స్యేయం ప్రచ్యుతిం సంపాదితవ తీతి ఖేద ఇత్యర్థః. అత్రోపమేయ స్యాధిక్యకథనాపేక్షయోపమానస్య పావక స్యాశ్రయాశాభిధానవచనాచ్చోపా ఖ్యతీపాలంకారః 'యత్రోపమాన స్యాక్షేపః కైమర్థ్యేనకథ్యతే, యద్వోపమేయభావో ఽత్ర ప్రతీప స్యాన్య దలంకృతి' రితిలక్షణాత్. ౧౪౮

అ. పుత్రపీడన మతిదుస్సహదుఃఖకారణ మితి దర్శయితు మితిహాస మావా - అ

---

1 అవికలమ్. 2 కృషితార్తమ్.

రపి తనుజశతానాం మాతు ర స్రం బభూవ,
త దిహ తనయశోకం సంతరే దేకపుత్రా
కథయ కథ మిదానీం కోసలేంద్రస్య పుత్రీ. ౧౪౯
అపిబ దియ మమంత్రే కాలయోగా న్న రేంద్రే
వరయుగరసనాభ్యాం ప్రాణవాయుం తదీయమ్,

విరతేతి. అవిరతా అవిచ్ఛిన్నా మధ్యాహ్న పర్యంతేతియావత్. తయా కృష్ణా కర్ష ణేన తాప్తం గ్లానం ఖిన్నం, వత్సం తనయా, బలీవర్దా వి త్యర్థః, జాతావేకవచనం, స్వపంశ్యత్వా ద్వత్సత్వేననిర్దేశః. ని. 'పత్యౌ నా ణుటజే పత్నే తర్ణకే తనయాదిక' ఇతివైజయంతీ, ఆలోక్య దృష్ట్వా, తన్వాం, జాతాస్తనుజాః, పుత్రాః లేషాం శతా నాం, మాతుః, అనేకపుత్రజనన్యా అపీ త్యర్థః, ధేనోః కామధేనోః, గగనస్థాయా ఇతి శేషః. అస్ర మస్రం, బభూవ, తనయశ్లేశజనితశోకవశాద్రుదితప తీ త్యర్థః, ని. 'రోదనం చాస్ర మస్రం చే' త్యమరః. తత్తస్తాత్కారణా, దేకః శ్రీరామః పుత్రో యస్యా స్సా తథోక్తా ఏకపుత్రా, కోసలేంద్రస్య పుత్రీ కౌసల్యా, ఇహాస్మిన్లోకే, ఇదానీం, తనయశోకం పుత్రవిరహజనితశోకం, అతిదుస్తర మితి భావః. కథం కేనోపా యేన, సంతరేత్ తరితుం శక్నుయాత్, నకేనాపి సంతరే దేవే త్యర్థః, కథయ బ్రూ హీతి విషాదాభినయపచనం. బహుపుత్రసంపన్నాఽపిస్వర్లోకనివాసిన్యపి కామధేను రపి సాక్షా దనాత్మజ స్యాపి వత్సస్యక్లేశ మసహమానా శోచితవతీ. ఏవంభూతా కౌస ల్యా శోచిష్యతీతికిము వక్తవ్య మిత్యర్థః, తథాశ్రీరామాయణమ్ 'యస్యాః పుత్రసహ స్రాణి సాఽపి శోచతి కామధుక్, కింపున ర్యా వినా రామం కౌసల్యా వర్తయిష్యతి, ఏకపుత్రా చ సాధ్వీ చ విపత్స్యేయం త్వయాకృతే' తి. అత్ర కామధేన్వపేక్షయా ఆసారాయాః కౌసల్యాయాః శోకసంతరణాశక్తత్వస్య కైముత్యన్యాయేన కథితత్వా దర్థాపత్తి రలంకారః, 'ఏకస్య వస్తునో భావా ద్యత్ర వ స్త్వన్యథా పతేత్, కైముత్య న్యాయత స్సా స్యా దర్థాపత్తి రలంక్రియే' తి లక్షణాత్. ౧౪౯

అపిబదితి. ఇయంకైకేయీ, భుజగీ చ ప్రతీయతే నరేంద్రేరాజ్ఞి దరశ్లథే, విష వైద్యేచ. ని. 'నరేంద్రః (వార్తికే) పార్థివే రాజ్ఞి విషవైద్యేచ కథ్యత' ఇతి విశ్వః. కాలయోగా త్కాలవశాత్, న విద్యతేమంత్ర ఉపాయచింతనం భుజగస్తంభనమంత్ర శ్చయస్య తస్మిన్ ఆమంత్రే, పూర్వం మంత్రసంపన్నత్వేఽపి కాలవశాత్తద్విహీనే సతీ త్యర్థః. వరయుగమేవ రసనే తాభ్యాం, తదీయం నరేంద్రసంబంధినం, 'త్యదాదీని' చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛ' ఇతి ఛప్రత్యయః. ప్రాణవాయుం. మపిబత్ పీతవతీ,

అపనగర మముష్యా వర్తనం యుక్తరూపం
పితృవనవసుమత్యాం క్వాపి వల్మీకవత్యామ్. ౧౫౦
ఏషా నికృష్టమతి రాత్మగుణోచితేషు
వంశేషు సత్సు బహుధా పిశితాశనానామ్,
మాకందశాలిని వనే విషవల్లరీవ
హా హంత కేకయకులే కథ మావిరాసీత్?. ౧౫౧
జననీతివిహీనా మే జననీతి స ధర్మవిత్,

వరయుగాపదేశేన నరేంద్రం నివాతవతీ త్యర్థః, 'పాఙ్ముఖ్యే' త్యాదినా పిబాదేశః, అముష్యాః కైకేయ్యాః, నగరాదపసృత్య ఆపనగరం, అయోధ్యానగరం వర్జయిత్వే త్యర్థః, 'అపపరి బహిరంచపః పంచమ్యా' ఇ త్యవ్యయీభావసమాసః. 'అవ్యయీభావ శ్చే' తి నపుంసకత్వం, వల్మీకవత్యాం భుజగీనివాసోచిత వామలూరప్రచురాయాం. ని. 'వామలూరు శ్చ నాకు శ్చ వల్మీకం పున్నపుంసక' మిత్యమరః. క్వాపి కస్యాంచిత్, పితృవనవసుమత్యాం శ్మశానభువి, పర్వనమవస్థానం యుక్తరూపం ప్రాశస్త్యేన యుక్తం, ప్రశంసాయాంరూపప్, ఈదృక్సంసమాచారేయం నగరా న్నిర్వాసనీయేత్యర్థః, అత్ర వరయుగే రసనాత్వరూపణా త్రైకేయ్యా భుజగీత్వప్రతీతేఃశ్లేషసంకీర్ణకదేశవర్తిసావయవరూపకం యథా పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థం ప్రతి హేతుత్వా ద్వాక్యార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మిత్యనయో రంగాంగిభావేన సంకరః. ౧౫౦

విశేషణి. నికృష్టమతి ర్నీచబుద్ధి రేషా కైకేయీ, ఆత్మగుణోచితేషు నిజదుర్గుణానుగుణేషు, పిశితాశనానాం రాక్షసానాం, వంశేషు బహుధా బహుప్రకారేణ, సత్సు విద్యమానేషు, మాకందైశ్చూతవృక్షైశ్శాలతేఃభీష్ణ మితి మాకందశాలిని 'బహుళ మాభీక్ష్ణ్య' ఇతిణినిః, తస్మిన్, వనే ఉద్యానే, విషవల్లరీ విషమంజరీవ, ని. 'వల్లరీ మంజరీ సమే' ఇత్యమరః, కేకయస్య రాజ్ఞ ఇకులే, సకలలోకశ్లాఘ్యే, మహారాజవంశ ఇత్యర్థః. కథం కుతః, ఆవిరాసీత్ ఉదితాఽభూత్, తాదృఙ్మహారాజకులే అస్యా ఉత్పత్తి రనుచితేత్యర్థః, ఉపమాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౫౧

జననీతి. వీరః దేయదానాదిషు వీర్యశాలీ, ధర్మని ర్ధర్మజ్ఞః, స భరతః, మే మమ, జననీ మాతా, జనానాం సీత్యా మర్యాదయావిహీనే త్యుక్త్వేతిశేషః. సానుజ స్సశత్రుఘ్న స్సన్, నిరయాత్ రలయోరభేదా న్నిలయాత్ కైకేయీగృహాత్, నిరయా న్నరకాదివ, ని. 'స్యా న్నారక స్తు నరకో నిరయో దుర్గతి ర్వ్రియా' మిత్యమ

నిరయా న్నిరయా ద్వీరో నిరయా దివ సానుజః. ౧౫౨

గ. [1]తత్ర సామాత్య [2](స్సమువేత్య) పత్యు శ్చితాధిరోహణ మభి లషంతీం కౌసల్యాం భరత శ్శపథశతై ర్నివార్య [3]వసిష్ఠో దిష్టేన పథా దశరథాయ [4](సదా యాగశీలాయ) యాయజూకాభిప్రేతం [5]ప్రేత కృత్య మకరోత్. ౧౫౩

ఘ. తాతే పితృవనం యాతే యాతుం భ్రాతృవనం తదా,

రః, నిరయాత్ నిరగాత్, నిర్పూర్వాత్ 'యాప్రాపణే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోర్లఙ్, ఉప మానుప్రాసయో స్సంసృష్టిః. ౧౫౨

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, భరత, స్సామాత్య స్సమంత్రిపర్ష స్సన్, స ముపేత్య సమీప మాగత్య, కౌసల్యాయా ఇతి శేషః. పత్యుః భర్తు ర్దశరథస్య, చితా ధిరోహణ మనుగమన, మభిలషంతీం కామయమానాం 'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషి తే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతే'తి,స్మృత్యా తస్య పతివ్రతా ధర్మత్వాదితి భావః. కౌసల్యాం, శపథశతైః 'కృతాశాస్త్రానుగా బుద్ధి ర్భూత్తస్య కదాచన, సత్యసంధ స్సతాం శ్రేష్ఠో యస్యార్యోనుమతే గత' ఇత్యా ది శ్రీరామాయణోక్తానేకశపథై రిత్యర్థః, నివార్య చితాధిరోహణాభినివేశా న్నివర్త్య, వసిష్ఠేన నిజకులాచార్యేణ మహర్షిణా ఆదిష్టేన, పథా ఆంత్యేష్టిమార్గేణ, సదా, యా గశీలాయ దశరథాయ, యాయజూకః ఆశ్వమేధాదియాయజ్ఞకర్తా. ని. 'ఇజ్యా శీలో యాయజూక' ఇత్యమరః, 'యజిజపదశాంయజ' ఇతి యజతే ర్యఙంతా దూక ప్రత్యయః, తస్యాభిప్రేత మభిమతం, ప్రేతకృత్యం దహనాదిమృతసంస్కార మక రోత్, ని. 'మృతః ప్రేతః పరాసు శ్చే'తి వైజయంతీ. ౧౫౩

ఘ. తతః కిం తాత మిత్యత ఆహ-తాత ఇతి. కృత మనేన కృతీ కుశలః, కృత్య కృత్య ఇత్యర్థః, 'ఇష్టాదిభ్య'శ్చేతి ఇనిప్రత్యయః. భరతః, తాతే పితరి దశరథే, పితృ వనం శ్మశానం, యాతే గతే సతి, పరలోకగామిని సతీత్యర్థః; తదా తస్మిన్ సమయే, స్వయం,భ్రాతృవనం శ్రీరామాధిష్ఠితం, దండకావన మిత్యర్థః, యాతుం గంతుం,ప్రాంజ లిః కృతాంజలిస్సన్, 'అగలిప్రాదయః' ఇత్యాదినా ప్రబద్ధోఽంజలి ర్యేనేతి బహు వ్రీహిః, ప్రకృతి రమాత్యాదిః, ని. 'ప్రకృతి స్సహజేయోనా పమాత్యే పరమాత్మ

---

1 తతః. 2 సైతదస్తిక్వచిత్. 3 వసిష్ఠాధిష్ఠితేన. 4 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.5 ప్రే తకృత్యమశేషం.

భరతః ప్రార్థయామాస ప్రాంజలిః ప్రకృతీః కృతీ. ౧౫౪

౫. [1](అథ) తాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యామంతఃపురజనేన చ
సాకమనునీతో భరతో భవన మభజత. ౧౫౫

అథ యథావిధి విహితౌర్ధ్వదైహికం గమితచతుర్దశదివసం దివ

సీతివిశ్వః, 'స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశరాష్ట్రదుర్గబలాని చ, రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోఽపిచే'త్యమరః, ప్రార్థయామాస యాచితవాన్. ౧౫౪

అ. తదనంతరవృత్తాన్త మాహ—అథేతి. భరతః, అనునీతః వసిష్ఠసుమంత్రాదిభిః ప్రార్థిత స్సన్, తాభ్యాం మాతృల్వేన ప్రసిద్ధాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం, కైకేయ్యా అనాదరాభిభూతత్వా దితి భావః, తథాంతఃపురజనేన, అన్యేన రాజావరోధవధూజనేన చ సాకం, భవనం గృహం, ఆభజత ప్రవివేశ. ౧౫౫

అథేతి. ఆథ గృహప్రవేశానంతరం, విధి మనతిక్రమ్య యథావిధి యథాశాస్త్రం, 'యథాసాదృశ్య'ఇత్యవ్యయీభావః. †ఊర్ధ్వం దేహో ద్భవమూర్ధ్వదైహికం పరలోకక్రియాం, ని. 'మృతాహ్నం తదవర్ధానం త్రిషు స్యా దూర్ధ్వదేహిక'మిత్యమరః, 'ఊర్ధ్వదేహాచ్చే'తి వక్తవ్యాట్ఠక్. †ఆనుశతికాదే రాకృతిగణత్వా దుభయపదవృద్ధిః, విహిత మాచరిత మూర్ధ్వదైహికం యేన తం తథోక్తం, గమితా నీతా శ్చతుర్దశస్వహ్నాకా దివసా యేన తం, భరతం, ఆమా సహ వసంతీత్యమాత్యాః మంత్రిణః, అవ్యయాత్యప్, దివసకరకులహితేన, పురోహితేన వసిష్ఠేన. తథా, నగరే పత్తనే యేవృద్ధాః జ్ఞానవిద్యావయోవృద్ధాః తైశ్చ, సార్ధం, సముపేత్య-సమీప మాగత్య, ముకుటస్య రాజచిహ్నస్య కోటీరస్య భరణాయ, భరతం, ప్రార్థయామాసుః యాచితవంతః, మూర్ధాభిషిక్తో భూత్వా భువం పరిపాలయేత్యనునీతవంత ఇత్యర్థః, నను 'క్షత్రియస్య షోడశాహ' నీతి షోడశాహాశౌచసద్భావాత్ కథం చతుర్దశదివసమిత్యుచ్యత ఇతి చేన్నత్యం. 'క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వకర్మనిరత శ్శుచి'రిత్యాది విశేషశాస్త్రాను సారేణ దశాహో నాశౌచనివృత్తౌ ద్వాదశేఽహనిశ్రాద్ధం కృతవానితి మంతవ్యం. చతుర్దశ దివస మితి తు వాస్తవత్వా దవిరోధః. తథాచ రామాయణమ్. 'తతో దశాహేఽతిగతే కృత

---

† దేహోదూర్ధ్వ మూర్ధ్వదేహాః రాజదంతాదిః, ఊర్ధ్వదేహోభవం ఔర్ధ్వదైహికం ఖాద్యాత్ష్ఠాదిత్వా ట్ఠక్. ఆనుశతికాదిత్వా దుభయపద వృద్ధిః, కేచి దుత్తరపద వృద్ధిం నేచ్ఛంతీత్యమరసుధాయాం.

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

సకరకులహితేన పురోహితేన నగరవృద్ధైశ్చ సార్ధ మమాత్యా స్సము
పేత్య ముకుటధరణాయ భరతం ప్రార్థయామాసుః. ౧౫౬
తత స్తా న్నిర్బధ్నతో భరతః ప్రత్యవాదీత్. ౧౫౭
ప. బహుభి రిహ కిము క్తై స్తస్య క్త సౌమిత్రి వృత్తి
ర్మకుట మపి వహేయం యుష్మదాజ్ఞా హి పూజ్యా,
మమ పర మవకాశః పర్ణశాలానుకూలః

శాచో నృపాత్మజః, ద్వాదశేఽహని సంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్'. తథా. 'తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశే, సమేత్య రాజకర్తారో భరతం వాక్య మబ్రువ' న్నితి. 'తతః ప్రభాతసమయే దివసేఽథ త్రయోదశే, విలాప మహాబాహు ర్భరత శ్శోకమూర్ఛిత' ఇతి. త్రయోదశేఽహ్ని భరతస్య శోకవిహ్వలత్వేన ప్రసాధ యితు మయుక్తత్వా 'ద్దివసేచచతుర్దశ'ఇతి శ్రీరామాయణే ఉక్తమ్. అత్ర తు గమిత చతుర్దశదివస మిత్యనేన చతుర్దశ స్యాప్యహోత్నే గమితత్వా త్పంచదశేఽహ్నీత్యాయా తం. తథా చ శ్రీరామాయణవిరోధ ఇతి చేత్. తద్గ్రా యద్యపి విరోధో దుర్వారః. తథాఽపి యథాశతంచిదుపాంత్యన్యాయేన చతుర్దశ దివసవిష పరిణమయితవ్యమ్. యద్వా గమిత ఇత్యత్ర వర్తమానార్థేక్తప్రత్యయే క్రియమాణే గమితోగమ్యమానః నీయమానఇతి యావత్. చతుర్దశః దివసో యేన త మితి చతుర్దశదివస ఏవ పర్యవస్యతి తథా నోఽపి విరోధ ఇత్యల మతిప్రసంగేన. ౧౫౬

తతః ప్రార్థనానన్తరం, నిర్బధ్నతః ముకుటధరణార్థం నిర్బంధం కుర్వతః, తాన మాత్యాన్, ప్రత్యవాదీత్ ఉవాచ. ౧౫౭

తదే వాహ.-బహుభిరితి. ఇహోదాసీం, బహుభి రన్యైర్, యుక్తైః ఉక్తిభిః, భా వైరుక్తైః. కిం నకించిదపీత్యర్థః. వృథా కాలక్షేపావహత్వా దితి భావః. కిం తు త్యక్తా విసృష్టా సౌమిత్రే ర్లక్ష్మణస్య వృత్తి ర్వర్తనం శ్రీరామకైంకర్యరూపం యేనస తథోక్త స్సన్, ముకుట మపి, వహేయం ధారయేయం, రాజ్యాధిపత్య మంగీకుర్యా మిత్యర్థః, అపి శబ్ద స్సంభావనాయాం, కుతః, యుష్మాక మాప్తానాం భవతా మాజ్ఞానియోగః, పూజ్యా హి మానసీ యా ఖలు, అవశ్యకర్తవ్యేత్యర్థః, కథం చేత్, విపులాయాం విస్తృ తాయాం ఉండకాయాం, క్వచి త్కుత్రచి దసి, మమ, పర్ణశాలానుకూలః పర్ణశాలా నిర్మాణానుగుణః, తావన్మాత్ర ఇత్యర్థః. అవకాశోఽన్తరం పర మత్యంతం, నాస్తి

---

1 హితకరై ర్నగరవృద్ధైః. 2 వృత్తి. 3 అథ.

క్వచి దపి విపులాయాం నాస్తి చే ద్దండకాయామ్. ౧౫౨

గ. ఇత్యుక్త్వా [1]శ్రీరామసేవోత్సుకమనా నిశ్చక్రామ. తత్ర. ౧౫౩

ప. [2]అనుపధి రచయిత్వా సత్పథే పాంసులత్వం
[3]సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం చ కృత్వా,
నరపతిగృహమధ్యా త్తూర్ణ ముద్ఘూర్ణమానా
కుటిలగతి రుపస్థా న్మంథరా నామ వాత్యా. ౧౬౦

చేత్, తదా, వహేయు మితి సంబంధః. అతో ఽక్ష్మణవత్ శ్రీరామకైంకర్యతత్పరే నైవ మయా భూయతే న తు ముకుటభరణాదరేణే తి తాత్పర్యమ్. ౧౫౨

ఇతీతి ఇత్యనేనప్రకారే ణోక్త్వా, శ్రీరామసేవోత్సుకం శ్రీరామకైంకర్యో త్కంఠితం మనః చిత్తం యస్యసః తథోక్తస్సన్, నిశ్చక్రామ నిర్జగామ, గృహా దితి శేషః. తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ భరతనిర్గమన సమయే. ౧౫౩

అనుపధీతి. అనుపధి అకపటం, అగూఢ మితి యావత్. క్రియావిశేషణమే తత్. ని. 'కపటోఽస్త్రీ వ్యాజదంభోపధయ' ఇత్యమరః. సత్పథే శ్రీరామాభిషేకాచర ణరూపసాధుమార్గే, అన్యత్ర, సతాం నక్షత్రాణాం పంథాస్తస్మి న్నాకాశే, 'ఋక్షం' రిత్యాదినా సమాసాంతః. పాంసవో దోషా అస్యా స్సంతీతి పాంసులా. ని. 'సైంహికీ పాంసులా చ స్యా'దిత్యమరః, సిద్ధాదిత్వా ల్లచ్ప్రత్యయః, తస్యాభావ స్తత్త్వంతత్ప్రాఘూ తకరణరూపదోషకారిత్వ మిత్యర్థః 'త్వతలో ర్గుణవచన'స్యేతి పుంవద్భావో వక్తవ్యః, అన్యత్ర, పాంసవః పరాగా అస్య సంతీతిపాంసులః తద్భావస్తత్త్వం, రచయిత్వా ప్రక టయిత్వా, ఆసాద్యచ, అతఏవ సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం సజ్జనేతరోత్సవని ఘాతం, అన్యత్ర సుష్ఠు జనానాం నయనసౌఖ్యస్య క్షేత్రసుఖస్థితేః ప్రాతికూల్యం విరో ధంచ, కృత్వా, ఉద్ఘూర్ణమానా పరిభ్రమమాణా, ఏకత్రోన్మత్తత్వా దన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్చేతిభావః. కుటిలగతి ర్వక్రగతిః, ఏకత్ర కుబ్జత్వా దన్యత్రతాదృ క్కుక్రచంక్రమణశీలత్వా చ్చేతిభావః, మంథరా సామమంథరేతి ప్రసిద్ధా, వాత్యా వాతసంహతిః, 'పాశాదిభ్యోయ' ఇతి యప్రత్యయః, నరపతిగృహమధ్యాత్ రాజభవ నాంతరాత్, తూర్ణం క్షిప్ర ముదస్థా దుత్థితవతీ, నిర్గతవతీత్యర్థః. 'ఓదోఽనూర్ధ్వ కర్మణీ' త్యేతస్య ప్రత్యుదాహరణ మేతత్. అత్ర ప్రకృతాప్రకృతగతః శ్లేషాలం కారః. 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తం చే చ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం. శ్లేషోఽయం శ్లిష్టత్వం న త్వ ర్థాద్యవయే నాంత్య' ఇతి లక్షణాత్. ౧౬౦

---

1 రామ. 2 అనవధి. 3 భువన.

కేశహస్తం స్వహస్తేన గృహీత్వా తద్వధోద్యతమ్,
కౌసల్యా వారయామాస క్రుద్ధం రామానుజానుజమ్. ౧౬౧

గ. తత స్సాంతఃపురజన ఏవ పురా న్నిర్గత్య శిల్పివర్ధసమీకృత సరణిర్భరతః [1](పురతః) ప్రసృతనరగజరథతురగచరణక్షుణ్ణక్షోణీతలసముత్క్షిప్తేన రేణునికురుంబేన జంబాలయ న్నంబరగంగాం గంగాం చ

కేశహస్తమితి. తత స్తదనంతరం, క్రుద్ధం తద్దర్శనా త్కోపోద్రిక్తం, అతఏవ, స్వహస్తేన నిజకరేణ, కేశహస్తం మంథరాకేశకలాపం. ని. 'పాశః పక్షశ్చ హస్త శ్చ కలాపార్థాః కచాత్పర' ఇత్యమరః, గృహీత్వా, తస్యాః మంథరాయాః వధే ఉద్యత ముద్యుక్తం, ఈదృక్పాపిష్ఠాయా వధేన స్త్రీవత్యాదోషో న ప్రసజ్యే లేతి తద్విఘ్నం సనే నిహితాగ్రహ మిత్యర్థః. రామానుజస్య భరతస్య, లక్ష్మణస్యవా, అనుజం శత్రుఘ్నం, కౌసల్యా వారయామాస, కి మనేన క్షుద్రదాసీనిగ్రహేణేతి తన్నిర్బంధాభినివేశా న్నివారితవ తీత్యర్థః, ఏతే నాస్యాస్సాధ్వీజనోచితదయాసౌశీల్యాదిగుణసంపత్తి స్సూచి లేతి మంతవ్యమ్. ౧౬౧

తత ఇతి. తతః తదనంతరమ్, భరత స్సాంతఃపురజన ఏవకౌసల్యాద్యంతఃపుర స్త్రీసహిత స్సన్నేవ, శిల్పివర్ధేన ఖరకవర్ధకి వృత్తతక్షకప్రముఖశిల్పినివహేన సమీ కృతా గర్తపాషాణగుల్మాదినిరసనేన ఋజూకృతా సరణి ర్మార్గో యస్య స, తథోక్తస్సన్, పురతః పురస్తాత్, ప్రసృతానాం ప్రవృత్తానాం నరాణాం గజానాం రథానాం తురగాణాం చ చరణైః పాదైః క్షుణ్ణ మవదానితం యత్ క్షోణీతలం తస్మా త్తన్ముత్క్షిప్తేన సముత్థితేన, రేణునికురుంబేన పాంసుభరేణ, అంబరగంగా మాకాశగంగాం, జంబాల యన్ జంబాలవతీం, కుర్వన్, పంకిలయ న్నిత్యర్థః, అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. ని. 'నిషద్వర స్తు జంబాలః పంకోఽస్త్రీ శాకవర్ధమా' నిత్యమరః. జంబాల శబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యంతా ల్లట శ్శత్రాదేశః. తథా సుమంత్రేణ ఫణితో వర్ణితః గుణనివహ స్సౌశీల్యసౌహార్దాది సద్గుణసంపత్తి ర్యస్య తథోక్తస్య గుహస్య నిషాదరాజస్యానుమత్యాంగీకారేణ, గంగాం, భూతలవాహినీం చ, నిస్తీర్య తీర్త్వా, అత్రాస్తాభిః క్రియమాణ మతిథిసత్కారం పరిగృహ్య పునర్గంతవ్య మితి స్మార్యమాణం గుహంసాంత్వ వచనైఃప్రసాద్య తదనుమత్యా లేనసహైవగంగాం సంతీర్యేత్యర్థః. దూరా ద్దూరతరమివ విప్రకృష్టదేశమివ, మవస్థే రవరోధభథయా దితి భావః 'దూరాంతికార్థేభ్యో ద్వితీయా

---

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

సుమంత్రఫణితగుణనివహగుహానుమత్యా నిస్తీర్య దూరాదేవాశ్రమ
ద్వారి నివేశితబలభారో భరద్వాజాభివందన మకరోత్. ౧౬౨

సోఽయం ప్రీతమనా మునిర్భరద్వాజో భరతం జననీజన మపి
ప్రత్యేక మాలోక్య సేనా [1]మప్యాహూయ యథోచిత మాతిథ్య మ
కురుత. ౧౬౩

ప. తథాఽఽతిథ్యం చక్రే భరతబలభాజాం తనుభృతాం
భరద్వాజ స్సోఽయం భ్రుకుటిభటకల్పాఖిలసురః,

చే' తిచకారా త్పంచమీ, ఆశ్రమద్వారే తపోవనప్రవిహారప్రదేశే, నివేశితబలభార స్సంస్థాపితసేనానివహ స్సన్, మహర్ష్యాశ్రమపీడాభయా లోకా దేవ విసృష్టసైన్య ఇత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. 'భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా శ్రీమా దేవ నరర్షభః, బలం సర్వ మవస్థాప్య జగామ సపురోహిత' ఇతి. అథ, భరద్వాజస్య మునే రభివంద నం పాదవందన మకరోత్. ౧౬౨

స ఇతి. సోఽయం, మునిర్మననశీలః, భరద్వాజః, ప్రీతమనాస్సంతుష్టాంతఃక రణ స్సన్, భరతం, జననీజన మపి కౌసల్యాదిభరతమాతృజనం చ, ప్రత్యేకం వివిక్త మాలోక్య, దయాదృష్ట్యానుగృహ్యేత్యర్థః, సేనాం, భరతచమూమ ప్యాహూయ, ఆసీయతా మిత స్సేనేతి భరత మాజ్ఞాప్య, తదృత్యముఖేనాకారయిత్వేత్యర్థః, యథోచితం యథార్హం, మాతిథ్య మతిథిసత్కారం, ఆకురుత కృతవాన్. ౧౬౩

అ. తత్ప్రకార మేవ వర్ణయతి—తథేతి. భ్రుకుట్యా భ్రూభంగమాత్రేణైవ హే తునా ఈషదసమాప్తా భటా భటకల్పాః కింకరప్రాయాఇతి యావత్ 'ఈషదసమాప్తా కల్ప బ్దేశ్యదేశీయర' ఇతి కల్పబ్ ప్రత్యయః, ని. 'కల్పబ్దేశ్య శ్చ దేశీయరః ప్రత్యయాః కించిదూనకే' త్యమరః, తే అఖిలసురా అఖిలదేవా యస్యస తథోక్తః, లోకత్ర యేఽప్యస్యాసాధ్యం న కించి దస్తీతి భావః. అత ఏవ సోఽయం భరద్వాజః, భరతస్య బలభాజాం చమూచరాణాం, భజోణ్విః, తనుభృతాం శరీరిణాం, తథా లేన ప్రకా శేన, ఆతిథ్యం అభ్యంగస్నానవాసోగంధమాల్యాలంకారమృష్టాన్న పానాద్యతిథిసత్కా రం,చక్రే చకార, 'అతిథేర్ష్ణ్య' ఇతి తాదర్థ్యే ష్ణ్యప్రత్యయః కథం చకారేత్యతఆహ— ఘోరం దుష్కరం. తపః వ్రతోపవాసాదిరూపం. తప్త్వా కృత్వా, సుమనసోదేవా స్సంతః, అతఏవ దివి స్వర్గే, తత్ఫలభుజః తస్య తపసః ఫలభుజో రంభాసంభోగాది ఫల

---

1 అస్యాహూయ.

తప స్తప్త్వా ఘోరం దివి సుమనస స్తత్ఫలభుజో
యథా తేషాం తోషం క్షణ మఖిలమేయు ర్మునికృతమ్. ౧౬౪

గ. ఇతి తద్దినం దినశతకల్పం తత్ర నీత్వా మునే ర్ని దేశేన [1]సర్వే చిత్రకూటవనోద్దేశ మవిశన్. ౧౬౫

తత్ర సన్య స్తసైన్య స్తతశ్చతో గుహేన సహ రామ మన్విష్య హవ్యగంధినా గంధవహేన [2]ధూమేన చ దూరా దేవ విభావ్య

భోక్తారః, పురుషాః, మునికృతం భరద్వాజేన విహితం. తేషాం భరత చమూచరాణాం, తోష మానందం, క్షణం క్షణమాత్రం, యథాఽఖిలమేయుః క్షణమాత్రమపీత్యర్థః తోషోఽస్తాకం సంభవేద్యది, తర్హి కృతార్థాభవేమేతి యథా వాంఛేయుస్తథాచకా రేత్యర్థః. సర్వేఽపి చమూచరా మునికృతాతిథ్యవశా త్స్వర్గసుఖాద ప్యధికం సుఖ మనుబభూవురిత్యర్థః. అత్ర స్వర్గిణాం తత్పరితోషణాభిలషణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధో క్తే రతిశయోక్తిభేదః. శిఖరిణీవృత్తమ్. 'రసై రుద్రై శ్ఛిన్నా యమనసభలాగ శ్శిఖరిణీ'తి లక్షణాత్. ౧౬౪

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, తద్దినం మునిదర్శనదినసం, దినశతకల్పం, శ్రీరామదర్శనాత్సుక్యా ద్బహుదినతుల్య మిత్యర్థః. ‡ తత్ర భరద్వాజాశ్రమే నీత్వా గమయిత్వా. అథ మునేః నిదేశేన భరద్వాజాజ్ఞయా, సర్వే భరతాదయ శ్చిత్రకూటస్య పర్వతస్య, వనోద్దేశం వనప్రదేశ మవిశన్ ప్రవిష్టవంతః. ౧౬౫

తత్రేతి. భరతః, తత్ర వనోద్దేశ ఏవ, సన్య స్తసైన్య స్త్యక్తానీకస్సన్, శ్రీరామ మనస్యన్యథా ప్రతీత్యనుదయార్థ మితి భావః, తథాగుహేన సహ గహనమార్గవేదినా నిషాదాధిపేన సాకం, తతఇతః ప్రదేశే, రామ మన్విష్య న్మృగయన్, హూయత ఇతి హవ్య మాజ్యాది తద్గంధోఽస్యాస్తీతి తద్గోత్రేణ హవ్యగన్ధినా, గంధవహేన వాయునా. హోమధూమేన బాహ్యాభ్యన్తరాద్యగ్నిసూచకహోమధూమేన చ, దూరాద్విప్రకృష్ట దేశఏవ, విభావ్యమాన మనుమీయమానం, అచలాః నిర్భయదేశత్వా దపలాయమానాన్ మృగగణాః హరిణాది మృగయూథాని, యస్మిన్ కం, ఆదృశ్యరూపాభి రంతర్హితాకారాభి ర్వనదేవతాభి ర్వనాభిమానినీభి ర్దేవతాభిః అవకీర్యమాణాని విక్షిప్యమాణాని

---

‡ స్యురుత్తరపదేత్వమీ, నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయఇత్యత్ర ఆదిశబ్దపరిగృహీతశబ్దేన సహాస్వపదవిగ్రహాః.

1 సర్వేఽపి. 2 ధూమగన్ధేన.

మాన [1]మబలమృగగణం అదృశ్యరూపాభి ర్వనదేవతాభి రవకీర్యమాణ బలికుసుమ [2]మశేషపిశితాశనపిశాచోచ్చాటనమంత్రాయమాణ లక్ష్మణ చాపఘోషశ్రవణ సముచితసామీప్యదేశం నూతనపరికల్పితపర్ణశాలా వాస్తవ్య వైఖానసకుటుంబినీ [3]నిబిరీసభూభాగం అనోకహశాఖావలం బమానవల్కలాజిన [4]మమరతరుశాఖాపచితై రంబరచరపతి[5]కరకిసలయ విముక్తైః అభినవపల్లవభంగశబలై రవిరళైః కుసుమనికరై రభ్యర్చ్య

బలికుసుమాని పూజోపహారపుష్పాణి యస్మిన్తం, వనదేవతానా మభ్యర్చనీయ మిత్యర్థః. ని. 'కరోపహారయోః పుంసి బలి' రిత్యమరః, అశేషాస్సనుస్తాయే పిశితా శనాః, క్రవ్యాదా స్తవీవ పిశాచా భూతగ్రహవిశేషా స్తేషాం సముచ్చాటన మంత్రవదాచర న్నుచ్చాటనమంత్రాయమాణో యో లక్ష్మణచాపఘోషః సౌమిత్రి ధనుష్టంకారః తచ్ఛ్రవణస్య తదాకర్ణనస్యరుచితో యోగ్య స్సామీప్యప్రదేశః. ప్రాంతభూమి ర్యస్యతం; నిరంతరలక్ష్మణచాపఘోషశ్రుతిమధుమాయమానసమీ పదేశ మిత్యర్థః. నూతనపరికల్పితాః శ్రీరామసమానసేన కృతార్థత్వసంపాదనార్థం ప్రత్యగ్రం నిర్మితా స్తాసు పర్ణశాలాసు వసంతీతి వాస్తవ్యా వసంతః 'వసేస్తవ్యత్కృతౌ ణిచ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ. వైఖానసాస్తపోవిశేషలబ్ధసంజ్ఞా స్తాపసవిశేషాః, యద్వా, బ్రహ్మణో నఖజాతా వైఖానసాః. †'యేనఖాస్తే వైఖానస'ఇతి శ్రుతేః, యద్వా, విఖనసమునినా ప్రోక్తం సూత్ర మధికృత్య తన్తార్థానుసారిణో వైఖానసాః నూతనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యా శ్చ తే వైఖానసా శ్చ తేషాం కుటుంబిన్యః పురం ధ్ర్యాః తాభి ర్నిబిరీసః నిబిడో భూభాగో భూప్రదేశో యస్య తం. ని. 'నిబిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత' ఇతి వైజయంతీ 'నేర్బిడజ్బిరీసచా'వితినిశ్శబ్దా ద్బిరీస చ్ఛ్యయః, 'నిబిడితేతిపాఠే నిబిడశబ్దా న్నిరుక్తా త్తత్కరో తీతి ణిచి కర్మణి క్తః, సాంద్రీకృతే త్యర్థః, అనోకహానాం వృక్షాణాం శాఖాసు లంబమానాని ప్రసరమాన సంస్థానకాని వల్కలాని చీరవసనా న్యజినాని కృష్ణాజినాని చ యస్మిన్తం, తథా. అమరతరుశాఖాఖ్యైః కల్పవృక్షశాఖాభ్యైః ఆపచితై ర్వితతైః, అంబరచరపతయః సిద్ధగంధర్వాదిఖేచరాధీశ్వరా ఇంద్రాదయః తేషాం కరకిసలయవిముక్తైః పాణిపల్లవవి కీర్ణైః, అభినవపల్లవభంగశబలైః బాలప్రవాళశకలమిశ్రణకర్బురవర్ణైః. ని. 'చిత్రకింమీ

---

† మంత్రవదా చరతీత్యర్థే 'కర్తుః క్యఙ్సలోప శ్చే'త్యఙన్తా ల్లట శ్శానచ్.

1 ఆచపలమృగ. 2 అశేషిత. 3 నిబిడిత. 4 అమం తరుశాఖారచితై. 5 కృత సాగణకర.

మానజానకీ నివాసతరుమూలవేదికా మూలఖ్యమాణ ఖడ్గకార్ముకని షంగ మతిథిజనసపర్యా పర్యుత్సుకసౌమిత్రిసమాహృత కందమూలఫల కలితైక దేశమవినాభూతజనకదుహితృచరణనళినవిన్యాస మపహసిత[1]సా కేత రామణీయకం రామాశ్రమం భరత స్సంభ్రమ మభజత. ౧౬౬

ప. అథావాసం శాంతే రకృతసుకృతానా మసులభం
నవాంభోదశ్యామం నళిననయనం వల్కలధరం,
జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం

రకల్మాషశబలైతాశ్చకర్పుర' ఇత్యమరః. అవిరళైస్సాంద్రైః, కుసుమనికరైః పుష్పనికు రుంబైః, అభ్యర్చ్యమానా సంపూజ్యమానా జానకీనివాసతరుమూలవేదికా సీతానికేత నవృక్షాధఃప్రదేశవిహర్దికా యస్మిన్ తం, ని. 'స్యాద్విహర్దిస్తువేదికే'త్యమరః, ఆలఖ్య మానాః పరిదృశ్యమానాః, ఖడ్గకార్ముకనిషంగా యస్మిన్ తం. అతిథిజనానాం సపర్యా యాం పర్యుత్సుకేన ప్రోత్సాహవతా సౌమిత్రిణా సమాహృతైర్ వానీతైః, కందమూల ఫలైః కలిత స్సమృద్ధ ఏకదేశో యస్యతం కన్దావర్తులమూలపిండాః, మూలాని దీర్ఘా కారాణీతివివేకః. అవినాభూతాః నిరంతరానువృత్తాః జనకదుహితృచరణనళినవిన్యాస్యా జానకీపాదపద్మముద్రాః యస్మిన్ తం. అతఏవ అపహసితం పరిహసితం ధిక్కృతమితి యావత్. తత్సాకేతరామణీయక మయోధ్యాపుర సౌభాగ్యం యేన తం రమణీయస్య భావో రామణీయకం యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్. రామాశ్రమం శ్రీరామనివాస స్థానం, సంభ్రమేణ సంతోషజనితవేగేన, సహితం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథాసంభ్రమం అభజత ప్రాప, అత్ర సాకేతరామణీయకస్యాపహసితత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః. ౧౬౬

అథేతి. అథాశ్రమభజనానంతరం, శాంతే రావాసం శమైకనికేతనం ఆకృత సుకృతానా మనాచరితపుణ్యకర్మణాం జనానా మసులభం దుష్ప్రాపం, నవాంభోద శ్యామం నీలమేఘమివాంగం యస్య తం, నళిననయనం పుండరీకాక్షం, వల్కలధరం వల్కలవస్త్రధారిణం, జటాజూట ఏవ ఆపీడః శేఖరో యస్య తం. ని. 'శిఖా స్యాపీడశేఖ రా'ఇత్యమరః. భుజగపతేరాదిశేషస్య భోగకాయః సదృశ ఉపమా సదృశః యయోస్తౌ తాదృశౌ భుజౌ యస్య తం, ఉపమోపమానం స్యాది త్యత్ర పతితోపమాశబ్దస్య నిత్యస్త్రీలింగస్య సదృశ సాదృశ్యోభయార్థకత్వాత్, వృత్తాయతపీవరబాహుమి త్యర్థః,

---

1 సాకేతక.

దదర్శ శ్రీమంతం విపినభువి సీతాసహచరమ్. ౧౬౭
తత స్తస్యోపాంతే జనకయజనాధీనజననాం
వవందే వైదేహీం రజనికరలేఖామివనవామ్,
అరణ్యానాం పుణ్యా త్పదకమలముద్రాపరిచయా
దయోధ్యాసధ్రీచీ మవికల మవస్థాం విదధతీమ్. ౧౬౮

† శ్రీమంతం సహజశోభాసంపన్నం నిత్యయోగే మతుప్, సీతాసహచరం జానకీసమేతం, శ్రీరామం, విపినభువి కాంతారసీమ్ని, దదర్శ, ఏతదాదిశ్లోకత్రయం శిఖరిణీవృత్తం. ౧౬౭

తత ఇతి. తతః శ్రీరామదర్శనానంతరం, తస్య శ్రీరామస్యోపాంతే పార్శ్వదేశే, నవాం నూతనాం, రజనికరరేఖాం చంద్రకలా మివస్థితా మిత్యుత్ప్రేక్షా, భూలోకగతాయా శ్చంద్రకలాయా ఇవ ప్రసిద్ధత్వా న్నోపమా, ‡జనకస్య రాజ్ఞో యజనాధీనం యజ్ఞాయత్తం జననం జన్మ యస్యా స్తాం, హలముఖకృష్టజనకయజ్ఞక్షేత్రసముత్పన్నా మిత్యర్థః. ని. 'ఆధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః, తథాపుణ్యాత్పవిత్రాత్, పదకమల ముద్రాపరిచయాత్ నిజపాదపద్మవిన్యాససంస్థానాద్ధేతోః, అరణ్యానాం విపినానాం, ని. 'అటవ్యరణ్యం విపిన' మిత్యమరః, అవికలం దృఢంయథాతథా, అయోధ్యాసధ్రీచీ మయోధ్యాసహచరీం, తత్సదృశీ మిత్యర్థః, అతఏవోపమాలంకారః, అవస్థాం దశాం, విదధతీం, సంపాదయంతీ మిత్యర్థః, యత్ర నిజసంచార స్తస్యైవాయోధ్యాపురస్బ్రహ్మచారిత్వాదితి భావః, దధాతే శ్మశ 'ర్యగితశ్చే'తి జీప్ 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు'రితి నుమభావః. వైదేహీం జానకీం, వవందే నమశ్చకార, శ్రీరామస్య దర్శనం సీతాయాశ్చ వందనం చేతి నైతచ్చోద్యం ముద్భావసీయం. శ్రీరామాపేక్షయాఽపి తత్పత్న్యాం పరమపతివ్రతాయాం తస్యా మేవాత్యంతాదరసంభవాదితి భావః 'సధ్రీచీ'మిత్యత్ర సహాంచతీతి సధ్రీచీ అంచలేః 'బుత్వి'గిత్యాదినాక్విన్ ప్రత్యయః

† యద్వా, భుజగపతిభోగస్య సదృశో భోగోపమా తాదృశాభుజౌ యస్యతం, 'వాచ్య లింగా' ఇత్యారభ్య, 'స్యురుత్తరపదే త్వమీ, నిభసంకాశసీకాశ ప్రతీకాశోపమాదయ' ఇత్యుక్తేః, ప్రకృతేవిశేష్యనిఘ్నేన సదృశార్థోపమశబ్దేనాస్వపదవిగ్రహః.

‡ యదాయ ముపమానాంశోలోకసిద్ధ మపేక్షతే, తదోప మైవ యేనేవశబ్దస్యా ధర్మ్యవాచకః. యదా పున రయం లోకా దసిద్ధేః కవికల్పితః, తత్రోత్ప్రేక్షైవ యేనేవ శబ్దస్సంభావనాపరః' ఇతివారివచనాత్.

స్వతస్సిద్ధం యస్మి న్నితరదురవాపం విజయతే
సుమిత్రాపుత్రత్వా దపి జగతి రామానుజపదమ్,
యదీయాక్షీద్వంద్వప్రతినిధి భవే దంబుజయుగం
నిశీథే నిర్నిద్రం యది తమపి సాక్షాదకృత సః. ౧౬౯

'సమాస్యసక్థ్రి'తి సహశబ్దస్య సథ్ర్యాదేశః. 'ఆనిదితా'మిత్యాదినా నకారలోపః. అచో ఇత్యకారలోపే 'చా'విలిఖీర్ఘుః. 'ఉగితశ్చే'తిజీప్, ఉక్తాలంకారయోః పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః. ౧౬౮

స్వతస్సిద్ధ మితి. ఇతరదురవాపం భాత్రంతరదుష్ప్రాపం, భిన్నోదరదుర్లభ మిత్యర్థః, † రామానుజపదం శబ్దః యస్మిన్ లక్ష్మణే సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సపత్నీ మాతృజన్యత్వేన భిన్నోదరత్వా దపీత్యర్థః, కౌసల్యాగర్భసంభూతత్వాభావేఽపీత్యపిశబ్దార్థః. తథాత్వే రామానుజత్వస్య స్వతస్సిద్ధత్వే అవివాద ఏ వేతి భావః. యద్వా, సుమిత్రాయా ఆపుత్రత్వా దీషత్పుత్రత్వాత్ అస్య సుమిత్రాగర్భ సమ్భూతత్వమాత్ర మేవ పుత్రలాభఫలస్య తుః కౌసల్యాగామిత్వా దితిభావః, అత్రాపి రవధారణార్థకః, ఆథవా, సుమిత్ర మకృత్రిమసుహృత్ ఆపుత్రమివాపత్సుత్రః పుత్రకల్ప ఇత్యర్థః'పిర్ల సమో జ్యేష్ఠ'ఇతి న్యాయ స్యాత్రైవ ప్రసిద్ధత్వా దితి భాసః; సుమిత్రం చాసా వాపు త్రశ్చేతి విశేషణసమాసః తస్య భావ స్తత్త్వాత్, అస్య స్యైకాదృశత్వాభావా దిత్య పిశబ్దార్థః, యద్వా, సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సుమిత్రాపుత్రత్వం విహా యేత్యర్థః 'ల్యబ్లో పేకర్మ ణ్యధికరణే చే'తి పంచమీ, అత్రాపిశేవకారార్థకః, స్వతస్సిద్ధం నిసర్గసిద్ధం సత్, జగతి లోకే, విజయతే సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే, 'పుణ్యైర్యశోలభ్యత' ఇతి న్యాయా దితిభావః, 'విపరాభ్యాంజే'రిత్యాత్మనేపదం. తథా, అంబుజయుగం ఆరవిందయుగ్మం, కర్తృ, నిశీథే అర్ధరాత్రే, ని. 'అర్ధరాత్రనిశీథా ద్వా' విత్యమరః, నిర్నిద్రం యది ప్రపుల్లంచేత్, ‡యస్య లక్ష్మణస్య సంబంధి యదీయం, తచ్చక్షుత్, అక్షిద్వంద్వం నేత్ర

---

† 'రామానుజ స్త్వాదిశేషే లక్ష్మణేఽపి ధనంజయ' ఇత్యభిధానా ద్రామానుజ శబ్దస్య తత్రైవ రూఢేః స్వతస్సిద్ధం స దితరదురవాపం విజయతే ఇత్యన్వయః. రూఢ్యా స్వతస్సిద్ధత్వ మత్ర, అన్యత్ర రూఢ్యభావా త్తయా తదితరదురవాపత్వం చ సిద్ధమ్.

‡ యదీయాక్షీద్వంద్వం ప్రతినిధి ర్యస్యేతి బహువ్రీహిః పుంసి ప్రతినిధిరి త్యుక్త్యా తస్య నిత్యపుంస్త్వాత్. ఉపమానస్య కమలద్వంద్వస్యోపమేయత్వప్రకల్పనా త్తుల్యోపాలంకారః * 'ప్రతీప మువమాన స్యోపమేయ త్వప్రకల్పన' మితి లక్షణాత్.

గ. తదనంతరం మరుపథే [1]పృథుతరగ్రీష్మోష్మణి దైవా త్కృతోపలంభ మంభోరుహతటాకం సుధా[2]సారపూరితాపం భూరితాపః సతృష్ణ ఇవ కృష్ణసారో భరత స్సరభసం సమువేత్య రామం [3]పాదయో ర్నిపత్య చిరం రుదన్ దశరథకథా మపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ సలక్ష్మణాయ రామాయ శోకమూర్ఛాం ప్రాయచ్ఛత్. [4](జననీజనో ఽపి తత్రనిపత్య సుచిర మరోదీత్). ౧౭౦

యుంగళించ, తస్య ప్రతినిధి ఉపమానం, భవేత్ స్యాత్ నా స్యోపమానకించిత్ప శ్యామ ఇతి భావః, ఏతేన లక్ష్మణస్య సర్వదా నిద్రారాహిత్యం సూచ్యతే, తం లక్ష్మణ మపి, సః భరతః, సాక్షాదకృత ప్రత్యక్షీ చకార, ఆపశ్యదిత్యర్థః. కరోతే ర్లుఙి సిచః కిత్వా న్న గుణః 'హ్రస్వాదంగా'దితి సంయోగః, అత్రాంబుజయుంగస్య సిశీథే నిర్ని ద్రత్వాసంబంధేఽపి తత్సంభావనయాసంబంధకథనా దతిశయోక్తిః;కదేతత్,'పుష్పం ప్రవాళోపహితం యది స్యా'దిత్యాద్యుదాహృత్యాలంకారసర్వస్వకారః స్పష్టీచకార.

తదనంతరమితి. తదనన్తరం శ్రీరామసీతాలక్ష్మణదర్శనానంతరం, పృథుత రోఽత్యంతబహుళో గ్రీష్మోష్మా గ్రీష్మర్తుజనితసంతాపో యస్మిన్ తస్మిన్, దుస్సహసంతాప కారిణీత్యర్థః. మరుపథే డూషరస్థల వర్ష్మని, నిర్జలదేశ ఇతి యావత్, 'ఋక్పూరి'త్యా దినా సమాసాంతః, దైవా ద్భాగ్యవశాత్. ని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్య'మిత్యమరః, కృతోపలంభ ముపలబ్ధం ప్రాప్త మిత్యర్థః, సుధాయా అమృతస్య సార ఇవ సార ఉత్కృష్టాంశో యాసాం తాభిః పూరితాభిః పరిపూర్ణాశ్చ కర్తరి క్తాః, ఆపో యస్మిన్ తం, అమృతప్రాయ పయఃపరిపూర్ణమిత్యర్థః, 'ఋక్పూ'రిత్యాదినాసమాసాంతః, అంభో రుహతటాకం పద్మసరోవిశేషం, భూరితాపః బహుళసంతాపః, అతఏవ సతృష్ణ పిపాసాతురః, కృష్ణసారో హరిణవిశేష ఇవేత్యుపమా భరతః సరభసం సవేగంయథా తథా, ని. 'రభసోవేగహర్షయో'రిత్యమరః, రామం, సమువేత్య ప్రాప్య, పాదయో ర్నిపత్య, చిరం, రుదన్, రోదనం కుర్వన్, దశరథస్య, కథాం పరలోకయాత్రాసూచాం, వార్తామపి, కథయిత్వా, మైథిలీసహితాయ, సలక్ష్మణాయ, రామాయ, శోకేన యా మూర్ఛాతాం, ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవాన్, భరతముఖాత్ దశరథపరలోకయాత్రాం శ్రుత్వా సీతారామలక్ష్మణాః శోకవశా న్మూర్ఛాం ప్రాపు రిత్యర్థః, 'పాగ్రుధ్భే'త్యా దినా దాణోయచ్ఛాదేశః (జననీజనో ఽపీత్యాదిస్పష్టం, తతఃకిమిత్యత ఆహ.) ౧౭౦

---

1 ప్రథితతర. 2 ధారా. 3 నిపత్యపాదయోశ్చిరతర. 4 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

ప. వేలోల్లంఘన మేతేషాం శోకోదస్యతి తన్వతి,
అగస్త్యాయిత మేతస్మి న్వసిష్ఠే నాత్మవేదినా. ౧౭౧

గ. తతః [1]ప్రతిపద్య సంజ్ఞా మనుజ్ఞయా గురో రమరసరితి విరచిత సముచితనివాపకృత్యం ప్రణిపత్య [2]రామం ప్రతినివర్తయితుం భరతః [3]ప్రావర్తత. ౧౭౨

వికర్తనకులస్య యదనుకూలం గుణగణస్య యదనుగుణం యశో

వేలేతి. ఏతేషాం శ్రీరామాదీనాం, సంబన్ధిని, ఏతస్మిన్ పూర్వోక్తే, శోకఉదన్వానివేత్యుపమితిసమాసః, అగస్త్యాయిత మిత్యుపమాలింగాత్ తస్మిన్ శోకోదన్వతి దుఃఖసాగరే, 'ఉదన్వానుదధా చే'తినిపాతనాత్సాధుః, వేలా'ల్లంఘనం కూలాతి పర్తనం, మర్యాదాతిక్రమణంచ, ని. 'ఆబ్ధ ర్యంబువికృతే వేలా కాలమర్యాదయో రపీ'త్యమరః; తన్వతిఉర్వతి, ఉద్వేలేసతీ త్యర్థః, ఆత్మవేదినా ఆత్మతత్త్వజ్ఞేన, శోకాపన యనోవిధేనేత్యర్థః. వసిష్ఠేన మహర్షిణా, అగస్త్యేనేవాచరిత మగస్త్యాయితం, కుంభ సంభవోఽంభోధిమివ వసిష్ఠకృతీయశోకసంరంభం స్తంభితవాని త్యర్థః 'కర్తుఃక్యఙ్సలో పశ్చే'తిక్యఙ్. 'అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ'ఇతి దీర్ఘః, తతో భావేక్తః, ఉపమా లంకారః. ౧౭౧

తత ఇతి. ఇత స్తదనంతరం, సంజ్ఞాం, చేతనాం, ప్రతిపద్య ప్రాప్య, ప్రతిబుద్ధే త్యర్థః. ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాం రవిస్త్రియా' మితి విశ్వః, గురో రనుజ్ఞయా వసిష్ఠనిదేశేన, అమరసరితి గంగాయాం, విరచిత మాచరితం సము చితం న్యాయ్యం తత్కాలోచితం వా నివాపకృత్యం పితృతర్పణకర్మయేన తం, 'ఇదం భుంక్ష్వ మహారాజ శ్రీతో యదశనా వయం, యదన్నాః పురుషో భవతి తదన్నా స్తస్య దేవతాః' ఇతి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా, తదానీం సంభవద్భిః పదార్థైర్నిర్వర్తితపి తృయజ్ఞ మిత్యర్థః, రామం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, భరతః, ప్రతినివర్తయితుం వన వాసా త్పిత్ర్యావర్తయితుం; ప్రావర్తత ప్రవృత్తోఽభూత్, శ్రీరామ ప్రతినివర్తనార్థం విజ్ఞాపయితు ముపాక్రమతేత్యర్థః. ౧౭౨

తత్పదాకారమేవ వివృణోతి—వికర్తనేతి. తత్రానుకూలాదిశబ్దానాం ప్రాయశ స్తావ దేకార్థకత్వం. తథాపి కించిద్వ్యాఖ్యాయతే. వికర్తనకుల స్యార్కవంశస్య. ని. 'వికర్తనార్కమార్తం డే'త్యమరః, యత్. యాదృ గితి సర్వత్ర యచ్ఛబ్దార్థః, అను

---

1 ప్రపద్య. 2 రామమసకృత్పిత్ర్యావర్తయితుం. 3 ప్రార్థయత్.

రూపస్య యదనురూపం [1]సమాచారస్య యత్సముచితం ప్రాచీనభాగ్యస్య యదయోగ్యం లోక[2]గర్హణాయా యదనర్హం శ్రుతస్య యత్సదృశం తాదృశే మాశయం ప్రకాశయంతీ భరతోపజ్ఞం విజ్ఞాపనా. ౧౭౩

తత్క్షణం క్షణప్రభాభంగుర లక్ష్మీసమావేశలక్షణే క్షోణిపతిశత ధృతోజ్ఝితేముకుటే విభుటితాశం [3]సాదరం ప్రణిపత్య మాంపాదుకా భ్యాం పరిష్కృతం యువా మితి రఘువర[4]చరణౌ స్వయ మేవ

కూలం సమ్మతం, గుణగణస్య విద్యావినయాదిసంపత్తేః, యదనుగుణ మనువృత్తం యోగ్యమిత్యర్థః, యశోరూపస్య ప్రశస్తయశసః, ప్రశంసాయాం రూపప్ 'ప్రశంసా వచనై శ్చే'తి సమాసః. య దనురూప మర్హం, సమాచారస్య సమ్యగాచారస్య, య త్సముచితం న్యాయ్యం, ప్రాచీనభాగ్యస్య పురాతనపుణ్యస్య, యత్, యోగ్యం యుక్తం, లోకగర్హణాయా లోకాపవాదస్య, య దనర్హ మయోగ్యం లోకనిందానివర్తకం యాదృగిత్యర్థః శ్రుతస్య, శాస్త్రస్య, య త్సదృశం, సమాన మవిరుద్ధ మిత్యర్థః, ని. 'శ్రుతం శాస్త్రంబధృతయో' రిత్యనురుః. తాదృశం తాదృక్ప్రకార మేవ, విధేయ ప్రధా న్యా త్పుల్లింగనిర్దేశః, ఆశయ మభిప్రాయం, ని. 'ఆశయ స్స్యాదభిప్రాయేమానసాధా రయో రపీ'తివిశ్వః. ప్రకాశయంతీ, ప్రకటయంతీ విజ్ఞాపనాప్రార్థనా, ఉపజ్ఞాయతఇ త్యుపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానవిషయః 'ఆతశ్చోపసర్గే'ఇతి కర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః, భరతస్యోపజ్ఞా భరతోపజ్ఞం భరతేనాదౌజ్ఞాతేత్యర్థః. కర్తరి షష్ట్యా సమాసే 'ఉపజ్ఞోపక్రమ' మిత్యా దినా నపుంసకత్వం,ని.'ఉపజ్ఞోపక్రమంతా శ్చ తదాదిష్వప్ర కాశన' ఇత్యమరః, మహా మతులీనత్వాదిగుణసంపన్నత్వస్య యథా యుక్తం స్యా త్తథా భరతో విజ్ఞాపితవా నితి ఫలి తార్థః, శ్రీరామప్రతిసర్తనార్థం అనన్యసాధారణీం విజ్ఞాపనాం కృతవా నితి తాత్పర్యమ్. ౧౭౩

తతః కింజాత మిత్యత ఆహ—తత్క్షణ మితి. తస్మిన్నేవక్షణే తత్క్షణం, 'అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా' క్షణం ప్రభా ద్యుతిర్యస్యాస్సా క్షణప్రభా విద్యుత్ తద్వ ద్భంగురా భంగశీలా అతిచంచలేత్యర్థః 'భంజభాసమిదోఘురచ్' తస్యా లక్ష్మ్యాః రాజ్య శ్రియాః సమావేశస్య సంప్రాప్తేః లక్షణే చిహ్నే, తథా, క్షోణిపతిశతై రనేకక్షోణిప తిభిః ధృతంచ తదుజ్ఝితం త్యక్తం చేతి స్నాతానులిప్తవ 'త్పూర్వ కాలే'త్యాదినా

---

1 సమయాచారస్యేతిపాఠే సంప్రదాయాచరణస్యేత్యర్థః.

2 గర్హణీయాయా. 3 రామంప్రణిపత్యసాదరం. 4 చరణస్వయం.

ప్రార్థ్య[1]ప్రతిశ్రయితుం స్థండిలశాయి[2]చరిత మివ బభార భరతస్యోత్త
మాంగమ్. ౧౭౪

ప. [3]త్వయా మయా చ[4]కర్తవ్య స్సత్యవాచః పితు[5]ర్విధిః,
ఇతి ప్రత్యాదిశద్రామో భారతీ మపి భారతీం. ౧౭౫

వనవాసః, తస్మిన్ విశేషణస్యయే నాపి హేయత్వం సూచ్యతే. ముకుటే కోటీరే, విభు టితాశం త్యక్త స్పృహాం, భరతస్యోత్తమాంగంశిరః, ని. 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష' మిత్యమరః. అత ఏవ, సాదరం సగౌరవం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, యువాం పాదుకాభ్యాం, భవదీయాభ్యాం, పరిష్కృతం, మా మలంకురుతం, న హి మే తద్వ్యతిరేకేణ ముకుట మలంకార ఇతి భావః. 'సుపస్యపేభ్యశ్చరోతేర్భూషణ' ఇతి సుట్. కరోతేర్లోణధ్యమపురుషద్వివచనం, ఇత్యేవం రఘువరచరణౌ రఘునాయకపాదౌ స్వయ మే వోత్తమాంగ మేవ, ప్రార్థ్య యాచయిత్వా, ప్రతిశ్రయితుం నిజప్రార్థనా మంగీకర్తుం, ని 'ఆంగీకారాభ్యుపగమ ప్రతిశ్రవసమాధయు' ఇత్యమరః. స్థండిలే భూతలే శేతే ప్రతవశా దితి స్థండిలశాయీ ని. 'యష్ణండిలే స్రతవశా చ్ఛేతే స్థండిలశాయ్యసా'వి త్యమరః. 'స్థండిలాచ్ఛయితరి స్రత'ఇతి ణినిః తస్య, యచ్ఛయిత మాచరణం స్థండిలశాయిత్వరూపం త దృభారే వేత్యుల్ప్రేక్షా. యథా కశ్చిద్వ్యతీ స్వేష్టదేవతాయా యావదనుగ్రహ మభీశ్యయనేవ్రతనియమాది తాత్పర్యేణావతిష్ఠతే తథా భరతస్యోత్త మాంగమపి శ్రీరామచరణనికటే పాదుకాదానరూపానుగ్రహపర్యంతం నిపత్యావిష్ఠ దిత్యుల్ప్రేక్షార్థః. ౧౭౪

అ. తత శ్శ్రీరామః కిమకరో దిత్యతఆహ-త్వయేతి. సత్యవాచ స్సత్యవచనస్య, పితుర్దశరథస్య విధిః, చతుర్దశవత్సరావధిక భూపరిపాలనపనవాసనియోగ ఇత్యర్థః, త్వయా, మయా చ, పుత్రాభ్యా మావాభ్యా మిత్యర్థః, కర్తవ్యః అవశ్యం విధేయః, అన్యథా దోషస్మరణా దితి భావః. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. భారతీం భరతసంబంధినీ మపి, భారతీం ప్రార్థనావాచం, ప్రత్యాదిశ త్ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, పుత్రస్య పితాజ్ఞోల్లంఘన మనుచిత మతోఽవశ్యంమయా నియతకాలంపనేవ స్థవ్యం త్వయాచ ప్రజాపరిపాలన తత్పరేణభవితవ్యమితినిరాకృతవానిత్యర్థః, తాదృగ్వినయాదిసద్గుణసంపన్న స్యభరతస్యైవ ప్రార్థనాం ప్రత్యాఖ్యాతవాన్ కిము తాన్యస్యేతి కింపక్షవ్య మస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలకత్వ మపీత్యపిశబ్దార్థః. ౧౭౫

---

1 పరిరచయితుం. 2 చరణమివ. 3 ఏతత్పూర్వం-'తథాహి'ఇతిక్వచిత్. 4 కర్తవ్యమ్. 5 వచః.

గ. [1](తత్ర)జాబాల్యాప్రార్థనాయామపి వ్యర్థాయామ్. ౧౨౬
ప. భరతస్తదను ప్రార్థ్య లేభే లాభవిదాంవరః,
కాకుత్స్థపాదుకాకారం [2]మహార్హంముకుటద్వయమ్ ౧౨౭
స ఏష సానుజః ప్రాయా దయోధ్యాం భ్రాతృభాసనాత్,

అథ కిం తత్రాహ—తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే. జాబాలీతి. ఆత్రరామాయణం. 'ఆశ్వాసయంతం భరతం జాబాలి ర్బ్రహ్మోత్తమః (ఆలోక్యేతి శేషః) ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేక్ష మిదం వచః. సాధు రాఘవ మాభూ స్తే బుద్ధిరేవం నిరర్థికా, ప్రాకృతస్య నరస్యేవహ్యార్యబుద్ధే స్తపస్వినః. కథఃస్య పురుషో బంధుః కిమాప్యం కస్య కేనచిత్, యదేకో జాయతే జంతురేక ఏవ వినశ్యతి, తస్మా న్మాతా పితా చేతి రామ సజ్జేత యోనరః, ఉన్మత్త ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చి ద్ధి కస్యచి'దిత్యేవం భూతాయాం జాబాలేర్మహర్షేః ప్రార్థనాయాం యాచ్ఞాయా మపి, వ్యర్థాయా మనంగీకృతాయాం సత్యాం, జాబాలివచనేఽపి సిరాకృతే స తీత్యర్థః. మహర్షేరపి వచనం నాంగీకృతం కిముతాన్యస్యేత్యపిశబ్దార్థః, భరతప్రార్థనానంగీకారసముచ్చయార్థో వా.

భరతఇతి. తదను జాబాలిప్రార్థనానంతరం, లాభవిదా మధికఫలప్రాప్తివ్యవహార పరిజ్ఞాతృణాం, విదేర్ జ్ఞానార్థా త్సంపదాదిత్వా త్క్విప్, వరః. శ్రేష్ఠః, ని. 'ద్వైవాద్వ్యర్థే వరః శ్రేష్ఠ' ఇత్యమరః, భరతః, ప్రార్థ్య, 'ఆధిరోహార్యపాదాభ్యాం పాదుకే హేమభూషితే, ఏతే హి సర్వలోకస్య యోగక్షేమం విధాస్యత' ఇతి రామాయోక్త రీత్యా, యాచయిత్వా, కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య, పాదుకాభ్యాం, మహార్హ ముమూల్యం, ని. 'మూల్యే పూజావిధా పర్హ' ఇత్యమరః, ముకుటద్వయంకోటీరయుగళం, లేభే ప్రాప, కిమేతే నాపకర్షావహా రాజలక్షణకోటీరేణేతి పరిమృత్యోత్కర్షావహం మస్తకాలంకారోత్తమం పాదుకాద్వయం స్వీకృతవానిత్యర్థః, ధరిష్ఠం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్యరాజ్యపరిపాలన మపూజ్యమితి మత్వా తదీయపాదుకాద్వయపురస్కారేణ రాజ్యం కర్తుం తద్ద్వయం సంగృహీతవా నితి భావః. అత్రలాభవిద్వరపదార్థస్య విశేషణగత్యా ముకుటద్వయప్రాప్తి పదార్థహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగ ముదాహృత' మితి లక్షణాత్ ౧౨౭

అనంతరవృత్తాంత మాహ—సఇతి. సఇషభరత స్సానుజ స్సశత్రుఘ్నస్సన్, భ్రాతృశాసనా ద్భీరామనియోగాత్, అయోధ్యాం, ప్రాయా త్ప్రాపత్. తథా, రామః

---

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 2 మహార్హ.

అటవీం పితృసందేశా ద్యయా రామ స్సలక్ష్మణః. ౧౭౮
విలంఘ్య వివిధాన్ దేశాన్ భరతో ధృతవల్కలః,
విషయం [1]స్వముపాశ్రిత్య విషయే విముఖోఽభవత్. ౧౭౯

గ. తతశ్చాయం యావ దార్యస్య ప్రత్యాగమనం తావ దయోధ్యాం నాధ్యాస్యే, తస్మిన్నవధి మతిక్రమ్య చిరాయతి సతి సద్యఏవాశ్ర

సలక్ష్మణస్య, పితృసందేశాత్ పితృశాసనాత్, అటవీం దండకారణ్యం, యయౌ. యథా శ్రీరామస్య పితాజ్ఞా పరిపాలనీయత్వేన గరిష్ఠా, తథా భరతస్య భ్రాతాజ్ఞా జ్యేతి భావః. ఏతేన భరతస్య పితాజ్ఞాపేక్షయాపి భ్రాతాజ్ఞైవ గరీయసీతి సూచ్యతే.

విలంఘ్యేతి. భరతః ధృతవల్కల స్సన్, జ్యేష్ఠే భర్తృష్ఠే వల్కల ధారిణిసతి మమ సమీచీనవస్త్రధారణమయుక్తమితి పరిధృతవల్కల వసన ఇత్యర్థః. వివిధా న్నానావిధాన్, దేశాన్, భరద్వాజాశ్రమాది ప్రదేశాన్, జనపదాన్వా, విలంఘ్యేతి క్రమ్య, తతః, స్వం స్వకీయం, విషయం కోసలదేశ, ముపాశ్రిత్య, విషయే రాజ్యేస్థి భోగే, విముఖో నిరాస్థో,ఽభవత్ భ్రాతృపత్కృందమూలఫలాహారేణ శరీరయాత్రా తత్పరోఽభూ దిత్యర్థః అత్రాయం ధ్వనిః, భరతో నామ కశ్చన మునిః వివిధాన్ తీర్థ జ్ఞానుష్ఠానాదిరూపేణ బహుప్రకారాన్ క్లేశాంశ్చ ఇతి దేశాన్ శరీరాణి విలంఘ్య తత్త త్కర్మానుసారేణ తత్తచ్ఛరీరోపాధ్యవచ్ఛిన్నతయా యాసత్కర్మానుభవం స్థిత్వా తత్త త్కర్మక్షయే తాని సర్వా ణ్యతిక్రమ్యేత్యర్థః. ధృతవల్కలశ్చ చరమశరీరావచ్ఛిన్నద శాయాం వైరాగ్యా ద్వల్కలధారీ సన్ స్వం స్వహృదయాకాశాంశస్థం విషయం శ్లేయతయా నిర్దిష్టం చిదానందాత్మకం బ్రహ్మోపాశ్రిత్య కుతశ్చి ద్భాగ్యోదయా ద్ధ్యా నగోచరంకృత్వా విషయే తుచ్ఛే సాంసారికసుఖే విముఖ విరక్తోఽభవత్, అత్రాభిధా యాం ప్రకృతార్థనియంత్రణా దప్రకృత మునిగోచరశబ్దమూలోఽయం ధ్వని రితి సంక్షేపః. ౧౭౯

తతశ్చేతి. తత స్తదనంతరం, మయం భరతః, యావత్ యావత్సంఖ్యంతం, ఆర్యస్య శ్రీరామస్య, ప్రత్యాగమనం ప్రత్యావృత్తిః, తావత్ తావత్సంఖ్యంతం, అయోధ్యాం నగరీం, 'అధిశీఙ్ స్థాసాంకర్మ' ఇతి కర్మత్వం, నాధ్యాస్యే నాధితిష్ఠామి, సతి పునరాగమనే జ్యేష్ఠే తత్ర రాజ్యస్యకర్తవ్యనర్హత్వాదితి భావః. తథా, తస్మిన్ శ్రీరామే

---

1 సముపాశ్రిత్య.

యాశ మాశ్రిత్యాపి [1]ప్రాణా న్నందయిష్యా మీతి నందిగ్రామసంజ్ఞా మాశ్రయ మశిశ్రయత్. ౧౪౦

దాశరథి రపి శమధనజనకథితనిశిచరగణ [2](రచిత) కదన పరివార ణాయ గహనఒతర మవజగాహే. ౧౪౧

ప. విస్తీర్ణాత్రై ర్వివినహరిణై ర్వీతభీతిప్రరోహైః

అవధిం చతుర్దశవత్సరాత్మకమర్యాదా, మతిక్రమ్యోల్లఙ్ఘ్య, †చిరాయతిసతి, నశీఘ్రం నాయాతిచే దిత్యర్థః, సద్యఏవ-ఆవిలంబేనైవ, ఆశ్రయ నుశ్నా తీత్యాశ్రయాశమ నలం, ఆశిశ్రయాపి, ప్రాణాన్, నందయిష్యామి - సంతోషయిష్యామి, తదనంతరవిరహ స్యాగ్నిప్రవేశా దప్యత్యంతదుస్సహాత్వా దితి భావః, ప్రాణపరితోషోపాయాంతరా త్యంతాభావసూచకోఽయ మపిశబ్దః. ఇతి ప్రతిజ్ఞా యేతి శేషః. నందిగ్రామ ఇతి సంజ్ఞా నామధేయం యస్య తం, ఆశ్రమం-తపోఽర్థనివాసం, ఆశిశ్రయత్ ఆశ్రితవాన్, తత్రార్యపాదుకయోః రాజ్యాభిషేకం కృత్వా తత్పరతంత్రయా రాజ్యం పరిపాలయ న్నతిష్ఠ దిత్యర్థః, శ్రయతే ర్లుఙి 'ణిశ్రిద్రుస్రుభ్యఃకర్తరి చఙి'తి చఙ్. చఙిచేతి ద్విత్వం, నను 'ఆసూర్యా న్నామ తే లోకా అంధేన తమసా వృతాః, తాం స్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛంతి యేకేచాత్మహనోజనా' ఇతి శ్రుతే రాత్మహంతృణాం మహానర్థశ్రవ ణాద్ధర్మశాస్త్రరహస్యాభిజ్ఞోఽయం భరతః కథమాశ్రయాశ్రయణరూపప్రతిజ్ఞాం కృతవానితి చే త్సత్యం ఏవం కథయతి భగవతీశ్రుతిః. తథా హ్యాతురస్య భరతస్యా త్యంతసౌభ్రాత్రప్రదర్శనార్థకత్వా దిత్థం ప్రతిజ్ఞేతి వేదితవ్యమ్. ౧౪౦

దాశరథిరితి. దాశరథిః - శ్రీరామోఽసి, శమధనజనైర్మహర్షిభిః, కథితం - నివేదితం, నిశిచరగణరచితం - రాక్షసనిపాతకృతం, యత్కదన మాశ్రమోపప్లవరూపం తస్య పరిహరణాయ - నిరసనార్థం. మహోపద్రవకారిరాక్షససంహరణేన మహర్షీణాం స్వస్థీకర్తుమి త్యర్థః, గహనజఠరం - కాంతారాంతరాళం, అవజగాహే ప్రవివేశ.

విస్తీర్ణేతి. రామః, సీతోఽపగతో భీతిప్రరోహో భయాంకురా యేషాంతైః, ప్రసన్నత్వాది గుణదర్శనజనితవిస్రంభాదనుత్పన్నభయై రిత్యర్థః, అతఏవ, విస్తీర్ణా న్యాత్తకాన్యా ద్విస్తారితా న్యక్షీణియేషాం తైః 'బహువ్రీహావాసక్థ్యక్ష్ణోస్సాన్వంగాత్సచ్'

---

† (భావలక్షణసప్తమ్యాం 'గోషదుహ్యమానాసుగత' ఇత్యాదౌ జ్ఞాప్యజ్ఞాపక భావః. 'పాథసి పీతే తృష్ణాశాంత్యా'ద్యాదౌ హేతుహేతుమద్భావః; ప్రకృతే శ్రీరామగమనవిలంబస్యాగ్ని ప్రవేశహేతుత్వా ద్ధేతుహేతుమద్భావోఽర్థః.

1 ప్రాణానవినన్దయిష్యామి, 2 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

దర్భాగ్రాసేఽప్యకృతరుచిభి స్సస్పృహం వీక్ష్యమాణః,
రామః ప్రాప్య ప్రకృతిమహితం స్థాన మత్రే ర్మహర్షే
ర్జగ్రా హాస్య ప్రముదితధియః ప్రేమవర్యాం సపర్యామ్. ౧౮౨
గ. సీతామప్యనసూయాభిధానా తస్య పత్నీ స్వభూషణైః
రతోషయత్. ౧౮౩

ప. ఖండనాయ వసుధావధూమనసః

తథా దర్భాణాం గ్రాసే - కబళేఽపి, ఆకృతరుచిభిరవిహితాదరైః, శ్రీరామదివ్యమూర్తి శ్మశ్రవ్యాసంగా న్నిజదేహయాత్రాయా మప్యాసక్తిరహితై రిత్యర్థః, విపినవారిణైః ఫలారణ్యమృగనిశేషైః, సస్పృహం - సాభిలాషం యథాతథా, వీక్ష్యమాణః - అవలోక్యమానస్సన్, శ్రుతిస్మృతిపద్ధతిప్రముఖానా మధ్యగోచరో భగవాన్ సీతాలక్ష్మణోపేత శ్శ్రీరామః పంచవటిగంగాప్రవాహవ దస్మాకం పురతః ప్రాదురాసీ దితి సకల జగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహావర్ణనానన్దనిష్ఠేదభియేన నిమేషరహితైర్నేత్రై ర్విశిష్టమునిగాదిభి రపి సవిస్మయం పరిదృశ్యమాన ఇత్యర్థః, తిరశ్చా మప్యయం విలోకనీయః కిము తాన్యేషా మితి భావః, ప్రకృత్యా - స్వభావేనైవ, మహితం - పూజ్యం, అత్రే ర్మహర్షే నామ్నో, మహర్షేః - ఋషిశ్రేష్ఠస్య, స్థాన మాశ్రమం, ప్రాప్య, ప్రముదితధియాః-నిజాగమనాత్సంతుష్టాన్తఃకరణస్య, అస్యాత్రిమహర్షేస్సంబుధినీం, ప్రేమవర్యాం - ప్రీతిపూర్వకత్వా దుత్కృష్టాం, సపర్యా మతిథిపూజాం, జగ్రాహ - స్వీకృతవాన్, యథా ర్హాతిథిసత్కారాచరణతత్పరేణ మహర్షిణా యావదుత్సాహం సంభావితాం - పూజాం, గృహీతవా నిత్యర్థః. ని. 'పూజా నమస్యాఽపచితి స్సపర్యార్చ్ఛా నా స్సమా'ఇత్యమరః. సకలలోకపూజ్యస్యాస్య భగవతో రఘునందనస్య మహర్షిపూజ్యత్వం యుక్తమేవేతి భావః. ౧౮౨

అ. తతఃకిమత ఆహ—సీతామితి. అనసూయేత్యభిధానమాఖ్యా యస్యాస్సా తథోక్తా, తస్య మహర్షే ర్భార్యా, సీతాం శ్రీరామధర్మపత్నీమపి, స్వభూషణైః స్వకీయాలంకారైః, అతోషయదమోదయత్, పస్త్రమాల్యాదిదానేన సంభావయామాసే త్యర్థః. సాధ్వీమణే స్సాధ్వీమణిరితోషణం యుక్త మితి భావః, తథా రామాయణం 'ఇదం దివ్యం వరం మాల్యం వస్త్రం మాభరణాని చ, అంగరాగం చ వైదేహి మహార్హం చ విలేపనమ్ మయా దత్త మిదంసీతే తవ గాత్రాణి శోభయే'దితి.

ఖండనాయేతి. రాఘవః రఘువంశోద్భవః, శ్రీరామః, వసుధైవవధూ ర్భార్యా తత్త్వత స్తస్య శ్రీమహావిష్ణోర్వనభూపతిత్వా దితి భావః. తస్యా మన ఏవ పుండరీకం

పుండరీకతుహినత్విషాం ద్విషామ్,
దండకావన మవాప రాఘవ
శ్చండభానురివ మేఘమండలమ్. ౧౭౪

ఇతి శ్రీవిదగ్ధరాజవిరచితే శ్రీమతిచంపూరామాయణే
అయోధ్యాకాండ స్సమాప్తః.

సితాంభోజం. ని. 'పుండరీకం సితాంభోజ'మిత్యమరః. తస్య తుహినత్విషాం హిమకరాణాం, చంద్రాణామితి యావత్, చంద్రవత్తదుల్లాసనిరసనహేతుభూతానా మిత్యర్థః, అధర్తాచరణతత్పరత్వేన మనస్సంతాపకారిత్వా దితి భావః. న చానేకచంద్రగ్రహణం దోషాయ, విశేష్యబాహుళ్యేనోపచరితత్వా దిత్యుక్తం విద్యానాథేన. 'ప్రోద్యన్నక్షత్రతారాప్రకరపరిగతస్వర్వధూపక్వచంద్రా'ఇతి. ద్విషాం రాక్షసానాం, ఖండనాయ సంవరణార్థం సస్తుతః స్వయం దుష్టరాక్షసశిక్షార్థమవతీర్ణత్వా త్తేషాం చావశ్య ముపలాలనీయాయా వసుధారూపనిజభార్యాయా మానసోల్లాసనిరసనకృత్యకారిత్వా చ్చేతి భావః. చండభానుస్సూర్యో మేఘమండల మభ్రబృందమివ, దండకావన, మవాప, తత్సమీపం జగామే త్యర్థః, రూపకోపమయోస్సంసృష్టిః. సృష్టా. శబ్దాలఙ్కారస్త్వనుప్రాసః, చమత్కారకారితయా సంప్రదాయశుద్ధిద్యోతకతయా చ శ్రీరామాయణాయోధ్యాకాండాంతిమశ్లోకతురీయపాదాంతి మోపమామాత్రప్యంతే ప్రయుక్తవానిత్యనుసంధేయం. తథాచ శ్రీరామాయణం 'ఇతీవ తైః ప్రాంజలభి స్తదస్విభి ర్ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః పరంతపః, వనం సభార్యః ప్రవివేశ రాఘవః సలక్ష్మణస్సూర్య ఇవాభ్రమండల'మితి రఘోద్ధతావృత్తమ్. 'రాన్నరావిహరఘోద్ధతాలగా'ఇతి లక్షణాత్. ౧౭౪

ఇతి శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీమదుమాపతిశివాభినవ నారాయణ సద్గురు శ్రీమదుమామహేశ్వర పాదారవింద మకరందాస్వాదనకందళితసారస్వతేనాఖండతపఃప్రచండముని ప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య పదవాక్యన్యాయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధర్మాంతర్యవతారాంతరస్య ఆయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కోండుపంతిత వర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం అయోధ్యాకాండః.

అరణ్యకాండః.

ప్రవిశ్య విపినం మహాత్తదను మైథిలీవల్లభో
మహాబలసమన్వితశ్చలితనీలశైలచ్ఛవిః,
నిశాచరదవానలప్రశమనం విధాతుం శరై
శ్చచారసశరాసన స్సురపథే తటిత్వా నివ ౧

అథ శ్రీమదరణ్యకాండో వ్యాఖ్యాయతే— ప్రవిశ్యేతి. తదనుదండకావనప్రాప్త్య నంతరం, మహాబలసమన్వితః, అప్రమేయపరాక్రమశాలీత్యర్థః. ఏతేన ఆవిసంవాది తయా సకలరాక్షసశిక్షణపక్షత్వం సూచ్యతే. అన్యత్ర మహాబలోవాయుః తేన సమన్వితః, తల్లేశిత ఇత్యర్థః. చలితస్య సంచలతో నీలశైలస్య ఇంద్రనీలాచలస్య ఛవిరివఛవి ర్యస్య స తథోక్తః. సమానమేతత్. ఏతేనాత్యంతాశ్చర్యకరత్వం మహత్వాన్న త్యం చ సూచ్యతే. మైథిలీవల్లభః సీతాపతిః, శ్రీరామః, మహా ద్విపులం, విపినం దండ కారణ్యం, ప్రవిశ్య, శరై ర్బాణైర్నిశాచరా రాక్షసాః దవానలాః పనవహ్నయ ఇవేత్యుపమితిసమాసః. తటిత్వా నివేతి స్పష్టోపమాలింగాత్. తేషాం ప్రశమనం వినాశముపశమనం చ, నిధాతుం కర్తుం, సశరాసనో ధనుర్ధర స్సన్, అన్యత్ర నేంద్రచాపః, సురపథే ఆకాశే, 'ఋక్వా' రిత్యాదినా సమాసాంతః. తటి తోఽస్య సంతీతి తటిత్వాన్ మేఘఇవ, 'తసౌ మత్వర్థ'ఇతి భసంజ్ఞాయా మేకసంజ్ఞా ధికారే నాపదత్వాత్పదకార్యం జశ్త్వం నభవతి. కింతు 'ఝుయు' ఇతిమతుపో మకార స్యవకారః. చచార విజహారే త్యర్థః. అత్రోత్తరార్ధేశ్లేషానుప్రాణితోఽయ ముపమాలం కారః స్పష్టః, చలితనీలశైలేత్యత్ర నీలశైలస్య చలనాసంభవాత్. ఇయ మథాతోప మేత్యాచార్యదండిప్రభృతయో బహవః. అతఏ వాప్రసిద్ధ స్యోపమానత్వాయోగా దుల్లేఖేత్యాద్యనుకాలంకారికాస్సర్వే వర్ణయంతి. పక్షచ్ఛేదా త్పూర్వం యదివివక్షా తదోపమైవేత్యలం, పృథ్వీపృష్ఠమ్. లక్షణంతూక్తమ్. అత్ర శ్రీరామాయణారణ్య కాండాద్యపద్యాద్యపదం ప్రయుక్తమిత్యవగంతవ్యమ్.తచ్చ 'ప్రవిశ్యతు మహారణ్య'మిత్ర.

గ. [1]తదను [2]కండూలవనశుండాలకపోలకషణవిషమితా [3]మిత
విటపసాలషండనిర్యాతనిర్యాసగంధాన ప్యాత్తగంధా న్విదధానై
రాహూయతి [4]గంధై రనుమీయమానా నవినాభూతజలాశయా నాశ్రను
భాగా నభిత శ్చరతో రాతిథ్య[5]ప్రశమిత మార్గశ్రమయో [6]రామలక్ష్మ
ణయో రధ్వానం [7]తరసా రురోధ విరాధాభిధానోయాతుధానః. 9

తదన్వితి. కండూర్నామ నఖాద్యుల్లేఖనాపనేయు స్త్వగ్రోగ విశేషః సా ఏషా మస్తీతి కండూలాః సిద్ధాదిత్వాల్లచ్. ని. 'కండూఃఖర్జూశ్చ కండూయే'త్యమరః. శుండా స్తుండా ఏషాం సంతీతి శుండాలాః 'స్రాణిస్థా దాతోలజన్యతరస్యా'మితి మత్వ ర్థీయో లచ్ప్రత్యయః, కేషాంచిత్పషే'ఖటీశమీ శుండాభ్యో'రితి రప్రత్యయః. కండూ లాః యే వనశుండాలకపోలాః ఆరణ్య మత్తేభగండస్థలాని తేషాం కషణేన సంఘర్షణే న విషమితాః విశకలీకృతాః, ఆమితా ఆసంఖ్యాతా శ్చవిటపా శ్శాఖాయస్యసతథో క్తః, ని. 'విటపశా వల్లవే శిద్ధే విస్తారే స్తంభశాఖయో' రితివిశ్వః. తాదృశో య స్సాలషండ స్సర్జకతరునివహాః తస్మాన్నిర్యాతః నిర్గతః నిర్యాసగంధో మజ్జావిశేషమోదో యేషాం తేతథోక్తా నపి, ఆత్తగంధాఃపునఃస్వీకృతా మోదాఃనితి చ గమ్యతే,విదధానైఃనిర్యాసగంధవిధురత్వేఽపి పునస్సా స్వభివ్యాప్త్యా బహుళతరగంధసంప న్నాఃకురాణైరితర్థఃని, 'సాలే తు సర్జకాశ్వాశ్వకర్ణకా స్సస్యసంవరఃఆత్త గంధోఽభిభూత స్సాన్య'దితి చామరఃఆహూయతిగంధైఃహూయమానమివరాద్యామోదైర్హే తుభిఃని.'గంధో గంధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయో'రితి విశ్వఃఅనుమీయమానాఃఅభ్యూహ్యమానాఃదూరాదే వేతి శేషఃఇమే ముష్యాశ్రమా భవితు మర్హంతి ఆహూతిగంధవత్త్వా త్సంప్రతిపన్నాశ్రమవత్. ఇత్యనుమితివిషయీక్రియమాణాని త్య ర్థఃఅవినాభూతాఃసర్వతఃప్రతిపన్నాఃజలాశయాఃహ్రదా యేషుతాఃశ్రమహారిణ ఇత్యర్థఃఆశ్రమభాగానభిజ్ఞతఃతపోవనానాం సమంతాత్. 'అభిజ్ఞఃపరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. చరతో స్సంచారతత్పరయోఃఆతిథ్యేన మునివిరచితాతిథిసత్కారేణ 'అతి థ్యేర్ణ్య'ఇతి ణ్యప్రత్యయఃప్రశమితఃశాంతిం గమితఃమార్గశ్రమోఽధ్వ గమనప్రయుక్తఖేదో యయోస్తథోఃశ్రమఃఖేదోఽధ్వరత్యాదే'రితి లక్షణమ్.

---

1 తతఃసు. 2 కండూలాపనయనపటుశుండాల. 3 మితానమితవికటవిటప. 4 గంధైర్ధూమస్తోమైఃసు. 5 శ్రమిత ప్రశ్రమిత. 6 దాశరథ్యోఃసు. 7 తరసారురోధ సవసారురోధ.

స ఏష [1]రోషభీషణవేష స్త్రిశిఖ[2]శిఖావతంసితవివిధమృగశవశత హృదయ శ్నతప్రదాతనయ స్సీతా మపజహార వ్యాజహారదాశరథీ చ.
కౌ యువాం యువానౌ కుత స్థ్యౌ? వామాచారవ త్ప్రతిభాతి మేవామాచారః చీరం వపుషి జటా శ్శిరసి కరే చ చండకోదండదండః

రామలక్ష్మణయోః దాశరథ్యోః అధ్వానం మార్గం, తరసా వేగేన. ని. 'రంహ స్తరసీ తు రయ స్సృద' ఇత్యమరః. విరాధ ఇత్యభిధానం నామయస్య స తథోక్తో యాతు ధానోరాక్షసః, రురోధ నిరుద్ధవాన్, ని. 'యాతుధానః పుణ్యజనోనైరృతో యాతు రక్షసి' ఇత్యమరః. 2

సఇతి. రోషేణ సమాజామర్షేణ భీషణో భయంకరః వేషో యస్య స తథోక్తః, సంధ్యాక్షరత్వాల్లుట్, త్రిశిఖశిఖయా త్రిశూలాగ్రేణ అవసక్తసితాని ప్రోతాని వివిధ మృగశవశతహృదయాని శతసంఖ్యక సింహాదినానావిధమృతమృగశరీరవపుర్విశేషా యస్య స తథోక్తః, భక్షణార్థం శూలాగ్ర ప్రోతసింహాద్యనేకమృగనివహ ఇత్యర్థః, తథారామాయణమ్ 'త్రీన్ సింహాన్ చతురో వ్యాఘ్రాన్ ద్వౌ పృషతౌ పృషతాన్ దశ, స పాణా వసాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్, అవసజ్యాయసే శూలే నినదం తం మహాస్వన' మితి. శతహ్రదాయూ స్తనయాః స ఏషః సోఽయం విరాధః, సీతా, మపజహార అపహృతవాన్, దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ, ప్రతి, వ్యాజహారోవాచ, ని. 'వ్యాహార ఉక్తి ర్లపిత' మి త్యమరః. 3

ఆ. వ్యాహారప్రకారమేవాహ-కావితి. యువానౌ తరుణౌ, యువాం భవంతౌ, కౌ, కస్మిన్ వంశే జాతౌ విత్యర్థః, కుతః కస్మా ద్దేశాదాగతౌ కుత స్థ్యౌ, ఆవ్య యాత్త్యప్. వాం యుష్మదస్మదోష్టష్టీ చతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వామ్నౌ వా' ఇతి వామాదేశః, ఆచారః ప్రవృత్తిః, వామాచారవ ద్వక్రాచారవ దవిరమ్యాచారవ దితి పరమార్థః,ని.'వామ స్తు వక్రే రమ్యే స్యా త్సవ్యే వామస్థితేఽపిచే'తి శబ్దార్ణవే 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః, మే మమ, ప్రతిభాతి పరిస్ఫురతి, కుతః, వపుషి దేహే, చీరం వల్కలం, శిరసి, జటాః, కరేచ, చండః ప్రకాశమానః కోదండదండః ధనుర్యష్టిః కాస్తి, అయం పరిదృశ్యమానః, ఆకల్పః జటావల్కలశరచాపాసాధారణయావో వేషః, ని. 'ఆకల్పవేషా నైపథ్య' మి త్యమరః. క్వ, ఈషదసమాప్తా కల్పలతా కల్పలతాకల్పా కల్పవల్లీసదృశీ, సకలమనోరథపూరణీ

---

4 భీషణస్త్రిలోకీ 2 శిఖరావతంసిత.

కాయ మాకల్పః? క్వచన కల్పలతాకల్పేయ మనల్పాభరణాతరుణీతి.ర

దాశరథి రపి కథితనిజాన్వయోవిరాధాంకే వేపమానాం [1]వి దేహదుహితరం విలోక్య సశోప స్సామిత్రిణా సాకం రక్షోవక్షసి శిలీ ముఖా [2]న్నిచఖాన. ౪

ప. [3]విశిఖే విశిఖే [4]తస్మి న్నిథాతృవరవర్మణి,
సీతాం [5]నిక్షిప్య చిక్షేప శూలం రక్షో రఘూద్వహో. ౫
తదను శూల మఖండయ దంజసా

ఇత్యర్థః, 'ఈషదసమాప్తా కల్పబ్దేశ్య దేశీయర' ఇతి కల్పప్రత్యయః, అనల్పాభరణా సకలాభరణభూషితా, ఇయ మేషా తరుణీ సుందరీ, క్వచన, మునివేషధారణ స్త్రీసాహచర్యయో రత్యంతవిరుద్ధత్వాదితి భావః, ఇతి. వ్యాఖ్యాశేలిసంబంధః. ర

దాశరథి రితి. దాశరథిః శ్రీరామోఽపి, కథితః ఉక్తశ్చ నిజాన్వయ నిజవంశో యేన స తథోక్తస్సన్, ఇక్ష్వాకు వంశప్రభవత్వాది నిజకథాం కథయిత్వేత్యర్థః, విరాధస్యాంకే, కటిప్రదేశ ఇతి యావత్. వేపమానాం భయసంభ్రాంతతయా కంపమానాం, విదేహదుహితరం వైదేహీం, విలోక్య, అత ఏవ, సశోపస్సామర్షస్సన్, సౌమిత్రిణా సాకం లక్ష్మణేనసహ, రక్షోవక్షసి విరాధోరఃస్థలే, శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం తే శిలీముఖా బాణా స్తాన్, నిచఖాన నిఖాతితవాన్, సప్తభి ర్బాణైరిత్యోవక్షో విదారయామాసే త్యర్థః, 'ధనుషాఽనుగుణవతా సప్తబాణాన్ముమోచహే'తి శ్రీరామాయణే. ని. 'అళిబాణౌశిలీముఖా'వి త్యమరః. ౪

అ. తతః కిం త త్రాహ-నిశిఖైతి. విధాతృవరో బ్రహ్మవరఏవ వర్మ కంచుకం యస్య తస్మిన్, పరుషాపాధేర్యకవచ ఇ త్యర్థః, వి. 'తనుత్రం వర్మదంశన' మి త్యమరః, అత ఏవ తస్మిన్ విరాధే విషయే నిశిఖే రామబాణే ష్వి త్యర్థః. జాతావేక వచనం, అతఏవ శిలీముఖానితి న బహువచనవిరోధః. విగతా, శిఖాః అగ్రాణి యస్య తస్మిన్, ఆకించిత్కరేషు స త్సు త్యర్థః. రక్షః విరాధః, సీతాం నిక్షిప్య నిధాయ, రఘూద్వహో రఘునాయకే విషయే, శూలం, చిక్షేప ప్రయుయోజ. ఱ

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, రఘునాయకస్యసాయకోబాణః, శితశిఖ తీక్ష్ణాగ్రం, శూలం విరాధప్రయుక్తం త్రిశూలం, అంజసా శీఘ్రం, అఖండయ దచ్ఛినత్,

---

1 విదేహరాజ. 2 నిజఘాన. 3 ఏతత్పూర్వం తతః ఇతిక్వచిత్. 4 తత్ర. 5 నిక్షిప్య.

శితశిఖం రఘునాయకసాయకః,
నియత మేవవిరాధవిరోధినాం
హృదయశూల మపిత్రిదివౌకసామ్. ౭

గ. విరాధోఽపి క్రుధా సరభస మభిపత్య స్కంధే నిధాయ రామ లక్ష్మణౌ గతినిరోధాపరాధ [1]పరిహారాయేవ మిహిరహిమకరా ప్రస్థే వహా న్వింధ్య ఇవ ప్రతస్థే. ౮

రామస్తత్ర సౌమిత్రిం విరాధవధోద్యుక్త మభిదధే. ౯

ప. యా తు నగిపదవీ [2]సైషా యాతున శ్చాస్య లక్ష్మణ,

తథా, విరాధవిరోధినాం, విరాధోపద్రుతానా మిత్యర్థః. త్రిదివ ఓకః స్థానం యేషాం తేషాం దేవానాం, నియతం నిత్యానుస్యూతం, వివకార స్వయోగవ్యవచ్ఛేదార్థకః, హృదయశూలం హృచ్ఛల్య, మప్యఖండయత్ శ్రీరామబాణఖండితం విరాధ శూలం నిరీక్ష్య దేవావిశల్యాంతఃకరణా బభూవు రిత్యర్థః. అత్రద్వయో శ్శూలయోః ప్రకృతయో రేవ ఖండనక్రియారూపసామ్యాదౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవల ప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ద్రుతవిలంబితం. 'ద్రుతవిలంబిత మాహ నభౌ భరా' వితి లక్షణాత్. ౭

విరాధ ఇతి. విరాధోఽపి, క్రుధా శూలఖండనజనితక్రోధేన, సరభసం సవేగం, ని. 'రభసోవేగహర్షయో' రితి విశ్వః. అభిపత్యాభ్యుపగమ్య, గతినిరోధాపరాధపరిహారాయేవ నిజాగమనప్రతిబంధనిరాకరణార్థమివ, రామలక్ష్మణౌ, స్కంధే, అంసయో రిత్యర్థః, నిధాయారోప్య, మిహిరహిమకరా సూర్యాచంద్రమసౌ, ప్రస్థే సానౌ, ని. 'స్నుగ్ప్రస్థ స్సాను రస్త్రియా' మిత్యమరః, ఉభయత్ర జాత్యేకవచనమ్. వహన్ ధారయమాణో, వింధ్యః వింధ్యాచల ఇవ, ప్రతస్థే చచార, 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. అత్ర వింధ్యస్య మేరుస్పర్ధయా సూర్యచంద్ర గతి నిరోధ కౌన్నత్య సంభవేఽపి ప్రస్థానాసంభవా దుత్ప్రేక్షా. ౮

రామఇతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, రామః, విరాధస్య వధే, హింసాయా ముద్యుక్తం సన్నద్ధం, సౌమిత్రిం, అభిదధే ఉవాచ. ౯

ఆ. తదేవాహ.- యేతి. హేలక్ష్మణ, యాతు యైవ, తుశబ్దస్యవధారణార్థకః, నః అస్మాకంసంబంధినీ, పదవీ మార్గః, యాఽస్మాభిర్గమిష్యతా పదవీ త్యర్థః. సైషైవ, అస్య, యాతునో రక్షస శ్చ, పదవీ. ని. 'నైరృతో యాతురక్షసీ'ఇత్యమరః, ఆస్తే

---

1 పరిహారణాయైవ. 2 సేయమ్.

యాతు కామం తయైవేదం యాతుకామం న హన్యతామ్.౧౦
అయికబళయమామమూవిముంచేత్యతికరుణంరుదతీమవేక్ష్యసీతాం,
అరమరచయతాముభావసిభ్యాంపిశితభుజంభుజభారహీనమేనమ్.౧౧
గ. తత స్తేన తీక్ష్ణ[1]తర ప్రహరణ గవాక్షీతవక్షసాఽపి రక్షసా న

పం కింతత్రాహ- ఇదం రక్షః, తయా పదవ్యైవ, యాతుంకామో యస్య తత్ యాతుకామం గంతుకామం, 'తుంకామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః, ఆతః, కామం యథేచ్ఛం, యాతు గచ్ఛతు, యాతేర్లోట్, నహన్యతాం నవధ్యతాం,మర్గమే అస్మిన్ కాంతారమార్గే అస్మత్స్వహనతాత్పర్యేణోపకారకత్వాత్ అయం నవంత వ్య ఇత్యర్థః, న వ్యస్మాభిరస్తాత్ క్షుద్రరక్షః కీటకా ద్వేతవ్యం, కింతు కతిపయప్ర దేశోద్వహనేన సుఖం గత్వా అనంతర మముంనివానిష్యామః, అతో యథేచ్ఛం గచ్ఛ త్వితి భావః. ఏతేనా స్యాత్యంతధైర్యసంపత్తి స్సూచ్యతే 'మనసోనిర్వికారత్వం ధైర్యం స తస్త్వపిహేతుష్వి'తిరసికాః. అత్ర శ్రీరామస్యకాంతాఽసుఖసంచారే కాకతాళీయ న్యాయే నాన్యస్యార్థస్య రక్షోపవాసస్య కారణత్వకథనా త్సమాధి రలంకారః, 'కారణాంతరయోగాత్కార్యస్య సుకరత్వం సమా'ధిరితి సూత్రమ్. ౧౦

అయీతి. అయి హేరాక్షస, మాం, కబళయ-భక్షయ, అమూ రామలక్ష్మణౌ, విముంచ-త్యజ, 'శేషుచాదీనా' మితినుమ్, ఇత్యుక్తేవ్యతి శేషః. స్వాపేక్షయాఽపి తయో రత్యంతప్రేమాతిశయవిషయత్వస్య సంభవా దితి భావః. అతికరుణ మతిదీనం, రుదతీం రోదనం కుర్వాణాం, సీతా, మవేక్ష్య దృష్ట్వా, ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ, అరం క్షిప్రం, ని. 'లఘు క్షిప్రమరంద్రుత'మిత్యమరః. అసిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం, ఏనం. పిశి తభుజం క్రవ్యాదం విరాధం, భుజా వేవ భారః తేన హీనం రహితం, అరచయతా మతురతాం, లక్ష్మణ స్సవ్యబాహుం రామో దక్షిణంచ చిచ్ఛేదేత్యర్థః, తథా శ్రీరామా యణమ్. 'తస్యరాద్రస్యసౌమిత్రి స్సవ్యం బాహుం బభంజహ, రామోఽపి దక్షిణం బాహుం తరసా తస్యరక్షస' ఇతి, పుష్పికాగ్రావృత్తమ్. 'ఆయుజినయుగరేఫతో యకారోయుజిచ నజౌజరగాశ్చ పుష్పికాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౧

తతఇతి. తతో భుజచ్ఛేదానంతరం, తీక్ష్ణతర ప్రహరణేన - గాఢతరప్రహారేణ, గవాక్షవత్కృతంగవాక్షితం ఛిద్రితం + 'తత్కరోతీ'తి ణ్యంతా త్కర్మణిక్తః. త ద్వక్షః ఉరస్థలం యస్య తేన తథోక్తేన శైక్షికస్య కపోపైభాషికత్వాన్న కప్. తేన రక్షసా విరాధేన. ప్రాణేషు న పరిత్యక్తేషు సత్సు, తస్మిన్నమృతే స తీ త్యర్థః నఞర్థస్య నశబ్దస్య 'సుప్సుపే'తి సమాసః. ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ, పరాక్రమస్య భుజబలస్యా

---

1 క్షుద్రప్రహరణ.

పరిత్యక్తేషు ప్రాణేషు పరాక్రమావిషయపరాక్రమాయాం ప్రాక్రమేతాం మేతే తదంగగళితరుధిరధారానేకేన ఖననక్షమాయాం కాననక్షమాయాం రాక్షసశవోచిత [1]మతివిశంకట మవట ముత్ఖాన యితుమ్. ౧౨

తత్క్షణ మేవ ఋణదాచరోఽపి సంజాత [2]ప్రత్యభిజ్ఞోరామాయ వ్యజిజ్ఞపత్. ౧3

ఆత్మనో గంధర్వకులసంభవం రమ్భా [3]పరిరమ్భణారమ్భసంరం

విషయః అగోచరః పరాక్రమః కాఠిన్యం యస్యా స్సా † తస్యాం ఖననాశక్యాయా మి త్యర్థః, తథా తస్య విరాధస్యాంగేభ్యోఽవయవేభ్యో గళితయా పరిస్రవంత్యా రుధిరధారయా రక్తప్రవాహేణ. యస్మేక ఆప్లవస్తేన ఖననక్షమాయాం కంకారక్షీత్యాం, ని. 'క్షితిక్షన్యోక్షమాయాం క్షే క్షమంశక్తే పిలే క్షిప్వి' త్యమరః, రాక్షసశవస్య రక్షఃకుణపస్య ఉచిత మనురూపం, 'తాదృశాం తాదృశీతి' రతిచనా ద్రాక్షసానాం ప్రేతానాం గర్తప్రక్షేపణస్య ధర్మత్వా దితి భావః. తేనైవోక్తం శ్రీరామాయణే శ్రీరామంప్రతి 'రక్షసాం గతసత్వానా మేష ధర్మ స్సనాతనః, ఆవపేయే నిధీయంతే తేషాం లోకాస్సనాతనా' ఇతి, అతివిశంకట మత్యంతవిశాలం, ని. 'విశంకటం పృథుబృహా ద్విశాలం పృథులం మహా' ది త్యమరః. ఆవటం గర్తం, ని. 'గర్తావటో భువి శ్వభ్ర' ఇత్యమరః. ఉత్ఖాదయితుం రచయితుం, ప్రాక్రమేతాం ఉపక్రాంతవంతౌ. ౧౨

తత్క్షణమేవేతి. తత్క్షణమేవ తస్మిన్నేవక్షణే, గర్తరచనాసమయఏవేత్యర్థః, 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా', ఋణదాచరోఽపి సంజాతా స్మృత్యారూఢా ప్రత్యభిజ్ఞా పూర్వానుభూతస్వవృత్తాంతపరామర్శో యస్య స తథోక్తస్సన్, రామాయ, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపయామాస, నిజవృత్తాన్త మితి శేషః క్రియాగ్రహణ మపికర్తవ్య మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ౧3

అ. తత్పూర్వకారమేవవివృణోతి.—ఆత్మన ఇతి ఆత్మనః స్వస్యేతి సర్వత్ర సమన్వధ్యతే. గంధర్వాణాం దేవయోనివిశేషాణాం దేవగాయకానాం కులే వంశే సంభూ

---

1 వికటమవటమ్. 2 ప్రత్యభిజ్ఞస్సన్ రామం. 3 పరంభ.

† 'పరాక్రమావిషయపరాక్రమా'విత్యత్ర ద్వివచనాంతపాఠే పరేషాం మతేనాం ఆక్రమస్యావస్కందనస్య అవిషయః అగోచరః పరాక్రమః నిజశక్త్యయోస్తాదితిరామానులక్ష్మణౌ.

భంతచ్ఛ్రవణకుపితవైశ్రవణదత్తాం రక్షోరూపిణీం శాపవ్యాపదం తస్యా స్తథావిధ మవసానం చ. ౧౪

ప. రక్షోవధః ప్రకృత ఇ త్యయ మేవ శంసే
తన్వర్గాయ గాయకపదం గమితో విరాధః,
నాగాలయాయ వపు రస్య వదే దితీవ
శ్వభ్రే త దక్షీపదిషుప్రహతం స రామః. ౧౫

మృత్పత్తిం, తథా రంభాయాః వైశ్రవణస్నుషాయాః పరిరమ్భకారమ్భసమకాలం ఆలింగనోద్యోగసంభ్రమంచ, తథా తచ్ఛ్రవణేన రమ్భా పరిరంభణారంభే సంరంభా కర్ణనేతుపి తకుబేరో వైశ్రవణ ఇతి విగ్రహః. తస్మాదుభయమిత్యాహ 'వైశ్రవసో విశ్రవసోఽపత్యం వైశ్రవణ ఇతి ప్రకృతే ర్వైశ్రవణాదే శః. ని. 'కిన్నరేశో వైశ్రవణ' ఇ త్యమరః, రక్షోరూపిణీం రాక్షసరూపదాయినీ, మిత్యర్థః, శాపవ్యాపదం శాపరూపమవాపత్తించ, తస్యా శ్శాపవ్యాపద, స్తథావిధం తాదృక్ప్రకారం, వనవాససంచారతత్పరేణ శ్రీరామేణ శ్వభ్రప్రక్షేపణరూపమి త్యర్థః, అవసాన మంతంచ, వ్యక్తిష్టపరిసంబంధః - అత్రేదం శ్రీరామాయణవచనం. * 'అభిశాపా దవసంభ్రాంతాం ప్రసక్తో రాక్షసీంతతాం, తుమ్బురు ర్నామ గంధర్వః శప్తో వైశ్రవణేన హ. ప్రసాద్యమాన శ్చ మయాసోఽబ్రవీ న్తాం మహాయశాః, యదా దాశరథీ రామస్త్వాం వధిష్యతి సంయుగే, తదా ప్రకృతి మాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గమిష్యతి. ఇతి వైశ్రవణో రాజా రమ్భాసక్త మువాచ హే'తి. ౧౪

రక్ష ఇతి. రక్షోవధః రాక్షససంహారః, ప్రకృతః ప్రక్రాంతః, రామేణేతిశేషః, ఇతివీతద్వచన మి త్యర్థః, గాయకపదం గంధర్వస్థానం, గమితః ప్రాపితః, అయం విరాధవీవ, స్వర్గాయ, స్వర్గలోకావాసిభ్యఇ త్యర్థః, శంసేత్. స్వర్లోకగత మముం దృష్ట్వా దేవాః ప్రక్రాంతో రాక్షసవధ ఇతి జానీయు రి త్యర్థః, తథాఽస్య విరాధస్య వపు ర్మృతశరీరం, కర్తృ, నాగాలయాయ పాతాళలోకవాసిభ్య ఇత్యర్థః, ని. 'అధోభువనపాతాళబిసతన్తసాతలం, నాగలోక' ఇత్యమరః, రక్షోవధః ప్రవృత్త ఇతి వదేత్, కథయేత్, భూలోకే తు ప్రసిద్ధ మేవేతి భావః, ఇతి మత్వేవిశేషః, స రామః, ఇషుభి ర్బాణైః, ప్రహతం ప్రకర్షేణ హతం, తద్విరాధవపుః, శ్వభ్రేగర్తే, అక్షీపత్, క్షిప్తవానిత్యర్థః, పాతాళపర్యంతగంభీరే గర్తే తద్వపుర్నిపాతితవా నిత్యర్థః. ౧౫

గ. తదను నాకలోకభజనాయ పురుహూతేన సమాహూతస్య భగవత శ్శరభంగస్యాశ్రమపదం రఘుపతి రభజత. ౧౬

ప. తత్ర దశశతనయనేఽపీక్ష్యమాణేదశరథపుత్రసిషేవిషైవజాతా,
మనసిజశరభంగకారివృత్తేర్మనసి మునే శ్శరభంగనామభాజః.౧౭

గ. స మునిరాశ్రమస్థం కాకుత్స్థమాతిథ్యేన సమారాధ్య తత్సా

తదన్వితి. తదను విరాధవధానంతరం, రఘుపతిః శ్రీరామః, నాకలోకభజనాయ స్వర్లోకనివాసార్థం, పురుహూతేనేంద్రేణ, సమాహూతస్య తావకం తపః ఫలితం అతః స్వర్లోకం భజేత్యాకారితస్యేత్యర్థః, సమస్తమునిజన సమభిలషణీయసాన్నిధ్యేనేంద్రేణ స్వయం సమాహూతత్వాత్కిం తస్య మాహాత్మ్యం కథనీయ మితి భావః భగవతః పూజ్యస్య, శరభంగస్య, శరభంగనామ్నో మునే, రాశ్రమపదం తపోవనస్థాన, మభజత ప్రాప. తత్ర, తస్మిన్. ౧౬

దశేతి, దశశతాని నయనాని యస్య తస్మిన్ సహస్రాక్షే, వీక్ష్యమాణేదృశ్యమానేసత్యపి, ఆలభ్యదర్శనే దృష్టే స త్వపీత్యపిశబ్దార్థః, మనసిజశరాణాం మన్మథబాణానాం భంగంకరో తీతి తద్భంగకారిణీవృత్తిర్వర్తనం యస్య తథోక్తస్య, జితేంద్రియస్యేత్యర్థః, భంగకారీ త్యత్ర 'స్త్రియాంగపుంప'దిత్యాదినా పుంవద్భావః, శరభంగ ఇతి నామ భజతీతి తథోక్తస్య మునేః,'నిర్వృత్త స్సర్వతత్త్వజ్ఞ శ్శమాదిగుణవర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాంతః తుల్యమృత్కాంచనోమునిరి'త్యుక్తలక్షణస్య శరభంగ మునే, ర్మనసి, దశరథపుత్ర సిషేవిషైవ శ్రీరామభజనే చ్ఛైవ, నేచ్ఛలే స్సన్నంతాత్ స్త్రియాం వ్యప్రత్యయే టాప్, జాతా సముత్పన్నా, నిరతిశయనిర్మలనిత్యానందస్వరూపస్య భక్తజనపారిజాతస్య భగవత శ్శ్రీరామస్య భజనానందం విహాయ స్వర్లోకే నాపి మోక్ష్యమస్తి. అత స్తల్సేవాం కృత్వా స్వర్లోక మాగమిష్యా మీతి ఇంద్రం వాక్య ముల్లంఘ్యాపి శ్రీరామభజన మస్య యుక్త మితిభావః, పుష్పితాగ్రావృత్తం. ౧౭

సఇతి. స ముని శ్శరభంగః, ఆశ్రమే తిష్ఠతీ త్యాశ్రమస్థం నిజభాగ్యవశా దాశ్రమం ప్రత్యాగతమిత్యర్థః, 'సుపిస్థ' ఇతి కప్ప్రత్యయః. కాకుత్స్థం కకుత్స్థస్యాయేఽవతీర్ణం, శ్రీరామ, మాతిథ్యే నాతిథిసత్కారేణ, సమారాధ్య - సమ్యగ్ఘ్వాజయిత్వా, తస్య శ్రీరామస్య, సాన్నిధ్యేన సన్నిధాన, శుద్ధాం పవిత్రా, మాత్మనః స్వస్య, తనుం శరీరం, మంత్రేణ బుగ్యజుస్సామాదినా మంత్రవాదేన, పూతాం - పవిత్రా, మావహంతి, మాహ్వాయంతి ని వే త్యుపరూ, అతనుః అమందః ఉష్ణో యస్య తస్మిన్, జాజ్వల్యమాన ఇత్యర్థః, తనూనపాది జాతవేదసి; ని. 'జాతవేదాః

స్నిధ్యశుద్ధాం మంత్రపూతా [1]మాహుతి మివా[2]త్మన స్తను మత నూష్మణితనూనపాతి పాతయిత్వా శాశ్వతం పద మాశ్రితవాన్. ౧౪

తత స్తీక్ష్ణతపస [3]సుతీక్ష్ణస్య [4]నిదేశేన దేశా త్తస్మా దుచ్ఛలిత స్సలిలనిధిపానసంభావితజీవనాభావశంకయా శరణాశ్రయణాయ లంబ మాననీలాంబుదసందోహసందేహవహేన నానానోకహనివహేన పిహి తాభోగ మగస్త్యాశ్రమం [5](రామస్సంభ్రమ) మాససాద అకథయ చ్చ మైథిలీమ్. ౧౫

స్తనూనపా'ది త్యమరః, పాతయిత్వావిక్షిప్య, శాశ్వతం పదం బ్రహ్మస్థాన మాశ్రిత వాన్, ముని'ఒభూ దిత్యర్థః, 'ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య శ్శ్రోతవ్యో మంతవ్యో నిది ధ్యాసితవ్య' ఇత్యాదిశ్రుత్యా పరమాత్మరూపశ్రీరామదర్శనస్య మోక్షహేతుత్వా న్న క్తి ర్యుక్తైవేతి భావః, 'వృద్ధశ్చాచక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతఖిలక్రియః, ఆత్మా నం ఘూతయేద్యస్తు భృగ్వగ్న్యనశనాంబుభి' రితి వచనాత్. శరభంగస్యన్యాయ్య ఏ వాగ్నిప్రవేశ ఇతిమంతవ్యమ్. ౧౬

తతఇతి. తత శ్శరభంగమోక్షానంతరం, రామః, తీక్ష్ణం నిశితం తపః వ్రతోప వాసాదిరూపం యస్య తథోక్తస్య సుతీక్ష్ణస్య, మునే ర్నిదేశే నాజ్ఞయా ఏతేన సుతీక్ష్ణ సందర్శన మపి కృత మితి సూచితం, తస్మాద్దేశాత్ సుతీక్ష్ణాశ్రమప్రదేశాత్, 'అపాదా నేపంచమీ'. ఉచ్ఛలితః ప్రక్షిప్తస్సన్, సలిలనిధిపానేన - సముద్రాచమనేన సంభావితా సంప్రలిపన్నా, యా జీవనాభావశంకా జీవనస్యోదకస్య జీవికాయాశ్చేతిగమ్యతే అభావశంకా అభావోత్ప్రేక్షా తయా హేతుభూ, ని. 'అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షాం శంకామాహుర్మనీషిణ' ఇత్యభిధానాత్. ఉత్ప్రేక్షా డోహః, శరణాశ్రయణాయ, శరణం గంతు మిత్యర్థః. లంబమానః ప్రసమానో యో నీలాంబుదసందోహః నీలమేఘ నికురుంబం స ఇతి సందేహవహేనసంశయప్రదేన, నానానోకహనివహేన నానావిధవృ క్షసమూహేన, పిహితాభోగ మాచ్ఛాదిత దేహవిస్తారం, 'వష్టి వాగురి రల్లోప మవాప్యో రుప సర్గయో' రిత్యత్ర రకారలోపః. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనానిచే' త్యమరః. అగస్త్యమునే, రాశ్రమం, ససంభ్రమ, మాససాద ప్రాప, ఆకథయదితి మైథి లీంప్రత్యకథయ దుక్తవాంశ్చ, మనోఽనోదార్థమాఖ్యాయికాఃకథయంతు మారబ్ధవానితి భావః, అత్రానోకహనివహనిశ్చితనీలాంబుదసందోహసందేహవతోత్ప్రేక్షణాత్సందేహో

---

1 ఆహూతిమ్. 2 ఆత్మతనుమ్. 3 సుతీక్ష్ణ. 4 నిదేశాత్, 5 వితస్థాస్థి క్వచిత్.

ప. త స్యేద మాశ్రమపదం [1]సరసీరుహాక్ష్మీ
సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య,
భర్తా సమస్తసరితాం కుపితస్య యస్య
హస్తారవిందమకరందదశా మవాప. ౭౦
ఇహసముదగజేంద్రస్య స్తహస్తాతిభారా
త్పృథ్వి నియమితశాఖ స్సల్లకీవృక్ష ఏషః,

జ్జీవినీ గుణనిమిత్తా జాతిస్వరూపాల్పేతి సంకరః, సందేహశబ్దస్య భ్రాంతిపరత్వేన భ్రాంతిమదలంకార ఇతి వివేకః. ౬౯

ఆ. కథనప్రకారమేవాహ- త స్యేత్యాదిభి శ్చతుర్భిః. హేసరసీరుహాక్షీ పద్మలోచనే, సైథిలి. ఇద మేత త్పరిదృశ్యమానం, సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య అగణనీయమాహాత్మ్యాఖ్యనిలయస్య మునే, రాశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం, యత్తదో ర్నిత్యసంబంధా త్తచ్ఛబ్దస్య యచ్ఛబ్దాకాంక్షాయాం మాహాత్మ్యసమస్తసరితాంభర్తా సముద్రః కుపితస్య క్రుద్ధస్య, యస్య మునే రగస్త్యస్య. హస్తావేవ అరవిందం తత్ర మకరందదశాం పుష్పరసావస్థా మవాప, ఈదృశ్యాహాత్మ్యసంపన్నో ఽయం ముని రితి భావః రూపకాలంకారః, తథా పరిచ్ఛిన్నే మహిమాస్తే ఆపరిచ్ఛిన్నసముద్ర స్యాధేయత్వకథనాత్ అధికప్రభేదో ఽలంకారః,'ఆధారాధేయయో రాధారూప్యాభావో ఽథవా'మత' ఇతిలక్షణాత్. ఉపజాతివృత్తమ్. ౭౦

ఇహేతి. ఇహాస్మిన్, పథి ఆశ్రమమార్గే, సముదగజేంద్రేణ మత్తమహామతంగజేన న్యస్తో విశ్రమార్థం, పల్లవగ్రహణార్థం వాసక్షిప్తోయోహస్తోనిజతుండః స ఏవ వితిభారో భారాతిశయ స్తస్మాద్ధేతోః. వినమితశాఖో భుగ్నశాఖః, అతఏవ నికామ మత్యంతం, సంగతా ప్రాప్తాఽచ్ఛాయాయస్మిన్ తాన్నత్యగంగోయస్య సతథోక్తః, ఊర్ధ్వగృష్టిశాయాఽచ్ఛాయ ఇతి భుజంతేనోపసర్గస్యసమానోవస్యప్తా ద్భుజ్ ప్రత్యయః. 'శ్రీణీభువో ఽనుపసర్గ' ఇతి నియమాత్,ఏషో ఽయం పరిదృశ్యమానః సల్లకీ చాసా వృక్షశ్చేతి విశేషణసమాసః, గజభక్ష్యాఖ్యవృక్షవిశేషః. అత్ర వృక్షశబ్దస్య సామాన్యవాచకత్వాన్న పౌనరుక్త్యంచూతవృక్ష ఇత్యాదివత్. ని. 'గంధిసీ గజభక్ష్యాతు సువహా సురభీ రసా, మహోరణా మంగరుకీసల్లకీ హ్రస్వనీతిచే' త్యమరః. 'సల్లకీ స్యాద్గజక్రియే' తి హలాయుధశ్చ. మునివర స్యాగస్త్యస్యమహామునేః కరపాతాత్ హస్తేన నియమ

---

1 సరసీరుహాక్ష్మీ. 2 వినమిత.

అభినయతి నికామం సంగతోచ్ఛ్రీయహాని
ర్మునివరకరపాతా ద్ముగ్ధవింధ్యాద్రిముద్రామ్. ౨౧
[1]అస్మి న్మహాపథధియా వదనం విగాహ్య
నిర్గంతు మక్షమతయా జఠరే లుఠద్భిః,
వన్యై ర్గజై రజగరాః పిశితాశనేభ్యో
వాతాపిదానవదశా ముపదేశయంతి. ౨౨

నాద్ధేతోః, భుగ్న స్యావనతస్యవింధ్యాద్రేర్ముద్రాంపాటీ మభినయతి నాటయత్యను కరోతి, ప్రకటయతీ త్యర్థః. ఏతన్ముని నియమితవింధ్యాద్రిముద్రానుకరణ మేతన్ముని శ్రమస్థ వృక్షస్యయుక్త మితి భావః, పురాకిల మేరుస్పర్ధయా ప్రవర్ధమానం సూర్యమార్గనిరోధినం వింధ్యాచలం త్రిదశాభ్యర్థితోగస్త్యః స్వసామర్థ్యేన నియమితవా నితి పురాణికీ కథా. అత్రాభినయతీ స్సాదృశ్యపర్యవసానాదుపమా. తథా ముద్రా మిత్యత్ర తత్సదృశీం ముద్రా మితి సాదృశ్యస్యాశ్రయణాత్. ఆసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనా లంకార ఇత్యనయో స్సంసృష్టిః. మాలినీవృత్తమ్. ౨౧

అస్మిన్నితి. అస్మిన్మాశ్రమే అనగా స్థిలిత్సపరనామానః మహాంతా స్సర్వ విశేషాః కర్తారః ని 'తిలిస్స స్స్యాదణగర' ఇత్యమరః. మహాపథధియా మహామార్గ ఇతి భ్రాంత్యా, అత ఏవ భ్రాంతిమదలంకారః వదనం నిజగర్తకుహరం, విగాహ్య ప్రవిశ్య, నిర్గంతుం పునరాగంతు మక్షమతయా అసమర్థతయా, సంకటత్వాదితి భావః, జఠరే కుక్షీగోళకే, లుఠద్భి ర్వివర్తమానై ర్వన్యై భవై ర్వన్యైర్గజైః, పిశితాసనేభ్యో క్రవ్యాదేభ్యః వాతాపిదానవదశాం వాతాపినామకదానవావస్థాం, ఉపదేశయంత్యుపదేశంకారయంతి. ఉపమా. ఉపపూర్వా ద్దిశతే ర్ణ్యంతా ల్లట్ ణ్యర్థోపక్షీణతః పూర్వమనుష్య మహాత్మనోఽగస్త్యస్య ఉదరే వాతాపినామాదానవః ఏవమేవ పరిలుఠద్భి ర్జీర్ణోఽపి దతో యుష్మాభిః కైతవాచారైః నభవితవ్యమితి బోధయంతీత్యర్థః. అతోక్తార్థాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనా దతిశయోక్తిభేదః సచ పూర్వోక్త భ్రాంతిమతా సాపేక్షత్వా త్సంకీర్యతే. అత్ర శ్రీరామాయణం 'అగస్త్యేన తదా దేవైః ప్రార్థితేన మహర్షిణా, అనుభూయతిలా శ్రాద్ధే భక్షితో స్మి మహాసుర' ఇతి. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౨

---

1 తస్మిన్.

[1]కించ.—[2]చుళకగతసముద్రాస్వాదనే ఖుంభయోనే
రితరకరనిరస్తా మక్షికోత్సారరీత్యా,
గగనగతివిహీనా యే ఘనాః పల్వలాంతే
విపినమహిషవేష్మైః కేవలం తే వలంతే. ౨౩

గ. ఏవం విపినవిలోకనవిస్మితమతి స్తదుటజనికట మాసాద్య రా మ శిష్మైర్యైః ప్రవేశిత స్సకలలోకవంద్యమానచరణారవింద [3]మరవింద సంభవ మివ బృన్దారకైర్మునిబృందారకై శ్చ పరివృతం కోపహుంకార

అ. ఆశ్చర్యాంతరమపివిస్మితఇత్యాహ- కించేతి. తదేవాహ, చుళకేతి. యే ఘనా మేఘాః, చుళకగతసముద్రస్య గోకర్ణాకృతిదక్షిణకరతలస్థ సాగరస్య ఆస్వాదనే పానసమయ ఇ త్యర్థః. మక్షికోత్సారరీత్యా మక్షికానిరాకరణ ప్రక్రియయా, ఖుంభయోనే రగస్త్యస్య, ని. 'ఆగస్త్యః ఖుంభసంభవ' ఇ త్యమరః, ఇతరకరేణ సవ్యహస్తేన నిరస్తాః నిరాకృతాః జాతా ఇతి శేషః. తే ఘనాః, గగనగతివిహీనాః నిరాకరణజనిత దౌర్బల్యాన్నభోమార్గ సంచారసామర్థ్యరహితా స్సంతః పల్వలాంతే ఆల్వస రోమధ్యే, ని. 'వేశంతః పల్వలంచాల్వసర' ఇత్యమరః, విపిన మహిషవేష్మైః అరణ్యలు లాయభూమికాభిః, కేవల మత్యంతం, వలంతే సంచరంతి, వన్యమహిషవ్యాజేన హరిలు తంతీత్యర్థః, అత్ర వేషశబ్దేన మహిషత్వ మపహ్నుత్య విశిష్టఘనత్వప్రతిపాదనాత్ సాపహ్నవోత్థేయ మిత్యాహు ర్వ్యంజకాప్రయోగా ద్ధ్వన్యా. మాలినీవృత్తమ్. ౨౩

ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకారేణ, విపినవిలోకనేన తపోవనదర్శనేన విస్మితా విస్మయం ప్రాప్తా మతి ర్యస్య స తథోక్తః, రామః, తస్యాగస్త్యస్య మునే రుటజనికటం పర్ణశాలాభ్యర్ణం, లి. 'పర్ణశాలాటజోఽస్త్రియా' మిత్యమరః, ఆసాద్య ప్రాప్య, శిష్యైర్వత్స్యంతేవాసిభిః. శ్రీరామోఽయంమునిసందర్శనాకాంక్షితయా సమాగత స్తస్మై నివేదయంత్వితి లక్ష్మణవాక్యేన మునయే నివేద్య తదనుమత్యా పునరాగత్యేత్యర్థః, ప్రవేశితో మునిసమీపం ప్రాపిత స్సన్, సకలలోకేన అశేషభువనస్థితేన వంద్యమానే నమస్క్రియమాణే చరణారవిందే పాదసద్మే యస్య తం, ని. ''లోక స్తు భువనే జన' ఇత్యమరః, బృందారకైర్దేవతైః, తథా మునిబృందారకైర్మునిముఖ్యైశ్చ, పరివృతం పరివేష్టితం. సకలసురమునిసేవ్య మిత్యర్థః, సి, 'బృందారకా దైవతాని పుంసివా దేవతా స్త్రియాం' 'బృందారకా రూపిముఖ్యా' ఇ త్యుభయ త్రాప్యమరః, అతఏవారవింద

---

1 త్ర. 2 చులుక. 3 అరవిందభవమివ బృందారక బృందైః.

నిరహంకారాయ నహుషాయ భుజంగభావదూషితాయ దత్తభుజంగ భావంఖగగతినిరోధకల్యవై పుల్యయోర్దురవగాహమహావనయోర్వింధ్య శైలసింధురాజయోర్గాధతాఽగాధతాతస్కరకరోదర ముదరజాత జాత వేదో [1]విరచితవాతాపిదానవావలేపలోపం లోపాముద్రావల్లభం సకల సరిద్వల్లభనిశ్శేషీకరణబాడబం [2]బాడబప్రశస్తమపాస్తసమస్తాశ మప్యు

సంభవం బ్రహ్మణమివస్థిత, మిత్యుభయా, తథా తోపహుంకారేణ నిజరోషజనితహుంకా రేణ నిర్గతః అహంకారో యస్యతస్యై, భుజంగభావేన శచీవిటభావేన దూషితాయా వలిప్తాయ, నహుషాయ యయాతిజనకాయ, రాజ్ఞే, దత్తః భుజంగభావపరిహారస్త్వం యేన తస్యై 'భుజంగో విటసర్పయో' రిత్యుభయత్రాప్యభిధానాత్, పురా కిల నహుషో రాజా కుత శ్చిత్పుణ్యవశాత్ సశరీరః స్వర్గం ప్రాప్య తత్రేంద్ర స్యాఽ శచీజారణార్థం యూ న మధిరూఢస్య గచ్ఛతా సాహంకార స్సర్వ సర్వేతి భగవంత మాకిప్య కోపహుంకా రకారిణా తేన సర్పో భవేతి శప్త ఇతి పౌరాణికాః కథాం కథయంతి. ఖేగచ్ఛంతీతి ఖగాః పక్షిణః తేషా మపి గతినిరోధే గమనప్రతిబంధే కల్యం సమర్థం వైపుల్యం విశా లత్వం యయో స్తయో, ర్దురవగాహంచప్పిశేషం మహావనంచమహాకాననం అగాధజలం యయో స్తయోః, ని. 'వనేసలిలకాననే' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః, వింధ్యశైలసింధు రాజయోః వింధ్యాచలసముద్రయోస్సంబంధిన్యో. యేగాధతాగాధతే ఔన్నత్యగాంభీ ర్యే, తయో స్తస్కర మవలాపకం కరోదరం కరో హస్తః ఉదరంచుక్షి శ్చ యస్యతం, తథోక్తం, కరతలనియమితవింధ్యత్వాత్ కుక్షినిక్షిప్తసముద్రత్వా చ్చేతి భావః, అసా ధారణసామర్థ్యైక నికేతనమిత్యర్థః, అత్ర వింధ్యస్య గాధతా సముద్రస్య అగాధ తేతి చ యథాక్రమ మన్వయాత్ వనే త్యత్ర శ్లేషసంసృష్టో యథాసంఖ్యాలంకారః, తథా ఉదరజాతజాతవేదసా జాతరాగ్నినా విరచితో విహితఃవాతాపిదానవావలేపలోపో వా తాపి నామక దానవ గర్వనిర్వాపణంయేన తం తథోక్తమ్, ని. 'ఆవలేపస్తు గర్వ స్స్యా ల్లేపనే మూషణేఽపిచే' తి విశ్వః, లోపాముద్రాయాః వల్లభం దయితం, ని. 'మైత్రావరు ణిర్వసిష్ఠ లోపాముద్రా సహర్షిణీ' త్యమరః, 'వల్లభో దయితేఽధ్యక్ష' ఇతి విశ్వః సకలానా మశేషాణాం సరితాం నదీనాం వల్లభః పతిః, సముద్రః తస్య నిశ్శేషీకరణే నిరవశేషతాపాదనే బాడబం బడబానలం, పూర్వం నిజోదరస్య సామర్థ్యవర్ణన మి దానీం స్వస్యేతి న పౌనరుక్త్యం, అత్ర మునాబాడబత్వరూపణా ద్గూపకం తేనప్ర

---

1 జితవాతాపి. 2 బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠమ్.

పగతదక్షిణాశం వృష్ణైకతానజన్మానమపి కుంభజన్మానం భగవంత మగస్త్య మపశ్యత్. ౭౪

ప. ప్రభా మి వార్కిం తమసాం నిహంత్రీం
బ్రాహ్మీం దధానం నియమేన లక్ష్మీమ్,
తపోనిధిం శౌర్యనిధిః ప్రసన్నః

సిద్ధం బడబానల సైన్ధవచోఽమృతత్వ మిత్యపూర్వత్వగూఢం వస్తువ్యజ్యతే, బాడబప్రశస్తం బ్రాహ్మణోత్తమం. ని. 'బాడబో బడబానలః, ఆశ్రమోఽస్త్రీ ద్విజాత్యగ్రజన్మా భూ దేవబాడబా' ఇతి చామరః, అపాస్తసమస్తాశం నిరస్తాశేషతృష్ణ మపి, ఉపగతదక్షిణాశం ప్రాప్తదక్షిణాగూఢవ్యతిరిక్తం మితి విరోధః. అధిష్ఠితగూఢవ్యదిశ మితి పరిహారాస్వరోధాభాసోఽలంకారః, ని, 'ఆశా దిగతితృష్ణాసు' రిత్యుభయత్రాపి వైజయంతీ, ఉక్తంచబ్రహ్మాండపురాణే 'అగస్త్యో దక్షిణా మాశా మాశ్రిత్య నభసి స్థితః, వరుణస్యాత్మజో యోగీ వింధ్యవాతాపిమర్దన' ఇతి, తథావృష్ణైకతానం సుకృతైకాయనం జన్మ యస్యతం. సకలధర్మైకనికేతనావతారతయా మహానుభావ మిత్యర్థః, వృషభాయత్తజన్మాన మితి చ ప్రతీయతే, తథాచ కుంభజన్మానం క్షుద్రకుంభోద్భవ మితివిరోధః, డోర్వశీపరిగ్రహాత్ ప్రసక్తస్య మిత్రావరుణలేతసః కుమ్భే నిక్షిప్తత్వాత్ తత్సంభవత్వేనాస్య వస్తుగత్యాపరిహారాత్ పూర్వవదలంకారః, మహాత్మైతావన్నోత్పత్తిస్థానం ప్రయోజక మితిభావః, భగవంతం షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం, అగస్త్య మపశ్యత్, ని 'సుకృతే వృషభేవృషః' 'ఏకతానోఽనన్యవృత్తిరేకాగ్రికాయసాపీ' తిచామరః. ౭౪

అ. తతః శ్రీరామః కిమకార్షీ దిత్యాశంక్యాహ-ప్రభా మితి ఆర్కిమర్కసంబంధినీం, ప్రభాం దీప్తి మివ, తమసా మజ్ఞానజనిత మోహానాం అంధకారాణాం చ నిహంత్రీం విధ్వంసకారిణీం, 'కర్తృకర్మణోః కృతీ' తి కర్మణి షష్ఠీ. బ్రాహ్మీం లక్ష్మీం, బ్రహ్మతేజః, నియమేన నైయత్యేన, నిష్ఠాపూతం త్యాగేన సమిత్కుశాద్యాగన్తుకసాధన నిష్పాద్య కర్మవిశేషేణవా హేతునా దధానం ధారయంతం, ని.'నియమస్తు సయత్నకర్మ నిత్య మాగంతుసాధన' మిత్యమరః. తపసః ప్రతోషణాసాసహితమేధ్యాశన రూపస్య నిధినిధానం, అగస్త్యం,శౌర్యస్యనిధిర్మహాశౌర్యసంపన్నః, ప్రసన్నః నిర్మలాంతఃకరణ, ఇతిచ విశేషణద్వయేన దుర్వాసోగ్రహశిష్యానుగ్రహసామర్థ్యోక్తిః. ప్రభన్న ఇతి పాఠే ప్రాప్త ఇత్యర్థః, రామః, స్వనామ, సంకీర్త్య, నసామ, శ్రీరామవర్మాహంభో అభివాదయ ఇతి నిజనామోచ్చారణపూర్వకం నమశ్చకారేత్యర్థః. జ్యాయసాం నమ

స్వనామ సంకీర్త్య సనామ రామః. ౨౫

గ. తతః పరమహర్షేణ మహర్షిణా ప్రణీతాభి రాశీర్భి స్సహ మురశాసనశరాసనం సరసిజాసనాస్త్రం సౌత్రామణం తూణీరయుగ్మం వజ్ర మయకోశం ఖడ్గం చ [1]ప్రతిగృహ్య తదాజ్ఞయా గోదావర్యాస్తట నికట ప్రకటితాం పఞ్చవటీ మనేవత. ౨౬

తత్ర విస్తృతపక్ష్మద్వంద్వ[2]మప్రతిద్వన్ద్వ మతిశౌర్యావస్థా[3]ప్రత్య

స్కారే తథా శాస్త్రాచారా దితిభావః. 'ఆభివాదపరం విప్రం జ్యాయాంస మభివాదయేత్, అసౌ రామామ మస్మీని స్వనామ ప్రకీర్తయే ది'తి మనుస్మరణాత్. అత్ర శ్లేష సంకీర్ణోపమా. పృథక్ ముపజాతిః. ౨౫

తత ఇని. తతః నమస్కారానంతరం, రామ ఇత్యధ్యాహారః. పరమహర్షేణ సాక్షాత్పరబ్రహ్మరూపి'ణాయం శ్రీరామః మద్దర్శనాపదేశేనాగత్య స్వయం ప్రత్యక్షీ'ఓభూ తకృతనమస్కార శ్చిభూ దిత్యుక్తస్వాత్మానందానందతుందిలాంతఃకరణో నేత్యర్థః, మహర్షిణా అగస్త్యేన ప్రణీతాభిః స్వయం మహర్షిత్వాత్ తస్యచ ప్రతీత్యా రాజపుత్రత్వాచ్చ విరచితాభి రాశీర్భి స్సహ ఆశీర్వాదైస్సాకం, మురశాసనశరాసనం వైష్ణవచాపం, సరసిజాసనాస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, సౌత్రామణం ఐంద్రం, తూణీరయుగ్మం అక్షయసాయకతూణీరయుగళం, తథా వజ్రమయకోశం హిరణ్మయవిధానం ఖడ్గంచ, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య ని. 'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గధానేఽ ర్థాఘవిస్యయోః' ఇత్యమరః, తదాజ్ఞయా సహ్యాగస్త్యస్యనిదేశేన, గోదావర్యాః, తటని కటే రోధస్సమీపే ప్రకటితాం ప్రసిద్ధాం, పంచానాం వటానాం సమాహారఃపంచవటీ తాం, వటపత్రాకృతా స్వదాఖ్యా యాం ప్రఖ్యాతకంచి దాశ్రమ మిత్యర్థః. అనేవత ని వాసార్థమభవత, పంచవటీ త్యత్ర తద్ధితాంతే త్యాదినా సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వోద్విగు' రితి ద్విగుసంజ్ఞా, 'అకారాంతోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియాం భాష్యత' ఇతి స్త్రీత్వం 'ద్విగో' రితి జీప్. ౨౬

తత్రేతి. తత్ర పంచవట్యాం, శ్రీరామః, విస్తృతం విశాలం పక్ష్మద్వంద్వం గరుడ్మద్వయం యస్యతం, 'పక్ష్మ పార్శ్వగరు త్సాక్ష్య సహాయబలభిత్షిష్వి' తి యాదవః. అప్రతిద్వంద్వ మవిద్యమానప్రతిభటం. జగదేకవీర మిత్యర్థః, అతఃశౌర్యావస్థాయాః మహాశౌర్యమర్యాదాయాంః, ప్రత్యయావధీనం, లోకోత్తరశౌర్యసీమాన మిత్యర్థః, య

---

1 ప్రగృహ్య. 2 అప్రతిద్వంద్వశౌర్యం. 3 ప్రత్యయాయ.

యం కృతాపరోక్ష్య మివతార్క్ష్యం మహామహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజ మద్రాక్షీత్. ౨౭

ప. పానేన హీనజల మబ్ధి మపాస్య సూనం
మైనాక ఏషముని మాశ్రయతీతి జాతామ్,
శంకా మిమాం రఘుపతేః కథితాత్మవంశ

ద్వాభ్యాం ద్వాభ్యాం పశ్చాయాం ప్రత్యయౌ నిశ్చయౌ యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః, ని. 'ప్రత్యయో ఽధీనశబ్దజ్ఞానవిశ్వాసహేతు' ష్వితి మరుతః, 'అప్రతిద్వంద్వాభ్యాం పశ్చాత్ప్రత్యయ' మితిపాతే అప్రతిద్వంద్వాయాం నిరుపమాయాశ్చార్యాపశ్చాయాం, ఇత్యన్వయః ప్రత్యయంకృతమాపరోక్ష్యం ఆపరోక్షతాయేనతం, ప్రత్యక్షీ మిత్యర్థః, తార్క్ష్యం గరుడమివ స్థితమిత్యుపమా. ని. 'గరుత్మాన్ గరుడ స్తార్క్ష్య' ఇత్యమరః, మహీం ధరతీతి మహీధ్రః మూలవిభుజాదిత్వా త్కప్రత్యయః. యథావామనః. 'మహీధ్రాదయో మూలవిభుజాదా తథాదర్శనా' దితి మహామహీధ్రకల్పం ఈషదసమాప్తమహాపర్వతం, ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్రత్యయః, గృధ్రాణాం రాజానం గృధ్రరాజం జటాయుషం, 'రాజాహస్సఖిభ్య ష్టచ్' జితి టచ్, అద్రాక్షీ దపశ్యత్, దృశే ర్లుఙి సిచి వృద్ధిః. ౨౭

పానేనేతి. ఏషోఽయం మైనాకః పర్వతః, సిద్ధవత్కృత్య నిర్దేశోఽత్రతథా ప్రతీయమానత్వా దిత్యవగంతవ్యం. పానేన మునికర్తృకపానక్రియయా హేతునా, హీనజలం జలరహితం, స్థలస్థాయ మిత్యర్థః, ఆబ్ధిం సముద్ర మపాస్య త్యక్త్వా, పూర్వం పక్షచ్ఛేదోద్యతపురందరభయా త్తత్ర నిలీనత్వాదితి భావః. యథావాకాలిదాసః. 'మైనాకమంభోనిధిబద్ధసఖ్య' మితి.ముని మనుగచ్ఛ న్మా మాశ్రయ త్యనుసరతి స్వాశ్రయభంగకారిణ స్తస్య స్వేనాశ్రయణీయత్వా దితి భావః, నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయామ్. ఇత్యేవం ప్రకారేణ జాతా ముత్పన్నా, మిమాం, రఘుపతేః శ్రీరామస్య, శంకాం వితర్కం, ని. 'శంకావితర్కభయయోః' రితి శాశ్వతః, జటాయుః, కథితాత్మవంశః, వినతాయాం కశ్యపా జ్జాత స్యారుణస్య గరుడాగ్రజస్య తనయోఽహం శ్యేనీగర్భసంభవః సంపాతే రనుజ ఇత్యాద్యుదీరితనిజాన్వయవృత్తాంతస్సన్, అహం, త్వత్తాతస్య దశరథస్య మిత్రం సుహృత్, ని. 'మిత్రం సుహృదిమితోఽన్యా' ఇతివిశ్వః, ఇత్యుత్ప్రేక్షితశేషః, అవార త్పరిహృతవాక్, శ్రీరామముక్తసందేహరహిత మకార్షీ దిత్యర్థః, తథా రామాయణమ్ 'ద్వా పుత్రౌ వినతాయా స్తు గరుడోఽరుణ ఏవ చ, తస్యాహం జ్యాతరోఽహ మరుణా త్సంపాతి శ్చ మమాగ్రజః, జటాయు రితి మాంవిద్ధి శ్యేనీపుత్ర మరిందమ' మే'

స్వత్తాతమిత్ర మహమిత్యహర జ్జటాయుః. ౨౪

గ. రామస్తు దశరథమివ తం పశ్య [1]న్కాశ్యపసమ్భూతం సమ్పాతే రనుజ మనుజరచితపర్ణశాలః పఞ్చవట్యాం కంచి త్సమయం గమయాంచకార ౨౫

అథ కదాచి దుపచీయమానమనోభవవైభవపాకకపిశ [2]కలమమఞ్జరీపుఞ్జరీభూతకేదారప్రపఞ్చైః [3]పఞ్చబాణరణప్రయాణోచితవీరపాణవత్పత్రపుటపాత్ర దృశ్యావశ్యాయబిందుసందోహైః చన్ద్రి

తి. అత్ర కవిసమ్మతసాదృశ్యాన్న హోన్మత్తే జటాయుషి మైనాకసందేహోదయస్తస్య చ తేనైవ పరిహృతత్వాత్. నిశ్చయాన్త స్సందేహాలంకారః, అత్ర శంకాశబ్దస్య భ్రాన్తి పరత్వే భ్రాన్తిమదలంకారః, నచో ల్పేక్షయాంగేన సంకీర్యతే. పసంతతిలకా వృత్తమ్, ౨౪

రామ ఇతి. రామస్తు రామోఽసి, కాశ్యపసంభూతం కశ్యపస్యాపత్య మిత్యర్థః, సంపాతే రనుజం తం జటాయుషం, దశరథమివ, పశ్యక్, పితు రతిసుహృత్త్వాత్తమివ బహుమన్యమాన స్సన్ అనుజరచితపర్ణశాలాం లక్ష్మణనిర్మితోటజ స్సన్, పంచవట్యాం, కంచిత్సమయం కియంతం కాలం. గమయామాస యాపయామాస. ౨౫

అ. అథ ఋర్వణభూగమనం వక్తుం ఋతౌ కార్యోద్దీపకం హేమంతం వర్ణయతి. అథేత్యాదినా. అథ, పంచవట్యాం, కియత్కాలయాపనానంతరం, కదాచి త్కస్మిం శ్చి త్సమయే, శరత్కాలావసాన ఇత్యర్థః, హేమంతసమయ స్సన్నుపజృంభతే త్యన్వ యః, కీదృశోహేమంతసమయ ఇత్యాకాంక్షాయాం తమేవ విశినష్టి, ఉపచీయమానం స్వయం ప్రవర్ధమానం, చినోతేః కర్మకర్తరి శానచ్, మనోభవవైభవం మన్మథప్రభావః కామోత్సవో వా యస్మిన్ స తథోక్తః. ఉద్దీపకత్వా దితిభావః. పాకేన పక్వా వస్థయా, కపిశాః పిశంగ్యో యాః కలమమంజర్యః శాలివిశేషకణిశగుచ్ఛాః తాసాం పుంజైః కదంబైః పింజరీభూతాః కేదారప్రపంచాః ప్రీహిక్షేత్రవిస్తారాః యస్మిన్ స తథోక్తః. తత్ర తేషాంపచేళిమత్వసంభవా దితి భావః, ఆపింజరాః పింజర స్సంపద్యమానాః పింజరీభూతాః 'అభూతతద్భావే ఓ'. 'అస్యచ్వా' వితి దీర్ఘః. 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః. ని. 'శాలయాః కలమాద్యా శ్చ కణిశం సస్యమంజరీ' తి చామరః, పంచబాణస్య మారమహావీరస్య రణప్రయాణే జైత్రయాత్రా ప్రారంభే ఉచిత మనురూపం

---

1 కాశ్యపసంభూతం. 2 కమలమంజరీమంజరీ. 3 పంచబాణప్రయాణ.

తవే నిరానన్దతాం చన్దనానులేపే నిర్లోలుపతాం చన్ద్రశాలాయాం నిరాశతాం [1]చన్ద్రోపలస్థలే నిరాస్థతాం వాతాయనసేవనే నిరుత్సుకతాం వాపీకూపోపకణ్ఠే నిరుత్కణ్ఠతాం వాసరావసానే నిరాదరతాం వారివిహారే నిరాకాంక్షతా ముత్పలమాలాయా ముపేక్ష్యతా ముపవనభజనేఽప్యుద్విగ్నతాం చ జనానాం జనయన్ గమ్భీరాభోగగర్భగృహస్య [1]ఘనేష్టకచితభిత్తే ర్లక్ష్మ్యతిరస్కరణీపటలస్య శశోదరలోమ

యద్వీరపాణం వీరాణా మువశ్యకర్తవ్యం మధుపానం లేపాం తథాచారాదితిభావః. ని. 'వీరపాణం తుయత్పానం వృత్తే భావిని వారణే' ఇత్యమరః. 'లేనతుల్యం తద్వది'తి తద్ధితకర్తార్థే ఉపమా 'లేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః. 'తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి' రితి త్నవ్యయసంజ్ఞారు త్రపుటాని తరుపలాశసంపుటాని, తాన్యేవ పాత్రాణి చషకా ఇతి రూపకం లేషు దృశ్యః సంలక్ష్యమాణః ఆవశ్యాయబిందుసందోహః నీహార శీకరనికురుంబంయస్మిన్ స తథోక్తః. ని. 'అవశ్యాయస్తు నీహార స్తుషార స్తుహినం హిమ' మిత్యమరః. తథా, చంద్రాతపే చంద్రికాయాం, నిరానందతాం నిర్వ్యతిరాహిత్యం, చందనానులేపే పటీరచర్చాయాం, నిర్లోలుపతాం నిరపేక్షతాం' చంద్రశాలాయాంశిరోగృహే. ని. 'చంద్రశాలా శిరోగృహ' మిత్యమరః, నిరాశతా మభిలాషరాహిత్యం, చంద్రోపలస్థలే చంద్రకాంతమణిశిలాట్టికాయే, ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా' వితి విశ్వః. నిరాస్థతా మాసక్తిరహితత్వం, వాతాయనసేవనే గవాక్షమార్గానుపర్తనే, ని. 'వాతాయనం గవాక్ష స్స్యా' దిత్యమరః, నిరుత్సుకతా మపరితోషతాం, వాపీనాం దీర్ఘికాణాం కూపానాం ఉదపానానాం చోపకంఠేఽంతికసంచారే, నిరుత్కంఠతాం నిరుల్లాసతాం, వాసరావసానే సాయంకాలే, నిరాదరతా మతత్పరతాం, వారివిహారే జలక్రీడాయాం నిరాకాంక్షతాం నిస్పృహత్వం, ఉత్పలమాలాయాం కువలయదామ్ని, ఉపేక్ష్యతా మౌదాసీన్యవిషయతాం, ఉపవనభజనే ఉద్యానవనసేవనేఽప్యుద్విగ్నతాం భీరుతాంచ, జనానాం, జనయన్ ఉత్పాదయన్, కాలాంతరోపయోగినాం చంద్రాతపాదిశీతలోపచారాణాం తదానీమనుపయుక్తత్వేన అనపేక్షితత్వా ల్లేషు నిరానందత్వాది జనక ఇత్యర్థః, అత్రచంద్రాతపనిరానందత్వాదీనాం కేవలప్రకృతానామేవోత్పాదన క్రియారూపధర్మసంబంధే సౌపమ్యస్యగమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. తదుక్తమ్. 'ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం

---

1 చంద్రకాంతస్థలే. 1 ఘనేష్టకారచితభిత్తిలక్ష్మ్ణ.

మృదులకమ్బలస్య కాలాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగరాగస్య నిర్ధూమాం
గారభరితహాసన్తికాయన్త్రస్యచ సుభగంకరణః మదనకరేణుకరవికీర్ణ

గమ్యతే యత్ర సాస్మృతా తుల్యయోగితే, తి లక్షణాత్, తథా గంభీరః తుషార వాతాదిదుష్పవేశగాంభీర్యయుక్తః ఆభోగో విస్తారోయస్య త త్తథోక్తం యద్గర్భ గృహ మావాసాగారం. ని. 'గర్భాగారం వాసగృహమి' త్యమరః, తస్య, ఘనం నీ రంధ్రం యథాతథా ఇష్టకాభిశ్చితారచితాభిత్తిః యుక్తం తస్యా శ్చ శీతబాధానివర్తక త్వేన తస్యా ఆప్యుపయోగిత్వా దితి భావః, ని. 'భిత్తి స్త్రీన యుక్త మేదూకమి త్యా' మరః, 'ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారిష్వి' తి ప్రసన్నః. అశ్లక్ష్ణం అతను సుఘటిత మితి యావత్. తస్య, తిరస్కరిణీ పటలస్య ప్రతిసీరాసికరస్య, ని 'శ్లక్ష్ణందభ్రంకృశం తను' 'ప్రతిసీరా యవనికా స్యాత్తిరస్కరణీచసే' తి చామరః. 'తిరసోన్యతరస్యా' మితి సత్వం, శశస్య మృగవిశేషస్య, ఉదరే కుక్షిప్రదేశే యాని రోమాణి కోమలతనూ రుహాణి, తన్నిర్మితం యన్మృదులకంబలం అథవా తద్వన్మృదులం యత్కంబలం సుఖ సంస్పర్శకంబలం తస్య, 'శీతంనైవ వితీర్యతే, ప్రియతమై రాలింగనం కమ్బల' మితి చారు చర్యావచనా దితి భావః. కాలాగురుధూమస్య కృష్ణాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగ రాగస్య కుంకుమవిలేపనస్య 'కాశ్మీరపంకేన కృతప్రలేపో హైమంతికా నాశు నివాం తిదోషా 'నితి. తస్య దోషనివర్తకత్వేన తదానీ మపేక్షితత్వాదితి భావః. ని. కుంకు మం ఘుసృణం పుణ్యం ప్రోక్తం లోహితచందనమ్, కాశ్మీరజన్మ విద్వద్భిః కాలేయం జాంగలం స్మృత' మితి హలాయుధః. నిర్ధూమాంగారైశ్చ ధూమరహితాంగారైశ్చ భరితం పూర్ణం, యద్ధసంతికాయంత్రం అంగారశకటీరూపయంత్రం తస్యచ, ని. 'అం గారధానికాంగారశకట్యపి హసంత్య పీ' త్యమరః. నిర్ధూమగ్రహణం నేత్రయో రనుద్వేజకత్వార్థ మిత్యవగంతవ్యం, అసుభగం సుభగం కుర్వంత్యనేనేతి సుభ గంకరణః సౌభాగ్యకరః, గర్భాగారాదీనాం శైత్యశ్లేషనివర్తకత్వేనోపయోగిత్వా త్తజ్జన్య సత్తాసాఫల్యసంపాదక ఇత్యర్థః, 'ఆఘ్యసుభగస్థూలపలితనగ్నాంధప్రియేషుచ్వ్యర్థే ష్వచ్వా కృషిః కరఘే ఖ్యా' న్నితి ఖ్యున్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః. అత్రాపిపూర్వవద్గర్భగృహాదీనాం ప్రకృతానా మేవ సౌభాగ్యాభరూ పధర్మ సమ్బంధే సామ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. తథా మదన ఏవ కరేణుః గజః తస్యగజో ఽ. తస్య కరశ్శుండా తేన వికీర్ణాః యే

---

1 రేణుకణాయమాన ; కరేణుకరనికరవర్షణాయమాన.

శీకరనికరాయమాణతుషారధూళీధూసరవాసర స్మరసీరుహ[1]దావపావక
స్తుహినవ్రణితలాసికాధరదళదూరీభూతదంశకృత్యఃప్రక్షీణతారుణ్యప
ణ్యాఙ్గనాఙ్గవ త్ప్రియాతసౌభాగ్యప్రపాసన్నివేశ స్తాలవృన్తవిశ్రాన్తి
[3]కాలఃకామినీ స్తరభరగిరిదుర్గసీమ్ని నిర్భయనిలీననిదాఘుభావోదివాభీత

శీకరనికరాః సూక్ష్మబిందుసందోహాః, తద్వదాచరన్తః అతిసూక్ష్మకారా ఇత్యర్థః. కామో ల్లేఖకా ఇతి యావత్. ఆచారక్యఙన్తా ల్లట శ్శానజాదేశః తాదృశాః యే తుషారాః నీహారాస్త ఏవ ధూళ్యః పరాగా ఇతి రూపకం. తాభి ర్ధూసరాః ధూమ్రాః వాసరాః దివసాః యస్యస, తథోక్తః. ని. 'క్లీబే దివసవాసరా' విత్యమరః. సరసీరుహాణాం దావ పావకో దవాగ్నిః. తుషారతుషానలేన తద్ధ్వంసకత్వా దితి భావః. ని. 'వనే చ వన వహ్నా చ దవో దావ శ్చ కథ్యత' ఇతి శాశ్వతః. తుహినేన వ్రణితాని వ్రణసంతి కృతాని స్ఫుటితానీత్యర్థః. వ్రణవచ్ఛబ్దా త్తత్కరో తీతిణ్యన్తాత్కర్మణిక్తః, తాదృ శాని యాని లాసికానాం పణ్యస్త్రీణా మధరదళాన్యధరోష్ఠపల్లవాని తేషాం దూరీ భూతం దూరతోఽపాస్తం దంశకృత్యం దంశక తుత్క్రియా యస్మిన్ స, తథోక్తః, స్వతఃస్ఫుటితానాం దంశకృత్యాసమత్వా దితి భావః, 'వంశకృత్యే' ఇతిపాఠే దూరీ భూతం దూరతః పరిహృతం వంశకృత్యం వేణునాదక్రియా యస్మిన్, స్ఫుటితానా మధరాణాం వేణుప్రారణసమర్థత్వా దితి భావః, కులపథూజనాధరపుటానాం దంశ కృత్యవంశకృత్యాసౌచిత్యాల్లాసికాగ్రహణం ద్రష్టవ్యం. ని. 'నర్తకీలాసికేసమే' ఇ త్యమరః. ప్రక్షీణతారుణ్యపణ్యాంగనాంగవత్ వృద్ధవేశ్యావయఃసదిత్యుపమా. ప్ర యాత సౌభాగ్యోఽపగతరామణీయకః ప్రపాసన్నివేశః పానీయశాలికాసంస్థానం యస్మిన్ స, తథోక్తః, విటానాం పాంథానాం చానపేక్షితత్వా త్ప్రసాధనాభావేన వృద్ధపణ్యాంగనాంగానాం ప్రపాసన్నివేశానాం చ అపగతరామణీయకత్వం ద్రష్టవ్యం. ని. 'ప్రపా పానీయశాలి కే'త్యమరః. ఘుఘుర్ధే కవిధానం, తాలవృంతానాం వ్యజనా నాం నిశ్చింతికాలో విశ్రమసమయః విశ్రాంతికర ఇతి పాఠే విశ్రమసంపాదక ఇత్యర్థః. గ్రీష్మర్తా వితస్తతో వ్యజనవ్యాధూననజనితజనానందసంభవా దితి భావః. ని. 'వ్యజ నంతాళవృంతక' మిత్యమరః. కామినీనాం తరుణీనాం స్తనభరః కుచభార ఏవ గిరిదు ర్గసీమా గిరిదుర్గస్థానం తత్ర నిర్భయం నిరాతంకం యథా తథా నిలీనో నిగూఢతయా ప్రవర్తమానో నిదాఘుభావః డోష్మా యస్మిన్ స తథోక్తః 'ఊష్మోదకం పటచ్చాయా

---

1 గవానదావ. 2 దూరీకృతపంశకృత్యః. 3 కరః.

వ్రాతస్యాప్యనతిభయంకరదివాకర శ్చకోరనికరస్యాప్యనతి క్షేమంకర [1]సు
థాకరః కాదంబకదంబస్యాప్యనతి [2]ప్రియంకరకమలాకర [3]కృతకరయు
గళస్వస్తికబంధనతయా నీహారాతంకశంకయా హృదయకమల మివ గో
పాయంత మశ్రాంతదంతవీణావ్యాపారేణ వేపమానాధరపుటతయా శీ

తాంబూలం తరుణీస్తనౌ, శీతకాలేధవే దుష్ణ ముష్ణకాలేతు శీతల'మిత్యుక్తేః తదానీం కామినీకుచభరేషు అత్యంతౌష్ణ్యస్య విద్యమానత్వాత్, ఇయ ముత్ప్రేక్షా గమ్యారూప కసంకీర్ణా. ఏతేన హేమంతనిదాఘయోః జేతృజేతవ్యభావో వ్యుద్యతే. ని. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యా దుష్ణస్వేదాంబునో రపి', 'భావ స్సత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాశ్చ జన్మస్వి'తి విశ్వప్రకాశాత్. దివాభీతవ్రాతస్య దివా ఆహూని భయశీలస్య, ఘూకనికర స్యాపి. ని. 'దివాంధఃకాకినిఘూక' ఇత్యమరః. అనతిభయంకరః మందప్రకాశత్వా దీషద్భయంకరః దివాకరః సూర్యః యస్మిన్ సః, 'మేఘర్తుభయేషు కృఞ్' ఇతి ఖచి ఆరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః. చకోరనికరస్యాపి చంద్రికాపాయిపక్షివిశేషని వహస్యాపి. ని. 'చకోర శ్చంద్రికాపాయీ'త్యభిధానాత్, అనతి క్షేమంకరః నీహా రావరణేన మందరశ్మిత్వా దీషత్తృప్తికరః సుధాకరశ్చన్ద్రో యస్మిన్ సః, క్షేమప్రియ మద్రైఽక్షేతి ఖచి ముమాగమః కాదంబకదమ్బస్యాపి కలహంసనికురుంబ స్యాపి. ని. 'కాదమ్బాః కలహంసస్యా'ది త్యమరః, అనతిప్రియంకరాః పద్మోల్లాసహేతవ్యా దీష త్ప్రీతిజనకాః కమలాకరా స్సరాంసి యస్మిన్ సః ప్రియంకరేత్యత్ర ప్రకృత్యాదిత్వా ద్ధ్రస్వ త్వాయ ముమాగమః. తథాకరయుగళస్య హస్తయుగ్మస్య స్వస్తికః స్వస్తికాకార స్సన్ని వేశవిశేషః. వ్యత్యాసస్థాపనం స్వస్తిక శబ్దార్థః. తద్రూపం యద్బంధనం తత్ కృతం శీతబాధానివర్తకవసన కమ్బళా ద్యాచ్ఛాదనాభావా దురసి విరచితోయేన సతథోక్తః. శీతబాధయా వ్యత్యస్తహస్తాచ్ఛాదితోరస్థల ఇత్యర్థః.తస్యభావస్తత్తా తయా హేతునా నీహారాతంకా తుహినోపద్రవాత్ యా శంకాభీతిః తయా. ని. 'శంకావితర్కభయ యో'రితి యాదవః. హృదయకమలంహృత్పద్మం, గోపాయంతం రక్షంతమిత్యుత్ప్రేక్షా, 'గుప్రథూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్యఆయ'ఇత్యాయప్రత్యయః. దంతావీవ వీణా వల్ల కీవాద్యవిశేషః. శైత్యజనితకంపవశేన ధ్వననశీలత్వాత్, అశ్రాంతం నిరంతరం యో దంతవీణావ్యాపారః చలనరూపక్రియావిశేషః. తేన, వేపమానాధరపుటతయా కమ్ప మానాధరోష్ఠతయా హేతునా, శీతికాయాః శైత్యబాధాయా ఏవ విశాచికాయాః

---

1 నిశాకరః. 2 ప్రీతికర. 3 కరయుగకృత.

తికాపిశాచికానిర్హరణాయ నిపుణం మంత్రజప మివ కుర్వంత మవిరళ పులకపాళీకబళితకళేబరతయా సకరుణవిధివితీర్ణరోమకంబలకృతాంగ రక్షు మివ భిక్షు మటంతం దుర్గతవర్గం నిర్ఘృణా కదాచి దపి కమ లా[1]నాలోకితవతీతి తస్యై సాసూయ ఇవ తదీయవాస[2]తామరసం సపత్రకోశం వినాశయ న్నంగజమతంగజకరపుష్కరోత్తితశీకరనికరా

నిర్హరణాయ, తాం నిరాకర్తు ముచ్చాటయితు మిత్యర్థః, నిపుణం సమర్థం, మంత్ర జపం మంత్రోచ్చారణం, కుర్వంత, మివే త్యుత్ప్రేక్షా, అవిరళపులకపాళ్యా సాన్ద్రరో మాంచప్రపంచేన కబళితం గ్రస్తం ఆచ్ఛాదిత మితి యావత్. కళేబరం శరీరం, యస్య తత్తయా హేతునా, సకరుణేన దయాళునా విధినా బ్రహ్మణా వితీర్ణం దత్తం య ద్రోమకమ్బలం తనూరుహరూపకంబలంలేన కృతాంగరక్షం విరచితాంగసంగోపన మివ స్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షాణాం తిసృణాం సంసృష్టిః. భిక్షు మటంతం భిక్షాచరణతత్పరం, దుర్గతవర్గం దరిద్రసమూహం, ని.'దరిద్రో దుర్గతోఽపిస' ఇత్యమరః, నిర్ఘృణా నిష్కరుణా, ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే'త్యమరః, కమలం లీలాపద్మం అస్యాః ఆ స్తీతి కమలా లక్ష్మీః ఆర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః, 'ని. 'లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీ ర్హరిప్రియే'త్యమరః, నాలోకితవతీ న దృష్టవతీ, కరుణాకటాక్షవీక్షణేన తస్య ధన్య తాం నాపాదితవ తీత్యర్థః, నఞర్థస్య నశబ్దస్య 'సుప్సుపే'తి సమాసః, అథవా ఆలో కితవతీ న భవతీత్యర్థః, 'అ స్తి ర్భవంతీపరో ప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తిభావ్యకారప చనాత్. భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇతి మత్వేతి శేషః. తస్యై కమ లాయై, తస్యాం కమలాయాం మిత్యర్థః, 'క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యం ప్రతి కోప'ఇతి చతుర్థీ, సాసూయ స్సేర్ష్యస్స, న్ని వేత్యుత్ప్రేక్షా, సపత్రకోశం సపర్ణకు ట్మలం, సవాహనార్థాఘుంచ, ని. 'పత్రం వాహన తామరసం నివాసపఙ్కేరువాం. ని. 'పంకేరువాం తామరస' మిత్యమరః, త ద్వినాశయన్విధ్వంసయన్, తత్రస్థాయాః కమలాయాః ప్రతీకారస్య దుష్కరత్వేన తదీయావాసతామరసప్రతీకారకథనా త్పర్యా త్యనీకాలంకారః. తదుక్తమ్ బలినఃప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే, య స్తదీ యతిరస్కారః ప్రత్యనీకం తదుచ్యత'ఇతి, సచోత్ప్రేక్షోజ్జీవిత ఇతి సంకరః. సప త్రకోశ మితి శ్లేషస్తు విశేషః.తథా అంగజః మన్మథ ఏవమతంగజః కుంజరః.ని. 'మతం గజో గజో నాగః కుంజరో వారణః కరీ'త్యమరః, తస్య కరపుష్కరేణ హస్తాగ్రే

---

1 నాలోకయతీతి. 2 తామరసకోశన్నాశయన్నగనమతంగజ. 3 శకికర.

కాలై రతిపరుషస్మరశర[1]నిపాతప్రతప్తగగనాఙ్గనాఙ్గస్రవ[2]త్స్వేదసఙ్కృష్టై
రశ్మీనమహిమమహిమప్రసరైరధ్వగాంతఃకరణానిసీమన్తయన్ హేమంత
సమయ స్సముదజృంభత 30

య యత్ర కాంతా నపశ్యంతి క్లాంతా విరహవహ్నినా,
నిశావసానవేలాం చ వేలాం చ వ్యసనామ్బుధేః. 31

గ. తత్ర పర్ణశాలాభ్యమధ్యాసీనం లక్ష్మణాగ్రజ [3]ముపసపాద

ణోత్థితః ఉష్ణోష్ణతః య శీకరనికరో జలబిందుసందోహః తదాకాలై స్తద్రూపై రితిరూ పకసంకీర్ణతాద్రూప్యోల్ప్రేక్షాగమ్యా, ని. 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండముఖే జల'ఇత్యమరః, అత్ర పుష్కరశబ్దే నైవ కరాగ్ర ప్రతీతేః పునః కరగ్రహణం కరికల భకర్ణావతంసాదివ ద్దిష్టవ్యం, అతిపరుషస్మరశరనిపాతేన అత్యంతకఠోరమన్మథబాణని పతనేన ప్రతప్తం సంతప్తం యద్గగన మేవ అంగనా తస్యాః అంగం శరీరం తస్మా త్స్రవత్ స్యందమానః యస్స్వేదః ఘర్మాంబుకణగణః తత్సదృక్షైః తత్సదృశై, రిత్యు ల్ప్రేక్షా. అభూతోపమా. గగన స్యాంగస్వేదయో ర్ప్రసిద్ధత్వా దిత్యుక్తం ప్రాక్ 'దృశేః క్స'ఇతి క్సప్రత్యయః, అమూర్తస్య గగన స్యైవ స్మరశరసంతప్తత్వే కిము తాన్యస్యేత్యాశ్చర్య మితి భావః, ఆశ్లీనమహిమమహిమప్రసరైః అవిచ్ఛిన్నవైభవతుషా రాసారైః అధ్వగాంతఃకరణానిపాంథహృదయాని, సీమంతయన్విదారయన్, హేమంత సమయః హేమంతకాలః, సముదజృంభత విజృంభితోఽభూత్. 30

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ హేమంతే, విరహవహ్నినా ప్రియవియోగాగ్నినా, క్లాంతా నిపీడితాః, కాంతాః స్త్రియః, నిశావసానవేలాం రజసివిరామకాలం, వ్యస నాంబుధేః దుఃఖసాగరస్య, వేలాం కూలంచ, నపశ్యంతి, దుస్సహవిరహవేదనావశా త్ తయోస్తథా అనవధికత్వేన ప్రతీయమానత్వా దితి భావః, ని 'అధ్వగ్యంబువికృతౌ వేలా కాల మర్యాదయో రపీ'త్యమరః, అత్ర వేలయో రుభయో రపి ప్రకృతయో రేవాదర్శనక్రియారూపధర్మసామ్యే నౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతయోవ రా తుల్యయోగితా. 31

తత్రేతి. తత్ర హేమంతే ఊర్ధ్వం శోణితభాజనం 'నఖవిదూషణ' ఇతి థా తోః కః, ఊర్ధ్వేణ శోణిత భాజనేనయజ్ఞాదిసత్క్రియాం నఖముతి దూషయతీతి ఊర్ధ్వనఖా, యద్వా ఊర్ధ్వాకారాణి నఖాని యస్యా స్సా ఊర్ధ్వనఖా నామ రా

---

1 తాపప్రతప్త; జాతతాప. 2 స్వేదబిందు. 3 ఉపసర్గ.

శూర్పణఖా. 3-౭

ప. తస్మిన్నుజ్జృమ్భితోష్ణస్తనతటదయితాహీనసంహారకాలే
కాలే ప్రాలేయధారాకవచితగగనాభోగదిక్చక్రవాళే,
కామాన్ధా రాక్షసీ సా పతిమతి మతనో న్మైథిలీప్రాణనాథే

క్షసీ రావణస్వసా, 'పూర్వపదా త్సంజ్ఞాయా మగ' ఇతి ణత్వం. 'నఖముఖాత్సంజ్ఞా యాం' మితి నఖీప్, పర్ణశాలామధ్యం, తన్మధ్య ఇత్యర్థః, 'అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వం, అధ్యాసీన మధిష్ఠితం 'ఉదాస' ఇతీకారః, లక్ష్మణాగ్రజం రామ, ముపస సాదప్రాప, కామాతురత యేతి భావః, భావికార్యకరణపక్షే త్వా ల్లక్ష్మణగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్. 3-౭

తస్మిన్నితి, ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయం 'తతఆగత' ఇత్యణ్ 'కేకయమిత్ర యుప్రలయానాం యాదేరియ' ఇతి యశబ్దస్యఇయాదేశః. ప్రాలేయధారాభిర్నీహారా సారైః, కవచితః ఆవేష్టితః, గగనాభోగో గగన విస్తారః, దిక్చక్రవాళం దిఙ్మండలంచ యేనతస్మిన్, తళ్లోక్తే, ని. 'చక్రవాళం తు మండల' మిత్యమరః, ఆతపేనోజ్జృంభి తోష్ణం ప్రవృద్ధోష్మస్తనతటం శుచమండలం యాసాం తాభి ర్దయితాభి ర్వధూభిః హీనావిహీనా వియుక్తావిరహిణఇత్యర్థః, తేషాం సంహారకాలే, అథవా తేషాం సంహారే సంహరణక్రియాయాం, కాలే కృతాంతరూపే, ని. 'కృతాంతా నేమసోః కాల' ఇ త్యమరః, 'వసంతీం చవసంతిం చ వసంతీం వామలోచనామ్, హేమంతే యే న సేవంతే తేనరాజైవవంచితా' ఇతి సచనాత్. విరహిజనమారక ఇత్యర్థః. తస్మిన్ కాలే హేమంతసమయే, కామే నాంధా నివేకదృష్టిహీనా స్యేత్యర్థః, సా పూర్వోక్తా, రాక్షసీ శూర్పణఖా, 'జాతేర స్త్రీవిషయూదయోపధా' దితిజీప్, లక్ష్మ్యాః లీలారవిందే విహార భద్మే. లీలయా కరధృతకమలేవా, నవపిశితధియా నూతనమాంసబుద్ధిం, తన్వతీ శూర్పణీ తాదృగ్భూతింప్రాప్నువతీత్యర్థః. ని. 'పిశితం తరసం మాంస' మిత్యమరః, నవగ్రహణం జిఘృక్షోత్పాదనార్థ మిత్యవగన్తవ్యమ్. శ్యేనికేవ శ్యేనాంగనేవ, వర్తమానా సతీతి శేషః. శ్యేనో గృధ్రజాతీయుః కపింజలాదిక్షుద్రఖగగ్రాహీ పక్షివిశేషః 'జాతే రస్త్రీ త్యాదినా జీప్, తతః స్వార్థేకః, 'కేన' ఇతిహ్రస్వః, మైథిలీప్రాణనాథే సీతావల్లభే, శ్రీరామే, ఏతేనాస్య సమోభగార్థం త్ర్యంతరాత్యన్తాభావస్సూచ్యతే. పతిమతిం పతి రయంమేభూయాదితిబుద్ధి, మతనోత్ ఆకరోత్, పతిత్వే నావృణోదిత్యర్థః, శ్యేనికా లీలారవిందే మాంసబుద్ధి మివ శూర్పణఖాపి శ్రీరామే ప్రియతమబుద్ధిం చకారేత్యర్థః ఆథవా రాక్షసీ శ్యేనికా లక్ష్మీలీలారవిందే సపిశితధియ మివ మైథిలీ ప్రాణనాథే పతి

లక్ష్మీలీలారవిందే నవపిశితధియం తన్వతీ శ్యేనికేవ. 33

గ. తత స్తేన జానకీజాని రితి జానీహి [1]జన మిమం మమానుజ మతిమనుజభుజ[2]బల మబలావియుక్తం యుక్తమాశ్రయితుం తవేతి

మతిం. తన్వతీ విదధానాసతీ అతనో ద్వరణ మితి శేషః. త్వం మే పతిర్భవేతి శ్రీరా మమవృణో దిత్యర్థః, ఉపమాలఙ్కారః. స చారవిందే శ్యేనికాయాఃపిశితభాస్త్వ దయకథనా ద్భ్రాన్తిమతాంగేన సంకీర్యతే. స్రగ్ధరావృత్తమ్. లక్షణం తూక్తమ్. 33

తతఇతి. తతః పతిత్వేన వరణానన్తరం, ఇమమేనం జనం, మా మిత్యర్థః. తస్యా ఖణ్డితమహిమాతిశయద్యోతనార్థ మిదంశబ్దేన నిర్దేశః. జానకీ జనకమహారాజ పుత్రీ జాయా యస్య జానకీజానిః సీతాపతిః, 'జాయాయానిజే'తినిపా దేశః. ఈదృక్సా భాగ్యశాలినీ మహాకుల ప్రసూతేయం సన్నిహితా మమ భార్యా నిసర్గతోఽహం చైక పత్నీ వ్రతశీలః తస్మా న్మమ త్వయా వరణ మయుక్త మితి భావః, ఇతి జానీహి జాన కీపతిమవబుధ్యస్వేతి ప్రతీతికోఽర్థః పరమార్థస్తు దశరథనందనరూపేణ జననా జ్జనం దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనార్థం రాజపుత్రత్వే నావతీర్ణ మిత్యర్థః, ఇమం మాం, జానీ హి సీతారూపిణ్యాలక్ష్మ్యాఃపతిః శ్రీమహావిష్ణుః. తథా చ రాక్షససంహార్తు ర్విష్ణోః న రాక్షసీవరణం యుక్తమితిభావః. ఇతి జానీహి, తతఃకిమిత్యాశంక్యాహ 'గురుణాఽపి సమం హాస్యం కర్తవ్యం కుటిలం వినే'త్యాది న్యాయేన భార్తృవిషయక మపి పరిహాసం ప్రయోజయన్ రామో లక్ష్మణవిషయత్వేన ప్రవృత్యాభాసప్రత్యాయకైః తాత్పర్యేణ నివృత్తిప్రతిపాదకైః శ్లిష్టశబ్దైః ప్రలోభనార్థ ముత్తర మనుభాషతే. మమేత్యాదినా. మమానుజం సోదరం, నతు యంకఞ్చన, సౌశీల్యసౌన్దర్యాదిభిర్మత్తుల్యమిత్యర్థః, మనుజా నతిక్రాన్త మతిమనుజమ్, అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయేతిసమాసః. తద్భుజబ లం యస్య తం, అమానుషబాహుపరాక్రమశాలిన మిత్యర్థః, అబలావియుక్త మనూఢ భార్యం, మసన్నిహితభార్యంవా, అతో భార్యాపేక్షిణ మిత్యర్థః. సాచత్వ మేవ భవి ష్యసీతిభావః, ఈదృశం, లక్ష్మణ, మాశ్రయితుం భార్యా త్వే నానువర్తితుం, తవయుక్త మనురూప, మితి పరిహాసానుకూలః ప్రతీతికార్థఃఅన్తరాశయ స్తు మమానుజం ధర్మ శీలత్వాదినా మత్సబ్రహ్మచారిణ మిత్యర్థః, అతి మనుజపురుషోత్తమో విష్ణురితి యా వత్. తస్యేవ భుజబలం యస్య తం, విష్ణుతుల్యపరాక్రమ మిత్యర్థః, అబలావియుక్తం పరదారపరిగ్రహాదిశూన్యం, ఏకపత్నీవ్రత మిత్యర్థః. ఆశ్రయితుంయుక్త, మితికాకుః,

---

1 జనమముం, 2 బలమబాలం.

ప్రత్యాఖ్యాతా రామేణ సా సౌమిత్రి ముపేత్య యథాపనీషిత మభాషత. 38

తేనాపి భద్రే తస్యార్యస్య దాసోఽహం దాసభార్యాపద మనార్యం నను నార్యాః కులజాతాయా స్తస్మాత్త మేవభజేథాః. 3౫

న యుక్త మిత్యర్థః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, రామేణ ప్రత్యాఖ్యాతా ప్రత్యుక్తా, నిరాకృతావా, ఊర్వణఖా, సౌమిత్రి, ముపేత్య, తాత్పర్యానభిజ్ఞతయా శ్రీరామవచనం స్వానుకూల మేవ మన్వానా మన్దబుద్ధి రియం లక్ష్మణసమీపం గత్వే త్యర్థః, అభాషత మాం పరిగృహాణే త్యవోచత, 'యథాసాదృశ్య'ఇ త్యమ్యయీభావః, ని. 'యథా సాదృశ్యవీప్సార్థపదార్థానవివృత్తి ష్వి' త్యభిధానాత్. 38

అ. తతః కిం జాత మిత్యత ఆహ.—తేనేతి. భద్రే హేకల్యాణి, ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, తస్య శ్రీరామస్య, యస్త్వయా ప్రథమం వృతస్తస్యే త్యర్థః. అహం, దాసో భృత్యః. అతః, కులజాతాయా స్సత్కులప్రసూతాయాఃఇ, ఆర్యాయా ఇతివత్. నార్యాః వధ్వాఃఇ, తి. 'నారీ సీమన్తినీ వధూ'రి త్యమరః, దాసభార్యాపదం భృత్యభార్యాస్థానం, తథాభూతత్వ మిత్యర్థః, ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థాన లక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్వి' త్యమరః, అనార్యం ననుఅయుక్తంఖలు, దాసభార్యా భూత్వా దాసీభావం గంతు మసామ్ప్రతి మిత్యర్థః, తస్మా త్కారణా, త్తమార్యం శ్రీరామమేవ, భజేథాఃస్రాపున్నయాఃఇ, ఆర్యాయా ఆర్యభజనం యుక్త మిత్యత్రార్థః. వాస్తవార్థస్తు విరుద్ధలక్షణయా అభవన్నేవ హేభద్రేఅమంగళే, ఋజవాసరేఅమంగళే మంగళశబ్దప్రయోగవత్, 'అథద్రేజాతే సర్వం భద్రంజాత' ఇత్యాదిప్రయోగవచ్చ ద్రష్టవ్యమ్, ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, శ్రీరామస్య భార్యాత్వ మేవ భవిష్య సీతి భావః, ఈదృశం లక్ష్మణ, మాశ్రయితుం భార్యాత్వేనావర్తితుం, త వాయుక్త మనరూప, మితి పరిహాసానుకూలఃప్రతీతిఖోఽర్థః, సర్వసుపర్వసార్వభౌమస్య తస్య ప్రసిద్ధస్య శ్రీమహావిష్ణురూపిణోఽహం దాసఃభక్తఃఇ, శ్రీవిష్ణురూపశ్రీరామభక్తత్వేన ఆత్యంతపావన ఇత్యర్థః, అతఃకులజాతాయాఃనార్యాఃభవత్యాఃదాసస్య శ్రీవిష్ణుభక్తస్య భార్యాయాఃయత్పదం తదవరణ మయుక్తం, శున్యాఃఆందోళికారోహణ వాంఛావదిత్యర్థఃతస్మా త్తం విష్ణురూపం రామమేవ, భజేథాఃశరణం గచ్ఛేః, యత ఈదృగపకారిణీ త్వం ముక్తా భవిష్య సీత్యర్థః. అథ 'గురుణాఽపి సమం వాస్య' మిత్యాదిన్యాయేన లక్ష్మణఃశ్రీరామే సీతాయామపి పరిహాసం ప్రయుంక్తే. 3౫

---

1 సంభూతాయాఃఇ.

[1]కించ. [2]క్రూరసత్త్వభయానక కాననసంచారాచతురాం విదేహరాజపుత్రీం విహాయ తత్రభవతీ భవతీ మేవాసౌ పరిగ్రహీష్య తీతి లక్ష్మణేనాభిహితా వీతమతి స్సా హిత మితి తదీయం [3]వచన మమనుత్త. 3౬

అ. కించే త్యాదినా. క్రూరసత్త్వైర్వ్యాఘ్రాదిభి శ్శ్వాపదైః భయానకే భయంకరే కాననే సంచారాచతురాం సంచరణాశక్తాం, భీతామిత్యర్థః, యద్వా సంచారే ణాచతురాం విహ్వలాం ఖిన్నాం, ఉభయథాఽపి వనవాస్యప్రతిబంధకీభూతా మిత్యర్థః, వైదేహీంవిదేహరాజపుత్రీం నతు సదేహరాజపుత్రీం అతఏవ కృశాంగీ మిత్యర్థః, 'అనుదరాకన్యా అలపణా యవాగూ' రిత్యాదిభాష్యకారవచనా దీషదర్థవాచినఞర్థ కోఽయం విశబ్దః, అవ్యయానా మనేకార్థత్వాత్. విదేహశబ్దోఽయం రాజవిశేషణం రాజపుత్రీవిశేషణం వా, త్వం తు నోక్తవిశేషణవిశిష్టేతి భావః. ఈదృశీం సీతా, మవ హాయత్యక్త్వా, తత్రభవతీం పూజ్యాం, భవతీం త్వామే, వేత్యర్థః, 'ఇతరేభ్యోఽపి దృశ్యత'ఇతిప్రాగివీయ స్ప్రత్యయః. 'సుపు' పేతి సమాసః. ఉగితశ్చేతిజీప్. ని. 'త్రిషు తత్రభవా న్పూజ్యస్తథైవాత్రభవానపీ'తి యాదవః, అసౌ శ్రీరామః, పరిగ్రహీష్యతి స్వీకరిష్యతీతి, ప్రాతీతికోఽర్థః. వస్తుతస్తు అతిమృష్ట శ్వాపదవిశిష్టకాననసంచారేణాచతు రాం పీడితాం, సుకుమారీ మిత్యర్థః, యద్వా తత్సంచారేభీరు మిత్యర్థః, భీరుత్వస్త్రైవ కులస్త్రీధర్మ త్వాదితి భావః, విదేహరాజపుత్రీం జనకమహారాజకన్యకాం, మహాకుల ప్రసూతాం విశిష్టదేహరాజపుత్రీంచ, అత ఏవ, తత్రభవతీం బహుమాననీయాం, సీతా మేతాదృక్సకలగుణసంపన్నే త్వేనాపరిత్యాగార్హామిత్యర్థః. విహాయ, కఠోరహృదయాం కులవధూధర్మపరిత్యాగేన అతకాయితయా కాననైస్వరసంచారతత్పరాం, రాక్షసీత్వే నాకులతాం, వికృతాకారాం చ, అతఏవ తత్రభవతీం విరుద్ధలక్షణయా అపూజ్యాం పరిత్యాగార్హాం, త్వాం, పరిగ్రహీష్యతీతికాకుః, న పరిగ్రహీష్యత్యేవేత్యర్థః, ఇత్యేవంప్రకారేణ, తేన లక్ష్మణే నాభిహితా ప్రత్యుక్తా సతీ, వీతమతిః పరిహాసాశ యానభిజ్ఞతయానష్టబుద్ధి, స్సా పూర్వణఖా, తదీయం లక్ష్మణోక్తం వచనం, హిత మనుకూలమితి, అమనుత అబుధ్యత, తత్రవీతమతిపదార్థస్య విశేషణగత్యానఞర్థం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మలఙ్కారః. 3౬

---

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 2 అక్రూరసత్వాం. 3 వచనమనుమతమమనుత.

ప. దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియందధా,
ఉభయకూలసమస్థితశాద్వలభ్రమగతాగతఖిన్నగవీదశామ్. 32
వృషస్యంతీ వృషస్కంధం రాఘవం రావణానుజా,

అ. తత స్సా కిమకరోదిత్యత ఆహ.—దశరథేతి. దశరథాత్మజయుగ్మస్య రామలక్ష్మణయోః నిరీక్షణక్షణేన దర్శనోత్సవేన దర్శనావ్యవహితకాలేన వా సమాకులా ససంభ్రమా బుద్ధి ర్యస్యా స్సా, అనయోః కతరం భజామీతి దోలాయమానమానసే త్యర్థః, ని. 'నిర్వ్యాపారస్థితే' ర్కాలనిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః. ఇయం ఊర్వణఖా, ఉభేచలేకూలేచ ఉభయకూలే 'అత్రోభాదుదాత్తో నిత్య' మితి పృథక్సూత్రకరణా దేవ నిత్యత్వే సిద్ధే పున ర్నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాద్వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్యానే ఉభయశబ్దప్రయోగ ఏవ సాధురిత్యనుసంధేయం. యథాహ కైయటః.'అత్రోభాదుదాత్తో నిత్య'మితి నిత్యగ్రహణ స్యేదం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభశబ్దప్రయోగో మాభూత్. ఉభయశబ్దస్యైవ యథాస్యాదిత్యుభయపుత్ర ఇత్యాదిభవతీతి.ఏత ద్వ్యాఖ్యాతం మదీయశృంగారనాటకే. తయోః పూర్వోక్తనదీతీరయో స్సమం తుల్యం యథాతథా స్థితే శాద్వలా శష్పశ్యామదేశే శాదా శ్శష్పా ణ్యనయో ర్దేశయో స్సంతీతి శాద్వలా శష్పశ్యామదేశా శాదాశ్శష్పా ణ్యనయో ర్దేశయో స్సంతీతి శాద్వలా ఏతి విగ్రహః. ని. 'శాద్వలశ్శాదహరిత' ఇత్యమరః. 'శాదిఃకర్దమశష్పయో' రితి విశ్వ శ్చ 'నడశాదా ద్వల'ఇతి వలచ్ప్రత్యయః, తయోర్యో భ్రమఃతత్ర వాగచ్ఛామీతి చిత్త సంభ్రమః. తేన హేతునాగతాగతాభ్యాంయాతాయాతాభ్యాం ఖిన్నా ఖేదం ప్రాప్తా యా గౌ ధేనుః ఖిన్నగవీ 'గో రతద్ధి తలుకీ' ని సమాసాంత ష్టచ్. టిత్వాత్ ఙీప్, తస్యా దశా మవస్థాం దధా ధృతవతీ, ని, 'దశా పర్తా వవస్థాయా'మితి విశ్వః, రామ లక్ష్మణయో రన్యతరప్రాప్త్యాశాందోళనేన పర మఖిద్యతే త్యర్థః. ఆత్రాన్యధర్మస్యాన్య త్రాసంభవా త్తత్సదృశీం దశా మితి సాదృశ్యాశ్రేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిద ర్శనాలంకారః. తదుక్తమ్. 'అసంభవద్వస్తుయోగా దుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబిం బక్రియా గమ్యా యత్ర సాస్యా న్నిదర్శనే'తి లక్షణాత్. 'ఉభయకూలసమస్థితే'తి పాఠే ఉభయకూలయోః సముస్థిత ఉత్సవోత్సే యశ్శాద్వలభ్రమ ఇత్యన్వయః. 32

వృషస్యంతీతి.:వృషః పుమాన్, ని. 'పృష స్సాద్వాసవేధర్మే సారథేయేచ శుక్లజే, పుంరాశిభేదయో శ్శృంగ్యాంమూషికశ్రేష్ఠయోరపీ'తి విశ్వః, వృషంపురుష మాత్మనః ఇచ్ఛ తీతి వృషస్యంతీ కాముకీ, ని. 'వృషస్యంతీ కాముకీ'త్యమరః. 'సుప ఆత్మనః క్య' ఇతిక్యచ్. 'అశ్వక్షీరవృషలవణానా మాత్మప్రీతౌ క్యచీ' త్యసుగాగమః,

భూయశ్శూర్పణఖా భేజే శూర్పకారాతిబాధితా. 3౮

గ. తదను జనకదుహితు రనితర[1]యువతియోగ్యభాగ్యం[2]రామస్య రూపరామణీయకం చ నిరూప్య పున రియమేవ మచింతయత్. 3౯

ప. లావణ్యాంబునిధే రముష్య దయితా మేనా మి వైనం జనం

'అశ్వవృషయోర్హేతుసేచ్ఛాయా'మితి వక్తవ్య మిత్యర్థనియమః, తతఃశతృప్రత్యయః 'ఊగిత'శ్చేతి జీప్. రావణానుజా రావణస్వసా, శూర్పణఖాశూర్పకశ్చంబరాపరనామా కశ్చి దసురః, తస్యారాతి ర్మదన స్తేనబాధితా పీడితాసతీ, జగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్ర హశ్రీరామదర్శనజనిత మదనాతురా సతీత్యర్థః. పృషస్య పృషభస్య స్కంధా వివ స్కం ధౌ భుజశీర్షే యస్య తం, స్కంధౌన్నత్యస్య మహాపురుషలక్షణత్వాదితి భావః. రాఘు వం శ్రీరామం, భూయః పునరపి, భేజే స్మ. 3౮

తదన్వితి. తదను భజనానంతర, మియం శూర్పణఖా జనకదుహితుర్జానక్యా, స్సంబంధి అనితరయువతియోగ్యం అనన్యవధూసాధారణం భాగ్యం శ్రీరామపత్నీత్వ రూపం భాగధేయం, తథా, రామస్య, రూపరామణీయకం ఆకారసౌందర్యం చ, ని. 'రూపం స్వభావేసౌందర్యే ఆకారర్క్షోకయోర పీ'తివిశ్వః 'యోవధా ద్గురుపోత్తమా ద్వుష్', యద్వా కుండలముక్తాహారనూపురాంగదాది చతుర్విధభూషణాభావేఽపి భూషితవదవభాసమాన ఆకారవిశేషో రూపం, తదుక్తం భావప్రకాశే 'ఆవేధ్యారో ప్యనిక్షేప్య బంధనీయైరభూషితమ్, యమ్భూషిత మివాభాతి తద్రూపమితికథ్యత' ఇతి. 'అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రేక్షణీయైర్వభూషణైః, యేన భూషితవ ద్భాంతి తద్రూప మితికథ్యత'ఇతి భూపాల శ్చ. తస్య రామణీయకం రమణీయత్వం చ, నిరూప్య నిర్వ ర్ణ్య, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే. ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాచింతయత్ చింతి తవతీ. 3౯

అ. తత్ప్రకారమేవాహ.—లావణ్యేతి, అస్మదన్వయగురో రస్మత్కులశ్రేష్ఠస్య అస్మత్కులకూటస్థస్యపుల స్తస్యేత్యర్థః. ని. 'గురుస్తు గీష్పతౌశ్రేష్ఠ'ఇతి విశ్వః, ఉత్పత్తి భూ ర్జన్మస్థానం, సాక్షాజ్జనక ఇతి యావత్, తథాచాస్మత్పితామహత్వే నాస్తాకం హితాచరణతత్పరేణభవితవ్య మితి భావః. పద్మభూ ర్బ్రహ్మా, లవణమివలావణ్యం కాంతి విశేషః. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థేష్యఞ్ప్రత్యయః. ని. 'లవణో రసరక్షోబ్ధిభేదేషు లవణా రుచీ'తివిశ్వః, యద్వా 'ముక్తాఫలేషుచ్ఛాయాయా స్తరళత్వ మివాంతరా, ప్రతి

---

1 యువతీ. 2 రామస్యరామణీయకం.

కస్తా న్నాసృజ దస్మదన్వయగురో రుత్ప త్తిభూఃపద్మభూఃr,
[1]ఆస్తా మేతదరణ్యవాసరసికే హా కష్ట [2]మస్మి న్నిమాం
కాంతిం కాననచంద్రికాసమదశాం కిం నిర్మమే నిర్మమే. ౪౦
సీతా మూహార్తుకామా మసులభవిషయప్రార్థనోద్దామకామాం

భాతి యదంగేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యత'ఇతి భూపాలః, తస్యాంబునిధేః ఆపరిచ్ఛిన్న లావణ్యసంపన్నస్యేత్యర్థః, ఆముష్య శ్రీరామస్య, దయితాం భార్యా, మేనాం సీతామిమ, ఏనంజనం, మామిత్యర్థః, కిస్మాద్ధేతోరిత్యాహ, నాసృజత్ నసృష్టవాన్, ప్రపితామహత్వ రూపసంబంధా దిత్థమేవ సృష్టవ్యా తథా, మామకాంగం న సృష్టవాన్ కుతో విధాతేత్యర్థః. ఏవం చేదియమిహామ ముష్యస్య లావణ్యాంభోధేః భార్యాభూత్వా ధన్యతాం ప్రాప్నుయా మితి భావః. కిమనయా అకాండచింతయేతి స్వమనసి స్వయమేవ నిషేధతి. ఆస్తా మితి. ఏతత్సర్జనవిషయకచింతన, మాస్తాం తిష్ఠతు, గతజలసేతు బంధనప్రాయేణానేన కిమిత్యర్థః, కిం త్వరణ్యవాసరసికే వనవాసతత్పరే, రాజ్యస్త్రీసంభోగాదినిస్పృహ ఇత్యర్థః. 'ఆతఇనిఠనాం' ఇతి రసఠబ్దా న్మత్వర్థీయ ఠన్ప్రత్యయః, తతః నిర్మమే మమేత్యేతద్విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం. మమత్వా ద్వాంఛితా ద్రహితో నిర్మమః తస్మి న్నైరాగ్యసంపన్న ఇత్యర్థః, ఆస్మిన్ శ్రీరామే, కాననచంద్రికాసమదశామరణ్యచంద్రికాప్రాయా, ముపభోగానుపయోగితయా నిష్ఫలా మిత్యర్థః. ఇమా మేతాదృశీం, కాంతిం లావణ్యసంపత్తిం, కిం కిమర్థం, నిర్మమే నిర్మితవాన్, అరణ్యచంద్రికావన్నిరర్థకత్వా దీదృక్కాంతి నిర్మాణ మయుక్త మిత్యర్థః, ప్రాయశ ఏతాదృశానుపయుక్త నిర్మాణేవాయం విధాతేతి భావః, హేతి ఖేదే. కష్టం. బ్రహ్మణ ఏతాదృశకాంతి నిర్మాణప్రయాసవైఫల్యా దకృచ్ఛ్రి మిత్యర్థః, అథవా ఈదృక్పురుషాలాభా దాత్మనః కష్ట మిత్యర్థః. ఏవమచింతయదితిసంబంధః. ౪౦

ఆ. తతః కింజాతం తత్రాహ—సీతామితి. సీతామాహర్తుం కామో యస్యాస్తాం రామలక్ష్మణకృతావమానజనితక్రోధాత్సీతాగ్రహణేచ్ఛూ భూద్దచ్ఛంతీ మిత్యర్థః,'తుం కామమనసోరపీ'తి తుమునోమకారలోపః. అసులభో దుర్లభోయో విషయః. శ్రీరామసంభోగరూపార్థ.తస్యప్రార్థనాయాంతత్పూర్వోక్తియాచ్ఞాయా ముద్దామో బహులః, కామోఽభిలాషో యస్యాస్తాం, మూర్ఖతయాఽత్యన్తాలభ్యలాభాకాంక్షిణీ మిత్యర్థః, ని.'కామోఽభిలాష స్తర్ష శ్చే'త్యమరః. అతఏవాసారాయాం దుర్బుద్ధిమతీం, తాం పూర్వో

---

1 ఆస్తాంతావత్; ఏతత్తావత్. 2 అస్మిన్‌జనే.

సౌమిత్రిశ్శస్త్రపాణి ర్దశముఖభగినీం తా మనార్యాం నివార్య,
కామక్రోధాత్మకానామహమహమికయా ప్రేంఖతామాయతానాం
తస్యాశ్శ్వాసానిలానా మకురుత తరసా మార్గవిస్తారకృత్యం. ౪౧
గ. తత స్తస్యా నికృత్తకర్ణనాసికాయాః కనీయస్యాః పరిభవం

క్తాం, దశముఖభగినీం రావణానుజాం, సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణః, శస్త్రంపాణౌ యస్యసః శస్త్రపాణిః ఖడ్గమాదాయ, 'స'ప్తమ్యుపమానే'త్యాదినా బహువ్రీహిః 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యాభవత'ఇతి వక్తవ్యా త్పాణిశబ్దస్యోత్తరనిపాతః, నివార్య నిరుధ్య, అలభ్యవస్తువాంఛావిశేషః కామః తదభావా న్మనఃప్రజ్వలనంక్రోధః తదాత్మకానాం తనూనాం, అహమధికోఽహమధిక ఇత్యన్యోన్యం ప్రతియోఽభిమానోఽహమహమికా.ని 'అహమహమికా తు సాస్యాత్పరస్పరం యోఽభవ త్యహంకారః' ఇత్యమరః, ఆహ మితి విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః. సంజ్ఞాయాం కన్ప్రత్యయః, 'పృషోదరాదిత్వా' దితి సుభూతిచంద్రః.తయా అహమహమికయా హేతునా, ప్రేంఖతాం పరిలుఠతాం, నాసావివరయో స్సంకుచిత త్వేన సంకటత్వా దితిభావః. ఆయతానాం దీర్ఘాణాం,తస్యాః ఊర్ధ్వణఖాయాః, శ్వాసానిలానాం నిశ్వాసమారుతానాం, తరసా బలేన, రంహసా వా, ని. 'తరసీబలరంహసీ' ఇత్యభిధానాత్, మార్గస్య విస్తారక్రియాం, అకురుత కృతవాన్, సంకుచిత మార్గే తద్విస్తారకృత్యస్య యుక్తత్వా దితిభావః, శ్రీరామాజ్ఞయా ఖడ్గేన తన్నాసికాం చిచ్ఛేదేత్యర్థః, తస్యా స్తత్రైవప్రాయశ్చిత్తత్వా దితి భావః ఏతేన కర్ణచ్ఛేదోఽపిలక్ష్యతే.తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణ స్తస్యాశ్చుక్రుధో రామస్య పశ్యతః, ఉద్ధృత్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబల' ఇతి. ఆత్ర నాసికాచ్ఛేదనమపకారణేన ప్రస్తుతే నైవ మార్గవిస్తారూపస్య కార్యస్య గమ్యతయా పర్యాయోక్తిరలంకారః. 'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతా త్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబద్ధం తత్పర్యాయోక్తి రిష్యత' ఇతిలక్షణాత్. ౪౧

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, జనస్థానం నామ దండకారణ్య మధ్యభూప్రదేశః తత్ర వర్తితుం శీల మస్యా స్తీతి జనస్థానవర్తీ, తదధిప ఇత్యర్థః, తాచ్ఛీల్యే ణినిప్రత్యయః సమరముఖే రణాగ్రే ముఖరః సింహనాదాడంబరతత్పరః, రణశూర ఇత్యర్థః, ఖరో నామ, రాక్షసాధిపతిః, నికృత్తం ఛిన్నం కర్ణనాసికం యస్యా స్తస్యాః, తథాభూ

---

1 అధికానాం.

వదనే వచనే చ దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ జనస్థానవర్తీ సమరముఖ ముఖరః ఖర శ్చతుర్దశ[1]సహస్రసంఖ్యాకశాఖం చతుర్దశాధ్యక్షరక్షితం రక్షోబలం రామలక్ష్మణౌ జిఘృక్షుః ప్రేషయామాస. ౪౨

అథ దాశరథిర్నిరీక్ష్య రక్షోగణముపసర్పంతమపసర్ప[2]భూతయా శూర్పణఖయా [3]దర్శితసరణి [4]మరణిరివమంథనా[5]త్పూర్వమనావిష్కృత

తాయాః, కసీయస్యాః. అనుజాయాం, స్తస్యాశ్శూర్పణఖాయాః, పరిభవం కర్ణనాసికా చ్ఛేదనరూపం భంగం, వదనే, వచనేచ, దృష్ట్వా, శ్రుత్వాచ, వదనేదృష్ట్వా వచనేశ్రుత్వా ఇతి యథాక్రమ మన్వయో ద్వ్యర్థాసంఖ్యాలంకారః. తదనంతర మేవ శూర్పణఖయా తత్సమీపం గత్వా ప్రత్యక్షం స్వానుభవంగం ప్రదర్శ్య శ్రీరామలక్ష్మణకథా యాః కథితత్వా దితిభావః. వచన ఇత్యత్ర ఆపాదానే వక్తవ్యేఽప్యధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, రామలక్ష్మణౌ, జిఘృక్షుః గ్రహీతు మిచ్ఛుస్సన్, గ్రహేస్సన్నన్తా దుప్రత్యయః, చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాః శాఖాః వ్యూహాః విభాగాః యస్య తత్తథోక్తం, స్వయంచతుర్దశసహస్రసంఖ్యకరాక్షసాధిపతిత్వా దేకైకసహస్రకల్పితైకైకవ్యూహ మిత్యర్థః, అతఏవ చతుర్దశాధ్యక్షైః చతుర్దశసంఖ్యాకనేనానాయకైః రక్షితం పరిపాలితం, ఏకైకవ్యూహ స్యైకైకనాయకేన భావ్యత్వా దితి భావః, రక్షోబలం రాక్షససైన్యం, ప్రేషయామాస ప్రహితవాన్. ౪౨

అథేతి. అథానంతరం దాశరథిః శ్రీరామః అపసర్పభూతయా చారసమావస్థాం ప్రాప్తయేత్యర్థః, ని. 'అపసర్ప శ్చరః స్పృశః, యుష్మత్తో ష్మదాదేశే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిష్వి' తిచామరః, శూర్పణఖయా దర్శితా నివేదితా సరణి ర్మార్గో యస్య తం, అతఏవ ఉపసర్పంతం సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛంతం, రక్షోగణం రాక్షససైన్యం, నిరీక్ష్య. మంథనా త్పూర్వ మరణి రగ్నినిర్మంథనదార్వివ, ని. 'యూపాగ్రం తర్క నిర్మంథ్య దారుణి త్వరణి ర్ద్వయో' రిత్యమరః, అనావిష్కృతః అప్రకటితః తేజఃప్రసరః ప్రభావస్ఫూర్తి రనలప్రకాశశ్చ యస్యసః, నిర్మంథనదారుణ్యగ్నిపన్నిగూఢప్రతాప ఇత్యర్థః, శ్లేష సంకీర్త్యేయ ముపమా. ని. 'తేజోఽనలే ప్రభావేఽగ్నిజ్యోతిర్వ్యర్చిషిరేతసీ'తి వైజయంతీ, లక్ష్మణం, సీతారక్షణే, ఆదిశ్యాజ్ఞాప్య, స్వయ మసమాయళూరత్వా త్తాదృక్సంకటే వధూనాం రక్షణీయత్వా చ్చేతిభావః, తథావిధం తా

---

1 సహస్రసంఖ్యాః. 2 భూతయాతయా. 3 నిదర్శిత. 4 అరణిమివ. 5 ప్రాక్.

తేజః[1]ప్రసరస్సీతారక్షణే లక్ష్మణమాదిశ్య యాతుధానవధం తథావిధ
[2]మకరోత్. ౪౩

[3](యథా) తపోధననిధనకరం కరనికురుంబ మిదంపరుషభాషణ
స్పృహయాళుతాలుజాత మిదం పరదార[4]నిరీక్షణనిరపత్రపంనేత్రబృంద
మిదం [5](తాపసావసథచారణచతురం చరణయుగళమిద) మితినిశితతర
నిజ[6]శరశకలితనిశిచరశరీరావయవా నాహృత్యాహృత్య ప్రత్యుటజం

దృక్సంకారం, యాతుధానవధం రాక్షససంహారం, అకరోత్, ని. 'యాతుధానాః పుణ్యా
జన' ఇత్యమరః. ౪౩

ఆ. కీదృగ్విధంరాక్షసవధ మకరో దిత్యత ఆహ—యథేతి.యథా యేనప్రకా
రేణ, ఇద మేతత్, తప'ధననిధనం మునిహింసాం కరోతీతి తథోక్తం కరనికురుంబం
హస్తకదంబకం, ని. 'నికురుంబంకదంబక' మిత్యమరః, ఇదం, పరుషభాషణాయ కథో
రపచనాయ, స్పృహయాళు స్పృహావత్,స్పృహయతే రదంతా చ్ఛురాదినిచి 'స్పృ
హిగృహీ'త్యాదినా ఆళు చ్ప్రత్యయః, అతోలోపస్య స్థానివత్త్వాన్న లఘూపధగుణః.
తాలుజాతం కాతుదనిచయః, ని. 'తాలు తు కాతుద' మిత్యమరః. ఇదం, పరదారాణాం
పరస్త్రీణాం నిరీక్షణే సస్పృహావలోకనే నిరపత్రపం నిర్లజ్జం, ని. [illegible]పత్ర
పాఽన్యత' ఇత్యమరః. నేత్రబృందం నయనసమూహః, ఇదం, తాపసావసథేషు తపస్వి
నివాసేషు చారణే సంచారే చతురం నిపుణం, చరణయుగళ, మిత్యేవంప్రకారేణ, నిశి
తతరై రతితీక్ష్ణై ర్నిజశరై స్స్వకీయబాణై శ్శకలితాని ఖండితాని యాని నిశిచరశరీ
రాణి రాక్షస కళేబరాణి తేషాం మవయవాన్ పూర్వోక్తకర్ణప్రభృతీ న్యంగాన్యాహృ
త్యాహృత్య వీప్సాయాం ద్విర్వచనం, ప్రత్యుటజం ప్రతిపర్ణశాలం, 'అవ్యయం విభక్తి'
త్యాదినా వీప్సాయా మవ్యయీభావః, ని. 'పర్ణశాలోటజోఽస్త్రియా' మిత్యమరః,
ప్రదర్శయద్భిః ప్రత్యక్షీ కుర్వద్భిః, తేషాం మానందార్థ మితి భావః. వ్యంజకాభావా
ద్గమ్యోత్ప్రేక్షా, తపోధనానాధ్వశుద్ధిం ఆశ్రమమార్గశోధనం, విదధ్వం రాక్షసశవభక్ష
ణేన కురుధ్వమిత్యేవంరూపాత్, గృధ్రరాజస్య జటాయుషో నిదేశా దాజ్ఞావచనా
దితి హేతూత్ప్రేక్షా, అన్యోదేశో దేశాంతరం తస్మాత్, తద్విషయేభ్య ఇత్యర్థః,
'సుప్సుపే'తి సమాసః. ని. 'నీవృజ్జనపదా దేశవిషయా' ఇత్యమరః ఆపతద్భి రాగచ్ఛ

---

1 ప్రసరం. 2 అతనుత. 3 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 4 నికురుంబ. 5 ఏతన్నాస్తి
క్వచిత్. 6 శరశతశకలిత.

ప్రదర్శయద్భి స్తపోధనాధ్వరోద్ధిం విదధ్వ మితిగృధ్రరాజనిదేశా దివ దేశాంతరాదాపతద్భిః కంకకాకప్రాచీకప్రాయైః పతద్భి రనవకాశమభూ దాకాశమ్. ౪౪

[1]తతో నిర్వృత్తశిరసి త్రిశిరసి విస్రగంధినా శరీరస్రుతవసా స్రోతసా

ద్భిః, కంకకాకప్రాచీకప్రాయైగి కంకాః లోహపృష్ఠాపరనామకాః పక్షీవిశేషాః. ని. 'లోహపృష్ఠ స్తు కంక స్స్యా' దిత్యమరః, 'కంకో గృధ్రో లోహపృష్ఠ' ఇతి వైజయంతీచ, కాకాః ధ్వాంక్షాః ప్రాచీకాః మాంసభుజః పక్షీవిశేషాః తత్ప్రాయైః తదూ యిష్టైః తద్రూపైర్వా. ని. 'ప్రాయోభూయోమృత్యుతుల్య బాహుళ్యానశనేషు చే' త్యేకాక్షరః, ప్రాచీకశబ్దః పక్షీవాచకో నిఘంట్వంతరేషు మృగ్యః, యద్వా. ని. ప్రాచి కోలూక పిపీలికే'తి స్త్రీలింగవిశేషేఽభ్యమరః. తత్ర మధుమక్షీకాః ప్రాచీకా ఇతి తద్వ్యాఖ్యాతారః, తదా కంకకాకాః ప్రాచీకా ఇవ నీరంధ్రత్వసామ్యా త్తత్ప్రాయైస్తత్సదృశైః, పక్షిభిరండజైః, ని. 'పతత్రిపత్త్రిపతగపతత్పత్త్రరథాండజా' ఇత్యమరః, ఆకాశ మంతరిక్షం, ఆనవకాశ మవకాశరహితం, నీరంధ్రమితి యావత్, అభూత్, తథావిధం భూతుధానవధ మకరో దితి సంబంధః. ౪౪

తతశ్చ తే రాక్షసబలవధానంతరం, త్రిశిరసి త్రిశిరోనామ రాక్షససేనా నాయకే, నిర్వృత్తం రామబాణచ్ఛిన్నం, శిరో యస్య తస్మిన్ తథోక్తే సతి, తథా దూషణే - దూషణాఖ్య నేశాధిపతౌ, ప్రేత్య మృత్వాపి, జీవద్దశాయాం కిం వక్తవ్య మితిభావః. విస్రగంధోఽస్యాస్తీతి విస్రగంధినా - ఆనుగంధినా, ని. 'విస్రం స్యా ద్గామగంధియ' దిత్యమరః, 'అత ఇని ఠనా' వితి మత్వర్థీయ ఇని ప్రత్యయః. అథవా విస్ర మామగంధి యస్తు తస్యేవ గంధో యస్య తత్తథోక్తేనేత్యుపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః ఉపమాయా స్వేతి గంధస్యేకారోఽన్తాదేశః. శరీరాత్ - శరవిదళిత నిజ గాత్రాత్, స్రుతేన - స్రవతా, వసాస్రోతసా మేదఃప్రవాహేన, ని. 'మృన్మేదస్తు వపా

సర్వత్రశేషు ప్రాచీకప్రాయైరితి చకారోత్తరదీర్ఘహ్రస్వాంతపాఠోదృశ్యతే, స చాసాధు రితి 'ప్రాచిలోలూకపిపీలికే'తి స్త్రీలింగశేషామరటీకాయాం ''ప్రాచతి 'అచగతౌ' ణ్వుల్, వనమక్షీకేతి ముకుటః పక్షిభేద ఇతిస్వామీ'' ఇతి ప్రక్రియార్థ యోః ప్రదర్శనాత్ ప్రాచీకప్రాయై రితి చకారోత్తరహ్రస్వేకారదీర్ఘాంతపాఠ ఏవ సాధు రితి భాతి.

1తత్ర.

ప్రేత్యాపి క్రియమాణాశ్రమదూషణే దూషణే చ రోషభీషణవీక్షణ
ఖరః ఖరో రాఘవ మాహవాయాహ్వయత. ౪౫

తత్ర విపశ్చిద్బిరప్యనిశ్చీయమానజయాపజయ [1]మనిమిషై రప్య
ననుసంధీయమానశరసంధానమోక్ష మభూ దభూతపూర్వం ద్వంద్వ
యుద్ధమ్. ౪౬

పసే' త్యమరః, క్రియమాణ మాశ్రమమూషణం తపోవనబిభత్సయేన తస్మిన్, తథో క్తే. తస్మిన్నపి నిహతే స తీత్యర్థః, రోషభీషణాభ్యాం క్రోధావేశభయంకరాభ్యాం వీక్షణాభ్యాం నేత్రాభ్యాం ఖర స్తీక్ష్ణః, దుర్దర్శ ఇ త్యర్థః, ని. 'తిగ్మ తీక్ష్ణం ఖరం తద్వ' దిత్యమరః, ఖరో రాక్షసః, ఆహవాయ ఆహవార్థం, యోద్ధమిత్యర్థః, రాఘు వం - శ్రీరామ మాహ్వాయత - స్పర్ధయాహూతవాన్, నిహతై శ్చౌ రాక్షసైః కా శ్లాఘా మాం జిత్వా ఖలు తవకృతకృత్య లేత్యాత్మనోఽసహాయశూరత్వగర్వా దాకారితవాని త్యర్థః, వ్యాయతే ర్లుఙి 'స్పర్ధాయా మాఙ' ఇత్యాత్మనేపదమ్, 'లిపి సిచి వ్యాశ్చ' 'ఆత్మనేపదే ష్వన్యతరస్యా' మితి చ్లే రఙాదేశః. తత్రాయం పరమార్థ స్ఫురతి. తత్ప్రకార మే వాహ — శ్రీరామోఽయం సాక్షా ద్విష్ణ్వవతారః, తదేతేన నిహతానాం - నిశ్చితానను పరమపదప్రాప్తిః. ఏవంచసత్యేతావతో రాక్షసా న్నిహ త్య హతశేష మేక మముం కిం హనిష్యామీతి యద్యుపేక్షేత తర్హి తదేత న్మహా నిష్టం స్యాత్. తస్మాత్. 'ఆహూతో న నివర్తేత ద్యూతా దపి రణా దపి'తి క్షత్రి యధర్మత్వే నాహ్వానే సతి పున ర్న నివర్తేత తథాచ ఋమేష్టసిద్ధి స్స్యా దితి మత్వా హూతవానితి. ౪౫

తత్రేతి. తత్ర - తస్మిన్ సమయే, విపశ్చిత్తో - విద్వాంసః, సందిగ్ధార్థనిర్ధారకా ఇతి యావత్. తైరపి, కిముతాన్యై రితి భావః. అనిశ్చీయమానా అనిర్ధార్యమాణౌ జయాపజయౌ అన్యతరవిషయౌ యస్మిన్ తత్తథోక్తం ఆన్యోన్యం తుల్యబలతయా నిర్ధారితు మశక్యత్వాదితి భావః, న విద్యతే నిమేషో యేషాం తై రనిమిషైః సురై రితి యావత్. ని. 'సురమత్స్యా వనిమిషా' వి త్యమరః. తైరపి కిముతాన్యైస్సనిమిషై రితి భావః అనను సంధీయమానా వనిభావ్యమానా శరాణాం రామఖరబాణానాం సంధాన మోక్షౌ మార్వీ యోజనవిసర్గా యస్మిన్ తత్తథోక్తం తథా క్షిప్రహస్తత్వా దితి భా వః. పూర్వం భూతం భూతపూర్వం సుప్సుపేతి సమాసః, తతో నఞ్ సమాసః, నిరు

---

1 అనిమేషైః.

[1]తతః ఖరో గృహీతకోదండ †స్సకృ దనుభూయమాన నమనో న్నమనాయాస స్సమరసమాపన [2]చతురం చతురాననాస్త్ర [3]సంధాన దశార్హం దాశార్హ శరాసనం గ్రాహయితుకామ ఇవ రామహస్తా

పమ మిత్యర్థః, ద్వంద్వ స్యాసహాయకారయో ర్యుద్ధం ద్వంద్వయుద్ధమభూత్. శ్రీరామఖరయో రితి భావః. అత్ర జయపరాజయయోర్నిశ్చయసంబన్ధేఽప్యసంబంధాభిధానా త్సంబన్ధే అసంబంధరూపాతిశయోక్త్యోశ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః.

తతఇతి. తతః ద్వంద్వ యుద్ధానంతరం, గృహీతకోదండ శ్చాపపాణిః, ఖరః సకృ దేకవార మనుభూయమానః అనుభవగోచరీక్రియమాణః నమనోన్నమనాయాసః జ్యాకర్షణప్రయాసః శరసంధానమోక్షప్రయాసో వా యేన స తథోక్తస్సన్ అసకృ చ్ఛరసంధానమోక్ష ప్రయాసేఽపి క్షిప్రహస్తత్వాత్తథాభూత ఇవ ప్రతీయమాన ఇతి వేగాతిశయోక్తిః. సమరసమాపనే రణసమాప్తికరణే, చతురం - నిపుణం, క్షిప్రమేవ రిపుమారకత్వా దితి భావః, చతురాననాస్త్ర సంధాన దశార్హం బ్రహ్మాస్త్రసంధానక్రియాయోగ్యం, తేనైవ స్వశిరస్ఛే ద్యమానత్వా దితి భావః. దశార్హస్య సంబంధి దాశార్హం వైష్ణవం, పూర్వ మగస్త్య దత్తం శరాసనం చాపం, గ్రాహయితుం గ్రహణం కారయితుం, కామో యస్యసతథోక్త ఇవేతి ఫలోత్ప్రేక్షా, రామేణేతి శేషః. ఉత్తరత్ర తస్యైవ గ్రహీష్యమాణత్వా దితి భావః. గ్రహేర్ణిజ్ఞా, త్తుముక్, తతః 'తుంకామమనసో రపీ' తిత్తుమనోమకారలోపః, రామహస్తా త్సకాశా త్సాక్షిక్తం, పురాతనం, పూర్వభృత మిత్యర్థః, 'సాయంచిర' మిత్యాదినా ట్యుల్ప్రత్యయ స్తుడాగమ శ్చ, చాపం, శరై, రపజహార, ఆపహృతవాక్, నిజహస్తలాఘవం ప్రదర్శయక్

---

†'అసకృదనుభూయమాననమనోన్నమనాయాస'మితి ద్వితీయాంతపాఠేదాశార్హ శరాసనస్య విశేషణమిదం. 'అనుభూయమానే' త్యత్ర 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వే' త్యనేన వర్తమానసమీపే భవిష్యతి కర్మణి లట శ్మానచ్. అసకృదాకర్షణసహత్వరూపదార్ఢ్యం ద్యోతయ దేతద్విశేషణ ముత్ప్రేక్షాం ద్రఢయతి. కించ 'ఖరగృహీతకోదండ దండోఽసకృదనుభూయమాననమనోన్నమనాయాస' ఇతిపాఠే ఖరసమ్బంధి కోదండదండస్యైవ శ్రీరామేణ ధనురంతరస్య గ్రహణేప్రయోజకత్వం. తచ్చ ఋజితి యుద్ధసమాపన ద్వారా స్వకీయనమనోన్నమనాయాసపరిహారార్థం భవేదితి భావో వర్ణనీయః.

1 తత్ర 2 చతుర. 3 సంధానార్హా.

త్వాక్షిక్తసం చాపం శరైరపజహార. ౪౭

సోఽపి కోపపావకేన యావకితాననః కుంభసంభవదత్తం ధనురాదత్త. ౪౮

ప. ఖరపరుషిశరాసనే గృహీతే ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ తేన,
ఖరరఘువరయోరణంసమాప్తం ఖరనఖరాయుధయోరివక్షణేన.

శ్రీరామచాపం ముష్టిప్రదేశే అఖండయదిత్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణే 'తతోఽస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః, ఖరశ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ హస్తలాఘవ' మితి. ౪౭

సోఽపీతి. సః శ్రీరామోఽపి, కోపపావకేన చాపఖండనజనితకోపాగ్నినా, యావకవత్ కృతం యావకితం, కోణీకృత మిత్యర్థః, తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః, తదాననం యస్య సః తథోక్తస్సన్ కుంభసంభవదత్త మగస్త్యమునిదత్తం, ధనుర్వైష్ణవం చాపం, ఆదత్తగృహీతవాన్. ని. 'అగస్త్యో కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. ౪౮

ఖరేతి. ఖరకిరణాన్వయ శేఖరేణ సూర్యవంశావతంసేన, యద్వా, ఖరకిరణాన్వయానాం సూర్యవంశజన్యరాజన్యానాం, శేఖరేణ శిఖామణినా, ని. 'శిఖా స్యాత్పీడ శేఖరా' ఇత్యమరః, తేన శ్రీరామేణ, ఖరాణి దృఢాని నిబిడాని పరూంషి పర్వాణి యస్య తస్మిన్ దుష్పిధర్షణ ఇత్యర్థః. ని. 'గ్రంథీర్నా పర్వపరుషీ' ఇత్యమరః. శరాసనే వైష్ణవధనుషి, గృహీతే స్వీకృతేసతి, ఖరరఘువరయోః ఖరాసురశ్రీరామయోః, ఖరనఖరాయుధయోః రాసభసింహయోరివ, ని. 'రాసభా గర్దభాఃకరా' ఇత్యమరః, క్షణేనాల్పకాలేన,రణం సమరం. ని. 'ఆస్క్రిద్యూం సమరాసికరణా' ఇత్యమరః. సమాప్తం, అభూదితిశేషః. గర్దభసింహయోర్యావదంతరం తావదంతరం ఖరరాఘవయోరపీ త్యుపమార్థః, శ్రీరామేణ వైష్ణవధనుర్గృహీత్వా తత్రేంద్రదత్తమహాస్త్రసంధానేన క్షిప్రమేవ ఖరవధోఽపి కృత ఇత్యర్థః సచప్రకృతిః ప్రకృత్యైవ స్వార్థేణ గవ్యతఇతి పర్యాయోక్త మిత్యవయవ సంసృజ్యతే. ఇంద్రశరేణ ఖరవధే శ్రీరామయణవచనమ్ 'ధనుర్ధృత్వా వరుషతా సురశ్రేష్ఠేన ధీమతా, సంధత్తే చ సధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి. స వృత్ర ఇవ వజ్రేణ ఘోరేణ సమచిర్యథా, బలాత్ వేంద్రకిరవో సిపాత వసుధాతలం. కేచిత్తు 'ఖరనఖరాయుధయోర్వేత్యత్ర, ని. 'కక్కట శ్చరణాయుధ' ఇత్యభిధానాత్, కిష్టనఖకక్కటయోరితి కథయంతి, తదత్యంతాదరణీయం. శ్రీరామే పీనోరుమాంసదోష్ప్రకరంగాది త్యేవమ్. ౪౯

---

1 పావకయావకితాననః.

ఖరవధపరిశుద్ధే దండకారణ్యభాగే
మునిభి రభిహితానా మాశిషాం తాదృశీనామ్,
స్వయమచరమపాత్రం సైవ్యగుణ్యై ర్మంథరాఽభూ
త్తదను మనుకులేందు స్సానుజ శ్శౌర్యరాశిః. ౫౦

తథాహి.—ప్రాజ్మంథరేతి మహిషీతి వరద్వయీతి
ధర్మవ్యయవ్యథితభూపతిభారతీతి,

ఖరేతి. దండకారణ్యభాగే దండకావనప్రదేశే, ఖరవధేన ఖరాసురసంహారేణ పరిశుద్ధే పరిపూరితే, నిర్బాధే సతీ త్యర్థః.అతఏవ మునిభి స్తద్విషయవాసిభిః తాపసై, రభిహితానా నిర్బాధస్థితిలాభజనితానందాతిరేకేణోక్తానాం, తాదృశీనాం తథావిధానా, మమోఘానా మిత్యర్థః, ఆశిషాం స్వస్తివచసాం. ని. 'స్వస్త్యాశీ ర్మేమపుణ్యాదా' విత్యమరః, మంథరాకైకేయీదాసీ. సైవ్యస్యకీయైస్సుగుణై, కైకేయీమర్మంత్రబోధన శ్రీరామరాజ్యాభిషేకవిఘాతకత్వవనవాసప్రేరకత్వాదిభిః స్వయ, మచరమపాత్ర మాస్యభాజన, మభూత్ 'దైవాఽనుకూల్యే కిమనామనశివాయ ప్రపద్యతే' ఇతిన్యాయేన దైవానుకూల్యే ఆగుణ మపి సగుణం భవతి, యతో విరుద్ధాచరణతత్పరాఽపి మంథరా మున్యాశీర్వాదానా మపాత్రం నాభూత్. కింతు ప్రథమపాత్ర మిత్యేవ చ్చిత్ర మిత్యర్థః, తస్యా ఏవోక్తరిత్యాముని రోధరాక్షసనాశనిదానత్వా దితి భావః. సి 'యోగ్యభాజనయోగి పాత్ర' మిత్యమరః, తదను తదనంతరం, శౌర్యరాశి రతిశౌర్యశాలీత్యర్థః, సానుజ స్సలక్ష్మణః, మనుకులేందురై వపస్వశమనుసంతానార్థకరః, శ్రీరామ సైవ్యగుణై శ్శౌర్యాచార్యమునిజనితోమంకరత్వాదిభి శ్చరమపాత్ర మభూ దితి సంబంధః. మంథరామూలేనాయం సమాగత్యాస్మాకం నిసుపద్రవం చకారేతి సానందం మునయః శ్రీరామ స్యాశిషం ప్రయుంజతే స్మేత్యర్థః, అత్ర శౌర్యరాశిరితి శౌర్యతద్వతో రభేదోక్తే ర్భేదే ఆభేదరూపాతిశయోక్తిః. తథా మంథరాయా అచరమపాత్రత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిరిత్యన యోస్సంసృష్టిః. ౫౦

నను సాక్షా ద్రాక్షసమంతారం సకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరామం విహాయ అమాన్యాయాఽ మంథరాయాఽ కథం మునిజనాశీర్వాదాచరమపాత్రత్వమితి కవిరాశంక్యాహ తావద్రాక్షససంహార ఏవేయం మూలం కింతు త్రిలోకకంటకరావణాదిసంహారే ఒపిచేతి మనసి కృత్వాతద్యుక్త మేవేత్యాహ—తథాహీతి.త దేవవివృణోతి—ప్రాగితి.

కాకుత్స్థకాననకథేతి చ సంతి సంజ్ఞాః
† పౌలస్త్య [1]హీనభువనత్రయభాగ్యపజ్ఞ్యాః. ౫౧

గ. అథ శూర్పణఖా లంకాపుర మపి జనస్థాన మివ విజనస్థానం కాకుత్స్థేన కారయితుం దశకంధోపకంఠే కృత్యేవ నిపత్య రామ

ప్రాక్పృథమం, మంథరేతి, తతః మహిషీశ్చైకే యాంతి, తదను వరద్వయా పూర్వదత్త వరద్వయ మితి, అనంతరం, ధర్మవ్యయవ్యథితస్య ధర్మచ్యుతినిపీడితస్యభూపతే ర్దశరథస్య భారతీ రామవనవాసప్రేరకవాక్య మితి, కాకుత్స్థకాననకథా శ్రీరామవనవాసవార్తేతి చ, ఏవం పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరప్రేరకత్వేన ప్రసిద్ధా మంథరాదయ ఇత్యర్థః. పౌలస్త్యేన లోక కంటకేన రావణేన హీనం రహితం యద్భువనత్రయం త్రైలోక్యం తస్య భాగ్యపజ్ఞ్యాః నిర్బాధస్థితి హేతుభూతభాగధేయ శ్రేణ్యాః, సంజ్ఞాః నామధేయాని, వర్తంతే, అతో మంథరాయా ఆదరమపాత్రత్వం యుక్త మితి భావః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౫౧

అ. అథ శూర్పణఖాయా లంకాగమనవృత్తాంత మాహ—అథేతి. అథాక్షరప్రముఖరాక్షససంహారానంతరం, శూర్పణఖా, లంకాపురం రావణరాజధానీమపి, జనస్థానం ఖరాసురదేశ మివ, విజనం జనరహితం స్థానం యస్యేతత్తథోక్తం, శూన్యమిత్యర్థః, కాకుత్స్థేన శ్రీరామేణ, కారయితుం, విధ్వంసయితు మిచ్ఛేత్యర్థః, అత ఏవ ఘటాల్పే ఋగమ్యోపమేయాంగేన సంకీర్ణా. సీతాహరణోపదేశాదినా తథా భావయిష్యమాణత్వా దితిభావః. కరోతే ర్ణ్యంతాత్తుముక్, 'హృక్రోరన్యతరస్యా'మిత్యణికర్తుః కర్మత్వవికల్పా 'త్కృకరణయో స్తృతీయే'తి తృతీయా. దశకంధోపకంఠే రావణసమీపే, కృత్యేవ మారణాధిదేవతేవ, ని. 'కృత్యా క్రియాదేవతయో స్త్రీషు భేద్యే ధనాదిభి' రిత్యమరః 'కృఞశ్చే'తిచకారాత్ క్యప్. నిపత్య భువిపతిత్వా, రామలక్ష్మణయో ర్యాథాతథ్యంయథా తథాభావ మనతిక్రమ్య యథాతథం యథాస్వరూప మితి యావత్.ని.'యథార్థంతు యథాతథ'మిత్యమరః. యథార్థేఽవ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావశ్చే'తి నపుంసకత్వమ్. 'హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే'తిహ్రస్వత్వం, తస్య

---

† పౌలస్త్యభీతభువనత్రయేతిపాఠస్తుసాధుః. పౌలస్త్యహీనేతిపాఠేతు తదానీం హైన్యాభావాదాశంసాయాం భూతవచ్చేతిభవిష్యదర్థే భూతవత్వాత్క్యాయాః కల్పనీయః యద్వా పౌలస్త్యేనహీనంరావణహేతు కాపకర్ష వద్యద్భువనత్రయమితిసంబంధః.

1 ఖీఙ.

లక్ష్మణయో ర్యాథాతథ్యం వై దేహ్యో దేహసౌందర్యం ఖరప్రముఖైస్సాక మనీకస్య చతుర్దశసహస్ర [1]సంఖ్యాకస్య పంచత్వాకరణ కారణభూతా మాత్మావజ్ఞాంచ విజ్ఞాపయామాస. ౫౨

ప. స దండకాయాం కృతదండకాయాం
స్వసార మేనాం ప్రథితస్వసారః,
నిశామ్య రామస్య నిశమ్య వృత్తం

భావః యాథాతథ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వా ద్భావే ష్యఞ్ ప్రత్యయః. జిత్వా దాదివృద్ధిః, 'దీర్ఘ బాహు ర్విశాలాక్ష శ్చీరకృష్ణాజినాంబరః, కందర్పసమరూప శ్చ రామో దశరథా త్మజ' ఇత్యాదిరామలక్ష్మణతత్వస్వరూప మిత్యర్థః. తథా వై దేహ్యో దేహసౌందర్య మన్యూనానతిరిక్తావయవసన్నివేశ ప్రయుక్తజగన్మోహన దివ్యమంగళనిగ్రహరామణీయక మిత్యర్థః. తదుక్తమ్. 'అంగప్రత్యంగకానాం య స్సన్నివేశో యథోచితమ్, సంశ్లిష్ట సంధిబంధం య త్సౌందర్య మితి చోచ్యత' ఇతి. తథా ఖరప్రముఖైస్సాకం ఖరదూష ణత్రిశిరః ప్రభృతిభి స్సహ. ని. 'సాకం స త్రాసమంసహే' త్యమరః. చతురధికాని దశ చతుర్దశ సహస్రాణి యస్యాం సా తథోక్తా సంఖ్యా యస్య త తథోక్తస్య అనీకస్య రాక్షససైన్యస్య. ని. 'అనీకం తు రణేసైన్యే'ఇతి విశ్వః, పంచత్వాకరణే మరణకర్మణి కారణభూతాం కారణత్వేన పర్యవసితాం, ని. 'స్యా త్పంచత్వా కాలధర్మో దిష్టాంతః ప్రలయోత్యయః, ఆంతో నాశో ద్వయో ర్మృత్యుర్మరణం నిధనోఽస్త్రియా' మి త్యమరః, ఆత్మావజ్ఞాం కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపనిజావమాననాం చ, విజ్ఞాపయామాస విజ్ఞాపితవతీ. సీతారామ కథాకథనేన రావణస్య కామక్రోధావుద్దీపయామాసే త్యర్థః. ని. 'రీఢాఽవమాననాఽవజ్ఞే' త్యమరః. ౫౨

అ. తతో రావణః కిం కృతవా నిత్యత ఆహ—సఇతి. ప్రథితః సకలలోక ప్రఖ్యాతః స్వసారః స్వకీయభుజబలం యస్య స, తథోక్తః, ని. 'సారో బలే స్థిరాంశే చే'త్యమరః, రాక్షసనక్రనర్తి రాక్షససార్వభౌమస్య రావణః, దండకాయాం దండ కారణ్యే, కృతో లక్ష్మణేన విరచితోదండః కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపశాసనం యస్యసః తథోక్తః. కాయో దేవహో యస్యాస్తా మితి బహువ్రీహిః. ని. 'దండోఽస్త్రీ శాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుడేఽపి చ, మర్యాదాయాం సైన్యభేద' ఇతి వైజయంతీ. 'కాయో దేహగళీబపుంసో' రిత్యమరః. ఏనాంస్వసారం భగినీం శూర్పణఖాం, నిశామ్య

---

1 సంఖ్యస్య.

చక్రే రుషం రాక్షసచక్రవర్తీ. ౪౩

గ. తతః ప్రస్థాప్య జనస్థానే రాక్షసానష్ట [1]నష్టనీతి రయం తాటకేయమాటకమృగం పురస్కృత్య [2]సీతాహ్వాయాంహరిణీం గ్రహీతుం తస్యావసథ మాససాద. ౪౪

మారీచోఽప్యాకర్ణితరావణ[3]మతః ప్రయత్నశైతైరప్యనివార్య

దృష్ట్వా, 'శమోఽదర్శన'ఇత్యనేన శామ్యతే ర్దర్శనార్థే అమిత్వా ద్ధిస్వాదేశాభావః. తథా రామస్యవృత్తం పూర్వోక్త మాచరితం. నిశమ్య శ్రుత్వా, తన్ముఖాదేవేతిశేషః. ని. 'నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపీ'తి భట్టమల్లః, అత్ర నిశామ్యతే రిదం రూప మన్యథా నిశమయేత్యేవస్యాత్. అతనివామా వామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదా' దితి. రుషంచక్రే, మత్పరాక్రమానభిజ్ఞతయా వనగోచరోఽయం రామః కియత్కార్యం కృతవానితి చుక్రోపేత్యర్థః. వృత్త ముపజాతిః. ౪౩

తతఇతి. తతః రోషానంతరం, జనస్థానే ఖరాలయే, ఆప్తరాక్షసాన్, స్థాపయిత్వా తత్పరిపాలనార్థం ప్రేషయిత్వా, నష్టనీతి ర్హతనయః, అమార్గవర్తీత్యర్థః. ఆయంరావణః, తాటకాయాః అపత్యంతాటకేయోమారీచః 'స్త్రీభ్యోఢక్'ఇతి ఢక్ప్రత్యయాదేశః. తద్రూపో హాటకమృగః మాయాకల్పితహిరణ్మయమృగః. ని. 'హిరణ్యంహేమహాటక' మిత్యమరః, హాటకస్య హాటకమయో వా మృగో హాటకమృగ ఇతి విగ్రహః షష్ఠ్యా విషక్షితార్థలాభే సతి మయడాదివిగ్రహణాభావేఽప్యదోషః. తం, పురస్కృత్య పురోధాయ, సీతాహ్వాయాం సీతాభిధానాం, హరిణీం మృగీం, గ్రహీతుం విచార్యేతిశేషః. యథా లోకే లుబ్ధకః కంచన మృగం పురస్కృత్య వనం గత్వా తద్విప్రలబ్ధం మృగాంతరం గ్రహీతు మిచ్ఛతి తద్వదిత్యర్థః. తస్య మారీచస్యావసథం స్థానం, ఆససాద ఆవివేశ, ని. 'స్థానావసథవాస్తు చే'త్యమరః, అత్రైవం జనస్థానం ప్రతిరాక్షసప్రేరణం సీతాపహరణా త్పూర్వ ముక్తం. శ్రీరామాయణే తు తదనంతర మిత్యేవం పౌర్వాపర్య విపర్యయనిబంధనో నిరోధః పురాణాంతరా త్సమాధేయః, 'తాటకేయమాటక మృగ' మిత్యత్ర రూపకశంకా నకార్యా. తస్యారోపహేతుకత్వాత్. మారీచే తు మాటకమృగత్వస్యాగమసిద్ధే రనారోప్యమాణత్వా దితి. ౪౪

మారీచఇతి. మారీచోఽప్యాకర్ణితం శ్రుతం, రావణస్య మతం సీతాపహరణరూపం చికీర్షితం యేన స తథోక్త స్సన్, తస్మిన్ రావణేప్రయత్నశైతైరపి 'అపి రామో న సంక్రుద్ధః కుర్యా ల్లోకా నరాక్షసాన్, ఆపిలే జీవితాంతాయ నోత్సహ్యా జనకా

---

1 నష్టమతిః. 2 సీతాహ్వాం. 3 మతిః.

మానే [1]తస్మిన్ సుబాహుమేవ బహునున్యమానో గత్యంతరాభావా
త్తదభ్యర్థనా మంగీకృత్య జాతరూపమయ మృగరూపం గృహీత్వా సీ
తాం వంచయితుం పంచవటీ [2]మగాదాత. ౫౫

దశముఖోఽపిజలధరపథస్థాపితరథఃదాశరథివిఘటనేకృతాస్థస్తస్థౌ.
ప. విపిన మవజగాహే రాక్షసానాం కరోటీ
రసకృ దసకృదావి ర్బభ్వ మాలోక్య శోచన్,

త్మజా' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తబహుప్రయత్నైర్నిర్వర్తిత, అనివార్యమానే నివార
యితు మశక్యే సతి, తద్వినాశకాలస్య ప్రత్యాసన్నత్వా దితి భావః, సుబాహుం సుబా
హునామానం,స్వభ్రాతర మేవయోహి విశ్వామిత్రాధ్వరే శ్రీరామేణనిహత ఇతి భావః,
బహు భూయిష్ఠం, మన్యమానః, సుబాహువ త్పూర్వ మేవ ఆత్మనో మరణే ఇదానీ
మేతాదృశ నిర్బంధో న స్యాత్, అతః స ఏవ ధన్య ఇత్యవబుధ్యమాన స్స న్నిత్యర్థః,
గత్యంతరాభావా త్తద్విపరీతబుద్ధి నివర్తనే ఆత్మవిమోచనే వాఽపాయాంతరాభావాత్,
ని. 'జేషోపాయగమే గతి'రితి వైజయంతీ. ఆభ్యర్థనా, మంగీకృత్య, తతః, జాతరూప
మయః కాంచనవికారః వికారార్థేమయట్, యోమృగస్తద్రూపం తదాకారం, గృహీ
త్వా స్వీకృత్య, రాక్షసానాం కామరూపత్వాన్మాయాకనకమృగభూమికాం భృత్వే
త్యర్థః, ని. 'చామీకరం జాతరూపం మహారజతకాంచనే' ఇత్యమరః, సీతాం, పంచయి
తుం ప్రలోభయితుం, పంచవటీ, మగాదాత ఆనేపత, ప్రవివేశేత్యర్థః, పంచవటీ
వ్యాఖ్యాతా. ౫౫

దశముఖఇతి. దశముఖో రావణశ్చ, జలధరాణాం మేఘానాం పంథాః జలధ
రపథః అంతరిక్షం 'ఋక్పూ'రిత్యాదినా సమాసాంతోఽకారప్రత్యయః. ని. 'తారాప
థోఽంతరిక్షంచే'త్యమరశేషః, తత్ర స్థాపితో నిక్షిప్తో రథో యేన స తథోక్తః, నిజక
పటాప్రకాశార్థ మితి భావః. దాశరథివిఘటనే రామలక్ష్మణవియోజనే, కృతాస్థో విహి
తాదరః, తదేకాగ్రచిత్త స్సన్నిత్యర్థః, తస్థౌ స్థితవాన్. ౫౬

విపినమితి. ఆథానంతర, మేమ, న్యంకుః కనకమృగరూపోమారీచః, ని. 'న్యంకు
ర్మురుషలస్థాయాం శిష్యే మీనే మునౌమృగ'ఇతి నానార్థ రత్నమాలా, 'కృష్ణసారరురు
న్యంకురంకుశంబరరోహితా' ఇత్యమరశ్చ, రాక్షసానాం ఖరాదీనాం కరోటీః శిరోస్థీని
కపాలానీతియావత్. ని 'శిరోస్థీని కరోటి స్త్రీ'త్యమరః. అసకృ దసకృత్ పునఃపున్య
బహువార మిత్యర్థః, పీప్సాయాం ద్విర్భావః, ఆవిర్భావం ప్రాదుర్భవదిత్యర్థం జలం యథా

---

1 తస్మిన్ రామాయణే. 2 అపగాదాత.

కృతరుచి రివ వర్త్మ న్యంకుశానాం కుశానాం
పథికచరణలావిన్యంకురే న్యంకురేషుః. ౫౭
తదను జనకపుత్ర్యాశ్చయా [1]తం జిఘృక్షు
ర్హరిణ మనుజగామో చాప మాదాయ రామః,
సమయ ఇతిచ భేజే [2]వక్త్రి మాతత్య మృత్యుః

తథా, ని. 'బాష్పోఽశ్రు ణ్యముధూమయో' రితి వైజయంతీ ఆలోక్యదృష్ట్వా,శోచ్ మోకష్టం జనస్థానవాసినా రామేణాఖలు నివాతా స్సర్వేఽపి బాంధవా స్త దేషామిమాః కరోట్యుః పరిలుఠంత్యో దృశ్యంతే స్వాత్మనోఽపి అస్మిన్ దేశే మరణం నిశ్చిత మితి మనసి విషీదం త్యన్నిత్యర్థః. తథా వర్త్మని విపినమార్గే, అంకుశానాం సైతిక్యసామ్యా త్తృణిప్రాయాణాం, ని. 'అంకుశోఽస్త్రీ సృణి ర్ద్వయో' రిత్యమరః. కుశానాం దర్భా ణాం, సంబంధీని. ని. అస్త్రీకుశం కుథో దర్భ' ఇత్యమరః. ఆతపేపథికానాంపాంథా నాం చరణా న్పాదతలాని లునాతీతి పథికచరణలావీ, కర్మణ్యణ్, అంకురే అంకురే ష్విత్యర్థః, కృతరుచిః కృతాభిలాష ఇవ, పశ్యతాం స్వకపటాప్రకాశనార్థం మృగజాతిధర్మమనువర్తమాన ఇవేత్యర్థం. పస్తుతస్తున తథేతిభావః. విపినం పంచవటీనిక టారణ్యమ్, అవజగామో ప్రవివేశ, వైదేహ్యా విలోచనగోచరీభవితు మితిభావః మాలి నీవృత్తమ్. ౫౭

తదన్వితి. తదను మృగప్రవేశానంతరం, రామః జనకపుత్ర్యా జానక్యా యాచ్ఞ యా. 'ఆర్యపుత్రాభిరామోఽసౌ మృగో హరతిమే మనః, ఆనయైనం మహాబాహో క్రీడార్థం నో భవిష్య తీ'త్యాదిప్రార్థనయా హేతునా తం హరిణం మాయాకనకమృ గం, జిఘృక్షుః గ్రహీతు మిచ్ఛన్ సన్, గ్రహే స్సన్నంతా న్నుప్ప్రత్యయః. 'నలోకావ్య యే'త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః. చాపమాదా యానుజగామో అనుసృత్య జగామ, తథా మృత్యు రంతకశ్చ, సమయః ఆయ మేవ కలనావసర, ఇతి మత్వేతి శేషః. వక్త్రిమాతత్య వ్యాదాయ, కుశికసుత మఖాజ్ఞో విశ్వామిత్రాధ్వరసమయప్రపృత్తయుద్ధే, ని. 'సమిత్యాజిసమిద్యుధఃఇత్యమరః. భ్రిష్టం గళితం, శ్రీరామబాణేన సముద్రమధ్యే జీవత ఏవ తస్య ప్రవేశితత్వా దితి భావః. ఏనం మారీచం మాయామృగం జిఘాంసుః హంతుమిచ్ఛన్ సన్, హంతేస్సన్నంతా దుప్రత్యయః, పూర్వవత్ షష్ఠీప్రతిషేధః, భేజే,

---

1 తజ్జిఘృక్షుః.

2 'పాశమాతత్యే'తి పాశే పాశం రజ్జుం ఆతత్య తద్గ్రహణార్థం విస్తీర్యేత్యర్థః.

కుశికసుతమఖాజ్ఞో భ్రష్ట మేనం జిఘాంసుః. ౫౮
ఆకృష్య దూర ముటజా దథ [1]దర్శితాశేః
క్రవ్యాశ ఏష రఘునాథశరేణ విద్ధః,
కార్తస్వరేణ తనుతాం విజహా హతోఽస్మీ

తదంతికం ప్రాపేత్యర్థః. శ్రీరామజిఘృక్షితస్య తస్యావశ్యం భావిమరణకత్వా దితి భావః. అత్ర పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థహేతుత్వాత్కావ్యలింగభేదః. వృత్తం పూర్వవత్. ౫౮

ఆకృష్యేతి. అథానంతర మేషః పూర్వోక్తః క్రవ్యం మాంస మశ్నాతీతి క్రవ్యాశో మాయామృగరూపో మారీచః కర్మణ్యణ్, ని. 'పలలం క్రవ్య మామిష' మిత్యమరః. దర్శితా ఉత్పాదితా ఆశా గ్రహణకాంక్షా యేన స, తథోక్తస్సన్, హతస్య లభ్యవ త్పునఃపున ర్మాయయా సన్నిహితత్వా దితి భావః. శ్రీరామ, ముటజా త్పర్ణశాలాయా స్సకాశాత్, దూరం విప్రకృష్టం, ఆకృష్యోత్తరోత్తరాశోత్పాదనేన దూరం నీత్వేత్యర్థః. 'ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసీ'తి. రావణస్య కృతసంకేతస్య తథాభూతత్వా దితి భావః. అథ రఘునాథస్య శ్రీరామస్య శరేణ బాణేన, విద్ధః ప్రలోభనేన దూరాకర్షణజనితతాపాత్సంప్రహృత స్సన్, హతోఽస్మీమృతోభవా,మిత్యేవం రూపేణ రామవచసా సదృశేన రామవచోనిభేన; నిత్యసమాసత్వా దవ్యయపద విగ్రహః, ఆత ఏవ. ని. 'స్యురుత్తరపదే త్వమీ, నిభసంకాశసదృక్షప్రతీకాశోపమాదయ' ఇత్యమరః. ఆర్తస్వరేణ సహ హసీతే హాలక్ష్మణేతి దీనాక్రందనేన సాకం, ఏవం చే త్సీతా రామం ప్రతి లక్ష్మణం ప్రేషయేత్తచ్ఛూన్యే పర్ణశాలాభ్యంతరే సీతాం రావణోఽపహరేదితి కపటోపాయా దితి భావః. కార్తస్వరమయీ హిరణ్మయీ ఏణ తనుర్మృగశరీరం యస్య కార్తస్వరేణతనుస్తస్య భావస్తత్తా తాం, విజహాతత్యాజ, ని.'హిరణ్యం హేమహాటకం, రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూనద మష్టాపదోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. దీనాక్రందనపూర్వకం కృత్రిమమృగశరీరం పరిత్యజ్య పూర్వరూపం భృతవా నిత్యర్థః. తథాచ రామాయణమ్ 'మ్రియమాణస్తు మారీచో జహా తాం కృత్రిమాం తనూమ్' కృత్వా తద్వచనం రక్షోదధ్యౌ యేన తు లక్ష్మణమ్. ఇహ ప్రక్షాపయే త్సీతా తూన్యే తాం రావణో హరేత్, సంప్రాప్తకాల మాజ్ఞాయ

1 'దర్శితాంగః క్రవ్యాదవేషః' ఇతి పాఠే దర్శితాంగః ప్రదర్శితమృగదేహః, క్రవ్యం పక్వ మాంస మత్తీతి క్రవ్యాదః, కర్మణ్యణ్. ఆమమాంసార్థకత్వే 'క్రవ్యే చే'తి విటిక్రవ్యా దితి రూపం స్యాత్.

త్యార్తస్వరేణ సహ రామవచోనిభేన. ౪౯

గ. ఏతదాకర్ణ్య విదీర్ణహృదయా హృదయదయితప్రేష్ణా కర్తవ్యాకర్తవ్యమజానానాజానకీజానీహిభ్రాతరమితిసౌమిత్రిమాదిదేశ. ౬౦

తత శ్చార్యే న కార్య మిద మాదిష్టం దిష్టదోషా న్మిథ్యా ప్రతీతిః పరం [1]పరిభవతి భవతీమ్. ౬౧

త్రిభువనైకధనుర్ధరస్య [2]శౌర్యరాశే[3]రార్యస్యక శ్శ్రద్ధధీతకోణప

చకార చతత స్స్వరమ్. సదృశం రాఘవ స్యైవ హా సితే లక్ష్మణేతి చ, మృగరూపం తు తత్యక్త్వా రాక్షసం రూప మాత్మనః. చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో జీవితం త్యజ' న్నితి. ఆర్తార్తస్వరేణ సహ దేహత్యాగకథనా త్సహోక్తి రలంకారః తదుక్తం కావ్యప్రకాశే. 'సహోక్తి స్తు సహార్థస్య బలా దేకార్థవాచక'ఇతి. ౪౯

ఏతదితి. ఏతచ్ఛ్రీరామవచనసదృశ మార్తవచనం, జానకీ, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, హృదయదయితే మనోవల్లభే ప్రాణేశ్వర ఇతి యావత్. శ్రీరామే ప్రేష్ణా స్నేహేన హేతునా, ని. 'ప్రేష్ణా న ప్రియతా హార్దం ప్రేమస్నేహ' ఇత్యమరః. విదీర్ణహృదయా విదళితాంతరంగా, అతఏవ కర్తవ్యాకర్తవ్యం విధేయావిధేయం కృత్యాకృత్య, మజానానా అనవబుధ్యమానా, ఇతికర్తవ్యతాశూన్యా స తీత్యర్థః. 'జ్ఞానబోధనే' ఇత్యస్తా చ్చానచ్, 'జ్ఞాజనో' ర్జ ఇతి జాదేశః, భ్రాతరం శ్రీరామం, జానీహి పరామృశేత్యేవం ప్రకారేణ, సౌమిత్రి, మాదిదేశ. రాక్షసేభ్యో రామస్య విపత్తిమాశం క్యేత్థ మాజ్ఞాపయామాసేత్యర్థః.తథా రామాయణమ్ 'ఆర్తస్వరం తు తం భర్తు ర్విజ్ఞాయ సదృశం వనే, ఉవాచ వచనం సీతా లక్ష్మణం జానీహి రాఘవ'మిత్యాది. ౬౦

తత ఇతి. తత శ్చ నిదేశానంతరంచ, హే ఆర్యే పూజ్యే, జానకి, ఇద మాదిష్ట మయమాదేశః, భావే క్తః, నకార్యం నకర్తవ్యం భ్రాతరం జానీహీ త్యేవ మాజ్ఞప్తుం న యుక్త మిత్యర్థః, ఋతః దిష్టదోషా త్కాలవిపర్యాసాత్, ని. 'కాలో దిష్టోఽప్యనేహసీ' త్యమరః, అథవా దిష్టదోషాద్దైవప్రాతికూల్యాత్, ని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయ' మిత్యమరః, మిథ్యాప్రతీతి ర్విపర్యయజ్ఞానం, అరామసం బంధి న్యార్తస్వరే తత్సంబంధిత్వేన భ్రాంతి రిత్యర్థః, భవతీం త్వాం పర మధికం, పరిభవతి తిరస్కరోతి. లోకే చాక చక్యదోషా చ్చుక్లా రజత ప్రతిపత్తివ త్తవాపి అతస్మి న్తద్గ్రహణ ముత్పన్న మభూత్ అతః పరం భ్రాంతా సీ త్యర్థః. ౬౧

ఆ. ననుత్వయా వ్యయ మార్తస్వరః ప్రత్యక్ష మనుభూతః స చ రామస్య విపత్తి మంతరా నోపపద్యతే అతః కథం మమ భ్రాంతత్వ మి త్యాశంక్య నైత ద్వి

---

1 పరాభవతి. 2 రామార్యస్య. 3 కాణప.

ఘుణనిమిత్తాం విపత్తిమితి ప్రణిపత్య ప్రత్యాచక్షాణం (1లక్ష్మణం) హృదయతోదకారిణ్యా వాణ్యా మోహవిహ్వలా సాబహ్వితర్జయత్.

భూయోఽపి లక్ష్మణః 2ప్రజావతీం పరుషభాషిణీ మేవ

శ్వసితుం యోగ్యమిత్యాహ. త్రిభువనేతి. త్రయాణాం భువనానాం సమాహార స్త్రిభువనం 'తద్ధితార్థే'త్యాదినా సమాహారసమాసః 'పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి స్త్రీలింగతాప్రతిషేధః. ని 'పాత్రాద్యదంతై రేకార్థో ద్విగుర్లక్ష్యానుసారత' ఇత్యమరః. తత్రైక ధనుర్ధరస్య జగదేక ధానుష్క స్యేత్యస్త్రబలసంపన్నత్వోక్తిః, కార్యరాశే ర్మహాకార్యసంపన్న స్యేతి శారీరబలసంపన్నత్వోక్తిః, ఏవంవిధ స్యాస్య మహాత్మన శ్చిరామస్య, కోణపా రాక్షసాస్తే ఘుణాః కీటవిశేషా ఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, యద్వా, మృగభూమికమూ ప్రచ్ఛన్నమప్యమూం నిజబుద్ధ్యా రాక్షసం నిశ్చిత్యాహ. కోణపో రాక్షసో మారీచః సః ఘుణ ఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యా'దిత్యమరః. విపత్తిం ప్రాణసంకటం, కః వివేకీ, శ్రద్దధీత విశ్వసేత్, న శ్రద్దధీతే వేత్యర్థః, 'పన్నగాసురగంధర్వదేవదానవరాక్షసైః, అశక్యస్తవవైదేహి భర్తాజేయం నసంశయ' ఇతి శ్రీరామాయణేఽప్యుక్తత్వా దితి భావః. 'శ్రదంతరో రుపసర్గవ ద్వృత్తిర్వాచ్యే'తి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపాతః, ఇత్యేవం ప్రకారేణ, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, ప్రత్యాచక్షాణం ప్రత్యాలపంతం, లక్ష్మణం, హృదయతోదకారిణ్యామనోవ్యథోత్పాదికయా, వాణ్యా వాచా 'అనార్యాకరుణారంభ నృశంస ఋలపాంసన, అహం తవ ప్రియం మన్యే రామస్య వ్యసనం మహా'దిత్యారభ్య 'న త్వాం రాఘవా దన్యం పదాఽపి పురుషం స్పృశే'ఇత్యంతేన శ్రీరామాయణోక్తప్రకార యేత్యర్థః. మోహేన ప్రియవిపత్త్యా శంకాజనితచిత్తవైక్లవ్యేన విహ్వలా విక్లబాసతీ, సా జానకీ. బహుభూయిష్ఠం, అతర్జయ దభర్త్సయత్. అనిదయ దితియావత్, తర్జయతేః పరస్మైపదం కవిప్రయోగా ల్సిద్ధం. తరయతే రనుదాత్తత్వేఽపి తస్యానుదాత్తేత శ్చక్షిఙో జిత్కరణేన అనుదాత్తనిమిత్త స్యాత్మనేపద స్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా త్పరస్మైపద మితి. అతఏవ 'తర్జయతి భర్త్సయతిచేత్యపి దృశ్యత' ఇతి భట్టమల్లః. ఓ

అ. తామేతాం సీతావణీ మసహమానో లక్ష్మణః పునరువాచేత్యాహ—భూయ ఇతి. భూయః పున రపి, లక్ష్మణః, పరుషభాషిణీం కర్ణకఠోరాలాపినీం, ప్రజావ

---

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 పరుషభాషణభాషిణీం ప్రజావతీం.

మభాషత. ౬3

ప. సుముఖి మమ సుమిత్రా సత్యమంబాయ [1]దాసీ
స్త దభజ మవితర్కం మాత్రృ[2]సంపర్కసౌఖ్యమ్,
సపది విధివిసాకా ద్వ్యాహరంతీ దురుక్తిం
త్వ మసి విపినమధ్యే మధ్యమాంబాఽపి జాతా. ౬౪

గ. ఇ త్యుక్త్వా [3]భ్రాతృసమీపగామిని లక్ష్మణే తత్క్షణ మేన రంధ్రాన్వేషీ దశకంధర స్స్యందనం విహాయ విహాయస్థలా దవతీర్య నిజాం

తీం భ్రాతృభార్యాం సీతా, మేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అభాషత అవోచత. ని.'ప్రజాపతీ భ్రాతృజాయే' త్యమరః. ౬3

అ. లక్ష్మణవాక్య మేవ వివృణోతి.సుముఖీతి. హే సుముఖి మధురభాషిణి జానకి, 'స్యాంగా'దిత్యాదినా జీప్. యద్యస్మా త్కారణా, త్త్వా, మమ, సత్యం యథార్థం, అకపట మితి యావత్, సుమిత్రా సుమిత్రారూపి ణ్యంబా మాతా, ఆసీ అభూః, సువచనోపలాలనాదినా నిజజననీ జాతా ఆసీ రిత్యర్థః, తత్తస్మా త్కారణా, దవితర్కం నిశ్శంకం,మాతృసుపర్కేణ మాతృసాన్నిధ్యేన యత్సౌఖ్య మానన్దస్య మభజం ప్రాప్నువం, అన్వభూవ మిత్యర్థః, ఏతావత్పర్యంత మితిశేషః, మాతృత్వేతరపతస్య హావాససౌఖ్యానుభవస్య యుక్తత్వాదితిభావః. సపదీదాసీం తు, విధినిపాకాద్దైవప్రతికూల్యాద్ధేతోః, ని 'విధి ర్విధానే దైవేఽపీ' త్యమరః విపినమధ్యే, అరణ్యానుధ్యే, త్వం, దురుక్తిం కర్ణకఠోరవచనం, వ్యాహరంతీ ఆలపంతీ సతీ, ని. 'వ్యాహార ఉక్తిర్లపిత' మిత్యమరః మధ్యమాంబా కైకేయ్యపి జాతాఽసి,నకేవలం సువచనేన సుమిత్రైవ,కిం తు దుర్వచనేన కైకేయ్యపి జాతేతి కృత్వా ఉభయథాఽపి త్వం మమాంబైవ భవసి, అతఃపుత్రే మయి కారుణ్యశంకా కార్యేతి. భావః మధ్యమాంబా వ్యాఖ్యాతా. మాలినీ వృత్తం. ౬౪

ఇతీతి. ఇత్యేవముక్త్వా, లక్ష్మణే, భ్రాతృసమీపం శ్రీరామసన్నికటం ప్రతిగచ్ఛతీతి తద్గామిని సతి తత్క్షణమేవ తస్మిన్నేవ క్షణే, విలంబే కార్యసిద్ధూతా దితి భావః. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా', రంధ్రమపహరణోచితసమయ మన్విష్య త్యాకాంక్షత ఇతి రంధ్రాన్వేషీ, దశకంధరో రావణః, స్యందనం శతాంగం. ని. 'శతాంగ స్స్యాదనో రథ' ఇత్యమరః, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయస్థలా దాకాశమండలా, దవతీర్య అవరుహ్య, ని. 'పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః. నిజాంతికకరణే నిజమానసేఽప్య

---

1 ఆసీత్. 2 సాన్నిధ్య. 3 భ్రాతృజామాం భ్రాతృ.

తర్పకరణేఽప్యమాంత రాగం బహిఃప్రకటయన్నివ [1](ధృతకాషాయపటః) కపటసన్యాసివేషః [2]పర్ణశాలాభ్యర్ణమాససాద. ౬౫

ప. రామాశ్రమాద్విగతలక్ష్మణసన్నిధానా
త్సీతాం జహార చపలః పిశితాశనేంద్రః,

మాంతం, అత్యుత్కటత్వా దబహిర్నిర్గచ్ఛంత మిత్యర్థః. రాగ మనురాగం, లౌహిత్యం చ, ని. 'రాగోఽనురక్తో మాత్సర్యే క్లేశాదా లోహితాదిష్వితి విశ్వః. బహి ర్భావేఽపి ప్రకటయత్ ప్రకాశయ న్నివస్థిత, ఇత్యుత్ప్రేక్షా. తస్యా శ్చ రాగయోగ శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయ మూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితత్వాత్సంకరః, కపటసన్యాసివేషః మాయాభిక్షువేషధారీ సన్, సద్యఏవ తస్యా అనుద్యోగార్థ మితి భావః. పర్ణశాలాభ్యర్ణం సీతానివాసపర్ణశాలోపకంఠం, ఆససాద ప్రాప, సదేర్లిటి ద్విత్వం, ని. 'ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా ఆస్యభితోఽవ్యయ'మి త్యమరః. ౬౫

రామేతి. చపలశ్చంచలః, అనియతచిత్త ఇత్యర్థః. పిశితాశనేంద్రః రాక్షసచక్రవర్తీ రావణః, విగతం లక్ష్మణస్య సన్నిధానం సాన్నిధ్యం యస్యా స్తాత్, లక్ష్మణరహితా ఇత్యర్థః, రామాశ్రమాత్ శ్రీరామనివాసాత్, 'ధ్రువ మపాయేఽపాదాన' మిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ. సీతాం. జహారాపహృతవాన్, సాధారణవధూభ్యాం త్యేతిభావః. కథ మివ నిరస్తజనాత్ ఆర్చకాదిజనశూన్యాత్, దేవాలయాత్ దేవాయతనాత్, పూర్వవత్పంచమీ, నవోత్పలమయీం నూతనేందీవరవికారాం, తద్ధరితా

1'ధృతకాషాయపటః' ఇతి క్వాచిత్కపాఠేతు కపాయేణ రక్తః కాషాయః 'లేన రక్తం రాగా' దిత్యణ్. తాదృశః పటః ధృతో యేన సః కాషాయవస్త్రధారీ త్యర్థః, భట్టికావ్యే పంచమసర్గే 'కమండులుకపాలే' నేతి ద్విషష్టితమశ్లోకే దండవాన్ త్రిదండీత్యర్థః, అత ఏవ పూర్వశ్లోకే శిఖా త్యుక్తం. 'ఏకదండిన శ్శిఖాభావా' దితి మల్లినాథసూరివ్యాఖ్యానం. కించ శ్రీరామాయణారణ్యకాండే షట్చత్వారింశే సర్గే 'శ్లక్ష్ణకాషాయసంవీతశ్శిఖీ ఛత్రీ ఉపానహౌ, వామేచాంసేఽవస జ్యాగ్రథుభే యష్టికమండలూ' ఇతిశ్లోకవ్యాఖ్యానే 'యష్టిస్త్రిదండం శిఖీ త్యనేన సాహచర్యా' దితి విలిఖ్య. 'యత్తేర్లింగం ప్రవక్ష్యామియేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః, బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండంచ వస్త్రం జంతుని వారణం శిక్యంపాత్రం బృసీ చైవ కాపీనం కటివేష్టనమ్, య స్యైత ద్విద్యతే లింగం స యతి శ్నేతరోయతి' రిత్యంగిరస్స్మృతి ర ప్యుదాహృతా. తస్తా త్రిదండసన్యాసివేష ఏవాత్రేతి నిర్ణయః.

2 పర్ణశాలా మాససాద.

మాలాం [1]నవోత్పలమయీం పలలభ్రమేణ
దేవాలయాదివ నిరస్తజనాదలర్కాత్. ౬౬
హా నాథ క్వ చిరాయసీతి బహుశో వ్యాక్రుశ్య బాష్పావిలం

మిత్యర్థః. నవగ్రహాణ మమ్లానతాద్యోతనార్థం, వికారార్హే మయటి జీవ్, మాలాం స్రజం, పలలభ్రమేణ సకాలఖండాంత్రభ్రాంత్యా, అన్యథా పలలశబ్దస్య కేవలమాంసపరత్వే తస్య రక్తవర్ణత్వేన నీలోత్పలమాలాయాం తదభ్రాంత్యనుదయాత్. అలర్కాత్ సాపస్తారశునక ఇవే త్యుపమా, అలర్కస్య మాలాపహరణే యో లాభస్స ఏవ సీతాపహర్తుః రావణస్యాపీ త్యుపమార్థః, ని. 'శునకో భషక శ్శ్వా స్యా దలర్కస్తు స యోగిత' ఇత్యమరః. అత్ర కశ్చి ద్రవస్యోపదేశః కథితః శ్రీరామాయణవ్యాఖ్యాతృభిః. యద్యపి లక్ష్మీరూపా సీతా విష్ణురూపరామస్య మృగాన్వేషణసమయే రామ ఏవ తిరోహితా తథాఽపి తస్మిన్ సమయే దేవైః స్వకార్యార్థం శ్రీరామానుమత్యా మాయయా నిర్మితా సీతా తత్రస్థితా, తాం రావణో జహా రేతి. ఆన్యథా రామస్య సీతా వియోగాంగీకారేక్షణమాత్ర మపి విశ్లేషాభావప్రతిపాదకం 'విష్ణోరేవానపాయి నీ' తి వాక్య మప్రమాణం స్యాత్. నను క్షణమాత్రవిశ్లేష స్యానంగీకారే వివాహా త్పూర్వం సంబంధాభావః కథ మితి చేన్న. సర్వదా స్వస్మిన్ విద్యమానాయా ఏవ సీతాయాః లోకవ్యవహార మనుసృత్య జనకస్యగృహే ఆవిర్భావ పరికల్ప్య వివాహాదిలీలాకరణాత్. అన్వేషణవిలపనాది అనుకరణమాత్రం, తచ్చ స్త్రీసంగినా మియ మవస్థేతి ప్రఖ్యాపనార్థం అత ఏవోక్తం శ్రీభాగవతే. 'స్త్రీసంగినా మితిగతిం ప్రథయంశ్చ చారే' తి, రావణకుంభకర్ణయోః పూర్వం వరప్రదానా దేవ స్వవధ్యత్వే సిద్ధేయ ద్యపి ప్రకారాంతరేణాపి తయో ర్వధ స్సంభవతి తథాపి మాయారూపసీతాం కల్పయిత్వా తదపహరణాపరాధేన రావణమాననాదికథాప్రవర్తనేన లోకం పవిత్రీకర్తుం పరదారాపహర్తురేవం వినాశ ఇతి జ్ఞాపనార్థం చేత్యల మతికథయా. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౬౬

అ. తతశ్చకింజాత మిత్యత ఆహ.—హానాథేతి. హేతి ఖేదే, నాథప్రాణేశ్వర, శ్రీరామ, క్వ ఋత్ర, చిరాయసి విలం బసే? యే నైతాదృ శ్యవస్థా సంప్రాప్తేతి భావః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, బహుశః బహువారం, 'బహ్వల్పార్థా చ్ఛస్కారకా దన్యతరస్యా' మితి శస్ప్రత్యయః. వ్యాక్రుశ్య ఉచ్చై ర్విక్రంద్య, బాష్పావిల మశ్రుక

---

1 మహోత్పల.

చక్షుర్దిక్షు విముంచతీం దశరథస్యాద్యా మవేక్ష్య స్నుషామ్,
రే రే[1] రాక్షస మూ వధూం [2] ప్రరుదతీం ముంచేతి గృధ్రాధిపో
రుద్ధ్వాఽథ్వాన మనల్పకోప మకరో దగ్రేవణం రావణమ్. ౬౭
సమభూ త్తస్మయే తస్మిం స్తస్మరం సమరంవాసోః,
మిథోమథనసంక్రుద్ధ గృధ్ర రాక్షసరాజయోః. ౬౮

లుషం, చక్షుః, దిక్షు దిగంతరేషు, విముంచతీం ప్రసారయంతీం, శ్రీరామాగమనాశయేతి భావః. దశరథ స్యాద్యాం స్నుషాం జ్యేష్ఠపుత్రకళత్రత్వాత్ జ్యేష్ఠస్నుషాం, అవేక్ష్య దృష్ట్వా, రే ఇతి ప్రకృతే ధృర్ష్ణనేచాపలా ద్ద్విరుక్తోఽయం శబ్దో హీనసంబోధనవాచీ, ని. 'హీనసంబోధనే తు రే' ఇత్యనురః, 'చాపలే ద్వేభవతి' ఇతి ద్విరుక్తిః, 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల' మితి కాశికోపదేశాచ్చ సంభ్రమః. అత్ర 'స్వరిత మాప్రేడితే' ఇత్యాదినా ప్రాప్తస్య ప్లుతస్య, 'స్వరాః ప్లుతాః సామాన మనిచ్ఛతా విభాషా పక్తవ్య' ఇతిపాణీకాః ప్రతిషేధాః. 'శాస్త్రత్యాగ స్సాహస' మితి హారదత్తాః, రాక్షసేతి తస్య నా మాభ్యుచ్చరితు మనుచిత మిత్యామంత్రిత మితి మంతవ్యం. మా, సీతాపహరణసాహసం మా కు ర్వితర్థిః, మేతి వారణే, ని. 'మాస్మ మాలా చవారణే' ఇత్యమరః. ప్రరుదతీం ప్రకర్షేణ క్రోశంతీం, వధూం స్నుషాం, ముంచ త్యజ, † 'మాప్ర తిరుధ' ఇతి వా పాఠః. తత్పక్షే సిరోధం మాకు ర్వితర్థిః. ని. 'సమా స్నుషా జనీపత్నీ' ఇత్యమరః. అత్ర దశరథస్యాత్మప్రియసుహృద్భావేన భ్రాతృత్వా త్తత్స్నుషాయా అపి స్వస్నుషాత్వా ద్వధూగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్. ఇత్యుక్తేరితి శేషః. గృధ్రాధిపో జటాయుః, అగ్రేవణం వనపురోభాగ ఇత్యర్థిః, 'వనంపురగామిశ్రకాసిద్రకాసారికాకోటరాగ్రేభ్య' ఇతి వనకారస్య ణత్వం. ఆథ్వానం మార్గం, రుద్ధ్వా నిరుధ్య, రావణంప్రత్యనల్పకోప మధికక్రోధ మకరోత్, అనుచితకారిణం రావణం విజిత్య సీతాం మోచయితు ముద్యుక్తవా నిత్యర్థః. కార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౬౭

సమభూ దితి. తస్మిం స్తస్మయే సీతాపహరణకాలే, సమరంవాసో స్తుల్యవేగయోః, అతఏవ మిథోమథనేన పరస్పరప్రహారేణ సంక్రుద్ధో సమ్యక్కుపితౌ యౌ గృధ్రరాక్షసరాజౌ జటాయూరావణౌ తయోః, స్మరం యుద్ధం, సమభూత్ సమ్యక్ప్రవృత్త మిత్యర్థః. ౬౮

---

†'రుధిరావరణే' ఇతిధాతోః 'మాజీలజీ' తి లుజీ సిపి 'ఇరితో' వేతి ష్లే రజాదేశే. 'న మాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధే 'మాప్ర తిరుధ' ఇతిరూపం.

1 రావణ. 2 ప్రతిరుధాః.

దశముఖరథమాశు ధ్వస్తరథ్యం విసూతం
శిథిలతరవరూథం శీర్ణచక్రం స చక్రే,
గరుదభిహతశక్తిప్రాసబాణాసఖడ్గ
త్రిశిఖవిశిఖతూణీపాశకుంతశ్శకుంతః. ౬౯
రాక్షసాసిక్షతః క్షిప్రం పపాత పతత్రాం వరః,

అ. తతః కిం తత్రాహ—దశముఖేతి. సః, శకుంతః పక్షీ జటాయుః, ని. 'శకుంతిపక్షిశకునిశకుంతశకునద్విజాః' ఇత్యమరః, శక్తయః ఆయుధవిశేషాః ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయా ఆయుధవిశేషాః తదుక్తం వృత్తికారేణ 'ఆకర్తరిచ కారకేసంజ్ఞాయాం' మితి త్యత్ర 'ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసా' ఇతి, బాణా ఇషవః అస్యంతే అనేనేతి బాణాసః కార్ముకం 'వలశ్చే'తి కరణే ఘఞ్. ని. 'ధనుశ్చాపో ధన్వశరాసనోదండ కార్ముకం ఇష్వాస' ఇ త్యమరః. ఖడ్గ శ్చంద్రహాసః ని. 'ఖడ్గేతు నిస్త్రింశచంద్రహాసాసిరిష్టయ' ఇ త్యమరః. త్రిశిఖం త్రిశూలం విశిఖా బాణాః. ని. 'పృషత్కబాణవిశిఖా' ఇ త్యమరః తూణ్యో తూణీరా, ని. 'తూణోపాసంగతూణీరని షంగా ఇషుధి ర్ద్వయోః, తూణ్యా' మి త్యమరః. పాశాః రజ్జ్వపరపర్యాయా ఆకర్షణసాధనాయుధవిశేషాః కుంతాః ప్రాసాః ప్రసిద్ధాః. ని. 'ప్రాసస్తు కుంత' ఇ త్యమరః. తే రావణప్రయుక్తా ఆయుధవిశేషాః. గరుదాఖ్యం పక్షిభ్యామభిహతాః పరాహతా యేన స తథోక్తస్సన్, ని. 'గరు త్పక్షిచ్ఛదాః పత్ర' మి త్యమరః. దశముఖరథం రావణస్యందనం, ఆశు క్షిప్రం, ధ్వస్తాన్యనాశితా రథ్యా రథవోఢారోఽశ్వా యస్య తం, ని. 'రథ్యో వోఢారథస్య యః' ఇ త్యమరః. 'తద్వతి రథయుగప్రాసంగ' మితి యత్ప్రత్యయః, విగత సూనాతః సారథి ర్యస్య విసూతం, ని. 'సూతక్షత్తా చసారథి' రి త్యమరః, శిథిలతరోఽత్యంతవిశ్లిష్టోఽవరూథో రథగుప్తి ర్యస్యతం, ని. 'రథగుప్తి ర్వరూథో నే' త్యమరః. శీర్ణే విచ్ఛిన్నే చక్రే రథాంగే యస్య తం, తథోక్తం, చక్రే కృతవాన్, సీతావిమోచనాభినివేశవృత్తయా యావచ్ఛక్తి బీభత్సం చకారే త్యర్థః, మాలినీవృత్తమ్. ౬౯

అ. తతః కిం తత్రాహ—రాక్షసేతి. సః, పతత్రాంవరః అండజమండలేశ్వరో జటాయుః, మైథిల్యాం, పక్షపాతేన ఆసక్తివిశేషేణ హేతునా, రాక్షసాసిక్షతః రావణచంద్రహాసవిదళిత స్సన్, పక్షపాతం గరుద్భంగ, మవాప్య, క్షిప్రం, పపాత, పక్ష

1బాణాపి.

మైథిలీపక్షపాతేన పక్షపాత [1]మవాప్య సః. ౭౦

గ. తత్క్షణమన్యరథాధిరూఢేన రావణేన భూయోఽపి నీయమానా జానకీ [2]శృంగసంగతప్లవంగపంచకే [3]పంచచూడ ఇవ [4]త్స్థాధరకుమార కే కస్మింశ్చిత్ త్స్థాధరే సుగ్రీవసాత్కృతదశగ్రీవప్రతాపానలసదృశం

పాతతత్పరాణాం పక్షపాతప్రాప్తిర్యస్మై వేతి భావః. అసినిర్భిన్నపక్షో భువి న్యపత దిత్యర్థః, ని. 'పక్షిపార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వి'తి వైజయంతీ. తథా రామాయణమ్ 'స చ్ఛిన్నపక్ష స్సహసా రక్షసా రౌద్రకర్మణా, నిపపాత మహీం గృధ్రో ధరణ్యా మల్పజీవిత' ఇతి. ౭౦

తత్క్షణ మితి. తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే, జటాయుర్నిపాతానంతరక్షణ ఇత్యర్థః. అన్యరథాధిరూఢేన రథాంతరాధిష్ఠితేన, పూర్వరథస్య జటాయుషా విధ్వస్తత్వా దితి భావః, రావణేన. భూయఃపున రపి, నీయమానా అపహ్రియమాణా, జానకీ, శృంగ సంగతం శిఖరోపవిష్టం ప్లవంగానాం సుగ్రీవాదికపీనాం పంచకం యస్య తస్మిన్ తథోక్తే, ని. 'కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః. అత ఏవ పంచచూడాః శిఖాః యస్య తస్మిన్, ని. 'శిఖా చూడాకేశ పాశ' ఇత్యమరః. త్స్థాధరకుమారః రాజకుమార ఇవ స్థిత, ఇత్యుత్ప్రేక్షా. రాజకుమారస్య పంచచూడత్వాసంభవాత్. యద్యు జనయనశాలీనత్వ వివక్షా తదా ఉపమైవేతి వివేకః. కస్మిన్చిత్, త్స్థాధరే పర్వతే, బుధ్యమూక ఇత్యర్థః. సుగ్రీవసాత్కృతః బ్రహ్మణా సుగ్రీవాధీనః కృతః, 'దేయేత్రా చే'త్యత్ర చకారా త్సాతిప్రత్యయః, తథాభూతో యోదశగ్రీవప్రతాపానలో రావణ ప్రతాపాగ్నిస్తత్సదృశం తత్తుల్యం, అత్ర రావణప్రతాపానలస్య సుగ్రీవసాత్కృత త్వేన స్వతస్సిద్ధత్వసందేహా దుపమోత్ప్రేక్షయోస్సందేహసంకరః, వాలివినాశస్య పిశున స్సూచకో యో మహోల్కాపాతః తత్ప్రతిమం తత్సదృశ, మితి పూర్వపక్షసం దేహసంకరః. ఉత్తరత్ర ఏతత్ప్రత్యక్షీకరణతత్పర సుగ్రీవప్రత్యాయితేన శ్రీరామేణ తథాకర్తవ్యమాణత్వా దితి భావః. ని. 'కర్ణేజపస్సూచకస్స్యాత్పిశున' ఇత్యమరః. రామస్య యత్సాహాయ్యకం సహాయకర్మ, 'యోపధా ద్దురూపోత్తమా ద్వుఞ్' తత్ర ప్రోత్సాహనాయ ప్రేరణార్థం, పుత్రం సుగ్రీవం, ప్రత్యభిపతతః అభ్యాగచ్ఛతః, పతంగస్య యద్బింబం మండలం, ని. 'పతంగో పక్షిసూర్యాచే' త్యమరః. తచ్ఛుభావహం తత్సందేహజనకం, తదాశ్చర్యజనకం వా అతస్తా వేవాలంకారా తథా

---

1 అవాప. 2 బుధ్యమూక. 3 పంచచూడాధర ఇవ. 4 త్స్థాధరే.

వాలినాశపిశునసహోల్కా పాతప్రతిమం రామసాహాయ్యకప్రోత్సాహనాయ పుత్ర మభిపతత్పతంగబింబశంకావహం కనక [1]కపిశకౌశేయోత్తరీయాంతరిత మాభరణ[2]జాల మపాతయత్. ౭౧

తత్పతన మపి స్వతేజఃపతన మివ [3]నాలక్ష్యయ్ లంకాలంకార భూతా మశోకవనికాం మైథిలీ మనయ [4]దనయాభిజ్ఞో దశగ్రీవః. ౭౨

పతంగబింబస్య పతనాసంభవాత్ అభూతోపమోత్ప్రేక్షా వా మతభేదా దిత్యుక్తం తదేతదుజ్జీవిత ముక్తాలంకారద్వయ మితి సంకరః. కనకేన కనకవద్వా కపిశం పిశంగం యత్కౌశేయం, సి. 'కౌశేయం క్రిమికోశోత్థ'మి త్యమరః. తన్మయ స్తద్రూపం యదుత్తరీయం సంవ్యానం తేనాంతరితం నిబద్ధం, సి. 'సంవ్యాన ముత్తరీయంచే' త్యమరః. ఆభరణజాలం హారనూపురాద్యాభరణకలాపం, అపాతయత్, రావణేన నీయమానాం మా మిమే వానరాః శ్రీరామాయ కథయేయు రితి మత్వా పాతయామాసే త్యర్థః. ౭౧

తదితి. తత్పతన మపి తస్యాభరణజాలస్య పతన మపి, స్వతేజఃపతన మివ నిజప్రతాపనిపాత మివ, నాలక్ష్యయ్ న ప్రత్యక్షయ్, 'న కలయ'స్నితిపాతే వ్యయమే వార్థః. కామాంధత్వా దితి భావః. నఞర్థస్యనశబ్దస్య 'సుప్సు' పేతి సమాసః. నయాభిజ్ఞో నీతినిపుణః, సి. 'ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞవిజ్ఞనిష్ణాతశిక్షితా' ఇత్యమరః. స న భవతీత్యనయ ఇజ్ఞః దుర్విసీత ఇత్యర్థః. 'అనయజ్ఞ' ఇతి పాఠే నయం జానాతీతి నయజ్ఞః సనభవతీత్యనయజ్ఞః అత్ర 'అతోఽనుపసర్గాత్' ఇతి కప్రత్యయః న 'త్వగుపధే'త్యాదినా కప్రత్యయః. ఆత ఏ వాహ భగవా న్పాణినీయానః 'అకారా దనుపసర్గా త్కర్మోపపదో భవతి విప్రతిషేధే' నేతి, వార్తిక వ్యాఖ్యానే భాష్యకారేణార్థజ్ఞశబ్ద ముదాహృత్యార్థస్య సమర్థనా త్తతోనఞ్సమాసః, అనయజ్ఞః, నీతిశాస్త్రాచారజ్ఞ ఇత్యర్థః. దశగ్రీవో రావణః, మైథిలీం సీతాం, లంకాయాః అలంకారభూతాం అలంకారోపమితాం, తత్పాయాం మిత్యర్థః, సి. 'భూతం హ్యుదా పిశాచాదా న్యాయ్యేసతోప్యమానయో'రితి విశ్వః. అశోకవనికాం నిజవిహారోచితోద్యానవనికాం, అనయత్, తత్ర నిక్షిప్తవా నిత్యర్థః. దూషదిత్వా న్నయతే ర్ద్వికర్మకత్వం, అత్రరామాయణమ్ 'హ్రియమాణా తు వై దేహా కం చి న్నాథ మపశ్యతీ, దదర్శ గిరిశృంగస్థా పంచ వానరయూథపాన్'. తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కౌశేయం కనక ప్రభమ్. ఉత్త

---

1 పిశఙ్గ. 2 భారం. 3 నపశ్యత్. 4 ఆనయజ్ఞో.

ప. అశోకవనికా లేభే రాక్షసీపరివేష్టితాం,
సీతాం మారుతివాలాగ్ని స్తంభనార్థా మి వౌషధీమ్. 23
కాకుత్స్థోఽప్యథ రక్షసా మధిపతే ర్వాగ్వాగురావేష్టితే
కృత్వా హాటకతాటకేయహరిణే శార్దూలవిక్రీడితమ్,
ఆగచ్ఛ న్ననుజేన తత్ర గదితా మాకర్ణ్య వార్తాం తత

రీయం వరారోహా శుభా న్యాభరణానిచ. ముమోచ యది రామాయ శంసేయం రితి భామినీ, పశ్య ముత్కృజ్య తన్మధ్యే వినిక్షిప్తసుభూషణమ్, సంభాంత స్తు దశగ్రీవ స్తత్కర్మచ నబుద్ధవా' నిత్యాది. 22

అశోకేతి. అశోక వనికా కర్త్రీ, రాక్షసీభిః నిగూఢసంగోపనార్థం రావణ నియుక్తరాక్షస స్త్రీభిః పరివేష్టితాం పరిపృతాం, సీతాం మారుత స్యాపత్యం పుమాన్ మారుతిః హనుమాన్ 'అతఇ' ఇతీఇ, తస్యవాలే లాంగూలే యోఽగ్ని స్సుందర కాండే వక్ష్యమాణరూపః తస్య స్తంభ నే నిరోధనే ఆర్హాం యోగ్యాం, శక్తా మిత్యర్థః. ఓషధీం లతావిశేష మివ, లేభే ప్రాపే, వేత్యుత్ప్రేక్షా. సీతాన్వేషణసమయే లంకాం ప్రవిష్టో హనుమాన్ సీతా మాలోక్య నిజాగమనజ్ఞాపనార్థ మశోకవనికాం భక్త్వా పితృనియుక్తే నేంద్రజితా నిబధ్యానీతః వాలే పన్నైస్సంవే ష్టాగ్నినా ప్రజ్వలితో వై దేహీనివాసత యైకామశోకవనికా మన్తరేణ కృత్స్నాం లంకాం దదాహేతి సుందర కాండే వక్ష్యతి. 23

అ. అనంతరవృత్తాంత మాహ—కాకుత్స్థ ఇతి. కాకుత్స్థో రఘునాథ ఓఽపి రక్షసా మధిపతేః రావణస్య, వాక్ ప్రేరణవచనం సైవ వాగురా మృగబంధినీ రజ్జునిర్మితజాలవిశేష ఇతి సూపత్. తయా ఆవేష్టితే ఆవృతే, నియమిత ఇత్యర్థః. ని. 'వాగురా మృగబంధని' త్యమరః. హాటకస్య వికారో హాటకమయో య స్తాటకేయో మారీచస్తస్మి న్నేవ హరిణే మృగే, శార్దూలవిక్రీడితం శార్దూలో వ్యాఘ్రః. ని. 'శార్దూల ద్వీపినౌ వ్యాఘ్రౌ' ఇత్యమరః. తస్యవిక్రీడితవ ద్విక్రీడితం, కృత్వా, శార్దూలప త్తం నివాల్యే త్యర్థః. అథానంతర, మాగచ్ఛన్, త త్రాగమన సమయే, అనుజేన లక్ష్మణేన, గదితా ముక్తా, వార్తాం దీనాక్రందశ్రవణవిషణ్ణసీతానిష్ఠురవచనప్రేరితో ఽహం మాగతోఽస్మీ త్యేవంరూపవృత్తాన్త మిత్యర్థః, ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, తత స్తదనంతరం, సీతాయాస్సంగమే లాలసోఽత్యన్తా భిలాషీ సన్, విజనే వనే తద్విపత్తే రవశ్యంభావిత్వా దితి భావః. తదుటజం తస్యా స్సీతాయాః ఉటజం పర్ణశాలాం ప్రతి, త దితి వా చ్ఛేదః, ని. 'పర్ణశాలోటజోఽస్త్రీ

సీతాసంగమలాలసస్తదుటజం రామః ప్రతస్థే ద్రుతమ్. ౭౪
అయం కథం స్యాదితి బాష్పగర్భ
మాలోక్యమానో వనదేవతాభిః,
విలోకయన్నేకవలపర్ణశాలాం
[1]వినష్టచేతా విలలాప రామః. ౭౫
హా కష్టమత్ర న హి సా కిమిదం ప్రవృత్తం

యూ' మిత్యమరః. రామో, ద్రుతం శీఘ్రం, ప్రతస్థే చచాల, అత్ర భిన్నవాక్యస్థత్వాత్కాకుత్స్థరామశబ్దయోర్న పౌనరుక్త్యం. యద్వా కాకుత్స్థకకుత్స్థవంశోద్భవ ఇతి విశేషణత్వేన వా యోజనా, అత్ర వాక్యాటకేయయోర్వ్యాఘ్రరాహారిణరూపణేన కాకుత్స్థే మృగయణత్వప్రతీతేరేకదేశవర్తిరూపకం. తచ్చ 'శార్దూలవిక్రీడిత' మిత్యత్ర తత్సదృశం విక్రీడిత మితి సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపనిదర్శనయా సాపేక్షితత్వాత్తస్యాకీర్యతే. 'శార్దూలవిక్రీడిత' మిత్యత్ర అస్యాధివృత్తస్య శార్దూలవిక్రీడితత్వాత్ కవేశ్చాతుర్యమనుసంధేయమ్. 'సూర్యాశ్వైర్యత్ర సంయాస్తతా స్సగురవ శ్చార్దూలవిక్రీడిత' మితి లక్షణాత్. ౭౪

అయమితి. అయం శ్రీరామః, కథం కథంభూతః, స్యాత్ భవేత్, ప్రియతమారహితపర్ణశాలాం దృష్ట్వేతిశేషః. ఇతి మత్వేత్యర్థః. బాష్పా ఆస్రూణి గర్భే యస్యేతి కర్మణి తద్వ్యధా భవతి తథా, వనదేవతాభిః, రామోక్యమానో దృశ్యమానస్సన్, తాసామపి శోచనీయ ఇతి భావః. రామః, కేవలాం సీతారాహిత్యేన శూన్యాం, పర్ణశాలా ముటజం, విలోకయన్, అత ఏవ వినష్టచేతాః భగ్నోత్సాహస్సన్ విలలాప పరిదేవయామాస. ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. 'మహోత్సగురుదేవానామత్యుపాతశ్చ యది, దేశభ్రంశో మహాన్దుఃఖం మరణం చ ధ్రువే ధ్రువ' మితి. ఋతే దేవతాత్యుపాతనిషేధ దర్శనాత్ శ్రీరామస్య ఋప్రమేవ మహాన్దుఃఖప్రాప్తి సూచనార్థం బాష్పగర్భ మిత్యుక్తమ్. వృత్తముపజాతిః. ౭౫

అ. విలాపప్రకారమే వాహ—పంచభిః. హాకష్టమితి. హేతి ఖేదే, కష్టం కృచ్ఛ్రం ప్రాప్తమితి శేషః. ఋతః? అత్రాస్యాం పర్ణశాలాయామహం సా సీతా, నహి నాస్తి ఖలు, 'అస్తి ర్భువంతిపరోఽప్రయుజ్యమానోఽభ్యస్తీ'తి భాష్యకారవచనాత్. భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇదమేతత్సీతాఽభావరూపం కార్యం,

---

1 విలీన.

మూలోకయామి చటులా మిహా పాదముద్రామ్,
మాం వీక్ష్య నూన మగృహీతమృగం ముహూర్త
మంతర్హితా తరుషు రోషవతీవ సీతా. ౭౬
త్వదభిలషిత[1]పూర్త్యా వంచితగ పంచవట్యా
మచరమచరమోఽహం మోహభాజాం ప్రజానామ్,

కిం ప్రప్తత్తం, కేన కారణేన సంజాత మిత్యర్థః. తథా ఇహాస్మిన్ ప్రదేశే చటులాం పాదముద్రాం, విశిలితాన్ పాదవిన్యాసా నిత్యర్థః. ఆలోకయామిపశ్యామి, కిమేత దిత్యర్థః. ఇత్యేవ ముక్త్వా స్వయం కథంచి దన్యత్రోల్పేక్షతే. మామితి. అగృహీతమృగ మనాలృతహిరణ్మయమృగాణ్, మాం, వీక్ష్య, సీతా, రోషవతీ కుపితేవ, వస్తుతస్తు న తథా పరమప్రేమాస్పదే మయి రోషాభావా దితిభావః. తరుషు పృథక్షు, ముహూర్తం క్షణమాత్రం, ఘటికాద్వితయం హా. ని. 'ముహూర్తమల్పకాలే స్యా ద్ఘటికాద్వితయేఽపిచే'తి విశ్వః. అంతర్హితా అంతర్ధానం గతా, నూన మిత్యుత్ప్రేక్షా, అయుక్తే హి కాంతాకాంతే స్వాభిమతార్థాసంగ్రహీతరి సతి రోషనిదమ్మన యా ఇత్రచి న్నిగూఢతయా కంచిత్కాలం గమయంతి తస్య దిత్యర్థః. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౭౬

ఆ. ఏవం సామాన్యాకారేణ విలప్య సంప్రతి సీతా మామంత్ర్యలిపతి. త్వదితి హేసరళబుద్ధే బుద్ధిబుద్ధే, సుమఖ సుపరానన్నే, 'జానకీ'తి సంబోధనవ్యయేన నైవం విప్రలంభస్త్వయా కర్తు ముచిత ఇతి సూచ్యతే, త్వదభిలషితపూర్త్యా తవ అభిలషితం ఆరణ్యేఽపి సహసంచారరూపమనోరథః చిత్రమృగాహరణరూపమనోరథోవా తస్య పూర్త్యపూరణేన హేతునా, వంచితః విప్రలబ్ధః ప్రతారితః, వ్యామోహితః విప్రలబ్ధః ప్రతారితః, వ్యామోహిత ఇతి యావత్. అహం, మోహభాజాం, స్త్రీణప్రియాణామి త్యర్థః. ప్రజానాం జనానాం. ని. 'ప్రజా స్యా త్సంతతౌ జన' ఇత్యమరః, చరమోఽంతిమోన భవతీ త్యచరమః ఆద్యః అగ్రేసర స్సన్ని త్యర్థః, పంచవట్యామచరం సంచితవా నస్మి, ఏతావత్పర్యంతం త్వత్సాహచర్యాత్తస్తాత్కారణా, దిహ మహారణ్యే రోషస్యైషకాలో న, రోషం కర్తు మయం సమయోన భవతీ త్యర్థః. సత్యపి రోషహేతా వీదృగ్వనవాససంకటే మన స్సమాధా యానుకూల్యేనైవ వర్తితవ్యత్వా దితి భావః. అస్తు వాఽయం రోషకాలః. మమ విరహాసహిష్ణుత్వా ద్వా త్వయైవం

---

1 'పూర్త్యా'ఇతి చతుర్థ్యంతపాఠే తదర్థం పూరణోద్దేశేనే త్యర్థః.

తదిహ సరళబుద్ధే నైష రోషస్య కాల
స్సుముఖి మమ ముఖం కిం సోఢసీతావియోగమ్. ౨౨
యద్యస్తి కౌతుక మపూర్వమృగే మృగాక్షీ
చాంద్రం హరామి హరిణం మమ సన్నిధేహి,
యావన్న ముంచసి మయా హృత మేణ మేనం
తావద్ధాతు తవ వక్త్రతులాం మృగాంకః. ౨౩

కర్తుమయుక్త మిత్యాహ—హేసుముఖిమమముఖం యత్త్వత్సమానాసేనైవ సోల్లాస మితి భావః. సోఢుః క్షాంతుః సీతాయాస్తవ వియోగం విరహో యేనతత్తథోక్తం కిం నథవల్యేవేత్యర్థః. అత స్సర్వథారోషం పరిత్యజ్య సన్నిధేయ మితి భావః. అత్ర సీతే త్యన్యాపదేశగ్రహణమఖండితప్రేమాస్పదత్వద్యోతనార్థం మాలినీవృత్తమ్. ౨౨

ఆ. తథాప్యపూర్వమృగాహరణే యది తవాభిలాషస్తదానేన తుచ్ఛేన మాయామృగేణ కిం ఇతోఽప్యత్యంతశ్లాఘ్యమానేష్యామిత్యాహ—యదీతి. హే మృగాక్షీ మృగంగనయనే, జానకీ, అపూర్వమృగే, అసాధారణమృగే, కౌతుకం కుతూహలం, అభిలాష ఇతి యావత్. ని. 'కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతుకం చ కుతూహల'మి త్యమరః, అస్తియదివర్తతే చేత్, తవేతి శేషః, తర్హి చంద్ర స్యాయం చాంద్రః చంద్రనిష్ఠ ఇత్యర్థః 'తస్యేద' మి త్యణ్ తం,హరిణం,హరా మ్యానయామి,యద్వా హరిష్యామీత్యర్థః. వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః, అతః మమ, సన్నిధేహి సన్నిహితా భవ, మత్సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛేత్యర్థః. అతః మయా, హృత మానీతం, ఏనం చాంద్ర మేణం హరిణం యావత్ యావత్పర్యంతం, న విముంచసి న త్యజసి, కౌతుకా దితి భావః. తావత్,మృగః అంక శ్చిహ్నం యస్య మృగాంక శ్చంద్రః. తవవక్త్రేణ నిష్కళంకేన త్వదీయవదనేన, తులాం సాదృశ్యం, దధాతు ధారయతు, సంభావనాయాం లోట్. తదనంతర మిదానీం వా వక్త్రసాదృశ్య ధారణక్షమ ఏవ నాస్తీత్యర్థః. అత్ర 'తులాం దధా'త్వితి సంభావితా ఆర్థీ ఉపమా తయాచోపమానా దుపమేయస్యాధిక్య ప్రతిపాదనరూపో వ్యతిరేకోవ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః. లోకోత్తరలావణ్యసంపన్న భవన్ముఖావలోకనాభావే మమ కథం నిర్వాహ ఇతి ఫలితార్థః 'వక్త్ర తులా' మిత్యత్ర 'తుల్యార్థై రతులోపమాభ్యా'మి త్యత్ర అసాదృశ్యవ్యవాయస్యైవ తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధా దత్ర సాదృశ్యవాచిత్వాత్తద్యోగేఽపి తృతీయాసమాసః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౩

సప్రాణా చే జ్జనకతనయా కిం న తిష్ఠేత మహ్యం
హింస్రై స్సత్వై ర్న [1]ఖలు నిహతా రక్తసిక్తా న [2]పృథ్వీ
[3]గోదావర్యాం పులినవివృతిం రామశూన్యా న కుర్యా
ద్యుక్తం నక్తంచరకబళనా త్సర్వథా సంస్థితా సా. ౭౯
లోకాంతరప్రణయినం శ్వశురం ప్రణంతు
మాజ్ఞప్తకాల మతిలంఘ్య యది ప్రయాసి,

అ. ఇత్థం విలాపేఽస్యసన్నిహితాయాస్తస్యా మృతిం నిశ్చినోతి—సప్రాణేతి. జనకస్య తనయా జానకీ, విశిష్టపితృజన్యత్వా త్వరమసాధ్వీత్వర్థః. సప్రాణా చేత్ సజీవితా యది, మహ్యా మత్యంతవిరహాసహిష్ణవ ఇతిభావః.న తిష్ఠేత కిం ఆత్మానం ప్రకాశయంత్యేవ న వర్తేత కిం, వర్తేతైవే త్యర్థః. అతో న ప్రాణసహితేతి తిష్ఠతే ర్ణిజి 'ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చే' త్యాత్మనేపదం. తర్హి వ్యాఘ్రాదిభిః భక్షితా కిం, నే త్యాహ.—హింస్రైః సత్వై ర్వ్యాఘ్రాదిభూతుకజంతుభిః, ని, 'శరారుర్భూతుకోహింస్ర' ఇత్యమరః. న నిహతా ఖలు న హింసితాఖలు, కుతః. పృథ్వీ భూమిః, రక్తసిక్తా రుధిరక్తిన్నా న భవతీ త్యర్థః. తథాచే ద్రక్తసిక్తా భవేదే వేతిశేషః. తర్హి గోదావరీతీరే వివర్తుం గతవతీ కిం? తథాభూతాపి నభవతీత్యాహ.గోదావర్యాం, లక్షణయా గోదావరీతీర ఇత్యర్థః. 'గోదావర్యా' ఇతి షష్ట్యంతపాఠే తస్యాః, పులినేషు సైకతేషు వివృతిం వివరణం, ని. 'తోయోత్థితం తత్పులినం సైకతం సికతామయ' మిత్యమరః, రామేణ ప్రియతమేన మయా, శూన్యా విరహితా సతీ, న కుర్యాత్ న విదధ్యాత్, యుక్తం, ప్రియతమవిరహితవిహారస్య పతివ్రతానామధర్మత్వాదితి భావః. కింతు సా జానకీ సర్వథా సర్వప్రకారేణ, ప్రకారవచనే థాల్, నక్తంచరకబళనా రాక్షసకర్తృకభక్షణా ద్ధేతోః, సంస్థితా నష్టా, యుక్త మేత ద్విచారణం సంగత మిత్యర్థః. ని 'సంస్థా స్థితౌ వ్యవస్థాయాం నాశే' ఇతి విశ్వః. 'వ్యక్త' మితి పాఠే స్ఫుట మిత్యర్థః. ఆత్రైవం బహుధా సందిహ్య నిశ్చయపర్యవసానకథనా న్నిశ్చయాంత స్సందేహాలంకారః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౭౯

లోకాంతరేతి. హేజానకీ, లోకాంతరప్రణయినం స్వర్గస్థం, శ్వశురం పత్యుఃపితరం దశరథం, ప్రణంతుం నమస్కర్తుం, 'ఉపసర్గా దసమానేఽపి ణోపదేశస్యే' తి ణత్వం, ఆజ్ఞప్తశ్చతుర్దశవత్సరాత్మకతయానియుక్తఃయఃకాలస్తం, మతిలంఘ్యో ల్లంఘ్య, తావంతం కాల మయాభయితైవే త్యర్థః. ఇదానీం సాగ్రైకపత్సరస్యావ

---

1 కిల. 2 భూమిః. 3 గోదావర్యాః.

విజ్ఞాప్య మా మపి సమాహ్వాయ సాధ్వి తస్మై
సౌమిత్రి రేవ భరతే నిదధాతు రాజ్యమ్. ౮౦
ఇత్థం విలప్య విపినే దయితాం విచిన్వ-
న్రామో న తత్ర ధృతిమా న్నహి లక్ష్మణ శ్చ,
తాదృగ్విధా మపి [1]కథాం కథయ-న్స్వవాచా
వల్మీకజన్మ ముని రేవ కఠోరచేతాః. ౮౧

శిష్టత్వా దితి భావః. 'అవిలం' స్థేయితి పాఠే స్పష్టోఽర్థః. ప్రయాసి యది గచ్ఛసి చేత్, యద్యపి పరమపతివ్రతాయా స్తవ మాం పతి ముత్సృజ్య పురస్తా ద్గమ నమనుచితంతథాఽపి శ్వశురప్రణామాత్సక్యేన గచ్ఛసి చేదిత్యర్థః. తర్హి హే సాధ్వి పతివ్రతే, అతో మద్విరహం న సహిష్యసే ఇతి భావః. ని. 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతే' త్యమరః. తస్మై శ్వశురాయ, విజ్ఞాప్య ప్రియవియుక్తాఽహం స్థాతుం నశక్నో మీతి నివేద్య, మా మపి, సమాహ్వాయ ఆకారయ, ప్రవేశయేత్యర్థః. ని. 'హూతి రాకార ణాహ్వానే' ఇత్యమరః. తస్వినాశాదాత్మనోఽపి వినాశో నిశ్చిత ఇతి భావః. తర్హి రాజ్యస్య కాగతి రిత్య త్రాహ—సౌమిత్రిర్లక్ష్మణ ఏవ భరతేరాజ్యంనిదధాతు నిక్షిపతు స్వర్గోకయా త్రాతత్పరేణ శ్రీరామేణాహం ఇతికర్తవ్యతాయాం నియుక్త ఇతిభరతం మదాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరం సామ్రాజ్యే ఆభిషేక్ష్యతీతి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్.

కవే ర్వాక్యం. ఇత్థ మితి.ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, విలప్య పరిదేవనం కృత్వా, రామ, స్తత్ర తస్మి, న్విపినే ఆరణ్యే, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం,విచిన్వ న్మృగయ-న్, ధృతిమా న్ధైర్యవాన్, నాభూత్, కిం తు సీతావిరహవేదనయా విషణ్ణ హృదయోఽ భూదిత్యర్థః. తథా లక్ష్మణ శ్చ, ధృతిమా న్నహి, నాభూదే వే త్యర్థః. తద్దుఃఖస్యైవ తద్దుఃఖత్వాదితి భావః.కిం తు తాదృశీ విధా ప్రకారో యస్యా స్తాం, ఇత్థ మితి వక్తుం శ్రోతుంవా ఆశక్యా మిత్యర్థః,కథాభూతా మపి, కథాం శ్రీరామవిలాపప్రకారవాక్య ప్రబంధం, స్వవాచా నిజకంఠోక్త్యా, కథయన్ పునఃపున ర్వర్ణయన్, కఠోరచేతాః కఠినహృదయః, నిర్దయ హృదయ ఇతి యావత్. వల్మీకాజన్మ యస్య స తథోక్త స్తు చాసౌ ముని శ్చ స ఏవ వాల్మీకి రేవ ధృతిమా నభూత్. సకలలోకానందకరసమస్త సద్గుణాభిరామస్య తత్ర భవతః శ్రీరామస్య తాదృగ్విషాద వైక్లవ్యాభివ్యంజకవిలాప కథాకథనానిర్విణ్ణచిత్తతయా స ఏ వాతిధైర్యసంపన్నోఽభూ దిత్యర్థః. వేలవచిత్తానా మస్తాకం కథం ధృతి మత్త్వ మితి భావః. వృత్తం పూర్వవత్. ౮౧

---

1 దశామ్.

గ. [1]తతః ప్రారభ్యమాణప్రయాణాన్ ప్రాణాన్ సంస్తభ్య జటాయు [2](స్తతఇతః) క్రియమాణసీతాన్వేషణం రామం సలక్ష్మణం మాలక్ష్యన్నవోచత. ౮౩

ఆయుష్మన్తాం ఖడ్గవిఖణ్డితపక్షతిం క్షీతితలే నిక్షిప్య[3]క్షిప్రమపజహార జానకీం రావణ ఇతి. ౮౩

ప. స్వయమపి శరభంగస్వీకృతాం భంగహీనాం

తతఇతి. తతస్తదనంతరం, ప్రారభ్యమాణముపక్రమ్యమాణం ప్రయాణం పరలోకయాత్రా యై స్తానుత్క్రమణశీలాని త్యర్థః. ప్రాణాన్, జటాయుం, సంస్తభ్య, నిరుధ్యే త్యర్థః. శ్రీరామాయ వార్తాకథనార్థ మితి భావః. తత ఇతఃప్రదేశేషు క్రియమాణసీతాన్వేషణం, సీతామన్విష్యంత మిత్యర్థః, సలక్ష్మణం సౌమిత్రిసహితం, రామ, మాలక్ష్యన్ పశ్య, న్నేవ, మవోచత ఉక్తవాన్, 'బ్రూఙో వచేర్వా లుజీపచ ఉ'మి త్యుమాగమే గుణః. ౮౨

అ. కిమిత్యవోచ లేత్యత ఆహ—ఆయుష్మన్నితి.హే ఆయుష్మన్, ప్రశంసాయాం మత్వా, సకలలోకహితాచరణతత్పరతయా సఫలజీవనే త్యర్థః, ఖడ్గవిఖణ్డితపక్షతిం చంద్రహాసవిదళితపక్షమూలం, నిం. 'క్షీ పక్షతిః పక్షమూల' మి త్యమరః. మాంక్షీతితలే నిక్షిప్య పరిశ్రాంతం మాం పక్షివిచ్ఛేదపూర్వకం భూమా పాతయిత్వేత్యర్థః, రావణః, క్షిప్రం ద్రుతం, జానకీం మైథిలీ, మపజహారాపహృతవా, నిత్యవోచ లేతి పూర్వేణ సంబంధః, తథా చ రామాయణమ్. 'పరిశ్రాంతస్య మే పక్షౌ ఛిత్వా ఖడ్గేన రావణః, సీతా మాదాయ వైదేహీ ముత్పపాత విహాయస' మితి. ౮౩

అ. తతః కింజాతం తత్రాహ—స్వయమితి. జటాయుః, సపది సద్య ఏవ, శ్రీరామస్యసీతాపహరణవార్తాకథనసమయ ఏవే త్యర్థః. సంస్మృతాయుం స్వకృతజీవిత స్సన్, స్వయ మపి. శరభంగేన మునినా స్వీకృతాం ప్రాప్తాం, భంగహీనా మక్షతాం, శాశ్వతీ మిత్యర్థః. గతిం వైకుంఠస్థాన, మవాప్తుం ప్రాప్త స్సన్, నిజభాగ్యోదయేన పరబ్రహ్మరూప్య శ్రీరామస్య దివ్యమంగళవిగ్రహసాక్షాత్కారాత్ శరభంగవన్నుక్త స్సన్ని త్యర్థః. నయనసలిలమిశ్రం బాష్పోదకమిశ్రితం, పితృసఖ్యేన తస్య పితృవ ద్రోదనార్హత్వా దితి భావః, రామహస్తేన దత్తం, దశరథేన దురవాపం దుర్లభం, అసాన్నిధ్యా దితి భావః. నైవాపం పితృతర్పణసంబంధి, నిం. 'పితృదానం నివాపస్యాది' త్య

---

1 తత్ర. 2 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 3 క్షీప్రతర.

సపది గతి మవాప్త స్సంహృతాయు †ర్జటాయుః,
నయనసలిలమిశ్రం రామహస్తేన దత్తం
దశరథదురవాపం ప్రాప నైవాప మంభః. ౮౮

గ. అథ దక్షిణారణ్యానీం ప్రతి ప్రస్థితేకాకుత్స్థే రాక్షసీకాంచి దయోముఖీ నామ సౌమిత్రి ముభిభూయ తదీయశస్త్రేణ శూర్పణఖా సిద్ధి మలభత. ౮౯

మరుః. అంభః, ప్రాప, పితృనిష్వశేషం తస్యార్ధ్వదైహికం రామ శ్చకారేత్యర్థః, ఉక్తం చ రామాయణే. 'తతో గోదావరీం గత్వా నదీం సరవరాత్మజో, ఉదకం చ క్రతు ష్టస్తై గృధ్రరాజాయ తా వృభా' వితి. నను తిరశ్చాం కర్మాధికారా దగ్నిసం స్కారానర్హత్వా చ్చ ఉత్తమలోకభావేన కథ మస్య ముక్తియుక్తత్వ మితి చేన్న 'మయా త్వం సమనుజ్ఞాత శ్శాశ్వతీం ముక్తి మాప్నుహీ'తి శ్రీరామాయణోక్తత్వాద స్యైవాస్య ముక్తిః. తదుక్తం నృసింహపురాణే. 'మత్కృతే మరణం యస్తా త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్మా న్మమ ప్రసాదేన విష్ణులోక మవాప్స్య సీ'తి. 'సుగ్రీవో హనుమా నృక్షో గజో గృధ్రోపణిక్కథ' ఇతి ముక్తమధ్యపరిగణనా చ్చ జటాయుషో ముక్తిప్రాప్తి స్సిద్ధే త్యవగమ్యత ఇత్యుపరమ్యతే. మాలినీవృత్తం. ౮౮

అథేతి అథ జటాయుష్కర్మానంతరం, కాకుత్స్థే శ్రీరామే, మహాదరణ్య మరణ్యానీ, 'మహాఽణ్య మరణ్యాసి'త్యమరః. 'ఇంద్రవరు' ణేత్యాదినా మహాత్వే జీవ. ఆనుగాగమశ్చ. దక్షిణాదక్షిణదిగవస్థితాసాచసా ఆరణ్యానీ చతాం ప్రతి, ప్రస్థితే చలితే సతి, జటాయుషాతద్దిగవస్థితేన రావణేన సీతాహరణ స్యోక్తత్వా దితి భావః. అయోముఖీనామ అయోముఖీతి నామ్నా ప్రసిద్ధా, కాచి ద్రాక్షసీ, సౌమిత్రిం లక్ష్మణం, అభిభూయ 'ఏహి రంస్యావ హే త్యుక్త్వా సమాలంబత లక్ష్మణ'మిత్యాద్యుక్తప్రకారేణాక్షిప్య, తదీయేన సౌమిత్రిసంబంధినా,శస్త్రేణ ఖడ్గేన, శూర్పణఖాయాః రావణభగినీన్యాయాసిద్ధిః ముఖభంగరూపనిష్పత్తిః తత్సదృశీం సిద్ధి. మితి నిదర్శనా, అలభత ప్రాప, శూర్పణఖేవ లక్ష్మణఖడ్గనికృత్తకర్ణనాసికా బభూవే త్యర్థః. ఉపలక్షణ మేతత్ నికృత్తస్తనా చ బభూవ. తథా చోక్తం శ్రీరామాయణే 'ఏవ ముక్తస్తుకుపితః ఖడ్గ ముద్యమ్య లక్ష్మణః, కర్ణనాసే స్తనౌ తస్యాః విచకర్తారిసూదన'ఇతి. ౮౯

---

† 'జటాయు' రితి సకారాంతః, ఉకారాంతోఽపి'జటాయో మావమంస్థా స్త్వ' మితి భట్టిప్రయోగాత్.

[1] తతః క్రౌంచారణ్యసరణ్యా ప్రయాతా వేతో మహర్షేః స్థూల శిరశ శ్మాపా తోక్రణపతాం ప్రపన్నః పన్నగపతిభోగభీషణాభ్యాం భుజాభ్యాం బబంధ యథార్థనామా కబంధః. ౮౬

తదనంతర మనశ్రుపాత్రేషు రాక్షసీనేత్రేషు స దో త్పాదితతర

తత ఇతి. తతః అయోముఖకర్ణనాసికా స్తనచ్ఛేదనానంతరం, క్రౌంచారణ్యస్య సరణ్యా మార్గేణ, ని. 'అయనం వర్త్మమార్గాధ్వపంథానః పదవీ సృతిః, సరణి' రిత్య మరః, అత్రతృతీయోపపత్తి ర్వ్యాఖ్యాతా. ప్రయాతో ప్రస్థితో, ఏతో రామలక్ష్మణా, కర్మ, స్థూలశిరస్తన్నామ్నో, మహర్షేః ఋషి శ్రేష్ఠస్య, శాపాత్తోక్రణపతాం రాక్షసత్వం, ప్రపన్నః ప్రాప్తః, యథార్థనామా అన్వర్థాభిధానః, కబంధః రాక్షసః, పన్నగపతేః ఋండలీశ్వరస్యభోగః కాయ స్తద్వద్భీషణాభ్యాం, భయంకరాభ్యాం భుజాభ్యాం బబంధ రురోధే త్యర్థః. వస్తుతస్తు శ్రీరామస్య సాక్షాద్విష్ణోః శేషాంకశాయిత్వా ల్లక్ష్మణస్యశేషావతారత్వా చ్చ తయోర్నాయం బంధో నదుఃఖ హేతు శ్చేతి జ్ఞాపయితుం 'పన్నగపతి భోగభీషణాభ్యా మితి భుజవిశేషణ ముక్త మిత్యనుసంధేయం, 'కబంధ' ఇత్యత్ర నిరుద్ధలక్షణయా కస్య శిరసో బంధోఽస్యాస్తీతి కబంధ ఇతివిగ్రహః. ఆపమూర్ధకళేబర మి త్యర్థః. ని, 'కబంధం సలిలే ప్రోక్త మపమూర్ధకళేబరమ్, కబంధోఽస్త్రీ క్రియాయుక్త మపమూర్ధకళేబర' మితి విశ్వానుతా ప్రకృతేపీంద్రనజ్రా భిహితా ద్వక్షోవిభుగ్నశిరస్కతయా కబన్ధత్వా ద్యథార్థనామత్వ మన్యేతి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణే లక్ష్మణం ప్రతి కబంధవాక్యమ్ 'పురా రామ మహాబాహో మహాబలపరాక్రమ, రూప మాసీ న్మ మాచింత్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతమ్. తత స్థూలశిరా నామ మహర్షి ర్కుపితో మయా, విచిన్వక్ విధం వన్యం రూపే ణానేన ధర్షితః. తే నాహ ముక్తః ప్రేత్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా, ఏతదేవనృ శంసం తే రూప మస్త్వితి గర్హితమ్.ఇంద్రకోపా దిదం రూపం ప్రాప్త మేవ రణాజిర' ఇతి. ౮౬

తదనంతర మితి. తదనంతరం నిరోధానంతరం, అనశ్రుపాత్రేష్వబాష్పయోగ్యేషు. నిజభర్తృమహిమ్నాకదాఽపిశోకాద్యుపహత్యభావా దనాఘ్రాతాశ్రుగంధేష్విత్యర్థః, ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః. రాక్షసీనేత్రేషు రాక్షసాంగనానయనేషు. సదా సర్వదా, ఉత్పాదితతరాణ్యతిశయేనోత్పాదితాని. 'ద్విపచనవిభజ్యే' త్యాదినా, తరప్ప్రత్యయః. తాని వారిణి బాష్పాదకాని యూథ్యాంతో తాభ్యాం,

---

1 తదను.

వారిభ్యాం రామ లక్ష్మణయో స్తరవారిభ్యాం కబంధబాహుయుగళం
కదళీలావ మలూయత ౮౭

ప. తదను దనుకబంధేనాదరా దర్థితౌ తౌ
గిరితటభువి దేహం దేహతు స్తస్య భీమమ్,

రాక్షస ఖండనేన శోభోత్పాదకత్వా న్నిరంతరరాక్షసీనేత్రజలోత్పాదకాభ్యామి త్యర్థః రామలక్ష్మణయో, స్తరవారిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం, ని. 'తరవారి ర్ఖండలాగ్రః ఖడ్గకా ర్ముకీయకా సమా' ఇత్యమరశేషః, కబంధబాహుయుగళం, కదళీ మివ లూత్వా కదళీ లావ, మలూయత అచ్ఛిద్యత, కదళీకాండ మివా నాయసే నాఖండతేత్యర్థః, కదళీలా వవది త్యపపాఠః 'ఉపమానే కర్మణిచే'తి ణముల్ ప్రత్యయః. 'కషాదిషు యథా విధ్యనుప్రయోగ'ఇతి లూఞోఽనుప్రయోగః, నిర్బంధకుపితౌ శ్రీరామలక్ష్మణౌ నిజా సిభ్యాం కబంధస్య దక్షిణసవ్యబాహూ చిచ్ఛిదతు రి త్యర్థః, ఆత్రకరణయో రపి తర వారోర్వీ కర్తృత్వవ్యపదేశ స్తయో రఖండితతీక్ష్ణత్వద్యోతనార్థం తథా రామాయణమ్ 'దక్షిణో దక్షిణం బాహు మసక్త మసినా తతః, చిచ్ఛేద రామోవేగేన సవ్యంవీర స్తు లక్ష్మణ' ఇతి. ౮౭

తదన్వితి. తదను బాహుచ్ఛేదానంతరం, దనువంశోద్భవత్వాద్దనుః స చాసౌ కబంధ శ్చేతి విశేషణసమాసః, యద్వా దనురి త్యస్యపూర్వనామ, తథా శ్రీరామాయ ణే అరణ్యకాండే 'ఏవముక్త స్తు రామేణ వాక్యం దనురసత్తమ'మితి, 'దనోస్సకాశా త్తత్త్వేన ప్రభావం తే మహాత్మన'ఇతి. శబరీం ప్రతి శ్రీరామవాక్యంచతథా 'దనుర్నామ స్త్రియాః పుత్ర శ్శాపా ద్రాక్షసతాంగత' ఇతి కిష్కింధాకాండేచో క్తమ్. తథాచ, దనునామా చాసౌ కబంధ శ్చ దనుకబంధ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః. శాకపార్థివాది రాకృతిగణః. లేన దనుకబంధేనాదరాద్గౌరవాత్ అర్థితౌ 'మిత్రం చైవోపదేక్ష్యామి యమవాభ్యాం సంస్కృతోఽగ్నినే' తియాచితౌ, తౌరామ లక్ష్మణౌ, గిరితటభువి గిరిప్రదరసీమ్ని, 'గిరిప్రదర మాసాద్య పావకం విససర్జతు'రితి శ్రీరామాయణాత్. భీమం భయంకరం, తస్య కబంధస్య, దేహం కలేబరం, దేహ తు ర్భస్మీచక్రతుః 'దహభస్మీకరణ' ఇతి ధాతో ర్లిట్. 'ఆతఏకహల్మధ్యోఽనా దేశాదేర్లిటి'ఇ త్యేత్వాభ్యాసలోపౌ, అథ దహనానంతరం, శాపాపాయేన ముని ప్రయుక్తశాపాంతేన, తుష్టస్తోమం గత స్సక్, కబన్ధః, రామం ప్రత్యకథయత్ ఆహో చత్. కిమితి. తపసతనయమైత్ర్యా సుగ్రీవస్నేహేన మైథిలీం సీతాం, ప్రాప్నుహి లభ

అకథయ దథ శాపాపాయతుష్ట స్య రామం
తపనతనయమైత్ర్యా మైథిలీం ప్రాప్నుహీతి. ౮౮

గ. తస్మి న్నృశ్యమూకమార్గ ముపదిశ్య స్వర్గం గతే మతంగాశ్రమ వాసిన్యా ([1]తపస్విన్యా) శబర్యా కృతాం సపర్యాం ప్రతిగృహ్య రామ స్తదనుజ్ఞ యా[2]మనోజ్ఞ వివిధవిహగకూజితం మృగగణ[3]విహరణమనోహ రంగహనపదమవగాహ్య [4]వ్యాకోచకుశేశయపరిచయకషాయైర్వనదేవతా

స్వేతి ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే. 'శ్రూయతాం రామపక్ష్యామి సుగ్రీవో నామ వానర' ఇత్యారభ్య 'సఖే సహాయో మిత్రం చ సీతాయాఃపరిమార్గణ'ఇత్యంతేన. మైత్ర్యేత్యత్ర బ్రాహ్మణాదిత్వా 'ద్గుణవచనే'త్యాదినాప్యఞ్ప్రత్యయః. 'షిద్భిదాదిభ్యశ్చే'తి జీష్. స చ 'మాతరిషి చ్చే'తి షిత్వాదేవసిద్ధే మాతామహశబ్దస్య గౌరాదిషుపాఠేనాని త్యత్వజ్ఞాపనాద్వైకల్పికః. అతఏవ వామన'ష్యఞో షిత్కరణా దీకారోబహుల'మితి. ని. 'స్త్రీనపుంసకయో ర్భావకర్మణోర్ష్యఞ్ క్వచి చ వృఞ్', 'ఔచిత్య మూచితీ మైత్ర్యం మైత్రీ వృఞ్ప్రాగుదాహృత' ఇత్యమరః. మాలినీపృత్తమ్. ౮౮

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ కబంధే, ఋశ్యమూకమార్గం సుగ్రీవాధిష్ఠిత ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతవర్త్మ, ఉపదిశ్య నివేద్య. స్వర్గం గతే సతి, మతంగస్య మహర్షే రాశ్రమే వసతి తాచ్ఛీల్యే నేతి మతంగాశ్రమవాసిన్యా తాచ్ఛీల్యే ణినిః. తపస్విన్యా ప్రతోపవాసాదితపోనిష్ఠయా 'అస్తాయామేధాస్రజో విని' తి వినిప్రత్యయః శబర్యా శబరస్త్రియా, మతంగశిష్యయా కయాచి ద్విరుక్తరమణ్యా. కృతాం విహి తాం, సపర్యా మర్ఘ్యపాద్యాదిరూపపూజాం, ని. 'పూజా నమస్యాపచితి స్సప ర్యా ర్చార్హణా సమా' ఇత్యమరః. రామః, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య, నిరంతరభక్తిపర తంత్రత్వా చ్ఛబర్యాస్తద్విరచితాయా అపి పూజాయా మహాత్మనా భక్తవత్సలేన శ్రీరామేణ గ్రాహ్యత్వా దితి భావః. తతః. తదనుజ్ఞయా తస్యా శ్శబర్యాః అనుజ్ఞయా నియోగేన, మనోజ్ఞాని మనోహరాణి వివిధాని అనేకప్రకారాణి విహగకూజితాని పక్షికారికాదిపక్షిరుతాని యస్మిన్ తత్తథోక్తం, మృగగణానాం హరిణచమరదుర్వార మృగయూథానాం విహరణేన స్వైరసంచారేణ. మనోహరం హృదయానందకరం, గహనపద మరణ్యస్థాన, మవగాహ్య ప్రవిశ్య, ఆధ వ్యాకోశశుశేశయపరిచయేన సంఫు ల్లకమల పరిశీలనేన కషాయై స్సారభ్యసంపన్నైః, ని. 'ప్రఫుల్లోత్ఫుల్ల వ్యాకోచవికచ స్ఫుటాః' 'సనా స్రపత్రం కమలం శతపత్రం కుశేశయ' మితి చామరః. రాగద్రవ్యే

---

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 2 మనోజ్ఞకూజితవిహంగమృగ. 3 విహార. 4 వ్యాకోశ.

లతాదోలానుకూలైః కూలాయతలీలాపరవశవిలాసవల్లభమదాంబు చుంబిభిః శంబరారాతిశరధిసదృశ1తటరుహాసహకారశిఖరవిసరదాసవాసార శీకరశేఖరైర్వివిధలతాలాసికాలాస్యోపదేశదేశికాయమానైః కాయమానసమానాభోగలతాగృహ కేళీలుబ్ధలుబ్ధకపురంధ్రీశిథిలధమ్మిల్లమల్లి

కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసే సారభే రస'ఇతి యాదవః. వనదేవతానాం యాలతాదోలాః లతారూపప్రేఙ్ఖోళికాః తాసా మనుకూలై రనుగుణై, స్వప్రయత్నంవినైవ తత్తత్ప్ర శ్చాలనహేతుత్వా దితి భావః, కూలే పంపారోధసి, ఆయతలీలాపరవశాః ఆవిచ్ఛిన్నక్రీడాపరతంత్రాః, తిర్యగ్దంతప్రహారరూపవ్యాపారతత్పరాః ఇత్యర్థః యేవశానాం కరిణీనాం వల్లభా మత్తమతంగజాస్తేషాంయదాఽంబు దానోదకం చుంబత్యవబధ్నంతీతి తథోక్తైః, మదగంధసంబంధబంధురైరిత్యర్థః. ని. 'వశా స్త్రీ కరిణీ పుంధ్యో' రిత్యమరః. శంబరారాతిశరధిసదృశాని పంచబాణతూణీరసరూపాణీత్యుపమా. యాని తటరుహసహకారశిఖరాణితీరరుహాతిసౌరభరసాలాగ్రమండర్యఃఅత్ర శిఖరశబ్దేన తద్గతమంజర్యో లక్ష్యంతే. ని. 'శిఖరం శైలవృక్షాగ్రశిఖాపులకకోటిష్వి'తి విశ్వః. తే భ్యో విసరత్ స్రంసమానో య ఆసవాసారో మకరందధారాసంపాతః తస్య శీకరాకణా ఏవ శేఖరా అవతంసాః యేషాం తైస్తథోక్తైః, మాకందమకరందబిందుసందోహసుందరైరిత్యర్థః. ని. 'ఆమ్ర కూచ్తోరసాలోఽసౌ సహకారోఽతిసౌరభ,' 'శీకరోఽంబుకణః స్మృత'ఇతి చామరః.వివిధానానాప్ర కారాః లతాఃమల్లికామాలత్యాదివల్లర్య స్తా ఏవ లాసికాః నర్తక్య ఇతి రూపకం తాసాం లాస్యోపదేశే నాట్యక్రియాసంశిక్షణే దేశికాః గురవ ఇవాచరంతో దేశికాయమానా స్తైః నాట్యవిద్యాచార్యైరివ, తాసాం నర్తనప్రవర్తకైరి త్యర్థః. ఆచార్యఝంటా ల్లట శ్చానడాదేశః, అత్ర విచిత్రలతాచలనేన మారుతానాం దేశికాయమానత్వోత్ప్రేక్షణా లిఙ్గానమిత్థా భూతస్వరూపోత్ప్రేక్షా. ని. 'నర్తకీలాసికే సమే, తాండవం నటనం నాట్యం లాస్యం నృత్తం చ నర్తన' మితి చామరః. కాయమితం మానం ప్రమాణం యస్య కాయమానఃఆంగణాదౌ స్తంభాదినిర్మిత పురుషప్రమాణోన్నతో ముడపవిశేషః తత్సమాన స్తత్స దృశః ఆభోగోవిస్తారో యేషాం లేషు లతాగృహేషు లతావితానమయనికేతనేషు కేళీలుబ్ధానాం క్రీడాగృహ్యానాం లుబ్ధకపురంధ్రీణాం పుళిందసుందరీణాం యే శిథిలధమ్మిల్లాః విశ్లథకచభరాః లేషు యా+మల్లికాః తృణకూల్యకుసుమాని తాసాం గంధేన సార

---

1 తటరుహాకార.

† మల్లికాయాః కుసుమాని మల్లికాః 'పుష్పమూలేషు బహుల'మితి లుపి 'లుపి

కాగన్ధమాంసలైర్మల్లి కాపథనివిక్షోభక్షోదీభూతపాథఃపాథేయైస్తటవన పవనై రనుకంప్యమానః పంపా మభజత. ౮౯

ఇతిశ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతిచంపూరామాయణే అరణ్యకాండః.

థ్యేణ మాంసలైః పరిపూర్ణైః, ని. 'కబరీ కేశపాశోఽథ ధమ్మిల్ల స్సంయతాః కచా' ఇత్యమరః, 'మల్లీ తు మృత్పాత్రతృణశూల్యయోరి'తి రత్నమాలాయాం, మల్లికాఖ్యా మలినచంచుచరణా వాంసవిశేషాః. ని. 'రాజహంసా స్తు లేచంచుచరణై ర్లోహితై స్సితాః, మలినైర్మల్లికాఖ్యా స్తే'ఇత్యమరః. లేపాం పథివిక్షోభేణ గరుదభిభూతేన క్షోదీభూతం మార్జీభూతం నీహారాకారేణ శకలీకృత మిత్యర్థః. తాదృశం యత్పాథ ఉదకం తత్ర పాథేయం సంబళం యేషాం తై, స్తత్సంకృతై రిత్యర్థః. ని. 'కబంధ ముద కంపాథ' ఇత్యమరః. 'క్షోదీభూత' మిత్యత్ర ఆక్షోదః క్షోదః సంపద్యమానం క్షోదీ భూత మితి విగ్రహః. అభూతతద్భావే చ్విః. 'తుగితిప్రాపయ' ఇతిసమాసః. పాథేయ మిత్యత్ర పథి సాధు పాథేయం 'పథ్యథిని వసతిస్వపతేర్ఢ' ఇతిడఢ్ ప్రత్యయః.ఏవం శైత్యమాంద్య సౌరభ్యసంపన్నై, స్తటవనపవనై స్తీరకాంతారమారుతైః, ఆనుకంప్య మానో దోధూయమాన స్సన్, విరహిణాం వేదనోద్దీపకత్వా దితి భావః. పంపాంనామ పుష్కరిణీం అభజత తత్తీరం ప్రాపే త్యర్థః. ౮౯

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగిబ్రబృందమానసేందీవరసందోహమందానన్దలాభాభినం దితరఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకన్దళితసారస్వతేనాఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వర శాండిల్యమహామునినోక్తావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యపతారాంతర స్న్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కొండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్య మంజూషికాఖ్యాయాం అరణ్యకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రప్రదార్పితా,
ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాఽసౌ పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

యుక్తవద్వ్యక్తినచనే' ఇతి స్త్రీత్వం,ని. 'పుష్పే జాతిప్రభృతయ స్స్యులింగా'ఇత్యమరశ్చ 'గంధా స్సురభయో వాతా స్తరవః కుసుమాంచితాః, భ్రమరాః కోకిలా వార్ష్యా మృద్వీ శయ్యా సురాసవః, ఇత్యాదయో విభావా స్స్యు ర్వసంతే రాగదీపనాః' ఇతి తేషాం విరహవేదనోద్దీపకత్వేనాభియుక్తోక్తేః.

కిష్కింధా కాండము.

ప. స తాం సతాం బుద్ధి మివ ప్రసన్నాం
పంపాం వియోగజ్వరజాతకంపః,
విలోకయన్ లోకనివిష్టకీర్తి
రా ర్తిం రఘూణాం ప్రవరః ప్రపేదే. ౧

గ. తత స్తస్యా స్తటవనేనానానోకహ నివహపరిష్కృతేనిభృతేతర

అథ కిష్కింధాకాండో వ్యాఖ్యాయతే—సతామితి. స విరాధత్రిశిరోదూషణ ఖరకబంధాదీనా మయత్నసంహరణేన ప్రసిద్ధపరాక్రమయుక్తః, అత ఏవ లోకనివిష్ట కీర్తి ర్జగద్విఖ్యాతయశస్సంపన్నః, రఘూణాం ప్రవరో రఘునాయకః, సతాం సాధూనాం, బుద్ధిం చిత్తవృత్తిమివ, ప్రసన్నాం నిర్మలాం, ఏకత్ర స్వాభావ్యా దన్యత్ర రాగాద్యనుపహతత్వా చ్చేతి భావః, తాం చికీర్షితరావణవధోపయోగిసుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకసమీపవర్తినీం, పంపాం, విలోకయన్ దృశ్యన్, అతఏవ వియోగేన సీతా విరహశోకాతిశయేన, యోద్వారః సంతాపః ఇంద్రియక్షోభ ఇతి యావత్. తేన జాతః ఉత్పన్నః కంపో గాత్రవేపథు ర్యస్య స తథోక్త స్సన్, ఆర్తిం మదనపీడాం, ప్రపేదే ప్రాప, తస్యాః ప్రసన్నత్వేఒపి విరహిణా ముద్దీపకత్వా త్తర మయం వ్యథా మనుభూతేత్యర్థః. ని. 'ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యో' రిత్యమరః. అత్ర 'బుద్ధిమివే'త్యేకం పదం 'ఇవేన సహ నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వంచే'తి వక్తవ్యాత్, అత ఏవ సమాసగా శ్రౌతీ పూర్ణోపమా. వృత్త మనుష్టుప్. అత్రాదౌ 'స తాం పుష్కరిణీం గత్వా పద్మోత్పలసుగంధినామ్, రామ స్సౌమిత్రిసహితో విలలాపా కులేంద్రియ' ఇతి. శ్రీరామాయణకిష్కింధాకాండాద్యపద్యాదిమపదప్రయోగేణ చాతుర్యం దర్శితం కవినే త్యనుసంధేయమ్. ౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం నానావిధానా మనోకహానాం చూతచంపేయాది తరువిశేషాణాం నివహేన నికురుంబేన, పరిష్కృతే భూషితే 'సంపర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణ'ఇతి సుడాగమః. తస్యాః పంపాయా, స్తటవనే పరిసరవర్తికానని, నిభృతే తర మనిభృత మతిచటులం భ్రమణ మూర్ధన్యప్రయుక్తసంభ్రమో యస్య తథోక్తః

[1]భ్రమణపరభృతవ్రాతచంచూమయవిపంచీసముదంచితపంచమాంచితా, సన్తతాకుంచిత పంచశరశరాసనశరాసారవంచితపథిక జనసంచార ప్రపంచా ప్రమద[2]భరభరిత చంచరీకకులకంచుకితమాధవీ మాధవీవిభూతి రుదజృమ్భత.

ప. యత్ర కాన్తై ర్వియుక్తానాం యుక్తానా మపి సుభ్రువామ్,

యఃపరభృతవ్రాతః పికనికరః. ని. 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పికఇత్యపీ'త్యమరః. తస్య చంచూమయీ త్రోటీగూపా; అత్ర చంచూశబ్దేన కంఠో వివక్ష్యతే, తత్రైవ స్వరావిర్భావాత్. ని. 'చంచుస్త్రోటి రుభే స్త్రియా' మిత్యమరః. తాద్రూప్యే మయట్ 'స్త్రియాఃపుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః, తాదృశీయావిపంచీవీణా. ని. 'విపంచీవల్లకీపిణే' తివైజయంతీ 'వీణాతు వల్లకీ, విపంచీ'త్యమరశ్చ. తస్యాస్సకాశాత్సముదంచితా స్సముత్పన్నాఃయే పంచమాఃపంచమాఖ్యాఃస్వరవిశేషాఃని. 'పికఃకూజతి పంచమ' మిత్యభిధానాత్. తైరంచితా మనోజ్ఞా, అంచేఃపూజాయామితీడాగమః. తథా సంతతం ఆకుంచితం శరసంధానార్థ మవనమితం పంచశరశరాసనం మన్మథకార్ముకం తస్యా న్నిర్గతోయ శ్శరాసారఃఅవిచ్ఛిన్న బాణవృష్టిఃతేన వంచితోనివారితఃపథికజనానాం విరహిణాం సంచారప్రపంచఃయాతాయాతప్రచారోయస్యాం సా, తథా ప్రమదభరేణ మకరందలాభజనితసంతోషాతిశయేన, భరితం పూర్ణం యచ్చంచరీకకులం రోలంబనికరంబం తేన కంచుకితాఃకంచుకవత్యఃకృతాఃఆవేష్టితా ఇత్యర్థఃకంచువచ్ఛబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యంతా త్కర్మణిక్తఃతా మాధవ్యోఽతిముక్తలతాఃయస్యాం సా, ని. 'ఇందిందిర శ్చంచరీకో రోలంబో బంధర శ్చ సఃఅతిముక్తఃపుండ్రక స్యా ద్వాసంతీ మాధవీలతే'తి చామరఃమధోర్వసంతస్య ఇయం మాధవీ, ని. 'మధు ర్వసంతే చైత్రేచే'తి విశ్వఃతస్యేద' మిత్యణ్ 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినాఙీప్. విభూతి స్సంపత్, ఉదజృంభత ఉజ్జృంభితవతీ. ని. 'భూతి ర్భస్మని సంపదీ'త్యమరఃఅ

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ వసంతసమయే, కాన్తైఃప్రియతమైఃర్వియుక్తానాం, కాన్తైఃర్యుక్తానా మపి, సుభ్రువాం సుందరీణాం, మనాంసి హృదయాని చ, వపూంషి శరీరాణిచ, దోలాకర్మ దోలాలీలాం, వితన్వంతి కుర్వంతి, విరహిణాం మనాంసి ప్రియవియోగవేదనయా దోలాయమానాని భవంతిప్రియసంగతానాంపపూంషి తు వసంతోత్సవే ప్రియైస్సాకం దోలాఖేలనలాభా త్తాదృశఖేలనజనితసుఖమను

---

1 పరిభ్రమణ. 2 చంచల.

దోలాకర్మ వితన్వంతి మనాంసి చ వపూంషి చ. 3

కరతలై [1]రపచాయ మథేక్షుణై రపచయం చ వనేషు జనేషు చ,
సుమనసాం మనసా మపి యద్దినే విరచయంతి విలోలవిలోచనాః.

గ. తస్మిన్నసమశరసమరసమయే పంపాం[2]సమయా పర్యటన్ పర్యాకులహృదయో హృదయదయితాం హృది లక్ష్మణ మిత్థమభాషత. 4

భవం తీత్యర్థః. అతఏవ యథాక్రమ మన్వయో తత్క్రియాపరనామా యథాసంఖ్యాలంకారః. తథా మనసాం వపుషాం వర్ణవ్యతయా ప్రకృతానా మేవ దోలాకర్మవితన్వన క్రియారూపధర్మసంబంధేనాభ్యస్య గమ్యమానత్వా త్తేషాంప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా ఇయం చోక్తాలంకారే ణాంగేన సంకీర్యతే. 3

కరతలై రితి యద్దినే, యస్య వసంతస్య దినే ష్విత్యర్థః. విలోలవిలోచనా శ్చంచలాక్ష్యః, కరతలైర్నిజహస్తప్రదేశై ర్వనే షూద్యానవనేషు, సుమనసాం పుష్పాణాం, ని. 'స్త్రియ స్సుమనసః పుష్ప' మిత్యమరః. అపచీయత †ఇత్యపచాయః లవనం, 'ఉపసృష్టా ద్ఘఞ్' ఆథేతి వాక్యారంభే, ఈక్షణై ర్దృష్టిభిః, జనేషు, మనసాం, అపచీయత ఇత్యపచయః అపహారః ఆకర్షణ మితి యావత్. ని. 'అపహార స్త్వపచయ' ఇత్యమరః. తం, విరచయంతి, వితన్వంతి, అలంకారా పూర్వపదున్నేయా. స్రుతవిలంబితవృత్తమ్. 'ద్రుతవిలంబిత మాహ నభౌభరా' ఇతి లక్షణాత్. 8

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నసమశరసమరసమయే పంచబాణరణకాలే, వసంతసమయ ఇత్యర్థః. పంపాం సమయా పంపాయా స్సమీపే, ని. 'సమయానికషాశబ్దౌ సామీప్యేఽప్యస్యయే మతా' వితి హలాయుధః, 'అభితః పరిత స్సమయానికషాహాప్రతియోగేఽపీ'తి ద్వితీయా. పర్యటన్ సంచరన్, పర్యాకులహృదయో వ్యాకులాంతఃకరణః, శ్రీరామః, హృదయదయితాం సీతాం, హృది, లక్ష్యయన్ నిరంతరభావనయా హృదయే విలోకయన్, లక్ష్మణం ప్రతి, ఇత్థ మనేన ప్రకారే ణాభాషతావోచత. 4

---

† ఆపచాయఇత్యత్ర 'హస్తాదాణేర్ణ స్తేయే' ఇతి ఘఞ్, 'ఆపచయ' ఇత్యత్ర 'ఏర' ఇత్యచ్, 'ఈక్షణైరుపచయ' మితి పాఠే జనేషు మనసాం ఉపచయః వృద్ధిః ఉల్లాస ఇతియావత్ తం విరచయంతీత్యర్థో బోధ్యః.

1 ఉపచారమ్. 2 సమున్తాత్.

ప. ఆధా సిద్ధౌషధి రివ హితా కేళికాలే వయస్యా
పత్నీ త్రేతా యజనసమయే హవ్త్రియాణ్యేవ యుద్ధే,
శిష్యా దేవద్విజపితృసమారాధనే బంధు రార్తా

ఆ. తత్పదార్థమే వాహ—ఆధా ఇతి. అత్రయత్తదోర్నిత్యసంబంధా దుత్తర వాక్యే తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానత్వా ద్యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహార్యః. యా సీతా, మే మమ, ఆధౌ మానసవ్యథాయాం సత్యాం, ని. 'పుం స్యాధి ర్మానసీ వ్యథా' ఇత్యమరః. ఆధిగ్ర హణేన తజ్జన్యశారీరామయో లక్ష్యతే. సిద్ధౌషధి రివ సంజీవన్యాద్యోసధివిశేష ఇవ హితా పథ్యా, ఆరోగ్యకరీ ఇత్యర్థః, తాదాత్వికోపచారాచరణహితోపదేశాదినా ఆధిం నిరస్య తజ్జనితవ్యాధే రపి నివర్తకత్వాదితి భావః. తదుక్తం జ్ఞానవాసిష్ఠే 'ఆధిజా వ్యాధ యస్తత్ర ప్రత్యయంత్ర శుభ క్రమైః, చికిత్సనాపిశాస్త్రోక్తైర్మశ్యంతి త్వం చ వేత్సిత' దితి. కేళికాలే క్రీడాసమయే, వయస్యా సఖీ, అనపాయినీ ఇత్యర్థః. ని. 'ఆళి స్సఖీ వయస్యాచే' త్యమరః. తథా త్రేతాయజనసమయే త్రేతాయాః ఆహవనీయాద్యగ్ని త్రయస్య, యజనసమయే హవిరాదిద్రవ్యదాన పూజాకాలే, ని. 'త్రేతా త్వగ్నిత్ర యే యుగ'ఇ త్యమరః. త్రేతాశబ్దో వ్యాఖ్యాతో బాలకాండే 'త్రయ స్త్రేతాగ్నిత్రే ణస' ఇత్యత్ర. పత్నీ సహ ధర్మిణీ, †పత్యురనయా యజ్ఞ స్సంపద్యత ఇతి పత్నీతి విగ్రహః, ని. 'పత్నీ పాణిగృహీతీ చ ద్వితీయాసహధర్మిణీ'త్యమరః. యుద్ధేహవ్త్రి యాణ్యేవ హవ్త్రియతులోద్భవైవ, హవ్త్రియంతధర్మోపదేశతత్పరైవేత్యర్థః. పలాయ నాద్యుపదేశవ్యవచ్ఛేదార్థోఽయ మేవకారః. 'ఆర్యహవ్త్రియాభ్యాంవే' తిస్వార్థేజీప్. ఆనుగాగమ శ్చ, తథా దేవానా మిష్టదేవానాం ద్విజానాం పసిష్ఠాదిబ్రాహ్మణానాం పితృ ణాం దశరథకౌసల్యాదీనాం చ సమారాధనే పూజాయాం విషయే, శిష్యాఅంతేవాసినీభ యభక్తిశ్రద్ధాపూర్వక ముచితోపచారకరణతత్పరేత్యర్థః. ని. 'ఛాత్రాస్తేవాసినా శిష్య' ఇత్యమరః. తథా ఆర్తాఆగంతుకపీడాయాం సత్యాం, బంధుః ప్రియసుహృత్, హితో పాయోపదేశాదినా తన్నిరసననిపుణేత్యర్థః,జాతేతి సర్వ త్రానుషజ్యతే.సాసీతా, మేమమ శిశిరితం స్వసాహచర్యేణ పూర్వం శిశిరీకృతం, యన్మహాకాననం మహారణ్యం తస్మిన్ తా నజాతా కాపి నాభూత్. ఆద్యాదిషు పూర్వం తత్తదానుగుణ్యేన తథా తథా జాతా ఇదానీం తస్మి న్మహారణ్యే నకాఽపి జాతేతి సుమత్కష్ట మాపన్న మి త్యర్థః.

---

† 'పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగ'ఇతి జీపి నకారాదేశే చ పత్నీతిరూపమ్.

సీతా సా మే శిశిరితమహాకాననే కాన జాతా. ౬
మలయగిరిచరోఽయం మన్మథాధోరణాజ్ఞా-
మథితషథికవర్గో మారుత[1]వ్యాళహస్తీ,
విరచయతి మదీయే శైత్యసౌరభ్యమాంద్యైః
త్రివిధమదసమృద్ధో మానసే వప్రలీలామ్, ౭
గ [2]ఏవం దుస్సహవిరహకృశానుభావ(3)కృశానుభావం భావసంధు

ఈదృగ్గుణగణశాలిన్యా స్సీతాయాః విరహే కథం మను నిర్వాహ ఇతి భావః. సిద్ధౌ షధి రి వేత్యుపమా స్పష్టా, అన్యత్ర రూపక మిత్యనయో స్సంసృష్టిః. మందాక్రాంతా వృత్తమ్. ౬

మలయేతి. మలయగిరిచరో మలయాచలవర్తీ, ఏకత్ర దాక్షిణాత్యత్వాద్ అన్యత్ర తదభవత్వాచ్చేతి భావః. తదుక్తమ్ 'హిమవద్వింధ్యమలయా గజానాం ప్రభవా నగా'ఇతి. తథా మన్మథ ఏవాధోరణోఽస్తిపకః తస్యాజ్ఞయా నియోగేన, మథితో వ్యాకులితో వర్ధితశ్చ పథికవర్గః పాంథనివహో యేన తథోక్తః. ఏకత్రోద్దీపకత్వాదన్యత్ర పరంపరకత్వాచ్చేతి భావః.ని. 'ఆధోరణా హస్తిపకా మాస్యారోహానిషాదిన'ఇత్యమరః.ఆయం ప్రవర్తమానః, మారుత ఏవ వ్యాళహస్తీ మత్తగజః, ని, 'వ్యాళో దుష్టగజే సర్ప' ఇత్యభిధానాత్. వ్యాళశబ్దేనైవ హస్తిప్రతీతౌ పునర్హస్తిగ్రహణం కరికలభకర్ణాపతంసాదివద్దోష్టవ్యం. శైత్య సౌరభ్యమాంద్యరూపః త్రివిధ త్రిప్రకారో యో మదో దానోదకం పరప్రహరణహేతుభూతదర్పో వా తేన సమృద్ధ స్సంపూర్ణస్సన్, శైత్యాది గుణత్రితయరూపమదోన్మత్త ఇత్యర్థః. మదీయే మానసే, వప్రలీలాముత్థితకేళీం, విరచయతి తనోతి, అత్యంతవైకల్యాపాదకవేదనోత్పాదనేన మన్మనోవిదారణం కరోతీత్యర్థః. ని. ఉత్థితకేళి శ్శృంగారైర్వప్రక్రీడా నిగద్యత'ఇతి శబ్దార్ణవే. వాస్తిమత్రస్యైవ వప్రక్రీడా దుస్సహో తస్య తు పునరాధోరణాజ్ఞప్తత్వం దుష్టత్వం త్రివిధమదసమృద్ధత్వం చ యది తదా కిముపక్తవ్య మితి భావః. మారులే శైత్యాదిగుణవర్ణనస్య కవిసమయసిద్ధత్వా దితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర మారుతే వ్యాళహస్తిత్వరూపణా న్మన్మథస్యాధోరణరూపణం గమ్యత ఇత్యేకదేశవర్తిసావయవరూపకం. మాలినీవృత్తం. ౭

ఏవ మితి. ఏవ మంగీకరణాత్, దుస్సహా స్సోఢు మశక్యాః యో విరహకృశానో ర్విరహానలస్య భావ శ్చేష్టావ్యాపార ఇతి యావత్. తేన కృశాః క్షీణాః అనుభావ స్సామ

---

1 వ్యాళహస్తీ. 2 తతః. 3 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

ఋణనిచఋణలక్ష్మణవచనధార్యమాణధైర్యం రాఘవ మగ్రత స్సుగ్రీ
వో విలోక్య వాలి[1]ప్రహితాపసర్పధియా సుదూర మపసర్ప. ర

స తు సమ్మంత్ర్య మంత్రిభి స్తయో రాశయ మవజిగమిషుః
[2]ప్రభంజనాత్మజం ప్రాహిణోత్. ర

ర్థ్యం చిత్తస్వాస్థ్యా యస్య తం తథోక్తం, ని 'కృకామీ పాపయోఽనల'ఇ త్యమరః.ఆను గతోభావోఽనుభావ ఇతి సుఖంలేన ప్రాపినమూసుః న తూపసృష్టాన్ప్ర ప్రత్యయః. 'శ్రీణీభువోఽనుపసర్గే'ఇత్యనుపసర్గా దభవతేర్ఘ్వోధానాత్. అత్ర ఏవ కాశికాయాం, 'కథం ప్రభావో రాక్షాం ప్రకృష్టో భావఇతి ప్రాదినమూస'ఇతిచోద్యపరిహారా, భావసాధు ఋణం స్వభావానుసంధానం పునఃప్రకృతిప్రాపణమితి యావత్ ధుషీర్ల్యుట్. తత్ర విచక్షణాని నిపుణాని లక్ష్మణవచనాని తై ర్ధార్యమాణం ధారణవిషయీక్రియమాణం ధైర్యం చిత్తస్థైర్యం యేన తం తథోక్తం, 'సంస్తంభ రామభద్రం లే మా శుచః పురుషర్షభ, నేసృశానాం మతి ర్మందా భవ త్యకలుషాత్మనా' మితి శ్రీరామాయణస్థలక్ష్మణోక్తవచనావలంబితధైర్య మిత్యర్థః ని. 'భావ స్సత్తా స్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మ జన్మస్వి'త్యమరః. రాఘవం శ్రీరామ, మగ్రతః పురోభాగే, సుగ్రీవో, విలోక్య దృష్ట్వా, వాలినా ప్రహితాః వృత్తాంతపరిజ్ఞానార్థం ప్రేషితాః యోఽపసర్పో గూఢచార స్స ఇతి ధియా, తద్బాధ్యాత్యే త్యర్థః, ని. 'అపసర్ప శ్చరశ్చారశ, చార శ్చ గూఢపురుష' ఇత్యమరః. సుదూర మతివిప్రకృష్ట మపససర్ప అపసృతవాన్, పూర్వాభిహిత స్థలం పరిత్యజ్య స్థలాంతరం జగామే త్యర్థః. ర

స ఇతి. స తుసోఽపి,సుగ్రీవః పాండుత్యచింతనం మంత్రిః స ఏషామస్తీతి మంత్రిణః తై రమాత్యై స్సహ. ని. 'మంత్రీ ధీసచివోఽమాత్య' ఇత్యమరః. తత్ర సహాదిశబ్దాప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధౌ యూనే'తి జ్ఞాపకాత్తృతీయా, సమ్మంత్ర్య సమ్యగ్విచార్య, తయోః రామలక్ష్మణయో రాశయ మభిప్రాయం, అవజిగమిషు రవగంతు మిచ్ఛు, ర్జిజ్ఞాసు స్స న్నిత్యర్థః ఆపూర్వాద్గమేస్సన్నంతా దుప్రత్యయః. ప్రభంజనాత్మజం పవమానతనయం హనూమంతం, ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్ తత్సమీప మితిశేషః. తస్యైవ మవాబుద్ధిసంపన్నత్వేన మాత్యే ప్రేమణీయత్వా దితి భావః. ర

---

1 ప్రణిహితా. 2 ఆంజనేయం ప్రభంజనసంజాతమ్.

ప. తపనసవనయోర్యః ప్రాప్తవాన్ పుత్రభావం
శతమఖకృత[1]పాణిర్విద్యయా జన్మనా చ,
స తు దశముఖకీర్తిస్తోమ సోమస్య పఙ్క

అ. సోఽపి శ్రీరామం ప్రతి జగామేత్యాహ.—తపనేతి. యఃహనూమాన్, విద్యయా సకలశాస్త్రాధ్యాపనేన, జన్మనా ఉత్పత్త్యా చ హేతునా, తపనసవనయోస్సూర్యపవమానయోఃసకాశాత్, పుత్రభావం పుత్రత్వం, ప్రాప్తవాన్ గతవాన్, 'మార్తణ్డస్త్వబ్రవీత్తత్ర భగవాన్ విమిరాపహః, తేజసోఽస్య మదీయస్య దదామి శతితాం కలామ్. యదా చ శాస్త్రాణ్యధ్యేతుం శక్తిరస్య భవిష్యతి, తదాఽస్యశాస్త్రం దాస్యామి యేన వాగ్మీ భవిష్యతి.భవితా త్రిషు లోకేషు నకశ్చిచ్ఛాస్త్రదర్శన' ఇతి ఉత్తరకాణ్డేభగవతసూర్యాల్లబ్ధపరత్వకథనాత్తత్సకాశాత్సకలశాస్త్రాధ్యయనేన సూర్యపుత్రత్వం ప్రాప్తవాన్, శిష్యస్యోపాధ్యాయపుత్రత్వంచోక్తమ్. శ్రీరామాయణేవాలినం ప్రతి శ్రీరామవాక్యం, 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా వాఽపి యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయస్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మ్యే చ పథి వర్తిన' ఇతి 'ధర్మ్యే చ దత్రకారణ' మితి పాఠాంతరమ్. 'జనితా చోపనేతాచ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయత్రాతా పంచైతే పితరఃస్మృతా' ఇతి. తథా 'తత్ర రాజా ప్రశాస్త్యస్య కేసరీ నామ వై పితా, యస్య భార్యా బభూవేష్టా వ్యంజనేతి పరిశ్రుతా. జనయామాస తస్యాం వై వాయుంరాత్మజ ముత్తమ' మితి. తత్రైవోక్తత్వాజ్జన్మనా వాయుంపుత్రత్వం చ ప్రాప్తవానిత్యనుసంధేయమ్. అత ఏవ యథాక్రమమున్వయాద్యర్థాసంఖ్యాలంకారః. తథా శతమఖేనేంద్రేణ, కృతావిరచితా, పాణిరంకఃవామహనుభంగరూపోయస్యసతథోక్తః, బాల్యేక్షుధార్తస్య ఫలమోహాత్సూర్యంగ్రహీతుకామస్యాస్యేంద్రవజ్రాభిఘాతేన గిరిపతనే వామహనుభంగస్య జాతత్వాదితిభావః. నిఘంటుస్త్రీశ్మశ్రుంకపర్దోస్త్రీ' త్యమరః. ఏతేన బాల్య ఏవేంద్రవజ్రప్రహారసహనశక్తస్యాస్యకిం వక్తవ్యం శక్తిసంపన్నత్వమితి సూచ్యతే, తథాచోక్తగుణవిశిష్టతయాఽనైవదూతత్వం యుక్తమిత్యవగమ్యతే, యథావాకామందకిః. 'ప్రగల్భస్మృతిమాన్వాగ్మీ శస్త్రే శాస్త్రే చ నిష్ఠితః, ఆభ్యుపపన్నకర్తానృపతేర్దూతోభవితుమర్హతీ'తి. దశముఖస్యరావణస్యకీర్తిస్తోమోయఃసోమండలంస ఏవ సోమశ్చంద్రఃతస్య,

---

1 'శతమఖకృతవాణీ విద్యయే' తిపాఠే శతమఖకృతావాణీ విద్యావిద్రంవ్యాకరణమ్. వాణీ.

శ్చరమ ఇవ తనూమాన్ ప్రాప రామం హనూమాన్. ౧౦

గ. స ఏష స్వీకృత 1భిక్షువేష స్సవినయ మేతా వాబభాషే. ౧౧

భవన్తౌ కతరౌ కాంతాకారౌ కాంతారం కథ మిద మవాత రతామ్. ౧౨

విచిత్రతరజిష్ణుకోదండమండితా వపి దినస్యాస్య సుదినత్వా ద్భవంతౌ న జీమూతౌ. ౧౩

తనూమాన్ మూర్తిమాన్, ని. 'స్త్రియాం మూర్తి స్తనూ స్తనూ' రిత్యమరః. చరమః పశ్చిమ కృష్ణపక్ష ఇవ స్థిత, ఇత్యు ల్ప్రేక్షా, కాలక్రమే ణాస్య తత్ప్ర యకరత్వా దితి భావః. స తు సోఽపి హనూమాన్, 'శరాదీనాం చే'తి దీర్ఘః, రామం ప్రాప, ఉక్తా లంకారయో స్సంసృష్టిః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౦

స ఇతి. స్వీకృతభిక్షు వేషస్స్వీకృతసన్యాసివేషః, స ఏషః హనుమాన్, చారా ణాం తథై వాచారాదితి భావః 'భిక్షురూపం తతో భేజే శఠబుద్ధితయాకపి' రితి శ్రీమ ద్రామాయణే సవినయం స ప్రశ్రయం,ఏతౌ రామలక్ష్మణా, వాబభాషే ఉవాచ, అత్ర మహాపుణ్యస్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య హనూమతోఽపి రూపాంతరస్వీకరణే కిము తాదృక్రూరస్య దుర్వినీతస్య రావణస్య సీతాపహరణసమసయ ఇత్యనుసంధేయమ్. ౧౧

అ. భాషణప్రకార మేవాహ.—భవంతావిత్యాదినా. కాంతాకారా మనోహరరూపౌ, ని. 'కాంతం మనోహరం రుచ్య' మిత్యమరః. భవంతౌ, ఇద మేత, ద్దుష్ప్రేక్ష మిత్యర్థః, కాంతారంకాననం, ని. 'గహనం కాననం వనం, కాంతార'మి త్యమరః. కథం కేన హేతునా, అవాతరతా మవతీర్ణవంతౌ, ప్రవిష్టవంతావిత్యర్థ.

విచిత్రత రేతి. కిం చ విచిత్రతరాభ్యా మత్యంతాశ్చర్యకరాభ్యాం, జిష్ణోో దండాభ్యాం. జైత్రచాపాభ్యాం, తథా విచిత్రతరేణ నానాపర్ణసంపూర్ణత్వా దతి చిత్రేణ జిష్ణోోదండేనేంద్రధనుషా చ మండితౌ, 'మడిభూషణ'ఇతి ధాతోర్గ కర్మణి క్తః ని. 'జిష్ణుశ్శక్రే ధనంజయే, జైత్రే చే'తి విశ్వ్వః, తథా వ్యస్య దినస్య సుదినత్వాత్ యువ్యద్దర్శనా న్నేఘచ్ఛన్న త్వాభావేన చ సుదినత్వా ద్ధేతోః, భవంతౌ యువాం, జీమూతౌ మేఘౌ, నభవత, ఇత్యర్థః. తథా చే'న్నేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యభి ధానా ద్దుర్దినత్వ మేవ స్యా దితి భావః ని. 'జీమూతౌ మేఘపర్వతా'విత్యమరః. జీమూతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః ౧౩

---

1 భిక్షుక.

జటావల్కలయుతావపిజంగమత్వాద్భవంతౌ న కల్పవృక్షౌ.౧౪
తమోపహాలోక[1]కలితావపియుగపద్య[2]ద్భాస్వరతేజస్సాన్నిధ్యాద్భవంతౌ న పుష్పవంతౌ† ౧౫
ప. కుశస్తంబేఽపి సంభూతం సౌరభ్యమివ భాసతే,

జటేతి. కిం చ జటావల్కలై ర్ధృతకవచవల్కలవసనైః శిఫాత్వగ్భిశ్చ యుతౌ సహితావపి, ని. 'శాఖాశాలే శిఫాజటే' 'త్వక్ స్త్రీ వల్కం వల్కల మస్త్రీయామ్' మిత్యమరః, జంగమత్వాత్ సంచారశీలత్వాద్భవంతౌ, కల్పవృక్షౌ, న భవతః, తథాత్వే స్థావరత్వం స్యా దితి భావః. ౧౪

తమోపహేతి. కిం చ తమోపహాలోకేన అజ్ఞాననిరాసకదర్శనేన తద్వద్ధ్వాంతవిధ్వంసకద్యోతనేన కలితౌ యుక్తౌ, ని. 'రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమః' 'ఆలోకో దర్శనద్యోతా'వితి చామరః, తథాపి యుగపద్యుభాస్వరయోః యుగపత్ప్రకాశనశీలయోః, యుపయోః, సాన్నిధ్యాత్సన్నిధానాద్ధేతోః, భవంతౌ, పుష్పవంతౌ దివాకరనిశాకరౌన భవతః. తథాత్వే యుగపద్యుభాస్వరసాన్నిధ్య మేవ న స్యా దితిభావః, అతః 'కాయువా' మితి వాక్యశేషః 'స్థేశభాసపిసకసో వరచ్' ఇతి వరచ్, పుష్పం వికాసః అనయో రస్తీతి పుష్పవంతౌ వితి విగ్రహః. ని. 'ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతౌ దివాకరనిశాకరా'విత్యమరః. అత్ర స్థానత్రయేఽపి శ్లేషభంగ్యా జీమూతత్వాదినా సందివ్యా సుదినత్వాదిహేతుభి ర్నిషేధేఽపి నిశ్చయపర్యవసానాద్భావా ధ్యవసమూహిత విరోధానుస్త్రాణితశుద్ధవిషయ స్సందేహాలంకారః 'విషయో విషయీ యత్ర సాదృశ్యా త్తుల్యవిషస్మృతౌ, సందేహగోచరౌ స్యాతాం సందేహాలంకృతీస్త్రి ధే'తిలక్షణాత్. ౧౫

కుశేతి. కుశస్తంబే దర్భకాండే, అపిశబ్దో విరోధసూచకః, తత్ర యదా కదాఽపి సౌరభ్యానుదయా దితి భావః. సంభూతం సముత్పన్నం, సౌరభ్య మామోదఇవ, తపోవేషే, జటావల్కలధారణరూపతపస్విసముచితవేషేఽపీ త్యర్థః, యువానౌ చ తౌ యౌగినౌ చ తయో ర్యువయోగినోః తరుణతపస్వినోః, యుపయో ర్భవతోః,

---

† అత్రవతుప్ప్రత్యయప్రదర్శనాత్తాంతత్వం, అతఏవ 'క్రమోదితాభ్యా మివపుష్పవద్భ్యా' మిత్యాది ప్రయుక్తం ఆకారాంతత్వ మభ్యస్తి, 'రవిశశినౌ పుష్పవంతాభ్యా' మిత్యమరమాలాయాం ప్రయోగదర్శనాత్, 'ప్రాక్ప్రత్యగ్ధరణీధరశిఖరస్థిత పుష్పవంతాభ్యా' మిత్యాదిప్రయోగదర్శనా చ్చ, ఆమరసింహ స్తు పుంస్త్వం మనసి నిధాయ 'ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతా' వితి సామాన్యతో నిర్దిష్టవాన్,

1 లలితౌ. 2 భాస్వరసాన్నిధ్యాత్.

తపోవేషేఽపి సౌందర్యం యువయోర్యువయోరిహ. ౧౬
యుష్మద్వార్తాసుధాస్వాదలుబ్ధయోశ్శ్రోత్రయోస్సుఖమ్,
స్వయమేవ గ్రహీతుం మే జిహ్వా ప్రహ్వీ ప్రవర్తతే. ౧౭
౪. కశ్చిదస్తి సమస్తవానరపతిస్సుగ్రీవ ఇతి. ౧౮

తేన భ్రాతృభయాదృశ్యమూకముపాశ్రితేన యువాభ్యాం [1]సమం సఖ్యమిచ్ఛతా ప్రేషితం [2]హనూమదభిధానంభిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నం వానరమిమం జనమాంజనేయం ప్రభంజనసంజాతం జానీతమితి.

సౌందర్యం రామణీయకం, భాసతే ప్రకాశతే, భవతోరివ తపస్వినఃషు సౌందర్యాపభాసనం నకుత్రాపి దృష్టచరం అతో యువా మహాపూర్వతపస్వినావిత్యాశయఃి. అత్ర ముక్తస్తంబస్య పవిత్రత్వాదిధర్మేఃి ప్రకృతత్వేఽపిహేమ్న ఇవ కదాఽపి సౌరభ్యసంభవాదభూతోపమేయం, తయోశ్చ పరమపవిత్రత్వనిరుపమసౌందర్యసంపన్నత్వాదివస్తువ్యజ్యతే. ౧౬

ఆ. ఆథ మహాత్మాం నికటే కపట మనుచిత మితి మత్వా స్వాశయం ప్రకాశయన్నాహ.—యుష్మదితి. యుష్మద్వార్తాయుష్మద్వృత్తాన్తఃి సైవసుధా అమృతం తస్యా ఆస్వాదే లుబ్ధయోగృధ్నోర్వఃి, యుష్మన్ముఖాత్పదీయవార్తాకర్ణనలోలుపయోరిత్యర్థఃి, శ్రోత్రయోర్మదీయకర్ణయోఃి, సుఖ మానందం, కర్మ. మే మమ, జిహ్వా రసనాని. 'రసజ్ఞా రసనా జిహ్వా' త్యమరఃి, స్వయ మేవ గ్రహీతు మనుభవితుం ప్రహ్వీనమ్రా సతీ, ప్రవర్తతే యుష్మచ్ఛ్రీముఖాత్ భవదీయవార్తా మనాక శ్రోత్రేణైవ మహాత్మం దర్శనజనితప్రభావపరా దహ మేవ వాం వక్తుం ప్రవృత్తోఽస్మీత్యర్థఃి. ౧౭

కశ్చిదితి. సుగ్రీవ ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధఃి, కశ్చి, త్సమస్తవానరపతిఃి సర్వకపీశ్వరఃి. ఆస్తి వర్తతే. ౧౮

ఆ. అస్తు తతఃి కిం తత్రాహ,—తేనేతి. భ్రాతు ర్వాలినో భయాద్ధేతోఃి, ఋశ్యమూక మృశ్యమూకాఖ్యంగిరిం, ముపాశ్రితేనాధిష్ఠితేన, మతంగశాపాద్వానస్తత్రాగంతు మశక్యత్వా దితి భావఃి, అత ఏవ యువాభ్యాం సమం భవద్భ్యాం సాకం. సఖ్యం మైత్రీ మిచ్ఛతా కాంక్షతా, తేన సుగ్రీవేణ, ప్రేషితం వృత్తాన్తజ్ఞానార్థం ప్రహితం, అత ఏవ భిక్షురూపేణ సన్యాసివేషేణ ప్రతిచ్ఛన్నం గుప్తమిమం జనం మాం, ఆంజనేయ మంజనాగర్భసంభూతం, 'స్త్రీభ్యో ఢక్' ప్రభంజనాద్బీజని

---

1 సహ. 2 హానుమదభిధానం దధానమ్.

తత స్తదీయం వచన మాకర్ణ్య కర్ణయుగళసుధావర్షి దేవర్షి
ప్రతిమోదాశరథి స్తముపాశ్లిష్య [1]తద్దర్శితేన పథా విరచితభువనసౌఖ్యం
సఖ్యం తపనతనయేన సాక మగ్నిసాక్షిక మకరోత్. ౨౦

ప. యోగం వితన్వతి హనూమతి రాఘవస్య
వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ,

క్షేప్తుః పవమానా, త్సంజాతం సముత్పన్నం, ని. 'నభస్వద్వాతపవనపవమానప్రభంజనా' ఇ త్యమరః. హనూమా నిత్యభిధానం యస్య తంతథోక్తం, హనూమదభిధానం, వానరం, జానీత మవధారయత, మిత్యాబభాషే ఇతి సంబంధః. ౧౯

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, కర్ణయుంగళసుధావర్షి, స్వాభిలషి తార్థావేదకత్వా చ్ఛ్రవణానందకర మిత్యర్థః. తదీయం హనూమత్సంబంధి, వచన, మాకర్ణ్య, దేవర్షి ప్రతిమః స్వమాహాత్మ్యాద్దేవర్షి సదృశః. మహానుభాను ఇత్యర్థః, దాశరథిః శ్రీరామః. సానుజ ఇతిశేషః, తం హనూమంత, ముపాశ్లి ష్యారుహ్యేత్యర్థః 'పృష్ఠమారోహ్య తౌ వీరా జగామ కపికుంజర' ఇతి శ్రీరామాయణవచనా దితి భావః, తద్దర్శితేన హనూమన్నిర్దిష్టేన, పథా మార్గేణ, గత్వేతి శేషః, తపనతనయేన సాకం సుగ్రీవేణ సహ, విరచితభువనసౌఖ్య ముత్పాదితనిఖిలలోకానందం, తస్య సకలలోకకంటకరావ ణసంహారమూలత్వా దితిభావః, సఖ్యం మైత్రీం, 'సఖ్యు ర్యి'తి యప్రత్యయః, అగ్నిఃసాక్షీసాక్షా ద్దృష్టా యస్మి న్కర్మణి తద్యథా తథా అగ్నిసాక్షిక, మకరోత్, 'సాక్షా ద్దృష్టరి సంజ్ఞాయా'మితి సాక్షాచ్ఛబ్దా దిని ప్రత్యయః, తత శ్శైషికః కప్ ప్ర త్యయః, 'స్వరశ్మిచంద్రమ శక్తస్య కోహేతుః పరరశ్మిణ'ఇతి న్యాయేనాన్యోన్యారుచి ర్న జాతా ఆవశ్యం భావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాఽపి నివర్తయితు మశక్యత్వా దితి భావః. తథాచ శ్రీరామాయణమ్ 'తతోఽగ్నిం దీప్యమానం తౌచక్రతు శ్చ ప్రదక్షిణమ్, సుగ్రీవో రాఘవ శ్చైవ వయస్యత్వ ముపాగతా'వితి. ౨౦

యోగ మితి. హనూమతి ఆంజనేయే, రాఘవస్య, వివస్వతః సూర్యస్యాపత్యేన వైవస్వతేన, 'తస్యాపత్య'మి త్యణ్. సమం వర్తితుం శీల మస్యా స్తీతి సమవర్తినా స ర్వదాఽపి స్థామ్యే నైవ, వర్తన శీలే నే త్యర్థః, తాచ్ఛీల్యే ణినిః. హరిణా కపినా. సుగ్రీవేణ, యోగం సంగతిం, వితన్వతి కుర్వతి సతి. ని. 'యోగ స్సన్నహనోపా

---

1 'దాశరథి స్తద్దర్శితేనపథా తముపాశ్రిత్యే'తి పాఠే తం నిజకృచ్ఛ్రవణోదకం సుగ్రీవ ముపాశ్రిత్య ఆశ్రయణీయత్వేన ప్రాప్యేత్యర్థః.

మేనే విధి ర్ఘటయితుం [1]హరి మింద్రపుత్రం
వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ. ౪౧

గ. తత స్తర్పణసంభూతవిస్రంభాయ ప్రతిశ్రుతవాలివధాయ[2]కథిత నిజమన్మథదశాయ దాశరథయే సుగ్రీవో దశగ్రీవనీయమానసీతాపాతి తాని కానిచి దాభరణాని న్యదర్శయత్. ౪౨

ప. ప్రత్యర్పితానాం కపిపుంగవేన

య ధ్యానసంగతియుక్తి ష్వి' త్యమరః. విధి ర్దైవం చ ని. 'విధి ర్విధానే దైవేఽపీ' త్యమరః. ఇంద్రపుత్రం హరిం కపిం, వాలిన మిత్యర్థః, వైవస్వతేన సూర్యతనయేన సమనర్తినా, ప్రాణినాం కర్మానురూపదండప్రవర్తనశీలేనే త్యర్థః. హరిణా యమేన ఘటయితుం, మేనే, శ్రీరామసుగ్రీవసఖ్యాత్ మృత్యుం ప్రత్యాసన్నోవాలిన ఇతి ఫలితార్థః, ని. 'శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽంతకః సమవర్తి హరేతరాట్', 'యమానిలేంద్ర చంద్రార్క-విష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకహింకపిభేకేషు హరి ర్నా కపిలే త్రిష్వి'తి చామరః. అత్ర విధే రీప్సాజ్ఞనానాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనా దతిశయోక్తిభేదః. తథా ద్వితీయపాదస్య చతుర్థే సంయమనాశ్లంబిష్టయమక శ్శబ్దాలంకారః. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౪౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం. తత్తర్పణసంభూత స్నాఖ్యకరణఋణ ఏవ సంజాతః విస్రంభో విశ్వాసో యస్య తస్మై, తత్సమాగమస్య సద్యఏవ ప్రత్యయజనకత్వా దితిభావః. ని. 'సనూ విస్రంభవిశ్వాసా'ఏ త్యమరః, ప్రతిశ్రుతః ప్రతిజ్ఞాతో వాలివధోయేన తస్మై, భవద్వేషిణం వాలినం హత్వా తారయా సహితాన్ సుగ్రీవాదీన్ తుభ్యం దాస్యామీతి కృతప్రతిజ్ఞాయే త్యర్థః. ని. 'ఆంగీకృత మాత్రం ప్రతిజ్ఞాత' మి త్యమరః, కథితా ఉక్తా. నిజా స్వీయా మన్మథదశా సీతావిరహ ప్రయుక్తమన్మథావస్థా యేన తస్మై ప్రియతమాపియోగే నాహం మేవం విషణ్ణో జాత స్తత్త్వయాఽవశ్యం తదన్వేషణార్థం ప్రయత్నః కర్తవ్యః ఇత్యాదివేదితాత్మీయవేదనాయేత్యర్థః, ని. 'దశావర్తావస్థాయా' మితివిశ్వః, దాశరథయే శ్రీరామాయ, సుగ్రీవః, దశగ్రీవేణ రావణేన నీయమానయా హ్రియమాణయా, సీతయా, పాతితాని త్యక్తాని, కాని చి త్కియ, న్త్యాభరణాని, భూషణాని, న్యదర్శయ ద్దర్శయామాస. ౪౨

ప్రత్యర్పితానామితి రామః, కపిపుంగవేన కపిశ్రేష్ఠేన, సుగ్రీవేణ, ప్రత్యర్పి

---

1 కపిమ్ 2 'కథితనిజకథాయ : కథితనిజదశాయ.

రామస్వకాంతాధృతభూషణానామ్,
సంస్కారహీనాన్యపరిప్లుతానాం
ప్రక్షాళనం బాష్పజలైశ్చకార. ౨౩

గ. తత స్సౌమిత్రిక్షణితినిర్బంధసంధుక్షితధైర్యేణ రామేణానుయుక్తో వాలివైరకారణం భానుసూనురిత్థమకథయత్. ౨౪

పురాఖలు నిఖిలరిపుకులతిమిరనిచయమరీచిమాలినం వాలినం మాయావీ నామ దానవః కశ్చన దుందుభే ర్భ్రాతా యుద్ధాయ రుద్ధ్వా తద్బల [2]చలితధృతి రురగనగరకుహర [3]మగాహత. ౨౫

తానాం, తథా సంస్కారహీనాన్యాత్ క్షాళనశోధనాద్యభావాత్, పరిప్లుతానాం పరితో మలినానాం, స్వకాంతాధృతభూషణానాం, బాష్పజలై ర్నిజనేత్రాంబుభిః. ప్రక్షాళనం పరిశోధనం, నిర్మలభావ మితి యావత్, చకార, తా నీమాని ఖలు తదీయాని భూషణా నీతి పునఃపునః పశ్య న్నళూనీతి ముమోచే త్యర్థః, అత్ర క్షాళనకరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, తయా చ తస్య తాదృశీ ప్రియతమావిషయప్రేమాతిభూమి రితి వ్యజ్యతే. ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౨౩

తతఇతి. తతో భూషణదర్శనజనితశోకానంతరం, సౌమిత్రిక్షణితిభిః మహాత్మనస్తవ నైవం శోకలాలసత్వం యుక్త మిత్యాద్యుపాలంభనవాక్యై ర్యో నిర్బంధస్తేన సంధుక్షితం సందానితం, ధైర్యం యస్య సోక్తిః, లక్ష్మణవాక్యవశా త్పునః ప్రకృతి మాపన్నేనేత్యర్థః, రామేణ, భానుసూనుస్సుగ్రీవః, వాలివైరకారణ, మనుయుక్తః పృష్టస్సన్, అనుపూర్వ్యా ద్యుక్తేన కర్మణి క్తః. సి 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా' ఇత్యమరః. అత ఏవ దుష్టాదిత్వా ద్ధికర్మకత్వం, ఇత్థ మకథయత్ కథామాసేతి. ౨౪

అ. తత్పదకార మేవ వివృణోతి. - పురాఖల్విత్యాదినా. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే, నిఖిలరిపుకుల మశేషశత్రుమండల మేవ తిమిరనిచయోఽంధకారపటలం తస్య మరీచిమాలినం సూర్యం సకలశత్రుకులసంహారిణ మిత్యర్థః, వాలినం దుందుభే, ర్భ్రాతా జ్యేష్ఠః, మాయా వీతి యథార్థనామ్నా ప్రసిద్ధః, 'అస్తాయా మేధా స్రజోవిని' రితి మత్వర్థీయో వినిప్రత్యయః, కశ్చన కోఽపి, దానవః, యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తుం, రుద్ధ్వా నిరుధ్య, తస్య వాలినోబలేన పరాక్రమేణ చలితా భ్రష్టా ధృతి ర్ధైర్యం యస్య స తథోక్త స్సన్, ఉరగనగరకుహరం పాతాళగుహాం, అగాహత ప్రావిశత్. ౨౫

---

1 హీన్యా. 2 చలిత. 3 మవగాహత.

తదను గుహాం గాహమానేన మానశాలినా హేమమాలినా వాలినా బిలముఖపాలనాయ నిహితస్తస్యోత్థానవేళాం [1]పరిపాలయన్ స చిరకాలే[2]వ్యతీతే ఫేనస్నానమాంస[3]విస్మృత మసృక్పూరమవేక్ష్య భ్రాతా మే నిహత ఇతి నిరచినవమ్. ౨౬

తదను విపులోపలఫలకపిహిత [4]బిలముఖస్తస్మై దత్వా స్వయ ముదశ్రురుదకం నైవాప మాపం శోకాన్ధధీ కిష్కింధామ్. ౨౭

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, గుహాం దానవప్రవిష్టగుహారం, గాహమానేన ప్రవిశతా, కుతః మానశాలినా పరివిదారణాభిమానధనేన, న తు యథాకథంచి జీవన తత్పరేణేత్యర్థః, హేమమాలా ఇంద్రదత్త కనకమాలికాఽస్యాస్తీతి హేమమాలినా, ప్రీత్యాదిత్వా దినిః, వాలినా బిలముఖపాలనాయ గుహాద్వారసంరక్షణాయ, దానవాంతరా ప్రవేశార్థమిత్యర్థః, నిహితః నిక్షిప్తః, అహ మితి శేషః, తస్య వాలినః. ఉత్థానవేళాం పునరాగమనసమయం, పరిపాలయన్, తదా చిరకాలేఽత్యతీతే సాగ్ర సంవత్సరే అతీతేసతీ త్యర్థః, 'తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్ర స్సంవత్సరో గత' ఇతి శ్రీరామాయణాత్. తతః ఫేనేన సూక్ష్మతరబుద్బుదమండలేనస్నానం ఘనీభూతం యన్మాంసం పిశితం తేన విస్మృతం పర్యాప్తం, అసృక్పూరం రక్తప్రవాహం, అవేక్ష్యదృష్ట్వా, మే మమ, భ్రాతా వాలీ, నిహత ఇతి, నిరచినవం నిరధారయం, తాదృగసృగ్దర్శనేన తథా భ్రాన్తోఽస్మీ త్యర్థః. ౨౬

తదన్వితి. తదను నిర్ధారణానంతరం, విపులోపలఫలకేన †విస్మృతశిలాఫలకేనపి హిత మాచ్ఛాదితం బిలముఖం గుహాద్వారం, యేనస తథోక్త స్సన్, దానవస్య పున ర్నిర్గమనాభావార్థ మితి భావః, ని. 'ఆపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనానిచే'త్యమరః, 'వష్టి వాగురి రణ్గోప మవాప్యో రుపసర్గయోగే రకారలోపః, స్వయ ముదశ్రు రుద్గతబాష్ప స్సన్, తస్మై వాలినే, నైవాప ముదకం పితృతర్పణజలం, దత్వా, శోకేన భ్రాన్తినిధనదనితపితాదేన, ఆంధ్రః ఇతిక ర్తవ్యతామూఢ స్సన్, కిష్కింధాం వాలిపాలితనగరీం, అవాపం ప్రాప్నువం, ప్రవిష్టవా నిత్యర్థః. ౨౭

---

† 'విపులోపలపటలే' తిపాఠే మహత్తరశిలానికరేణేత్యర్థః.

1 ప్రతిపాలయన్. 2 అత్యతీతే. 3 నిస్మృత. 4 బిలముఖస్యవలీముఖబలః ఇత్యధికం క్వచిత్.

అథ విదితవృత్తాంతౌ రమాత్మ్యౌ రభిషేచితే మయి సవాలీ మాయావినం నిహత్య ఖరతరభుజపరిఘవిఘటితబిలవదనపిధాన స్తరసా రసాతలా న్నిర్గత్య పురం ప్రవిష్టోఽతీవ రుష్టః ప్రభ్రష్టాశేయం బహుశోః ప్రణిపతంతం ప్రతిపాదితయాథాతథ్య మముం జనం నిరాగస మపి నగరా న్నిరకాసయత్. ౨౮

తదను తదనుధావనా త్కాంధిశీకస్య మమ పర్వతేఽస్మి న్నుతోభయసఞ్చారకారణ మాకర్ణ్యతామ్. ౨౯

అథేతి. అథానంతరం, విదితో విజ్ఞాతో వృత్తాంతః వాలివినాశరూపవార్తా యౌ తౌ రమాత్మ్యౌ ర్మంత్రిభిః, మయి, అభిషేచితే రాజ్యాభిషిక్తే సతి, స వాలీ, మాయావినం దానవం, నిహత్య సంహృత్య, ఖరతరాభ్యా మతిశయేన కఠినాభ్యాం భుజపరిఘాభ్యాం నిజభుజార్గళాభ్యాంవిఘటితం విదారితం బిలవదనపిధానం గుహాద్వారాచ్ఛాదనశిలాఫలకం యేన స తథోక్తస్సన్, తరసా రంహసా, రసాతలా త్పాతాళతలాత్, నిర్గత్య బహిరాగత్య, పురం కిష్కింధానగరీం, ప్రవిష్టః, బిలమధ్యేఽయం దానవేన నిహత స్స్యాదితి తన్ముఖమాచ్ఛాద్య స్వయమజానన్నివాగత్య రాజ్యసుఖమనుభవత్యేవ భ్రాతృత్యంతరోపాక్రాంతచిత్త స్స న్నిత్యర్థః, ప్రభ్రష్టాశయ మేతద్దర్శనా ద్వినష్టబుద్ధి, మితికర్తవ్యతాశూన్య మిత్యర్థః, అతఏవ బహుశో బహువారం, ప్రణిపతంత మజ్ఞానాదేవ కృత మతోమదపరాధం క్షమస్వేతి పునఃపునఃపాదయో ర్నిపతంత మిత్యర్థః, తథా ప్రతిపాదితం సమ్యక్కథితం యాథార్థ్యం యేన తం తథోక్తం, రక్తప్రవాహదర్శనేన త్వదీయనిధన మాశంక్య దానవోఽయం పునర్నిర్గమనాశ్మమతయా బిలముఖ్యే మ్రియతా మితి తన్ముఖ మాచ్ఛాద్యాగతోఽస్మి నతు హ్రోహంతేతి కథితవస్తుగతి మిత్యర్థః, యాథాతథ్య మరణ్యకాండే వ్యాఖ్యాతం 'రామలక్ష్మణయో ర్యాథాతథ్య' మిత్యత్ర. నిరాగసం వస్తుతోనిరపరాధమపి, ని. 'ఆగోఽపరాధో మంతుశ్చే' త్యమరః. అముం జనం, మా మిత్యర్థః, నగరా న్కిష్కింధానగరాత్, నిరకాసయత్ నిష్కాసితవాన్, 'నిరాసయ' దితి పాఠేఽప్యయ మేవార్థః. ౨౮

తదన్వితి. తదను నిష్కాసనానంతరం, తదనుధావనాత్ తస్య వాలినః కర్తుః అనుధావనా దనుసృత్య ధావనాత్, 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ, కాంధిశీకస్య భయద్రుతస్య. ని. 'కాంధిశీకో భయద్రుత' ఇత్యమరః, మమాస్మిన్పర్వతే బుళ్యమూకే సాస్తి ఖతో భయ మత్రే త్యతో భయం వాలి

పురైకదా వాలిన [1] మతసుభుజబల మఖిలకులాచలచాలన చతురం చతుర్ణ్ణవలంఘనజంఘాలం దుందుభి ర్నామ బృందారకారి ర్లులాయకాయః పరిభూయ సమరే సమతిష్ఠత. 30

గ. తదను నిహతస్య తస్య శరీరం వాలీ బలావలేపేన సకలలోక విలయ[2]విలోలలలితాతులబలపవనచలితలఘుతూలలీలయా మతంగాశ్ర మఖీతో ఽప్ర మఖీపత్. 31

భయశంకాహీనా ఇత్యర్థః, మయూరవ్యంసకాది 'వ్యంచోచ్చనీచోచ్చ పరా చోచ్చావచాంచనాకుతోభయూ' దితి తత్పురుషే నిపాతనాత్సాధుః, స చాసౌ సంచార శ్చ తస్య కారణం హేతు రాకర్ణ్యతాం శ్రూయతాం. 29

అ. తదేవ వివృణోతి - పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఏకదా ఏకస్మిన్ దినే, అతనుభుజబల మనల్పబాహుపరాక్రమశాలినం, అతులవపుఃకులకులాచలానాం మహేంద్రాదిసప్తకులపర్వతానాం, చాలనేవిలోలతాపాదనే, చతురం, శక్త మిత్యర్థః, 'మహేంద్రోమలయ స్సహ్యా శ్శుక్తిమా నృక్షపర్వతః, వింధ్య శ్చ పారియాత్ర శ్చ సప్తైతే కులపర్వతా' ఇత్యాది విష్ణుపురాణవచనం, తథా చతుర్ణా మర్ణవానాం లంఘన మతిక్రమణ మిత్యుత్తరపదసమాసః, తత్ర జంఘాలం జంఘావేగవంతం, అతిజవ మిత్యర్థః. ని. 'జంఘాలోఽతిజవ స్తుల్యా' ఇత్యమరః, 'ప్రాణిష్థా దాతోలజన్యతరస్యా' మితి మత్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః, వాలినం, లులాయకాయో మహిషాకృతిః 'లులాయో మహిషో వామద్విష'దిత్యమరః, దుందుభిర్నామ దుందుభీ తి ప్రసిద్ధః, బృందారకారిసురరిపుః, కశ్చిద్దానవ ఇత్యర్థః, పరిభూయ తిరస్కృత్య, ని. 'ఆనాదరః పరిభవః పరీభావస్తిరస్క్రియే' త్యమరః, సమరే యుధి, సమతిష్ఠత సంస్థితః మృతః, వాలినాసిమాలోఽభూ దిత్యర్థః, ని. 'సంస్థాచారే స్థితౌ మృతా' వి త్యమరః, సంపూర్వా త్తిష్ఠతే ర్మరణార్థా ల్లఙ్. 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదం. 30

తదన్వితి. తదను, నిహతస్య, తస్య దుందుభే, శరీరం, వాలీ, బలావలేపేన నిజభుజబలగర్వేణ హేతునా, ని. 'ఆవలేప స్తు గర్వే స్యాల్లేపనే దూషణేఽపి చే' తి విశ్వః, సకలలోకవిలయే జగత్ప్రళయే విలోలం విశేషేణ చంచలం. ని. 'లోలశ్చల సతృష్ణయో' రిత్యమరః, లలితో వికసితః వ్యాపనశీల ఇతి యావత్. 'లలవిలాస' ఇతి

---

1 ఆతుల.

2 'విలోలదతులబలపవనచలితలఘుతూలతులలీల యే'తి పాఠే విలోలం విశేషేణ చలత్. ని. 'చల ల్లోలం చలాచల'మిత్యమరః, తూలతులంకార్పాస సమూహ ఇత్యర్థః.

ప. తత్ర వాలికరనున్ననిష్పతద్బుందుభి [1]ప్రభవరక్తబిందుభిః,
పాటలంతదభవన్మునేర్వనంతస్యవక్త్రమపి [2]రోషరూషితమ్. 32

గ. తతో మతంగశాపబలా దవాలివశ్య మృశ్యమూకం విమృశ్యాస్మిన్ విస్మృతపురనివాససుఖే మయి సుచిరం నివసతి సతి. 33

ప. అయ మసుఖయ దేవం దేవ ధీమాన్ హనూమాన్

ధాతోః కర్తరి క్తః, అతులబలః నిరుపమశక్తిశ్చ యః పవనః ప్రలయకాలప్రచండ మారుత ఇత్యర్థః, లేన చలిత ముద్ధూతం య ల్లఘుతూలం, తస్య లీలయా తత్సదృశ లీలయేతి నిదర్శనా, మతంగస్యమహర్షే రాశ్రమఋషేతి తపోవనసీమ్ని, క్షిప్రం ద్రుతం, ఆక్షిప త్పీరయామాస, నిపాతయామాసే త్యర్థః. 30

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ క్షేపణసమయే, వాలినః కరాభ్యాం నున్నాః ప్రేరితాః 'నుదవిదే'త్యాదినా నిష్ఠాతకారస్య నకారః, ఆతఏవ నిష్పతన్నిర్గచ్ఛన్ యోదుందుభి కాయాః తత్సదృశైస్తదుత్పన్నైః రక్తబిందుభి శ్శోణితపృషతైః, మునే ర్మతంగస్య సంబంధి, త త్సిద్ధం. వనం తపోవనం, పాటలం రక్తవర్ణం, మభవత్, తథా తస్య మునేః వక్త్రం వదన మపి, రోషేణ నిజతపోవన మలినీకరణజనితకోపేన రూషితం ఆలిప్తం సత్, పాటల, మభవత్, కోఽయం 'మదీయతపోవనస్య శాలుప్య మాపాది తవానితి మునిర్భృశ మాగ్రహావిష్టోఽభూ దిత్యర్థః. అత్ర మునివదనరక్తయోగ ప్రకృతయోశ్చ పాటలితత్వ సంబంధా దౌపమ్యస్య గమ్యత్వాచ్చ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. రథోద్ధతావృత్తమ్. 31

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, మతంగస్య వాలినైవ తత్కృత మితి నిజతపోబ లేన విజ్ఞాతవతో మతంగమహామునేః శాపబలాత్, ఇహానే నాప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధోభవే దిత్యేవంరూపశ్రీరామాయణోక్త శాపవశాదిత్యర్థః. ఋశ్యమూక మవాలి వశ్యం, వాలినః ప్రవేష్టమశక్య మిత్యర్థః. విమృశ్యాలోచ్య, అస్మిన్ ఋశ్యమూకే, మయిపురవాసేన పత్తనవాసేన యత్సుఖం జాతం తద్విస్మృతం యేన తస్మిన్, తథోక్త ఇతి విధేయవిశేషణం, రాజ్యసుఖా దభ్యధిక సుఖ మనుభవితరీత్యర్థః. సుచిరం బహు కాలం, నివసతి వర్తమానే సతి. 33

అయమితి. హేదేవ స్వామిన్, ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానేన తత్త్వనిర్ధారణంధీః సానిత్యమస్యాస్తీతి ధీమాన్, నిత్యయోగే మతుప్, అయ మితి వాక్యనిర్దేశః, హనూమాన్, రిపుః వాల్యప్రహితోఽయం యః కశ్చన శత్రు రితి, మల్వేతివిశేషః, భవత స్త్వ

---

1 ప్రసృత. 2 రోషదూషితం; రోషపాటలం.

రిపు రితి భవతోఽపి త్రస్త మస్తోజసం మామ్,
దవహుతవహధూమస్తోమ ఇ త్యంబువాహా
చ్చకిత మివ మయూరం మారుతో వారిశీతః. 3౪

గ. శ్రుత్వా తు రామ శ్శోకోదగ్రాం సుగ్రీవగిర మథ యద్యేవం మహాభాగ మాభైషీ ర్మ శిలీముఖ ఏవ వలీముఖస్య త స్యాసూ కాలక్షేప మపాస్య పాస్య తీత్యుక్త్వా తత్ప్రత్యయార్థం పాదాంగుష్ఠేన ప్రేరితదుందుభిక ళేబరభర స్తత్కర్మణాఽప్యతృప్తస్య తస్య సుగ్రీవస్య

స్తోపి, మత్ప్రఖ్యార్థం సమాగతా దపీ త్యపిశబ్దార్థః. త్రస్తం భీత, మస్తోజసం నష్టతే జస్కం, మాం, ఏవ మనేన ప్రకారేణ, యుష్మత్ప్రవృత్తిపరామర్శపూర్వకసఖ్యానుసం ధానరూపేణేత్యర్థః. ఆసుఖయత్ ఆతోషయత్, కథ మివ వారిశీతః సలిలసంప ర్కశీతలః మారుతః వాయుః, దవహుతవహస్య దవానలస్య ధూమస్తోమో ధూమ పటల, మితి, మత్వా, అంబువాహా జ్జలధరాత్, ఆత్రోల్లాసకరా దేవేతి భావః. చకితం భయసంభ్రాంతం, మయ్యామతిశయేన కాతీతి మయూరం బర్హిణ మివ, ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ' త్యమరః. పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః, ఆత్ర శ్రోతీపూర్ణోప మా. సా చాంబువాహే ధూమస్తోమభ్ర మా ద్భ్రాంతిమతాంగేన సూకీర్యతే. మాలినీ వృత్తమ్. 3౪

శ్రుత్వేతి. అథానంతరంరామః, శోకోదగ్రాం శోకబహులాం, సుగ్రీవగిరం, శ్రుత్వా, అథానంతరం, హేసుహృద్భాగప్లవగమండలసార్వభౌమ, యద్యేవం, త్వదుక్త ప్రకారమేవ నిశ్చిత శ్చేది త్యర్థః, మాభైషీః భయపరవశో మాభూః, ఋతః మను శిలీ ముఖఏవ, ని. 'అళిజాతో శిలీముఖా' ఇత్యమరః. తస్య, వలీముఖస్య కపేః వాలినః, ని. 'కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః. ఆసూ న్వాణాత్, ని. 'పుంసి భూమ్న్యసవ ప్రాణా' ఇత్యమరః. కాలక్షేపం కాలవిలంబనం, అపాస్య త్యక్త్వా, శీఘ్ర మేవేత్యర్థః. పాస్యతి, హరిష్యతి, ఇత్యేవ, ముక్త్వా, తత్ప్రత్యయార్థం విశ్వాసోత్పాద నార్థం, ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథశ్చానవిశ్వాసహేతుష్వి' త్యమరః. పాదాంగుష్ఠేన ప్రేరితో దశయోజన పర్యంతం క్షిప్తో దుందుభిక ళేబర మేవ భరో యేన సతథోక్త స్తస్మాత్, పూర్వం వాలీ నిజభుజాభ్యాం యావ ద్బల ముద్భా మ్యేదం కళేబర ముత్క్షి ప్తవాత్ తదేత ద్భ్రాతాంగుష్ఠేన వినిక్షిప్తం చేత్తస్మా దప్యధికబలోఽయ మితి మయి విశ్వాసోఽస్య భవేదిత్యాశయేన తథా కృతవా నిత్యర్థః. తతః తత్కర్మణా పాదాం గుష్ఠేన దుందుభిక ళేబరప్రేరణరూపకర్మణైవా ప్యతృప్తస్య, పూర్వం మేదోమాంసాది

ప్రార్థనయా సప్త[1]భువనస్తంభసంభావనయా కిల సప్తధా [2]ధాత్రా ప్రవర్ధ్యమానపరిణాహారోహాఢ్య సప్తసాలా సవిధేయయాతుధాన[3]కులవధవిధాయకేన సాయకేన విన్యాధ. 3౫

సోఽయం సాయకో నికటగిరికటక మపి పాటయామాస. 3౬

ప. నిర్బిన్న సాలకటకోఽస్మి యథా తథా త్వం
పౌలస్త్యసాలకటకం యుధి పాటయేతి,

నా అతిభారవ దిద మిదానింతు కేవలాస్థిప్రాయ మత ఏవ తల్పేరణేన కథం మమ విశ్వాసో భవేది త్యభిహితుష్ట స్యై త్యర్థః. సుగ్రీవస్య, ప్రార్థనయా యాచ్ఞయా, హేతునా, సప్తానాం భువనానాం లోకానాం స్తంభసంభావనయా ఆధారస్తంభకరణేచ్ఛయా, కిలేత్యళీకే, వస్తుతస్తు స్వభావత ఏవేతి భావః, ఆతఏవోల్పేక్షా సప్తధా సప్తప్రకారైః, ప్రకారవచనే ధాల్, ధాత్రా బ్రహ్మణా, ప్రవర్ధ్యమానా వుపచీయమానైా పరిణాహారోహా విశాలతోచ్ఛ్రాయా యేషాం తాన్. అతివిశాలా నభ్రంకషాం శ్చేతిభావః. ని. 'పరిణాహో విశాలతా' 'నగాద్యారోహ ఉచ్ఛ్రాయ'ఇతి చామరః. సప్తసప్తసంఖ్యాకాన్, సాలాన్ సర్జకతరూన్. అవిధేయయాతుధాన కులవధవిధాయకేన దుర్వినీతరాక్షసవంశవినాశకేన, సాయకేన బాణేన, విన్యాధ బిభేదే త్యర్థః. 3౫

సఖితి. సోఽయం, సాయకః, యేన సాలాన్ బిభేద సోఽయ మిత్యర్థః. నికట గిరికటకం సమీపవస్థపర్వతనితంబ మపి పాటయామాస, ని. 'కటకోఽస్త్రీ నితంబోఽద్రే' రి త్యమరః. దుందుభికాయ ప్రేరణమాత్రే ణాయం మాం న విశ్వసితవాన్, కింతు నిజవానరస్వాభావ్యేన మత్పరాభవం జ్ఞాతు మశక్నువన్నేవ సప్తసాలనిర్భేదనం యాచితవాన్ తథా చ తావన్మాత్ర భేదనే మమ కియద్ధస్తలాఘవ మిత్యభినివేశవతా శ్రీరామేణ తస్య తథా ప్రయుక్తత్వా దితి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణం, 'స విసృష్టో బలవతా బాణస్సువర్ణ పరిష్కృతః, భిత్త్వా సాలాన్ గిరిప్రస్థం సప్త భూమిం వివేశ హే'తి. 3౬

నిర్బిన్నేతి. యథా యేనప్రకారేణ నాహం, నిర్బిన్నాని విదారితాని సాలకటకాని సప్తసాలగిరినితంబా యేన సతథోక్తోఽస్మి, తథా తేన ప్రకారేణ త్వం, పౌలస్త్య రావణస్య సాలకటకం పురప్రాకారనితంబప్రదేశం, ని. 'ప్రాకారపృష్ఠయో స్సాల స్సాల స్సర్జతరు స్సృతః' 'కటకం వలయే సానౌ రాజధానీ నితంబయో' రిత్యుభయత్రాపి విశ్వః, యుధి యుద్ధే పాటయ విదారయ, ఇత్యేవంప్రకారేణ, సశీలీము

---

1 భువనభవన. 2 ధాత్రా ప్రవర్ధమాన. 3 కులవిధవధ.

డోచే శిలాదళనజాతరవేణ నూనం
తస్మై వలీముఖవరాయ శిలీముఖ స్సః. 32

గ. తత [1]స్తత్పిత్యయా దాహూతేన పురుహూతతనయేన సార్ధం తస్య తలాతలియుద్ధే ప్రవృత్తే సుజనదుర్జనయో ర్భేదం రూపతో వివేక్తు మక్షమతయా [2]సదసి వాచంయమతా ముపేత ఇవ వాగ్మీ తయో రవిశేషవేషకర్మణో ర్భేద మనవగచ్ఛ న్ముక్తశరో ఒభూ ద్దాశరథిః. 33

భో రామబాణ, శిలాదళనజాతరవేణ పాషాణవిదారణజనితధ్వనినా, తస్మై వలీముఖ వరాయ సుగ్రీవాయ, డోచే ఉక్తవాన్, నూన మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం, తాదృగ్రామబాణ సామర్థ్యం నిరీక్ష్య సుగ్రీవో వాలినం నికామనిష్పత్యయ మితి విశ్వసితవా నిత్యర్థః, వసంతతిలకావృత్తమ్. 32

తత ఇతి. తత స్సాలవిదారణానంతరం, తత్పిత్యయా త్సాలవిదళన రూపవిశ్వా సా, దాహూతేన యుద్ధార్థ మాకారి తేన, పురుహూతతనయేన సార్ధం వాలినా సహ, తస్య సుగ్రీవస్య, తలే శ్చ తలే శ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్త మితి తలా తలి 'తత్ర తేవ మితి సర్వాదే' ఇతి సమూసః, 'ఆన్యేషా మపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః 'ఇచ్యర్వ్యతిహారే' ఇతీత్వం తచ్చ తద్యుద్ధం చ తస్మిన్, ముష్టియుద్ధ ఇత్యర్థః, ప్రవృత్తే జాతే సతి, సుజనదుర్జనయో, ర్భేద మంతరం, రూపతః ఆకృతివశా, ద్వివేక్తుం వివిచ్య వక్తు, మక్షమతయా అసమర్థతయా హేతునా. సదసి సభాయాం, వాచం యచ్ఛతీతి వాచంయమ ఇవ ఋషి, ని. 'తపస్వీ తాపసః పాకాంక్షీ వాచంయమో ముని' రిత్యమరః, 'వాచి యమో వ్రత'ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః 'వాచం యమపురందరౌ' చేతి నిపాతనా న్ముమాగమః, తస్య భావస్తత్తా తాం, నిర్వచస్త్వ మిత్యర్థః, ఉపేతః ప్రాప్తః, వాచోఒస్య సంతీతి వాగ్మీ వావదూకః, ని. 'వాచోయుక్తిపటు ర్వాగ్మీ వావదూకో ఒతిశక్తరీ' త్యమరః 'వాచోగ్మిని'రితిగ్మిని ప్రత్యయః. స ఇవేత్యుపమా, దాశరథిః శ్రీరామః, ఆవిశేష కర్మణోః ఆభిన్నవ్యాధ్యభరణజనితశోభా చేష్టితయోః, తయో ర్వాలిసుగ్రీవయోః, భేద మంతర, మనవగచ్ఛ న్నజాన, న్ముక్తశరః అప్రయుక్తిబాణోఒభూత్, యథా వాగ్మీ తుల్యరూపత్వా త్సుజన దుర్జనయో ర్భేద మజాన న్నయ మేష ఇతి వక్తుం న శక్నోతి తథా శ్రీరామోఒపి తయో స్తుల్యవేషకర్మత్వా

1 ప్రత్యాహూతేన. 2 మనసివిచారయ న్సదసి.

సుగ్రీవస్తు వాలిబలాసహతయా లబ్ధదైన్యో పదాన్య ఇవ రామమార్గణాపాతమార్గే చక్షుర్విక్షేప న్నపగతధృతి స్సుదూర మపాసరత్. 3౯

గత మేన మృశ్యమూకే మూకవత్ప్రపయా నిపణ్ణం విపణ్ణ హృదయం దయాళు రాలోక్య త్రైలోక్యైకధన్వీ రామ స్తద్భేద మవగన్తుకామః కా మప్యభిజ్ఞానమాలాం సుగ్రీవగ్రీవాయాం బాణని

త్తత్స్వరూపభేద మజానానో మూలఘాతభయా చ్ఛరం ప్రయోక్తు మశక్నువం స్తూ ష్ణీ ముదా స్తేస్తే త్యర్థః. 3౮

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ—సుగ్రీవ ఇతి. సుగ్రీవస్తుశబ్దోఽప్యర్థకః, నసహ త ఇత్యసహాః పచాద్యచ్. వాలిబలస్య వాలిపరాక్రమస్య అసహతయా అక్షమతయా, లబ్ధదైన్యో ప్రాప్తదీనభావః, విహ్వలస్సన్ని త్యర్థః, పదాన్యో బహుప్రద ఇవ, ని. 'స్యు ర్వదాన్యస్థూలలక్షదానశోండా బహుప్రద' ఇత్యమరః, మార్గణాపాతమార్గే శ్రీరామ సాయకాగమనమార్గే, ఆర్తిజనాగమనమార్గే, చేతి శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. ని. 'మా ర్గణా సాయకార్థిశా' వితి నిఘంటుః. చక్షుర్విక్షేపక్ దృష్టిం ప్రసారయక్, తదా గమనాశయేనేతి భావః. తతః, ఆపగత ధృతిః నిరస్తధైర్య స్సక్, సుదూర మతివిప్ర కృష్టదేశ, మపాసర దపసృతవాక్, పలాయితవా నిత్యర్థః. 3౯

అ. తతః కిమత ఆహ—తమితి. త్రపయా పరాజయలజ్జయా హేతునా, ముఖ్యమూకే ముఖ్యమూకగిరా, భాషణశ్రవణాశక్తితో మూకః లేన తుల్యం తద్వత్, నిర్వచ ఇవేత్యర్థః. ని. 'మూక స్తు పక్తుం శ్రోతు మశక్తిత' ఇత్యమరః 'లేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి'రితి వతిప్రత్యయః, నిపణ్ణ ముపవిష్టం, విపణ్ణహృదయం విషాదాక్రాం తచిత్తమ్. 'విషాద శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనై' రితి లక్షణం, త మేనం సు గ్రీవం, విలోక్య. దయాళుః, కారుణికః, పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛు రిత్యర్థః, ని. 'స్యు ర్దయాళుః కారుణిక' ఇత్యమరః, తథా త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం, చాతుర్వర్ణ్యా దిత్వా ష్ణ్వాదేష్యఞ్ఞిత్యయః, తత్త్రైకధన్వీ, జగదేకధానుష్క ఇత్యర్థః. ని. 'ధన్వీ ధనుష్మా ధానుష్క' ఇత్యమరః. ప్రీహ్యాదిత్వా దితిః, విశేషణద్వయే నాప్యస్య కార్య నిర్వహణదక్షత్వం సూచ్యతే, సరామ, స్తద్భేదం తయో ర్వాలిసుగ్రీవయో ర్భేద మం తరం, అవగంతు కామో జ్ఞాతు మిచ్ఛు స్సన్, 'తుం కామమనసో రపీ'తి తుమున్ లోప కారలోపః, కా మపి కాంచిత్, అభిజ్ఞాయతేఽనేనే త్యభిజ్ఞానం లక్షణం తథాభూతా

---

1 సహనతయా. 2 వ్యాదయాళు.

వారణనిపుణాం సిద్ధాపధీ మివ బద్ధ్వా భూయోఽపి వాలిన మాహావా యాహ్వాయేతి త మాదిదేశ. ౪౦

పునరప్యవాప్య కిష్కింధాం పర్జన్యఇవ గర్జతి తస్మిన్ సుత్రామ పుత్రస్తారాభిహితాం హితో క్తి మతిక్రమ్య దురతిక్రమతయా నియతే స్సమారబ్ధసమరో [1]దాశరథినిశితతరశరశకలితనజస్థలః క్షితితలే [2]నిప పాత. ౪౧

అథ విదితవృత్తాంతా సంతతాశ్రునిష్యందకలుషతరతారా [3]తారా రా నగరా న్నిర్గత్య వారివారిత మివ వారణయూథపతిం [4]నిర్భయనిరీక్ష

చ సామాన్యాచ తా మభిజ్ఞానమాహుం. భేదప్రత్యాయకగజపుష్పీమాలా మిత్యర్థః, గజ పుష్పీ నాగపుష్పీనామ లతా, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే 'తతో గిరితటే జాతా ముత్పాట్య ముసుమాయితామ్, లక్ష్మణో గజపుష్పీం తాం తస్య కంఠే వ్యసర్జయ' దితి, న చైవం శ్రీరామ స్యాత్ర కర్తృత్వవిరోధః. ప్రయోజకకర్తరి తథాత్వోపచారా దితి, సుగ్రీవగ్రీవాయాం, బాణనివారణే శరనిపాతనివర్తనే నిపుణాం సమర్థాం, సిద్ధపధీమి వేత్యుత్ప్రేక్షా. బద్ధ్వా ఆజస్య, భూయః పున రపి, వాలినం, ఆహ్వాయ ఆహ్వానం కర్తుం, ఆహ్వయ ఆకారయేతి, తం సుగ్రీవ, మాదిదేశ ఆజ్ఞప్తవాన్. ౪౦

పున రితి. తస్మిన్ సుగ్రీవే, పునః భూయోఽపి, కిష్కింధా, మవాప్య, పర్జన్యో మేఘు ఇవ, గర్జతి గర్జనం కుర్వతి సతి, సుత్రామపుత్రో వాలీ, తారయా నిజభార్యయా, ఆభిహితా ముక్తాం, హితోక్తిం హితవచనమ్. 'ససహాయ మహం మన్యే సుగ్రీవం త మువాగతం, అవష్టబ్ధ సహాయ శ్చయ మాశ్రిత్య స గర్జతీ'త్యాది శ్రీరామాయణోక్త రూపా మిత్యర్థః. అతిక్ర మ్యోల్లంఘ్య, నియతేః దైవస్య, ని. 'నియతి ర్నియమేదైవ' ఇతి శాశ్వతః, దురతిక్రమతయా దుర్విలంఘ్యతయా హేతునా, అతిక్రమణస్య కర్తు మశక్యతయే త్యర్థః, సమారబ్ధసమరః ప్రక్రాంత యుద్ధ స్సన్, తథా దాశరథేః శ్రీ రామస్య నిశితతరోఽతితీక్ష్ణః స చాసౌ శర శ్చ తేన శకలితం విదళితం వక్షఃస్థల మురః ప్రదేశో యస్య స తథోక్త స్సన్, క్షితితలే భువి, నిపపాత న్యపతది త్యర్థః. ౪౧

అథేతి. అథ పతనానంతరం, విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాంతో వాలి వధరూపవార్తా యయా సా తథోక్తా, అతఏవ సంతతాశ్రునిష్యందేన నిరంతరబాష్పసంపాతే కలుష

---

1 దాశరథి ర్నిశితతరశరశకలితనిజవిశాలవక్షస్థ్సలః. 2 సహసాపపాత. 3తారా న్తరాత్. 4 సుగ్రీవంనిర్భయనిరీక్ష్యమాణమ్.

మాణసుగ్రీవ ముద్దతగ్రీవ ముత్థాతు మక్షుణు మక్షూతలార్పితకూర్పర యుగళం [1]దళదస్పక్ప్రిపరశారశరీరం శరాసనశిఖరన్యస్తహస్తేన సన్ని కర్షస్థితేన కాకుత్థేన కృతసల్లాపమవేతాడంబరమివా[2]మ్బునిధి మస్తో న్ముఖ మివ మయూఖమాలినం వాలిన మాలింగ్యస్వాజ్రోత్తంసితతదు త్తమాంగా రఘునాథ మిత్థ మకథయత్. ౪౨

తరే అత్యంతదూషితే తారే కనీనికే యస్యా స్సా. ని. 'తారకాఽక్ష్ణిః కనీనికే' త్యమరః. తారా వాలి పత్నీ, నగరాత్ పురా, న్నిర్గత్య, వార్యాం గజబంధనస్థానే, ని. 'వారీ తు గజబంధనే' త్యమరః. వారితం నిరుద్ధం, వారణయూథపతిం గజయూథనాథ మివ స్థిత మిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః. ని. 'యూథనాథ స్తు యూథప' ఇత్యమరః. అత ఏవ నిర్భయం భయరహితం యథా నిరీక్షమాణః అవలోకమానః సుగ్రీవో యం తం, ఊర్ధతగ్రీవమాత్మప్రకూర్పప్రతీక్షణార్థ మున్నమితకంధరం, తథాప్యుత్థాతు, మక్షమ మసమర్థం, దృఢప్రహారవేదనయా ఇంద్రియపాటవాభావాదితి భావః. అతఏవ క్షమా తలే ఆర్పితం నిక్షిప్తం కూర్పరయుగళం కపోశిప్రదేశయుగ్మం యేన తం, తథోక్తం, తదవష్టంభేన స్థిత మిత్యర్థః, ని. 'స్యా త్కపోణి స్తు కూర్పర' ఇత్యమరః. గళదసృక్ప్రసరేణ స్యందమానశోణితాభివ్యాప్త్యా ఘారు కృష్ణర క్తసికతవర్ణయుక్తం శరీరం యస్య తమ్, ని. 'కృష్ణర క్తసితే ఘార'ఇతి యాదవః. అథవా ఘారం సంపృక్తం శరీరం యస్య తమ్, ని. 'కరంభః కరభ శ్ఘార స్సంపృక్తః ఖచిత స్సమా' ఇతి మాలాయంథః. తథా శరాసనశిఖరే చాపకోట్యాం న్యస్తో నిక్షిప్తః మాస్తో యేన తేన, తథోక్తేన, ధాను ష్కాణాం తథా ఆచారాదితి భావః. సన్నికర్షస్థితేన సమీపవర్తినా, కాకుత్స్థేన శ్రీరామేణసహ కృతసల్లాపం విహితసంభాషణమ్, 'పరాఙ్ముఖవధం కృత్వా కోనుప్రాప్త స్త్వయా గుణః, యదహం యుద్ధసంరబ్ధస్త్వత్కృతే నిధనం గత' ఇత్యాదిరామా యణోక్తసంభాషణతత్పర మిత్యర్థః, ని. 'సల్లాపోభాషణం మిథ' ఇత్యమరః. తథా ఆడంబరో ఽస్త్రీ సంరంభ'ఇ త్యమరః. ఆడంబరశబ్దోవ్యాఖ్యాతకః. 'ఆంబరుహడంబరచౌర్యే' త్యత్ర, అంబునిధిం సముద్ర మివ, తథా అస్తోన్ముఖ, మస్తం గచ్ఛంత మిత్యర్థః. మయూఖమాలినం సూర్య మివ స్థిత, మిత్యుపమాద్వయం, వాలిన, మాలింగ్యాశ్లిష్య, స్వాంకోత్తంసితం నిజోత్సంగక్షిప్తం తస్యవాలినఉత్తమాంగం శిరో యయా సా,

---

1 గళగళదసృక్పూర. 2 అమ్బుధిం.

ప. కారుణ్యం నిరవధి యత్తవ ప్రసిద్ధం
శీతాంశో స్సహజ మి వార్తిహారి శైత్యమ్,
తత్సర్వం మనుకులనాథ రమ్యకీర్తే
మత్పాపా త్కథయ కథం త్వయా నిరస్తమ్. ౪౩

ప. ఏవంవిధే ప్రియతమేఽన్యనవేతజీవాం
మాం రాక్షసీతి రఘుపుంగవ సాధు బుద్ధ్వా,
బాణం విముఞ్చ మయి సంప్రతి తాటకారే

తథోక్తా సతీ, ని. 'ఉత్సంగచిన్నయో రంకః', 'ఉత్తమాంగం శిర శ్చోర్వ్' మితి చామరః. రఘునాథం శ్రీరామం ప్రతి, ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఆకథయ దవోచత్.

౧. తత్పరికార మేవాహ—కారుణ్యమిత్యాదినా శ్లోకషట్కేన. హే మనుకుల నాథ మనువంశనాయక, మహాకులీనే త్యర్థః. తాదృశస్యాపి మనువంశస్య త్వయైవ సనాథత్వ మత స్త్వన్నాథత్వం కిం వర్ణనీయ మితి భావః. తథా హేరమ్యకీర్తే రమణీయకీర్తిసంపన్న శ్రీరామంశీతాంశో శ్చంద్రస్య,సహజం నైసర్గిక, మార్తిహారి పరోపతాపశాంతికరం, విశేషణద్వయ మేతత్కారుణ్యేఽపి యోజ్యం, శైత్యం శిశిరత్వ మివ, తవ, నిరవధి నిర్మర్యాద మియత్తానవచ్ఛిన్నం, పరిమాణశూన్య మిత్యర్థః,యత్తాకారుణ్యం కరుణా, స్వార్థే ష్యఞ్, ప్రసిద్ధం లోకవిఖ్యాత, మభూదితిశేషః. ని. 'కారుణ్యం కరుణాఘృణే' త్యమరః. సర్వం, సమగ్రం, తత్తాకారుణ్యం, మత్పాపా న్మదీయదుష్కృతా ద్ధేతోః, పతివిపత్తేః పత్నీమరదృష్ట హేతుకత్వా దితి భావః. త్వయా, కథం కుతః, నిరస్తం త్యక్తం, కథయ ఆఖిధేహి, నిరపరాధోఽయం మత్పరిణేశ్వర స్త్వయా ఆకారణకేనైవ కథం నిష్కారణం సహిత ఇతి భావః, ప్రహర్షిణీవృత్తం.

౨. ఏవం సాధారణ్యేనోపాలభ్య సంప్రతి స్వస్యా ప్యుపహతిం ప్రార్థయతే, ఏవంవిధ ఇతి. హేతాటకారే తాటకాంతక, రఘుపుంగవ రఘుశ్రేష్ఠ శ్రీరామ, ప్రియతమే ప్రాణేశ్వరే, ఏవంవిధే ఈదృక్పరికారే, మృతేసత్యపీ త్యర్థః, అనపేక్షజీవా మనిర్గతప్రాణాం, మాం, రాక్షసీతి రాక్షసీప్రాయేతి, సాధు సమ్యక్, బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, ప్రియతమ విపత్తిసహనస్య రాక్షసీలక్షణత్వా దితి భావః. మయి ఉక్తప్రకారేణ రాక్షస్యాం, సంప్ర తీదానీం బాణం, విముంచ, మాంప్రహరేత్యర్థః, తాటకాంతకస్య తవ రాక్షసీసంహరణ ముచిత మేవేతి భావః. నను తాటకాసంహననేన పరోపద్రవ శాంతిరూపం ఫలం లబ్ధం త్వత్పరిహరణా ల్లింగల మిత్యతఆహ, శ్రేయఇతి. దయితేన భవ సంగమం కరోతీతి దయితసంగమకారిణీ, ప్రాణేశ్వరేణ మాం యోజయత ఇ

శ్రేయో మహాద్దయితసంగమకారిణ స్తే. ౪౪

ప. సాధారణీ [1]క్షితిభృతాం మృగయేతి పూర్వ
[2]ముక్తం త్వయైవ జనసంసది సత్యవాదిన్,
శాఖామృగీం తదిహ మారయ మాం శరేణ
కో నామ రామ మృగయుర్దయతే మృగీణామ్. ౪౫

త్యర్థః. తే తవ, మహాశ్చేయోఽ మహానభ్యుదయః, పుణ్యం వా, భవిష్యతీతిశేషః. 'మృతే మ్రియేత యా నారీ సా విజ్ఞేయా పతివ్ర' తేతి స్మరణాత్, మమాయం ధర్మ ఏవ తథా చ తాదృశధర్మప్రవర్తకస్య తవ సుకృతం కిం వర్ణనీయమితి భావః ని. 'స్యాద్ధర్మ మస్త్రియాం పుణ్యశ్రేయసీ సుకృతం వృష' ఇత్యమరః, ఏతదారభ్య శ్లోక చతుష్టయ పర్యంతం పసస్తలికావృత్తమ్. ౪౪

ఆ. నను తథాఽపి హింసామహ్యంనరోచతఇత్యాశఙ్క్యాతస్త్రోపపత్తి మాహ— సాధారణీతి. హే సత్యవాదిన్ యథార్థభాషణశీల, అత స్త్వయా సత్య మేవ సర్వథా పరిపాలనీయ మితి భావః, తాచ్ఛీల్యే ణినిః, క్షితిభృతాం రాజ్ఞాం, మృగయా ఆఖేటః, ని. 'ఆచ్ఛోదనం మృగవ్యం స్యా దాఖేటో మృగయా స్త్రియా' మి త్యమరః. సాధారణీ సకలసమ్మతా, 'మృగయాఽఘాయ న భూభృతాం ఘ్నతా' మితి తస్యాః న్యాయ్యత్వా దితి భావః, 'ఆగ్నేయ్రసాధారణా దక్ష్వక్తవ్య' ఇతి వికల్పా త్తత్పక్షే జీప్, ఇత్యేవం, పూర్వం పురా, త్వయైవ త్వన్ముఖేనైవ, జనసంసది జనసమాజే, న త్వసాక్షిక మిత్యర్థః. ఉక్తం, 'యాన్తి రాజర్షయ శ్చాత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదా' ఇతి కథిత మిత్యర్థః. తత్తస్మా త్కారణా, దిహేదానీం, శాఖామృగీం వానరీం, 'జాతే రస్త్రీవిషయా దయోపధా'దితి జీప్, మాం, శరేణ బాణేన, మారయ వినాశయ, ప్రాణైర్వియోజ యేత్యర్థః. యుక్తం చైతది త్యర్థాంతరం న్యస్యతి. హే రామ, కో నామ కోవా, మృగా న్యాతీతి మృగయుః మృగసంహారణశీలః, 'మృగ' య్వాదయ, శ్చేత్యాదికఃకుప్రత్యయాంతో నిపాతితః, మృగీణాం మృగాంగనానాం, దయతే దయాం కురుతే, దయయా మృగాంగనాః కోవామృగయు రుపేక్షిత ఇత్యర్థః. అత స్త్వం సత్యవచనానుసారే ణావశ్యం మాం ప్రహరేతి భావః. 'దయాక్రియాం ప్రతి కర్తృత్వేఽపి ఆనుకరోతి భగవతో నారాయణస్య' 'తస్య వానుకరోతీ' త్యాదివ త్సం బన్ధమాత్ర వివక్షాయాం, 'మృగీణా' మితి షష్ఠీ చ న విరుధ్యతే, యథాహ భారవిః, 'సాలక్తైరుపకురుతే యయాపరేషా' మితి, తథా శ్రీహర్షేణ చ, 'సాధూనా ముప

---

1 క్షితిభుజాం. 2 ఉక్తా.

సంత్రస్య పూర్వ మముత స్తవ బంధు రేష
భేజే యథాఽద్రి మకుతో భయ మృశ్యమూకమ్,
భర్తా మమాయ మపి రామశరై రభేద్యం
ప్రాప్తో మదీయహృదయ1చ్ఛల మద్రి దుర్గమ్. ౪౬
నాహం సుకేతుతనయా న చ సప్తసాలీ
వాలీ న చ త్రిభువనప్రథితప్రభావః,

కర్తుం ఈశ్వరీం ద్రష్టుం వినాయసా గన్తుమ్, సకుతూహలం తస్య మన శ్చరితం చ మహాత్మానాం శ్రోతు' మితి. †

ఆ. సంప్రతి వాలిప్రహరణ ప్రయుక్తాభిమానోఽపి న కార్య ఇత్యాహ— సంత్రస్యేతి. హేరామ, ఏషోఽయం, తవ, బంధు స్సుగ్రీవ:, పూర్వ, మముతోఽనుష్ణా ద్వాలనః, 'భీత్యర్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్పంచ మ్యాస్తసిః, సంత్రస్య సంత్రాసం ప్రాప్య, యథా యేన ప్రకారేణ, నాస్తి కుతోఽపి భయ మస్యేత్యకుతోభయం, వాలిభయశంకాశూన్య మిత్యర్థః. మయూరవ్యంసకాదిషు నిపాతనా త్సాధు రిత్యుక్తం, ఋశ్యమూక, మద్రిం, గిరిదుర్గ మిత్యర్థః. భేజే ప్రాప, తథా అయం, మమ, భర్తా ప్రాణేశ్వరో వాల్యపి, అముతోఽముష్మాత్త్వత్త, స్సుగ్రీవాద్వా, సంత్రస్య, శరై స్తాపకబాణై, రభేద్యం భేత్తు మశక్య, మితి కాతిన్యా తిశయోక్తిః, అకుతోభయ మిత్యర్థః, మదీయహృదయం మామకమానస మితి ఛలం కపటం యస్యేత త్తథోక్త, మద్రిసుర్గం, ప్రాప్తః ప్రవిష్టః, అతో మద్భృదయప్రహరణే తద్గతస్యాపి ప్రహరణసంభవా త్తవాయ మభిమానో యుజ్యేతేతి భావః, మృతోఽసి మద్భృదయా దనపేతో మత్ప్రాణేశ్వర ఇతి ఫలితార్థః. అత్రచ్ఛలశబ్దేన హృదయ మపహ్నుత్యాద్రిదుర్గత్వే నాసత్యత్వ ప్రతిపాదనా దపహ్నవాలంకారః 'ఛలాది శబ్దై రసత్యత్వ ప్రతిపాదన మపహ్నవ' ఇతి సర్వస్వసూత్రమ్. ౪౬

ఆ. కించ మత్ప్రహరణాభావే తవ ధన్విత్వప్రసిద్ధి రపి న సిద్ధ్యేదిత్యాహ.— నేతి. అహం, సుకేతుతనయాతాటకా, న, సభవామీత్యర్థః. 'యక్ష స్సుకేతు ర్దుహిణ ప్రసాదా ల్లేభే సుతాం తాటకామపి తాటకాఖ్యా' మిత్యుక్తం బాలకాండే, తథా, సప్తానాం సముహార స్సప్తసాలీ సాఽతరుశ్రేణి శ్చ, న, సభవామి, అత్ర పంచపటీవత్ప్రక్రియా, తథా త్రిభువన ప్రథితప్రభావః, సకలలోకవిఖ్యాతప్రతాపశాలీత్యర్థః.

---

† పుస్తకస్తు 'ఛీగర్థదేకాం కర్మణీ'తి కర్తరిశ్చేపత్వ ణిజ్ఞాయాం పఠ్యతే. 1 స్థలమ్.

తారాఽస్మి వజ్రహృదయా విశిఖైర్ భేద్యా
ధన్వీ కథం భవసి రాఘవ మా మవిద్ధ్వా. ౪౭
క్షితిపతితనయానాం హంత గర్భేశ్వరాణాం
కిము నిరవధి మూఢ్యం శౌర్యవ జ్జన్మసిద్ధమ్,
మను హృది నిరపాయే వర్తమానే కపీంద్రే
రఘువర యదముష్మై తిష్ఠసే చాపపాణిః. ౪౮

వాలీచ, న నభవామి, యద్యేవం తర్హి త్వయాఽహం మపి ప్రహృతా స్యా మితి భావః. అత్ర వాలినో విశేషణోపాదానా న్నాయుక్తగుణగ్రహణదోషః తస్య మమా త్తత్వ ప్రతిపాదనాయ స్వభావోక్త్యర్థత్వాత్, తదుక్తంరసాకరే. 'ధ్వన్యత్వాదే రసోత్కర్షే భావోక్తాదోషవారణే, విశేషణం విశేష్యస్య నాస్త్యయుక్తగుణగ్రహ' ఇతి గుణోవిశేషణమ్, కింతు, వజ్రహృదయా వజ్రవ త్కఠోరహృదయా, అతఏవ విశిఖైర్ భిన్నైర భేద్యాభేద్యా మశక్యా, తారాఽస్మి, అతః, హే రాఘవ, మా మేతాదృశీ, మవిద్ధ్వా అసంహృత్య, ధన్వీ ధానుష్కః, కథం, భవసిభవస్యేవేత్యర్థః. వేధ్యవేధనే కస్యమర్థో భవే దతో మా మవేధ్యాం విద్ధ్వా ఆత్మనో ధన్విత్వప్రథాం దృఢీకురు ష్వేత్యర్థః.

ఇత్థ ముపాలంభే ఽపి తూష్ణీం తిష్ఠంత ముద్వీ క్ష్యోల్వ్వేతి—క్షితిపతీతి. గర్భేశ్వరాణాం గర్భమారభ్యేశ్వరాణాం, జన్మప్రభృ త్యైశ్వర్యసంపన్నానా మిత్యర్థః. క్షితిపతితనయానాం రాజ్ఞుమారాణాం, నిరవధి నిర్మర్యాదం, మమా త్తర మిత్యర్థః. మూఢ్యం విచారమూఢత్వం, ని. 'ముగ్ధ స్సుందరమూఢయో' రితి విశ్వః. శౌర్యేణ తుల్యం శౌర్యవదిత్యుపమా. 'తేనతుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః, జన్మసిద్ధం కిము స్వభావసిద్ధం కిం, హంతేతి విషాదే, ని. 'హంతవ్యాపేఽనుకంపాయాం వాక్యారంభ విషాదయో' రిత్యమరః. అతః యద్యస్మా త్కారణాత్, హే, రఘుసర రఘునాయక, నిరపాయే నిరాతంకే, ఇతి హృదయవిశేషణం కపీంద్రవిశేషణం వా, మమ, హృది హృదయదేశే, కపీంద్రే వాలిని, వర్తమానే తిష్ఠతి సతి, అముష్మై కపీంద్రాయ, చాపం పాణౌ యస్యస చాపపాణి స్సన్, పునఃపునఃప్రవర్తమితిభావః. 'సప్తమ్యుపమా నే'త్యాదినా ఖముప్రత్యయః. 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యా భవత' ఇతి వక్తవ్యాత్ పాణిశబ్దస్యోత్తర నిపాతః. తిష్ఠసే, ఆత్మానం ప్రకాశయన్ వర్తస ఇత్యర్థః, తస్మా దసాధ్యసాధనే ప్రవృత్తత్వాత్తవాపి రాజపుత్రస్య శౌర్యవ స్సాధ్యే మాజన్మసిద్ధ మితిభావః. సర్వథా మదీయహృదయవిదారణం కర్తవ్య మితి ప్రకాశవాక్యసముదాయార్థః. తిష్ఠతే ర్లట్ 'ప్రకాశనస్థేయాఖ్యో

గ. ఏవం విలపంత్యా హారాయితాశ్రుధారాయా స్తారాయాః పరిదేవనరవైర్బాష్పాంబుకణాభ్యుక్షణైర్[1]రక్షీణైర్నిశ్వాసానిలైశ్చ కృతాశ్వాస ఇవ లబ్ధసంజ్ఞో వాలీ నిజనందనం[2]రఘునన్దనే సమర్ప్య జ్ఞద మంగసంగినీం కాఞ్చన కాఞ్చన [3]స్రజం శోకావనతగ్రీవాయ సుగ్రీవాయ దత్వా నిజభుజబలప్రశాంతాసురో ఽయం ప్రశాన్తాసురభూత్. ౪౯

యో' శ్చేత్యాద్యనేపదం ఆత్ర స్వాభావిక శ్రీరామవస్థానస్య నిజహృదయస్థవాలి ప్రహరణకారణత్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా లంకారః, మాలినీవృత్తం. ౪౮

ఏవ మితి. ఏవం ఉక్తప్రకారేణ, విలపంత్యాః పరిదేవయంత్యాః హారాఇవాచరంతోయహారాయితాః అశ్రుధారాబాష్పసంపాతా యస్యాస్తస్యాః, సప్రలాపం రుదంత్యా ఇత్యర్థః. తారాయా స్సంబంధిభి, రక్షీణైః రవిచ్ఛిన్నైర్, ఇతి సర్వత్ర సంబధ్యతే, పరిదేవనరవైర్విలా పాక్రందైర్, బాష్పాంబుకణాభ్యుక్షణైర శ్రుబిందునేకైః, నిశ్వాసానిలైర్నిశ్వాసమారుతైశ్చ, మూర్ఛితో ద్వేషరోషచారప్రాయైరితి భావః. కృతాశ్వాసః పున రుజ్జీవిత ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా. లబ్ధసంజ్ఞః ఉత్పన్నవివేకశాలీ, వాలీ, నిజనందనం ఆత్మజ మంగదం, రఘునందనే శ్రీరామాయ, ఆధికరణవిపక్షాయాం సప్తమీ, సమర్ప్య, బాలోఽయం త్వయా రక్షణీయ ఇతి తదధీనం కృత్వే త్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. 'బాల శ్చాకృతబుద్ధి శ్చ హ్యేకపుత్ర శ్చ మే ప్రియః, తారేయో రామ భవతా రక్షణీయో మహాబలః, సుగ్రీవే చాంగదే చైవ విధత్స్వ మతి ముత్తమా' మితి తథాంగసంగినీం కంఠప్రాలంబినీం, కాంచన కామపి, కాంచనస్రజం హేమమాలా, మింద్రదత్తా మిత్యర్థః. శోకావనతగ్రీవాయ భ్రాతృవధకారిత్వప్రయుక్త శోకావనమ్రకంధరాయ, సుగ్రీవాయ, దత్వా తత్కంధరాయాం మాసజ్యే త్యర్థః. 'ఇమాం చ మాలా మాధత్స్వదివ్యాం సుగ్రీవ కాంచనీ' మిత్యాదిరామాయణే, నిజభుజబలేన స్వకీయబాహుపరాక్రమేణ ప్రశాంతాః వినివృతాః అసురా యేన స తథోక్తో మహావీర ఇత్యర్థః. అయం వాలీ, ప్రశాంతాసురశ్చాంతప్రాణోఽభూత్, మృతోఽభవది త్యర్థః. ౪౯

---

1 అక్షీణశ్వాసానిలైః. 2 ఇక్ష్వాకునన్దనే. 3 మాలాం.

తత్రహా సకలభువనబహుమతబాహు[1]బలశాలిన్ గోలభగంధర్వ గంధసింధురపఙ్చతాకరణపఙ్చానన దశముఖభుజభుజంగ భోగ[2]నిరోధా హితుండికాయితవాలవలయ వాలిన్ కథం విలయం గతోఽసీతి బాష్పా విలముఖా వలీముఖా స్తస్య రామాజ్ఞయా యథాభిప్రేతం ప్రేతకృత్యం [3]సర్వం నిర్వర్తయామాసుః. ౫౦

([4]తతో జాంబవత్ప్రముఖవలీముఖగణా దాశరథినిదేశాత్సుగ్రీవం కాంచనకలశోదకై రభ్యషించన్.) ౫౧

తత్రేతి. తత్ర తస్మి న్వాలిమరణసమయే, హేతి ఖేదే. ని. 'హాఽవిషాదశుగార్తి ష్వి'త్యమరః. సకలభువనబహుమతబాహుబలశాలిన్, అశేషలోకశ్లాఘనీయ భుజ శక్తిసంపన్న, తథా గోలభనామా యో గంధర్వో దేవయోనివిశేష స్స ఏవ గంధసింధురః మత్తగజస్తస్య పంచతా కరణే నిధనవిధానే పంచానన సింహే, తి ష్టిష్ట పరంపరితరూపకమ్, తద్వినాశ కేత్యర్థః. ని. 'సింహో మృగేంద్రః పంచాస్య' ఇత్య మరః. తథా దశముఖభుజా రావణబాహవ ఏవ భుజంగభోగా స్సర్పకాయాః. ని. 'సింహో మృగేంద్రః పంచాస్య'ఇత్యమరః. 'భోగ స్సుఖే స్త్రీయాదిభృతావహే శ్చఫణ కాయయోః' ఇత్యమరః. తేషాం నిరోధే నియంత్రణే ఆహితుండికో వ్యాళగ్రాహీ తద్వ దాచరిత మాహితుండికాయితం వాలవలయం లాంగూలమండలం యస్య స, తద్బోక్తేతి సంబోధనత్రయం, అత్రరూపకోపమయో స్సంకరః. ని. 'విషవైద్యో జాంగలికో వ్యాళ గ్రాహ్యాహితుండిక' ఇత్యమరః. కథం విలయం గతోఽసి ఏతాదృశవీర్యసంపన్నఋతో మృతోఽసీ, తి బాష్పావిలముఖాః ఆశ్రుపరివృతాననాః, వలీముఖా వానరాః, రామా జ్ఞయా, తస్య వాలిన, అభిప్రేత మనతిక్రమ్య యథాభిప్రేతం, యథార్హ మి త్యర్థః. ప్రేతకృత్యం దహనాది ప్రేతసంస్కారం, సర్వం, నిర్వర్తయామాసు, శ్చక్రు రిత్యర్థః.

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, జాంబవత్ప్రముఖా జాంబవత్ప్రధానాః వలీము ఖగణా వానరసంఘాః, దాశరథినిదేశా ద్భీరామాజ్ఞావచనాత్, సుగ్రీవం, కాంచనకల శోదకై ర్నూతకుంభకుంభసంభృతతీర్థజలై రభ్యషించన్, వానరసామ్రాజ్యాభిషిక్తం చక్రు రిత్యర్థః. ౫౧

---

1 బలానలశలభాయితాహితబలలలితగంధర్వ. 2 నిరోధాయాహితుండిక. 3సర్వే. 4 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

ప. అభిషిక్తే తు సుగ్రీవే రామశ్యామపయోముచా,
అభిషేక్తుం స్థితా మేఘా స్తన్మహీం మహిషీ మివ. ౫౭
ఆర్యా ర్యాన్వేషణా కార్యా శరది త్యుక్తసంవిదా,
కపీంద్రే ణార్థితో రామః కిష్కింధావ ర్తనం ప్రతి. ౫౩
న యోగ్యా నగరప్రాప్తి రి త్యుక్తవతి రాఘవే,
సుగ్రీవప్రార్థనా హ్యాసీ ద్భరతప్రార్థనాసమా. ౫౪
దత్తార్జునవికాసేన థా ర్తరాష్ట్రే న్నిరస్యతా,

అభిషిక్త ఇతి. సుగ్రీవే, తుశబ్దోఽవధారణార్థకః సుగ్రీవ ఏవేత్యర్థః. ని. 'తు స్యా ద్భేదేఽవధారణ' ఇత్యమరః రామ ఏవ శ్యామపయోముక్ నీలమేఘస్తే నాభిషిక్తే సతి, మేఘా జలదాః, తన్మహీం తస్యసుగ్రీవస్య మహీంభువం, మహిషీం రాజ్ఞీ మివ, అభిషేక్తుం, స్థితాః ప్రవృత్తాః, శ్రీరామజలదేన కేవలసుగ్రీవాభిషేకే కృతే జల దానాం తన్మహిష్యభిషేక ప్రవృత్తి ర్యుక్తైవేతిభావః. వర్షాసమయ స్సంప్రాప్త ఇతి ఫలితార్థః. రూపకోత్ప్రేక్షయో స్సంకరః. ౫౨

ఆర్యేతి. హే ఆర్యస్వామిన్ శ్రీరామ, శరది శరత్కాలే, ఆర్యాయా స్సీ తాయాః అన్వేషణా గవేషణా కార్యా కర్తవ్యా, తదానీం కార్యసౌకర్యా దితి భావః, ఇత్యేవ, ముక్తసంవిదా విజ్ఞప్త ప్రతిజ్ఞానేన, ని 'సంవి దాగూ ప్రతిజ్ఞాన' మిత్యమరః. కపీంద్రేణ సుగ్రీవేణ, కాయణికేన, శ్రీరామః, కిష్కింధావ ర్తనం ప్రతి కిష్కింధాప్రవేశముద్దిశ్యార్థితో యాచితః. ౫౩

అ. తతః కిం తత్రాహ—నేతి. నగరప్రాప్తిః పత్తన ప్రవేశః, యోగ్యా ఆస్థాన భవతి, పితృనిదేశపరిపాలనార్థం వనవాసినో మమ పత్తనప్రవేశానర్హ త్వా దితి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'చతుర్దశ సమా స్సౌమ్య గ్రామం వా యది వా పురం, న ప్రవేక్ష్యామి హనుమన్ పితు ర్నిర్దేశపాలక' ఇతి. ఇతి ఏవం, రాఘవే, ఉక్తవతి సతి, సుగ్రీవప్రార్థనాఽపి, భరతప్రార్థనయాసమా సదృశీ, అభూత్, యథా భరతప్రార్థనయా శ్రీరామః అయోధ్యాం న ప్రవిష్టవాన్ తథా సుగ్రీవప్రార్థనయా కిష్కింధా మపి న ప్రవిష్టవా నిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః, తథాచ భరతస్య సుగ్రీవౌపమ్యం శ్రీరామస్య దృష్టప్రతత్వం చగమ్యతే. ౫౪

అ. అథ వర్షర్తుం వర్ణయతి—దత్తేత్యాదినా. దత్తః అర్జునవికాసః పార్థమాన సోల్లాసః అన్యత్ర కటుభిరర్జునపుష్ప వికసనం చ యేన, తస్మాత్తేన, ని. 'అర్జునః కకుభే పార్థే కార్తవీర్యమయూరయో' రి త్యమరశేషః. థార్తరాష్ట్రో నీలచందుచరణనాంస

తేన జీమూతకాలేన దేవకీనన్దనాయితమ్. ౪౫

[1]అస్మాకం రూపలక్ష్మీ మసకృ దపహస త్యాత్మకాన్త్యా త దాస్తాం
భర్తారం న స్సురేన్ద్రం కిమపి న గణయ న్వాలినం ద్రాగ్జఘాన,
ఇత్థం మత్వేవ వైరం రుషితి ఘనఘటా రాఘవ స్యాహవోత్థా
మాశామాశాశ్చరుద్ధ్వా స్తనితమిషమహాసింహ[2]నాదాన్వితేను:.
తత్ర.— ౪౬

విశేషాత్, అన్యత్ర ధృతరాష్ట్రోపత్యాది దుర్యోధనాదిత్, నిరస్యతా నిరాకుర్వతా, ని. 'రాజవంసా స్తు తే చంచుచరణై ర్లోహితై స్సితాః, మసిసైర్మల్లికాఖ్యా స్తే ధార్తరాష్ట్రా స్సితేతరై' రిత్యమరః. తేన ప్రక్రాంతేన, ప్రసిద్ధేన వా జీమూతకాలేన వర్షాసమయేన, దేవకీనందనేన శ్రీకృష్ణేనే వాచరితం దేవకీనందనాయితమ్. ఉక్తరీత్యా శ్రీకృష్ణకల్పే వర్షాసమయ: ప్రపృత్త ఇత్యర్థ:. 'కర్తు: క్యఙ్ సలోప శ్చ' 'ఆకృత్యా ర్వధాతుకయోర్దీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘ:, ఆతో భావే క్త:. జీమూతశబ్దో వ్యాఖ్యాత:. శ్లిష్ట విశేషణోపమా శ్లేషో వా మతభేదాత్. ౪౫

అస్మాకమితి. అస్మాకం, రూపలక్ష్మీ మాకారశోభాం, ఆత్మకాన్త్యా నిజదేహ భాసా, ఇంద్రనీలసచ్ఛాయ యేతి భావ:. అసకృత్ బహువారం అపహసతి అపహాసం కరోతి, త దపహసన మాస్తాం తిష్ఠతు, కింతు నోఽస్మాకం, భర్తారం స్వామినం, సురేంద్రం దేవరాజం, కి మపి కించి దపి, న గణయన్, న లక్ష్మీకుర్వన్నిత్యర్థ:. నఞర్థస్య నశబ్దస్య 'సుపు పే'తి సమాస:. వాలినం, తత్పుత్ర మితి భావ:. ద్రాక్ ద్రుత, మితి చార్థే త్యర్థ:. జఘాన హింసితవాన్. ని. 'ద్రా జ్మంతు సపది ద్రుత' ఇత్యమరః. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, వైరం విరోధం, మత్వా జ్ఞాత్వేవ, రుషితి రోషు[3], ఘనఘటా మేఘబృందా, న్యాహవోత్థాం యుద్ధసముత్థితాం, రాఘవ, స్యాశాం వాంఛా, ముక్తా మా మితి యావత్, ఆశా దిశ శ్చ, ని. 'ఆశా దిగతితృష్ణయో' రితి రత్నమాలా. రుద్ధ్వా నిరుధ్య, వర్షాసమయే జైత్రయాత్రాయా అనుపయుక్తత్వా దితి భావ:. స్తనితమిషేణ గర్జితవ్యాజేన మహాసింహనాదా, న్వితేను శ్చక్రు, రితి సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా, ప్రసిద్ధారోపగర్భితమ్, లక్షణం తూక్తమ్. ౪౬

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే.

---

1 తత్ర,—అస్మాకం. 2 నాదం తతాన.

ప. ఉపచితజీవనధారా స్సస్పృథభాజో నిరస్తసన్తాపాః,
భూపా ఇవ నవమేఘాః పౌరస్త్యమహాబలాకులితాః. ౫౭

గ. తేన కిల రఘుపతి రతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యు శ్శతమన్యుశరాసన శారతరతారాపథాం [1]ఘనరవముఖరితహరిన్ముఖాభోగాం కదమ్బవనపవ

ఉపచితేతి. ఉపచితజీవనధారాః ప్రవృద్ధోదకసంపాతాః, అన్యత్రోపచితాః జీవనధారాః దానోదకధారాః యైస్తే, తథోక్తాః. నిరంతరదానశీలా ఇత్యర్థః. 'సర్వాణ్యుదకపూర్వాణి దానాని' త్యుదకధారాపూర్వకత్వా త్సర్వేషాం దానానా మితి భావః. అథవా ఉపచితా ధర్మాచరణాదినా వర్ధితా జీవనధారా ఆయుర్దైర్ఘ్యం యైస్తే, తథోక్తాః, †తథా సస్పృథభాజః ఆకాశమార్గసంచారిణః, అన్యత్ర సన్మార్గవర్తినః, నిరస్త సంతాపాః నిర్వాపితపరితాపాః, అన్యత్ర నిరస్తాశ్రితజనమనఃపరితాపాః, తథా పౌరస్త్యమహాబలాకులితాః, పౌరస్త్యాః పూర్వదిగ్భవాః ప్రాచ్యాః అగ్రతఉత్పన్న ఇత్యర్థః. 'దక్షిణాపశ్చాత్పురస్త్యా' ఇతి త్యక్ప్రత్యయః. తాదృశో యో బహుబలో వాయుస్తేన కులితాః ఉద్ధూతాః,† అన్యత్ర రలయో రభేదాత్ పౌలస్త్యస్య రావణస్య మహాబలేన ప్రభూతబాహుపరాక్రమేణ ఆకులితాః విహ్వలీకృతాః, నవమేఘా నూతనజలధరాః, దివ్యాకాశే, భూపా రాజాన ఇవ, జాతా ఇతి శేషః. శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. ఆఖ్యాపృత్తమ్. ౫౭

తేనేతి. తేన జీమూతకాలేనహేతునా, కిలేతి సంభావనాయాం. సంభావితేన జీమూతకాలేనే త్యర్థః. ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే' త్యమరః. రఘుపతిః శ్రీరామః అతిమాత్రం నిర్భరం ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతః మన్యుః క్రోధోయస్య తథోక్తస్సన్, ఊర్ధ్వీభవత్యాజైత్రయాత్రాప్రతిబంధకత్వాచ్చ ఋద్ధస్య స్ఫీత్యర్థః. ని. 'మన్యు ర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యనురూపః. శతమన్యుశరాసనే నేంద్రధనుషి, శారతరోఽత్యంతశబలవర్ణః. తారాపథః ఆకాశం యస్యాం తాం తథోక్తామ్, ఘనరవైర్ఘనగర్జితైర్ముఖరితాః ప్రతి

---

† వ్యలేఽనే నేతి జీవనమ్ జీవికాసాధనం దేయద్రవ్యం, సంబల మిత్యర్థః. తస్య ధారా ఆవిచ్ఛేదాః ఉపచితా వృద్ధింప్రాపితా జీవనధారాయైస్తేఇతివా, †'లళయో ర్ఱడయో స్తద్వ జ్జదయో ర్వబయో స్తథా, రలయో ర్ణనయో ళ్చైవ సవిసర్గావిసర్గయోః, సబిందుకాబిందుకయో స్సామ్య మభేదేన కల్పనం' ఇత్యభియుక్తాః. అంతే చిత్రకాఖ్యో పాదాంత ఇత్యర్థః.

1 ఘనతరఘనరవ.

నా [1]కమ్పనిరాడమ్బరకాదమ్బకదమ్బా మమ్బుదకదమ్బకబలితామ్బు రాం శిలీంధ్రసంబన్ధబన్ధురవసుంధరాం వికచకుటజనిచయకవచిత మహారణ్యాం ప్రావృషేణ్యాం ప్రక్రియాం ప్రేక్షమాణో లక్ష్మణ మిదమభాషత. ౫౮

ప. అయం కాలగ్ కాలప్రమథనగళాభై రభినవై
రహంయూనాం యూనా మపహరతి ధైర్యం జలధరైః,

ధ్వనితాః వారిస్రుగ్భాభోగా దిగంతకుహరాణి యస్యాం తాం, తథోక్తాం, కదంబవన పవనాకమ్పేన నీపపవనవాయుసంచారేణ నిరాడంబరాణి విగతాడంబర విధురాణి కాదంబకదంబాని కలహంససమూహా యస్యాం తాం. ని. 'తూలంచ నీపపుష్పియకకదంబాశ్చ హలిక్రియే' 'కాదంబకలహంస స్స్యా' దితి చామరః. అమ్బుదకదమ్బేన మేఘబృందేన కబళితం నిగీర్ణ మాచ్ఛాదిత మితి యావత్, అంబర మాకాశం యస్యాం తాం శిలీంధ్రసంబంధేన కందళీకుసుమసంగత్యా బంధురా మనోహరా వసుంధరా భూః యస్యాం తాం, వసూని ధారయ తీతి వసుంధరా. 'సంజ్ఞాయాం భృత్యృవృదీ' త్యాది నా ఖశ్ప్రత్యయే ముమాగమః. ని. 'కందళ్యాం చ శిలీంధ్ర స్స్యా' దితి శబ్దార్ణవే. వికచకుటజనిచయైర్వికసితగిరిమల్లికాకుసుమనికురుంబైః కవచితా న్యాచ్ఛాదితాని మహారణ్యాని యస్యాం తామ్, ని. 'కుటజో గిరిమల్లికే' తివాలాయుధః. ప్రావృషి భవాంప్రావృషేణ్యామ్. 'ప్రావృష ఏణ్య' ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః, ప్రక్రియాం పరిపాటీం, ప్రేక్షమాణస్సన్, లక్ష్మణ, మిదం వక్ష్యమాణ వచన, మభాష తావోచత. ౫౯

అ. తత్ప్రకార మేవ వివృణోతి—అయ మిత్యాదిశ్లోకషట్కేన. అయం వర్తమానః, కాలో వర్షాసమయః, కాలప్రమథనగళాభైః మృత్యుంజయకంఠసచ్ఛాయైర్వారిపూరితత్వా దలిసీసైరి త్యర్థః. ని. 'కాలో మృత్యౌ మహాకాయే సమయే యమకృష్ణయో' రితి విశ్వః. కుతః అభినవైర్నూతనైర్జలధరైః, కరణైః, అహంయూనా మహంకారిణాం, తారుణ్యమదగర్వే ణాజేయం మన్యానా మిత్యర్థః. ని. 'అహంయుస్స్యా దహంకారీ' త్యమరః. 'అహం శుభయోర్యు' సితి యుస్ప్రత్యయః, యూనాం తరుణానాం, ధైర్యం ధీరత్వం, నిర్వికారచిత్తత్వ మితి యావత్, అపహరతి విలోపయతి, తరుణీప్రవణాంతఃకరణా న్మరో తీత్యర్థః. 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్త్వమిహేతు షీ'తి గసికాః. తథా స్మరాధారా మన్మథోద్దీపకా ఇత్యర్థః. ధారా పరిచయజడా వారిసంపర్కశీతలా నభస్వంతః ప్రావృడ్వాతాః. ని. 'నభస్వద్వాతపవన

---

1 కమ్పన.

స్మరాధారా ధారా[1]పరిచయజడా వాస్తి సహసా
నభస్వన్త స్స్వన్తగ కథ మివ వియోగః పరిణమేత్. ౫౯
మహాసమరసూచకః ప్రతిదిశం మనోజన్మనో
మయూరగళకాహళీకలకల స్సముజ్జృంభతే,
పయోదమలినే దినే పరుషవిప్రయోగవ్యథాం
నరేషు వనితాసు వా దధతి హన్త కేకా ఇతి. ౬౦

పవమానప్రభంజనా' ఇత్యమరః. సహసా అకస్మా దిత్యవేగేనే త్యర్థః. 'సహసేత్యాకస్మి కావిమర్శయో'రితి గణవ్యాఖ్యానే.'స్వరాదిపాఠా దవ్యయ'మితి శాకటాయనః. వాంతి ప్రసరంతి, అతః స్వంతః సుస్వరూపః, అతిదృఢ ఇతి యావత్. ని. 'అన్తోఽన్త్యస్య సిలే మృత్యో స్వరూపే నిశ్చయేఽన్తిక'ఇతి వైజయంతీ. అథవా స్వంతః శుభావసానః దేవానాశరహిత ఇతి యావత్, వియోగో విరహఖేదః, కథ మివ కుతో వా, ఇవ శబ్దో వాక్యాలఙ్కారే.†పరిణమే త్పరిపాకంగచ్ఛేత్, అతిక్రామే దిత్యర్థః, పరిణమే దే వే త్యర్థః. సహ్యా మద్దీపకసామగ్ర్యాం తస్య దుస్తరత్వా దితి భావః. ఛేకానుప్రాసోఽలఙ్కారః. 'భవే దవ్యవధానేన ద్వయో ర్వ్యంజనయోస్సమ్యో, ఆవృత్తి ర్యత్ర సఖ్యై శ్ఛేకానుప్రాస ఇష్యత' ఇతి లక్షణాత్. శిఖరిణీవృత్తం. ౫౯

మహాసమరేతి. ప్రతిదిశం దిశిదిశి, మనోజన్మనో మన్మథస్య. జగదేక వీర స్యేతి భావః. మహాసమరసూచకో మహారణజ్ఞాపకః, మయూరగళకాహళీకలకలః మయూర గళాః నీలకంఠకంఠా ఏవ కాహళ్యో వాద్యవిశేషా స్తాసాం కలకలః కోలాహలః, కే కారవాడంబర ఇతి యావత్. సముజ్జృంభతేతి విజృమ్భితో భవతి. ని. 'కాహళం భృశశుష్కఢక్కాయాం, వాద్య భాండవిశేషేతు కాహళిః కాహళః కళ' ఇతి విశ్వః. ని. 'కోలాహలః కలకల' ఇత్యమరశ్చ. కిమితి సముజ్జృంభత ఇత్యత ఆహ.—పయోద మలినే, వార్షికవాసరే ఖిన్న ఇత్యర్థః. పరుషవిప్రయోగవ్యథాం దుస్సహవిరహవేదనాం, నరేషు పురుషేషు మధ్యే, పనితాసు స్త్రీషువా మధ్యే, కేనరాః కావా పనితాః, దధతి ధారయంతి? హంతేతి విషాదే, తేషాం కాసాం చ సంభోగకాలస్య సంప్రాప్తత్వా ద్వి షాద ఇత్యర్థః. ఇత్థేసు సముజ్జృంభత ఇతి సంబంధః. కేమూర్ధ్ని కాయతి శబ్దతీతి కేకా వయూరవాణీ, యథాహామరసింహాః. ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే'తి. తా దృశీం వాణీం పదతో విభజ్య నరవనితా వాచకత్వే నోల్లేఖనా దుల్లేఖాలఙ్కా-

---

† అత్ర కథమితి హేత్వర్థకో నిపాతః. ని. 'కారణేఽపి కథంతరే విస్మయే సంభదుద్భవే' ఇత్యభిధానాత్. 1 పరిచిత.

అమ్భోధరోదరవినిర్గతవారిధారా
సంమర్దమాంసలసమీరసమీర్యమాణైః,
ఆమోదవీచినిచయైః కుటజప్రసూనై
రాకాశ మేత దవకాశవిహీన మాసీత్. ౬౧

ప. ఘనశ్యామలపత్రస్య వ్యోమన్యగ్రోధశాఖినః,
ప్రరోహా ఇవ లక్ష్యంతే వారిధారా ధరాం గతాః. ౬౨

రః. స చ నరేషు కేవలినాసు కా ఇతి చ యథాక్రమ మన్వయో ద్యథాసంఖ్యాలఙ్కా-రేణాంగేన సంకీర్యతే. పృథ్వీవృత్తమ్. ౬౦

అంభోధరేతి అంభోధరోదరేభ్యో జలధరగర్భగవ్వరేభ్యో వినిర్గతా వినిస్సృతాః యా వారిధారాస్తాభి స్సహ సంమర్దేసంగ్రామకరణే మాంసలో బలవాన్ వారిధారావిఛేదకతయా ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. మాంసం బల మస్యా స్తీతి మాంసల ఇతి విగ్రహః. సిద్ధాదిత్వా న్మత్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః. 'బలవా న్మాంసలో2ంసల' ఇతి వృత్తికారః. ని. 'బలవా న్మాంసలో2ంసల' ఇత్యమరశ్చ. తేన సమీరేణ వాయునా సమీర్యమాణైః, ఆమోదవీచీనాం గంధపరంపరాణాం నిచయ స్సముదాయో యేషాం తైః, రవిచ్ఛిన్న గంధబంధురై రిత్యర్థః. ని. 'ఆమోదో గంధహర్షయో' రితి విశ్వః. కుటజప్రసూనైర్గిరిమల్లికాకుసుమైః. ని. 'జయా2థ కుటజశ్శక్రో2వత్సకో గిరిమల్లికే' త్యమరః. ఏత త్పరిదృశ్యమాన మివ స్థిత మాకాశం నభః, ఆవకాశవిహీనం నీరంధ్ర మాసీత్. అత్రాకాశస్యావకాశవిహీనత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబన్ధకథనా దతిశయోక్తిభేదః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౧

ఘనేతి. ధరాం భువం, గతా ప్రాప్తాః వారిధారాః రోదోంతరాళే దండాయమానతయా ప్రవృత్తా ఉదకధారాః, ఘనా మేఘా ఏవ శ్యామలపత్రాణి నీలపలాశాని యస్య తస్య, అన్యత్ర ఘనవత్ శ్యామలాని అథవా ఘనాని సాంద్రాణి శ్యామలానిచ పత్రాణియస్యతత్తథోక్తస్య,వ్యోమ్న ఆకాశస్యైవ, న్యగ్రోధశాఖినోవటవృక్షస్య, ని. 'న్యగ్రోధో బహుపా ద్వట' ఇత్యమరః. ప్రరోహా జటా ఇవ, లక్ష్యంతే దృశ్యంతే, తథా వారిధారాణాం ప్రవృత్తత్వా త్ప్రరోహత్వోత్ప్రేక్షా రూపకానుప్రాణి తేతి సంకరః. అత్ర ఇవశబ్ద ఉత్ప్రేక్షాయాం.'ఇవ తీవమదర్థోపమోత్ప్రేక్షా వాక్యాలఙ్కారే షి'తి గణవ్యాఖ్యానే. ౬౨

[1](అంభఃపూరసుసంపూర్ణా స్తటస్థతరుపుష్పిణీః,
నదీః పశ్యేహ సౌమిత్రే ప్రవృద్ధా శ్చ దినే దినే.) ౬3

ప. అమ్భోధిపానే సలిలేన సాక మాపీత మౌర్వాగ్ని శిఖాకలాపమ్,
తప్తోదరా వారిధరా వమన్తి విద్యుల్లతో న్మేషమిషేణ నూనమ్.

గ. ఇత్థం ప్రవృత్తేషు ఘనదినేషు దాశరథినా కథ మపి నీతేషు తదా

అంభఇతి. హే సౌమిత్రే లక్ష్మణ, ఇహ ప్రావృట్కాలే, అంభఃపూరేణ పయఃప్రవాహేణ సుష్ఠు సంపూర్ణాః, సుసంపూర్ణాః, తటే తిష్ఠం తీతి తటస్థానాం తీరరుహాణాం కదంబనక్తమాలాదివృక్షాణాం పుష్పాణ్యాసు సంతీతి తటస్థతరుపుష్పిణీః, వాయువశా న్నిపతితపుష్పవ్యాప్తా ఇత్యర్థః. తథా దినేదినే ప్రతిదినం. వీప్సాయాం ద్విర్వాక్యమ్. ప్రవృద్ధాః ప్రవృద్ధిం గతాః, నదీ శ్చ, పశ్య. ఆత్రాయం ధ్వనిః అంభఃపూర సుసంపూర్ణాః మదనరసాతిరేకవతీ రిత్యర్థః. తటశబ్దే నాత్ర నికటం ప్రతీయతే తట స్థా నికటస్థా ఆనపాయిన ఇతి యావత్ తే తరవః తరువత్ స్థితాః స్త్రియ ఏవ సాం తాస్తథోక్తాః అతఏవ పుష్పిణీ ర్వికాసవతీరితి బహువ్రీహిగర్భితవిశేషణసమాసః. అతః ప్రవృద్ధాః కేవలాభా ద్వృద్ధిం గతాః నదీః స్త్రియః పశ్యేతి. ౬3

అమ్భోధీతి. అంభోధిపానే సముద్రజలపాన సమయే. సలిలేన సాక, మాపీతం నిపీయమాన, మౌర్వాగ్నిశిఖాకలాపం బడబానలజ్వాలాజాలం, కర్మ. ని. 'ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః. వారిధరా మేఘా, స్తప్తోదరా స్సంతప్తకుక్షీయమానా స్సంతః, విద్యుల్లతోన్మేషమిషేణ తటిల్లతాస్ఫురణవ్యాజేన, వమం త్యుద్గిరంతి, బహి ర్నిర్గమయం తీత్యర్థః. అత్ర లాలాదినిరసనవాచినా వమనశబ్దే నోపచారా న్నిర్గమన మాత్ర ముచ్యత ఇతి చారు త్వాతిశయః. తమ్క్తం దండినా—ని. 'నిష్ఠ్యూతోద్గిర్ణవాం తాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, ఆలిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహత' ఇతి. నూన మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం సా చ మిషశబ్దేన విద్యుల్లతోన్మేష మపహ్నుత్యాపహ్నుత్య ప్రతిపాదనా త్సాపహ్నవోత్ప్రేక్షేతి సంకరః. ౬౪

అ. ఆథ జైత్రయాత్రోపయోగిశరత్కాల స్సంప్రాప్త ఇతి వక్తుం వర్షాపగమం వర్ణయతి.—ఇత్థ మితి. ఇత్థ ముక్తప్రకారేణ ప్రవృత్తేషు, ఘనదినేషు మేఘాతులితదివ సేషు, వార్షికవాసరే ష్వి త్యర్థః. దాశరథినా శ్రీరామేణ, కథ మపి గరీయసా ప్రయత్నే, నాత్యంతప్రయాసే నే త్యర్థః. నీతేషు గమితేషు సత్సు, అత ఏవ, తదాకార కాంతిం తస్య శ్రీరామస్యాకారకాంతిం శరీరశోభాం, విరహాజనిత పాండురప్రభా మి

---

1 అస్య పద్యస్య బహుషు శోధే ష్వనుపలంభా త్ప్రక్షిప్త మివ భాతి.

కారకాంతిం గమిత మివ శనైశ్శనై ర్మేఘసుండలం పాండుర మభూత్.

తస్య [1]చాపవ్యాపార వేళాయాం న సన్నిధాతవ్య మి[2]త్యంతరిక్షా దంతర్ధానం కిల పాకశాసన ధనుషః. ౬౬

ప. రఘుపతిచాప ఘోషసమయో భవి తేతి [3]కిల
ప్లవపరత ముద్ఘటం ఘనఘటాజనితం స్తనితమ్,
శ్వసితమరుద్భి[4]రస్య విజితః కిల శాన్తి మగా
త్పరిచిత కేతకీకుటజసీపవనగి పవనః. ౬౭

త్యర్థః. గమితం ప్రాపిత, మి వే త్యుత్ప్రేక్షా, † 'సంసర్గజాదోషగుణా భవంతీ'తి న్యాయాదితి భావః. శనైశ్శనై ర్దినక్రమేణ, పిఛ్ఛాయాం ద్విర్భావః. మేఘమండలం పాండురం ధవళవర్ణ మభూత్. ని. 'వళక్షో ధవళో ఽర్జునః, హరిణగ పాండురగ పాండు' రి త్యమరః. ౬౫

తస్యేతి. తథా తస్య శ్రీరామస్య, చాపవ్యాపారవేళాయాం శరాసనోద్యోగ కాలే, న సన్నిధాతవ్యం సన్నిధా నస్థాతవ్యం, న ప్రత్యక్షే భవితవ్య మితి యావత్, మహద్వ్యాపారకాలే స్వవ్యాపార స్యాయుక్తత్వా దితి భావః. ఇతి కిల, ఇతిమత్వే త్యర్థః. కిలే త్యళీకే వస్తుతస్తు న తథేతి భావః. ఏవ ముత్తర త్రాపి వ్యాఖ్యేయం, అత ఏ వోత్ప్రేక్షా. అంతరిక్షా దాకాశా త్తస్మాత్, పాకశాసనశరాసన మింద్రస్య ధనుః, అంతర్ధాన మపగతం, ఆదృశ్యతాం గత మిత్యర్థః. ౬౬

రఘుపతీతి. రఘుపతిచాపఘోషస్య శ్రీరామధనుష్టంకారస్య సమయగ కాలః, భవితా భవిష్యతి, ప్రత్యాసన్న ఇ త్యర్థః. భువోలుట్, ఇతికిల ఏవం మన్వేత్యుత్ప్రేక్షా. ఉద్భట ముజ్జృంభితం, ఘనఘటాజనితం మేఘబృందసముద్భూతం, స్తనితం గర్జితం, ప్లవపరతం వినివృత్తం. ప్రశాంత మభూ దిత్యర్థః. తథాస్య విరహిణః శ్రీరామస్య, శ్వసితమరుద్భి ర్నిశ్వాసమారుతైః, అవిచ్ఛిన్నతయా ప్రవర్తమానై రితి శేషః. విజితగ కిల, నిర్జిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. పరిచితాని పరిశీలితాని కేతకీకుటజసీపవనాని కేతకీనాం కుటజానాం గిరిమల్లికానాం నీపానాం కదంబానాం చ వనాని యేన స, తథోక్తః, పవనోవాయుః శ్చ, శాంతి మగామపరతోఽభూత్. పృత్త మున్నేయమ్. ౬౭

---

† 'తదాకారకాంతివిజితమి వే'తిపాఠే శ్రీరామాకృతి శ్యామలకాంత్యా నిర్జిత త్వా త్తద్దుఃఖేన శుభ్ర మభూ ది త్యుత్ప్రేక్షా.

1 చాపస్య. 2 అంతరిక్షా న్తరాత్. 3 భియా. 4 అస్య.

ప. తాపోపశాన్తిరటనా త్కృతలోకహర్షా
వర్షానటీ గగనరంగతలా త్ప్రయాతా,
ఆమోదవాద్య మచిరేణ శశామ సర్వం
నిర్వాపితా శ్చ సహ సైవ తటిత్ప్రదీపాః. ౬౮

గ. క్రమేణ వాహినీజాతం సకలం భావినీం వానరవాహినీపూర్తి మసహమాన మివ తనిమాన మభజత. ౬౯

(1తథా)దుర్దినానాయేలజ్జా యామపి రాజహంసనిశ్శఙ్కసఞ్చారో

తాపేతి. వర్షాశ్చ ప్రావృడేవ నటీ నర్తకీ. ని. 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్నివర్షా' ఇత్యమరః. తాపోపశాంతి స్సంతాపోపశమన మేవ నటనం నాట్యం తస్యా ర్థేతోః, ని. 'తాండవం నటనం నాట్య'మిత్యమరః. కృతకీ, ఉత్పాదితకీ లోకానాం జనానాం ప్రేక్షకాణాం చ హర్ష ఆనందో యయా సా, తథోక్తా సతీ, రఙ్గం తేఽస్మిన్నటా ఇతి రంగో నాట్యస్థానమ్. ని. 'రంగో తు స్థానరాగాచే'తి వైజయంతీ. తస్య తలం ప్రదేశః గగన మేవ రంగతలం తస్మాత్ప్రయాతా అపగతాఽభూదితిశేషః. తథా సర్వ మశేషం, మంభోద ఏవ వాద్యం వీణావేణుమృదంగాదీని సర్వాణ్య మ్బుంభోదవాద్యానీ త్యర్థః. అచిరేణ సహసా,శశామ శాంతింజగామ, తథా తటితః విద్యుత ఏవ ప్రదీపా దీపధ్వాలాశ్చ, సహసా కిల మేవ, నిర్వాపితాః, ప్రశమితా ఇత్యర్థః. ఏవం సమస్తవస్తుసాపయవరూపకమ్, వస్తుశ స్తు రూపకోపమయో స్సాధక బాధకప్రమాణాభావా త్సందేహాలఙ్కారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౮

క్రమేణేతి. సకల మశేషం, వాహినీజాతం సదీప్యూహాః, కర్తృ. ని 'జాతం జనిసమూహయో' రిత్యభిధానాత్, సర్వా అపి సద్య ఇత్యర్థః. భావినీం భవిష్యంతీమ్, 'భవిష్యతిగమ్యాదయ' ఇతి భవిష్యదర్థే ణినిః, వానరవాహినీపూర్తిం కపిసేనానికీపూరణం, అసహమాన మమృష్యమాణమి, వేత్యుత్ప్రేక్షా. వాహినీజాతస్య వాహిన్యన్తరపూరపూర్త్యసహనం యుక్త మే వేతి భావః. క్రమేణ దినక్రమేణ, తనిమానం తనుత్వ, మభజత, ని. 'సేనానిర్యో శ్చ వాహినీ' తి వైజయంతీ. ౬౯

తథేతి. తథా దుర్దినానాం మేఘచ్ఛన్నదివసానాం రావణవధావధిక దుష్టదివసానాం చ అపాయే అపగమే సతి, ఏకత్ర శరదాగమవశా దన్యత్ర శ్రీరామవిక్రాంతి వశా చ్ఛేతి భావః. ని 'మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యమరః. లజ్జాయాం రావణ పుర్యా మపి, సాతంకసంచారయోగ్యాయామపీతి భావః. రాజహంసయో శ్చంద్ర

---

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

[1]భవిష్య తీతి మత్వా కిల భూమ్యా మపి సమజని రాజహంసనిశ్శఙ్క సఞ్చారః. ౭౦

ఏవం ప్రోషితాయా మపి ప్రోషితజనశేముషీముషి ప్రావృషి.

౫. కామక్షీ ప్తపృషత్క-భిన్నహృదయచ్ఛిద్రప్రణాళీగళ
న్మైత్రీసారలభూ [2]ప్రతిశ్రవభరం నిర్వోఢుమ ప్యక్షమే,

సూర్యయో స్తథా రాజహంసానాం శ్రీరామాదిరాజశ్రేష్ఠానాం కలహంసానాం చేతి గమ్యతే నిశ్శంకసంచారః నిర్భయప్రవృత్తిః, నిరాతంకవిహారశ్చ, ని. 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే యజ్ఞే క్షత్రియశక్రయోః' 'భాను ర్హంస స్సహస్రాంశు' రితి విశ్వ ప్రకాశామరౌ, ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయో'రి త్యన్యత్ర విశ్వః, భవిష్యతీతిమత్వాకిలేత్యుత్ప్రేక్షా; భూమ్యా మపి రాజహంస నిశ్శంకసంచారః కల హంసనిరాతంకవిహారః, రాజశ్రేష్ఠనిరాఘాటజైత్రయాత్రా చ, సమజని సంజాతః, జనేశ కర్తరిలుఙ్. 'దీపజనే' త్యాదినా ఙ్యే ఖ్చిణాదేశః. ౭౦

ఏవ మితి. ఏవ ముక్త ప్రకారేణ, ప్రోషితజనానాం ప్రవసితనరాణాం విర హిణా మితి యావత్. శేముషీం ప్రజ్ఞాం ధైర్యం ముష్ణాతి విశోషయతీతి ప్రోషితజన శేముషీముషి. 'ముష స్తేయేక్విప్. ని. 'బుద్ధి ర్మనీషా ధిషణా ధీగ ప్రజ్ఞా శేముషీ మతి'రి త్యమరః, ప్రావృషి వర్షర్తౌ, ప్రోషితాయా మపగతాయాం సత్యా మపి. ౭౧

అ. తతః కిం త త్రాహ కామేతి. కామక్షీప్తా మన్మథప్రయుక్తా యే పృష త్కా బాణాః'పృషత్కబాణవిశిఖా ఆజిన్యగఖగాశుగా'ఇ త్యమరః, తై ర్భిన్నం విదా తం యద్ధృదయంచిత్తం వక్షశ్చ ని. 'హృదయం జీవితే చిత్తే వక్ష స్యాజీవ భావయో' రితి శబ్దార్ణవః,తస్య ఛిద్రం రంధ్ర మేవ ప్రణాళీ జలనిర్గమనమార్గః. ని. 'ద్వయో! ప్రణాళీ పయసిపదవ్యా' మి త్యమరః,తయాగళ న్నిర్గచ్ఛ న్మైత్రీసారస్సఖ్యస్థిరాంశో యస్య సతథోక్తః అత ఏవ లఘూనిస్సారేతు ద్రే చ అవిచ్ఛిన్న కామకేళిపరతంత్రత యాసృష్టసఖ్యసంబంధ, ఇత్యర్థః, మైత్రీ వ్యాఖ్యాతా, ని. 'సారోబలే స్థిరాంశేచే' త్యమరః,అత శ్చ ప్రతిశ్రవః సీతాన్వేషణాంగీకారః స ఏవ భర స్త మపి, కిము తాన్య దితి భావః. ని. 'అంగీకారాభ్యుపగమ ప్రతిశ్రవసమాధయ' ఇత్యమరః, నిర్వోఢుం సమ ర్థయితు మహమే ఆశక్తే స్సుగ్రీవేచిరసంస్థితాం చిరకాలమారభ్య వర్తమానాం, తాదృశీ

---

1 సంభవిష్యతి. 2 ప్రతిశ్రుతగిరమ్.

సుగ్రీవే చిర [1]సంశ్రితాం శమయితుం రాగాన్ధతాం తాదృశీం
కిష్కింధాం ద్రుత మాప కోపకలుషో రామాజ్ఞయా లక్ష్మణః. ౭౨

([2]తావకం భ్రాతరం వా త్వం మామకం వానుగచ్ఛసి,
కింవా వానర మే తూర్ణం దీయతా ముత్తరం వచః.)

గ. [3]తత స్సౌమిత్రి రతీవ రుష్టః ప్రవిష్ట ఇత్యంగదేన విజ్ఞాపితో ఽప్యనంగసంగరసంగతపరిశ్రమా దజాతజాగర స్సుగ్రీవ స్తద్దర్శన [4]త్రా ససంచలీతసకలప్లవగబలకిలకిలాయితేన ప్రబుద్ధ స్సచివయోః ప్లక్ష ప్రభావనామ్నోః ప్రభావేన ప్రకృతిం ప్రపేదే. ౭౩

మనిర్వాచ్యాం. రాగేణ స్త్రీసంభోగాసక్త్యా యా ఆంధతా అవివేకితా తాం,శమయితుం నిర్వాపయితుం, స్త్రీలంపటతాం నిర్వర్త్య ప్రస్తుతకార్యే ప్రవర్తయితు మిత్యర్థః, కోప కలుషః రోషాక్రాంతనిష్ఠ్యూతహృదయః, లక్ష్మణః, రామాజ్ఞయా, కిష్కింధాం, ద్రుత, మాప ప్రాప, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. † ౭౨

తతఇతి. తతః తదనంతరం. సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణః, అతీవ, రుష్టోఽత్యంతరోషా విష్ట స్సన్. ప్రవిష్టః కిష్కింధాం ప్రత్యాగత, ఇత్యంగదేన, విజ్ఞాపితోఽపి, ఆనంగసంగరసంగతపరిశ్రమా ద్రతిరమణరణసంప్రాప్తఖేదాద్ధేతోః, 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదే' రితి లక్షణం,అజాతజాగరోఽనుత్పన్నప్రబోధః,సుగ్రీవః, తస్య రోషావేశవతో లక్ష్మణస్య దర్శనా ద్య స్త్రాసః సాధ్వసః తేన సంచలితానాం సంభ్రాంతానాం సకలానాం సమస్తానాం, ప్లవగబలానాం వానరసేనానాం కిలకిలాయితేన కిలకిల ధ్వన్యాచరణేన హేతునా, కిలకిలేత్యనుకరణశబ్దః, ప్రబుద్ధో బోధం ప్రాప్త స్సన్, ప్లక్షః ప్రభావశ్చేతి నామనీ యయోః స్తయోః సచివయోర్మంత్రిణోః ప్రభావేన ఉద్వేగనివర్తకవచనసామర్థ్యేన ప్రకృతిం పూర్వావస్థాం ప్రపేదే ప్రాప, తథా చశ్రీరామాయణమ్. ఐ. 'సోఽయం రోషపరీతాత్మో ద్వారి తిష్ఠతి వీర్యవాన్, వానరా న్వానరపతే చక్షుషా ప్రదహ న్నివ, తస్యమూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సపుత్ర స్సహ బంధుభిః, గచ్ఛ శీఘ్రం మహాభాగ రోషో వ్యాస్య నివర్త్యతా' మితి. ౭౩

---

1 సంస్థితామ్. 2 ఏతత్పద్యం ప్రక్షిప్తమితి మన్వతే. 3 తత్ర. 4 జాతత్రాస.

† ప్రతిశ్రుతగిరమితిపాఠే 'ఆర్యార్యాన్వేషణే'త్యాదిగిర మిత్యర్థః.

తత స్తస్మిన్ సుగ్రీవే రాఘవరోషస్య కారణం నిరూపయతి సతి (1సద్యఏవ) ముఖరిత2దిఙ్ముఖోఽభూ ల్లక్ష్మణస్య 3జ్యా ఘోషః. ౭౪

ప. తత్రాసనం ద్రుత మపాస్య పతిగ కపీనాం
తత్రాస నమ్రవదనో ధనుచాప ఘోషాత్,
సంతోష4మోక్ష మివ భూరి భజన్ భుజంగః
5సంతాపనాశపిశునా త్తరుణా భ్ర ఘోషాత్. ౭౫

గ. 6తత్ర ప్రతిశ్రుతకార్య ప్రోత్సాహనాయ 7కుపితేన భ్రాత్రా

తత ఇతి. తతః, తస్మిన్ తథా ప్రకృతి మాపన్నే, సుగ్రీవే, రాఘవస్య ప్రాణ ప్రియసఖస్యాపి లక్ష్మణస్య, శ్రీరామస్యవా, రోషస్తస్యకారణం,నిరూపయతి, 'న మే దుర్వ్యాహృతం కించి న్నాపి మేదురనుష్ఠితమ్, లక్ష్మణో రాఘవభ్రాతా కుపితః కిమితి చింతయే' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా పర్యాలోచయతి సతీ త్యర్థః, ముఖరితమాహ్నిఖః ప్రతిధ్వనితదిగంతరాళో, లక్ష్మణస్య జ్యాఘోషో గుణధ్వని రధూత్, నిజాగమనజ్ఞాపనార్థం లక్ష్మణో ధనుష్టంకారం చకారే త్యర్థః. ౭౪

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, కపీనాం పతి స్సుగ్రీవః, ద్రుతం శీఘ్రం, మాసనం సింహాసనం, అపాస్యత్యక్త్వా, ఆసనా దుత్థాయేత్యర్థః, ఘనచాపఘోషా న్మహా ర్యుశబ్దసేనేః, నమ్రవదనః అవనతానన స్సన్, తత్రాస బిభ్యు కథ మివ సంతాపనాశపిశునాత్ గీష్మాది జనితసంజ్వరోపశాంతిసూచకాదితి విశేషణం చాపఘోషేఽపి యోజ్యం, తరుణాభ్రఘోషా న్నూతనమేఘగర్జితాత్, భూరి భూయిష్ఠం యథాతథా, సంతోషమోక్ష మానందవిభూతం, భజన్ ప్రాప్నువ, న్నితి విశేషణమ్ సుగ్రీవేఽపి యోజ్యం, భుజంగ స్సర్ప ఇవ. ని. 'సర్పఃపృదాకు రృజగో భుజంగ' ఇత్యమరః, అత్ర తరుణాభ్రఘోషస్య నీల కంఠోల్లాసకత్వాత్ తేషాం చ 'నీలకంఠో భుజంగభు' గిత్యభిధానాత్ భుజంగభుక్త్వా చ్చ భుజంగత్రాసహేతుత్వ మవగంతవ్యం ఉపమాలఙ్కారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౭౫

తత్రేతి. తత్ర విత్రాసనసమనే, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం యత్కార్యం, సీతాన్వేషణరూపకృత్యం తస్య. ని. 'ఆంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః, ప్రోత్సాహనాయ ప్రవర్తనార్థం, కుపితేన విలంబా ద్రుష్టేనభ్రాత్రా రామేణ, విసృష్టః లక్ష్మణః ప్రేషితః ప్రహితః, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః, మారుతిణా వానూమతా, ధార్యమాణం

---

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 2 వాహ్నిఖః. 3 లక్ష్మణవ్యాఘోషః. 4 పోషమ్. 5 సంతోష. 6 తతః. 7 ప్రణయకుపితేన.

[1]ప్రేషిత ఇతి మారుతినా ధార్యమాణధైర్య స్సుగ్రీవ స్సౌమిత్రిం సాన్త్వయితుం తారాం ప్రేషితవాన్. ౭౬

ప. ద్రాగ్వారుణీభజననిహ్నుతరాజతేజో
నిష్కాన్తతారముపయాన్తమోవికారమ్,
పూర్వాశయా విశతి సత్వథభాజి మిత్రే
సత్యం నిశాన్తసమయస్య నిశాన్త మాసీత్. ౭౭

గ. సా తు రామా రామానుజ మాసాద్య [2]చైవ మవోచత. ౭౮

ధారణవిషయీక్రియమాణం ధైర్యం యస్యస, తథోక్తః, మారుతివచనా త్పునర్లబ్ధ ధైర్య స్సన్నిత్యర్థః, సుగ్రీవ, సౌమిత్రిం, సాంత్వయితుం సామవచనై రుపలాలయితుమ్ ని. 'సామ సాన్త్వ ముభే సమే' ఇత్యమరః, తారాం నిజవధూం, ప్రేషితవాన్, ప్రథమం స్వస్యైవ దర్శనే పునః కోపోద్భేదో భవిష్యతి స్త్రీదర్శనే తు నైవ మితి మత్వా తారాం ప్రహితవా నిత్యర్థః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'త్వద్దర్శనవిముక్తాత్మా నస్మత్కోపం కరిష్యతి, న హి స్త్రీషు మహాత్మానః క్వచిత్కుర్వన్తి దారుణ'మిత్యాది. ౭౬

ద్రాగితి. ద్రాక్ అంజసా వారుణీభజనేన సురాసేవనేన నిహ్నుత మాచ్ఛాదితం రాజ్ఞీ ప్రభో స్సుగ్రీవస్య తేజః ప్రతాపో యస్మిన్ తత్తథోక్తం, అన్యత్ర వారుణీ భజనేన ప్రతీచీసంగత్యా నిహ్నుత మంతర్హితం రాజతేజ శ్చంద్ర ప్రకాశో యస్మిన్ తత్, ని. 'సురా ప్రత్య క్చవారుణీ'త్యమరః 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్ర'ఇతి విశ్వప్రకాశః, నిష్కాన్తా నిర్గతా తారా సుగ్రీవపత్నీ యస్మా త్తత్తథోక్తం, అన్య త్రాపగతనక్షత్రం, ఉపశాంతో నివృత్తస్తమోవికారో మోహవిక్రియా అన్యత్రాంధకార వ్యాప్తి ర్యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్, అస్య సుగ్రీవస్యనిశాంతంగృహం, కర్తృ, ని. 'నిశాంతం భవనోమసో'రితి విశ్వః, సత్వథభాజి సన్ధార్వర్తిని, ఆకాశమార్గసంచారిణి చ.మిత్రే సుహృది లక్ష్మణే, అర్కేచ, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క' ఇతి విశ్వః. పూర్వాశయా పూర్వప్రతిజ్ఞాతార్థకాంక్షయా హేతునా, పూర్వదిశా చ, విశతి ప్రవిశతి సతి, సత్యం యథార్థమతఏవోత్ప్రేక్షా నిశాయా రవస్యా అంతోఽవసానం తత్సమం తత్తుల్యం, ప్రభాతకల్ప మిత్యర్థః, ఆసీత్, శ్లిష్టవిశేషణేయ ముపమా. ౭౭

సేతి. సా తు సైవ, రామా సుందరీ, ని. 'సుందరీ రమణీ రామే'త్యమరః, 'యత్రాకృతిస్తత్ర గుణా'ఇతిన్యాయా న్నిజగుణసంపదా లక్ష్మణప్రసాదనపాటవాతిశయద్యోతనార్థం రామేత్యుక్త మిత్యవగంతవ్యం, రామానుజం లక్ష్మణం, రామవ ద్గుణగ్రా

---

1 ప్రేషిత ఏవఇతి. 2 చైవ మవోచత్.

ప. ప్రాచీనం వ్యసనం సురేంద్రతనయా జ్ఞాతం వనే భార్యతః
సుగ్రీవస్య నిరాకృతం ఖరరిపో ర్బాణేన సాలచ్ఛిదా,
అ ద్యాస్య వ్యసనం తు పఙ్చవిశిఖా దాసీ దుపేంద్రాత్మజా
తే నామిత్రే తదపి ప్రశాన్త మధవ జ్యా ఘోషమాత్రేణ తే. 28

గ. తదనన్తరం తారా [1]సాంత్వవచనప్రశాన్తకోపేన సౌమి

హిత్వప్రకటనార్థ మిత్థం నిర్దేశః, ఆసాద్య ప్రాప్య, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యాఆలోచత ఉక్తవతీచ. 27

అ. తత్పరిహారమేవాహ.—ప్రాచీనమితి. సురేంద్రతనయా ద్వాలినః, జాత ముత్పన్నం, అతఏవ వనే ఆరణ్యే, భ్రామ్యత స్సంచరతః, 'వాభ్రాశే'త్యాదినా శ్యన్ప్రత్యయః, సుగ్రీవస్య ప్రాచీనం పురాతనం, వ్యసనం విపత్, ని. 'వ్యసనం విపది భ్రంశే దోషే కామజకోపజ' ఇత్యమరః, ఖరరిపోః ఖరాసురాంతకస్య శ్రీరామస్య, సంబంధినా, సాలచ్ఛిదా సప్తసాలవిదారిణా, బాణేన, నిరాకృతం నిరస్తమ్, వాలినం నిహత్య తద్వ్యసనం నిరాకృత మిత్యర్థః, ఆద్యేదానీం తు ఇంద్ర ముపగతః ఉపేంద్ర ఇంద్రా నుజో విష్ణుః తస్య తనయాత్, ప్రద్యున్నరూపే ణావతీర్ణత్వాదితి భావః, పంచ ఆరవిందాదయో విశిఖా బాణా యస్య తస్తా న్నన్మథాత్, మహావీరా దితి భావః, అస్య త్వాపూర్వవిలక్షణం వ్యసనం స్త్రీవ్యసనమిత్యర్థః, ఆసీత్, హే సౌమిత్రే తద్వ్యసన మపి తే తవ, జ్యాఘోషమాత్రేణ గుణధ్వనిమాత్రేణ, ప్రశాంతం నివృత్త, మధవత్, ఇం ద్రపుత్రకృతవ్యసనం త్వద్భ్రాతా నిరస్తం ఇంద్రానుజపుత్రకృతవ్యసనం తు త్వయా నిరస్తమితి క్రమోఽయం యుక్త ఇతి భావః, భవదీయచాపఘోష శ్రవణోత్తరక్షణ ఏవ నివృత్తకామతంత్ర స్సుగ్రీవోఽస్మత్కార్య నిర్వాహపరతన్త్రయా వర్తతే అతస్త్వయా మహారాజపుత్రేణ న కోపితవ్య మితి ఫలితార్థః. అత్ర శ్రీరామస్య శరేణ వ్యసననిరాసకత్వ మస్య తు చాపఘోషమాత్రేణైవేతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే శార్దూల విక్రీడితం వృత్తమ్. 28

తదనంతర మితి. తదనంతరం, తారాయా స్సాంత్వసచనేన ఉక్తరూపసామ వాక్యేనహేతునా ప్రశాంతకోపేన నివృత్తరోషేణ, సౌమిత్రిణా సాకం లక్ష్మణేనసహ తపనతనయ స్సుగ్రీవః, సవినయం భయభక్తిప్రయుక్తవినయసహితం యథా తథా

---

1 సాంత్వన.

త్రిణా సాకం తపనతనయ స్సవినయ మాశ్రిత్య దాశరథిం ప్రాంజలి ర్వ్యజిజ్ఞపత్.

గ. దేవ కపిబల [1]మఖిలకులాచలనిలయ మనిలతనయేనాహూతం. పురుహూత ఇవ పులోమజాప[2]హారిణ మనుహ్లాదం రావణం రణే[3]నిహనిష్యసీతి.

తతః —ప. కకుభి కులిశపాణే ర్మైథిలీం తాం విచేతుం
వినత మఖ దిశాయాం మారుతిం ప్రేతభర్తుః,

దాశరథిం శ్రీరామం, ఆశ్రిత్యాభిగమ్య, ప్రాంజలిః కృతాంజలి స్సన్, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపయామాస. ౧౦

దేవేతి. హే దేవ స్వామిన్ శ్రీరామ, అఖిలకులాచలనిలయం మహేంద్రాద్య శేషకులపర్వతనికేతనం, కపిబల, మనిలసుతేన హనూమతా, ఆహూతం, అతః పులోమజాం శచీం అపహరతీతి పులోమజాపహారిణమ్, ని. 'పులోమజాశచీంద్రాణీ'త్యమరః, అనుహ్లాదం నామ దానవం, పురుహూత ఇంద్రవేత్యుపమా, రావణం సీతాపహారిణ మితిశేషః, రణే, నిహనిష్యసి వినాశయిష్యసి, సీతేవ్యజిజ్ఞప దితి సంబంధః, మహేంద్రేణ స్వితాం పౌలోమీం తత్పితుః పులోమసో మ్నోఽనుమత్యా అనుహ్లాదో జఘార ఇంద్ర స్త్వనుమంతారం పులోమాన మపహర్తార మనుహ్లాదం చ నిహత్య తత స్తాం ప్రత్యానీతవానితి పౌరాణికీ కథాఽత్రానుసంధేయా. తత స్తదనంతరమ్. ౧౧

కకుభీతి. వానరేంద్ర స్సుగ్రీవః, తాం మహవృతాం, మైథిలీం సీతాం, విచేతు మన్వేష్టుం, కులిశపాణే రింద్రస్య, కకుభి కేనసూర్యేణ[4]భ్రాతి ద్యోతయతీతి కకుప్ తస్యాం, ప్రాచ్యా మిత్యర్థః, వినతం వినతాఖ్యం, వానరసేనాధిపతిం, ఆథేతి వాక్యారమ్భే, అనంతరం వా, ప్రేతభర్తుర్యమస్య దిశాయాం, దక్షిణస్యాం దిశీత్యర్థః, 'ఆపం చైవమలాతానాం యథా వాచా నిశా దిశే'తి వచనాట్టాప్, మారుతిం హనూమన్తంచ, అత్ర యువరాజ స్యాంగదస్య ప్రాధాన్యేఽపి కార్యసాధకత్వాత్ మారుతిగ్రహణ మితి మన్తవ్యమ్, తథా చరణస్య దిశి ప్రతీచ్యాంసుషేణం స్వస్యశ్వశురం, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'అథ ప్రస్థాప్య చ హరీ[5]న్ సుగ్రీవో దక్షిణాం దిశం, అబ్రవీ న్నేషసం తాశం సుషేణం నామ వానరమ్, తారాయాశ్చ పితరం రాజా శ్వశురం భీమవిక్రమ' మితి, తథా యూథరాజాంచితాయాం కుబేరాధిష్ఠితాయాం, వారితి. ఉత్తరస్యాం దిశీ

---

1 అఖిలమఖిల. 2 హారిణం వాలాభిధానం. 3 నివానిష్యతీతిపాఠే భవానిత్య హార్తవ్యమ్.

వరుణదిశి సుషేణం యక్షరాజాభిషిక్తాయాం
హరితి శతబలిం చ ప్రాహిణోద్వానరేంద్రః. ౮౭

గ. తదను దినేషు కేషుచి ద్దినేషు మాసాతిపాతనాసహో నియత ముదగ్రదండ స్సుగ్రీవ ఇతి సత్వర [1]మితరదిగన్తరప్రేషితేషు చ ప్లవంగ బలేషు ప్రతినివృత్తేషు పితృపతిహరితి ప్రేషితా మారుతిజాంబవదంగద నలనీలప్రభృత[2]యోఽప్యలబ్ధ సీతోపలబ్ధయ స్తనయవినాశకుపిత[3]కండు శ్వాపనిశ్శ్వసితచరాచర [3]మపరిచితచారప్రాన్తరం కాన్తారం క్రాన్త్వా

ర్థకః, శతబలిం శతబలినామానం, వానర నాయకంచ, ప్రాహిణోత్ ప్రేషయామాస, మాలినీవృత్తమ్. ౮౭

తదన్వితి. తదను వానరప్రేషణానన్తరం, కేషుచి, ద్దినేషు, గతేష్వతిక్రాంతేషు సత్సు, మాసాతిపాతస్యమాసాతిక్రమణ స్యాసహోఽసహిష్ణుః, ప్రేషణసమయే శ్రీ రామాయణశ్లోకః.'ఊర్ధ్వం మాసాన్న వస్తవ్యం వస న్వధ్యో భవే న్మమే' త్యేకమాసమా త్రస్యావధేః కృతత్వాదితిభావః, సహతేః పచాద్యచ్, ఋతః నియతం నిశ్చితం, ఉదగ్ర దండశ్చండశాసనః, ని. 'దండోఽస్త్రీ శాసనే రాజ్ఞా'మితి వైజయంతీ, సుగ్రీవ ఇతి మత్వా, ఇతరదిగన్తరప్రేషితేషు దక్షిణపశ్చిమోత్తరదిక్ప్రయ ప్రహితేషు, ప్లవంగబలేషు, వినత ప్రముఖవానరసైన్యేషు, సత్వరం తూర్ణం, ప్రతినివృత్తేషు అనధిగతసీతావృత్తాన్తత యా ప్రత్యాగతేషు సత్సు, పితృపతిహరితి దక్షిణస్యాం దిశి, ప్రేషితాః మారుతిజాంబ వదంగదనలనీలాః ప్రభృతి శ్శేషాం లేతద్వ్యాఖ్యాః. ప్రభృతిగ్రహణాద్గవాక్షగవయా దయోఽపి గృహ్యంతే లేఽపి వానరోత్తమాః అలబ్ధసీతోపలబ్ధయః అప్రాప్త మైథిలీలా భాస్సన్తః,తనయవినయవినాశేన నిజపుత్రనిధనేనకుపితస్య క్రుద్ధస్యకంపి నామ్నో మహా సైన్యేన నిశ్శేషితా విధ్వంసితాశ్చరాచరా జంగమస్థావరాః మృగపక్షివృక్షగుల్మాద యో యస్మిం స్తత్తథోక్తమ్. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'కండు ర్నామ మహాభాగ స్సత్యవాదీ తపోధనః, మహర్షిః పరమామర్షీ నియమైర్దుష్ప్రధర్షణః. తస్య తస్మి న్వనే పుత్రో బాలకో దశ వార్షికః, ప్రణష్టో జీవితాంతాయ క్రుద్ధస్తస్మై మహామునిః. తేన ధర్మాత్మనా శప్తం కృత్స్నం తత్ర మహద్వనమ్, ఆశరణ్యం మురాధర్షం మృగపక్షి వివర్జిత'మితిపరిచితచారం ప్రవృత్తప్రాణిసంచారం తచ్చతత్ [3]ప్రాంతరం నికటప్రదేశ శ్చత న్నవిద్యతే యస్మిం స్తథోక్త మత్యన్తదుర్గమ మిత్యర్థః. ని, 'ప్రాంతరం దూరకూన్యోఽ

---

1 మితరేషు. 2 కణ్వ. 3 ఆపరచితచారప్రాన్తారం.

కస్మింశ్చి త్కాన్తారే అసుర మేకం నిరీక్ష్య రక్షఃపతిరితి బుద్ధ్వా యుద్ధ సన్నద్ధా బభూవుః. ౮3

ప. నిశిచరపతి రిత్యవేత్య రోషా
దశనినిపాతనిభేదన తాడనేన,
అసురహితముమం ప్రహృత్యదైత్యం
సురహితమేవ చకార వాలిసూనుః. ౮౪

గ. తత స్తారేయవచనా త్తత ఇతో విచిత్య నికటగిరిసానుశయా స్సానుశయా స్సలిలాశయా జలచరపతంగపతనోత్పతనానుమీయమాన

ధ్వేత్యమరః. తత్కాన్తారం ఐషీ, క్రాన్తాన్వా తిక్రమ్య, కస్మింశ్చిత్కాన్తారే కుత్ర చిదరణ్యే, ఏక మసురం, నిరీక్ష్య. రక్షఃపతీ రావణఇతి బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, యుద్ధసన్న ద్ధా స్మరసన్నాహవంతో బభూవుః. ౮3

నిశిచరేతి. వాలిసూను రంగదః, నిశిచరపతీ రావణఇ త్యవేత్యజ్ఞాత్వా, తమితి శేషః, రోషాత్ సీతాపహరణరూపాకృత్యకరణజనిత రోషా ద్ధేతోఃి, అశనినిపాతని భేన దమ్భోళిప్రహారసదృశేన తాడనేన ముష్టిఘాతేన, అసురేభ్యోహితం అసురహి తమ్, 'చతుర్థీతదర్థే'త్యాదినా సమాసః, సురాణా మహితం చాముం దైత్యం, ప్రహృ త్య నిగృహ్య, సుహితమేవ, చకార ేతి విరోధః, స చ అసురహిత మచేతనం ప్ర హృత్యసురాణాం హితం సుఖా చకారేతి పరిహారా శ్లేషానుప్రాణితో విరోధాభా సోఽలఙ్కారః. 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యత' ఇతి లక్షణాత్, పుష్పి తాగ్రావృత్తమ్. ౮౪

తతఇతి. తత స్తదనన్తరం, తారాయాం ఆపత్యం తారేయః అంగదః. స్త్రీభ్యో ఢక్ తస్య వచనా న్నియోగవాక్యాద్ధేతోఃి, తత ఇత స్తత్రతత్రనిచి త్యాన్విష్య, నికట గిరిసానుషు సమీపస్థగిరిప్రస్థేషుశేరతఇతి తథోక్తాః, గహనసంచారజనితశ్రమాతిరేకా త్తత్రతత్రస సంవిశంత ఇత్యర్థః 'అధికరణేశేతే' రిత్యచ్ప్రత్యయః, అతఏవ సానుశయా స్సంతాపాఃి, ని. 'భవే దనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబన్ధయో' రిలివిశ్వాఃి, వాన రాఃి, సలిలేష్వాశయూ వాంఛయూ, పిపాస యేత్యర్థఃి, జలచరపతంగానాం హంసకా రండవాదిజలవర్తి పక్షివిశేషాణాం పతనోత్పతనైఃి ప్రడీనోడ్డీనాది గతివిశేషైఃి అను మీయమాన మభ్యూహ్యమానం య త్సల్వలం సర స్తస్యోపశయ మాశ్రయ మంతర్జ్ఞ

---

1 ఆవేత్య. 2 పుత్రఃి.

[1]పల్వలోపశయం కిమపి [2]కుహర మవగాహ్య తత్ర కంచనకాఞ్చన మయం మయమాయానిర్మితం [3]విహితతపోభంగాయై సురాంగనాయై హేమాయై ద్రుహిణేన విత్తీర్ణం మేరుసావర్ణిదుహిత్రా స్వయం ప్రభ యాకృతావసం వనోద్దేశ మవిశత్. ౮౫

తతస్తత్కృతాతిథ్యాయా స్వయంప్రభాయాః ప్రభావేన బిలా దుత్తీర్ణానాం సమయాతి [4]పాతా దాపతిష్యతి సుగ్రీవదండ ఇతి విక్రుతి

కాసార మిత్యర్థః. కిమపి కించి త్కుహారం భూమివివరగర్భమవగాహ్య ప్రవిశ్య, కంచన కమపి కాంచనమయం హిరణ్మయం మయస్యాసురశిల్పినో మాయయా విచిత్ర శక్త్యా నిర్మితం రచితం, తథావిహితతపోభంగాయై కృతతపోవిఘ్నాయై తస్మి న్నేవ పనే పూర్వం హేమయా మయతపోభంగస్య విహితత్వా దితి భావః, హేమాయై హేమాఖ్యాయై, సురాంగనాయై, అప్సరసే, ద్రుహిణేన నృత్తగీతసంతోషి తేన విధా త్రా వితీర్ణం దత్తం స్వయం ప్రభయా తదాఖ్యయా, మేరుసావర్ణేః దుహిత్రా పుత్రి కయా కృతావసం విహితనివాసం, వనోద్దేశం 'వనప్రదేశం, అవిశ న్ప్రవివేశ వన్తః, హే మాయాః ప్రియసఖీత్వాన్మేరు సావర్ణిదుహిత్రే సా వసం దత్తవతీత్యనుసంధేయం ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. 'దుహితా మేరుసావర్ణేరహం తస్యా స్స్వయం ప్రభా, ఇదం రక్షామి భవనం హేమాయా వానరోత్తమాః, మమ ప్రియసఖీ హేమా నృత్త గీతవిశారదా, తయాదత్తవరా చాస్మి రక్షామి భవనోత్తమ' మితి. ౮౫

తత ఇతి. తతః ప్రవేశానన్తరం, కృతాతిథ్యాయాః, అతిథిసత్కారేణోపచరి తవత్యా ఇత్యర్థః, స్వయంప్రభాయాః, ప్రభావేన సామర్థ్యేన, బిలా దుత్తీర్ణానాం నిర్గతానాం, సమయాతిపాతా దవధికాలాతిక్రమణాద్ధేతోః, దండ్యంతే నిగృహ్యం తేఽనేనేతి దండః శిక్షా, సుగ్రీవస్యకర్తుః దండః, ఆపతిష్యతి కాలాతిక్రమణేన అస్తాక్ చండశాసనస్సుగ్రీవో దండయిష్య తీత్యర్థః, ఇతి మత్వా, వికృతిం వికా రం, ప్రకృతివైకల్య మితి యావత్, ఉపేత్య, సంగతమనోగదేన సంజాతమనో వ్యాధినా, ని. 'రోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యమరః, అథ పవనతనయస్య మారు మతః వచనం తత్కాలోచితవాక్యం తత్ప్రీత్యర్థేన తద్విశ్వాసేన ప్రత్యానీతా పున స్సమాహృతా ప్రకృతిః పూర్వావస్థాయేన స తథోక్తేన, ఆంగదేన సహ, ప్రాయో

---

1 'పల్వలోపశల్య' మితిపాఠే ఆపశల్యాసమీపప్రదేశ మిత్యర్థః. 2 బిలమిత్యర్థం. 3 విహితాశానభోభాగం విహిత. 4 పాతేనపతిష్యతి.

ముపేత్య సంగతమనోగదేనాంగదేన పవనతనయవచన [1]ప్రత్యయప్ర
త్యానీతప్రకృతినా సహ ప్రాయోపవేశే ముపేయుషాం ప్లవంగపుంగ
వానాం పరిదేవనకథా[2]ప్రసంగే జటాయుషో నిధనంనిశమ్యవింధ్యరన్ధ్రా
ద్విహితసంపాత స్సంపాతి ర్నామ [3]గృధ్రరాజస్తా నేవ మవాదీత్. ౮౬

ప. కే యూయ [4]మఋతబలేఽప్యభిధాయ పాపం
వత్సే జటాయుషి మమ శ్రవసీ దహన్తీ,
కస్తా త్పురా కిరణదాహిత పక్షయుగ్మం

ఉపవేశో నామ దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు స్థణ్డిలే మరణార్థం సంకల్ప్యోపవేశనమ్. ని. 'ప్రాయోభూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరః, త ముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం, 'ఉపేయివా ననాశ్వానమూచాన శ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతోనిపాతః, ఉదగ్రగృధ్రవదండాపేక్షమూ మరణ మేవ వర మితి ముమూర్షతా మిత్యర్థః, ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. 'ఉపస్థా స్యోదకం వింధ్యే ప్రాఙ్ముఖా స్సముపావిశన్, దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు ఉదక్తీరం సమా శ్రితాః, ముమూర్షవో హరి శ్రేష్ఠా ఏతత్ ఋమ మితఃస్మ హే' తి, ప్లవంగపుంగ వానాం జాంబవదాదివానరశ్రేష్ఠానాం, పరిదేవనకథా ప్రసంగే. 'రామస్య వనవాసంచ ఋయం దశరథస్యచ, జనస్థానవధం చైవ వధంచైవ జటాయుష' ఇత్యాదివిలాపగోష్ఠీ ప్రస్తావే, జటాయుషో, నిధనం మరణం, నిశమ్య శ్రుత్వా, వింధ్యరంధ్రా ద్వింధ్యపర్వ తకందరాత్, విహితసంపాతః కృతనిర్గమః. తత్పరామర్శార్థం వినిష్క్రాంత ఇత్యర్థః, సంపాతిర్నామ, గృధ్రరాజః, జటాయురాభ్రాతా తాన్వానరా, నేవం పఠ్యమాణ ప్రకారే ణావాదీ దవోచత్, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'సంపాతి ర్నామ నామ్నా తు చిరంజీవీ విహంగమః, భ్రాతా జటాయుష శ్చీమా న్ఖ్యాతబలపౌరుషః. కంద రాదభినిష్క్రమ్య సవింధ్యస్య మహాగిరేః, ఉపవిష్టాన్ హరీన్ దృష్ట్వా హృష్టాత్మా గిర మబ్రవీ' దితి. ౮౬

అ. తదేవాహ—కథితి. అఋతబలే అప్రతిహతపరాక్రమేఽపి, వత్సే అనుజే జటాయుషి, పాపం నిధన, మభిధాయోక్త్వా, మమ, శ్రవసీకర్ణా, ని. 'కర్ణశబ్ద గ్రహాశ్రోత్రం శ్రుతి స్త్రీ శ్రవణం శ్రవ' ఇత్యమరః, దహంతీ భస్మీకుర్వంతీ, యూయం, కే, కస్తా చ్ఛ్రీవోదవానాద్ధేతోరిః, పురా పూర్వం, సూర్యమండలం ప్రత్యుద్గ మనకాల ఇ త్యర్థః, కిరణైః నిజగభస్తిభిః దాహితం దగ్ధంపక్షయుగ్మం గరుద్యుగళం యేనతం, తిగ్మాంశుం చండభాను, మున్నపచసా, తతోఽప్యతితీక్ష్ణవచనేనేత్యర్థః, శిశిరీకు

---

1 ప్రత్యయానీతం. 2 ప్రసంగేన. 3 గృధ్రస్తానేవం. 4 ఆఋయబలే.

తిగ్మాంశు ముష్ణవచసా శిశిరీకురుధ్వే. ౮౭

గ. తత స్తైః [1]ప్రస్తావితప్రవృత్తి స్సంపాతిః ప్రోషితాయుషే జటాయుషే నివాపాంజలిం నిర్వర్త్య పురా కదాచిదామిషాన్వేషణాయ ప్రేషితేన నిజసుతేన సుపార్శ్వనామ్నా సమామ్నాతం మహేంద్ర మహీధ్రరంధ్రనిర్గతదశవదననీయమానజానకీగిరిదేవనం జానాన స్సూక్ష్మచక్షుః పునరప్యవోచత. ౮౮

అలం కాతర్యేణ లజ్జాభిధానాం యాతుధానరాజధానీ మధివసతి సీతా దశవదననీతా తత్ర గచ్ఛంతు భవన్తః. ౮౯

రుధ్వే, శిశిరీకురుత పక్షదహనజనితదుఃఖా దత్యతిరిచ్యతే, యుష్మద్వచన జనితదుఃఖమితి భావః, సంపాతే స్సూర్యకిరణదగ్ధపక్షతయా వింధ్యపర్వతాదికథా శ్రీరామాయణే ఽపి సంభేయా, ఆత్రతిగ్మాంశోశ్శిశిరీకరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౮౭

తత ఇతి. తత స్తదనన్తరం, తైర్వానరైః ప్రస్తావిత ప్రవృత్తిరాదిత ఆరభ్య కథితవృత్తాంతః, ని.'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః, సంపాతిః,పోషితాయుషేమృతాయజటాయుషేనివాపాంజలిం తర్పణాంజలిం, నిర్వర్త్య, కృత్వే త్యర్థః, ని. 'నివాపగ పితృతర్పణ'మి త్యమరః, పురా పూర్వం, కదాచి త్కస్మిం శ్చి త్సమయే, ఆమిషాన్వేషణాయ క్రవ్యవిచయనాయ, ఆహారానయనార్థ మి త్యర్థః. ప్రేషితేన ప్రహితేన, సుపార్శ్వనామ్నా, నిజసుతేన స్వతనయేన, సమామ్నాతం కథితం, మహేంద్ర మహీధ్రస్య మహేన్ద్రాఖ్యకులపర్వతస్య, మహీధ్రశబ్దో వ్యాఖ్యాత ఆరణ్యకాండే మహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజమిత్యత్ర, రంధ్రా ద్బిలాత్ నిర్గతేన దశవదనేన రావణేన నీయమానాయాః అపహ్రియమాణాయాః జానక్యాః పరిదేవనం విలాపం, జానానోఽవ బుధ్యమానః, మనస్యనుసంధాన ఇత్యర్థః'జ్ఞాఽవబోధన' ఇత్యస్మాచ్చానచ్,సూక్ష్మచక్షుః సూక్ష్మ దృష్టిః పూర్వోత్తరానుసంధానకుశల ఇత్యర్థః, సంపాతిః,పునరప్యవోచత. ౮౮

అ. తదేవాహ. అలమితి. కాతర్యేణభీరుతయావిహ్వలత్వేన, అలం, కాతర్యం న కర్తవ్య మి త్యర్థః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణ వాచక' మి త్యమరః, తతః, దశవదననీతారావణాపహృతా, సీతా, లంకాభిధానాం, యాతుధానరాజధానీం రాక్షసనగరీం, అధివసతి అధితిష్ఠతి, తత్రాస్త ఇత్యర్థః 'ఉపాన్వధ్యా వ్యసః' ఇతి కర్మత్వం

---

1 ప్రస్తావితవృత్తాంతః; ప్రస్థాపితవృత్తాన్తః.

కిఞ్చ.— ప. దివాకరప్లోషభవాం [1]మ మా ర్తిం
నిశాకరో నామ ముని ర్నిరస్యన్,
జగాద వః కార్య మహార్యధైర్యాః
ఋణేన తాం ద్రక్ష్యథ [2]రామపత్నీమ్. ౯౦
ఇతి బ్రువాణం కృత † సౌహృదం తం

తత స్తత్ర, లఙ్కాం ప్ర తీ త్యర్థః, భవంతో గచ్ఛంతు, 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమః. ౮౯

అ. తస్మి న్నర్థే ప్రత్యయా న్తరం విధ్యత ఇ త్యాహ.—కిం చేతి. అ. తదేవ వివృణోతి—దివాకరేణ సూర్యేణ యః ప్లోషః పఙ్కదాహః తస్మా ద్భవ తీతి తథోక్తాం, మమ ఆ ర్తిం మత్పీడాం, సంతాప మితి యావత్, నిశాకరో నామ నిశాకర ఇతినా మ్నా ప్రసిద్ధః, చంద్ర శ్చ ప్రతీయతే, మునిః ఆతీతానాగతదర్శీ, నిరస్యన్ యదా సీతాన్వేషణార్థం వానరా ఆగచ్ఛేయు స్తదా తవ పఙ్కద్వయం పునః ప్రరూఢం భవే దిత్యాదివచన ప్రత్యయై ర్నిరాకుర్వన్, దివాకరకృతసంతాపస్య నిశాకరేణ నివర్తనం యుక్త మేవేతి భావః, హే అహార్యధైర్యాః. అపరిహార్యధైర్యసంపన్నా, వానరాః, అతో ధైర్యత్యాగో యుష్మాకం న యుక్త ఇతి భావః, వః యుష్మాకం, కార్యం, జగాద ఉవాచ.తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'ఏష్యంతి ప్రేషితా స్తత్ర రామదూతా మ్లవంగమాః, ఆఖ్యేయా రామమహిషీ త్వయా తేభ్యో విమంగమే'తి. తత్తస్మా ద్వానరాణాత్, రామపత్నీం సీతాం, ఋణే నాల్పకాలేన, ద్రక్ష్యథ ప్రేక్ష్యథ, సత్యవచసో, మునే ర్వచనం నానృతం భవిష్యతీతి భావః. ఉపేంద్ర వజ్రావృత్తమ్. ౯౦

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, బ్రువాణం కథయంతం, కృతసౌహృదం విరచిత సఖ్యం, పరాపరజ్ఞంపూర్వోత్తర పర్యాలోచనచతుర మి త్యర్థః, తం ప్రసిద్ధం, సం

---

† సుహృదయశబ్దస్య యువాదిత్వా ద్భావే అణ్ప్రత్యయే హృదయస్య 'హృల్లే ఖయదణ్లాసే' ష్వితి హృద్భావే ఆదివృద్ధౌ చ సౌహృదశబ్దః. నను కథం 'హృద్భ గసింధ్వంతే పూర్వపదస్యచే' తినోభయపదవృద్ధిః ఇత్థమ్, అణి పరతః హృదాదేశ వృద్ధిశాస్త్రయో రన్యత్ర సావకాశయోః పరత్వా ద్వృద్ధిశాస్త్రం ప్రథమం ప్రవర్తతే, తత్ప్రవృత్తికాలే హృదంతత్వాభావా న్నోభయపదవృద్ధిరిత్యాదివృద్ధిః, తతో హృదాదేశః, తదనంతరంతు హృదంతత్వోపజీవనేన సోభయపదవృద్ధిః, ఆకృతిపదార్థపక్షే వృద్ధే రేకత్వా త్తస్యా శ్చైకస్మి న్పదే సకృత్ప్రవృత్తాయా స్తత్రైవ పునః ప్రవృ

1మదార్తిం. 2 రాజపత్నీమ్.

సంపాతి మాపృచ్ఛ్య [1]పరావరజ్ఞమ్,
ప్రవృద్ధహర్షాః ప్రథితప్రభావాః
ప్రతస్థిరే వానరయూథనాథాః. ౯౧
[2]పర్యాప్తప్రమద ముపేయుషాం కపీనాం
[3]పంథానం దశముఖమార్గమార్గణాయ,
పాథేయీకృతకపిరాజశాసనానాం

పాతి, మాపృచ్ఛ్యవయం సాధుమ ఇతిపృష్ట్వా, ప్రథిత ప్రభావాః ప్రఖ్యాతబల పౌరుషాః, వానరయూథనాథాః అంగదాదివానరశ్రేష్ఠాః, ప్రవృద్ధహర్షాః జానకీ వృత్తాంతశ్రవణలాభదమందానందభరితా స్సంతః, ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః 'ససువప్రవి భ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. వృత్త ముపజాతిః. ౯౧

పర్యాప్తేతి. పర్యాప్తః పరిపూర్ణః ప్రమదో హర్షో యస్తాత్తం, పరిపూర్ణానం దకర మిత్యర్థః, 'ప్రమదసంమదౌ హర్షే' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః, పంథానం సంపాతి కథితమార్గ ముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం, లబ్ధప్రవృత్తితయా సంతుష్టాంతఃకరణానా మిత్యర్థః. తథా దశముఖ మార్గమార్గణాయ రావణపదవ్యన్వేషణార్థం, పాథేయీ కృతం సంబలీకృతం కపిరాజశాసనం సుగ్రీవాజ్ఞా యైస్తేషాం, తీక్ష్ణడండోఽయం సుగ్రీవ ఇతి తదాజ్ఞాదీపనేన రావణగత్యన్వేషిణా మిత్యర్థః, ని. 'పాథేయం సంబ

త్యభావాత్, యద్వా 'హృద్భగసింధ్వంత' ఇత్యత్ర అంత్యగ్రహణసామర్థ్యా దిదం విజ్ఞాయతే హృదంతా దేవానాదయో యే విహితాః తేషు పరత ఉభయపదవృద్ధిః న తు హృదయాంతా దనాద్యుత్పత్త్యనంతరం హృదాదేశే భవతీతి. తేన శోభన హృదయార్థక సుహృదయశబ్దప్రకృతికం సౌహృద మితి భవతి, సౌహార్ద మితితు మిత్ర వాచి సుహృచ్ఛబ్దప్రకృతిక మితి న కశ్చి ద్దోషః కేచి దాహుః, 'యువాదిషు సుహృ త్సు హృదయశబ్దో ద్వావపి పఠ్యతే; తత్రసుహృచ్ఛబ్ద స్యాపి సుహృదయశబ్దప్రకృతి కస్య ఏకదేశ వికృతన్యాయేన సుహృదయశబ్దపాఠా దేవాణసిద్ధే పునః పాఠోఽన్యత్ర సుహృదయశబ్దే యన్భవతి తత్సుహృచ్ఛబ్దే నాస్తీతి జ్ఞాపనార్థమ్. తేన సుహృదయశబ్దా దణి హృదాదేశే భవ త్యుభయపదవృద్ధిః సుహృచ్ఛబ్దా దణి తు నోభయపదవృద్ధి రితి, అపరే తు 'సాజ్ఞాపూర్వస్తో విధిరనిత్య' ఇతి క్వచి దుత్తరపదవృద్ధ్యభావ మాహుః, ఇతి శ్రీతూరనాథవిరచితం యమకరత్నాకర వ్యాఖ్యానోక్తం యాదవాభ్యుదయ వ్యాఖ్యా నే ఆనూదితమ్.

1 పరావరజ్ఞమ్. 2 పర్యాప్తం. 3 పాంథానాం.

పాథోధి ర్నయనపథాఽతిథి ర్బభూవ. ౯౨
సుత్రామపుత్రారిశిలీముఖానాం
స్మృత్వా గణ స్తత్ర వలీముఖానామ్,
అపా మపారస్య నిధే శ్చ [1]పథ్వా
దవాఙ్ముఖో వక్తుమవాఙ్ముఖోఽభూత్. ౯౩

గ. తదను వానరసేనా మేనా మవార్యమాణ కాతర్యా మిత్థ[2]మవద దంగదః. ౯౪

ళం మత' మితి యాదవః, కపీనాం వానరాణాం, పాథోధి స్సముద్రః నయనపథాతిథి ర్నేత్రమార్గగోచరో, బభూవ, అత్ర కపిరాజశాసనే పాథేయత్వరూపణా ద్రూప కాలజ్ఞోరః, ప్రహర్షిణీవృత్తమ్. † ౯౨

సుత్రామేతి. వలీముఖానాం గణః వానరయూథపః, సుత్రామ పుత్రారే ర్వాలి మథనస్య శ్రీరామస్య శిలీముఖానాం బాణానాం, అమోఘానా మితి భావః, అపా రస్యదు స్తరస్య,అపాంనిధే స్సముద్రస్యచ, స్మృత్వా, అమోఘాన్ శ్రీరామబాణాన్ దు స్తరం వారిధిం చ మనస్యనుసంధా యేతి ఫలితార్థః. ఉభయత్రాపి, 'అధీగర్థదయేశాం కర్మణీ'తి షష్ఠీ, సా చ శేషాధికారా చ్ఛేషత్వవివక్షాయామేవ కర్తృత్వవివక్షాయాం తు ద్వితీయాభవ తీతి వేదితవ్యం,సశ్చాత్ స్మరణానంతరం,అవాఙ్ముఖోఽవనతవదన స్సన్,వక్తు మాశయం కథయితుం, న విద్యంతే వాచో ముఖేషు యస్య సోఽవాఙ్ముఖోఽభూత్ మూఢోఽభూత్ శ్రీరామబాణానా మమోఘత్వం పాథోనిధే ర్దు స్తరత్వం చానుసం ధాయ కిమత్ర కర్తవ్య మస్మాభి రితి ఇతికర్తవ్యతామూఢ్యేన నిరుత్తరోఽభూ దిత్య ర్థః. పృత్త ముపజాతిః. ౯౩

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, అవార్యమాణం అపరిహార్యమాణం కాతర్యం భయవిభ్రాంతత్వం యస్యాసౌ, ఏనాం పూర్వోక్తాం, వానరసేనాం, ప్రత్యంగదః ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా, ఆవదత్ ఆవోచత్. ౯౪

---

† 'పర్యాప్తం ప్రమద' మితి పాంథానా మితి చ పాఠే సంపాతివచనా త్సీతా స్థితి పరిజ్ఞానేన సంపూర్ణమానందం ప్రాప్తవతాం అత ఏవ దశముఖమార్గమార్గణాయ పాంథానాం గమనశీలానా మితి కపీనాం విశేషణమ్, అన్య త్సర్వం సమానమ్, అయ మేవ పాఠస్సాధు రితి భాతి.

1 పథ్యన్. 2 ఆకథయత్.

ప. కిమితి భవతా మానం వానరా మానహీనా
సగరరచిత[1]కుల్యోల్లంఘనే కుంఠితాశాః,
అకలశభవలేహ్యం దుశ్శమం[2]బాడబాగ్నే
రనవధి మయశోఽబ్ధిం కిం సమర్థా స్తరీతుమ్ ౯౫
గ. తతస్తే [3]పారావారస్య పారీణతాయా మాత్మశక్తేరియత్తాంప్ర

అ. తత్పరిహార మేవాహ—కిమితి. హే మానహీనా అభిమాన శూన్యా, వానరాః, ప్రాణసంకటేఽపి మానో న పరిత్యాజ్య ఇతి బోధయితు మేవ మామంత్రిత మితి ద్రష్టవ్యం, సగరరచితకుల్యోల్లంఘనే సగరనిఖాతకుల్యాప్రాయసాగరతరణే, కుంఠితాశాః భగ్నోత్సాహాః సంతః, కిమితి కస్తాద్దేతోరిత్యర్థః, మానం నిరుత్తరతాం, భవత ప్రాప్నుత, నచైత దుక్త మితి భావః, అతః కలశభవలేహ్యమగస్త్యాస్వాద్యం న భవతీత్యకలశభవలేహ్యం, కిం చ బాడబాగ్నే గృహబానలప్రకృతికస్య, ఆద్యశబ్దా ద్గరళానిలాదయశ్చ గృహ్యంతే, ని. 'బాడబోబడబానల' ఇత్యమరః, దుశ్శమం శమయితు మశక్యమ్ 'ఈషద్దు' రిత్యాదినాఖ ల్పార్థ్యయః, అనవధి మమర్యాదం, శతసహస్రాధికయోజనపరిమాణరహిత మిత్యర్థః, ప్రసిద్ధసాగర స్తు నైవం భూత ఇతి భావః, అయశోఽబ్ధి మపకీర్తి సాగరం, తరీతు ముల్లంఘయితుం, 'న్యాతోం'వేతి దీర్ఘః, సమర్థా శక్తాః కిం, న సమర్థా ఏవేత్యర్థః, సాగర మిమం సుతరం యది నలంఘయేయు స్తర్హి దుస్తరో దుష్కీర్తిసాగరః ప్రసక్తో భవేత్, తథాచ గీతాయామ్. 'సంభావితస్య చాకీర్తి ర్మరణా దతిరిచ్యత' ఇతి న్యాయా న్మహా ననర్థ స్స్యాత్, తస్మా త్సర్వథైవ సాగరోల్లంఘన ఏవ పునరుత్సాహాః కర్తవ్య ఇతి భావః, అత్ర ప్రసిద్ధసాగరా దుపమానా దుపమేయ స్యాయశస్సాగర స్యాధిక్యకథనా ద్వ్యతిరేకాలఙ్కారః, మాలినీవృత్తమ్ ౯౫

తతఇతి. తతః అంగదవచనానంతరం, వానరయూథపేషు గజగవయగవాక్షాదివానరయూథనాథేషు, ని. 'యూథనాగస్తు యూథప' ఇత్యమరః, పారావారస్య సముద్రస్య పారీణతాయాం పారంగతత్వే, సముద్ర పారోల్లంఘనఇత్యర్థః, 'సముద్రోఽబ్ధి రకూపారఃపారావార' ఇత్యమరః, ప్రత్యేక మేకైకస్మిన్నిత్యర్థః, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, ఆత్మశక్తేః స్వసామర్థ్య స్యేయత్తా మేతావత్తాం, దశవింశతి త్రింశదాది యోజనోల్లంఘన విషయాం స్వస్వప్లవనశక్తి మిత్యర్థః. తథాచ శ్రీరామాయణే. 'ఆబభాషే గజస్తత్ర ప్లవేయం దశయోజన' మిత్యాది. కథయత్సు సత్సు, జాంబవాన్, ప్రభంజనసంజాతంపవనతనయం, పితృవదత్యన్తజవనత్వద్యోతనార్థ మేతద్విశేషణమ్, ఆంజ

---

1 కూపోల్లంఘనే. 2 బాడబాగ్నేః. 3 పారావారపారీణతాయామ్.

త్యేకం కథయత్సు ([1]వానర) యూథపేషు నిర్దిశ్యాంజనేయం ప్రభంజ
న[2]సంజాతం జాంబవా నిత్థ మభిహితవాన్. ౯౬

ప హే వీరా యూథనాథాః పరిణతిపరుషః † [3]కార్య ఆసీ ద్విషాదః
కస్తా దస్తాక మేతజ్జలనిధితరణే శ క్తి రేతావ తీతి,
స్మృత్వా రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞా మయ మనిలసుతో లంఘనా యోన్ముఖ శ్చే

నేయం అంజనాగర్భసంభూతం హనూమంతం, శ్రేష్ఠాతిశయద్యోతనార్థమేతత్, నిర్దిశ్యాభిహితవాన్, నను 'భూతలే సాగరే వాఽపిశైలే ఘూపవనేషు చ, పాతాళ స్యాపి వా మధ్యే న మమాచ్ఛిద్యతేగతి' రితి పూర్వం సుగ్రీవసన్నిధౌ గతాదివానరయూథపైః స్వస్వశక్తేః ప్రఖ్యాపితత్వా దిదానీం 'ప్లవేయం దశయోజన' మిత్యాదినా పునఃకిమర్థం స్వస్వప్లవనశక్తిన్యూనతా ముక్తవన్త ఇతి చేత్సత్యం, ఆధిశక్తియుక్తా అప్యే తే రావణాధిష్ఠితలఙ్కాం ప్రవిశ్య సీతాన్వేషణం దుష్కర మితి మత్వా తాదృశకార్యసాధకస్య మహాధీరస్య హనూమతః స్తోత్సాహనార్థం తథోక్తవన్త ఇతి సర్వం సమంజసమ్. ౯౬

ఆ. ఉక్తప్రకారమేవాహ.—హేవీరాఇతి. హేవీరాః శూరాః, యూథనాథాః యూథశ్రేష్ఠాః యూయం చావాం చ వయం తేషా మస్మాకమ్, 'త్యదాదీని సర్వైర్నిత్య'మిత్యేకశేషః, ఏతస్య జలనిధేస్తరణేలంఘనే, శక్తిస్సామర్థ్యం,ఏతావతీ ఇయతీ, దశయోజనాది మాత్రవిషయేత్యర్థః, ఇత్యేవంప్రకారేణ, పరిణతిపరుషః ఫలకాలవిరసః, విషాద శ్చేతోభఙ్గః, ఖేద ఇతి యావత్ 'విషాది శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనై' రితి లక్షణాత్, కస్తాజ్జేతోఃకార్యః కర్తవ్యః, ఆసీత్, నాయం కార్య ఇత్యర్థః, అథవా కార్యే కృతవస్తుషయే, పరిణతిపరుష ఇత్యాదియోజనా, ఖతఃఆయ మేవ, ఇతి మాస్తనిర్దేశః, అనిలసుతఃహనూమాన్, అనిలవదేవ తరస్వీతి భావః, రాజ్ఞ స్సుగ్రీవస్య, ప్రతిజ్ఞామ్. 'ఊర్ధ్వం మాసాన్న వస్తవ్యం వసన్వధ్యో భవిష్య'తీత్యేవంరూపాం, అథవా 'యశ్చమాసా న్నివృత్తోఽగ్రేదృష్టా సీతేతి వక్ష్యతి, మత్తుల్యవిభవో భోగై స్సుఖం స విహరిష్య'తీత్యేవం రూపాం వా. ప్రతిజ్ఞా వాచం, స్మృత్వా, లంఘనాయ సముద్రతరణా యోన్ముఖోఽభిముఖశ్చేత్,సుద్యుక్తస్సన్వ్యవ్య దీత్యర్థః, తర్హ్యాహయ

---

1 ఏతన్నాస్తీక్వచిత్. 2 సంభవం. 3 కోయమ్.

† 'కార్యమ ధీవిషాద' ఇతి పాఠే కార్యం మధ్నాతీతి నాశయతీతి కార్య మాధీ విషాదః కస్తా దితి యోజనా.

ద్భేదమ్ ప్రాదుర్భవే త్కిం కథయత పయసామాస్పదే గోష్పదేవా.
ఉదపత దుపభోక్తుం మండలం చండభానోః
పరిణతఫలబుద్ధ్యా బాలభావేఽపి సోఽయమ్,
తదను కులిశపాతక్షుణ్ణగండాయ తస్మై
వర మదిశ దమేయం వాయుతృప్త్యై విధాతా. ౯౮
ఇత్థం జామ్బవతా [1]పరాపరవిదా సంధుక్షితప్రాభవః

సా మాస్పదే సాగరే, 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠామూ'మితి నిపాతనాత్సుడాగమః, గోష్పదే గోపాదన్యాసేవా, భేదోఽంతరం, ప్రాదుర్భవే దుత్పద్యేత కిం, న ప్రాదుర్భవేదే వేత్యర్థః, కథయత, యద్యత్ర ప్రత్యక్తి ర్విద్యేత తద్ది కథయతేత్యర్థః, మహత్త్వనోఽస్య యది తితీర్షాస్యాత్తదా గోష్పద మివ సాగరోఽపి సుతర ఇతి భావః, అత్ర సాగర గోష్పదయో ర్భేదసంబన్ధేఽప్యభేదసంబన్ధాభిధానా దసంబన్ధే సంబన్ధ రూపాతిశయోక్తిః, (3) స్రగ్ధరావృత్తమ్.

ఉదపత దితి. సః ప్రసిద్ధోఽయం, హనూమాన్, బాలభావేఽపి బాల్యేఽపి, పరిణతఫలబుద్ధ్యా పరిపక్వఫలభ్రాన్త్యా, చణ్డభానోః సూర్యస్య, మండల, ముపభోక్తు మభ్యవహర్తు, ముదపత దుత్పతితవాన్, తదనూత్పతనా న్తరం, కులిశపాతేన ఇంద్ర ప్రయుక్తవజ్రాభిఘాతేన, క్షుణ్ణగండాయ భుగ్నహనుప్రదేశాయ, తస్మై హనుమతే, వి ధాతాబ్రహ్మా, వాయో రేతత్పుత్ర స్యాప్త్యై పరితోషార్థం, తదానీం తనయ ప్రహరణ రోషా ద్వాయునా స్వసంచారసంరోధేన త్రైలోక్యసంతాపస్య విహితత్వాదితిభావః, అమేయ మసదృశం, వరం కాంక్షితం కల్పాయురక్షయ్యత్వ మజయ్యత్వం బ్రహ్మాస్త్ర నారాయణాస్త్ర పాశుపతాస్త్ర ప్రభృతిభి రభేద్యత్వం చ. ఆదిశ దత్తవాన్, ని. 'దేవాద్వృతే వరశ్శ్లిష్ట'ఇత్యమరః, బాల్య ఏవ బహుయోజనోత్పతనదక్ష్యామస్య వీరస్యేదానీం కియ దేతచ్ఛతయోజనవిస్తీర్ణవలంఘన మితి భావః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'ప్రసాదితే చ పవనే బ్రహ్మా తుభ్యం వరం దదౌ, అశస్త్రవధ్యతాం తాత సమరే సత్యవిక్రమే'తి. అత్ర బాల్యేనభోల్లంఘనజంఘాలస్య స్యేదానీం సాగరతరణం కియ దితి దండాపూపికయాఽర్థాంతరస్యాపాదనా దర్థాపత్తిరలఙ్కారః, 'దండాపూపికయాఽర్థాన్తరాపతన మర్థాపత్తి'రితి సర్వస్వసూత్రమ్, మాలినీవృత్తమ్. ౯౮

ఇత్థ మితి. ఇత్థ ముక్తప్రకారేణ, పరాపరవిదా, పూర్వోత్తర కార్యపర్యాలోచనచతురేణేత్యర్థః, జాంబవతా, సంధుక్షితం సముపోద్బోధితమ్, ప్రాభవం సామర్థ్యం

---

1 పరావర.

కృత్వా వృద్ధి ముపేయుషా స్వవపుషాత్రైవిక్రమంప్రక్రమమ్,
ఆరుహ్యాద్రితటం యథోచిత మసౌ సమ్మాన్య [1]సేనాధిపా
నాసన్నా నథ సన్ననాహ తరితుం వారాంనిధిం మారుతిః. ౯౯

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే
కిష్కింధాకాణ్డ స్సమాప్తః.

యస్య స, తథోక్తః, అసౌ మారుతిః, త్రయోవిక్రమా యస్య త్రివిక్రమః బలిమథన వామనరూపో విష్ణుః తస్యేమంత్రైవిక్రమం ప్రక్రమం ప్రతాపం తాదృగభివృద్ధి మిత్యర్థః, అతఏవ నిదర్శనాలఙ్కారః, ఉపేయుషా ప్రాప్తవతా, స్వవపుషా నిజశరీరేణ, వృద్ధిం, కృత్వా, ప్రవృద్ధశరీర స్సన్నిత్యర్థః, అద్రితటం మహేన్ద్రా శైలసానుం మారు వ్యా. ని. 'తటం త్రి'ష్విత్యమరః, ఆసన్నాన్ స్వసమీపస్థాన్, సైన్యాధిపా నంగద జాంబవదాదినేనాధిపతీన్, యథోచితం యథార్హం, సమ్మాన్య బహూకృత్య, అథానం తరం, వారాంనిధింసముద్రం, తరితుం లంఘితుం, వికల్పాన్నదీర్ఘుః, సన్ననాహ సన్నా హం కృతవాన్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౯౯

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్ప్రణీత శారీరకమీమాంసాభాష్యవార్తికాదిసకలప్రకరణగ్రన్థనిర్మాణచతురచతుర్ముఖాయమానసురేశ్వరాచార్యవిరచిత నైష్కర్మ్యసిద్ధిప్రకరణవ్యాఖ్యాన బృహదారణ్యకభాష్యవార్తికతాత్పర్యటీకాతార్కికశిఖామణిశ్రీమదానన్దజ్ఞానభగవత్పాదపూజ్యపాదశిష్యాణాం శ్రీమదానన్దతీర్థభగవత్పాదానాం మధ్వమతసిద్ధాన్తసారసంగ్రహానువ్యాఖ్యాన మణిమఞ్జరీవిచారచతురచతుర్ముఖాయమానశ్రీమదానన్దతీర్థభగవత్పాదశిష్యాణాం శ్రీమన్నారాయణాచార్యవిరచిత మధ్వసిద్ధాన్తసారసంగ్రహవ్యాఖ్యాన మణిమఞ్జరీవిచారచతురచతుర్ముఖాయమానశ

సుందర కాండః.

ప. తతో హనూమాన్ దశకంఠనీతాం
సీతాం విచేతుం పథి చారణానామ్,
మహేంద్రశైలస్య ఖగేంద్రివేగః
ప్రస్థా దుదస్థా త్ప్రథమానవేగః. ౧

గ. తదానీ ముదస్వదుల్లంఘనదృఢతరనిహిత చరణతలనిష్పీడనం సోఢు మశ్శమః క్షుభ్ర దేవ నిశ్శేషనిస్సరన్నిర్ఝరా ఘుతయా

అవ. అథ శ్రీమత్సుందరకాండో వ్యాఖ్యాయతే—తతఇతి. తతస్సన్నావ నన్తరం, ఖగేంద్రస్య గరుడస్య వేగో జవోయస్య స, తథోక్త ఇత్యుపమా, అతఏవ ప్రథమానః పృథుతరో వేగో యస్య స, తథోక్తఃని.'ప్రథమానం పృథు ప్రథ' మిత్యభిధానాత్,†హనూమాన్, దశకంఠనీతాం రావణేన హృతాం, సీతాం,విచేతు మన్వేష్టుం, చారణానాం సిద్ధచారణగంధర్వాదీనాం పథి సురవర్త్మని, గంతు మితి శేషః, మహేంద్ర శైలస్య,ప్రస్థా త్తానుప్రదేశాత్. ని. 'స్నుః ప్రస్థస్సాను రస్త్రియా'మిత్యమరః, ఉదస్థా దుత్థితవాన్. ఉత్పూర్వాత్ 'ష్ఠాగతినివృత్తా' వితి ధాతోర్లుడ్, 'ఉదోఽనూర్ధ్వ కర్మణి' ఇత్యస్య ప్రత్యుదాహరణ మేతత్. 'తతో రావణనీతాయా స్సీతాయా శ్శత్రుకర్మణః, ఇయేషపద మన్వేష్టుం చారణాచరితేపథీ'తి శ్రీరామాయణసుందరకాండా ద్యపద్యాదిమపద మత్రానుసంధాయ కవినా చమత్కృత మిత్యనుసంధేయం, వృత్త ముపజాతిః. ౧

తదానీ మితి. తదానీ ముత్థానసమయే, ఉదక మస్యాస్తీ త్యుదస్వా నుదధిఃని. 'ఉదస్వా నుదధి స్సింధు' రిత్యమరః. 'ఉదస్వా నుదధౌ' చేతి నిపాతనాత్సాధుః, తస్యోల్లంఘనేఽతిక్రమణే విషయే, దృఢతర మతిగాఢం యథాతథా నిహితాభ్యాం నిక్షిప్తాభ్యాం చరణతలాభ్యాం య స్నిష్పీడనం తత్సోఢు మశ్శమః అసమర్థః, విషక్షుభ్ర మహేంద్రపర్వతః, ని. 'మహీధ్రశిఖరిక్షుభ్రదహార్యధరపర్వతా' ఇత్యమరః, నిశ్శేషం నిరవశేషం యథా తథా నిస్సర న్నిర్గచ్ఛ న్నిర్ఝరా ఘుతయా ప్రవాహనివహో

---

† ప్రథమానమాన' ఇతిపాఠే ప్రథమానం ప్రవర్ధమానం మానం సముద్రలంఘనోచితదేహపరిమాణం యస్యే త్యర్థః.

నిరంతరనిష్పతద్బాష్పవర్ష ఇవ తత ఇతో వితతజీమూత[2]బృన్దతయా పారిప్లవశిథిలధమ్మిల్ల ఇవ [3]సన్త్రాస్యమానకుంజరయూథతయా సంజాత శ్వయథు రివ [4]సాధ్వసథావమాన[5]హరిణగణచరణ[6] (ఖరతరఖుర) కోటి పాటనోద్ధూతధాతు[7]ధూళీపాళీపాటలితవికటకటకతయా కీర్ణశోణిత ఇవ తత్క్షణప్రబుద్ధకంఠీరవకంఠారవముఖరితకందరతయాకృతాక్రంద ఇవ పరిసరగహ్వరనిబిరీస[8]నిస్సరత్సరీసృపతయా నిర్గళితాన్త్రమాల ఇవ[ఘూ

యస్యస తథోక్తః తత్తయా, హేతౌ తృతీయా, ఏవ ముత్తర త్రాపి.ని. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝుర' ఇత్యమరః, నిరంతర మవిచ్ఛిన్నం విరామరహితం వా నిష్పత న్నిర్గళ ద్బాష్పవర్ష మశ్రుపృష్టి ర్యస్య స, తథోక్త ఇవ, తథా తత ఇత స్తత్రతత్ర, వితత జీమూతబృందతయా విస్తృతమేఘబృందతయా, ని. 'ఘనజీమూతమంబుదో'త్యమరః, పారిప్లవ స్తరళః ఆతఏవ శిథిలో విశ్లిష్టః ధమ్మిల్లః కచనిచయో యస్య స, తథోక్తః,ఇవ విశ్లథశిథిలాబంధ ఇత్యర్థః, ని. 'చంచలం తరళం లోలం ధమ్మిల్ల స్సంయతాగ్ర కచా'ఇత్య మరః, సంత్రస్యమానః సంత్రాసంప్రాప్నువానః కుంజరయూథః గజనివహో యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా, సంజాత స్సముత్పన్నః శ్వయథు శ్శోఫగుణో యస్య స తథోక్త ఇవ, ని. 'శోఫ స్తు శ్వయథు శ్శోఫ' ఇత్యమరః, సాధ్వసేన భియా ధావమానానాం పలాయమానానాం హరిణగణానాం మృగయూథానాం యే చరణాః పాదా స్తేషాం ఖరతరఖురకోటిభి రతినిశితశఫాగ్రైః. ని. 'శఫంక్లీబే ఖురః పుమా'నిత్యమరః, పాటనేన విదారణేన ఉద్ధూతా యా ధాతుధూళీపాళ్య స్సిందూరాదిధాతురజఃపుంజా స్తాభిః పాట లితా స్ఫురణితాని వికటకటకాని నిమ్నోన్నత నితంబదేశా యస్య స తథోక్తః తత్త యా,†ని.'కటస్తటీ నితంబోఽద్రే' రిత్యమరః, కీర్ణితశోణితః నిస్రుతరక్తఇవ, తత్ క్షణేతస్మిన్నుత్పతనసమయే ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తా యే కంఠీరవా స్సింహాః. ని. 'కంఠీ రవో గజరిపు'రిత్యమరః, తేషాం కంఠారవైః కంఠధ్వనిభిః ముఖరితాః వాచాలితాః కం దరా గుహా యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా, ని. 'దరీ తు కందరో వా స్త్రీ'త్య మరః, కృతాక్రందో విహితాక్రోశ ఇవ, ముఖరితశబ్దో వ్యాఖ్యాతః, పరిసరగహ్వరేభ్యః పర్యన్తకందరేభ్యః నిబిరీసం నిబిడం నిస్సృతాః నిర్గతాః ప్రాణప్రయాణేన నిస్సృతా ఇతి యావత్, సరీసృపాః వ్యాళాః యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా, నిర్గళితాంత్ర

---

1 భూర. 2 బృన్దస్యన్దతయా. 3 సంత్రస్యమాన. 4 ససాధ్వసతయా. 5 హారిణీ. 6 వికటాస్థిక్వచిత్. 7 ధూళీపటలిత. 8 నిస్సరత్. † నికటేతిపాఠే నికటాని సమీపస్థితాని.

ర్ణమానతరువిటపకోటీ [1] పాటితజలదబృందస్యందితశీకరకోరకితాకారతయా సముపజాతస్వేద ఇవ స్ఫటికతటోపలపతనదళితకీచకసుషిరసంమూర్ఛత్పవనపూత్కారపూరితగగనతయా ప్రవర్ధమానోర్ధ్వశ్వాస ఇవ వచసా మవిషయం దౌష్ఠ్య మభజత. ౭

౮. కృత్వా మారుతిలంఘనోత్థితరయా తత్రానుయాత్రాం తతః
పర్యాయా [2]త్పతితా మహేన్ద్ర గహనక్షోణీరుహాణాం తతిః,

మాలః బహిర్నిర్గతనాడీసంతతి రివ, ని. 'నిబిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత' ఇతి వైజయంతీ, 'నేర్బిడజిబిరీసచా'ఇతి నిశబ్దా ద్బిరీసచ్ప్రత్యయః, ని. 'చక్రీ వ్యాళ స్సరీసృప'ఇత్యమరః, ఘూర్ణమానానాం పరిభ్రమమాణానాం తరూణాం విటపకోటిభి శ్శాఖాగ్రై స్తాడితా ద్విదళితా జ్జలదబృందా త్స్యందితైః ప్రసృతైః శీకరనికరై ర్జల బిందుసందోహైః. ని. 'శీకరోఽంబుకణఃస్మృత' ఇత్యమరః, కోరకిత స్పందాతకోరకః ఆకారో మూర్తిర్యస్య స తథోక్తః తత్తయా, ని. 'విటపగ పల్లవే ష్విద్దే విస్తారే స్తంబశాఖయో'రితి విశ్వః. సముపజాతస్వేద స్సందాతఘర్మోదకఇవ, స్ఫటికతటేషు స్ఫటిక మయసానుషు యే ఉపలాస్త ఏవ ప్రస్తరాః కాఠిన్యాతిశయ ద్యోతనార్థం స్ఫటిక గ్రహణమ్. ని. 'ఉపలగ ప్రస్తరే మణా'ఇ త్యమరశేషః, తేషు పతనేన దళితానాం విదీర్ణానాం కీచకానాం వేణువిశేషాణాం సుషిరేషు రంధ్రేషు సంమూర్ఛంతః ప్రవిశంతః యే పవనాస్తై రేవ పూత్కారైః పరిపూరితం గగనం యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా. ని. 'వేణవః కీచకాస్తేస్యు ర్యే స్వనం త్యనిలోద్ధతా'ఇత్యమరః, ప్రవర్ధమానః సమేధమానః ఊర్ధ్వశ్వాసో యస్య స తథోక్త ఇవేతి సర్వత్రోత్ప్రేక్షా, వచసామవిషయం వక్తు మశక్యం, దౌష్ఠ్యం దురవస్థత్వమ్. ని. 'దురవస్థా తు దౌష్ఠ్యంస్యా'దిత్య మరశేషః, అభజత ప్రాప. ౭

కృత్వేతి. తత్ర తస్మిం స్తమయే, మారుతేః వాయూనామతః లంఘనేన ఉత్తరణేనో త్థిత ఉత్పన్నో యో రయో వేగ స్తస్మా ద్ధేతోః, రసు యాత్రాం, కృత్వా, అనుసృత్య గత్వేత్యర్థః, తతః అనుయాత్రానన్తరం, పర్యాయా త్క్రమాత్, మధ్యేవారినిధి నాము ద్రమధ్యే, 'పారే మధ్యేషష్ట్యా'వేత్యవ్యయీభావః, పతితా, మహేన్ద్రస్య మహేంద్ర పర్వతస్య గహనే బ్రహ్మారణ్యే వర్తమానానాం క్షోణీరుహాణాం వృక్షాణాం తతిః పఙ్క్తిః, ప్రకాశితాః ప్రకటీకృతాః శిఖా అగ్రాణి యస్యా స్సా తథాభూతా సతీ,

---

1 తాడిత. 2 పతతామ్.

మధ్యేవారినిధి ప్రకాశితశిఖా సేతోర్ధి కృతేభావిన
సూత్రన్యాసనిఖాత శబ్దకనివహభ్రాంతింపయోధా దధా. 3
పఙ్క్తిభిభూత రయరేచితవీచి[1]మాలా
త్వాధోనిధేః పవననందనవిశ్రమాయ,
ఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాకలోకో
మైనాకభూభృ దుదజృమ్భత సంభ్రమేణ. ౪
గ. తత్ర యాత్రాప్రత్యూహాః ప్రత్యుద్భూత ఇతి వఙ్క్తుసా త మధుః
పాతయిత్వా ప్రయాంత మేనం సాన్త్వయన్ స ఏవ హిరణ్య
నాభో బభాషే. ౫
ప. సాగరేణ కృతజ్ఞేన తవాధ్వశ్రాంతిశాన్తయే,

భావినః కరిష్యమాణస్య, సేతోః కృతే తన్నిమిత్తం † సూత్రన్యాసేన నిఖాతానాం శబ్దకానాం నివహస్య భ్రాంతిం, పయోధా సింధౌ, దధా ధృతవతీ, ని. 'స్థాణు రస్త్రీ క్రువ శ్శంకు'రిత్యమరః, ఉత్ప్లేక్షాలఙ్కారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. 3

పఙ్క్తిభి. పఙ్క్తయో రభిభూతరయేణాభిభూత వేగేన రేచితా నిరస్తా పృథక్కృతా వీచిమాలా యస్య తస్మా త్వాధోనిధే స్సముద్రాత్స కాశాత్ పవననందనస్య హనూమతః విశ్రమాయ,ఉత్తుంగశృంగకుల కీలితనాకలోకఉన్నతశిఖరనివహవ్యాప్తస్వర్గలోకో, మైనాకోనామభూభృత్ మైనాకాద్రిః, సంభ్రమేణ వేగేనోదజృంభిత. వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౪

అ. తతగిమిత్యతఆహ.—తత్రేతి. తత్ర తస్మిం స్సముయే, యాత్రాయాః సముద్రలంఘనప్రయాణస్య ప్రత్యూహో విఘ్నః. ప్రత్యుద్భూతః ప్రత్యుద్గత, ఇతి పర్యాలోచ్య, తం మైనాకం, వఙ్క్తుసా వఙ్క్తిష్ఠలే నాథః, పాతయిత్వా, ప్రయాన్తం వేగేన గచ్ఛన్త, మేనం హనూమన్తం, సాన్త్వయన్ సామపచనై రుపలాలయన్, స ఏషః. సోఽయం హిరణ్యనాభో హిరణ్యప్రధానో, మైనాకో బభాషే ఉవాచ, ని. 'నాభిః ప్రధానే' ఇతి విశ్వః, 'ఆచ్ఛీత్యన్వవపూర్వా త్సామలోమ్న' ఇత్యత్ర 'అజి'తియోగ విభాగా త్సమాసాంతోఽచ్ఛీత్యయః. ౫

అ. ఉక్తప్రకార మేవ విశదయతి.—సాగరేణేతి. హే మారుతే కృతం జానాతీతి కృతజ్ఞేన. 'ఆతోఽనుపసర్గే క' ఇతి కప్రత్యయః 'అవ మిక్ష్వాకునాథేన సగరేణ

---

† సేతోః కృతే త దర్థమ్. ని. 'అర్థే కృతే చ శబ్దాద్వా తాదర్థ్యేఽవ్యయ సంజ్ఞా'వితి విశ్వప్రకాశః. 1 మాలః.

మారుతే ప్రేరితోఽస్మ్యద్య సౌమ్య విశ్రమ్య గమ్యతామ్. ౬
[1]త్వత్పిత్రాఽహం పరిత్రాతః పూర్వం పర్వతభేదినః,
తస్తా [2]న్నాస్మి విపత్తోఽద్య సపక్షో ఇతి మాం భజ. ౭
గ. ఏవం ప్రార్థయమాన మేనం సమ్మాన్య కార్యగత్యా గతవతి హనూమతి. ౮
ప. అవలోక్య హిరణ్యనాభ మద్రౌ వలమానంవలమానమాధివజ్రః,

వివర్ధితః, ఇక్ష్వాకుసచివ శ్చాయం తస్మాద్భ్రాత్యపసాదితు' మితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ఉపకారజ్ఞేనేశ్వరః, అతః సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ, తవ, అధ్వశ్రాంతి శాన్తయే అధ్వశ్రమాపనోదనార్థం, అద్యేదానీం, ప్రేరితః ప్రచోదితః, 'ప్రేషిత' ఇతి పాఠే ప్రహితః, అస్మి, అతః హేసౌమ్య సాధ్వో, విశ్రమ్యాధ్వశ్రమ మపనీయ, మయీతిశేషః, గమ్యతాం. ౬

అ. నను సముద్రప్రేషణమేవాత్ర నిమిత్తం కిం తు సుహృత్సంబంధాదపి మదాగమన ముపపద్యత ఇత్యాహ.—త్వదితి. హేమారుతే, త్వత్పిత్రా మారుతేన, పూర్వం, మహం, పర్వతభేదినః పర్వతపక్షచ్ఛేదినః, ఇంద్రాత్, పరిత్రాతః పరిరక్షితః, త్వత్పితృసహాయే నాహం నిర్బంధవిముఖోఽస్మీత్యర్థః, 'భీత్రార్థానాం భయహేతు'రిత్యపాదానే పంచమీ, తస్తా త్కారణా, ద్విపక్షౌ శత్రుకృ, పక్షరహితశ్చ, నాస్మి, అద్యాస్మిన్నవసరే, సపక్షః సుహృత్, పక్షసహిత, శ్చేతి, మత్వా, మాం, భజ, విశ్రమార్థం మయి నిపసే త్యర్థః. ౭

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, ప్రార్థయమాన, యాచమాన, మేనం మైనాకం, సంమాన్య మానయిత్వా, 'యథా రాఘవనిర్ముక్తశ్శరః శ్వసనవిక్రమ, గచ్ఛే త్తద్వద్గమిష్యామి లంకాం రావణపాలితా'మితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ప్రతిజ్ఞాయా విహితత్వాత్ కార్యకాలస్యాత్యయికత్వా చ్చ ఇహోత్తరే మయా న స్థాతవ్యమితి సమాధాయేత్యర్థః, కార్యగత్యా స్వామికార్యవశేన, హనూమతి గతవతి సతి. ౮

అ. తతః కింజాతం తత్రాహ.—అవలోక్యేతి. వలమానాత్ చలనశీలాత్ మథ్నాతి విదారయతీతి తథోక్తం వజ్రం దమ్భోళి ర్యస్య స తథోక్తః. యద్వా వలయో రేకత్వస్మరణాత్ బలస్యబలాఖ్యా సురస్య మానం గర్వమ్, ని. 'గర్వోఽభిమానోఽహఙ్కార'ఇ త్యమరః, మథ్నాతి నాశయ తీతి తథోక్తః, శతమన్యుశ్శతక్రతు రర్జో, వలమానం, హిరణ్యనాభ, మవలోక్య, లక్ష్యం లబ్ధ్వా పీత్యర్థః పవమానాత్మజ

---

1 తవపిత్రా పరిత్రాతః. 2 నాస్తి. 3 అత్ర.

శతమన్యు రవేతమన్యు రాసీ త్పవమానాత్మజసేవనా దముష్మిన్.

గ. తదను యథాపురం లఙ్కాపురం ప్రతి ప్రధావతో హనూమత స్సరణి మరుణ దరుణసారథేగ పదవీం విన్ధ్య ఇవ వదనం వ్యాదాయ ద్విరసనజననీ రంహసా సురసా. ౧౦

ప. ఊర్జృమ్భితస్య తరసా సురసాం విజేతుం
పాదా పయోధికలితౌ పవమానసూనోః,
అ స్యోత్తమాంగ మభవ ద్గగనస్రవంతీ
వీచీచయస్ఖలితశీకరమాలభారి. ౧౧

సేవనాద్ధేతోర్, రముష్మిన్హనూమతి సేవనాయ ప్రవృత్తస్యేత్యర్థః, ఆపేత మన్యుః విగతమన్యు, రాసీత్, శ్రీరామకార్యార్థం ప్రవృత్తస్య సేవనాయ ప్రవృత్తత్వాద్వైర మవిగణయ్యోపశాన్తో బభూవేత్యర్థః. ౯

తద న్వితి. తదను మైనాకనిర్గమనానన్తరం, పురా పురాభావమనతిక్రమ్య యథాపురం, పూర్వవదిత్యర్థః, 'యథాఽసాదృశ్య' ఇత్యనతిక్రమణే ఆవ్యయీభావే, 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదిక'స్యేతి హ్రస్వత్వం, లఙ్కాపురం రావణరాజధానీం ప్రతి, ప్రధావతో వేగేన గచ్ఛతో, హనూమత, స్మరణిమార్గం, అరుణసారథే రనూరుసారథే స్సూర్యస్య. ని. 'సూరసూతోఽరుణోఽనూరు రి'త్యమరః, పదవీం. విన్ధ్య ఇవ, సురసా నామ, ద్విరసనజననీ సర్పమాతా, రంహసా తరసా, ని. 'రంహ స్తరసీ తు రయ స్యాద' ఇత్యమరః వదనం వ్యాదాయ శతయోజనపరిమితం వ్యాత్తం కృత్వా, అరుణత్, రురోధేత్యర్థః 'రుధిరావరణ' ఇతి ధాతో ర్లుట్. ౧౦

ఆ. తరగకిమత ఆహ.—ఊర్జృమ్భితస్యేతి, తరసా వేగేన, సురసాం, విజేతు మూర్జృమ్భితస్య ప్రవృద్ధస్య అస్య పవమానసూనోః హనూమతః, పాదౌ, పయోధికలితౌ సముద్రసంస్థితౌ, అభూతాం, తథోత్తమాంగం శిరస్తు, ని. 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష మి'త్యమరః, గగనస్రవంత్యాః గగనాపగాయాః మందాకిన్యాః వీచీచయేభ్య స్తరగం పరంపరాభ్యః స్ఖలితానాం విగళితానాం శీకరాణా మంబుకణానాం మాలాం స్రజో బిభర్తీతి తథోక్త, మభవత్. సురసా పక్షాధికం నిజపూర్వథాస్యోత్తథా అయం నిజ సామర్థ్యా ద్వ్యవర్ధ తే త్యర్థః, ని. 'స్రవంతీనిమ్నగాపగా' 'శీకరోఽంబుకణాస్సృక' ఇతి చామరః 'ఇత్థంభూతే'తి తృతీయా. 'ఇత్థంభూతలక్షణే' ఇతి మాలాశబ్దస్య హ్రస్వత్వం అత్రహనూమదుత్తమాంగస్య గగనస్రవంతీశీకరమాలాభారిత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధో క్తేరసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౧

తనుం తనూకృత్య తదా హనూమాన్
కృత్వా[1]ఽవగాహం జఠరే తదీయే,
తతో వినిష్క్రమ్య స చక్రపాణే
[2]స్త్రివిక్రమస్య క్రమ మేవ చక్రే. ౧౭
భూయోఽపి సోఽయం రఘునాథదూత
శ్ఛిచ్ఛేద గచ్ఛ న్నఖరైః ఖరాగ్రైః,
నృసింహరంహోపథి సింహికాంగం

తను మితి. తదాతస్మిం త్సమయే, సః తాదృగ్ప్రభావధారణేన ప్రసిద్ధప్రభావః. హనూమాన్. తనుం నిజశరీరం, తనూకృత్య అంగుష్ఠమాత్రం కృత్వా, శిఖ్యాప్రవేశ నిర్గమనసౌకర్యార్థమితిభావః, తదీయే సురసాసంబన్ధిని, జఠరే కుక్షితుల్యే, అవగాహం, కృత్వా ప్రవిశ్య, తత స్తదనన్తరం వినిష్క్రమ్య వదనవిధానాత్ పూర్వమేవ నిర్గత్యేత్ర త్రయో విక్రమాః పాదన్యాసాః యస్య, బలిబంధనోద్యుక్తస్యే త్యర్థః, చక్రం సుదర్శనం పాణౌ యస్య స చక్రపాణే ర్వామనావతారస్య విష్ణోః 'సప్తమ్యుపమానే త్యాదినా బహుప్రీహిః, 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యా భవతి' ఇతి సప్తమ్యా, పరనిపాతః, క్రమం, తత్సదృశప్రకార మిత్యర్థః, అతఏవ నిదర్శనా, చక్రీబలిబంధనోద్యుక్తో, వామనః యథాప్రవృద్ధో భూత్వా పునః ప్రకృతిస్థోఽభూత్తథా అయ మప్తాదృగ్రూపో బభూవేత్యర్థః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'తద్దృష్ట్వా వ్యాదితం తాస్యం వాయుపుత్ర స్సుబుద్ధిమాన్, సుసంక్షిప్యాత్మనఃకాయం బభూవాంగుష్ఠ మాత్రకః, సోఽభిపత్యాథ తద్వక్త్రం నిష్పత్య చ మహాజవః, అంతరిక్షే స్థితః శ్రీమా నిదం వచన మబ్రవీ' దితి. వృత్త ముపజాతిః. ౧౭

అ. ఆనన్తరవృత్తాన్తమాహ.—భూయ ఇతి. సోఽయం సురసా విజయప్రసిద్ధ పరాక్రమసంపన్నః, రఘునాథదూతో హనుమాన్, భూయః పున రపి, గచ్ఛన్, పథి మార్గే, చ్ఛాయానిరోధా దనాతపనిగ్రహా ద్ధేతోః, ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తా' వితి వైజయంతీ, ఉపపన్నమస్యుః ప్రాప్తక్రోధః, అతఏవ నృసింహస్య రంహసివ రంహో వేగో యస్య స, తథోక్తస్య, నిత్యుపమా, సింహికాయా స్సింహికాఖ్యాయాః ఛాయాగ్రహస్య రాహుమాతు రంగం కళేబరం, ఖరాగ్రైః నిశితముఖైః, నఖరైర్నిజనఖైః, ని.'నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రియా'మిత్యమరః, చిచ్ఛేద విదదార, యథా నృసింహో

---

1 ప్రవేశం. 2 త్రివిక్రమ ప్రక్రమమ్.

ఛాయానిరోధా దుపపన్నమన్యుః. ౧౩

౧౪. తదను పారావారస్య పారే [1]లమ్బశిఖరిణి లంబమానః ప్రతను తరతను ర్లఙ్కాపురోత్తరగోపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచింతాతంతు సంతానసందానితాన్తగకరణో ఽభూత్. ౧౪

౧౫. వానరసేనా కథం తరేదిమ మన్తరాయం వితన్వన్త ము

హిరణ్యకశిపుగాత్రం తథాఽయ మపి సింహికాంగం చిచ్ఛే దేత్యర్థః, 'తత స్తస్యా నక్షై స్తీక్ష్ణై ర్నఖా ణ్యుత్కృత్య వానరః, ఉత్పపా తాథ వేగేన మనస్సంపాతవిక్రమ' ఇతి శ్రీరామాయణవచనమ్, వృత్తం తు పూర్వవత్. ౧౩

తదన్వితి. తదను సింహికాంగఛేదనానన్తరం, † అపారం :పారమస్య దుస్తర త్వాత్పారావార స్సముద్రః పరయో రభేదః. ని. 'సముద్రోఽబ్ధి రకూపారః పారావార' ఇత్యమరః, తస్య, పారే పరతీరే, ని. 'పారావారే పరార్వాచీ తీరే పాత్రం తదన్తర' మిత్యమరః, లంబశిఖరిణి, 'లంబశిరా లంబమానశిఖరి'ణీత్యపి పాఠః. 'సలంబ శిఖరే లమ్బే లంబమానపరయోఽధర' ఇతి శ్రీరామాయణే ఉక్తత్వాత్, యద్వా లంబ మానః ప్రవిష్టస్సన్, ప్రతనుతరతను రత్యన్తసూక్ష్మశరీరస్సన్, పరేపా మప్రకాశార్థ మితి భావః, లఙ్కాపుర స్యోత్తరగోపురద్వార ముత్తరపురద్వారం, యద్యపి, ని.'పుర ద్వారం తు గోపుర' మిత్యమరః, తథాఽపి కరికలభకర్ణావతంసాదివదపౌనరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్, ఆసాద్య ప్రాప్య, లఙ్కేయం కేన మార్గేణ సుప్రవేశేతి జ్ఞాతు మితి భావః, నితాన్త మత్యన్తం చింతా ఏవ తంతు సంతానాని సూత్రసంతతయ స్తైస్సందానితం బద్ధం అంకగకరణం యస్య స తథోక్తోఽభూత్, దురన్తచింతాక్రాంతాంతరంగో బభూవేత్యర్థః. ని. 'బద్ధే సందానితం మూత' మిత్యమరః. ౧౪

ఆ. చింతాప్రకారమేవాహ—వానరేతి. వానరసేనా, అంతరాయం సురసా ప్రభృతిరూపం విఘ్నం, వితన్వన్తం కుర్వాణం, దుస్తర మిత్యర్థః, ఇమ మేన మతి విస్తీర్ణ, ముదన్వన్తం సముద్రం, కథం కుతోవా, తరేత్ లంఘయేత్, తరితు మశక్యోఽ

---

†'పారం పరతీర మూర్వణోతీతి పారావారః, పారావారే పరాపరతీరే అస్యేతి ఇతి వాపారావారః ఆర్శఆద్యచ్' సుధాయాం తు పకారమధ్యోఽప్యస్తీతి కల్పి దిత్యుక్తమ్, న తు పరయో రభేద ఇతి, తదభేదస్య శ్రుత్యాద్యదృష్టచరత్వాత్.

1 లంబమానశిఖరిణి లంబమానతను ర్లఙ్కాపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచిన్తా తన్తుసన్తానితాన్తగకరణః.

దన్వన్తమ్ తరతు నామ కథ ముపయాతు యాతుధానరాజధానీ మివామ్ సర్వథాఽపి వితథమనోరథో దాశరథిః మోఘీకృతార్ణవ లంఘనః కేవల మహా మధవం [1]జీవతి వాన వేతి న జానామి[2] జానకీ మితి [3]తత్ర తత్ర భగవతీం సీతా మవజిగమిషు రాంజనేయః ప్రచ్ఛన్న సఞ్చారహేతో రస్తమయం గభస్తిమాలినగ కేవలమఖిలలాఘ. ౧౫

గ. తదను [4]శాతమఖ స్యాగస్త్యసన్నిధౌ నిక్షిప్తచాపస్య ప్రత్యాసీదతి ప్రయోజనవేళేతి ప్రచేతసేకథయితుమివం ప్రతీచీం దిశం ప్రవిశతి భగవతి భాస్వతి. ౧౬

(౫) గ. గగనతల మిద మపరమహీధరకటక కాన్తారసముద్భవదావ

యమువధి రితి భావః, యథా కథం చిత్సాగరం తరతు నామ, యాతుధానానాం రక్షసాం రాజధానీం, త్రికూటస్థితా మిమాం లఙ్కాం, కథ ముపయాతు కథం ప్రాప్నుయాత్, సర్వథా ప్రాప్తుమశక్యేత్యర్థః, సర్వథా సర్వప్రయత్నేన పర్యాలోచనాయాం క్రియమాణాయాం సత్యాం, దాశరథిః, శ్రీరామః, వితథమనోరథః వ్యర్థసంకల్ప ఏవ, ఆహో మపి, కేవల మత్యన్తం, మోఘీకృతం విఫలీకృతం ఆర్ణవలంఘనం యేన స తాదృశోఽభవ మభూవం, జానకీసందర్శనార్థమాగతోఽస్మి బహుప్రయత్నేన, జానకీ, జీవతి వా, న వేతి, జానామీం, నజానా మ్యేవం, బహుధాసంచిన్త్య వృథా చిన్తయా కిం ప్రయోజన మితినిశ్చిత్య ధైర్య మవష్టభ్య, తత్రతత్ర పురే వనేషు చ, భగవతీం మహానుభావాం, సీతాం, ఆంజనేయో హనూమా నవజిగమిషుః అవగంతు మిచ్ఛు స్సన్, ప్రచ్ఛన్నం రహస్యం యథాతథా సంచారహేతోః సంచారనిమిత్తం' గభస్తిమాలినః సూర్యస్యాస్తమయం కేవల మస్తమయమేవ, అఖిలలాఘవకమే, 'లఘ కాంతా' ఇతి ధాతోర్లిట్. ౧౫

తదన్వితి. తదను హనూమచ్చింతానంతరం, శాతమఖస్య శతమఖసంబంధినిః, 'తస్యేద' మిత్యణ్, ఆగస్త్యస్య సన్నిధౌ, నిక్షిప్తస్య చాపస్య వైష్ణవస్య ధనుషః, ప్రయోజనవేళా కార్యావసరః, ప్రత్యాసీదతి సమాగచ్ఛతి, ప్రచేతసే వరుణాయ, కథయితు మివ, భగవతి మహాత్మని, భాస్వతి వివస్వతి సూర్యే, ప్రతీచీం దిశం, ప్రవిశతి ప్రాప్తవతి సతి. ౧౬

గగనతల మితి. ఇదం గగనతల మాకాశమండలం, అపరమహీధరకటకే వ్యస్తాచలనితంబేషు యాని కాంతారాణి అరణ్యాని తత్సముద్భవస్య తత్సంజాతస్య దావపా

---

1 జీవతా. 2 జానకీతి. 3 తత స్తత్ర భవతీం. 4 శాతమఖస్యనిక్షిపచాపస్య ప్రత్యాసీదతి

పావకశిఖాశ్రేణీభిః [1]కిముశోణితం అథవా సమీపసమాపతత్పతంగర
శ్మిదృఢతర పేష్టనిష్ఠ్యూతానలతటతపనోపలజాలసముల్లసజ్జ్వాలాపటలైః
కి [2]మాపాటలితం ఆహోస్వి దభ్యాగతాయ మిత్రాయమహా ర్ఘ
మర్ఘ్యం ప్రదాతుం ప్రముదితచేతసా ప్రచేతసా తూర్ణ[3]మర్ణ వోదరోద్గీర్య
మాణమాణిక్యకిరణైః కి మరుణితం ఆహోస్వి త్తారాపథతరంగిణీసలిల
మపి [4]రసయితు ముజ్జృమ్భితస్య చరమసాగరో ర్వాగ్నేర్ధిష్ణపుంజేన

పతస్య దవాగ్నే శ్శిఖాశ్రేణిభి ర్జ్వాలాజాలైః, శోణితం కిము అరుణీకృతం కిం,ఆథవా సమీపం నికటం ప్రతి సమాపత న్నాగచ్ఛన్యః పతంగ స్సూర్యః. ని. 'పతంగో పక్షీ సూర్యా' చేత్యమరః, తస్య రశ్మీనాం కిరణానాం ప్రగ్రహణా మితి చ గమ్యతే, దృఢ తరపేష్టనేన అతిగాఢసంపలనేన నిష్ఠ్యూతో నిర్గతో ఽనలో ఽగ్నిర్యేషాం తాని యాని తటతపనోపలజాలాని తటవర్తిసూర్యకాన్తమణినికరాస్తేభ్య స్సముల్లసద్భి స్సంస్ఫు రద్భి ర్జ్వాలాపటలైర్ధిష్ణపుంజై, రాపాటలిత మాసమంతా దరుణితం కిం, ఆహోస్విత్ యద్వా, ని.'ఆహో ఉతాహో కిముత వికల్పే ఽం కిమూత చ, స్విత్ప్రశ్నే చ వితర్కే చే'త్యుభయత్రాప్యమరః, ఆగతాయ నిజనివాసం ప్రాప్తాయ, మిత్రాయ సూర్యాయ, సువృదే చ, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రో ఽర్కే' ఇతి విశ్వః, మహార్ఘ్య మమూల్యం, అర్ఘ్యార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్ఘ్యం, 'పాదార్ఘాభ్యాం'చేతి యత్ప్రత్యయః. ని. 'మూ ల్యే పూజా విధా వర్ఘ్యః,' 'షట్టు ల్లిప్స్వర్ఘ్య మర్ఘార్థ' ఇతి చామరః, ప్రదాతుం. ప్ర ముదితచేతసా సంతుష్టాన్తఃకరణేన, ప్రచేతసా వరుణేన, తూర్ణం మిత్రాగమనజనిత సంభ్రమా త్సత్వరం, ఆర్ణవోదరా త్సముద్రమధ్యా దుద్గీర్యమాణా న్యుద్ధియమాణాని యాని మాణిక్యాని తేషాం కిరణై ర్వరుణితం కిం, ఆత్రనిష్ఠ్యూతోద్గీర్యమాణశబ్దయోః గౌణార్థ త్వాన్న గ్రామ్యత్వం కింతు సౌందర్యావహత్వ మేవేత్యుక్తం ప్రాక్ ఆహో స్వి త్తారాపథతరంగిణీసలిలమా కాశగంగోదక మపి, ని. 'తారాపథో ఽంతరిక్షం'చేత్య మరశేషః,రసయితు మాస్వాదయితుం, పాతుమితి యావత్, ని. 'రసో గంధరసే స్వాద' ఇతి వైజయంతీ, ఉజ్జృమ్భిత సోద్గతస్య చరమసాగరో ర్వాగ్నేః పశ్చిమసముద్రవ ర్తి బడబానలస్య, ని. 'ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః, ధిష్ణపుంజేన జ్వాలా జాలేన, ఇహోదాసీం, రంజితం అరుణీకృతం కి, మిత్యనేన ప్రకారేణ, సకలజనస్య, సర్వేషాం జనానా మిత్యర్థః, సందేహసందోహం సంశయాతిశయం, సందధానే సము త్పాదయతి, సంధ్యారాగే, సముదంచితే సముజ్జృమ్భితే సతి, ఆత్రగగనతలస్య నిర్జా

---

1 కిమివ. 2 మాపటలమ్. 3 ఆర్ణవోద్గీర్యమాణ. 4 గ్రసితుమ్.

కిమనురంజిత మితి సకలజనస్య సందేహసన్దోహం సందధానే సన్ధ్యా రాగే సముదఞ్చితే సరసీరుహశ్రేణిషు పత్రపుటకవాటపిధానాసు ప్రతి ముదభవనం మకరన్దభిక్షూ మటత్సు మధువ్రతద్విజేషు వికచకువలయకలికాకర్షణకషాయేషు[1]సాయన్తనవాయుషు తతశ్చిత స్సంచరత్సు తిమిరేషు కాలాగురుధూమస్తోమశ్యామలితేషు దిక్పాలపురగోపురవ్యూహేషు ప్రతికమలాకరం ప్రేక్షితే విశ్లేషవేదనాపూర్వరంగేరథాంగ[2]విహంగదీనక్రే

రితానేకహేతునిమిత్తారుణితత్వోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా, తదుజ్జీవిత శ్చాయం సందేహ ఇతిసంకేపః, తథా సరసీరుహశ్రేణిషు అమ్భోజరాజిషు, గృహస్థాంతర్గృహశ్రేణిష్వితి చ గమ్యతే, పత్రపుటాన్యేవ కవాటా న్యరరాణి తానిపిధానా న్యాచ్ఛాదనాని యాసాం తాసు, ముకుళితాసు సతీష్విత్యర్థః, ని. 'కవాటమరరంతుల్యే,' 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని' చేతిచామరః, 'వష్టివాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయోః' రిత్యేరకారలోపః, అత ఏవ మధువ్రతా భృంగా ఏవ ద్విజాః బ్రహ్మచారిణ ఇతి రూపకం తేషు, ప్రతికముదభవనం, ముదరూపభవనే ష్విత్యర్థః. వీప్సాయాం మవ్యయీభావః, మకరందభిక్షాముద్దిశ్యాటత్సుపుష్పరసరూపభిక్షాటనతత్పరేషు, సల్పిన్వత్యర్థః, 'అప్రత్యాఖ్యాయిన మగ్రేభిక్షీ' తేత్యుపదేశా త్క్వాటపిదధగృహా స్వితి యాన్యత్ర భిక్షాటనస్య యుక్తత్వా దితి భావః, సూర్యాస్తమయే మధువ్రతానాం ముకుళిత సరసీరుహపరిత్యాగేన వికసితకైరవసంచారసంభవా దియ ముత్ప్రేక్షా గమ్యమానా రూపక సంకీర్ణా, తథా సాయంతనా స్సాయంభవాః. 'సాయంచిర' మిత్యాదినా ట్యుప్రత్యయస్తుడాగమశ్చ, లేచ లే వాయవ శ్చ లేషు, వికచకువలయకలికాకర్షణేన వికసితకైరవసంఘర్షణేన కషాయేషు సురభిషు సత్సు. ని. 'కలికా కోరకః పుమాన్, రాగద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసే సారభే రస' ఇత్యమరశేషాదవౌ, తిమిరేష్వంధకారేషు, తత ఇత, స్సంచరత్సు వ్యాప్రియమాణేషు సత్సు, తథా దిక్పాలపురాణా మింద్రాద్యష్టదిక్పతిపత్తనానాం గోపురవ్యూహేషు పురద్వార సన్నివేశేషు, కాలాగురుధూమస్తోమేన ఆధివాసనార్థం పరికల్పితకృష్ణాగురుధూమపటలేన శ్యామలితేషు మేచకీకృతేషు సత్సు, తథా ప్రతికమలాకరం, కమలాకరే ష్విత్యర్థః, రథాంగవిహంగానాం చక్రవాకపక్షిణామ్. ని. 'కోక శ్చక్ర శ్చక్రవాకో రథాంగాహ్వయ నామక' ఇత్యమరః, విశ్లేషవేదనాయా విరహవేదనాయాగ పూర్వరంగే ప్రారంభభూతే, దీనక్రేంకారే దీనాక్రందితే

---

1 కమిలి. 2 కవణ. 3 సాయంవాయుషు. 4 విహంగానామ్.

జ్ఞాకారే నక్షత్రమాలాలంకృతే గగనమతంగజే. ౧౭

ప. ఆవిర్బభూవ పూర్వాద్రే శ్శృంగే శృఙ్గారజీవితమ్,
తమస్తమాలకాన్తారకుఠార శ్శశలాఞ్ఛనః. ౧౮

ప. తత్కరా స్తమసా రుద్ధా రేజిరే గగనాజిరే,
శైవాలచయసంచ్ఛన్నా స్సరసీవ బిసాఙ్కురాః. ౧౯

తస్మిన్ ప్రదోషసమయే సహసా హనూమాన్

శ్రేమిత్యనుకరణశబ్దః, శ్రేంఖలే సముత్పన్నేసతి, తథా గగనమతంగజే, ఆకాశ ఏవ గజ ఇతి రూపకం నక్షత్రమాలయా తారకాశ్రేణ్యా సప్తవింశతిమౌక్తికహారావళ్యాచ ఆలంకృతే భూషితే సతి, ని. 'సైవ నక్షత్రమాలా స్యాత్స్తవింశతిమౌక్తికే'త్యమరః.

ఆ. తత శ్చన్ద్రోదయోఽభూదిత్యాహ.—ఆవి ర్బభూవేతి. తమోఽంధకార ఏవ తమాలకాంతారం తాపింఛకాననం తస్య కుఠారం పరశు, రితి పరంపరితరూపకం. ధ్వాంతవిధ్వంసక ఇత్యర్థః, ని. 'కాలస్కంధస్తమాల స్స్యాత్తాపింఛః' 'ద్వయోగకుఠారః స్వధితిః పరశు శ్చపరశ్వధ' ఇతి చామరః, శృంగారస్య శృంగారాఖ్యస్య రసస్యజీవితం జీవనభూతః, తాటస్థ్యేనోద్దీపకత్వా త్తదుజ్జీవక ఇత్యర్థః, తదుక్తమ్. 'మలయానిల చంద్రాద్యా స్తటస్థాగ పరికీర్తితా' ఇతి † శశలాంఛనశ్చంద్రః, పూర్వాద్రే రుదయ పర్వతస్య, ని. 'ఉదయః పూర్వపర్వత' ఇత్యమరః, శృంగే శిఖరే, ఆవిర్బభూవ ఉదజృంభత. ౧౮

తదితి. గగనాజిరే గగనాంగణే, ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః, తమసా అంధకారేణ, రుద్ధా శ్ఛన్నా, స్తత్కరా శ్చంద్రకిరణా, స్సరసి కాసారే, ని. 'కాసార స్సరసీ సర' ఇత్యమరః, శైవాలచయసంచ్ఛన్నా శైశ్శవలజాలాచ్ఛాదితాః బిసాంకురా మృణాళానా మభిరమోద్భిద ఇవ, ని. 'జలనీలీ తు శైవాలం శైవలేఽథ కుముద్వతీ, మృణాళంబిస' మితి చామరః, రేజిరే చకాశిరే, 'రాజృదీప్తౌ' ఇతి ధాతో ర్లిట్. ౧౯

తస్మిన్నితి. తస్మి న్ప్రదోషసమయే రజనీముఖవేళాయాం, ని. 'ప్రదోషో రజనీ ముఖ' మిత్యమరః. లంకా ప్రవేశ ఏవ నవం నవీనం నాటకం తత్ర సూత్రధారో నాటకప్రవర్తకః ప్రగల్భనటో, హనూమాన్, అత్ర నవశబ్దగ్రహణం లంకాపురస్య పురు

---

† 'శృంగారజీవిత' ఇతి పుల్లింగపాఠే జీవితః ప్రాణితః శృంగారోయేనేతిబహు వ్రీహౌ ఆహితాగ్న్యాదిత్వా న్నిష్ఠాయాగ పరనిపాతః.

కీర్తిచ్ఛటాయవనికా మపనీయ శత్రోఃౕ,
ఆవిర్బభూవ సుమనఃపరితోషణాయ
లఙ్కాప్రవేశనవనాటకసూత్రధారః. ౨౦

గ. తతాలే లఙ్కాధిదేవతా మాత్మనా సహవిగ్రహం విధాతుం గృహీతయువతివిగ్రహాం [1]మార్గప్రసార స్యార్గళీభూయ భూయసా తర్జయంతీం నిర్జిత్య తత స్తయా వానరరచితావజ్ఞోపజ్ఞం [2]నిజనిల

షాంతరాప్రవిష్టచరత్వసూచనార్థ మిత్యవగన్తవ్యమ్. శత్రోఃౕ రావణస్య సంబంధినీం, కీర్తిచ్ఛటాం యశోబృంద మేవ యవనికాం ప్రతిసీరా, మపనీయాపసార్య, తతీ్కర్యభవనయ స్యైతస్తూలకత్వా దితి భావః. ని. 'బృందం జాలం చక్రవాళం జాలకం పేటికాచ్ఛ దే'తి వైజయంతీ. ని. 'ప్రతిసీరాయవనికే'త్యమరః, సుమనసాం దేవానాం సామాజికవిబుధానాం చ పరితోషణాయ, హృదయరంజనార్థ మిత్యర్థః, ని. 'సుమనాః పుష్పమాలత్యోస్త్రీ'న్ దేవబుధయోశ్చ పుమా' నితి వైజయంతీ. సహసా శీఘ్ర), మావిర్బభూవ, లంకాపురమధ్యదేశప్రవేశాయ ప్రవృత్త ఇత్యర్థః, సూత్రం చతుర్విధాభినయాత్మకనాటకసూచనాం ధారయతీతి సూత్రధారః, ని. 'సూత్రంతు సూదకే గ్రంథభేదే తంతువ్యవస్థయో' రితి నానార్థరత్నమాలా. సూత్రధారలక్షణం తు 'ఆసూత్రయన్నణాన్నేతుః కవే రపి చ వస్తునః, రంగప్రసాధనస్సోఽత్ర స్సూత్రధార ఇహోదిత'ఇతి అయం తు ద్విప్రకారః ఏకః పూర్వరంగవిధాయకః ఇతరస్తు నటాపరపర్యాయ స్సూత్రధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రయోజక ఇతి కేచిత్. తదుక్తమ్. 'ప్రయుఞ్జ్యా రంగం నిష్క్రాంతే సూత్రధారే సహానుగే, స్థాపకః ప్రవిశేదస్య సూత్రధారగుణాకృతి'రితి అత్రసమస్త వస్తువర్ణనోపకాలంకారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౨౦

తతాల ఇతి. తతాలే పురప్రవేశసమయే, మారుతిర్హనూమాన్, ఆత్మనా సహ స్వేన సాకం, విగ్రహం కలహం, విధాతుం కర్తుం, గృహీతోయువతివిగ్రహో యయా తాం, స్త్రీరూపధారిణీత్యర్థః, ఆత ఏవ మార్గప్రసారస్య మార్గసంచారస్య, అర్గళీభూయ విఘ్నంభూతాంప్రాప్య, గమన ప్రతిబంధినీం భూత్వేత్యర్థః. ని. 'తద్విఘ్నంభేఽర్గళం నే'త్యమరః, భూయసా బాహుళ్యేన, తర్జయంతీం భర్త్సయంతీం తర్జయతేః పరస్మైపదిత్వం 'తర్జయ న్నివకేతుభి'రిత్యాది కాళిదాసాది ప్రయోగదర్శనాల్లిడ్డం తర్జయతే రనుదాత్తత్వేఽపిచఙీఙో ర్జిత్కరణే నానుదాత్తే త్త్వ ప్రయుంక్తాత్త

---

1 మార్గస్య. 2 నిజవిలయమ్.

యవిలయం సరసిజాసనశాసనా దావేదయన్త్యా విహితానుమతి
ర్హారుతి ర్లఙ్కాయా మవికల మేవ మైథిలీం విచిన్వ [1]నైఋతచక్రవ
ర్తినః ప్రాసాద మాససాద. తత్ర. ౭౧

ప. ఏషా రాక్షససార్వభౌమనగరీ రక్షశ్చమూరక్షితా
తస్యేదం సదనం [2]సువర్ణశిఖరం బిభ్రాణ మభ్రాంవలిమ్,

నేవప స్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపద మితి ఆతఏవ 'తర్జయతి భర్త్సయతి చేత్యపి దృశ్యత' ఇతి భట్టమల్లః, లఙ్కాధిదేవతాం లఙ్కాధిష్ఠానదేవతాం, నిర్జిత్యముష్టిఘూ లేన జిత్వా, 'ముష్టినాఽభిఘ్నానాం హనూమానోఽభిఘూర్ణిత' ఇతి శ్రీరామా యణవచనాత్, అథ సరసిజాసన శాసనాత్ బ్రహ్మనియోగవశాత్ ఉపజ్ఞాయత ఇత్యు పజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానమ్, ని. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞాన మాద్యం స్యా'దిత్యమరః, భావే అజ్ప్రత్యయః, వానరేణ రచితా విహితా యాఽవజ్ఞాఽవధీరణా సా ఉపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానం యస్య తం, తథోక్తం, వానరకృతావధీరణం తవ యదా స్యాత్తదాలఙ్కాయా వినాశ ఇత్యాదా జ్ఞాత మిత్యర్థః. † నిజవిలయవిలయం నిజనికేతనవినాశం ఆవేదయంత్యా. 'ఇదంచతథ్యం శృణుమే బ్రువంత్యావైహారీశ్వర, స్వయం స్వయంభువాదత్తం వరదానం యథామను, యదాత్వా వానరగళ్చి ద్విక్రమా ద్వశ మానయేత్, తదా త్వయాహి విజ్ఞేయం రక్ష సాం భయమాగత'మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యావధీరణాం త్యేత్యర్థః,తయా లఙ్కా ధిదేవతయా, విహితానుమతిః కృతాంగీకారస్సన్, లంకాయా మవికల మేవాప్రతిహత మేవ, మైథిలీం, విచిన్వన్నగయన్, నైఋతచక్రవర్తినో రాక్షస సార్వభౌమస్య రా వణస్య, ప్రాసాదం హర్మ్యం, ఆససాద ప్రాప, తత్ర తస్మిన్ప్రాసాదావసథసమయే.

ఏషేతి. ఏషేయం రక్షశ్చమూరక్షితా రాక్షససేనాభిగుప్తా, రాక్షససార్వభౌమ నగరీ రావణరాజధానీ, తథా ఇద మేత త్తస్య రావణస్యసంబంధి సువర్ణశిఖరం హిరణ్మయశృంగం, అభ్రాంవలిం, బిభ్రాణం బిభ్రత్, మేఘపర్యంతోన్నత మిత్యర్థః.

---

† కేచిత్ ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞాకర్మణ్యజ్ ఆద్యజ్ఞానవిషయ ఇత్యర్థః, అవజ్ఞా యాఽ ఉపజ్ఞా అవజ్ఞోపజ్ఞమ్ 'అవజ్ఞోపక్రమం తదా ద్యాచిఖ్యాసాయా' మితి నపుంస కత్వం, అవజ్ఞయా ఆదౌ జ్ఞాత మిత్యర్థః. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞానమాద్యంస్యా'దితి కోశోఽపి జ్ఞాన మిత్యస్య జ్ఞానవిషయీభూత మిత్యర్థః, బాహులకాత్కర్మణిల్యుడిత్యాహుః.

1 నైరృతి. 2 విమానశిఖరైః.

ఏతత్పుష్పక మాహృతం ధనపతే రిత్యాదరా న్నారుతే
స్తస్యాదర్శయ దిందుదీపకిరణప్రద్యోతితాశా నిశా. ౨౨

అపి చ.—

ఆదిత్యస్తు కృతకృత్య ఏవ భవితా సీతాపతే రీదృశం
సాహాయ్యం విరచయ్య కీర్తి [1]మతులా మాదిత్సునా సూనునా,
ఇత్యాలోచ్య తదా కిల స్వయ మపి ఖ్యాతిం గృహీతుంపరాం

భృశ శ్చానచ్, సదనం గృహం, † తథా వితద్ధనపతే ర్ధనపతిం విజిత్యేత్యర్థః. 'ల్యబ్లో పేకర్మ ణ్యధికరణే'చేతి పఞ్చమీ. ఆవృత మపహృతం, పుష్పకం పుష్పకాఖ్యం నిమానం, ఇతి ఆనేన ప్రకారేణ, ఆదరాత్, శ్రీరామకార్యప్రవృత్తిజనిత స్నేహవ శాత్, మారుతే ర్వానూమతః, ఇందురేవ దీపస్తస్య కిరణైర్ప్ర ద్యోతితాః ప్రకాశితాః ఆశా దిశో యయా సా తథోక్తా, నిశా రాత్రిః, ఆదర్శయత్ దర్శయామాస, యథా కాచిత్కస్నేచిదభ్యాగతాయ రాత్రౌ దీపప్రభయా సర్వం ద్రష్టవ్యం ప్రదర్శయతి తద్వదత్రాపి త్యర్థః, చంద్రోదయవశా ద్దిక్ష్వాశే సతి మారుతి స్సర్వం నిర్వర్ణయా మాసేతి ఫలితోఽర్థః. అత్రనిశాయాః ప్రదర్శకత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధా నాదతిశయోక్తిభేదః, స చైకదేశ వర్తిరూపకేణ సంకీర్యతే, కార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

అ. ఆథ సాక్షా చ్చంద్ర ఏవ మారుతే స్సాహాయకతత్పరోఽభూదిత్యుల్లే ఖతే—అపి చేతి. కించేత్యర్థః.

ఆ. తత్పరికారమేవాహ—ఆదిత్య ఇతి. ఆదిత్యస్సూర్యః, కర్తా, సీతాపతేః శ్రీ రామస్య,ఏతేన క్షణమాత్రమపి తద్విరహాసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే, ఈదృశమిత్థం భూతం, సీతాన్వేషణ రూపమిత్యర్థః, సాహాయ్యం సహాయకర్మ, సహాయకారిత్వ మితి యావత్ బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్, విరచయ్య కృత్వా, 'ల్యపిలఘుపూర్వా'దిత్యయాదేశః, అతులాం నిరుపమాం, కీర్తిఖ్యాతిం, ఆదిత్సునా ఆదాతు మిచ్ఛునా, సంజిఘృక్షుణేత్యర్థః,దదాతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, సూనునా పుత్రేణ, సుగ్రీవేణ, కృతకృత్యః కృతార్థో, భవితాభవిష్యత్యేవ, భవతేర్లుట్,ఇతీత్థ, మాలోచ్య కిల, మత్వాకి మిత్యర్థః, తదా తస్మిం స్సమయే, స్వయ మపి,పరాం, ఖ్యాతిం, గృహీతుం సంపాదయితుం, లక్ష్మీ యాం, రఘునాథదూతస్య హనూమతస్సరణౌ మార్గే, చంద్రేణ, దీపాయితం దీపేనే

---

† 'సువర్ణశిఖరైర్భాణ' మితి పాఠే శిఖరాణాం భరణే కరణత్వం.

1 అమితామ్.

లఙ్కాయాం రఘునాథదూతసరణౌ చంద్రేణ దీపాయితమ్. ౨౩

గ. ఏవ మేవ పర్యట న్నస్వప్న సుందరీసౌందర్యముద్రాం[1]నిద్రయా ప్యతిశయ్యశయ్యాగృహేకృతసంవేశంవేశ్యాయువతిజనపరివృతమవరోధ వధూజన మన్యవిరోధేన నిరీక్ష్య తత్ర వితథమనోరథో మారుతిర్విరచిత బహువిధబహుచింతాప్రకారః [2]ప్రాకారా దవప్లుత స్సన్నశోకవనికా యామపి మైథిలీ మన్వేష్టు [3]మిష్టదేవతాప్రణతి మతనుత. ౨౪

వాచరితం, తద్వ త్సర్వం హనూమతే ప్రదర్శిత మిత్యర్థః. అహోరాత్రప్రకాశకత్వేన తుల్యయోః రావయోరన్యతరస్య ఖ్యాతిసంభవే మయాతూష్ణీం స్థాతుం నోపయుజ్యత ఇతి మత్వా చంద్రేణాప్యేవ మాచరిత మిత్యుత్ప్రేక్షితత్వా దుత్ప్రేక్షా లఙ్కారః. దీపశబ్దా దాచారక్యఙంతా ద్భావే క్తః, వృత్తంతు పూర్వవత్. ౨౩

౨ ఏవమితి. ఏవ మేవోక్తప్రకారేణైవ, మారుతిః, పర్యటన్ సంచరన్ సీతా నిరీక్షణార్థ మితి భావః, న విద్యతే స్వప్నో నిద్రాయేషాం తే అస్వప్నాః దేవాః. ని. 'ఆదిత్యా ఋభవోఽస్వప్నా' ఇత్యమరః. తేషాం యా సుందర్యః తాసాం సౌందర్య ముద్రాం, రామణీయకస్య పరాం కాష్ఠాం, నిద్రయా నిద్రావస్థయాఽపి, అతిశయ్య అతిక్రమ్య, జాగ్రద్దశయా తు కిం వక్తవ్య మితి భావః, శయ్యాగృహే శయనమం దిరే, కృతసంవేశం విహితస్వాపం, నిద్రాణ మిత్యర్థః. ని. 'స్యా న్నిద్రాశయనం స్వాప స్స్వప్నస్సంవేశ ఇత్యపీ'త్యమరః. వేశ్యాయువతిజనపరివృతం వేశ్యాజనపరివేష్టితమ్. 'తచ్ఛాఖానగరం వేశో వేశ్యాజనసమాశ్రయ' ఇత్యమరః. అవరోధవధూజనం మండో దర్యాద్యంతఃపురస్త్రీజనంచ, ని. 'శుద్ధాన్తశ్చావరోధశ్చే'త్యమరః. అవిరోధేన అప్రతిబంధేన నిరీక్ష్య దృష్ట్వా, తత్ర అంతఃపురే వితథమనోరథః సీతాసందర్శనాలాభా ద్వ్యర్థమనోరథః, అతఏవ విరచితాః బహువిధాః నానారూపాశ్చ చింతాప్రకారాః విచారపరిపాట్యో యేన సతథోక్తః. 'కిన్ను సీతాఽద్య వైదేహీ మైథిలీ జనకాత్మజా, ఉపతిష్ఠేత వివశా రావణం దుష్టచారిణ' మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తనానావిధ చింతాక్రాంతాన్తఃకరణ ఇత్యర్థః. అత ఏవ ప్రాకారా దవప్లుతస్సన్, లంఘితప్రా కార స్సన్నిత్యర్థః. అశోకవనికాయా మపి రావణాంతఃపురోచిత ప్రమదవనేఽపి, మైథిలీం సీతా మన్వేష్టుం విచేతుం, ఇష్టదేవతానాం వసురుద్రాద్యభీష్టదేవతానాం, ప్రణతిం నమస్కార మతనుత అకార్షీత్, ప్రారబ్ధకార్యసిద్ధ్యర్థ మిష్టదేవతానమ

---

1 నిద్రయాఽ 2 యువతిపరిపూర్ణమ్. 3 ప్రసాదాత్. 1 అభీష్టదేవతాప్రణామమ్.

ప. అసౌ జనకనందినీం తత ఇతో విచిన్వన్ హరిణా
దశోకవనికా మగా దపగతాన్యమూర్గభ్రమః,
పరా మభిలష న్గతిం శమధనో యథా నిర్మమ
స్త్రయీ మఖిలకిల్బిషప్రశమనైకదివ్యౌషధీమ్. ౨౫

గ. తత స్తస్యాం నాగపున్నాగతాలహింతాలతమాలకృతమాలస
గళేవకుళేవంజుళతిలకామలకకుటజలికుచకతకతకోలాంకోలలవంగవికం
కత కేత కీ 1కదమ్బాదుంబరకపిత్థాశ్వత్థకుగవకమరువకమాకందకుంద

సాకారం చకారేత్యర్థః.తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'పశూన్ రుద్రాం స్తథాదిత్యా నశ్వి నౌ మరుతోఽపి చ, నమస్కృత్వా గమిష్యామి రక్షసాం శోకవృద్ధయ'ఇతి. ౨౪

ఆసా వితి. అసౌ హనూమాన్, జనకనందినీం జానకీం, తతఇతో, విచిన్వన్ మృగయన్, ఆపగతాః అన్యమూర్గభ్ర మో నూర్ధాంతరసంచారః సంసారమూర్గవిభ్రాంతి శ్చ యస్య స తథోక్త స్సన్, విశేషణమేత చ్చుకుథనేఽపి యోజ్యమ్, హరిణాత్ హరిణ మాత్రేణ, అశోకవనికామగాత్ ప్రాపత్, కథ మివ మమే త్యేత దన్వయం. మమ త్వా ద్వాంఛితా ద్రహితో నిర్మమో నిస్పృహః, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచి త్తత్వం స ఏవ ధనం యస్య సః శమధనో వైరాగ్యసంపన్నో మునిరిత్యర్థః. పరాం గతిం ముక్తి, మభిలషన్ వాఞ్ఛన్, అఖిలకిల్బిషప్రశమనే సకలపాపపరిహారే ఏకది వ్యౌషధీం, సమస్తపాపక్షయకరీ మిత్యర్థః. త్రయీం యథా వేత్రత్రయ మిత, 'సా మాన్యం విశేషే పర్యవస్య తీ'తి న్యాయేన ప్రకృతోపయోగిత్వా ద్బహ్వృప్రతిపాదకో పనిషద్విద్యా మివేత్యర్థః, ని. 'ఇతి వేదా త్రయ స్త్రయీ'త్యమరః. 'ఇసవద్వాయథా శబ్దా' ఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనా దుపమాలక్ష్మకారః. స చ త్రయ్యా మోషధిత్వ రూపణా ద్రూపకాలంకారే ణాంగేన సంకీర్యతే. పృథ్వీవృత్తమ్. ౨౫

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, నాగాః నాగవంశకాః పున్నాగా దేవవల్లభాః తాలా స్తృణరాజాహ్వయాః హింతాళాః శీతాళాః దేవదారువిశేషాః బకుళాః కేసరాః వంజుళా ఆశోకాః తిలకాః తిరుకాః ఆమలకాః తిప్యఫలాః. కుటజాః గిరిమ ల్లికాః లికుచాః లకుచాః కతకాః జలపంకశోధకనీజవృక్షవిశేషాః తక్కోలాని కోశఫలాని గంధద్రుమవిశేషాః అంకోలా నిక్కోచకాః లవంగాని దేవకుసుమాని వికంకతాః స్రుచాం వృక్షాః కేతక్యః తృణద్రుమవిశేషాః ప్రసిద్ధాః కదంబాః నీపాః ఉదుంబరాః జన్తు ఫలాః కపిత్థా దధిఫలాః అశ్వత్థా శ్చలదళాః కురవకా రక్తకురంటకాః మరువకాః పిండీతకాః సమీరణావా మాకందా ఛూచ్యవిశేషాః కుందాని మాఘ్యాని తిందుకాః

---

1 కదంబక.

తిందుకచందనస్యందనచంపకచాంపేయపనస వేతసపలాశపాటలముష్కక [1]ప్రియాళప్రాయై రనేకై రనోకహానివహైః [2]పరివృతాయాం పరిభ్రమ [3]న్నభ్రంకషవిటపనిబిడితగగనప్రపఞ్చాం కాంచన కాఞ్చనమయీం శింశుపా మారురోహ. ౩౬

ప. తత్ర తత్పత్రసంచన్నగాత్రగ పుత్రో సభస్వతః,
న్యగ్రోధదళసంలీనజనార్దనవశాం దధౌ. ౩౭
మల్లీం చూతవనా దివ స్నుహిపనే మ్లేచ్ఛేన సంస్థాపితాం

శూర్జకాః చందనాః మలయజాః స్యందనాస్తినిశాః చంపకా హేమపుష్పకాః చాంపేయాః నాగకేసరాః పనసాః కంటకఫలాః వేతసాః వానీరాః పలాశాః కింశుకాః పాటలాః ఫలేరుహాః ముష్కకా వా రసాలా భూతాః ప్రియాళవో రాజాదనాని చేత్యేతేషాం వృక్షవిశేషవాచకానాం ద్వంద్వః, ఏతేషాం మభిధాన మమరకోశాదా ద్రష్టవ్యమ్, ఏతత్ప్రాయైః వేతత్పరిమాణకైః, రనేకైరనోకహనివహైః వృక్ష మండలైః, పరివృతాయాం పరిపూర్ణాయాం, తస్యామశోకవనికాయాం, పరిభ్రమన్ సీతాదర్శనార్థ మిత స్తత స్సంచరన్, అభ్రంకషంతీ త్యభ్రంకషాః. అత్యున్నతాః. 'సర్వతూలాభ్రకరీషేషు కషః' ఇతి ముమాగమః, తైర్విటపైర్వృక్షాణాం విస్తారైర్నిబిడిత గగనప్రపఞ్చాం ఆచ్ఛాదితగగనాభోగా మిత్యతిశయోక్తిః, కాంచనమయీం హిరణ్మయీం, తాం మల్లీ మ్లేచ్ఛ మయటి జీవ్, శింశుపా మగురుతరు, మారురోహ ఆరురోహవాన్, య దధని ప్రదేశవిశేష జానకీనివాసస్థాన మితి భావః. ని. 'పిచ్ఛిలా గురుశింశుపా' ఇత్యమరః. ౩౬

తత్రేతి. తత్ర తస్యాం శింశుపాయాం, నభస్వతః పుత్రః పవనస్య తనయో హనూమాన్, తత్ర తత్రసంచన్నం తస్యాః శింశుపాయాః పత్రసంచన్నం పలాశాచ్ఛాది తం గాత్రం యస్య స, తథోక్త స్సన్, న్యగ్రోధదళసంలీనస్య వటపత్రశాయినో జనార్దనస్య శ్రీమహావిష్ణోః దశాం, దధౌ, ఆత్మేషా మప్రకాశార్థం తత్ర తథా నిలీయాతి ష్ఠ దిత్యర్థః. త త్రాన్యదశాయా అస్య స్యాసంభవా త్తత్సదృశీం దశా మితి సాదృశ్యా త్తేషా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలఙ్కారః. ౩౭

అ. తత స్తదధస్తా త్సీతా మపశ్య దిత్యాహ.—మల్లీ మితి. మ్లేచ్ఛేన యవనేన, చూతవనా త్సహకారోద్యానా దుద్ధృత్యేతి శేషః, స్నుహిపనే సింహుండికానామ్నే,

---

1 ప్రియూల. 2 పరివృతామ్. 3 అభ్రంకషవికటవిటప.

మాలాం దేవకులా దివామివధియా క్షిప్తాం శ్మశానే శునా,
దేవీ మాశ్రమతస్తదా [1]స్వభవనం నక్తంచరేణ చ్ఛలా
దానీతా మపసీతవేషరచనా మాలోకయ న్నాకులిః ౨౮

గ. పున రయ (2)మేనా మాలోక్యైవం చింతాం తతాన. ౨౯

ప. జ్యోత్స్నాం వినాఽపి క్షపాసే న్నిశి శీతభాను
ర్ఛాయాం వినాఽపి [3]నివసే ద్దివసేశ్వరోఽపి,
సీతాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య ధైర్యం
సప్రాణ ఏవ వసతీతి విచిత్ర మేతత్. ౩౦

సుస్థాపితాం నిక్షిప్తాం, మల్లీం విచికిలాలతామివ, ని. 'మల్లీ విచికిలా శీతఖీరు స్సాళి దష్టపత్రి కే'త్యభిధానరత్నమాలా. తథా శునా శునకేన, ఆమిషధియా మాంసభ్రాంత్యా, దేవకులా ద్దేవాలయాత్, ఆకృష్టేతిశేషః, ని. 'సజాతీయగణే గోత్రే కృతేఽపి కథితం కుల' మితి విశ్వః. శ్మశానే పితృవనే, క్షిప్తాం, మాలాం ప్రజ మివ. శోచ్యామిత్యర్థః. నక్తంచరేణ రావణేన, ఛలాత్. ఆశ్రమత స్తపోవనాత్, అపహృత్యేతి శేషః. స్వభవన మానీతాం ప్రాపితాం, అత ఏవాపసీతవేషరచనాం అపగతసైన్ధవ్యకలనాం దేవీం సీతాం, తదా తస్మిం స్తమయే, మారుతి రాలోకయ దపశ్యత్, ఆనేకైవేయ ముపమా, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౨౮

పున రితి. పునర్భూయోఽపి, అయం వానూమాన్, ఏనా మాలోక్య, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారాం, చింతాం విచారం, తతాన చకార. ౨౯

ఆ. తస్యైకారమేవాహ.—జ్యోత్స్నామితి. నిశి రాత్రౌ, శీతభాను శ్చంద్రః, జ్యోత్స్నాం వినా చంద్రికాం విహాయాపి, అత్యన్తావినాభూతామపీతిభావః. నివసేత్ నివాసం స్థితిం ప్రాప్నుయాత్, తథా దివసేశ్వరోఽపి సూర్యోఽపి, ఛాయాం వినా, ఛాయానామ్నీం నిజభార్యాం కాంతిం విహాయేత్యర్థః. నివసేత్. సైవచిత్ర మితి భావః. ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతౌ ప్రతిబింబార్కజాయయో' రితి వైజయంతీ. కింతు ఏనాం వినా ఇక్ష్వాకుభూతయాపి సీతయా విముక్త స్సన్, రఘుపతిః శ్రీరామః, ధైర్యం మనస్థైర్యం, పరిగృహ్య ఆవలంబ్య, 'మనసోనిర్వికారత్వం ధైర్యంసత్త్వ మితీహోతు ష్వి'తిరభసః, సప్రాణ స్సజీవ ఏవ, వసతీతి యత్, ఏతత్ప్రాణనం, విచిత్ర మాశ్చర్యం, ఏతాదృశరూపలావణ్యసంపన్నాసి, విహాయ క్షణమాత్ర మపి ప్రాణాన్ ధారయితు మశక్యత్వాదితి భావః. అత్ర శీతభానుదివసేశ్వరయో ర్జ్యోత్స్నాఛాయావి

---

1 స్వభవనే. 2 ఏతన్మాసి క్వచిత్. 3 విలసేత్.

గ. ఏవం చింతయతా హనూమతా కథమపి[1] నీతే నిశీథసమయే నిశీథినీనాథేఽపి చరమగిరిశిఖరోపకంఠ[2]సేనా ముత్కంఠమానే దశకంఠస్తున్నిద్రాశేషేణ స్మరశరప్రసారేణ చ కలుషీకృతాక్షః సరసమాచరిచందన చర్చయా జానకీదర్శనేచ్ఛయా చ ప్రకటితరాగః పరివర్తిత[3]వైకక్ష కమాలయా[4]ముకుటరత్నప్రభయా చ తిరస్కృతనక్షత్రమాలశ్చనైశ్చనైరవిశ దశోకవనికామ్. 30

నాభావేన నిపసనాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానా దసంబంధరూపాతిశయోక్తిః. వ సన్తతిలకావృత్తమ్. 30

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, చింతయతా, హనూమతా, నిశీథసమయే అర్ధరాత్రకాలే, నీతే గమితే సతి, ని. 'అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వౌ' ఇ త్యమరః. తథా నిశీథినీనాథో చంద్రేఽపి,చరమగిరిశిఖరోపకంఠసేనా మస్తాచలశృంగసమీపావృత్తిం, ఉత్కంఠమానే ఆభిలషమానే, అస్తోన్ముఖే సతీత్యర్థః, నశకంఠస్తు రావణోఽపి, నిద్రాశేషేణ స్వాపావశిష్టాంశేన, స్మరశరప్రసారేణ మన్మథబాణవేధేన చ, కలుషీకృతాని అరుణీకృతాని అక్షీణి లోచనాని యస్యస, తథోక్తః, 'బహున్రీప్రకా సకర్ణిణ్యో స్సాన్వంగాశ్ష' ఇతి షచ్ప్రత్యయః. తథా కలుషీకృతాని వికలితాని అక్షాణి ఇంద్రియాణి యస్యస' తథోక్తః, తదా సరసమాచందనచర్చయా సద్రపరక్తచందనలేపనేన చ. ని. 'గుణే రాగే ద్రవేరస' ఇత్యమరః. జానకీదర్శనేచ్ఛయాచ, ప్రకటితః ప్రకాశితః రాగో లా హిత్య మనురాగ శ్చయేన స, తథోక్తః,'రాగోఽనురక్తౌ మాత్సర్యే క్లేశాదౌ లోహితాది' ష్వి త్యమరశేషః తథా పరివర్తితా ఉపరి సన్నివేశేన ఆముక్తా యా వైకక్షకమాలా ఉరసి తిర్యక్ప్రసారితపుష్పమాలా తయా చ, ని. 'వైకక్ష్యకం తు తత్ యత్తి ర్యక్ప్రోతం పుష్పమురసీ' త్యమరః. ముకుట రత్నప్రభయా చ 'టీరలసన్మణిదీప్త్యా చ, తిరస్కృతా న్యక్కృతానక్షత్రమాలా సప్తవింశతిమహా ర్తికమాలా తారకాశ్రేణిశ్చ యేన సతథోక్తస్సన్, ఏకత్ర ప్రకృత్యా అపరత్ర కాంతిప్రసాదా చ్చేతి భావః. ని. 'నైవ నక్షత్రమాలా స్యా త్సప్తవింశతిమూర్తికే' త్యమరః. శనైశ్చనైర్మందప్రకారం, మదమదనావేశవశా దతిమంథర మిత్యర్థః. ఆలోకవనికా, మవిశత్ ప్రవిష్టవాన్. 30

---

1 నీతేసిశీథసమయే నిశీథినీనాథే చరమ. 2 సేనాసముత్కంఠమానే. 3 వైకక్ష్య. 4 ముకుటతట.

ప. రజనిచరమభాగే వారసీమంతినీనాం
కరతలకలికాభి ర్దీపికామార్జనీభిః,
దిశిదిశి పరిమృష్టం యత్తమస్తత్తమస్తం
హృదయ మవజగాహే కేవలం రావణస్య. 3౭
సోఽయం మదాన్ధహృదయో రఘువీరపత్నీం
సీమన్తినీతి హతనీతి రమాప పాపః,
ఆమూలపల్లవితకోమలపల్లకీతి

రజనీతి. రజనిచరమభాగే రాత్రిపరివృత్తిసమయే, అపరరాత్రఇత్యర్థః. వారసీమన్తినీనాం వారనారీణాం, ని. 'వారస్త్రీ గణికా వే శ్యే'త్యమరః. కరతలకలితాభి ర్హస్తస్థలధృతాభిః దీపికాభిరేవ మార్జనీభిఃశోధనీభిః, దిశిదిశి ప్రతిదిశం, వీప్సాయాం ద్విర్భావః, యత్తమోఽన్ధకారో మోహశ్చ, పరిమృష్టం పరిశోధితం, జాతమితి శేషః. తత్తమస్తం కృష్ణత్వం, తమఃకర్తృ, రావణస్య, హృదయం కేవలం హృదయమేవావజగాహే ప్రవివేశ, యథా అన్యేస్త్రీకరధృతమార్జన్యా పరిమృష్టో భూపరాగఃతత్రచిన్నవిరాంతరం, యథా వా దినకరకరాభిమృష్టం సర్వతోదిక్కం శార్వరమన్ధకారం గిరిగహ్వరం ప్రవిశతి, తద్వదిత్యర్థః. దీపికాధారవారనారీపరివేష్టితో రావణఃపరమమోహావిష్టహృదయస్తదాసీ మశోకవనికాం ప్రవిష్ట ఇతి ఫలితోఽర్థః. అత్ర జానకీసంగతిహేతుకత్వేన ప్రసిద్ధస్య రావణహృదయతమఃప్రవేశస్య దీపికామార్జనీపరిశోధనహేతుకత్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా, సాచతమసఃశ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యా రూపకానుప్రాణితయా నిర్వ్యాఢేతి సంకరః. 3౭

అ. తతశ్చ కింతత్రాహ.—సోఽయమితి. మదేన దర్పేణాంధం వివేకశూన్యం హృదయం యస్య. తథోక్తః, అత ఏవ హతనీతిర్నష్టనయః, దుర్వినీత ఇతి యావత్, తథా పాపాని పరదారాభిమర్శాదిరూపకల్మషాణ్యస్య సంతీతి పాపః, దురాచార ఇత్యర్థః ఆర్షత్వాచ్ఛ్రీత్యయః,సోఽయం రావణః,సీమంతినీసాధారణయోషిదితి మత్వేతి శేషః. నతు నిజకులనిర్మూలనమూలభూతాం జానాతీతిభావః. రఘువీరపత్నీంశ్రీరామధర్మపత్నీం వారణేంద్రో మత్తగజః, మూలాదారభ్య ఆమూలమ్. 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యో'రిత్యవ్యయీభావః. తతః పల్లవితశబ్దేన 'సుప్సుపే'తి సమాసః, ఆమూలంపల్లవితా సంజాతపల్లవా జాతకాదిత్వాదితచ్; కోమలా ఆభినవా చ సల్లకీ గజప్రియవృక్షవిశేషః సేతి, మత్వేతివిశేషః. ని. 'సల్లకీ స్యా ద్గజప్రియే'తి మాలాయుధః. వితానస్యాయం వైతానో

వైతానపావకశిఖామివ వారణేంద్రం 33
గ. ఏత[1]ద్దర్శనేన వేపమానతనులతా మైథిలీ కాపురుషవిషయవచన పారంపర్యేణ విదీర్యమాణహృదయా హృదయదయితాశేషప్రత్యయాదమమేవ తృణ మన్తరతఃకృత్వా స్థితా ప్రత్యభాషత. 34

యష్టీయుః. ని. 'క్రతువిస్తారయోరస్త్రీ వితాన' మిత్యమరః. సచాసౌ పావక శ్చ తస్య శిఖాం జ్వాలా మివ, ఉప మూలంకారః. అత్ర రఘువీరశబ్దేన శ్రీరామవీర్యా స్సీతా పాతి ప్రత్యాన్నిజదుర్నయాచ్చాస్యాసన్న మృత్యుత్వం సూచిత మిత్యవగంతవ్యమ్.

ఏత దితి. ఏతద్దర్శనేన ఏతస్య రావణస్య కర్మణ: దర్శనేనావలోకనేన, వేప మానా కంపమానా తనులతా గాత్రవల్లీ యస్యా స్సా, తథోక్తా, మైథిలీ, ఋత్పితః పు రుషః, కాపురుషః. 'భాషా పురుష' ఇతి విశ్వాత్ తుచ్ఛశబ్దస్య కాదేశః. తస్య విషయాణి గోచరాణి దుర్జనోచితానీతి యావత్, తాదృశాని యాని పరుషభాషణాని కర్ణకఠోర దుర్భాషణాని తేషాం పారంపర్యేణ పరంపరయా, 'మాం దృష్ట్వా నాగనాసోరు గూహమానా స్తనోదరమ్, అవధూన మివాత్మానం భయా న్నేతుం త్వమిచ్ఛసి, కామయే త్వాం విశాలాక్షీ బహుమన్యస్వ మాం ప్రియే' ఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తరీత్యా అవాచ్యవచనప్రహేళికయేత్యర్థ:. విదీర్యమాణహృదయా విశీర్యమాణాంతఃకరణా సతీ, హృదయదయితస్య ప్రాణేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాశయే సర్వదా స్వజీవితాపేక్షయా పాభిప్రాయే ప్రత్యయాద్విశ్వాసా ద్ధేతోర్ణ. † అముం రావణం ప్రత్యేవ నతు వ్యక్త్యం తరం ప్రతీ త్యర్థ:, తృణ మంతరతః మధ్యే, కృత్వా స్థాపయిత్వా, స్థితా వర్తమానా సతీ, ప్రత్యభాషత, ప్రత్యువాచ. రావణస్య సాక్షా త్సంభాషణానర్హత్వా త్తృణవ్యవ ధానకరణం ద్రష్టవ్యమ్. యద్వా యథా శ్రీరామస్తృణే నైవ కాకాసురం నిరసితవాన్ తథా ఽనేనైవ తృణేన త్వా మపి నిరసిష్యతీతి జ్ఞాపనార్థం వా. పశుసమానస్య తవే దం తృణ మేవ భోజ్య మితి బుద్ధ్యా వా, తృణవదంకనేన శ్రీరామపాదదాసోఽపలేతి బుద్ధ్యా వా, ఆత్మప్రశంసాపరస్య తవైశ్వర్య మేత త్తృణసదృశ మితి బుద్ధ్యా వా, జగదేకవీరస్య శ్రీరామ స్యాపరాధాచరణేన భవాన్ సానుబంధో వినశిష్య తీతి తృ ణం ధృత్వా నివేదనార్థం వా తృణ మంతరతః కృత్వా ప్రత్యుత్తరం దత్తవతీత్యర్థ:. ‡

---

1 దర్శనవేపమాన.

† 'హృదయదయితశైండీర్య ప్రత్యయా'దితి పాఠే శైండీర్యం సామర్థ్యం.

‡ 'అము మేవ తృణాయ మత్వాస్థితాపితృణ మంతరతః కృత్వా ప్రత్యభా షతేతి పాఠే అముం రావణ మేవ తృణాయమత్వాతృణవదనాదృత్య 'మన్యకర్మణ్య

[1]అయి సకలసమాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠః పరమేష్ఠీ నను కులగురు
ర్భవతః పరకళత్ర [2]రతి రపత్రపాం జనయతి హీ గోత్రజానామ్. 3౫
భూయోఽపి పంచవటీపరిసర మముం జనం [3]ప్రభంజన ఇవా
నుకూలః కూలోపకంఠ పరిభ్రష్టాం నావ మివ యది నయేథా స్తర్హి

అ. తత్పకారమేవామ.—అయీత్యాదినా. అయీ త్యామంత్రణేన తస్య నామా ప్యుచ్చరితు మనర్హా మితీత్థం నిర్దేశ ఇత్యవగంతవ్యం, సకలాః సమస్తాః యే సమాచారాః తత్తద్వర్ణాశ్రమోచితా స్సన్యుగాచారాః తేషాం ప్రతిష్ఠాయాం స్థాపనే నిష్ఠా తాత్పర్యం యస్య స, తథోక్తః, సమస్తసదాచారనిర్వాహణధురీణ ఇత్యర్థః, పర మే స్థానే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మా 'పరమేష్ఠిన్'దితి ఇనిప్రత్యయః ఔణాదిక' స్తుప్రు రుషే కృతిబహులా'మిత్యలుక్ 'స్థాస్థిక స్థ్నాణా'మితి వక్తవ్యాత్ షత్వం, భవత స్తవ, కులగురు ర్మను కులస్యామి నను, వంశప్రవర్తకః ఖ్యి త్యర్థః, బ్రహ్మణో నప్తృ త్వాత్ త్వం మహాకుల ప్రసూత ఏవ జాతోఽసీతి భావః, అస్తు తతః కిం తత్రాహ. పరేతి. పరకళత్రేషు రతి రనురాగో యస్యస, తథోక్తః, భవానితిశేషః, ని. 'రతిః స్మరప్రియాయాం చ రాగేఽపి సురతేఽపి' చేతి విశ్వః, గోత్రజానాం త్వద్వంశో ద్భవానాం, ని. 'గోత్రం వంశే పుమాన్ శైలే' ఇతి భాగురిః, అపత్రపాం లజ్జాం, జనయతి ఉత్పాదయతి, హీ రవధారణే, శేషే ప్రథమః, త్వదీయజుగుప్సిత కర్మవశా త్ త్వద్వంశ్యా లజ్జితా భవంతీత్యర్థః, సదాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠపరమేష్ఠివంశకేన త్వయా తన్నిష్ఠే నైవ వర్తితవ్యం న త్వేవంభూతదురాచారేణ సదాచారాణాం త్వద్గోత్రజా తానాం లజ్జాజనకేన భవితవ్య మితి భావః, ని. 'కళత్రం శ్రోణిభార్యయోః' 'లజ్జా సాఽపత్రపాన్యత' ఇతి చామరః. 3౫

అ. తథాచ కిమ త్రేతికర్తవ్య మిత్యాశంక్య మయోపదిశ్యమాన మేతద్ధితం తవా పశ్యం కర్తవ్యం తథాచ శ్రేయోభవిష్యతీ త్యాహ—భూయ ఇతి. అముంజన మి త్యాత్మ నిర్దేశః. మా మిత్యర్థః, పురుషబుద్ధి రేవ మయి కర్తవ్యా నతు స్త్రీబుద్ధి రితి జ్ఞాపనార్థ మిత్థం నిర్దేశః, పంచవటీపరిసరం పశ్చవట్యాశ్రమపర్యంతభూమిమ్. ని. 'పర్యంతభూమిః పరిసర' ఇత్యమరః, అనుకూలః ప్రభంజనః అనుకూలవాయు రివ పరిభ్రష్టాం

నాదరే' ఇతి చతుర్థీ, తస్యైవతృణత్వేన భావనయా తృణనిక్షేపానుపపత్తేఽపి భావనాయా మానసికత్వేన బహిర్లోకాచారానుసరణార్థ మంతరా తృణనిధాన మితి మంతవ్యమ్.

1 అయిభోః. 2 కళత్రగాత్రనేత్రప్రసక్తి రవ్యనిరపత్రపాం. 3 అనుకూలప్రభంజనఇవ.

తవాపి దయతే నియతం మదీయో జీవితేశ స్సాక్షాజ్జినితేశోఽపి త్వ
యిదయాళు ర్భవేత్. 3౬

[1]దాశరథేర జయ్యాయామైత్ర్యాఃపాత్రమపి భవితాఽసి[2]కింతు
ఖరప్రముఖనిశిచర బలమథనసమయరుచిరలగ్న సాంద్ర[3]వసాపంకిలముఖ

ప్రతికూల వాయువశా దమార్గగతాం, నావం, కూలోపకంఠం తీరప్రాంతమివేత్య
నేకేవేయ ముపమా, భూయఃపునరపి, నయేథా యది ప్రాపయేథాశ్చేత్, నయతి
ర్ద్వికర్మకః. తర్హిమదీయో జీవితేశో మత్ప్రాణేశ్వరః, శ్రీరామః పరమదయాళు రితి
భావః. ని. 'జీవితేశో యమే కాంత' ఇతి విశ్వః. తవాపి దారాపహరణరూపాపరాధ
కర్తురపి, సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ త్యుక్తం ప్రాక్, †నియతం నిశ్చితం, దయతే దయాం
కరిష్యతి, మహాపరాధీ దురాచారోఽయం హస్తగత ఇతి న మారయిష్యతీత్యర్థః, వర్త
మానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః, ఇత్థం శరణాగతే త్వయి కాకాసురవ ద్దయాం
కరిష్యతి కాదాత్వికగుణగణనాపరతంత్రా ఏవ దయాళవో నతు పూర్వాపరాధపరతంత్రా
ఇతి భావః, అతస్సాక్షాజ్జీవితేశః ప్రత్యక్షాంతకోఽసి, త్వయి విషయే, దయాళు
ర్దయావా స్భవే, న్న మారయే దిత్యర్థః, శ్రీరామదయాపాత్రస్య కథం మరణ మితి
భావః. 3౬

ఆ. నచైవం మత్ప్రీత్యర్పణే న ప్రాణత్యాగమాత్ర మేవ ఫల మపి తు సకలలోక
శ్లాఘనీయశ్రీరామమైత్రీపాత్ర మపి భవిష్యసీత్యాహ.—దాశరథే రితి, దాశరథేః
శ్రీరామస్యసంబంధిన్యాః అజయ్యాయా జేతు మశక్యాయా అపరిహార్యాయా యావ
జ్జీవన భావిన్యా ఇతి యావత్. ని. 'జయ్యో యళ్కక్యలే జేతుం జేతవ్యమాత్ర' ఇత్య
మరః. 'ఋయ్య జయ్యో ళ క్యార్థ'ఇతి నిపాతనా త్సాధుః, మైత్ర్యా స్సఖ్యస్య, మైత్రీ
వ్యాఖ్యాతా, పాత్రం యోగ్యో, భవితాఽసి భవిష్యసి, అభ్యుచ్చయ శ్చాయం లాభ
స్తవ భవితేతి భావః, ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః, విపక్షే దండ
మాహ. కింత్వితి. కిం తు మదుక్తానన్యథాకరణ ఇత్యర్థః, ఖరప్రముఖనిశిచరబలస్య
పోపయుక్తఖరాసుర్యాదిభృతిరాక్షససేనాయాః మథనసమయే విధ్వంసనకాలే రుచిరం
యథాతథా 'సుచిరే' తిపాఠే అతిచిరకాల మారభ్య లగ్నయా సంసక్తయా సాంద్ర

---

† తవాపి దయతేత్వామపి దయావిషయం కరోతీత్యర్థః 'అధీగర్థదయేశాంకర్మ'
ణీతి కర్తరి శేషత్వ వివక్షయా షష్ఠీతి యుక్తమ్.

1 దాశరథే రజయ్యస్య. 2 కింత్వితస్య స్థానే అన్యథేతి నోచేదితి వా పా
ఠాంతరంసాధు. 3 వసాపఙ్కపఙ్కిలిత.

మార్యపుత్రస్య శిలీముఖం భవన్త మన్తరేణ కశ్శ్రద్దధీత నిజహృదయ గలితరుధిరధారయా ప్రక్షాళయితుమ్. 32

గ. అథవా జనస్థానసమరా దారభ్య సమరాభావావగ్రహా తృషితానాం సౌమిత్రిపత్రిచాతకానాం[1]శోణితామ్బుపారణాం తవా పనయ శ్చే త్కస్సమర్థో నివారయితుమ్. 3౮

వసయా మేదుర మేదోవిశేషేణ పంకిలా పంకవత్, పిచ్ఛవిత్వా దిలచ్, ముఖ మగ్రం వదనం చ యస్య తం, తథోక్త, మార్యపుత్రస్యశ్రీ రామస్య, శిలీముఖం బాణం, భవన్త మంతరేణ త్వాం వినా, 'అంతరాన్త రేణ యుక్త' ఇతి ద్వితీయా, నిజహృద యాత్ స్వకీయవక్షస్థలాత్ గళితా నిస్సృతాయా రుధిరధారా తయా ప్రక్షాళ యితుం శోధయితుం, కశ్శ్రద్దధీత శ్రద్ధాం కుర్యాత్, తాదృక్శిలీముఖక్షాళనే త్వమేవ శ్రద్ధావాన్, నాన్య ఇత్యర్థః; మమకాన్యథాకరణే శ్రీరామః ఖరవిదారణబాణేన త్వదీయవక్షోవిదారయిష్యతీతి భావః, 'శ్రదంతరో రుపసర్గవద్వృత్తి ర్వా'చ్ఛేతిశ్ర చ్ఛబ్దస్యపూర్వనిపాతః. 32

అ. ఆస్తాం తావ ద్రామబాణవార్తా లక్ష్మణబాణానాం త్వయినిపతతాం కో వా నివారయితేత్యాహ.—అథవేత్యాది. అథ వేతిపక్షాంతరే, జనస్థానే యత్సమరం ఖరాదిరాక్షసమారణరణం తస్మా, దారభ్య, తతః ప్రభృతీత్యర్థః, 'ఆన్యారాదితరర్త' ఇత్యాన్తరభ్యార్థయోగేఽపీహ పంచమీ, అత ఏవ 'తథా కార్తిక్యాః ప్రభృ త్యాగ్రహాయ' ణీతి భాష్యకారప్రయోగా దేవప్రభృతిశబ్దయోగా త్పంచ మీతి కైయటః, సమరాభావ ఏవావగ్రహో వృష్టిప్రతిబంధ ఇతి రూపకమ్, ని. 'వృష్టి ర్వర్షం తద్విఘాతేఽవగ్రహావగ్రహా సమా' విత్యమరః, తేన తృషితానాం, సౌమిత్రిపత్రిణాం లక్ష్మణబాణానా మేవ చాతకానాం పక్షివిశేషాణామ్, ని. 'పత్త్రీ రోపఇషు ర్వ్యయో' రిత్యమరః, శోణితాంబుపారణాం త్వద్రక్తాంబుపానం, తవాపనయ శ్చేత్త్వత్పర్ణాభావరూపదుర్నయో యది, తర్హి, నివారయితుం, కస్సమర్థః. అమోఘానాం లక్ష్మణబాణానాం గతిం బ్రహ్మాఽపి వారయితుం న శక్తః, అత స్తద్బాణా ఏవ త్వద్రుధిరం పాస్యంతీతి భావః. † 3౮

---

† 'పారణా తవాపఘనఘనస్య శ్చే' దితి పాఠే అఘనోఽంగం ఘనీవ ఘనో మేఘ స్తస్యాత్ లభేతేతి శేషః, లభేత చేత్ తర్హి తాం పారణాం నివర్తయితు మిత్యాద్యన్వయః ప్రాగ్వత్, 'పారణాం తవాపఘనఘనస్య' ఇతి పాఠే పూర్వవ ద్రూపకం, ప్రాప్తా మిత్యధ్యాహార్యమ్. 1 త్వదంగగళితశోణిత.

ప. అథ నిశిచరనాథం [1]పంచబాణీవిభిన్నం
న హి జనకసుతాయాః ప్రాప దేకాఽపి వాణీ,
జన ముపనతమృత్యుం పంచవక్త్రాహిదష్టం
విశతి [2]హృతవిషాధే రోషధేః కి న్ను శక్తిః. 3౯

గ. ఏవం జనకదుహితు రవధీరణాఘణితి మాకర్ణ్య క్రోధపరాఙ్ముఖో దశేముఖ స్తా మభితో నివసంతీ రాక్షసీ, [3]రుద్దిశ్య భవత్యః

అథేతి. అథ జానకీభాషణానంతరం, పంచానాం అరవిందాదీనాం బాణానాం సమూహారః పంచబాణీ త్రిలోకీవ దత్రప్రక్రియా, తయా విభిన్నం విచారింతు అత్యంతకామో భవానితమిత్యర్థః. ఏకబాణ భిన్నస్యైవాస్థా వక్తుం న శక్యతే పంచబాణీ భిన్నస్య తు కిం వక్తవ్య మితి భావః, నిశిచరనాథం రావణం, జనకసుతాయాః, ఏకాఽపి, ఉక్తానాం వాచాం మధ్యే కాచిదపి, వాణీ వాక్, న ప్రాపత్, కామాంధ హృదయోఽయం న కా మపి వాణీ మశృణో దిత్యర్థః, ఆపోశ్నేర్లుఙ్, హిరవధారణే. ని. 'హి హేతా వవధారణ' ఇత్యమరః. తత్రదృష్టాన్తమాహ—జన మితి. ఉపనతమృత్యు మాసన్నమరణం, అతఏవ పంచవక్త్రేణ పంచముఖేన అహినా సర్పేణ దష్టం, జనం, హృతవిషాధేః, విషదోషపరిహరణశక్తాయా అపీత్యర్థః, ఓషధేః, శక్తి స్సానుర్థ్యం, విశతి కిం ను, న ప్రవిశత్యేవేత్యర్థః, దృష్టాంతాలఙ్కారః, 'యత్ర వాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబభావోచ్యతే, సామాన్యధర్మోవాక్యస్థ స్స దృష్టాన్తో నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్.

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరూపాం, జనకసుహితు స్సీతాయాః, అవధీరణాఘణితి అవమాననావచన మాకర్ణ్య, క్రోధపరాఙ్ముఖః క్రోధవినివృత్తముఖః, దశముఖః, తా మభిత, స్తస్యా స్సీతాయా స్సమంతా దిత్యర్థః, 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా నివసంతీ ర్వర్తమానాః, ఆసమంతాత్ రక్షా సంరక్షణం తత్ప్రయోజన మాసామితి రాక్షస్యః, †'ప్రయోజన' మితి తతి జీప్ తతః 'స్త్రియాంపుంవ' దిత్యాదినా పుంవద్భావః, తాశ్చతాః రాక్షస్య శ్చతా ఉద్దిశ్య, భాంతీతి భవత్యః అఘటితఘటనానైపుణ్య

---

‡ 'పంచవక్త్రాహిదష్ట' మితి దృష్టాన్తవాక్యానురోధా 'త్పంచబాణప్రభిన్న' మితి పాఠ ఏవ సాధుః, పంచబాణో మన్మథః. † ఆరక్షకరాక్షసీ' రితిపాఠే ఆసమంతా ద్రక్షంతీ త్యారక్షకాః కర్తరి ణ్వులిటావ్ పుంవద్భావాదికం ప్రాగ్వత్.

1 పంచబాణావభిన్నం. 2 హృతవిషాస్తే. 3 ఆహూయ.

చతుర్భి రప్యుపాయై [1]రేనా మవశ్యం వశ్యాం కురుధ్వ మియ మన నుకూలా చే దిమాం హతాశాం[2] ప్రాతరాశాయ మహానసం నయతే త్యాదిశ్య నిశాంతే ప్రత్యాసన్నే నిశాన్త మేవ ప్రవివేశ. ౪౦

గ. †తదను ఋణదాచరీణాం భీషణవీఋణవాగ్దోషోన్మేషణముకు లితహృదయపుండరీకా పుండరీకయూథపరివృతసారంగాంగనాభఙ్గీమఙ్గీ

సంపన్నత్వేన ప్రశస్తాః హేరాక్షస్యాః, 'భాతేర్డవతు' రిత్యాణాదికో డవతుప్రత్యయః, 'ఉగిత' శ్చేతి జీప్, యూయం చతుర్భి రప్యుపాయై స్సామదానభేదదండరూపైశ్చ తుర్భి రుపాయై రన్యేనాం సీతా, మవశ్యం నియతం, వశ్యాం వశం గతాం. 'వశం గత' ఇతి యత్ప్రత్యయః, కురుధ్వం, యేనకేనాప్యుపాయేన వశీకురుధ్వ మిత్యర్థః, ఆ థేయం సీతా అననుకూలా అవశగా చే, త్తర్హి హతాశాం నష్టబుద్ధి, మిమాం సీతాం, ప్రాతరాశాయ ప్రాతర్భక్షణాలభోజనార్థం, మహానసం పాకస్థానం, ని. 'సమూనా రసవత్యాం తు పాకస్థానం మహానస' మిత్యమరః, నయత ప్రాపయత, విశస్య పచనార్థ మితి భావః, నయతి ర్ద్వికర్మకః, ఇత్యేవమాదిశ్యాజ్ఞాప్య, నిశాంతే నిశావసానే, ప్రభాత ఇత్యర్థః, ప్రత్యాసన్నే సమీపవర్తిని సతి, నిశాంతం గృహ మేవ, ప్రవివేశ ప్రవిష్ట వాన్, ని. నిశాన్తం భవనోపసో' రితి శ్వశ్వః. ౪౦

తద న్వితి. తదను రావణగృహ ప్రవేశానంతరం, ఋణదాచరీణాం త్రిజటా ప్ర భృత్యారక్షకరాక్షసీనాం, విశాలీనాంచ, భీషణాని భయం కరాణి వీక్షణాని విలోకనాని యస్మిం స్తత్తథోక్తం తస్యా ద్వాగ్దోషోన్మేషణాత్. 'తస్య త్వం రాక్షసేంద్రస్య భా ర్యా భవ యశస్వినీ' త్యాదిదుర్వచనోచ్చారణాత్ తథావాగేవ దోషా రాత్రి స్తస్యా ఉన్మేషణా దావిర్భావా ద్ధేతోః, ని. 'దోషా రాత్రిముఖే రాత్రావత్రానవ్యయ మిత్య త' ఇత్యభిధానాత్, ముకులితం సంకుచితం హృదయ మేవ పుండరీకం సితాంభోజం యస్యా స్సా తథోక్తా, రాక్షసీపరుషభాషణపరా న్నిర్గిన్నహృదయే త్యర్థః, ని. 'పుండ రీకం సితాంభోజ' మిత్యమరః, శ్లేషసంకీర్ణోఽత్ర రూపకాలఙ్కారః. కించ పుండరీక యూథం వ్యాఘ్రీసమూహః, ని, వ్యాఘ్రేఽపి పుండరీకోనే' త్యమరః, తేన పరివృతా యా ఉపనిరుద్ధాయా స్సారంగాంగనాయాహరిణాంగనాయాః యా భంగీ పరిపాటిః తా మంగీకుర్వాణా అనువర్తమానా, ప్రాణప్రయాసపర్యంతావస్థాం ప్రాప్నువా నేత్యర్థః,

---

†'తదను రోషభీషణవీక్షణానాం ఋణదాచరీణాంవాగ్దోషే' తి పాఠే రోషేత్యా ది హేతుగర్భవిశేషణం.

1 ఏనామ్మమావశ్యం. 2 ప్రాతరశనాయ.

కుర్వాణా గీర్వాణతరుణీవ శాపబలా [1]ద్వసుధాం ప్రపన్నా జనకనందినీ చింతా మేవ మకరోత్. ౪౧

ప. నూనం విదితవృత్తాంతే జటాయుషి గతాయుషి,
[2]మా మిహస్థా మార్యపుత్రః కిం నాధిగతవాన్ ప్రభుః. ౪౨

గ. ఆహోస్విన్ తత్క్రియావ్యవధమాయయా విపర్యస్తప్రకృతేః కా కుత్థస్థస్య కిమనాస్థా సంజాయతే. అథవా. ౪౩

ప. న కేవలం మా మహర ద్దురాత్మా
కృపాం చ రామస్య నిసర్గసిద్ధామ్,

ఉపమా కరోతే స్తాచ్ఛీల్యేనచ్, తథా శాపబలా ద్వసుధాం ప్రపన్నాభూతో కం ప్రాప్తా, గీర్వాణ తరుణీ సురసుందరీవ స్థితా, జనకనందినీ, ఏవం పఠ్యమాణరూపాం, చింతా, మకరోత్. ౪౧

అ. తత్పరికారమేవాహ—నూన మితి. విదితః జ్ఞాతః వృత్తాంతోమదపహారవార్తా యేన తస్మిన్, జటాయుషి మృతే సతి, ఆర్యపుత్రః శ్రీరామః, ఇహ తిష్ఠతీతి ఇహస్థాం అత్ర లఙ్కాయాం స్థితాం, ఇహేత్యవ్యయే ఉపపదే 'సుపిత్థ' ఇతి స్థాధాతోః కప్రత్యయః మాంనాధిగతవాన్ కిం అనధిగతవా నస్మి. అజ్ఞాతవానస్మి, నూనం, అన్యథా కథ మయం నాత్రాగచ్ఛే దితి భావః. ౪౨

ఆహోస్విదితి. ఆహోస్విత్ యద్వా, క్రియావ్యవధమాయయా రాక్షస పంచనాశక్త్యా, విపర్యస్తప్రకృతే ర్విపరీతభావస్య, పూర్వవిలక్షణామవస్థాం ప్రాపితస్యేత్యర్థః, కాకుత్థస్థస్య శ్రీరామస్య, అనాస్థా అనాదర, స్సంజాయతే కిం సమున్పద్యతే కిం, మయీతిశేషః. † ఆథవేతి పక్షాంతరే. ౪౩

అ. తదేవాహ.—నేతి. దురాత్మా దుర్మనాదయః రావణః, మాం కేవలం మామేవ, నామరత్, నమృతవాన్, కింతు నిసర్గసిద్ధాం స్వభావసిద్ధాం, రామస్య, కృపాం పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛారూపాం దయాం, చామరత్. కయాఽపి వా మాయయాఽపహృతవాని త్యర్థః, నను కథమేత న్నిర్ణీయత ఇత్యాశంక్య తత్ర యుక్తిం వక్తి, ఇదమేతత్కృపాకారణం, నచే, త్తర్హి,సంశ్లిష్యేత్ప్యశ్లిష్యేషు వత్సలస్నిగ్ధః, నిరుతరాశ్రిత రక్షణతత్పర ఇత్యర్థః, ని. 'శ్రీమాన్ స్నిగ్ధస్తు వత్సల' ఇత్యమరః, 'వత్సాంసాభ్యాం

---

† 'సంజాతే' తి ప్రాచీనపాఠస్తు సాధుః వర్తమానసిద్ధేశాస్వరస్యాత్.
1 వసుంధరామ్. 2 మామివావస్థితా మార్యపుత్రః కిం నావబుధ్యతే.

[1]ఇదం నచేత్సంశ్రితవత్సలః కిం
భవేత్స తూష్ణీం జగదేకవీరః. ౪౪

గ. ఇత్థం విలప్య రఘుపుంగవ ([2]మేవ సంతతం) చింతయంతీ కృచ్ఛ్రా
న్మూర్ఛా మగమత్. ౪౫

ప. నిశాచరీ స్తాం నిరవద్యశీలాం నిర్భర్త్సయంతీ న్నిభృతం నివార్య,
అస్వప్నలోకోత్సవ మాత్మదృష్టం దుస్స్వప్న మేకం త్రిజటాజగాద.
కించ:— ఉపప్లవృష్యస్య పరోక్షభావా

కామబల' ఇతి లచ్ప్రత్యయః, జగదేకవీరః, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ ఇత్యర్థః. శ్రీరామః, తూష్ణీం భవే త్కిం ఉపేక్షాపరతన్త్రో జాయేత కిం, న భవే దే వేత్యర్థః, కృపాహరణాభావే కథ మిత్థం సమర్థ స్యాస్య స్యాశ్లేషు తూష్ణీం భావ ఇతి భావః, అత్ర కృపాహరణసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౪౪

ఇత్థ మితి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, విలప్య పరిదేవనం కృత్వా, రఘుపుంగవం శ్రీరామ మేవ, సంతతం నిరంతరం, చింతయంతీ మనసిభావయంతీ, సతీ, కృచ్ఛ్రా త్ప్రాణసంకటాత్, మూర్ఛా మోహ, మగమత్, శ్రీరామసంవేదనేన రావణభర్త్ర సానుసంధానేన చ విసంజ్ఞాఽభూ దిత్యర్థః. ౪౫

అ. తతః కిం తత్రాహ—నిశాచరీ రితి. నిరవద్యశీలాం నిర్దుష్టస్వభావాం, 'అవద్యపణ్యో' త్యాదినా నిపాతితః తాం సీతాం, నిర్భర్త్సయంతీం పరితర్జయంతీం, భర్త్ర యతేః పరస్మైపదిత్వం వ్యాఖ్యాతం, నిశాచరీ రాక్షసీ, నిభృతం నిశ్చలం, నివార్య నిషిధ్య, త్రిజటానామ కాచి ద్వృద్ధరాక్షసీ సీతాపక్షపాతినీ, అస్వప్నలోకస్య దేవని వాసస్య ఉత్సవం హర్షజనకమ్, శ్రీరామాభ్యుదయసూచకత్వా దితిభావః, 'ఉత్సవస్తే వార్ష మిత్యేవ ఉత్సవః పరికీర్తిత' ఇతి రసాకరే, ఆత్మదృష్టం ఆత్మనాఽనుభూతం, ఏకం దుస్స్వప్నం రావణవినాశసూచకత్వా ద్దుష్టం స్వప్నం, జగాద ఉక్తవతీ, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'స్వప్నోహ్యద్య మయా దృష్టో దారుణో రోమహర్షణః, రాక్షసానామభావాయ భర్తురస్యా జయాయ' చేత్యాది. వృత్త ముపజాతిః, న కేవలం స్వప్న మేవ కథితవతీ త్రిజటా కింతు సీతాయా ఆలంబనభూతాఽప్యభూ దిత్యాహ—కించే తి చేత్యర్థః. ౪౬

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—ఉపప్లవేతి. ఉపప్లవృష్యస్య అంతికాక్షయవృష్యస్య, తద్రూపస్య శ్రీరామస్యే త్యర్థః, ని. 'స్యా దుపప్లవోన్తికాక్షయ' ఇ

---

1 ఇత్థమ్. 2 ఏతస్మా న్తి క్వచిత్.

దుపేత్య పృథ్వీం సుచిరం లుఠంత్యాః,
నక్తంచరస్త్రీముఖకర్కశాయా
స్సీతాలతాయా స్త్రిజటా జటాఽభూత్. ౪౭

గ. తదనన్తర మాత్మత్యాగాయ స్పృహయంత్యాం మైథిల్యాం మారుతి రియ మనుపేక్షణీయా తపస్వినీతి మముష్చంతీం చిన్తాం పరిగృహ్య నేదీయా నస్యా బభూవ తతః. ౪౮

ప. దేవ్యా దశాననవచో మయవజ్రదీర్ణ
కర్ణాంతరవ్రణవిరోపణభేషజాని,

త్యనురః, 'ఉపఘ్నుఆశ్రయ' ఇతి నిపాతః, పరోక్షభావా దసాన్నిధ్యాద్ధేతోః, పృథ్వీం భువ, ముపేత్య సుచిరం, అతిచిరకాల మారభ్యే త్యర్థః. లుఠంత్యాం వివర్తమానాయాః, కించ నక్తంచరస్త్రీణాం రాక్షసీనాం ముఖైః, పరుషవచనైః కర్కశాయాః కార్శ్యం ప్రాపితాయాః, నిపీడితాయా ఇతి యావత్, తథానక్తంచరస్త్రీణాం శిథిల్యాఖ్యకీటక విశేషాణాం ముఖైః వదనైఃకర్కశాయాః అర్దితాయాః, నక్తంచరస్త్రీశబ్దః శిథిలీవాచకత్వేన నిఘంట్వంతరేషు వ్యుత్పన్నః, సీతాయా ఏవ లతాయాః, త్రిజటా, జటా శిఫా, పునరుత్థానాలంబనే త్యర్థః, అభూత్ ఆసీత్, ని. 'స్కంధశాఖాశాలే శిఫాజటే' ఇత్యమరః, శ్రీరామవిజయసూచకశుభనిమిత్తకథనేన సీతామాశ్వాసయామాసేత్యర్థః, శ్లేష సంకీర్ణోఽయం రూపకాలఙ్కారః, ఉపజాతివృత్తం. ౪౭

తదనంతర మితి. తదనంతరం త్రిజటాస్వప్నకథనానంతరం, మైథిల్యాం సీతాయాం మాత్మత్యాగాయ దేహత్యాగాయ, ని. 'ఆత్మాదేవే ధృతౌ దేహ' ఇత్యభిధానాత్, 'స్పృహేరీప్సిత' ఇతి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ, స్పృహయంత్యా మభిలషంత్యాం, రాక్షసీనిరచితోపద్రవాసహిష్ణుత్వా దితి భావః, మారుతి ర్హనూమాన్, తపస్వినీశో చ్యా, ని. 'మునిదీనౌ తపస్వినా' విత్యమరః, అనుపేక్షణీయా ఆనాదరణీయా, విలంబ కరణేన న హింసనీయేతి యావత్, ఇతి మత్వేతిశేషః, నీతిమముంచతీం నీతియుక్తా మిత్యర్థః, 'శేముచాదీనా' మితి ముమాగమః, చింతా మేతత్సంముఖీభావవిచారం, పరిగృహ్య కృత్వా, అస్యా మైథిల్యాః, నేదీయా నంతికవర్తీ, బభూవ, 'అంతికబాఢయో ర్నేదసాధా' వితి నేదాదేశః, తతో నేదిష్ఠత్వానంతరమ్. ౪౮

దేవ్యా ఇతి. అయం హనూమాన్, దశాననస్య రావణస్యవచోమయం వాగ్రూపం య ద్వజ్ర మాయుధం తేన దీర్ణయోః విదారితయోః కర్ణయో రంతరే యాని వ్రణాని క్షతాని తేషాం విరోపణే వికిత్సాయాం భేషజాని ఔషధాని, ని. 'భేషజౌష

విస్రంభణార్థ మయ మన్వయసంగతాని
రామాభికీర్తనమధూని శనైర్న్యషించత్. ౪౯

గ. తదనంతరం సమన్తా త్పరిసారితనయనా జనకతనయా తస్యాం శాఖాయాం శాఖామృగ ముద్వీక్ష్య దుస్స్వప్న బుద్ధ్యా చకితహృదయా సలక్ష్మణాయ [1](రామాయ) భద్రే భద్ర మాశంసమానా జన మిమం దురాపస్వాపం స్వప్నః కథ మాప్నుయా దితి [2]విచింత్య మాయాస

భద్రైషిణ్యా' నిత్యమరః, తథా అన్వయేన వంశేన సంగతాని, 'రాజా దశరథో నామ రథకుంజరవాజిమా' నిత్యాదివంశప్రశంసాపూర్వకా ణీశ్వర్థః, రామాభి కీర్తనాని శ్రీరామనామసంకీర్తనా న్యేవమధూన్యమృతాని, దేవ్యాస్సీతాయా, విస్రంభణార్థం, విశ్వాసోత్పాదనార్థ మిత్యర్థః, ని. 'సమావిస్రంభవిశ్వాసా' విత్యమరః, 'ఆర్థేన సహ నిత్యస మాసస్సర్వలింగతా చ వక్తవ్యా' శనైరవ్యగ్రం, న్యషించత్, శ్రావితవాని త్యర్థః, రూపకాలఙ్కారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౪౯

తదనంతర మితి. తదనంతరం శ్రీరామనామసంకీర్తనానంతరం, జనకతనయా సీతా, సమంతా ద్దిక్షు విదిక్షు చేత్యర్థః, ప్రసారితనయనా, కుతఏత త్పరోక్ష మితి ప్రవర్తితదృష్టి స్సతీ తస్యాం నేదిష్ఠాయా మిత్యర్థః. శాఖాయాం శింశుపావిటపే, స్థిత మితిశేషః. శాఖామృగం వానర, ముద్వీక్ష్య, దుస్స్వప్నబుద్ధ్యా దుష్టస్వప్నోఽయ మితిభ్రాంత్యా, స్వప్నే వానరదర్శన స్యాశుభసూచకత్వేన శాస్త్రసిద్ధత్వా దితి భావః, తథా శ్రీరామాయణే 'స్వప్నో మయాఽయం వికృతోఽద్య దృష్టశ్శాఖామృగ శ్శాస్త్రగణై ర్నిషిద్ధ' ఇతి, చకితహృదయా భయసంభ్రాన్తాన్తఃకరణా, అత ఏవ సలక్ష్మణాయ లక్ష్మణసమేతాయ 'లేన సహేతి తుల్యయోగ'ఇతి బహుప్రీహిః 'నోపసర్జన' స్యేతి సహశబ్దస్య సత్వం, భద్రే) ప్రాణేశ్వరాయ, శ్రీరామాయ. 'చతుర్థీ చాశిష్యా యంశ్యే' త్యాదినా చతుర్థీ, భద్రం కుశల, మాశంసమానా, 'స్వస్త్యస్తు రామాయ సలక్ష్మణా' యేతి కల్యాణాశంసనం కుర్వాణే త్యర్థః, ని. 'శ్వశ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ'మి త్యమరః, ఆప్తూర్వా చ్ఛంసతే ర్ఘఞన్, తతో దురాపస్వాపం దుష్ప్రాపనిద్రమ్, ని. 'స్యా న్నిద్రా శయురం స్వాప' ఇత్యమరః, ఏతేన జాగరాఖ్యా చతుర్థీ మదనావస్థా సూచ్యతే, తదుక్తమ్. 'దృష్ట్వా నస్సంగసంకల్పాజాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశాదశే'తి, ఇమ మిహృగవ

---

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 విచింతయమానా మాయాసమాయాత్.

మాయాతనైరృత[1]పతిబుద్ధ్యా తస్యా స్తామృతపుత్రా త్తత్రాస. ౫౦

గ. సోఽపి సమవతీర్య వచనవైచిత్ర్యా జ్జనకపుత్రీం ప్రత్యాయయన్నాంజనేయః కృతాంజలి ర్వ్యజిజ్ఞపత్. ౫౧

ప. కల్యాణి త్వద్వియోగేన తీవ్రవేగేన తామ్యతః,
రాఘవేంద్రస్య దూతం మా మన్యథా మాస్మ మన్యథాః. ౫౨

స్థాపన్నం, జన మిత్యాత్మనిర్దేశః, స్వప్నః స్వప్నదశా, పథం ఋతో వా, ఆప్నుయా త్సంగచ్ఛేత్, నాప్నుయా దేవేత్యర్థః, తన్నాంతరీయకత్వాత్తత్యేతిభావః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'స్వప్నోఽపి నాయం నహి మేఽస్తి నిద్రాశోకేన దుఃఖేన చ పీడితాయాః' ఇత్యనేన ప్రకారేణ, విచింత్యాలోచ్య, మాయయా వానరభూమికయా, సమాయాతః పునరాగతోఽయం నైరృతపతీ రావణ ఇతి, బుద్ధ్యా, తద్గోచరభ్రాంత్యేత్యర్థః. తస్యా స్తత్తథాభూతా స్తామృత పుత్రా, త్తత్రాస బిభాయ, 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ. ౫౦

అ. తతః కిం తత్రాహ.—సఞ్చితి. సః ఆంజనేయోఽపి, సమవతీర్య శాఖాయాస్సకాశా దవరుహ్య, వచనవైచిత్ర్యా త్తత్కాలోచిత నిజవచనరచనావిశేషచాతుర్యా, జనకపుత్రీం జానకీం, ప్రత్యాయయ, న్నిత్యాంజనేయవిశేషణం, సమాశ్వాసయన్నిత్యర్థః, † ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథ జ్ఞానవిశ్వాసహేతు' ష్విత్యమరః, కృతాంజలి ర్విరచిత కరసంపుటస్సన్, వినయలక్షణ మేతత్, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాన్. ౫౧

ఆ. విజ్ఞాపనప్రకారమే వాహ.—కల్యాణీతి. హేకల్యాణి శోభనే జానకి, ఏతేన సౌభాగ్యాభిధాయకేన సంబోధనేన శ్రీరామస్య కుశలం సూచ్యతే. గౌరాదిత్వాత్ జీష్, తీవ్రవేగేన చండరయేణ, దుర్నిరోధే నేత్యర్థః. ని. 'తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తీవ్రం చండ ముష్ణం పటుస్మృత'మితి హలాయుధః, త్వద్వియోగేన త్వద్విరహేణ, హేతునా, తామ్యతో గ్లాయతః, క్లిశ్యత ఇత్యర్థః, ఏతేన వ్యాపారాంతరాసక్తత్వశఙ్కా కార్యేతి సూచ్యతే, రాఘవేంద్రస్య రఘునాయకస్య, దూతం సందేశహరమ్. ని. 'స్యా త్సందేశహరో దూత'ఇత్యమరః, మాం, అన్యథా ప్రకారాంతరేణ, మాస్మ మన్యథాః, నవిజానీయా ఇత్యర్థః, 'స్తోత్తరేల' శ్చేతి చకారా దాశీర్లే లుఙ్. 'న మాఙ్యోగ' ఇత్యడాగమాభావః. ౫౨

---

† 'ప్రత్యాయయితు' మితి తుమున్నన్తపాఠే సమాశ్వాసయితు మిత్యర్థః.
1 ఇతి.

త్వయా సహ ప్రస్థితచిత్తవృత్తిర్విభావరీకోకసమానధర్మా,
వచోఽబ్రవీన్మైథిలిమన్ముఖేన త్వాం కౌశలంకోసలరాజపుత్రః.[1]
అపి చ:—ప. శిరసా తవ సౌమిత్రిరకరోదభివాదనమ్,
అపృచ్ఛతోఽపిభద్రం త్వా మధిప శ్చ వనౌకసామ్. ౫౪
గ. ఏవ మభిహితయా సంభూతవిస్రంభయా భయాపేతయా
తయా తావ దనుయుక్తః పవనతనయో వాలిమరణకారణం సుగ్రీవ

త్వ యేతి. హే మైథిలి, త్వయా సహ ప్రస్థితా ప్రయాతా చిత్తవృత్తి ర్యస్య స తథోక్తః, త్వదేకాయత్తచిత్త ఇత్యర్థః, అత ఏవ విభావర్యాం రజన్యాం యః కోక శ్చక్రవాక స్తస్య సమానో ధర్మోయస్య స, తథోక్తః, అతివిరహాతుర ఇత్యర్థః. ని. 'కో కశ్చక్ర శ్చక్ర వాక'ఇత్యమరః, 'ధర్మాదని చ్కేవలా' దిత్యనిచ్, కోసలానాం జనపదా నాం రాజా కోసలరాజో దశరథ స్తస్య పుత్రః శ్రీరామః, మన్ముఖేన మద్ద్వారా, త్వాం, కుశల మేవ కౌశలం, స్వార్థేఽణ్, హేమవచనం, అబ్రవీ దవోచత్, బ్రువో లుఙ్, 'బ్రువి శాసీ'త్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్, 'అకథితం'చేతి సీతాయాః కర్మత్వం, ఉపజాతివృత్తమ్. ౫౩

అ. అథప్రత్యయదార్ఢ్యాయ లక్ష్మణవార్తా మప్యాహ.—అపిచేతి, అ. తదేవ వివృణోతి.—శిరసేతి. హే కల్యాణి, సుమిత్రాయా అపత్యం పుమాం స్సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణః, 'బాహ్వాదిభ్య' శ్చేతీఞ్ ప్రత్యయః, శిరసా మూర్ధ్నా, తవ, అభివాదనం నమస్కార, మకరోత్కృతవాన్, అథ సుగ్రీవసఖ్య మపి జాత మితి సూచయ న్నాహ. ఆపృచ్ఛతేతి సః ప్రసిద్ధః, వనౌకసా మధిపోఽపి చ వానరేశ్వర స్సుగ్రీవశ్చ, ని. 'మర్కటో వానరః కీరో వనౌకా'ఇత్యమరః, త్వాం, భద్రం కుశల, మపృచ్ఛత్ పృష్టవాన్. దుహ్యాదిత్వా ద్ద్వికర్మకత్వమ్. ౫౪

ఏవ మితి. ఏవముక్తప్రకారేణ, అభిహితయా ఉక్తయా, అత ఏవ సంభూత విస్రంభయా సంజాతవిశ్వాసయా, హేతుగర్భం విశేషణమ్. ని. 'సమా విస్రంభవి శ్వాసా' విత్యమరః. భయా దపేతయా, ఆపగతసాధ్వసయేత్యర్థః. 'ఆపేతాపోఢే' త్యాదినాపంచమీసమాసః, తయా సీతయా, తావత్తదానీ, మనుయుక్తః కథం సుగ్రీవ సఖ్యం జాతమిత్యాది పృష్టవ స్సన్. ని. 'ప్రశ్నేఽనుయోగః పృచ్ఛా చే'త్యమరః. పవ నతనయో హనూమాన్, వాలిమరణ కారణం, సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీం 'సఖ్యుర్య'

---

1 సూనుః.

సఖ్య మాఖ్యాయ ప్రాచేతసచేత ఇవ సంతతసన్నిహిత[1]రామనామ
మంగళ మంగుళీయ మస్మై ప్రాయచ్ఛత్. ౫౫

ప. సౌఖ్యావహస్య పవనాత్మజనీయమాన
రామాంగుళీయకవిలోకనవాసరస్య,
సత్యం కలాం [3]శతతమీం భువి నైవభేజే
పాణిగ్రహోత్సవదినం జనకాత్మజాయాః. ౫౬

గ. తత స్తం జానకీ నిస్సీమహర్షా బభాషే ౫౭

గ. మహాభాగ సర్వథాఽస్య దురాత్మనః, ప్రత్యాసీదతి [4]మృ

ఇతి యప్రత్యయః, ఆఖ్యాయ సమ్యక్కథయిత్వా ప్రాచేతసచేత ఇవ వాల్మీకిమన, ఇవేత్యుపమా, సంతత సన్నిహితేన నిరంతరసన్నికృష్టేన రామనామ్నా మంగళం కల్యాణ రూపం, విలిఖిత శ్రీరామనామవర్ణావళీశోభిత మిత్యర్థః, ఆంగుళీయకం శ్రీరామప్రేషి తా మభిజ్ఞానముద్రికాం, ఆస్మై సీతాయై, ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవాన్, 'పాఘ్రాధ్మే' త్యాదినా దానో యచ్ఛాదేశః. ౫౫

సౌఖ్యేతి. జనకాత్మజాయా స్సీతాయాః, పాణిగ్రహోత్సవదినం వివాహమ హోత్సవదివసః, కర్మ, సౌఖ్యావహస్య పరమానందకరస్య, పవనాత్మజేన హనూమ తా నీయమాన మానితం య ద్రామాంగుళీయకం శ్రీరామాభిజ్ఞానాంగుళిముద్రికా తద్వి లోకనవాసరస్య తత్సన్దర్శనదినస్య, శతతమీం శతస్య పూరణీమ్, 'తస్యపూరణే' డడితి డటి 'నిత్యం శతాదిమాసార్ధమాససంవత్సరాచ్చే'తి తమడాగమే టిత్వాత్ ఙీప్, కలా మంశమ్. ని. 'కలా స్యా న్మూలికా వృద్ధౌ శిల్పాదా వంశ మాత్రకే, షోడశాంశేఽపి చంద్రస్యే'తి విశ్వః. భువి సత్యం యథార్థం నైవ భేజే న ప్రాపైవ తతోఽపి సమా ప్రగుణాధికానందజనకత్వా దన్యేతి భావః, అత్ర కలాభజనసంబంధో ద్దేశవిశేషో క్తిః, పసంతతిలకావృత్తమ్. ౫౬

తత ఇతి. తతః అంగుళీయకప్రదానానన్తరం, జానకీ, నిస్సీమహర్షా నిరతిశ యానందా సతీ, తం హనూమన్తం, బభాషే ఉవాచ. ౫౭

ఆ. భూషణప్రకారమే వాహ.—మహాభాగేతి. హే మహాభాగపరమితాచరణ భాగ్యసంపన్న, సర్వథా సర్వప్రకారేణ, అస్య దురాత్మనః, పాపిష్ఠస్య రావణస్య, మృత్యు రన్తకః, ప్రత్యాసీదతి ప్రత్యాసన్నో భవతి, తత్ప్రత్యాసాదనం, తథానిశ్చిత మిత్యర్థః, న హ్యేత న్మద భ్యూహమాత్రం కింత్వాప్తముఖాచ్ఛ్రుత మపీత్యాహ,

---

1 రామనామకమఙ్గుళీయకమ్. 2 దీయమాన. 3 'శతతమామపీ'త్యేవ పాఠస్తూ భుః, భువీతిపదస్యానుపయోగాత్. 4 మృత్యురేవమ్.

త్యుక్తః తత్రైవ మహ్యా మనలాభిధానయా విభీషణదుహిత్రా స్వమాత్రా ప్రేషితయాభాషితం చ,అయ మప్యనార్యశీల స్తురీయ ముపాయమంత రేణ[1]న మా మార్యపుత్రస్య సమర్పయిష్యతి నియత మహామపి మాసా దూర్ధ్వం న శేక్ష్నుయాం ప్రాణాన్ [2](కృపణాన్)ధారయితు మితి. ౫౮

గ. ఏత దాకర్ణ్య మారుతి ర్మహానుభావే మాభైషీ స్తత్ర భవతీం భవతీం వహా న్యేవ తూర్ణ మర్ణవ ముల్లంఘ్య [3]రఘువరచరణ సరసిజసమీప ముపయాస్యామి మైనం మా మసమర్థం [4]సమర్థయేథాః ఇత్యభిహితవాన్. ౫౯

తత్రైవేతి. తత్రైవ మదూహితప్రకారే ణ్లోప మార్షం ఆనలే త్యభిధానం యస్యాస్తథా తథా స్వమాత్రా నిజజనన్యా ఆస్తత్పుత్రపాతిన్యా సరమయా, ప్రేషితయా ఏతద్వార్తా కథనార్థం ప్రహితయా, విభీషణదుహిత్రా విభీషణపుత్రికయా, భాషితం చ కథిత మపి అతః ఆనార్యశీల స్తుచ్ఛస్వ భావోఽయం రావణోఽపి, తురీయం చతుర్థం, 'చతుర శ్చయతా వాద్యక్షరలోప' శ్చేతి చప్రత్యయః, ఆద్యక్షరలోపశ్చ. ఉపాయ మంత రేణ, దండోపాయం వినేత్యర్థః, 'ఆంతరాంతరేణ యుక్త' ఇతి ద్వితీయా, మా, మార్యపుత్రస్య రాజపుత్రస్య శ్రీరామస్య, ఆర్యపు త్రేతి రాజపుత్రాణా మభిధానం 'ఆర్యో బ్రాహ్మణకుమారయోః రాజా' చేతి నిపాతనాత్, న సమర్పయిష్యతి న దాస్యతి, దండోఽప్యవిలంబేనైవ ప్రయోక్తవ్య ఇత్యాహ-నియతమితి. అహమపి, నియతం నిశ్చితం, మాసా దూర్ధ్వం, ఏకమాసస్యోపరిష్టాదిత్యర్థః, కృపణాన్ దీనాన్, ప్రాణాన్, ధారయితుం నిరోద్ధుం 'శకధృషే' త్యాదినా తుమున్ ప్రత్యయః. న శక్ష్ణుయాం శక్తానభవేయ, మత ఊర్ధ్వం జీవితం త్యక్ష్యామీత్యర్థః, ఇతి బభాష ఇతి సంబంధః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్, 'ధారయిష్యామి మాసం తు జీవితం శత్రుసూదన, మాసాదూర్ధ్వం న జీవిష్యే త్వయా హీనా నృపాత్మ' జేతి. ౫౯

ఏత దితి. ఏతత్సీతావచన, మాకర్ణ్య శ్రుత్వా, మారుతిః హనూమాన్, హేమ హానుభావే మహాసామర్థ్యసంపన్నే, సామర్థ్య మత్ర పరమ పాతిప్రత్యప్రయుక్త మితి ద్రష్టవ్యమ్, మాభైషీః భయం మాప్రాప్నుహి, తత్రభవతీం త్వాం పూజ్యాం, భవతీం త్వాం, పవా న్యేవ స్కంధేధారయన్నేవ, తూర్ణ మాశు, అర్ణవం సముద్రం, ఉల్లం

---

1 మమార్యపుత్రస్య. 2 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 3 రాఘవచరణ. 4 సమర్థయేథా ఇత్యభిధాయ, మహామహీధ్రేత్యాదిపాఠః ప్రాచీనః.

కించ.—ప. మహామహీధ్రసధ్రీచీం సోఽయం వృద్ధిముపేయివాన్,
యయా నూన మపాంరాశిః కుల్యాతుల్యాం' దశాం దధౌ. ౬౦

ప. అథ తా మువాచ సా జనకరాజసుతా ముదితా
కిము తవ దుష్కరం చరణలంఘితవారినిధేః,
అ పి తు మయా సహా ప్లవగపుంగవ యాస్యసి చే
²న్నియత మపాయినీ పరిణమే ద్భవతగి పదవీ. ౬౧

అన్యచ్చ —

ప. పాతివ్రత్యహుతాశేనేన యది తం కుర్యా మహం భస్మసా
త్సత్యం దాశరథే శ్శరస్య నభవే దాత్మోచితా పారణా,

ష్య ఉత్తీర్య, రఘువరస్య శ్రీరామస్య, చరణసరసిజసమీపం పాదకమలసమీప, ముప యాస్యామి ప్రాప్స్యామి, ఏవం మా, మసమర్థం, మాసమర్థయేథాః. సమన్య స్వే, త్యభిహితవాన్ ఉక్తవాన్, కించ అపి చేత్యర్థః. ౫౯

మహామహీధ్రేతి. సోఽయం హనూమాన్, స్వసామర్థ్య పరిజ్ఞాపనాయ, మహా తా, మహీధ్రేణ గిరిణా సధ్రీచీం సమానాం, వృద్ధి, ముపేయివాన్ ప్రాప్తవాన్. ని. 'మహీధ్ర శిఖరిక్ష్మాభృ'దిత్యమరః. యయా దేహవృద్ధ్యా, అపాంరాశిః సముద్రః, కుల్యా తుల్యా మల్పీకృతసరిత్సమానాం, దశాం, స్థితిం, దధౌ ధృతవాన్, ని. 'కుల్యాఽల్పా కృత్రిమా సరి' దిత్యమరః. హనూమద్దేహాపేక్షయా సముద్రోఽల్పఇవ ప్రతీయత ఇతి భావః. ౬౦

అథేతి. అథ హనూమద్దేహవృద్ధిదర్శనానంతరం, జనకరాజసుతా సీతాముదితా, సంతుష్టా సతీ, తమాంజనేయ, మువాచ, హేఆంజనేయ, చరణాభ్యాం లంఘిత స్త్రీణాం వారినిధి స్సముద్రో, యేన తస్య, తవ, దుష్కరం కర్తు మశక్యం, కార్యం, కిం కిమస్తి కించి దపి నాస్తీ త్యర్థః, అపితు కింతు, హే ప్లవగపుంగవ హానరోత్తమ, మయా సహా త్వం, యాస్యసి గమిష్యసిచే, ద్భవతః, ఇయం, పదవీ మార్గః, అపాయినీ దుష్టా, పరిణమే ద్భవేత్, సంకటయుక్తా భవిష్యతి, అన్యచ్చ, కించేత్యర్థః, ౬౧

పాతివ్రత్యేతి. హే ఆంజనేయ, పాతివ్రత్యహుతాశేన పాతి వ్రత్యాగ్నినా తం, రావణం, భస్మసా దగ్ధస్మీభూతం కుర్యాం కరోమి యది, తర్హి, దాశరథేః, శ్రీరామస్య, శరస్య బాణస్య, ఆత్మోచితా స్వానురూపా, పారణా పూర్తి, స్తృప్తిరితి యావత్. న భవేన్నస్యాత్, సత్యం యథార్థం, నాత్ర సందేహ ఇత్యర్థః, శ్రీరామబా

---

1 విశేద్దశామ్. 2 ఇయమనపాయినీ.

కిం నైతస్య యశోనిశాపతి రపి ప్రమ్లానకాంతి ర్భవే
[1]ద్భీత శ్శాసితరావణే రఘుపతౌ యాత్రా మమ [2]శ్రేయసీ.
గ. ఏవం వ్యాహృతః పవనసుత స్సీతాం [3]వినీతః పున [4]రాబభాషే.
ప. మాయామృగేణ తవ మైథిలి వంచితాయా
శ్శాఖామృగేణ పున రాగతి రిత్యయు క్తమ్,
ఏషా కథాఽపి భువనే [5]విదితా యది స్యా

ణేనైవరావణహననం కర్తవ్య మితి భావః, శ్రీరామ స్యాపకీర్త్యావహత్వా చ్చ మమైత న్నయుజ్యత ఇతి పశ్చా ద్వక్ష్యతి. కించేతి. కించ ఏతన్మాత్రమేవ నభవతీత్యర్థః, ఏత స్య దాశరథేః, యశ ఇవ దానక్షతో ర్భవా సత్సమాఖ్యాతదేవ నిశాపతి శ్చంద్రోపీతి రూపకమ్. ప్రమ్లానకాంతిః ప్రక్షీణశోభో, భవేత్, స్వసామర్థ్యే నైవ సీతా రావణం వినాశితవతీ రామ స్త్వశక్తఏవ జాతః, కిమిత్యపకీర్తి స్సంభవిష్యతీ త్యర్థః. అతః, హే భామిత, రిత్యాదరేణా మంత్రణం, రఘుపతౌ రఘునాయకే, శాసిత రావణేవిధ్వంసితరావణే సతి, శ్రీరామేణ రావణేవిధ్వంసితే సతీ త్యర్థః, మమ యాత్రా ప్రతిప్రయాణం, శ్రేయసీ ప్రశస్యాశ్రేష్ఠేతి యావత్, 'ప్రశస్యస్య శ్ర'ఇతి శ్రాదేశః, అతో మమైవ మాగంతుం న యుజ్యతే శ్రీరామో యథా కీప్రమాగచ్ఛే త్తథా త్వయా ప్రోత్సాహి తవ్య ఇతిభావః. ఉక్తరూపకయో స్సంసృష్టిః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. ఓఅ

ఏవ మితి. ఏవ మనేన ప్రకారేణ, వ్యాహృతః ఉక్తః, ఏత యేతి శేషః, పవనసుతో హనూమాన్, వినీతః వినయయు క్త స్సన్ సీతాం పునః, ఆబభాషే ఉక్తవాన్.

అ. తదేవాహ.—మాయేతి. హే మైథిలి, మాయామృగేణ కనకమృగేణ, వంచితాయాః ప్రతారితాయాః, విప్రలబ్ధాయా ఇతి యావత్. తవ మహానుభావా యా ఇతి భావః, శాఖామృగేణ వానరేణ, పునరాగతిః ప్రత్యాగమన, మిత్యేత, దయుక్త మనర్హం, వంచనే నాపహరణం పునస్సంధోచే నాగమనం చేత్యేత త్సంభావితాయా స్తవ నయుక్త మితి భావః, రాజ్ఞ్యాః పునా రాజమార్గేణ వాగమనం యుక్త మితి భావః, కించ ఏషా ఉక్తా, కథా వార్తాఽపి, భువనే జగతి. ని. 'విష్టపం భువనం జగ' దిత్యమరః. విదితా విస్తృతా ప్రచురా, స్యాద్యది, తర్హి, శ్రీరామధనుషః శ్రీరామచాపస్య, జగత్ర్తయప్రసిద్ధ స్యేతి భావః, కా నామ కావా, ప్రశస్తిః పరనిరాసశక్త్వ ప్రయుక్తఖ్యాతిః, ప్రథితా ప్రసిద్ధా, స్యా దితి శేషః, న స్యా దేవే

---

1 భవేత్తస్మాచ్ఛసిత. భవేదాజ్ఞాశాసిత. 2 శ్రేయసే. 3 వినీతాం. 4 అథావత, 5 విదితా.

తాత్పర్యనామ రామధనుషః ప్రథితా ప్రశస్తిః। ౬౪

గ. [1]కిం బహునా నేత్థేత దేవ చింతితం దేవి భవత్యా యదర్హం రాఘవగృహిణ్యా స్తదేవ నిశ్చితం యత్సదృశ మీదృశస్య సమాచారస్య తదేవ ప్రకాశితమ్ యదనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రియాయా స్తదేవానుమోదితమ్ యదనుకూలం కులవధూశీలస్య తదేవ కథితమ్ యదుచితం ఋత్రియాణీ వాణీప్రక్రమస్య తదేవోపక్రాంత

త్యర్థః, అథ స్త్వయాఽల్పకాలత్వేశసహిష్ణుతయాఽత్ర స్థాతవ్యం శ్రీరామేణ పున రాగత్య రావణం జిత్వా త్వం ప్రత్యానేతవ్యా చేత్యయమేవ రాద్ధాంత ఇతి భావః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౬౪

అ. అథ సీతాప్రశంసాపూర్వకం నిగమయ న్నాహ.—కిమితి. బహునా కిం కాలయాపనకరైరనేకై ర్వచనై రల మిత్యర్థః, కుతః, ఇత్థేతత్పూర్వకృత, మిదమేవ, చింతితం, దేవి, భవత్యా, పర్యాలోచితం, సమయోచిత త్వేనైతదేవ విచారిత మిత్యర్థః. ని. 'ఇతి హేతుప్రకరణ ప్రకారాదిసమాప్తి' ష్విత్యమరః, కి మేత దిత్యత్రాహ. యది త్యాదినా. రాఘవస్య రఘువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య గృహిణ్యా ధర్మపత్న్యాః, య దర్హం యుక్తం, త దేవ, నిశ్చితం నిర్ణీతం, ఈదృశస్య అనిర్వాచ్యస్యే త్యర్థః, సమాచారస్య పాతివ్రత్యధర్మస్య, య త్సదృశం తుల్యం, త దేవ, ప్రకాశిత మభివ్యంజితం, రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః, య, దనుగుణం అనురూపం, త దే, వానుమోదితం అభ్యుపగతం, కులవధూశీలస్య కుల స్త్రీస్వభావస్య, య దనుకూలం సమ్మతం, త దేవ, కథితం ఉక్తం, ఋత్రియాణీ ఋత్రకులోద్భవా, 'ఆర్యఋత్రియాభ్యాం వే'తి జీప్. ఆనుగాగమశ్చ, తస్యా వాణీప్రక్రమస్య వచనపరిపాట్యాః, య దుచితం. త దేవోపక్రాంత మారబ్ధమ్, ఇత్యేవం, బహుశః బహువారం ప్రశస్య ప్రస్తుత్య, హే జానకి, సర్వథా సర్వ ప్రకారేణ, ప్రకారవచనే థాల్, రామలక్ష్మణౌ, లడ్యాక్ మి

---

1 అత్ర గద్యే 'కింబహునా దేవి భవత్యా తదేవ చింతితం య దర్హం రాఘవగృహిణ్యాః, త దేవ నిశ్చితం య త్సదృశ మీదృశస్య సమయాచారస్య త దేవ ప్రకాశితం య దనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః త దేవానుమోదితం య దనుకూలం కులవధూశీలస్య త దేవ కథితం య దుచితం ఋత్రియాణీజనవాణీక్రమస్యేతి బహుశః ప్రశ' స్యేతి ప్రాచీనపాఠస్సుగమః.

మితి బహుశః ప్రశస్య సర్వథా రామలక్ష్మణౌ లంకా మివాం ప్రవిష్టా వితి [1]జానకీ జానీహ్యనుజానీ హీమం జనం ప్రస్థాతుం కించ కాకుత్థ్సేన విదితపూర్వ మభిజ్ఞానం కి మపి దీయతా మితి. ౬౫

గ. సా తు దీర్ఘం నిశశ్వాస్య నిశ్చిత్య పురా ఖలు చిత్రకూటతటవనే తరుణతరతరుమణీయతయా [2]మందీభవన్నందనవైభవే [3]రఘునందనే నోపధానీకృతాజ్ఞాయా మమ పయోధరపరిసరే ఖరతరనఖరాగ్రవిరచితవిదారణం థారాధరనామానం కాక మేకం రఘుపతి [4]ర్వ్యలోకయత్. ౬౬

మాం, ప్రవిష్టా ప్రవిష్టా, జానీహి ఆవబుధ్యస్వ, తథా ఇమం జనం, మా మిత్యర్థః, ప్రస్థాతుం పునర్గంతుం, ఆమోచనశబ్దవ దుపసర్గేణ ధాత్వర్థస్య బాధః, ఆతపివ, 'ప్రస్థానం గమనం గమ' ఇత్యమరః, అనుజానీహి అనుజ్ఞాపయ, అథ చ పునః ప్రష్టవ్యం కించి దవశిష్టం విద్యత ఇత్యాహ—కించేతి. కథమేవాహ—కాకుత్థ్సేనేతి. కాకుత్థ్సేన కకుత్స్థవంశోద్భవేన శ్రీరామేణ, విదితపూర్వం, పూర్వం విజ్ఞాత మిత్యర్థః, 'సుపు పే'తి సమాసః. కిమపి కించి దభిజ్ఞానం జ్ఞాపకవస్తు, దీయతాం ప్రతిపాద్యతాం, ఇత్యా బభాష ఇతి సంబన్ధః. † ౬౫

అ. తతః కింజాతం తత్రాహ—నేతి. సా సీతాఽపి, తుశబ్దోఽప్యర్థః, దీర్ఘం, నిశ్వస్య, వక్తవ్యార్థస్మరణబీజోద్బోధకచింతానుభావం సవిషాద మభినీయేత్యర్థః, నిశ్చిత్య నిర్ణీయ తదుక్తం, 'సదృశాదృష్టచింతాద్యా స్మృతిబీజస్య బోధకా'ఇతి, అథ ప్రత్యభిజ్ఞానాఖ్యాయికా మాహ, పురేతి, పురా పూర్వం, ఖలుశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే తరుణతరై రత్యంతతరుణైః తరుభిః వృక్షైః రమణీయతయా సుందరతయా హేతునా, అథవా తరుణతరా స్తరవో యస్మిం స్తత్తథోక్తం అత ఏవ రమణీయం చ తస్య భావ స్తత్తా తయా, మందీభవత్ నందనవైభవం ఇంద్రోద్యానసౌభాగ్యాతిశయో యస్మా త్తస్మిన్, తత్తథోక్త, ఇత్యతిశయోక్తిః, చిత్రకూటతటవనే చిత్రకూటాచల తటవిపినే, రఘునందనేనోపధానీకృత ఉపబర్హీకృతః ఆంకః ఉత్సంగోయస్యా స్త స్యాః, ని. 'ఉపధానం తూపబర్హ' మిత్యమరః, మమ, పయోధరపరిసరే కుచప్రాంతే, ఖరతరనఖరాగ్రైః అతినిశితనఖముఖైః విరచితం కృతం విదారణం ఖండనం యేన తం,

---

† ఆభిజ్ఞాయతేఽనేనేత్యభిజ్ఞానం కరణే ల్యుట్, పూర్వానుభవస్మారకం.

1 జానకి జానీహి జన మిమ మనుజానీహి ప్రస్థాతుమ్. 2 మందీకృతనందన. 3 రఘునందనోపధానీకృతోత్సఙ్గాయాః. 4 అవాలోకయత్.

ప. కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం విజహౌ వాసవివాయసే సవీరః, అథ తత్కృపయా హృతాక్షీమాత్ర శ్చిరజీవీ స దధ్యౌ యథార్థసంజ్ఞామ్.

గ. సైషా పరిచిత కథాస్మరణా[1]ద్విగుణితదుర్దశా కేశపినద్ధ మపర మిద మభిజ్ఞాన ముస్తుచ్య. ౬౮

తథోక్తం, ధారాధర ఇతినామ యస్యతం, ఏకం, కాకం కాకాసురం, రఘుపతిః శ్రీరామః, వ్యలీకయత్ అపశ్యత్. ౬౬

అ. తతగ కి మకరో ది త్యత ఆహ.—కుశేతి. సః వీరః, శ్రీరామః, వాసవ స్యాపత్యం పుమాక్ వాసవిః అత ఇఞ్, సచాసౌ వాయస శ్చ తస్మిక్ ఇంద్ర పుత్రే కాకాసురే, కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం దర్భరూపబ్రహ్మాస్త్రం. విజహౌ ప్రాయుఙ్క్త, అథ ప్రయోగానంతరం. సః తాదృగవస్థాపన్నః. చిరంజీవీ చిరకాల జీవీ కాకః, తస్య శ్రీరామస్య, కృపయా దయయా, హృత మక్షీమాత్రం యస్య స, తథోక్త స్సక్, యథార్థసంజ్ఞాం చిరం జీవతీతి చిరజీవిత్యన్వర్థనామధేయం, దధ్యౌ, ఏతదభిజ్ఞానం శ్రీరామాయ కథయేతి వాక్యశేషః, సోఽయం బ్రహ్మాస్త్రాపద్రుత స్సక్ శరణ్యాంతరాభావా త్త మేవ పరమకారుణికం శ్రీరామం శరణం గత్వా పున స్తత్కృ పయా అమోఘాయ బ్రహ్మాస్త్రాయ నేత్ర మేకం దత్వా ముక్తోఽభూ దిత్యర్థః. ని. 'చిరజీవీ త్వైకదృష్టి ర్వాకలిః పికవర్ధన' ఇత్యమరః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'సదర్భం సంస్తరా ద్గృహ్య బ్రాహ్మే ణాస్త్రేణ యోజయత్, స దీప్త ఇవ కాలాగ్ని ర్జజ్వాలాభి ముఖో ద్విజమ్. స తం ప్రదీప్తం చిక్షేప దర్భం తం వాయసం ప్రతి, తత స్తం వాయ సం దర్భ స్సోఽంబరేఽనుజగామ హే'తి, ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్. ౬౭

అ. ఇత్థం వాచికరూప మభిజ్ఞానం దత్వా సంప్రతి వస్తురూపం దాతుం ప్రావ ర్తతే త్యాహ.—సేతి. సైషా సీతా, పరిచితకథాస్మరణేన పూర్వానుభూతవృత్తాన్త స్మృత్యా ద్విగుణితా ద్విరావృత్తా దుర్దశా దురవస్థా యస్యా స్సా, తథోక్తా సతీ, కేశపినద్ధం చికురాచ్ఛాదితమ్. ని. 'ఆపీడానతిరోధానపిధానచ్ఛాదనాని' చేత్యమరః. 'వష్టి వాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయోః' ఇత్యపేరకారలోపః, నవ్యాలేఽ కర్మణి క్తః, అపర మన్యత్, ఇదం వక్ష్యమాణం, చూడామణి మిత్యర్థః, ఉస్తుచ్య విశీర్ణ్య. ౬౮

---

1 ద్విగుణ.

ప. చూడామణిం కపివరస్య దదౌ దశాస్య
సంత్రాసపుంజితరుషాగ్ని దశం కృశాంగీ,
ఆదాయ తత్ప్రణతిపూర్వ మసౌ ప్రతస్థే
మాణిక్యగర్భవదనోరగతుల్యబాహుః. ౬౯

చూడామణి మితి. కృశాని విరహావేదనయా కార్శ్యమవస్థాపన్నాని అంగాని యస్యా స్సా కృశాంగీ తస్వీ సీతా, 'అంగగాత్ర కంతేభ్యోవ క్తవ్య' మితిజీప్, దశా స్యాత్ రావణాత్ యుక్తః సంత్రాసః భీతిః తేన పుంజితః పిండీభూతో యో రుషాగ్నిః క్రోధాగ్నిః తస్య దశేవ దశా అవస్థా యస్య తం, తథోక్తమ్. 'రుషే' త్యత్ర మాలంతా ద్విశ్లేష ట్టాప్ † అత్రో ల్ప్రేక్షానుప్రాణితా నిదర్శనా, చూడామణిం శిరోరత్నం, కపివరస్య వానరోత్తమస్య హనూమతః, దదౌ శ్రీరామాయ ఏతమపి ప్రదర్శయేతి దత్తవతీ ‡ [అత్ర కపివరస్యేతి సుబంధసామాన్యే షష్ఠీ యతః 'కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానసంజ్ఞా న భవతి, స్వస్వత్వనివృత్తి పూర్వక పరస్వత్వాపాదనస్యాభావాత్ నహి స్వీయం ధనమన్యై దీయతే కింతు ప్రత్యభిజ్ఞాన ప్రదర్శనమాత్రేణ మణిదానవ్యపదేశః, తథా చ నన్వేవ మపి 'రజకస్య పశుం దదాతి' 'ఘ్నతః పృష్ఠం దదా' తీత్యత్రాపి ప్రాప్నోతీతి చోద్య ముద్భావ్య, నైత దస్తి దానం హి నామ పూజ్యానుగ్రహకామ్యయా ద్రవ్యపరిత్యాగః పరస్వత్వాపాదనం చ తచ్చేహనాస్తీతి న్యాసకారేణోక్తం, నను భాష్యకారమతేతు చతుర్థ్యేవ భావ్యం. తథా చ క్రైయటకారైః కైశ్చి దన్యర్థసంజ్ఞావిధానా ద్దదాతి విషయేపి సంప్రదానసంజ్ఞేత్యభ్యుపగతం. దానం చ స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వాపత్తి పర్యంత మితి ప్రత్యాఖ్యాన ముభయముక్తం అన్యత్ర భాష్యకారేణ సంజ్ఞాభ్యుపగమాత్, తథాచ క్రియాగ్రహణస్య 'గత్యర్థకర్మణీ'త్యాది సూత్రస్య చ ప్రత్యాఖ్యానం కృతం తథా స్వత్వనివృత్త్యభావవతి దదాతేః ప్రయోగో దృశ్యతే 'నకూద్రాయ మతిం దద్యా' దితి 'తస్మై ఖండికోపాధ్యాయ శ్చ పేటికాం దదా'వితి చ సప్రపంచ ముపపాదితత్వాదితి] తతశ్చకపివరః తత్ప్రణతిపూర్వం తస్యాస్సీతాయాః నమస్కార

---

† 'రుషాగ్నిదశ' మిత్యత్ర 'మహాగ్నిశిఖ' మితి పాఠే రావణభీతిపుంజీభూతా గ్నిసదృశమిత్యర్థః.

‡ అత్రఖండలితగ్రన్థే అసాంగత్యం దోషజ్ఞైరన్విష్యపరిహార్యమ్.

గ. తతశ్చ కృతకృత్యై[1]వ నిర్గత్య నిశాచరపతేః ప్రకాశయితుం నిజాగమన మశోకవనికాం [2]బభంజ ప్రభంజనాత్మజః. ౭౦

ప. స్వకృత్యైర్ శాఖినాం మవనతి [3]మతీవ ప్రకటయన్నమార్గేణ భార్యామ్య స్పరికలితభంగ స్సుమనసామ్,

---

పూర్వక, మాదాయ స్వీకృత్య, మణిమితిశేషః, † మాణిక్యం గర్భోయస్య తన్మాణిక్య గర్భం తద్వదనం పక్త్రం యస్యతేనతథోక్తేన ఉరగేణసర్పేణ తుల్యః సదృశః బాహుర్యస్య స, తథోక్తస్సన్, ప్రతస్థే ప్రస్థితవాన్, ఉపమా అస్యాశ్చ పూర్వోక్తాలంకారేణ సంసృష్టిః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౬౯

తతఇతి. తతశ్చ ప్రస్థానానన్తరం, ప్రభంజనాత్మజో వాయుసూనుః, కృతకృత్యఃకృతార్థస్సన్, నిర్గత్య సీతాసాన్నిధ్యాన్నిష్క్ర్మ్య, నిజాగమనం నిశాచరపతేః రావణస్య, ప్రకాశయితుం ప్రకటయితు, మశోకవనికాం, బభంజ మమర్ద, ఉత్పాటయామాసేత్యర్థః. ౭౦

అ. తదేవాహ.—స్వేతి. స్వకృత్యైర్ నిజచంక్రమణక్రియాభిః, శాఖినాం ద్రుమాణాం, అతీవాత్యన్త, మనవనతిం భుగ్నత్వం, ప్రకటయన్ ప్రవర్తయన్, అన్యత్రస్వకృత్యైర్ నిజవ్యాపారైః, శాఖినాం వేదభేదానాం, అతీవానతిం సమ్యగ్విదేచనం, ప్రకటయన్ స్ఫుటీకుర్వన్, ని. 'శాఖావేదప్రభేదేషు బాహౌ పంక్తిద్రుమాంగయోః' రిత్యుభయత్రాపి యాదవః, తథా అమార్గేణ అన్యమార్గేణ, భార్యామ్యక్ సంచరన్, అన్యత్ర లోకవిరుద్ధమార్గేణ వర్తమానః, 'వాభ్రాట్' శేత్యాదినా విక ల్పాత్ శస్ప్రత్యయః, సుమనసాం పుష్పాణాం, అన్యత్ర దేవానాం చ, పరికలితభంగో, విరచితవ్యాఘాత ఇత్యర్థః. ని. 'సుమనాః పుష్పమాలత్యోః శ్రీ దేవబుధయోశ్చ పుమా' నిత్యుభయత్రాపి వైజయంతీ, ‡ తథా శ్రుతిమధుర వాచాం శ్రోత్రానంద కరవాచాం, ద్విజానాం అండజానాం, అన్యత్ర శ్రుతిమధురవాచా మామ్నా

---

† ఆదాయ తత్ప్రణీత్యత్ర 'ఆదాయతం ప్రణ' తీతి పాఠే తం చూడామణిం ఆదాయ ప్రణతిపూర్వకం అర్థా త్సీతానమస్కారపూర్వక మిత్యర్థః. అత్ర పాఠేమణి మితి సాధ్యాహార్యమ్.

‡ 'పరికలితభంగస్సుమనసా' మిత్యత్ర 'రచే ర్గృహీతానునయే' నేత్యాదా వివ నిత్య సాపేక్షత్వా త్సమాసః, తథా చ పరికలితసుమనోభంగ ఇత్యర్థః.

1 విషనిశాచరపతేః ప్రకటయితుం నిజా. 2 ప్రబభంజ. 3 అనల్పామ్.

ద్విజానాం సంత్రాసం శ్రుతిమధురవాచాం విరచయ
న్నయం [1]లంకోద్యానే దశవదనలీలా మతనుత. ౭౧

(1) గ. తదను సరభస [2]మారక్షీకరక్షోగణనివేదిత [3]ప్రమదవనకదన
ప్రకుపితదశవదన ప్రేషితాన్ పితృపతికింకరభయంకరా న్కింకరాన్
ప్రహస్తపుత్రేణ జమ్బుమాలినా సహ నిహత్య చైత్యతోరణ[4]ముపగత
వతి హనూమతి. ౭౨

గ. పునరపి నిశమితామితనిశిచరగణమారణో రావణః స ప్త

యమనోహరవచనానాం, ద్విజానాం విప్రాణాం, సంత్రాసం భయం విరచయన్, ని. 'శ్రుతిః శ్రోత్రే తథాఽఽమ్నాయే దన్తవిప్రాండజా ద్విజాః' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వప్ర కాశామరౌ, అయం హనూమాన్, లంకోద్యానే ఆశోకవనికాయాం, దశవదనలీలాం రావణవిభ్రమ మతనుత, అత్ర అన్యలీలాయా అన్య త్రాసంభవా త్తత్సదృశీం లీలా మితి సాదృశ్యాత్ప్రాపా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శనా, సాచోక్తశ్లేషానుప్రాణి లేతి సంకరః, శిఖరిణీవృత్తమ్. ౭౧

తద స్వితి. తదను ఆశోకవనికాభంగానంతరం, సరభసం సవేగమ్, ని 'రభసో వేగహర్షయోః' రితి విశ్వః, ఆరక్షః వనపరిపాలనం ప్రయోజన మస్యారక్షీకః 'ప్రయోజన' మితి ఠక్, సచాసౌ రక్షోగణశ్చ ఆశోకవనపరిపాలకరాక్షసనివహ ఇత్యర్థః, లేన నివేదితం విజ్ఞాపితం యత్ప్రమదవనకదనం వానరకృతాశోకవనభంగః. ని. 'స్యా దేత దేవ ప్రమదవన మన్తఃపురోచిత' మి త్యమరః, 'జ్యాయో స్సంజ్ఞా ఛందసోర్బహుళం' మితి హ్రస్వః, లేన హేతునా ప్రకుపితేన నితరాం క్రుద్ధేన దశవదనేన రావణేన ప్రేషితాన్ ప్రహితాన్, పితృపతి కింకరభయంకరాన్, కింకరాన్, ఆశీతిసహస్రసంఖ్యాక న్నిజకింకరానిత్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'లేపా మశీతిసాహస్రం కింక రాణాం తరస్వినా' మితి 'మేఘ ర్తిభయేషు కృఞ' ఇతి ఖో ముమాగమః, ప్రహస్త పుత్రేణ ప్రహస్తాఖ్యమంత్రిప్రవరతనయేన, జంబుమాలినా సహ, నిహత్య మారయిత్వా, హనూమతి, చైత్యతోరణం ప్రాసాదద్వారోపరితనభాగ ముపగతవతి ఆధితిష్ఠతిసతి.

పున రితి. పున ర్భూయోఽపి, నిశమితం హతశేషై శ్శ్రావితం, అమితనిశిచర గణమారణం ఆశీతిసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసనివాసంహారణం యేనస, తథోక్తో, రావణః, సప్తానాం సచివసుతానాం మన్త్రిపుత్రాణాం నిధనశ్రవణేన సంహారశ్రుత్యా పరిశుపితో

---

1 లోకోద్యానే. 2 ఆరక్షక. 3 ప్రమదావన. 4 ఉపాగతవతి.

సుతనిధనశ్రవణపరికుపితః పఞ్చ పంచాననపరాక్రమా 1స్పృఘుసప్రముఖాం త్సేనాపతీ‌న్ వలీముఖం జీవగ్రాహం గృహ్ణీధ్వ మితి ప్రాహిణోత్.

తత్ర తానపి తోరణపరిఘేణ పఞ్చ పఞ్చతాం నీత్వా ముహుర్ముహు ర్దాశరథిదూతోఽహ మిత్యాత్మాన ముద్ఘోషయంత హనూమంతం నియంతుం నియంతా నిఖిలరక్షసా మధ్యక్షో మక్షకుమార మభ్యక్షీపత్. ౭౪

ప. రక్షస్సంఘట్టచూర్ణీకృతకనకమహాభిత్తిచైత్యోత్థధూళ్యా

ఽత్యన్తవృద్ధస్య, పఞ్చానఘపరాక్రమా† సింహతుల్యబలా‌న్, ప్రఘుసప్రముఖా‌న్ సచివముఖా‌న్ ప్రఘుసాదీ‌న్, పంచసేనాపతీ‌న్ వలీముఖం వానరం, జీవగ్రాహం, గృహ్ణీధ్వం, జీవతీతి జీవః ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః, జీవన్తం గృహీత్వా జీవగ్రాహం గృహ్ణీతేత్యర్థః, దూతవధస్య శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్ జీవత స్తస్యావిలోకన కౌతుకాద్వేతి భావః 'సమూలే' త్యాదినా ణముల్ ప్రత్యయః కపాదిత్వా దనుప్రయోగః, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః, ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్. 'హిగతా' వితి ధాతోః 'హినుమీ' నేతి ణత్వం.

తత్రేతి. తత్ర చైత్యతోరణే, తా నపి పంచసేనాపతీ‌న్, తోరణపరిఘేణతోరణస్థార్గళేన పఞ్చతాం మరణం, నీత్వా, నిహత్యేత్యర్థః, ముహుర్ముహుః పునఃపునః, అహం, దాశరథి దూత, ఇత్యేవ, మాత్మాన, ముద్ఘోషయంతమ్, 'దాసోఽహం కోసలేంద్రస్య రామ స్యాక్లిష్టకర్మణ, ఇతి వారంవార మాత్మానం ప్రఖ్యాపయంత మిత్యర్థః, హనూమన్తం, నియంతుం నిగ్రహీతుం, నిఖిలరక్షసాం నియంతా సకలరాక్షససార్వభౌమః, రావణః, ఆధ్యక్షం పురోవర్తినం, సమర్థం వా, అక్షకుమారం అక్షాఖ్యనిజతనూజమ, భ్యక్షీపత్, ప్రాహిణో దిత్యర్థః. ౭౪

రక్ష ఇతి. 'రక్షస్సంఘట్టేన రాక్షససంఘాడనేన 'పక్షస్సంఘట్టే' తి పాఠే పక్షస్థలసంఘర్షణేన చూర్ణీకృతాః క్షోదితాః కనకమయాభిత్తయః కాంచనమయోన్నతప్ర

---

† తథాచ శ్రీరామాయణమ్.*'తతస్తే రాక్షసేంద్రేణ చోదితా మంత్రిణస్సుతాః, నిర్యయుర్భవనా త్తస్మా త్సప్తార్చిర్వర్చసః' ఇత్యాదిసర్గానంతరం, 'హతాస్తంత్రిసుతా‌న్ బుద్ధ్వా వానరేణ మహాత్మనా, రావణ స్సంవృతాకారశ్చకార మతి ముత్తమమ్. సచివాపాక్షయూపాక్షౌ దుర్ధరం చైవ రాక్షసమ్, ప్రఘుసంభాసకర్ణం చ పంచసేనాగ్రనాయకా‌న్. సందిదేశ దశగ్రీవో వీరా న్నయవిశారదా' నితి.

1 ప్రవసనః ప్రహస్త. 2 ఆధ్యక్షమక్షకుమారమాక్షీపత్.

నక్షత్రాణా మకాలే సరణి మరుణయ న్వీరలక్ష్మీసమేతః,
రక్షఃస్మారాఖ్యశాగం క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాం హనూమా
నక్షక్రీడాం విధాతుం దశముఖనగరీచత్వరే తత్వరేఽసౌ. 8౫

గ. తత్ క్షణం క్షణదాచరాణాం [1]మిషతా మేవ [2]నిష్పాదితరంగ

డ్యాని యస్య తత్తథోక్తం యచ్చైత్యం ప్రాసాద స్తదుత్థయా తదుత్పన్నయా ధూళ్యా పరాగేణ, అకాలే అనియతకాలే, నక్షత్రాణాం సరణిం ఆకాశం, అరుణయ్ అరుణీ కుర్వన్నిత్యతిశయోక్తిః. ఆరుణశబ్దా 'త్తత్కరోతీ' తి ణ్యంతా ల్లట శ్శత్రాదేశః, ఆత ఏవ వీరలక్ష్మ్యా విజయశ్రియా సమేతోఽసౌ హనూమాన్, (రక్షఃస్మారా రాక్షసయోధా ఇత్యాఖ్యా యాసాం తా, స్తథోక్తా శ్చారా అక్షోపకరణాని యస్యాం తా మితి బహువ్రీహిగర్భోబహువ్రీహిః. క్వచిదపచయవిపక్షాయాం శారశబ్దస్య స్త్రీత్వంగ ప్రయోగః. ని. 'స్త్రీస్యా తాక్వచి న్మృగాక్ష్యాది ర్విపక్షాపచయే యదీ' త్యభిధానాత్) క్షితిత ల మేవ ఫలకం తస్మిన్ క్షేపణీయాం ప్రవర్తనీయాం, అక్షక్రీడాం అక్షకుమార సంహరణక్రీడాం, పాశద్యూతకేళించ, దశముఖనగరీచత్వరే లంకాపురప్రాంగణే, విధాతుం కర్తుం, తత్వరే, త్వరాం కృతవాన్; 'రక్షఃస్మారాఖ్యశారాన్ క్షితితలఫలకే క్షేపణీయా' నిత్యపాఠే రక్షఃస్మారా ఇత్యాఖ్యా యేషాం తాన్ శారా నక్షోపకరణాని, క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాన్ నివాసనీయాన్ విధాయేతి శేషః.†అన్యత్సమానం,‡(అత్ర శారశబ్దస్య ఆకారాంతత్వేన పుల్లింగతాయాం కవి రేవ ప్రమాణమ్). ని. 'పణోఽక్షే షు గ్లహోక్షస్తు దేవనాః పాశకా శ్చ తే' ఇత్యమరః, శ్లేషసంకీర్ణోఽయం రూపకా లంకారః, స్రగ్ధరావృత్తమ్. 8౫

తత్క్షణ మితి. తత్ క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే, క్షణదాచరాణాం రాక్షసానాం, మిషతాం పశ్యతా మేవ సతాం, మిషతః క్షణదాచరానాదృత్యేత్యర్థః 'షష్ఠీచానాద ర' ఇతి షష్ఠీ, రంగే రణరంగే, నిష్పేషకృత్యం అక్షవినాశకృత్యం నిష్పాదితం నిర్వర్తితం యేన స, తథోక్తః, తథా ఊర్ధ్వాటిత స్తంభదండేన సముత్పాటిత స్తంభసంధూమేన జాతవేదసా అగ్నినా, జాతం వేదః హిరణ్యం యస్తా స్మాజ్జాతవేదాః, స్తంభసంభ్రమ

---

† 'రక్షఃస్మారాఖ్యశారాన్ క్షితితలఫలకే క్షేపయిష్య' న్నిత్యపాఠే విధాయేతినా ధ్యాహార్యమ్, క్షేపయిష్యన్ ప్రేరయిష్యన్ ణిజర్థోఽత్ర వివక్షితః.

‡ (అత్రకుండలితపూర్వోత్తరగ్రంథయోరసాంగత్యమస్తి).

1 అనిమిషతామ్. 2 నిష్పాదితదంగ.

నిష్పేషకృత్య చైత్యప్రాసాద ముత్పాటిత స్తంభజాతజాతవేగసా
దగ్ధ్వా భూయోఽప్యుపాశ్రితతోరణ స్సమీరణసుతోబభూవ, ఏనమపి
వృత్తాంతం శ్రుత్వా కుపితస్య [1]నిశాచరపతే ర్యుగపదేవ నిపేతుః
పుత్రే సుత్రామజితి [2]సమితిహేతో ర్వింశతిదృష్టయః. ౭౬

ప. అనిమిషభువనే వా వ్యోమ్ని వా భూతలే వా
సమర ముపగతం త్వాం వీక్షితుం క స్సమర్థః?,
ఇతి నుతివచనేన శ్లాఘయ న్మేఘనాదం
ప్లవగ మిహ నయేతి ప్రాహిణోద్రాక్షసేంద్రః. ౭౭

ణజనిత్వాన్నేత్యర్థః. చైత్యప్రాసాదం చైత్యగోపురమ్, దగ్ధ్వాసమీరణసుతో హనూమాన్, భూయఃపునర ప్యుపాశ్రితతోరణః సమధిరూఢతోరణాన్తరో, బభూవ పూర్వతోరణస్య తదా దగ్ధత్వాత్ తోరణాన్తరసమాశ్రితత్వం తత్ర ద్రష్టవ్యం, తథా చ శ్రీమద్రామాయణమ్. 'ప్రాసాదస్య మహాంతస్య స్తంభం హేమపరిష్కృతం, ఉత్పాటయిత్వా వేగేన హనూమా న్పవనాత్మజః. తత స్తం భ్రామయామాస శతధారం మహాబలః, తత్ర చాగ్ని స్సమభవ త్ప్రాసాద శ్చాప్యదహ్యత' ఇతి, ఏనం వృత్తాన్త మక్షకుమార వినాశనార్థ మసి, శ్రుత్వా, కుపితస్య, నిశాచరపతేః రావణస్య, వింశతి దృష్టయః వింశతిసంఖ్యాకా అపి దృశః, సమితి హేతోః, యుద్ధార్థ మిత్యర్థః. ని. 'సమిత్యాజిసమిద్యుధ' ఇత్యమరః, 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగ' ఇతి షష్ఠీ, పుత్రే నిజతనూజే, సుత్రామజితి ఇంద్రజితి, యుగపదేకవారమేవ, నిపేతుః ప్రసస్రుః, త్వమేవ అస్య సాధనే సమర్థో నాన్య ఇతి గౌరవాదరాభ్యా మేకద్రైవ నిఖిలాభి రపి దృష్టిభిః రావణః పుత్ర మింద్రజిత మద్రాక్షీదిత్యర్థః. ౭౬

అ. తతః కిం తత్రాహ—అనిమిషేతి. న విద్యంతే నిమిషాయేషాం తే అనిమిషాః దేవాః ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః. ని. 'సురమత్స్యా వనిమిషా' విత్యమరః, తేషాం భువనే స్వర్లోకే వా, వ్యోమ్ని అంతరిక్షే, భువ ర్లోకే వా, భూతలే, భూలోకే, వా, సమర ముపగతం రణోన్ముఖం, త్వాం, వీక్షితుం ద్రష్టుం, యుద్ధార్థంతు కిం వక్తవ్య మిత్యర్థః, క, స్సమర్థః శక్తః, సర్వోఽపీ త్యర్థః, భూర్భువస్స్వర్లోకేషు నరచారణసురాణాం సర్వేషా మపి జగదేకవీరేణ త్వయా నిర్జితత్వా దితిభావః, ఇత్యేవంభూతేన, నుతివచనేన స్తుతివాక్యేన, మేఘనాద మింద్రజితం శ్లాఘయన్ ప్రశంసయన్, రాక్ష

---

1 నిశితాశనపతేః. 2 సమితి.

నేతుం శోకరసం నిశాచరపతిం హంతుం [1]చమూం రక్షసాం
తస్యాంతఃపురరోషితాం రచయితుం మానం వినారోదనమ్,
సూర్యాచంద్రమసోః ప్రవేశవికలాం లఙ్కాపురీ మగ్నినా
[2]శుద్ధాం కర్తు మముష్య వాసవజితా జాతో రణ స్తోరణే. 27
సంగ్రామదుర్దినే సోఽయం జహర్ష శరవర్షిణి,
బర్హీవ మేఘనాదేన మేఘనాదేన మారుతిః. 28

సేంద్రో రావణః, ప్లవగం వానర, మిహా త్ర, నయ ప్రాపయ. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః, ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్, మాలినీవృత్తమ్ 22

నేతు మితి. నిశాచరపతిం రావణం, శోకరసం విషాదం, నేతుం ప్రాపయితుం, తథా రక్షసాం చమూం రాక్షససేనాం, హంతుం నాశయితుమ్, తథా తస్య రావణస్య, అంతఃపురరోషితః అవరోధవధ్వ స్తాసాం, మానం వినా, నిర్వ్యాదమిత్యర్థః, 'పృథగ్విసే'త్యాదినా తృతీయాయాం వికల్పా ల్పత్వే ద్వితీయా, రోదనం అశ్రు మోచనం, రచయితుం కర్తుం, తథా సూర్యాచంద్రమసోః దివాకరనిశాకరయోః, ఆవరోధాత్రం స్వకరప్రసారణేన జగచ్ఛోభకయో రితి భావః, 'దేవతాద్వంద్వే'తి దీర్ఘః, ప్రవేశవికలాం ప్రవేశరహితాం, రావణభయోత్సవ్య క్పివృత్త్యభావా దితి భావః, లఙ్కాపురీ, మగ్నినా వాలానలేన, శుద్ధాం పవిత్రాం, కర్తుం, చేత్యర్థః, అముష్య హనూమతః, వాసవజితా ఇంద్రజితా సహ,తోరణేచైతో్యపరిక్షనద్వారదేశే రణః జాతః, అవశ్యంభావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాఽపి నివారయితు మశక్యత్వా దితి భావః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. 27

సంగ్రామేతి. శరాణ్ బాణాన్ శరాణి నీరాణి చ వర్షతీతి తథోక్తే. ని.'శరో దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శరం నీరేచే'తి నానార్థ రత్నమాలా, తస్మి న్నూర్వోక్తే సంగ్రామ ఏవ దుర్దినం మేఘచ్ఛన్నదినం జస్తిన్, ని. 'మేఘచ్ఛన్నే ఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యమరః, మేఘనాదేన పర్జన్యగర్జితేన, బర్హీ మయూరఇవ. ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ' త్యమరః, మేఘనాదేన ఇంద్రజితా, సోఽయం మారుతి ర్హనూమాన్, జహర్ష తుతోష, ఆత్మతుల్యవీరభటయంద్ధ్వా భాదితి భావః, తమివ ముత్పత్త్యనంతర మేవ మేఘవన్నదనశీలత్వాన్మేఘనాద ఇతి కథయంతి, శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. 28

---

1 చమూః. 2 శుద్ధిమ్.

గ. తదను యాతుధానబలప్రధాననిధనక్రుద్ధో వివిధాయుధవైతథ్యం విమృశ్య విజయశ్రీ [1]సగంధం [2]గంధవహానందనం [3]శతానందాస్త్రేణ బబన్ధ దశకంధరాత్మజః ౮౦

తేన దివ్యాస్త్రేణ వివశశరీర మేనం పిశితాశనా [4]శ్మణవల్కలైర్బబన్ధుః. ౮౧

ప. స మారుతైర్నైర్ఋతపాశజన్మా
బంధోఽభవ [5]ద్బంధవిమోక్షహేతుః,
పురా పులస్త్యాన్వయ [6]పాంసనేన

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, యాతుధానబలప్రధాననిధనేన రాక్షససేనానాయకవినాశేన క్రుద్ధః కుపితః, దశకంధరాత్మజః ఇంద్రజిత్, వివిధాయుధవైతథ్యం నానావిధాస్త్రవ్యర్థతాం, విమృశ్య జ్ఞాత్వా, విజయశ్రియా వీరలక్ష్మ్యా హేతునా సగంధం సగర్వం విజయశ్రియా సగంధం ప్రాప్తసంబంధ మితి వా. ని. 'గంధోగర్వకళా ఆమోదేలేశే సంబంధగర్వయోః' రిత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశకః, గంధవహానందనం మారుతిం, శతానందాస్త్రేణ చతుర్ముఖాస్త్రేణ, బబంధ,ఆయ మవధ్య ఇతి మత్వా నిగృహీతవా నిత్యర్థః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'అవధ్యోఽయ మితి జ్ఞాత్వా త మస్త్రే ణాస్త్రతత్వవిత్, నిజగ్రాహ మహాబాహు ర్వారుణాత్మజ మింద్రజి' దితి. ౮౦

లేనేతి. తేన దివ్యాస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ, వివశశరీరం పరవశగాత్రం, మేనం హనూమన్తం, పిశితాశనాః రాక్షసాః, †శ్మణవల్కలైః, వల్కలవిశేషరచితరజ్జుభిరిత్యర్థః, బబన్ధుః, 'తత స్తే రాక్షసా దృష్ట్వా నిర్విచేష్టమరిందమమ్, బబంధుశ్శ్మణవల్కై శ్చ ద్రుమచీరై శ్చ సంహతై' రితి శ్రీరామాయణవచనమ్, నను ఇన్ద్రాద్యవధ్యస్య మహాబలవతో హనూమతః కథం రాక్షసకృతబన్ధన మితి చే త్సత్యం, పితామహవరదానాను సన్ధానాత్ రావణదర్శన ఋతూహలితయా చ స్వయమేవనిబద్ధ ఇత్యల మతిప్రసక్తేన.

స ఇతి. సః నైర్ఋతపాశేభ్యో జన్మ యస్య స, తథోక్తః, రక్షస ఋజుకృత ఇత్యర్థః. 'అవరోర్జే బహువ్రీహి ర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః, మారుతేః హనూమతః, బన్ధః, పురా పూర్వం, పులస్త్యాన్వయ పాంసనేన పులస్త్యబ్రహ్మణుల దూషకేణ రావణేన, బందీకృతానాం ఉపగ్రహీకృతానాం, కారాగృహనిబద్ధానా

---

† ఆన్ధ్రభాషాయాం - జనపదాపభ్రంశములు.

1 సజ్జితగంధమ్. 2 గంధవాహ. 3 సదానందాస్త్రేణ; చతురాననాస్త్రేణ. 4. శ్మణ. 5 బంధనమోక్ష. 6 పాంసులేన.

బందీకృతానాం సురసుందరీణామ్. ౮౨

గ. తదనన్తర మితరనహనాసహతయా నిహ్నుతస్య దివ్యాస్త్ర స్య ప్రభావం విభావయ న్విభావరీచరపతితనయః పవనతనయం నిజపితృ సమీప ముపనినాయ. ౮౩

ఘ. సోఽయం దదర్శ దశకంధర మంధకారి
లీలాద్రితోలనపరీక్షితబాహువీర్యమ్,
బందీకృతేంద్రపురవారవధూకరాగ్ర
వ్యాధూతచామరమరుచ్చలితోత్తరీయమ్. ౮౪
ఆపాటలాధరపుటాన్తరరాజమాన

మిత్యర్థః, ని. 'ప్రగ్రహోఽవగ్రహశ్చ బంధ్యా' మిత్యమరః, సురసున్దరీణాం దేవకాన్తానాం, బన్ధనమోక్షహేతు రృంఛవిమోచనకారణ, మళవత్. లంకాదాహాదినా ఉత్తరత్ర తథావశ్యం భావిత్వా దితి భావః, వృత్తముపజాతిః. ౮౨

తదనన్తర మితి. తదనన్తరం బన్ధనానన్తరం, నవ్యాతే ఇతి నహనం భావేల్యుట్ ఇతరనహనస్య అన్యకృతబన్ధనస్య అసహతయా అసహిష్ణుతయా, నిహ్నుతస్య తిరోహితసామర్థ్యస్య, దివ్యాస్త్రస్య, బ్రహ్మాస్త్రస్య, ప్రభావం సామర్థ్యం, విభావయన్ పరామృశన్, విభావరీచరపతితనయః ఇంద్రజిత్, పవనతనయం హనూమన్తం, నిజపితృసమీపం రావణనికటం, ఉపనినాయ ప్రాపితవాన్, దివ్యాస్త్రస్యేతరబంధా సహిష్ణుత్వ ముక్తం శ్రీరామాయణే. 'స బద్ధస్తేన వల్కేన విముక్తోఽస్త్రేణ వీర్యవాన్, ఆస్త్రబంధ స్య చాన్యాం హి న బంధ మనువర్తత' ఇతి. ౮౩

స ఇతి. సోఽయం హనూమాన్, ఆంధకారేః ఆంధకాసురసంహారకస్య శివస్య లీలాద్రిః క్రీడాశైలః కైలాసః తస్య తోలనేన ఉచ్చాలనేన పరీక్షితం పరిశోధితం బాహువీర్యం భుజశక్తిర్యస్య తం, అప్రమేయబాహుపరాక్రమశాలిన మిత్యర్థః, కించ, బందీకృతానాం ఇన్ద్రపురవారవధూనాం అప్సరసాం కరాగ్రైః వ్యాధూతానాం చామరాణాం ప్రకీర్ణకానాం మరుతా చలిత ముత్తరీయం సంవ్యానం యస్యతం, తథోక్త మితి స్వభావోక్తిః, 'స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణన' మితి లక్షణాత్. ని. 'చామరం తు ప్రకీర్ణకమ్, సంవ్యాన ముత్తరీయం చే'త్యమరః, దశకంధరం రావణం, దదర్శ, ఇతఃప్రభృతి శ్లోకపంచకం వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౮౪

అ. అథ త్రిభిః దశకంధరం విశినష్టి-ఆపాటలేత్యాదినా. ఆపాటలస్య సమంతా

---

1 నిజాద్భుతస్య.

దంష్ట్రామహాగ్రప్రసరశారశరీరకాన్తిమ్,
సంధ్యామ్బుదాన్తరితమధ్యసుధామయూఖ
రేఖాభిరామమివ వాసవనీలశైలమ్. ౮౫

ప. సంగ్రామకేలిపరిఘట్టనభగ్నమగ్న
దిగ్దన్తిదన్తకృతముద్రభుజాన్తరాళమ్,
ఛాయాత్మనా ప్రతితరంగవిరాజమాన
శీతాంశుమణ్డలసనాథ మివామ్బురాశిమ్. ౮౬

ప. [1]నిశ్శ్రేయసప్రణయినీం పదవీం నిరోద్ధుం
త్రైలోక్యపాతపరిపాకమి వాత్తరూపమ్,

ద్రక్తవర్ణస్య అధరపుటస్యాధరదళస్య ఆంతరే వివరే రాజమానం యద్దంష్ట్రాణాం మహాసేజిః తస్య ప్రసరేణ ప్రసారేణ శారా కృష్ణరక్తసితవర్ణా శరీరకాంతిః దేహశోభా యస్య తత్, ని. 'కృష్ణరక్తసిత శ్శార' ఇతియాదవః. అత ఏవ సంధ్యాంబుదేన సన్ధ్యాకాలమేఘేన సంధ్యాగ్రహణ మత్రామ్బుదస్య రక్తవర్ణత్వద్యోతనార్థం. అన్తరిత మన్తర్హితంమధ్యం యస్యా స్సా తథోక్తా యా సుధామయూఖరేఖా చంద్రకలాతయా అభిరామం సుందరం, వాసవనీలశైలం ఇన్ద్రనీలాచలమివస్థిత, మిత్యుభయా. ౮౫

సంగ్రామేతి. పున స్సంగ్రామకేళిషు రణవిహారేషు పరిఘట్టనేన వ్యూహనేన భగ్నా శ్శకలితాః అతఏవ మగ్నాః సంలీనా శ్చయే దిగ్దంతిదంతా దిగ్గజదశనాః తైః కృతాః విరచితాః ముద్రాః చిహ్నాని యస్య తత్తథోక్తం భుజాన్తరాళం వక్షస్థలం యస్యతం, అతఏవ ఛాయాత్మనా ప్రతిబిమ్బరూపేణ. ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తౌ ప్రతిబిమ్బార్కకాయయోః' ఇతి వైజయంతీ, ప్రతితరంగం తరంగేతరంగే విరాజమానేన శీతాంశుమండలేన చన్ద్రబిమ్బేన సనాథం సహితకృత, మమ్బురాశి మివ స్థిత మిత్యుభయా. ౮౬

నిశ్శ్రేయసేతి. నితరాంశ్రేయో నిశ్శ్రేయసం ముక్తిః. ని.'ముక్తిశ్శైవల్యనిర్వాణ శ్రేయోనిశ్శ్రేయసామృత' మిత్యమరః, అచతురాదిసూత్రేణ అజంతతయా నిపాతితః, తస్య, ప్రణయినీం, మోక్షప్రాపికా మిత్యర్థః, పదవీం మార్గం, నిరోద్ధు మావరితుం, ఆత్తరూపం మూర్తిమన్తం, త్రయో లోకాస్త్రైలోక్యం త్రిభువనమ్, చాతుర్వర్ణ్యాది త్వాచ్ఛ్వార్థే ష్యఞ్, తత్ర యాని పాపాని తేషాం పరిపాకం పరిణామ మివస్థిత,

---

1 నిశ్శ్రేయసః.

సూర్యేన్దుపావకమహాంసి తపోబలేన
జిత్వా[1] యథేష్ట మభిషిక్త మివాన్ధకారమ్. ౮౭
ప. సోఽపి ప్లవంగ మభివీక్ష్య సమీరపుత్రం
చిత్రీయమాణహృదయః పిశితాశనేన్ద్రోఽ,
కైలాసశైలచలనాగసి శాపదాయీ
నన్దీశ్వర స్స్వయ మిహాగత ఇత్యమంస్త. ౮౮
గ. తతః ప్రహస్తేన విహితవివిధానుయోగః ప్రత్యభాషత రావణం మారుతిః. ౮౯

మిత్యుల్ప్రేక్షా, తథా సూర్యేన్దుపావకానాం మహాంసి తేజాంసి, సి. 'తేజో ధామ మహో విభే' త్యమరః, తపోబలేన తపస్సామర్థ్యేన, అంధకారస్యై వేతిభావః, యథేచ్ఛం స్వచ్ఛన్దం జిత్వా, అభిషిక్తం పట్టబద్ధం, అంధకారం ధ్వాన్త మివ స్థిత, మిత్యనుపాత్తగుణనిమిత్తస్వరూపోత్ప్రేక్షా, పూర్వోత్ప్రేక్షయా సంసృజ్యతే. ౮౭

సఇతి. స పిశితాశనేన్ద్రో రావణోఽపి, సమీరపుత్రం వాయునన్దనం, ప్లవంగం హనూమన్త, మభివీక్ష్య అభిముఖం దృష్ట్వా, చిత్రీయమాణం ఆశ్చర్యం ప్రాప్నువానం హృదయం యస్య స తథోక్త స్సన్, కైలాసశైలచలనం కైలాసపర్వతోద్ధరణం తదేవాగః అపరాధః, సి. 'ఆగోఽపరాధో మన్తు శ్చే' త్యమరః, తస్మిన్, శాపదాయీ, నకేవలం, మర్కటాకారశైలోద్ధరణమాత్ర మపి తు యస్మాత్ త్వం వానరముఖతయా మామధిక్షిప్తవా నసి తస్మాత్ త్వం వానరేణైవ విపత్తిం గమిష్యసీత్యేవం రూపశాపప్రదా తేత్యర్థః, నందీశ్వరః శివపార్షదః, సి. 'భృంగీ భృంగిరిటి స్తుండినన్దినౌ నన్దికేశ్వర' ఇత్యమరః, స్వయంసాక్షాత్, ఇహాగతోగతః, వానరరూపేణ సమాగత, ఇత్యేవం ప్రకారేణ, అమంస్త అమన్యత, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'నిమేష భగవాన్నంది ర్భవే చ్ఛాన్తా దివాగతః, యేన శప్తోఽస్మి కైలాసే మయా సంచాలితే పురే' తి. ౮౮

తత ఇతి. తత స్తదనన్తరం, ప్రహస్తేనరావణమన్త్రిణా, విహితవివిధానుయోగః విరచితనానావిధప్రశ్నః, సి. 'ప్రశ్నోఽనుయోగఃపృచ్ఛాచే' త్యమరః, తత్రత్యః తత్రో వా సమాగతః కేన వా ప్రేషిత ఇత్యాదినా పృష్ట స్సన్ని త్యర్థః, మారుతిః, రావణం, ప్రత్యభాషత అవోచత, ఏతేన ప్రస్తారం ప్రహస్త మలఙ్కృతవా నిత్యవగమ్యతే. ౮౯

---

1 యథేచ్ఛమ్. 2 ప్లవంగమ మవేక్ష్య.

[1]అయ మహా మహారధిపతికులతిలకస్య సత్యసంధస్య పితృ నియోగసముపనతవనవాసనిరతస్యశూర్పణకాతిబాధితశూర్పణఖాప్రా ప్తవైరూప్యకుపితఖరప్రముఖ నిశిచరబలపలాలజాల [3]కల్పాంతానలకల్ప శిలిముఖస్య కపటహరిణహాననసమయ [4]పరిముషితదారాన్వేషణసంజాత సుగ్రీవ[5]సఖ్యస్యసముత్థాతవాలికంటకస్య మురర్వృత్తక్షత్రవంశవసపవనసా రథేస్తపోనిధే ర్జామదగ్న్యస్య భుజబలావలేపలోపహేతో శ్శ్రీమతో

అ. భాషణప్రకారమేవాహ—అయ మిత్యాదినా. ఆయమహామహోమధిపతిః ఆహారధిపతిః సూర్యః తత్కులతిలకస్య తద్వంశభూషణస్యమహాకులీనస్యేత్యర్థః. సత్యసం ధస్య సత్యప్రతిజ్ఞస్య, ని. 'సంధాఽవధౌ ప్రతిజ్ఞాయా' మితి వైజయంతీ. అతఏవ పితు ర్దశరథస్యనియోగేన ఆజ్ఞయా సముపగతవనవాసనిరతస్య ప్రాప్తవనసంచారతత్పర స్య, గుర్వాజ్ఞాపరిపాలకస్యేత్యర్థః. తథా శూర్పణకాతిబాధితయా మదనపీడితయా శూర్పణఖయా ప్రాప్తం యద్వైరూప్యం లక్ష్మణకృతకర్ణనాసచ్ఛేదరూపవిరూపీకరణం తస్తా తుష్యంతి కోపం ప్రపద్యవన్తి యాని ఖరప్రముఖనిశిచరబలాని ఖరాసురప్రభృ తిరాక్షససైన్యాని తాన్యేవ పలాలజాలాని నిష్ఫలప్రీహిరాశయః. ని. 'పలాలోఽస్త్రీ సనిష్ఫల' ఇత్యమరః. తేషాం కల్పాంతానలకల్పః ప్రళయకాలాగ్నిరూపః శిలీముఖో బాణో యస్యేతి శిష్టపరంపరితరూపకం, భగినీవైరూప్యజనితకోపాభియాతఖరాదిరా క్షసవిధ్వంసకస్యేత్యర్థః, 'శూర్పణకాతిబాధితశూర్పణఖాప్రాప్తవైరూప్య' స్యేతి పాఠే శూర్పణకాతిబాధితశూర్పణఖయా ప్రాప్తం వైరూప్యం యస్తాత్తస్యేతి పృథగ్వి శేషణం, ఇదంచ తదీయవృత్తయుక్తోదనార్థమి త్యవగంతవ్యం, తథా కపటహరిణస్య మాయామృగస్య హననసమయే సంహారకాలే పరిముషితానాం చౌర్యేణ అపహృతా నాం దారాణాం భార్యాయాః సీతాయాః అన్వేషణే పరిమార్గణకాలే తద్విషయే వా సంజాతం సముత్పన్నం సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీ యస్య, తథోక్తస్య, ఏతేనైతస్య మ ర్యాదాపురుషోత్తమరామస్య సహాయసంపన్నత్వం చ సూచిత మిత్యవగన్తవ్యమ్, తథాసము త్థాతః సముత్పాదితః వాల్యేవ కంటక స్సూచ్యాకారద్రుమాద్జనిశేషః యస్య సః, తథో క్తస్య, ఏతేన త్వన్నియంతృవాలిసంహారకస్య త్వదీయసంహారణ మిషత్కర మితి సూ చితమ్, ని. 'వేణౌ స్తుమాంగేరోమాంచేక్షుద్రశత్రౌచ కంటక' ఇతివిశ్వః, సుర్వృత్తా నాం దుర్వర్తవర్తినాం క్షత్రియాణాం వంశాః కులాని వర్గా వా తవివ వం

---

1 అయమహామధిపతి. 2 వైరూప్యస్య. 3 కల్పానల. 4 సముషిత. 5 సఖ్యసముత్థాత.

దాశరథేర్దూత సీతామార్గమార్గణాయ దిశిదిశి తపనతనయప్రేషితానాం వానరాణా మేకతమస్సముద్రసంఘనజంఘూలస్థవ నగర[1] ప్రమదవన సీమని రఘువరధర్మదారాణ ప్రణమ్య ప్రతిష్ఠాసు ర్మదీయ మాగమనం భవతః ప్రకాశయితుం ప్రమథితాశోకవనికానోకహానివహ స్త్వద్దర్శనకు

శావేణవః తేషాం వనం విపిన మితి శ్లిష్టరూపకం. తస్య పవనసారథేః దవానలస్య, దుర్వి సీతఙ్త్రియతులవినాశకస్యేత్యర్థః. ని. 'వంశో వేణౌ కులేవర్గ' ఇతి యాదవః, తపోని ధేః తపశ్శీలస్య, జామదగ్న్యస్య జమదగ్నిపుత్రస్య పరశురామస్య, గర్గాదిత్వా ద్యఞ్. గర్గాది రాకృతిగణః, తస్య యద్భుజబలం తస్యావలేపో దర్పః, ని. 'దర్పోఽవలేప' ఇత్యమరః. తస్య లోపే నాశే హేతుః కారణం, తస్యేత్యర్థః, ఏతేన పరశురామభు జబలనివారకస్యాస్య త్వద్విశ్లేషజబలనివారణం తృణప్రాయ మితిసూచితం, శ్రీమత స్సకలగుణసంపత్తిమతః, అథవా రాజ్యలక్ష్మీసమృద్ధస్య, వీరలక్ష్మీసమేతస్య వా, నిరుపమ కాన్తిసంపన్నస్య వా, సీతారూపలక్ష్మీసలేర్వా, ని. 'శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీశ్శ్రీరితి కథ్యత' ఇతిశాశ్వతః, దాశరథేః దశరథమహారాజతనయస్య, శ్రీరామస్య, దూతః దా నః సందేశహరః, ని. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః, కిం చ సీతామార్గణాయ అన్వేషణాయ, దిశిదిశి ప్రతిదిశం, పీప్సాయాం ద్విర్భావః, తపనతనయప్రేషితానాం సుగ్రీవ ప్రహితానాం వానరాణాం మధ్యేఽేకతమః అన్యతమః, సర్వేఽపి వానరా మత్తుల్యాః మదధికా శ్చ తత్రైకేనైవ మయా ఏతాదృశకార్యం కృతం, తేసర్వే మిలితా శ్చేత్కిం భవిష్యతి వా న జ్ఞాయత ఇతిభావః, సముద్రస్య లంఘనేజంఘూలః అతిజవః, నభోమార్గేణ ఉత్తీర్ణార్ణవ ఇత్యర్థః, ఏతేనమయా కించి దసాధ్యం నాస్తీతి సూచితమ్, ని. 'జంఘూలోఽతిజవస్తుల్యా' ఇత్యమరః, తవ, నగరే లఙ్కాయాం య త్ప్రమదవనం అశోకవనం తత్సీమని తత్ప్రదేశే, రఘువరధర్మదారాణ శ్రీరామధర్మభార్యాం, ని. 'భార్యాజాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా' ఇత్యమరః, ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతి ష్ఠాసుః ప్రస్థాతు మిచ్ఛు స్సన్, త్వదీయ స్సన్నంతా దుష్ప్రత్యయః, మదీయ, మాగమ నం, మమ లంకాపురప్రవేశ మిత్యర్థః, భవతః, ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుం, ప్రమ థితః ప్రకర్షేణ భగ్నః అశోకవనికానోకహానివహాః ప్రమదవనవృక్షషండో యేన స త థోక్తః, తథా, త్వద్దర్శనకుతూహలేన కేవలం భవదవలోకనకుతూహలేనైవ, న త్వస మర్థతయేత్యర్థః, సైరృతా రాక్షసా ఏవ లూతా స్తంతువాయాః కీటవిశేషాః. ని. 'లూ

---

1 ప్రమదావనసీమ్ని.

తూహాలేన కేవల మనుభూతనైర్ఋతలూతాతంతుసహన స్తవ పరిసర ముపాసరమ్. ౯౦

ప. ఆనాకలోకపరికీర్తితసచ్చరిత్ర
మత్రోపరుధ్య రఘువంశపతేర్గ కళత్రమ్,
వైతానవేదిజనితం పవమానబంధుం
వస్త్రేణ [1]బంధు మవినీతకథం యతేథాః ౯౧
[2](కించ) ప్రేంఖంతీ పిశితాశయా రణముఖే సౌమిత్రిపత్రిక్షతం
త్వద్గాత్రం పరితః పతత్రిపరిషచ్ఛత్ర చ్ఛవిం మాగమత్,

తా శ్రీ తంతువాయోర్ణనాభమర్కటకా స్సమా' ఇత్యమరః, తాసాం తంతవో రజ్జవః త ఏవ తన్తవః నాభీకోశోత్థసూత్రసూత్రా ణీతి శ్లిష్టరూపకం, తేషాం తత్ప్రాయత్వా దిత్థం నిర్దేశః, తైః యన్నూనం బంధనం తదనుభూత మనుకృతం యేన స, తథోక్త స్సన్ తవ, పరిసరం ప్రాన్తదేశం,ఉపాసరం, ప్రాప్తోఽస్మీ త్యర్థః. ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇత్యమరః. ౯౦

ఆనాకేతి. ఆనాకలోకం. స్వర్గలోకపర్యన్తం ఉపలక్షణ మేతత్. సకలలోకే ష్విత్యర్థః. ని. 'ఆకాశే త్రిదివే నాక' ఇత్యనురః, పరికీర్తితం పరిశ్లాఘితం సచ్చరి త్రం సాధుసమాచారో యస్యత, తథోక్తం, రఘువంశపతేః రఘుకులనాయకస్య శ్రీరామస్య, కళత్రం భార్యాం, పూజ్యామితి భావః, అత్ర లక్ష్మ్యా, మయోగ్యస్థల ఇతి భావః, ఉపరుధ్య నిరుధ్య, హే అవినీత దుర్వినీత, శాస్త్రనిషిద్ధాచారతత్పరత్వా దితి భావః, వైతానవేద్యాం యాగీయపరిష్కృతభూమా జనితం ఉత్పన్నమ్. ని.'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః, పవమానబంధు మగ్నిం, వస్త్రేణ, బంధుం బంధనం కర్తుం, కథం, యతేథాః యత్నం కృతవాన్ భవేః. నయతేథా ఏవే త్యర్థః. ఆసంగ తత్వా దితి భావః. అతః పరమపతివ్రతాం సీతాం శ్రీరామాయ ప్రత్యర్ప్య కుశలీ భవ అన్యథా మహాననర్థ స్స్యా దితి తాత్పర్యార్థః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౯౧

ఆ. వక్తవ్యాన్తరం విద్యత ఇత్యాహ—కించేతి. అపి చేత్యర్థః. ప్రేంఖంతీతి. హే పౌలస్త్య రావణ, సౌమిత్రిపత్రిక్షతం లక్ష్మణశరవిదారితం, త్వద్గాత్రం పరితః, త్వచ్ఛరీరస్య సమంతా ది త్యర్థః, 'అభితఃప పరితి'ఇత్యాదినా ద్వితీయా, పిశితాశయా మాంసతృష్ణయా ప్రేంఖంతీ ప్రసరంతీ, పతత్రిపరిషత్ కఙ్కాదిపక్షినివహాఃఛత్రచ్ఛవిమా

---

1 బద్ధం. 2 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

ద్రాక్షాలస్త్వయి పులస్త్యవంశవిలయే సంభావితే త్వత్కృతే
కాంతానాం నయనాన్తవాన్తసలిలం మా భూన్ని వాపోదకమ్.
బద్ధాదరోఽపి పరదారపరిగ్రహే త్వ
మిక్ష్వాకునాయకకళత్ర మునార్య మాగాఃౕ,
వాతాశనోఽహ మితి కిం వినతాసుతస్య
శ్వాసానిలాయ భుజగ స్స్పృహయాళుతాలుఃౕ. ౯3
బాహుచందననిషంగశోటరా [1]న్నిర్గతో రఘుపతే శ్శరోరగఃౕ,

తపత్రశోభాం, మాగమత్ న ప్రాప్నుయాత్, 'మాజిలుజి' త్యాశిషీలుఙ్ పుషాదిత్వా ల్లేచ్ రజా దేశఃౕ, తథా త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం ద్రాక్షీప్ర మేవ, పులస్త్యవంశస్య విలయే విశేషతో నాశే. మూలతో హానావిత్యర్థఃౕ, సంభావితే సంప్రాప్తే సతి, కాన్తానాం స్త్రీణాం నయనాంత వాన్తసలిలం ఆశ్రుజలం, నివాపోదకం పితృతర్పణోదకం మాభూత్, త్వద్వంశస్య స్వరూపతో విలయే తర్పణప్రదాతు రభావా త్తదేవ తర్పణ జలం మా స్విత్యర్థఃౕ, పూర్వవ ల్లుఙ్, నుదుక్తాస్యథాకరణే ఏవమేవ భవిష్యతీతి భావఃౕ, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౯౨

బద్ధేతి. హేఅనార్య మూఢ, వివేకశూన్యే త్యర్థఃౕ. త్వం పరదార పరిగ్రహే పరస్త్రీసంగమే, బద్ధాదరో విహితాస్థోఽపి, ఇక్ష్వాకునాయకకళత్రం శ్రీరామభార్యాం, మాగాఃౕ మా ప్రాప్నుహి, అన్యథా వినిపాతస్యాన్య దిలిఖావఃౕ, 'మాజిలుజ్' 'నమూఙ్యోగ' ఇత్యడాగమప్రతిషేధఃౕ, అహం, వాతాశనో వాయుభక్షక, ఇతి. భుజగ స్సర్పఃౕ, వినతాసుతస్య నాగాంతకస్య గరుడస్య, శ్వాసానిలాయ, శ్వాసమారుతాశనార్థ మిత్యర్థఃౕ, 'స్పృహే రీప్సిత' ఇతి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. స్పృహయాళు స్పృహావాన్తాలు కాతుదం యస్యస తథోక్తఃౕ, కిం, భవతీతి శేషఃౕ, భవతికిం, న భవత్యే వేత్యర్థఃౕ, అతఃౕ ఈదృశాకార్యకరణే ప్రయత్నంమాకార్షీ రితి భావఃౕ. స్పృహాలే రదం తత్వా చ్చురాదిణిచి 'స్పృహిగృహీ' త్యాదినా ఆళుచ్ప్రత్యయఃౕ. అతో లోపస్య స్థానివత్వా న్న లఘూపధగుణఃౕ. ని. 'తాలు కాతుద' మిత్యమరఃౕ, దృష్టాంతాలఙ్కారఃౕ, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౯3

బాహ్వేతి. బాహురేవ చందనఃౕ పటీర్ద్రుమఃౕ తస్య నిషంగఃౕ ఇషుధి రేవ శోటరం నిష్క్రాంతఃౕ. ని. 'నిష్క్రాంతఃౕ కోటరం వానే' త్యమరఃౕ, తస్మా న్నిర్గతఃౕ నిస్సృతఃౕ,

---

1 దుద్ధృతఃౕ.

ప్రాణవాయు మవినీత తావకం కాలయాపన మపాస్య పాస్యతి ౯౪
గ. కిం బహునా.
ప. మాయామృగే సమరనాటకసూత్రధారే
శాఖామృగే చ భవతః ప్రతికూలవాలే,
దృష్టోద్యమస్య రఘునాయకసాయకస్య
ముక్త్వా ప్రణామకవచం కవచం కి మన్యత్. ౯౫
ఏవం నిశమ్య కుపితః పిశితాశనేంద్రః
ప్రాణా నముష్య హరతేతి భటా నవాదీత్,
ఆజానశుద్ధమతి రత్ర విభీషణ స్తం

రఘుపతే, శ్మరఏవ ఉరగః, హే అవినీత దుర్వినీత, తావకం త్వదీయమ్, 'తవకమమకా వేకవచనే'ఇతి తవకాదేశః, ప్రాణ ఏవ వాయుః తం, కాలయాపనం కాలవిలంబం, అపాస్యత్యక్త్వా, క్షిప్రమేవేత్యర్థః, పాస్యతి అవధారిష్యతి, సమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకం. రథోద్ధతావృత్తమ్. 'రా న్నరా వివా రథోద్ధతాలగా' వితి లక్షణాత్. ౯౨

అ. నిగమయతి. కిం బహునేతి.

ఆ. తత్ప్రకరమే వాహ —మాయేతి. సమర మేవ నాటకం రూపకవిశేషః తస్య సూత్రధారే, తత్ప్రవర్తక ఇత్యర్థః. సూత్రధారశబ్దో వ్యాఖ్యాతః, మాయామృగే త్వల్పేరితకుహనానాకనకవర్ణే, తథా భవతః, ప్రతికూలః నియామకః వాలః లాంగూలం యస్య తస్మిన్. శాఖామృగే వాలిని చ, దృష్టోద్యమస్య పరీక్షితవ్యవసాయస్య, అమోఘస్యేత్యర్థః, ఏతేన త్వద్వినాశన మాపతత్కర మితి సూచ్యతే, రఘునాయక సాయకస్య శ్రీరామబాణస్య, ప్రణామో నమస్కార ఏవ కవచ మురశ్ఛదః తం, ముక్త్వా, తద్వినేత్యర్థః. అన్యత్కవచం, కిం, న కిమపీత్యర్థః. ప్రణామపూర్వకం సీతాం శ్రీరామాయ సమర్ప్య శరణ్యం తం శరణం గత్వా ప్రాణత్రాణం కురుష్వే త్యభిప్రాయః. వి. ఉరశ్ఛదః కంకటో జాగరః కవచో ఽస్త్రియా' మిత్యమరః, వసంత తిలకావృత్తమ్ ౯౫

ఏవమితి. ఏవ ముక్తప్రకారం వచనమిత్యర్థః, నిశమ్యశ్రుత్వా, కుపితః క్రుద్ధః, పిశితాశనేంద్రో రావణః, అముష్య, ప్రాణాన్, హరత, ఏనం వానరం, హారయతేత్యర్థః, ఇత్యేవం, భటాన్ కింకరా నవాదీత్ ఆజ్ఞాపితవాన్, తతః కిం తత్రాహ.—అత్రాన్తరే, ఆజానశుద్ధమతిః స్వభావపరిశుద్ధబుద్ధిః, విభీషణో రావణానుజ, స్తం రావణం, దూతో, నవధ్యః వధార్హో నభవతీతి, శాస్త్రగిరా శాస్త్రవచనేన, పురోధ నివారయా

దూతో న వధ్య ఇతి శాస్త్రగిరా రురోధ. ౯౬

౫. రావణోఽపి విభీషణభాషణ మంగీకృత్య ప్లవంగమానా మంగేషు లాంగూల [1]మేవ వరం తదేత త్కార్పాసవాససా సంవీతం [2]పీతిహో త్ర సాత్కృత్య చత్వరేచత్వరే [3]ఘోషానుద్ఘోష్య సప్రహారం నగరీం పరితస్సంచారయతేతి రాక్షసా నాదిదేశ, తేషు తథా కుర్వాణేషు. ౯౭

౬. నిర్ణయావిషయ మస్య వాలతః కర్ణి కారనికురుంబకర్బురః,

మాస, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'రాజధర్మ విరుద్ధం చ లోకవృత్తేశ్చ గర్హితమ్, తవ చాసదృశం వీర కపేరస్యప్రమాపణ' మితి, వృత్తం పూర్వవత్. ౯౬

రావణఇతి, రావణోఽపి, విభీషణస్య భాషణం శాస్త్రోపహితవచనం, అంగీకృత్య, ప్లవంగమానాం వానరాణా, మంగేష్వవయవేషు, లాంగూల మేవ వాఏవ, వరం శ్రేష్ఠం, ప్రియ మితియావత్, ని 'దైవా ద్వృత్తే వరః శ్రేష్ఠ'ఇ త్యమరః, అతఃకార్పాసవాససా, కార్పాసతంతునిర్మితవస్త్రేణేత్యర్థః, శీఘ్రప్రజ్వలనార్థం కార్పాస గ్రహణం ద్రష్టవ్యం. సంవీతం ఆచ్ఛాదితం. తదేత ల్లాంగూలం, పీతిహోత్రసాత్కృ త్య వహ్న్యధీనంకృత్వా, అగ్నింప్రజ్వాల్యేత్యర్థః, ని. 'అగ్ని ర్వైశ్వానరో వహ్ని ర్వీతిహోత్రో ధనం జయ' ఇత్యమరః, 'దేయేత్రాచే'తి చకారా త్క్తిప్రత్యయః, చత్వరేచత్వరే ప్రతిచత్వరం, ప్రతివీథీత్యర్థః, పీప్సాయాం ద్విర్వచనం, ఘోషాన్ చాక్యేణ ఆఘోషయన్నితిశాఖంకారీ వానరోఽయం లబ్ధుం నిబద్ధః వధ్యత ఇత్యాదిఘోషా నుద్ఘోష్య సప్రహారం ససంతాడనం, నగరీం పరితః నగరస్య సమంతా దిత్యర్థః, 'అభి తఃపరిత'ఇత్యాదినా ద్వితీయా, సంచారయత భ్రామయతే త్యనేన ప్రకారేణ, రాక్షసా, నాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస, తత, స్తేషు రాక్షసేషు, తథా రావణోక్తప్రకారేణ, కుర్వాణేషు విదధానేషు, హనూమల్లాంగూలం కార్పాసవాసోభి రావేష్ట్య అగ్నిసా త్కుర్వత్సు సత్సు. కరోతేస్తాచ్ఛీల్యే చానశ్. ౯౭

నిర్ణయేతి. కర్ణి కారనికురుంబవత్ కనకపుష్పప్రసూనమంజరీవత్కర్బుర శ్శబల వర్ణః, ఏతేన సుఖస్పర్శత్వం సూచ్యతే, 'కర్ణి కారః కందుకారో హేమకః కనకపుష్పకః, పీతపుష్పః శింశిరాతః పీతభద్రోమృదుద్రుమ'ఇతి ప్రకాశమార్తాండః, భగవత్పూజ్యః. ఉపసి ఖధ్యత ఇతి ఉపమర్బుధః జ్వలనః, 'అవరాధీనాం పత్యాది' ష్వితి శేషాదేశః, నిర్మిమేషగణానాం దేవసంఘానాం భాగ్యసంచయాత్ భాగధేయసమృద్ధే శ్చేతో

---

1 ఏతత్. 2 పహ్నిసాత్కృత్య. 3 దోషాత్.

నిర్ని మేషగణభాగ్యసంచయా దున్ని మేష భగవా నుమర్బుధః.౯౮

గ. ఏతద్వృత్తాన్త మారఱికరాఱసీ [1]గణగరోద్వీర్ణవర్ణితమాకర్ణ్య దూయమానమానసా జానకీ హనుతాశన ముపస్థాయ శీతో భవ [2]హనూమత ఇతి ప్రాంజలిః [3]ప్రార్థయత. ౯౯

ప. ఘోరస్య రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నే
ర్మా భూవ మింధన మహం ఋణ మిత్యవేత్య,
శైత్యం వితత్య దహనః పవమానసూనో
ర్వాలాగ్రసీమ్ని మణిదీప ఇవావతస్థే. ౧౦౦

గ. తదను పవనతనయోఽపి పుర మిదం న ఖలు నక్తం సువ్యక్త మా

లఙ్కాదాహే తేషాం ఆనందసంభవా దితి భావః, అస్య హనూమతః వాలతో లాంగూలే, సప్తమ్యర్థే తసిః, నిర్ణయాస్పదం నిర్ధార్యాదం యథాతథా, ఉన్ని మేష ప్రజ్వాల, అతానుప్రాసాలఙ్కారః, రథోద్ధతావృత్తమ్. ౯౭

అ. తతః కిమత ఆహ.—ఏతదితి. ఆరఱికరాఱసీగణైః, గరోద్వీర్ణం గరోద్విక్తం యథాతథా వర్ణితం, ఏతద్వృత్తాన్తం హనూమల్లాంగూలప్రజ్వలనవార్తా మాకర్ణ్య దూయమానమానసా సంతప్యమానాన్తఃకరణా, జానకీ, హనుతాశనం అగ్నిం, ముపస్థాయ ఉపాస్య, హనూమతః, శీతః అదాహకో, భవేత్యేవం ప్రకారేణ, ప్రాంజలిః ప్రణతా సతీ, ప్రార్థయత ఆభ్యర్థితవతీ, తథా చ శ్రీరామాయణం 'మంగళాభిముఖీ తస్య సా తదాసీన్మైథిలీ ప్రయతాత్మా వ్యవస్థితా' మితి. ౯౯

ఘోరస్యేతి. ఘోరస్య దారుణస్య, రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నేః సీతాపాతి ప్రత్యగ్రూపానలస్య, ఋణం, ఋణమాత్రేణేత్యర్థః, ఇంధనం దాహ్యం దారు, అహం మా భూయాం, 'మాఙలు' ఇత్యాశిషి లుఙ్, ఇత్యగ్నేన ప్రకారేణ, అవేత్య-మత్వా, దహనః సీతయాఽధిష్ఠితోఽగ్నిః, శైత్యం, వితత్య విస్తార్య, పవమానసూనోః హనూమతః, వాలాగ్రసీమ్ని లాంగూలాగ్రభాగే, మణిదీప ఇవ, అవతస్థే స్థితవాన్, తదనంతరకర్త్వేసాలిప్య దిత్యర్థః, ఉపమాలఙ్కారః, వసన్తతిలకావృత్తం. ౧౦౦

తదన్వితి. తదను వాలప్రజ్వలనానన్తరం, పవనతనయోఽపి హనూమానపి, నక్తం రాత్రౌ, ఇదం ఏతత్పురం, లఙ్కాపత్తనం సువ్యక్తం స్ఫుటతరం, నాలోకయంశ్చలు నదృష్టవానస్తీతి, తస్మాత్సు వ్యక్తదర్శనాభావాద్ధేతోః, అనలోఽగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్ది

---

1 గణేనగరోద్వీర్ణం. 2 హనూమతశ్శీతోభవ. 3 ప్రార్థయత్.

లోకయం తస్తా దనలసాక్షిక మేవ పుర మఖిల మాలోకయా మీతి యామినీచరగణం పరిచితతోరణపరిఘేణ నిజఘాన. ౧౦౧

ప. సీతాభిధానకమలాం ప్రభవే ప్రదాతుం
లఙ్కార్ణవం క్షుభితసైన్యతరంగభీమమ్,
వేధా మమంథ కిల రజ్జుభుజంగరాజ
భోగావృతేన పవనాత్మజమందరేణ. ౧౦౨

గ. అథ దహ్యమానాయాం లఙ్కాయామ్. ౧౦౩

ప. రక్షఃస్త్రీనవదనారవిందరజసాం విశ్వంభరాబర్హిణీ

ప్లాయస్మి న్కర్మణి తద్వ్యాఖ్యా తథా, దాహకపూర్వకమేవేత్యర్థః 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయా' మితి ఇని ప్రత్యయః. అఖిలం కృత్స్నం, పురం లఙ్కాపత్తనం, ఆలోకయామి ఆలోకయిష్యే, వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః, ఇతి మల్వేతి శేషః, యామినీచరగణం నిర్బంధకరాక్షసనివహం, పరిచితతోరణపరిఘేణ పూర్వం యేన రాక్షసాన్నివాతవాక్ లేసైవ పరిఘేణేత్యర్థః. నిజఘాన వినాశితవా నిత్యర్థః. ౧౦౧

సీతేతి. వేధాః బ్రహ్మ, సీతేత్యభిధానం యస్యాస్సా చ సా కమలాచలాం సీతారూపిణీం లక్ష్మీమ్, 'రాఘవత్వేఽభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మని'తి విష్ణుపురాణవచనాత్. ప్రభవే శ్రీరామరూపిణే విష్ణవే, ప్రదాతుం, క్షుభితాని క్షోభం ప్రాప్తాని యాని సైన్యాని రాక్షససేనాః తైరేవతరంగైః ఊర్మిభిః భీమం భయంకరం, లంకైవార్ణవః తం రజ్జురేవ భుజంగరాజభోగః వాసుకిరాయః తదావృతేన తద్వేష్టితేన, పవనాత్మజేనైవ మందరేణ మంథాచలేన, మమంథేతి ఆలోడమాయాస ఖ, ల్వ్యుత్పత్త్యేక్షా, సావ సమస్తవస్తు పర్తిసావయవరూపకేణ సంకీర్యతే. 'మంథానం మందరం కృత్వా యోక్త్రం కృత్వా చ వాసుకిం' మితివిష్ణుపురాణే. ౧౦౨

అథేతి. అథానంతరం లఙ్కాయాం, దహ్యమానాయాం, భస్మీభవంత్యాం సత్యాం. ౧౦౩

రక్షఇతి. రక్షఃస్త్రీణాం రాక్షసాంగనానాం వదనాన్యేవ అరవిందాని తేషాం రజసాం, తత్సంకోచకరీమిత్యర్థః, విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరాభూమిః సంజ్ఞాయాం 'భృతృవృజీ' త్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయో ముమాగమః. సైవ బర్హిణీ మయూరీ తస్యాః వర్షారంభదశాం, తదుల్లాసకారిణీమిత్యర్థః, దశాననయశ ఏవకాదంబాః కలమంసాః తస్యకాదంబినీం మేఘమాలాం, తన్నిరాసకారిణీ మిత్యర్థః. ని. 'కాదంబాకలమంసస్యాత్' 'కాదంబినీ మేఘమాలే'తి చామరః, తథా వైధవ్యస్య విధవాత్వస్య ఉచితః అనుగుణః

వర్షారంభదశాం దశాననయశోః కాదంబకాదమ్బినీమ్,
వైధవ్యోచితవేషనిశ్చితమనోలక్ష్మావధూటీజటాం
వైదేహ్యా స్త్రిజటాసమాం సమకిర ద్ధూమ్యామాం హనుమాన్దివి.
[1](అపిచ,) ఏతద్విక్రమవీక్షణేన జనితా మానన్దబాష్పోద్గతిం
రక్షోనాథభయాత్పితుర్మనసాం విద్యాధరాణాం [2]ముదా,
వ్యాజవ్యాహృతయే యథాపరిణమే ద్ధూమ్యా తథా [3]జృంభత

యోవేషః నైపథ్యం తత్ర నిశ్చితం మనోయస్యాస్సా తథోక్తాసాచ సాలక్ష్మాచసైవ వధూటీ వీరవధూః తస్యాః జటాంగ్రన్థికకేశపాశరూపాం, ప్రమేణ రావణసంహారస్య జాయమానత్వా దితిభావః. 'స్నుషాజాయావధూటీస్యాద్వధూరథ సువాసినీ'తి ప్రతాపమార్తాండః, వైదేహ్యా, స్త్రిజటాసమాం త్రిజటాకల్పాం, తథా ఆశ్వాసకరీమిత్యర్థః. ధూమ్యాం ధూమసంబంధినం, 'పాశాదిభ్యోయ'ఇతియప్రత్యయః, వ్యనూమాన్, దివి అంతరిక్షే, సమకిరత్, ప్రవర్తయామాసేత్యర్థః. కిరతిరయం కీర్యమాణకర్మకః యథా 'రజః కిరతిమారుత' ఇతి ఋత్రవిత్సకరణోపి యథా 'జగతీరుహోవచకరుః ఋసుమై'రితి దృశ్యతేచ, ధాతూనామర్థభేదా త్కారక ప్రత్యయభేదః, అత్ర శ్లిష్టపరంపరితరూపకాలక్ష్మారః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. పుసస్తామేవవర్ణయతి—ఆపిచేతి. కించేత్యర్థః. ౧౦౯

అ. తత్పరికారమేవాహద్వాభ్యాం. ఏతదితి. ఏతస్యహనూమతః విక్రమవీక్షణేన పరాక్రమావలోకనేన జనితా ముత్పన్నా, మానన్దబాష్పోద్గతిం ఆనందాశ్రుప్రసారం, రక్షోనాథభయాత్ రావణభయాత్, ఏతత్పరిజ్ఞానే పీడయిష్యతీతి, సాధ్వసవశాదిత్యర్థః, పితుః మాల్యవదయితుం మనో యేషాం 'తుంకామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః, విద్యాధరాణాం దేవయోనివిశేషాణామ్, ని. 'విద్యాధరోఽప్సరో యక్షే'త్యమరః, ముదా సంతోషేణ, (వ్యాజవ్యాహృతయే రావణవిపత్తికథనాయ, యథా, పరిణమేత్ పరిణతిం ప్రాప్నుయాత్. రావణస్య మహతీ విపత్సంప్రాప్తా తస్మాన్న భేతవ్యమితి కథయితుం యథాపర్యాప్నుయాదిత్యర్థః, యద్వా వ్యాజవ్యాహృతయే ఆపదేశకథనాయ. ని. 'వ్యాజోఽపదేశోలక్ష్యంచే'త్యమరః. యథాపరిణమేదేతేషామశ్రూదయో ధూమ్యావశాజ్జాతో నశ్వన్యతోఽభూదితి ప్రత్యాయయితుం స్వయంయథాపర్యవసితా భవేదిత్యర్థః) అథవా వ్యాజవ్యాహృతయే వ్యపదేశకథనాయ యథాపరిణ

---

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 2 తదా. 3 ఉజ్జృంభతే;;జృంభతే.

స్వర్లోకేఽపి కలిన్దశైలతనయా కల్లోలశఙ్కావహా. ౧౦౫
ఆదౌ నీలాంశుకశ్రీ స్తదను మరకతాబద్ధనీవీవిభూతిః
కస్తూరీపఙ్కభఙ్గీకృణ మథ వికచేందీవరస్రక్సపత్నీ,
పశ్చా త్స్నిగ్ధాంజనాభా జఘనకుచకటీకంఠనేత్రేషు జాతా
దిక్కాన్తానాం తదానీం దశముఖనగరీదాహసంభూతధూమ్యా.

మేత్ అస్తకం నేత్రేషుధూమ్యాప్రసారాదశ్రూదయః నతాన్వయందానీతి కథయితుం యథోపయఙ్యాదిత్యర్థః, తథా, ధూమ్యా, ఆజృంభితఆవర్తత, స్వర్లోకపర్యన్తం వ్యాప్తేత్యర్థః, కీదృశీధూమ్యా, స్వర్లోకేస్వర్గలోకేఽపి. కళిందశైల తనయాకల్లోలశఙ్కావహా కాళిందీసముత్తుంగతరంగభాన్నిజనీ, అత్రస్వతస్సిద్ధస్య ధూమ్యావిజృంభణస్య వ్యాజ వ్యాహృతిపరిణామపరత్వేనోత్ప్రేక్షా, సాచ కల్లోలశంకావహేతి భాన్తిమతా సైర పేక్ష్యోత్సంసృజ్యతే, వృత్తం పూర్వవత్. ౧౦౫

ఆదావితి దశముఖనగరీ దాహసంభూతధూమ్యా లఙ్కాదహనసంభూతధూమ సంవాతిః, తదానీం తస్మిన్కాలే, దిశ ఏవకాన్తాః తాసామితి రూపకం జఘనానిచ కుచాశ్చ కట్యశ్చ కంఠాశ్చనేత్రాణీచేతిద్వంద్వః, తత్తత్సానీయ ప్రదేశేష్విత్యర్థః, అత్ర యద్యపి ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావేనభావ్యం, తథాపి మహావిభాషయా వికల్పోద్రష్టవ్యః. యద్వా దిక్కాంతాజఘనాదీనాం తత్తద్దేశపరత్వేన సాక్షాత్ప్రాణ్యంగత్వాభావాన్నైకవద్భావః, ఆదౌ ప్రథమంక్షణం, క్షణమాత్రమిత్యర్థః. ఏతచ్చ సర్వత్ర సంబధ్యతే, అనన్తరం తదపాయాదితిభావః. నీలాంశుకస్య నీలాంబరస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్యాస్సా తథోక్తాజాతా, తదను తదనన్తరం, మరకతాబద్ధాగారుత్మతమణిఖచితా. ని. 'గారుత్మతం మరకత' మిత్యమరః. నీవీవిభూతిః రశనాసంపత్తిర్యస్యాస్సాతథోక్తా, జాతా, తతః కస్తూరీపంకస్య మృగమదకర్దమస్యేవభంగీపరిపాటీయస్యాస్సా తాదృశీ, జాతా, అథానన్తరం, వికచేందీవరస్రజః ప్రఫుల్లనీలోత్పలమాలికాయాః సపత్నీసదృశీ, జాతా, 'జ్ఞాతిసోదరబంధ్వాది శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకా' ఇత్యాచార్యదండీ. పశ్చాదనన్తరం, స్నిగ్ధాంజనస్య మృదితకజ్జలస్య ఆభేవాభాయస్యాస్సాతథోక్తా. జాతేతి సర్వతోపమా, అత్రజఘనకుచేత్యాద్యుద్దేశక్రమానుసారేణ నీలాంశుకశ్రీరిత్యనన్తరం కస్తూరీపంకభంగీత్యుద్దేశే కర్తవ్యేతథానుక్తత్వా త్సర్వజ్ఞభోజేన క్రమోఽత్ర నవివక్షితః. అన్యత్ర

హాతాత హాజనని హాసుత హాసహాయ
హాపౌత్ర హాప్రియ సఖి క్వను హా హతోఽస్మి,
ఇత్యాదిపౌరపరిదేవనభారవాగ్భి
రాపూరి రావణపురీ శిఖినా పరీతా. ౧౦౭
యైర్బృన్దారకసుందరీజనముఖే నీరాజనం నిర్మితం

క్రమ సంభవాత్సపీవాలజ్ఘారకః, సచోత్తోపమారూపకై రంగాంగిభావేన సంకీర్ణత ఇతి సంసృష్టిః, † ప్రస్తరావృత్తమ్. ౧౦౬

హాతాతేతి. హేతి సర్వత్రవిషాదే, ని. 'హా విషాదశుగార్తి'ష్విత్యమరః, హాతాతజనక. ని. 'తాతస్తు జనకఃతే'- త్యమరః, హాజనని మాతః, హాసుత పుత్రక, హాసహాయ సవాచర, సహోదరేతి వా. హా పౌత్ర హాప్రియసఖి ప్రియభార్యే క్వ ను తత్ర వా, కతాసీతి శేషః. తథా హా హతోఽస్మి నష్టోఽస్మి, ఇత్యాది రేవమాదిః పౌరపరిదేవనభారః పురజనవిలాపాతిశయః యాను తాభిః, ‡ వాగ్భిః ఆలోకశవదనైః, శిఖినా, పరీతా వ్యాప్తా, రావణపురీ, లంకాపురీ, ఆపూరి ఆసమంతా త్పూరితా, 'పేరీఆప్యాయన' ఇత్యస్మా త్కర్మణిలుట్. 'చిణ్భావకర్మణో'రితి చిణ్, వసన్తతిలకావృత్తమ్.

యైరితి. యైః వానరోద్యత్కరైః, బృందారకసుందరీజనస్య సురసుందరీబృందస్య ముఖే వదనాగ్రభాగే, నీరాజనం ఆరాత్రికం, నిర్మితం, నీరాజనలేవేన సరిణత మిత్యర్థః అత్రసురసుందరీణాంకల్యాణకాలస్సంప్రాప్త ఇతి సూచనార్థ మిత్థం నిర్దేశ ఇతి మన్త

---

† 'జఘనశుచతటీకంఠనేత్రే'ష్వితి పాఠపీవ ప్రాచీనః, 'జఘనరంగామిసీశ్రోణిపురోభాగే కటిస్థలే' ఇత్యజయశోశాత్ శ్రోణిపురోభాగకటిస్థలభయార్థకజఘనశబ్దయోరేకశేషాదు భయార్థకత్వేన శ్రోణిపురోభాగే నీలాంశుకశ్రీ కటిస్థలే మరకతాబద్ధసీవిభూతిః శుచతట్యాంకస్తూరీపంకభంగీత్యాదిక్రమసంభవాదవివక్షాశ్రయణం న కార్యమ్ అత్ర పాఠే శుచస్య ప్రాణ్యంగత్వేఽపి శుచతట్యాః ప్రాణ్యంగత్వాభావా న్నైకవద్భావాపకాశః, యద్వా 'అధికరణైకాశ్రయత్వేచ' ఇత్యనేనైకవద్భావస్య ప్రతిషేధా దితరేతరద్వంద్వే బహువచనోపపత్తిః, విధేయనీలాంశుకాదిపదంచకేన ఉద్దేశ్యశుకనాదిషు పంచత్వసంఖ్యాప్రతీతేః,అథవా శుచతట్యా అంగత్వాంగీకారేఽపి జఘనశుచతటీకంఠనేత్ర శబ్దానాం ప్రాణ్యంగత్వా త్సమాహారద్వంద్వానంతరం అష్టదిక్సంబంధినః అంగసమాహారాష్టకస్య ఏకశేషే బహువచనోపపత్తిః.

‡ 'పరిదేవనభారతీభి'రితి పాఠే బహుస్త్రీవ్యాశ్రయణశ్లేషేన.

1 పుత్రి.

నిర్ధ్మే గగనే ఽపి ద్యౌ ర్విరచితా సౌదామనీసంహతిః,
తే ద్వ్యక్షాణ్యపి వాసరాణి న గతా నిర్వాణ మౌర్వానల
జ్వాలాడంబర మమ్బుధా విదధిరే[1] వాలానలోద్యత్కణాః.౧౦౪

ఆదీప్యమానపవనాత్మజవాలసంగా
దగ్ధారశేషవిభవా మవలోక్య లఙ్కామ్,
వ్యోమ్ని స్థితా నిశిచరా స్స్వగృహాణి నూనం
నిర్వాపయన్త ఇవ నేత్రభవైః పయోభిః. ౧౦౫

వ్యం తథాపి, నిర్ధ్మే మేఘరహితే ఽపి, సౌదామనీసంహతిః విద్యుల్లతా శ్రేణిః, తథాత్వేన పరిణత మి త్యర్థః, అశక్యకరణోఽపిరావణపథః ఏవ మేవ సంభవిష్య తీతి సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి బోధ్యం, తే వాలానలోద్యత్కణాః హనూమల్లాంగూలాగ్ని సముత్థితస్ఫులింగాః, ద్వే త్రీణివా ద్వ్యక్షాణి 'సంఖ్యాపూర్వ్యాస' స్నే త్యాదినా బహుప్రీహిః 'బహుప్రీహా సంఖ్యేయే డజబహుగణా' దితి డచ్ప్రత్యయ స్సమాసాంతః, తాన్యపి వాసరాణితా పశ్న్వపి వాసరేష్విత్యర్థః. ని. 'వా తు క్లీబే దివసవాసరా' విత్యమరః, 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' ఆంబుధా, నిర్వాణం శాంతిం, నగతా నప్రాప్తా స్సంతః, నశబ్దస్య నఞర్థస్య 'సుప్సుపే'తి సమాసః, ఔర్వానలజ్వాలాడంబరం బడబాగ్నికీలాసంభ్రమం, విదధిరే చక్రుః, క్వీప్రత్యేన సకలరాక్షససంహారాభిద్యోతకవైఖరీత్యపి తత్సూచనార్థ మిత్థం నిర్దేశ ఇతి మంతవ్యం, అత్రాగ్నికణానాం సీతాజననిర్వాణాద్యనుబంధేఽపి తత్సంబంధకథనావసంబద్ధసంబంధరూపాతిశయోక్తిః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౦౪

ఆదీప్యమానేతి. ఆదీప్యమానో జాజ్వల్యమానః యః పవనాత్మజవాలః తస్య సంగా త్సంపర్కా ద్ధేతోః అంగారవిశేషః శిష్టాంశో యస్య స తథోక్తో విభవ స్సమృద్ధి ర్యస్యాస్తాం, కృత్యేన్యేన దగ్ధా మిత్యర్థః, లంకా, మవలోక్య, వ్యోమ్ని అంతరిక్షే, స్థితాః, నిశిచరాః రాక్షసాః, స్వగృహాణి దహ్యమానాని నిజమందిరాణి, యద్యపి. ని. 'గృహాఃపుంసిచభూమ్న్యే' వేత్యమరః. తథాపి మహాకవిప్రయోగ బాహుళ్యా దవిరోధో ద్రష్టవ్యః. †నేత్రభవైః పయోభిః బాష్పోదకైః, నూనం నిశ్చితం, నిర్వాపయంతః ప్రశమయంత ఇవ, ఆలఙ్కృతేతి శేషః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః, యథా దహ్య

† అత్రవక్తవ్యం ఆయోధ్యాకాండే అథవా గృహాణీత్యత్ర ద్రష్టవ్యం.

1 వాలానిలార్చిఃకణాః.

చక్రే శక్రజిదాజ్ఞయా రణముఖే య త్కర్మ రక్షోగణ
స్తత్కర్తుం [1]రజనీచర క్షితిభృతాయుక్తో[2]ఽప్యశక్తోభవేత్,
సప్తార్చి శ్చ హనూమతా పరిచితో లఙ్కా మథాక్షీ ద్వ్యథా
తత్పుచ్ఛా[3]మరుతా ముతోఽపిన తథా దాహక్రియాయాం పటుః.

ప తస్మిన్ హనూమదరణిప్రభవే హుతాశే
శుద్ధిం విధాయ పతి మేవ సమేతు మైచ్ఛత్,

మానం గృహాదికి మున్నతదేశ మారుహ్య జలైః ప్రశమయంతి తద్వ దిత్యుల్ప్రేక్షార్థః, పసన్నతిలకావృత్తమ్. ౧౦౯

చక్రజిది. రక్షోగణో రాక్షసనివహః, శక్రజిదాజ్ఞయా ఇంద్రజిన్నిదేశేన, ఉపలక్షితః, న తు సాక్షాత్, చక్రే చకార, తత్కర్మ, క్షణదాచరక్షితిభృతా రాక్షససార్వభౌమేన రావణేన, యుక్తోఽపి సాక్షాత్సహితోఽపి, కర్తు, మశక్త ఆసమర్థః, భవేత్, న శక్నుయాదిత్యర్థః, తదపేక్షయా. పుత్రసామర్థ్యస్యైవ బలిష్ఠత్వాదితి భావః, సంభావనాయాం లిట్, ఏవం సప్త ఆర్చింషి యస్య స సప్తార్చిః అగ్ని శ్చ, హనూమా తా, పరిచితః ప్రవర్తితః, సుగతోవా, యథా, లఙ్కా, మథాక్షీత్ దదాహ, తథా, తత్పుచ్ఛా హనూమజ్జనకేన, మరుతా వాయునా. యుక్త స్సహితోఽపి, దాహక్రియాయాం దహనకర్మణ్యే, పటుః సమర్థః, న భవేత్, వాయుపరిచయాపేక్షయా తత్పుత్ర పరిచయస్య అత్యన్తజృంభణహేతుత్వా దితి భావః, వాయుసాహాయ్యా దత్యధికం లఙ్కాం దదాహేతి పరమార్థః, అత్ర పూర్వవాక్యే రావణసహితస్య రాక్షసగణస్య ఇంద్రజిదాజ్ఞాకృతకర్మకరణసామర్థ్య సంబంధేఽపి సంభావనయా తదసంబంధాభిధా నా త్సంబాధే ఽప్యసంబద్ధరూపాతిశయోక్తిః, తతోత్తరవాక్యే వాయుసఖస్య సప్తార్చిషః హనూమత్పరిచయసంగతదాహకృత్యకరణపాటవసంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. అనయోర్దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయో స్సాపేక్షత్వా త్సంకరః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౧౦

తస్మిన్నితి. రణకేళికుతూహలేన యుద్ధక్రీడాసముత్సుకేన. లంకేశ్వరేణ రావణేన, బాహుబలాత్ భుజపరాక్రమాత్, ఆహృతా ఆనీతా సురరాజలక్ష్మీరింద్రసామ్రాజ్యశ్రీ స్తస్మిన్, హనూమానేవ అరణిః అగ్నిమంథనదారువిశేషః ని. 'నిర్మంథ్యదారుణి త్వరణి ర్ద్వయోర్' రిత్యమరః, స ప్రభవః కారణం యస్య తస్మిన్, తత్సముత్థాదిత ఇత్యర్థః, హుత మగ్నౌలీ హుతాశే అగ్నౌ, కర్తవ్యం. శుద్ధిం సంస్కారం,

---

1 క్షణదాచరక్షితి. 2 ఆయుక్తోఽభవత్. 3 మరుతః.

లఙ్కేశ్వరేణ రణకేళికుతూహలేన
బాహాబలా దపహృతా సురరాజలక్ష్మీః. ౧౧౧

ప. వాచా మిదానీం కిము విస్తరేణ
లఙ్కాపురీం రావణ బాహుగుప్తామ్,
కాకుత్స్థదూతోఽయ ముపేత్య చక్రే
కృతాన్తదూతస్య సుఖప్రవేశామ్. ౧౧౨

పౌలస్త్యపాతకిసమాగమజాయమాన
మేనః పునాన ఇవ మారుతియాయజూకః,

విధాయ. పాపిష్ఠరావణసంపర్కజనితపాపం విశోధ్యేత్యర్థః, పతిం నిజభర్తార, మింద్ర మేవ, సమేతుం సంగంతుమైచ్ఛత్ ఇచ్ఛతి స్మ, యథా పతఞ్జి త్యాకారణాత్ కాచ న సాధ్వీతుత్రచి దపవిత్రస్థలే స్థిత్వాపరిణామకాలే సంస్కారపరిశుద్ధా సతీ పున ర్నిజ భర్తార మేవ జిగమిషతి తద్వదిత్యర్థః. ఇచ్ఛతేర్లఙ్. 'ఆడజాదీనా' మి త్యాడాగమః 'ఆట శ్చే'తి వృద్ధిః, అత్ర సురరాజలక్ష్మ్యాః ఈదృశేచ్ఛాఽసంబంధేఽపి తత్సంబంధో క్తే రతిశయోక్తిః, ఏతేన రావణస్య పినిపాత ఆసన్న ఇతి సూచ్యతే. వసన్తతిలకా వృత్తమ్. ౧౧౧

నిగమయతి. వాచామితి. ఇదానీ మస్మిన్నవసరే, సంస్కారోచితకాల ఇత్యర్థః, వాచాం విస్తరేణ వచనప్రపంచేన, 'ప్రగదనేవావ శబ్ద' ఇతి ఘుఞ్ ప్రతిషేధే 'ఋదో రోర' బిత్యప్, ఆత ఏవ ని. 'విస్తారో విగ్రహో వ్యాస స్సు తు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్య మరః, కిము, న కిమిత్యర్థః, కింతు ఆయం కాకుత్స్థదూతః మానూమా నుపేత్య ఆగత్య, రావణబాహుగుప్తాం, దుష్ప్రవేశా మిత్యర్థః, లఙ్కాపురీం కృతాంతదూ తస్య, యమకింకరాణా మిత్యర్థః, ని. 'కృతాంతో యమసిద్ధాంతా' విత్యమరః. సుఖ ప్రవేశాం సుఖేనప్రవేష్టుం శక్యాం, చక్రే, ఆనాఘ్రాతనిధనగంధానాం లంకాపురస్థ యాతుధానానాం నిధనం విధాయ తద్ద్వారా పూర్వ మసంభావితప్రవేశాత్ యమ కింకరాత్ సర్వసామర్థ్యేన ప్రవేశయామా సేత్యర్థః, ఏతేన ఉత్తరత్రా ప్యేతేషాం నిరా ఘాటసంచారత్వం సూచ్యతే. వృత్తమపజాతిః. ౧౧౨

పౌలస్త్యేతి. మారుతిః మానూమా నేవ యాయజూకః యజ్ఞకర్తా, ని. 'ఇజ్యా ధీనాయాయజూక' ఇత్యమరః 'యజిజపదశాం యుచ' ఇతి యఞన్తా దూక ప్రత్య యః, పౌలస్త్యో రావణ ఏవ పాతకీ బ్రహ్మహత్యాదిపాతకవాత్ తస్య సమాగమేన సంగత్యా జాయమానం సంపద్యమానం, ఏనః, తత్సంయోగేన చంచమ ఇతి న్యాయాత్

నిర్వర్తితాఽఽవిజయో నిజవాలవహ్నా
హుతాశ్వ పలాశసమిధ స్సుగతి ర్బభూవ. ౧౧౩

లఙ్కాదాహేఽప్యనార్తాం రఘుపతిదయితాంచారణోక్త్యావిదిత్వా
సానన్ద స్తాం ప్రణమ్య ప్రతిగమనవిధా ప్రాప్య తస్యా నియోగమ్,
ఆరుహ్యారిష్టశైలం నిధి మపి పయసాం సైన్ధవ ముత్తీర్య వేగా
చ్చక్రేగత్వామహేన్ద్రంప్లవగ[1]కులపతిఃపూర్ణకామోఽహనూమాన్. ౧౧౪

గ. అథ యథార్హాం సైన్యాధిపాఽసంమాన్య మారుతిఃసైరను

సంఖ్యావితదురిత మిత్యర్థః. ని. 'కలుషం వృజినసైనోఘమంహోదురితదుష్కృత' మిత్యమరః పునాన ఇవ విశోధయ న్నివ, పాపనోదనం కుర్వాణ ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా, పూఞ శ్శానచ్, నిర్వర్తితాఽఽవిజయః విరచితాఽఽత్మారనిభనః, కృతేంద్రియజయశ్చ సన్. ని. 'అక్షో రథస్యాక్షయవే పాశకే చాక్ష మింద్రియ' మితి విశ్వః, నిజవాలే యో వహ్నిః హుతాశనః తస్మిన్, పలం మాంస మశ్నంతీతి పలాశాః. ని 'పలోఽస్త్రీ పలలం మాంస' మిత్యభిధానాత్ పలాశాః రాక్షసాః తేషా మివ పలాశసమిధః పలాశ వృక్షసమిధః తాః, హుతాశ్వా, సుగతిః ఆప్రతిహత గమనః, శోభనశ్చాసౌ శ్వ, బభూవ, అత్ర శ్లేషోత్ప్రేక్షానుప్రాణితః సాపయపరూపకాలంకారః. పద్యస్తుతిలకావృత్తమ్. ౧౧౩

లఙ్కేతి. లంకాదాహేఽపి రఘుపతిదయితాం శ్రీరామప్రేయసీం సీతాం, చారణానాం సిద్ధచారణానాం గంధర్వాదీనాం ఉక్త్యా వచనేన, అనార్తాం అపీడితాం, అనష్టా మితి యావత్, విదిత్వా జ్ఞాత్వా, అతఏవ సానందః ససంతోషః, తాం సీతాం ప్రణమ్య సమస్కృత్య, ప్రతిగమనవిధా ప్రతిప్రయాణవిధానే విషయే. ని. 'విధి ర్విధానే దైవేఽపీ'త్యమరః, తస్యా స్సీతాయాః, నియోగం ఆజ్ఞాం, ప్రాప్య, తతః అరిష్టశైలం అరిష్టాఖ్యం పరతీరస్థం పర్వతం, ఆరుహ్య పయసాం నిధిం సముద్రమపి, సైన్ధవం యథేచ్ఛం, అప్రతిహత మితి యావత్, ఉత్తీర్య ఉల్లంఘ్య, మహేంద్రం అంగదాద్యధిష్ఠితం మహేన్ద్రపర్వతం, గత్వా, హనుమాన్, ప్లవగకులపతిఃఅంగద జాంబవన్నలనీలాదిప్లవగేశ్వరాన్, పూర్ణకామాఃసంపూర్ణమనోరథాన్, చక్రే,అత్ర అతివిస్తరేణ కథనయోగ్యే స్యాప్యర్థస్య సంక్షేపేణోక్తే స్సంక్షేపోనామ గుణః, తదుక్తంవిద్యానాథేన, 'సంక్షేపార్థాభిధానం యత్ సంక్షేపః పరికీర్తిత' ఇతి, ప్రస్థరావృత్తమ్. ౧౧౪

అథేతి. అథానంతరం. మారుతిః హనూమాన్, యథార్హాం యథాయోగ్యం,

---

1 బల. 2 పితేతిః.

యుక్తః [1]స్వకీయవృత్తాన్త మఖిల మాఖ్యాతవాన్. ౧౧౫౫

గ. తదను పవనతనయవచనముదితా వానరవరూధినీ యూథనాథానుయాతా తద్దర్శనజనిత మానన్ద మానందశరథా దాశరథా సుగ్రీవే చ సంవిభజ్యేన వీక్షితు మహా మహామికయా థావంతీ మధ్యేసరణి దధిముఖకృతావనం మధువనం హనూమదనుమత్యాఽభిభూయ మధు పానసుఖ మనుబభూవ. ౧౧౬

సైన్యాధిపాన్ జాంబవదంగదాదిసేనాపతీన్, సంమాన్య మానయిత్వా తైః సైన్యాధిపైః, అనుయుక్తః 'కథం దృష్టా త్వయా దేవీ కథం వా తత్ర వర్తతే' ఇత్యాదినా పృష్ట స్సన్, అఖిల మశేషం, స్వవృత్తాన్త, మాఖ్యాతవాన్, ఉత్పతనాదిసీతాదర్శనలఙ్కా దాహాంతాం నిజవార్తా మశేషాం కథయామా సేశ్వరః ౧౧౫౫

తదన్వితి. తదను తదనన్తరం, పవనతనయవచనముదితా హనూమద్వాక్యసంతుష్టా, వానర వరూథినీ కపిసైన్యమ్. ని. 'వరూథినీబలం సైన్య'మిత్యర్థః, యూథనాథానుయాతా జాంబవదాదియూథాధిపానుయాతా. తదా తద్దర్శనజనితం సీతావలోకనసముత్పన్న, మానందం, ఆనన్దశరథా ఆనన్దసాగరే, సిత్యనిరతిశయానన్దపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః, దాశరథా శ్రీరామే సుగ్రీవే చ, సంవిభజ్య సన్యగ్విచార్య, వీక్షితుం, ద్రష్టమివేతిభగ్వాల్పేక్షా, సీతావలోకనవార్తాకథనేన శ్రీరామసుగ్రీవానన్దయో రన్తరం పరీక్షితు మివేత్యర్థః, అహమహమికయా పరస్పరాహఙ్కారేణ, అహమహమికా వ్యాఖ్యాతా అరణ్యకాండే 'అహమహమికయే' త్యత్ర, ధావంతీ ధావమానా, అతివేగేన ప్రద్రవంతీ సతీ త్యర్థః, మధ్యేసరణ్యాం మధ్యేసరణి మార్గమధ్య ఇత్యర్థః, 'పారేమధ్యే షష్ట్యా'వేత్యవ్యయీభావః, తత్సన్నిధౌ యోగా దేకారాన్తత్వం చ మధ్య శబ్దస్య, దధిముఖేన దధిముఖాఖ్యేన సుగ్రీవమాతులేన వానరేణ కృత మవనం రక్షణం యస్య, తథోక్తం, 'అవరక్షణే'భావే ల్యుట్, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'య ద్రక్షతి మహావీర్య స్సదా దధిముఖః కపిః, మాతులః కపిముఖ్యస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మన'ఇతి. మధువనం మధునామకసుగ్రీవోద్యానవనం, మధుప్రచురత్వాత్ మధువన మిత్యన్వర్థసంజ్ఞా, హనూమదనుమత్యా హనూమదనుజ్ఞయా, అభిభూయ ఆక్రమ్య, మధుపానేన క్షౌద్రపానేన యత్సుఖం, తదనుబభూవ, యథేష్టం మధ్వ పిబదిత్యర్థః. ని. 'మధు మద్యే పుష్పరసే క్షౌద్రేఽపీ'త్యమరః. ౧౧౬

1 స్వపృత్తాన్తమ్.

ప. అథాబ్రవీ ద్గిరివరతుంగ మంగదం
కృతాంజలి ర్దధిముఖ ఏషరోషవాక్,
వలీముఖా న్మధుభజనే శిలీముఖాక్
భవానిమూక్ ఋుడితి నివారయే దితి. ౧౧౭

గ. అయ మప్యేన మవోచత్. ౧౧౮

ప. దశముఖపురమధ్యే వీక్షితా మైథిలీతి
శ్రవణమధు వితీర్ణం యేన వీరేణ మహ్యమ్,
దధిముఖ యది సోఽయం భాషతే నో సిషుంధ్యా
న్మధు పిబతు యథేచ్ఛం వాహినీ వానరాణామ్. ౧౧౯

అథేతి. అథానంతరం, రోషవాక్, మధుసనాథ్ర్నిజనిజకోపవాక్, ఏషకి దధిముఖో వనపాలకః, తదా కృతాంజలిః విరచితకరసంపుట స్సన్, ప్రార్థనాలక్షణమేతత్, గిరివరతుంగం, మహోన్నత మిత్యర్థః, అంగదం యువరాజాం, అబ్రవీత్. కిమితి భవాక్, మధుభజనే మధుపానే, పుష్పరసాస్వాదే చ. శిలీముఖాక్ అళీక్. ని. 'అళిభాణో శిలీముఖా' ఇత్యమరః, రూపకాలంకారః, ఇమాక్, వలీముఖాక్ కపీక్, ని. 'కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః ఋుడితి ఆంజసా, నివారయేత్, నిరుంధ్యా, దిత్యేవ, మబ్రవీ దితి పూర్వేణ సంబంధః, అన్యథా మహోగ్రశాసన స్సుగ్రీవో దండయిష్య తీతి భావః, 'శేషే ప్రథమ,' యుష్మదస్మద్వ్యతిరిక్తస్య భవచ్ఛబ్దస్య శేషత్వాదితి, రుచిరావృత్తం 'చతుర్భిస్తై రివ రుచిరా జభిష్టగా' ఇతి లక్షణాత్. ౧౧౭

అయమితి. అయ మంగదోఽపి,ఏనం దధిముఖం ప్రతి,అవోచత్ ఉక్తవాక్.

ఆ. తత్పదార్థమేవాహ.—దశముఖేతి. దశముఖపురమధ్యే లంకాపురమధ్యే, మైథిలీ సీతా, వీక్షితా దృష్టా, ఇత్యేవం భూతం, శ్రవణ మధు శ్రోత్రామృతం, యేన, వీరేణ, మహ్యం, వితీర్ణం దత్తం. ని. 'విశ్రాణనం వితరణం స్వర్మనం ప్రతిపాదన' మిత్యమరః, హే దధిముఖ, సోఽయం వీరః, భాషతే యది ఆజ్ఞావచనం వదతి చేత్, కిం నో వా, నిరుంధ్యాత్ నివారయేత్, న నోఽపి సిరోద్ధుం శక్నుయా దిత్యర్థః, 'శకిలి'శ్చేతి లిట్, సకలవానరజీవాతుభూతమైథిలీకథామధుప్రద స్యేమృష్టమధుపానని వారణం కథం యుక్తం స్యా దితి భావః, అతః వానరాణాం, వాహినీ సేనా, యథేచ్ఛం ఇచ్ఛానుసరణం, యథేష్ట మితి వా పాఠః, మధు, పిబతు, మాలినీవృత్తమ్. ౧౧౯

గ. తదను[1]భయవశసముపనతదధిముఖవచనవిదితమధువనకదనపరి [2]గణితజనకదుహితృదర్శనజనితప్రమదభరభరిత స్తపనతనయ స్తత్ర తను వికృతి మతనుత [3]దధిముఖాగమననిమిత్తసంపత్తిమ్. ౧౨౦

ప. ఆరు హ్యద్రి మ థావరుహ్య విపినా న్యాసాద్య నానాఫలా
న్యాస్వాద్యప్లుత మారచయ్య వదనై [4]రాపాద్య వాద్యక్రమాన్,
ఆలింగ్య ద్రుమ మక్రమం మదవశా దాధూయ పుచ్ఛచ్ఛటా

అ. తతః కింహనుమాన్ తత్ర కృతవాన్.—తదన్వితి. తదను అంగదవచనానంతరం, భయవశేన భయపారతంత్ర్యేణ సముపనతస్య సమీపం ప్రాప్తస్య దధిముఖస్య వచనేన విదితం జ్ఞాతం యన్మధువనకదనం వానరకృతమధువనోల్లుంఠనం తేన పరిగణితం పరిసంఖ్యాతం నిశ్చిత మితి భూపత్, యజ్జనకదుహితృదర్శనం సీతావలోకనం తజ్జనితేన తదుత్పాదితేన ప్రమదభరేణ హర్షాతిశయేన భరితః సంజాతభరః, ఆనందపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః భరిత ఇత్యత్ర తారకాదిత్వాదితచ్, ప్రమదేత్యత్ర 'ప్రమదసంమదౌ హర్షే' ఇత్యప్రత్యయాంతో నిపాతితః, తపనతనయ స్సుగ్రీవః, తత్ర తస్మిన్ సనుయే, దధిముఖాగమనమేవ సమిత్తసంపత్తిః కారణసామగ్రీయస్యాస్తాం, తనువికృతిం ముఖవికాసనేత్ర విస్ఫారస్కంధోన్నమనరోమాంచవత్త్వాదిగాత్రచేష్టా, మతనుత ఆకరోత్, మధువనకదనశ్రవణా త్సీతాసందర్శనం నిర్ణీయ పరమానందభరితోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౨౦

అ. అనంతరం కపిసేనాఽపి నికటవర్తిన్యభూదిత్యాహ —ఆరుహ్యేతి. ఆద్రిం మార్గస్థం పర్వత, మాసాద్య, ఆ థావరుహ్య, పర్వతారోహణాదవరోహణక్రీడామనుభూయేత్యర్థః, విపినాని అరణ్యాని, ఆసాద్య ప్రవిశ్య, నానాఫలాని పనసరసాలాదివిధఫలాని, ఆస్వాద్య భుక్త్వా, ప్లుతం, పల్లితానీత్యర్థః, ఆరచయ్య కృత్వా 'లృపిలఘు పూర్వా' దిత్యాయా దేశః, వదనైర్ముఖైః, వాద్యక్రమాన్ డిండిమాదివాద్యధ్వనిప్రకారాన్, ఆపాద్య వాదయిత్వా, తథా క్రమం, క్రమా నిత్యర్థః, అక్రమం అపగతక్రమం, మేహనోత్థాపనాదిజుగుప్సితాచరణేన అపగతమర్యాద మిత్యర్థః, ఆశ్లిష్య మదవశా న్మధుపానజనితదర్పవశా, త్పుచ్ఛచ్ఛటాం లాంగూలజాలం, ని. 'బృందం జాలం చక్రవాళం జాలకంపేటికా చ్ఛటే' తి వైజయంతీ, ఆధూయ చాలయిత్వా, అహం ప్రథమోఽహం ప్రథమ ఇతి యస్యాం క్రియాయాం సా అహంప్రథమికా. మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః, స్వార్థే కప్రత్యయః. తయా పీనా భూర్ణా, వితత్యాస్థిత యా థావమానేత్యర్థః, కపీనాం చమూః వానరసేనా, ఆరా త్సమీపే, ని. 'ఆరా

---

1 భయావేశసమున్నత. 2 భణిత. 3 తదధీముఖాదధి. 4 ఆసాద్య; ఆస్వాద్య.

మారాదావిరభూ దహంప్రథమికాపీనా కపీనాంచమూః. ౧౨౧
నిద్రాత్యయా దరుణితేన సమీరపుత్ర
స్సామిత్రినేత్రయుగళేన నిపీయమానః,
చూడామణిం కరతలే కలయన్ పపందే
పాదారవిందయుగళం భరతాగ్రజస్య. ౧౨౨

ప. అశ్లేషసంభూతగతాగతాభ్యాం వితీర్ణ [1]విస్తీర్ణమహార్ణవోఽపి,
ఆనందసిన్ధా పృతనాసమక్షం మక్షస్య హన్తా నితరాం మమజ్జ.

ద్దూరసమీపయోః' రిత్యమరః. ఆవి రభూత్, ఆలక్ష్యతేత్యర్థః, అత్ర కపిస్వాభావ్యే న యథావద్వస్తు వర్ణనా త్స్వభావోక్తి రలంకారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

అ. తతః కిం తత్రాహ.—నిద్రేతి. సమీరపుత్రో హనూమాన్, నిద్రాత్యయా నిద్రాభావాత్, యావద్వనవాసం నిద్రాహారయోరభావా దితి భావః, అరుణితేన పాటలితేన, సౌమిత్రినేత్రయుగళేన లక్ష్మణనయనయుగ్మేన, నిపీయమానః, ఆత్మాదరేణ అవలోక్యమానస్సన్నిత్యర్థః, ఏతేన శ్రీరామాపేక్షయాపి లక్ష్మణ స్యైవ భూయాన్ హనూమదాగమనప్రతీక్షణాదరో విద్యత ఇతి సూచ్యతే, చూడామణిం సీతాయా అభిజ్ఞాన భూతం శిరోరత్నం, కరతలే, కలయన్, శ్రీరామాదీనాం యథా చక్షుర్గోచరం స్యాత్ తథాధారయ న్నిత్యర్థః, సీతాందృష్ట్వా సమాగత ఇతి ప్రథమ మవచనేనైవ జ్ఞాప నార్థమితి భావః, భరతాగ్రజస్య శ్రీరామస్య, పాదారవిందే ఇవేత్యుపమానసూ సో న తు రూపకం, ఆన్యథోత్తరపదప్రాధాన్యే తత్ర పద్మనాయోగాత్, తయోర్యుగళం, పపందే నమశ్చకార, వసన్తతిలకావృత్తం. ౧౨౨

అశ్లేషేతి. ఆక్షస్య హంతా ఆక్షహుమారమారణోహనూమాన్, అశ్లేషేణ ఆనాయాసేనైవ సంభూతే సంజాతే యే గతాగతే యాతాయాతే తాభ్యాం, వితీర్ణో విలంఘితః విస్తీర్ణమహార్ణవః పురుషాంతరమస్తరమహాసముద్రో యేన స తథోక్తోఽపి, అక్షో స్సమీపే సమక్షం సమీపార్థేఽవ్యయీభావః 'అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్య' ఇతి టచ్ప్రత్యయః, పృతనాయా వానరసేనాయాః, సమక్షం పురతః, నితరా మత్యన్తం, అవ్యయఘూ దామ్ప్రత్యయః, ఆనందసిన్ధా ఆనన్దసాగరే, మమజ్జ మగ్నోఽభూత్, ఈదృశ్యా శకపీరవాహినీమధ్యే అహమేక ఏవ మహోదధి ముల్లంఘ్య సీతాం దృష్ట్వా పునరాగతోఽస్మీత్యేవంభూతభావనప్రవర్తకమహాభాగ్యసంపన్నోఽభవ మిత్యమన్దా నన్దతున్దిలతాన్తఃకరణోఽభూదిత్యర్థః. అత ఏవ విరోధాభాసోఽలఙ్కారః. వృత్తం ముపజాతిః, ౧౨౩

---

1 నిస్తీర్ణ.

ప. ఆసీతచూడామణిసన్నిధానా దావిర్గతప్రమోదేనరఘూద్వహేన,
తత్రానుయుక్తఃపవమానజన్తావిజ్ఞాపయామాస కృతప్రణామః.
ప. లఙ్కాపురీ పవన[2]సీమ్ని యథా రాజపుత్త్రీ
మాలోకయం నిశిచరీగణబాధ్యమానామ్,
కేనాపి పాతకవశేన సుపర్ణలోకే
బందీకృతా మివ భుజంగమరాజకన్యామ్. ౧౭౫
ప. దేవ్యాస్త్వదీయగుణకీర్తనేన
త్వన్ముద్రయాచ వ్యపనీయ శోకమ్,

ఆసీతేతి. ఆసీతస్యహనుమదాహృతస్యచూడామణేస్సీతాశిరోరత్నస్యసన్నిధానాత్సన్నిధ్యాద్ధేతోఃఆవిఃప్రమోదేనప్రాదుర్భూతానందేన, రఘూద్వహేనరఘునందనేన, తత్రతస్మిన్సీతావృత్తాన్తేవిషయే, అనుయుక్తఃపృష్టఃపవనాత్మజస్తామూమాన్, కృతప్రణామోవిహితసీతానమస్కారస్సన్, తథాచశ్రీరామాయణమ్. 'ప్రణమ్యశిరసాదేవైవ్యసీతాయైతాందిశంప్రతి, ఉవాచవాక్యంవాక్యజ్ఞస్సీతాయాదర్శనంయథే'తి, విజ్ఞాపయామాస, సీతావలోకనవార్తాంకథయామాసేత్యర్థఃపూర్వమాగమనానన్తరకర్తవ్యతయావిహితోరామనమస్కారఃఇదానీంతుసీతాశుభవార్తాకథనప్రారంభసంతోషాతిరేకాత్తన్నమస్కార ఇతివేదితవ్యం, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౧౭౫

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ- లఙ్కేతి. అథ విజ్ఞాపనారంభే మంగళాచారేవా. ని. 'మంగళానన్తరారంభప్రశ్నకార్యేష్వనన్తరం ఆథే'త్యమరః, లంకాపురస్యరావణరాజధాన్యా ఉపవనసీమ్ని ఉద్యానవనప్రదేశే, ఆలోకవతికామధ్యే ఇత్యర్థఃనిశిచరీగణబాధ్యమానా మారక్షీకరాక్షసీసమూహపరిపీడ్యమానాం, అతఏవ శోకాభ్యుపార్యాచ్యేన, పాతకవశేన పాపానుబంధేన, సుపర్ణలోకే, బందీకృతాం, కారాగారబద్ధామిత్యర్థఃభుజంగమరాజకన్యాంనాగరాజకన్యామివస్థితాం, రాజపుత్త్రీంజానకీం, ఆలోకయంచపశ్యన్నహమస్మి, ఉపమాలంకారఃవసన్తతిలకావృత్తమ్. 'బందీకృతామివవిభోర్భుజగేంద్రకన్యా' మితిపాఠాంతరమ్. ౧౭౫

దేవ్యాఇతి. త్వదీయగుణాన్వయకీర్తనేనభవదీయపరాక్రమప్రశంసయాచ, త్వన్ముద్రయాత్వదీయప్రత్యభిజ్ఞానాంగుళీముద్రికయాచ, దేవ్యాస్సీతాయాఃశోకంవిషాదమపనీయనిరస్య, అతఏవపరిపూర్ణకామఃసంపూర్ణమనోరథఃప్రస్తుతకామఃపునరా

---

1 పవనాత్మజస్తా. 2. సీమని.

వార్తామభిజ్ఞానమయీం మయాచం
ప్రస్థాతుకామః పరిపూర్ణకామః. ౧౨౬

ప. బ్రహ్మాస్త్రవిత్రస్తజయంతకృత్యాం
కథాం చ విజ్ఞాప్య వనే ప్రవృత్తామ్,
చిరం రుదంత్యాం జనకేంద్రపుత్ర్యాం
చూడామణిః ప్రేషిత ఏష తుభ్యమ్. ౧౨౭

గ. కిం బహునా.

ప. దేవ తస్యాః ప్రతిష్ఠాసూ నసూ నాశైకపాలితాత్,

గంతు మశక్నుత్, 'తుంకామ మనసోంపీ' తి తుమునో మకారలోపః, అభిజ్ఞానమయీం అభిజ్ఞానరూపాం, తామ్రూప్యే మయటి జీప్, వార్తాం వృత్తాంతం, ఆయాచం యాచితవా నస్మి, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౧౨౬

బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మాస్త్రాత్ దగ్ధుమయుక్తాత్. విత్రస్తస్య విశేషతోభీతస్య జయంతస్య జయంతాసురనామ్నః కాకాసురస్య కృత్యాం స్తనోల్లేఖరూపక్రియాం యస్యాం తాం, †వనేచిత్రకూటతటవిపినే, ప్రవృత్తాం సంభూతాం,కథాం మాఖ్యాయికాం, అభిజ్ఞాస్య అభిజ్ఞానత్వేనోక్త్వా, చిరం, చిరకాలం, రుదంత్యాం పూర్వానుభూతార్థస్మరణవశాత్ అశ్రూణి విముంచంత్యాం, జనకేంద్రపుత్ర్యాం జానక్యాం ఏషోఽయం, చూడామణిః శిరోరత్నం, తుభ్యం, ప్రేషితః, వాగ్రూపం వస్తురూపం చ అభిజ్ఞానద్వయం ప్రహిత మిత్యర్థః, వృత్త ముపజాతిః. ౧౨౭

అ. నిగమయతి-కిం బహునేతి. బహునా వాగ్వ్యాపారేణ కిం, నకిమపీత్యర్థః.

ఆ. తథాపి కించిద్వక్తవ్య మవశిష్టం విద్యత ఇత్యాహ—దేవేతి. హే దేవ స్వామిన్, ప్రతిష్ఠాసూ ప్రస్థాతుమిచ్ఛాం, ఉత్క్రమిష్యమాణా నిశ్చయేన చిత్తే సన్నం తా దుష్ప్రత్యయః, తథాపి ఆశైకపాలితాత్ ఆశయా త్వదాగమనప్రతీక్షయైకయా పాలితాత్ గుప్తాత్, శివభగవతపస్వీసః, తస్యా స్సీతాయాః, అసూన్ ప్రాణాన్, తవాభిజ్ఞానముద్రయా అభిజ్ఞానరూపాంగుళీముద్రికయా, త యైవాభిజ్ఞానముద్ర

---

† 'బ్రహ్మాస్త్రవిత్రస్తజయంతకాకకథా' మితి ప్రాచీనపాఠే తు వ్యధికరణ బహువ్రీహ్యాశ్రయణాన్నేతి బోధ్యమ్.

ముద్రయిత్వా ప్రపన్నోఽహం త్వదభిజ్ఞానముద్రయా. ౧౭౮
ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే
సుందరకాండ స్సమాప్తః.

యా ముద్రాఫలికయేతి శ్లిష్టరూపకం, ముద్రయిత్వా, నిరుధ్యేత్యర్థః, అహం, ప్రపన్నః, ఆగతోఽస్మీత్యర్థః. ౧౭౮

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసగోష్ఠీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహమందానన్దలాభాభినందిత రఘునందన చరణారవింద మకరందాస్వాదన కందళితసారస్వతేన అఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్య ముహాముని గోత్రావతంసస్య పంచనాస్వయసుధాపాథోవారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖ నిఖిల విద్యాసారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కొండపండితపర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణ వ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం సుందరకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదాశ్రితా,
వ్యాఖ్యా సుందరకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

శ్రీరామార్పణమస్తు.

శ్రీలక్ష్మణకవివరవిరచిత

యుద్ధకాణ్డః.

ప. దృష్టే యత్ర యదృచ్ఛయాపి వచసాం దేవీ పురో వర్తతే
సారస్యం మహదభ్యుదేతి సదసి ప్రాగల్భ్యమజ్జృమ్భతే,

శ్లో. ఆసీతం పవనాత్మజేన జనకక్ష్మాపాలపుత్రీశిరో
రత్నం మూర్తమివానురాగమసకృద్ దివ్యైః ప్రమోదాన్వితః,
యో లోకత్రయకంటకం దశముఖం ప్రోద్ధర్తు మైచ్ఛద్బలా
త్సోఽయం వీరవరాగ్రణీర్జనకజాజానిస్సదా పాతు నః.

ఆ. ఇత్థం నిజచిత్రకవితాసభాజితసకలకవిసమాజేన తత్రభవతాభోజరాజేన విరచితపంచకాండసంబద్ధం చమ్పూరామాయణప్రబంధం పరిపూరయితుకామేన లక్ష్మణనామ్నా పండితవర్యేణావశిష్టో యుద్ధకాండః, నిజవాగ్వైభవానుసారేణ రచితస్సోఽయం మయేదానీం వ్యాక్రియతే, అథ తత్రభవాన్కవిః స్వచికీర్షితస్య నిష్పత్త్యాహపరిపూరణాయ శిష్టాచారసంప్రాప్తవిశిష్టేష్టగురుచరణారవిందభోజమహోదస్మరణరూపం మంగళం నిబధ్నాతి.

దృష్టేతి. యత్ర యస్మిన్, దేశికపదాంభోజే, భోజే చ, యదృచ్ఛయా లీలయాఽపి, అకార్యాదరేణ చేత్కిమువక్తవ్య మితి భావః దృష్టేఽవలోకితే సతి, నృణాం, మనుష్యమాత్రస్యేత్యర్థః, ఏతచ్చ సర్వత్రసంబధ్యతే, వచసాం దేవీ సరస్వతీ, పురోవర్తతే, ఉపాసనాదిప్రయత్నం వినైవ స్వయం సన్నిహితా భవతీత్యర్థః, తథా మహదనల్పం, కార్యకరణపర్యాప్తమిత్యర్థః, సారస్యం కవితారసజ్ఞత్వ. మభ్యుదేతి అభ్యుదయం ప్రాప్నోతి, సముత్పద్యత ఇత్యర్థః, 'అభ్యుపైతీతి పాఠే అభిముఖ్యేన సమీపమాగచ్ఛతీత్యర్థః, తథా సదసి, రాజవిద్వత్సభాస్విత్యర్థః, ప్రాగల్భ్యం సకలవిద్యావిషయణప్రౌఢత్వ మజ్జృంభతే విజృమ్భితం భవతి. తథా సకలాస్సమస్తా అపి, కలా ఇతిహాసాగమాద్యాశ్చతుష్షష్టివిద్యాః, జ్ఞాయంతే అధ్యయనపరిశీలనాభ్యాసాభావేనైవ తత్వతోఽనుబుధ్యంతే, తథా నవా అపూర్వా, కీర్తిస్సత్సమాఖ్యా జాగర్తి విలసతి, తత్ర తస్మిన్ దేశికపదాంభోజరాజే చ, మమ, చేతః, స్నిహ్యతి, ఉత్కరీభవ్యా

జ్ఞాయంతే సకలాః కలా అపి నృణాం జాగర్తి కీర్తి శ్చిరా
చేత స్సిన్నహ్యతి తత్ర దేశికపదాంభోజే చ భోజే మమ. ౧

ప. భోజేన తేన రచితా మపి పూరయిష్య
న్నల్పీయసాఽపి వచసా కృతి మత్యుదారామ్,
వ్రీడితోఽహ మధునా నవరత్నహార

బహుశ్రేయస్కరత్వాన్నామకం మన స్తత్ర స్నేహయుక్తం భవతీ త్యర్థః, చతుష్షష్టి కలాస్తు 'ఇతిహాసాగమాద్యా శ్చ కావ్యాలంకారనాటకమ్, గాయకత్వం కవిత్వం చ కామశాస్త్రం దురోదరమ్. దేశభాషాలిపిజ్ఞానం లిపికర్మ చ వాచకమ్, సర్వాణి చాప దానాని స్వరశాస్త్రం తు శాకునమ్. సాముద్రికం రత్నశాస్త్రం రథాశ్వగతికౌశలమ్, మల్లశాస్త్రం సూదకర్మ ధూపిపోణాం చ దోహదమ్. గంధవాదో ధాతువాదః ఖన్యా వాదో రసస్య చ, జాలవాదోఽగ్నిసంస్తంభః ఖడ్గస్తంభోజలస్య చ. వాచస్తంభో వయస్తంభో పశ్యాకర్షణ మేవ చ, విద్వేషణోచ్చాటనే చ మారణం కాలవంచనమ్. పయసి ప్లవచాతుర్యం పాదుకాసిద్ధి రేవ చ, మృత్సిద్ధి ర్ధూటికాసిద్ధి రైంద్రజాలిక మేవ చ. అంజనం నరదృష్టి స్తు వంచనం స్వరవంచనమ్. మణిమంత్రౌషధానాం చ సిద్ధయ శ్చోరకర్మ చ. వేత్రయోగశ్మమృద్గాపువేణువర్మాంజనక్రియాః, ఆదృశ్యకరణీ దూరక రణీమృగయా రతిః. వాణిజ్యం పాశుపాల్యం చ కృషి రాహవకర్మ చ, లావకుక్కుట మేషాదియుద్ధకారణకౌశలమ్. చతుష్షష్టికలా శ్చైతాః కలాపిద్భిః ప్రకీర్తితా' ఇతి అనుప్రాసోఽలంకారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్. ౧

ఆ. సంప్రతి స్వాహంకారం పరిహరతి.—భోజేనేతి. తేనాసాధారణమహిమా స్పదతయా ప్రసిద్ధేన, భోజేన, అపి రతిశయార్థకః. రచితాం ప్రణీతాం, అత ఏవ అత్యుదారాం, రసాలంకారాద్యుల్లసితశబ్దార్థసంఘటనోజ్జృంభితతయా అత్యంతగమ్భీరా మిత్యర్థః, కృతిం కావ్యం, ఆల్పీయసా అత్యల్పేన, ఈషన్మాత్రగౌరవరహితేనాపీత్యర్థః, 'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదినా ఈయసుఞ్ప్రత్యయః, వచసా, పూరయిష్యన్ పూరి తాం కరిష్యన్, అహం, మధునా అస్మిన్కాలే, 'అధునే'తి నిపాతనా త్సాధుః, వ్రీడితో లజ్జితో, నజాతః, కావ్యం సర్వజ్ఞభోజప్రబంధః క్వచవా మదీయేనాల్పీష్ఠేన వచనేన తత్పరిపూరణ మితి లజ్జాం న గతోఽస్మీత్యర్థః, ఈత ఏకదిత్యాశంక్య తత్ర ఆర్థాంత రం న్యక్కృతి, కిం తు తథాహీ త్యర్థః, తంతుః సూత్రం, నవరత్నహారసంగేన నూతన మాణిక్యహారసమాగమేన, హృది వక్షసి, మానసే చ, ధార్యత ఏవ, న తు పరిహ్రియతే

సంగేన కింతు హృది థార్యత ఏవ తంతుః. ౨

ప ముద్రానుద్రితజీవితాం జనకజాం మోహాకులం రాఘవం
చూడారత్నవిలోకనేన సుచిరం నిధ్యాయ నిధ్యాయ చ,
ప్రారేభే హృది లక్ష్మణః కలయితుం పౌలస్త్యవిధ్వంసనం
ధీరః పూరయితుం కథాం చ వినులా మేకేన కాండేన సః. ౩

ప. ఆనందమన్దర మనంతర మాంజనేయా
దాకర్ణ్య వృత్తి మనఘాం జనకాత్మజాయాః,

ఇత్యర్థః, ఋతః అతఏవ శ్రుతత్వాన్మేన మద్వచనస్యాపి మహాజనపరిగ్రహో భవిష్యతీతి భావః. ఆర్థాంతరస్యాసోఽలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨

ఆ. ఏవం నిజవాగ్వ్యాపారస్యావకాశం సంపాద్యేదానీం చికీర్షిత మాహ— ముద్రేతి ముద్రయా శ్రీరామాభిజ్ఞానముద్రికయా ముద్రితం స్థాపితం జీవితం జీవనం యస్యాస్తాం, జనకజాం జానకీం, తథాచూడారత్నవిలోకనేన, చూడామణిదర్శనేన, మోహాకులం మోహవిహ్వలం, రాఘవం చ, సుచిరం అనల్పకాలం, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, నిధ్యాయ నితరాం ధ్యాత్వా, మనస్యనుసంధాయేత్యర్థః, 'ధ్యైచింతాయా'మితి ధాతోః నిష్ఠూర్వాత్ క్త్వోల్యబాదేశః, తథా నిధ్యాయ దృష్ట్వా చ. ని.'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాభీక్షణేక్షణ'మిత్యమరః, తథా చ జనకజాం ధ్యాత్వా, రాఘవం దృష్ట్వాచేతి యథాక్రమ మన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః, ధీరః ధైర్యశాలీ స ప్రసిద్ధః, లక్ష్మణః సౌమిత్రిః, ఏకేన, కాండేన బాణేన. ని. 'కాండోఽస్త్రీదండ బాణార్వపర్ణాపసరవారిష్వి'త్యమరః, పౌలస్త్యవిధ్వంసనం రావణసంహారం, కలయితుం కర్తుం, హృది, ప్రారేభే ఉపచక్రమే, మనసి నిర్ధారితవా నిత్యర్థః, తథాధీరః విద్వాన్ సః లక్ష్మణః లక్ష్మణనామా కవిః, ఏకేన కాండేన తాండ్డకాండేన, విమలాం నిష్కళంకాం, కథాం రావణసంహారరూపాఖ్యానం, పూరయితుం పూర్ణాం కర్తుం, హృది ప్రారేభే మనసి ఉపక్రాంతవాన్, అత్ర లక్ష్మణయోరుభయోరపి ప్రకృతత్వా ల్లేశవలప్రకృతగోచర శ్లేషాలంకారః, 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తం చే చ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యమ్, శ్లేషోఽయం శ్లిష్టత్వం సర్వ త్రాద్యస్యేచ నాంత్య' ఇతి లక్షణాత్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౩

ఆ. కథాం పూరయితుం ప్రారేభే ఇత్యుక్తం సంప్రతి తామేవకథాం ప్రస్తౌతి ఆనందేతి, ఆనంతరం చూడామణ్యభిజ్ఞానప్రదర్శనానంతరం, ఆనందేన మందరం నిర్భరం యథాతథా, ఆనందపరిపూరిత మిత్యర్థః, ఆంజనేయాత్, అంజనాతనయాత్, హనూ

దృష్టి ర్ద్ధశాననరుషా పరుషాయమాణా
బాణాసనోపరి దధే ప్రభుణా రఘూణామ్. ౪

గ. అథసుగ్రీవోఒపి దశగ్రీవకుపితరాఘువావలోకన[1]ద్విగుణితరణోత్సాహ [2]స్సాహాయ్యసమయ మనుపాలయన్నుద్ధు మివ సిన్ధు మవధార్య ధైర్యా దగాధమతి రధిరూఢత్రికూట[3]శృంగాం లఙ్కామధిగంతు మంగదకుముదనలసీలప్రముఖ మపి సమనీనహ[4]దఖిల మనీకమ్. ౫

ప. వారిదా దపి చ రామనామతః పూరితా పున రపాంగధారయా,

మతః, 'ఆఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వాత్పంచమీ, అనఘాం నిర్దుష్టాం, జనకాత్మ జాయాః, వృత్తిం వర్తనం, జీవనంవా, ని. 'వృత్తిర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా,రఘూణాం ప్రభుణా శ్రీరామేణ, దశాననే రావణే, రుషారోషేణ,సరుషాయమాణా ఉద్గాయమాణా, దృష్టిర్బాణాసనోపరి కార్ముకోపరి, దధే నిదిక్షీపే, మహావీరస్వాభావ్యాచ్ఛరాసనావలోకనసంజ్ఞయైవ సుగ్రీవాదిభ్యో జైత్రయాత్రాసన్నాహం ఆజ్ఞాపయామాసేత్యర్థ:, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౪

ఆథేతి. అథానంతరం, సుగ్రీవోఒపి, దశగ్రీవే కుపితస్య రాఘవస్యావలోకనేన ద్విగుణితో ద్విరావృత్తః రణోత్సాహో రణప్రయత్నో యస్యస, తథోక్తః, 'ఆఖ్యాతోత్తరేషు క్తేయా స్సాయత్తఉత్సాహ'ఇతి లక్షణం, సహాయస్య భావ స్సాహాయ్యం సహాయకర్మబ్రాహ్మణాదిత్వా ష్ణ్యాఖీక ష్యఞ్, తస్య సమయం సంవిద మపి సీతా ప్రవృత్త్యుపలబ్ధ్యనంతరం తదపహారిణం వైరిణం సంహార్తు మిత్యర్థ:, ని. 'సమయాశ్శపథాచార కాలసిద్ధాన్తసంవిదఃఇత్యమరః. అనుపాలయన్నువర్తమానః. అగాధమతిః గంభీరబుద్ధిః,†ధైర్యాత్ ధీరత్వాత్, అంధుం కూపమివ, సింధుం, అవధార్య, తథా సుతరాం .నిశ్చిత్యేత్యర్థ:, ని. 'పుంస్యేవాంధుఃప్రహీ: కూప'ఇత్యమరః,అథరూఢ్యా త్రికూటాచలశృంగం యయౌ తాం త్రికూటాచల శృంగాగ్రవర్తినీ మిత్యర్థ: లంకామధిగంతుం, అంగదకుముదనీలాఃప్రముఖాఃప్రధానాః యస్య తత్,తథోక్తం, అఖిలమప్యనీకం వానరసైన్యం, ని. 'అనీకం తు రణే సైన్య'ఇతి విశ్వ:, సమనీనహత్ సన్నాహయామాస, సహలేర్ణో చఙ్యుపధా ప్రాస్వోఒభ్యాసదీర్ఘశ్చ.

వారిదాదితి. రామనామతః రామాభిధానాత్, తద్ధ్యానాదిత్యర్థ:, వారిదా జ్జల దాదపి, అపాంగధారయా కటాక్షరేఖయా, తత్క్షణావధారయా, పునర్భూయోఒపి, పూ

---

†'ధైర్యావగాధమతి' రితిపాఠేధైర్యేణావగాఢా వ్యాప్తా మతి ర్యస్యసః.

1 ద్విగుణీకృత. 2 సాహాయ్యకమనుపాలయ్యం. 3 శిఖరాం. 4 ఏలీముఖానీకమ్,

తత్క్షణం ప్రతిచచాలదక్షిణం వాహినీశ్చ సకలాఽపి వాహినీ:॥
గతత్క్షణే సనుచలితబుక్కసముదయే కుముదామోదకారిణి శరభాధిక
ప్రసాదశీలే నీలేందీవరసందిని దశాననదిశాక్రమణవ్యగ్రతేజసి సమా
రూఢతారానన్దనలక్ష్మణానుగతే సరయు ముదయసానుమన్తమివ హనూ
మంత మధిరోహతి నిశాచరతిమిరహరణని స్తన్ద్రే రామచంద్రే సమన్త

రితా సమగ్రీకృతా, ఆప్యాయితాచ, అఖిలాకృత్స్నఽపి, వాహినీ వానరసేనా నైవ వాహినీ నదీ, ని. 'సేనానదోశ్చ వాహినీ'తి వైజయంతీ, తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే, దక్షిణం వాహినీశంప్రతి దక్షిణ సముద్ర ముద్దిశ్య, దాక్షిణ్యగుణయుక్తసేనానాయకం చేతి గమ్యతే, చచాల ప్రతస్థే, శ్లేషసంకీర్ణం సమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకమ్. ఉ

తత్క్షణశబ్దేతి. తస్మిన్ క్షణే, తత్కాల ఇత్యర్థః, సమం తుల్యం చలితాః ప్రస్థితాః బుక్కసముదయాః జాంబవదాదిభల్లూకగణాః, అన్యత్ర నక్షత్రమండలం యస్య తస్మిన్, ని. 'బుక్కర్క్షభల్లభల్లూకాః' 'నక్షత్ర మృక్షంభతారా' మితి చామరః కుముదస్య కుముదనామ్నః కపినేనాపత్యే:, ఆమోదం సంతోషం అన్యత్ర కైరవోల్లాసంకరోతీతి కుముదామోదకారిణి, ని, 'కుముదం కైరవే రక్తపుంశజే కుముదాః కపా' వితి విశ్వాః. శరభే శరభాఖ్యసేనాపతౌ, అధికప్రసాదశీలే అత్యన్తానుగ్రహతత్పరే, అన్యత్ర శరస్య ఆశ్వవాలాఖ్యతృణవిశేషకుసుమస్య భా శోభా తస్యాఽపి అధికప్ర సాదశీలే అతినిర్మలస్వభావే, నీలేందీవరాఖ్య స్సేనానాయకః అగ్రవా నీలశ్చ ఇందీవర మివ తదానందిని తత్పరితోమకారిణి. అన్యత్ర నీలోత్పలవికాసకారిణి, ని. 'నీలశ్చ కపి శేఽద్రిభేదే కృష్ణే నా తద్వతి త్రిష్వి'తి నానార్థరత్నమాలా, దశాననదిశాక్రమణే రావణ దిగవస్కన్దనే వ్యగ్రం చటులం తేజశ్చ ప్రతాపో యస్య తస్మిన్ అన్యత్ర దశ సంఖ్యాకాని ఆననాని ముఖాని యూసాం తా స్తాసాం దిశానాం దశదిఙ్ముఖానా మిత్యర్థః, ఆక్రమణే ఆవరణే వ్యగ్రం వేగవత్తేజోజ్యోతి ర్యస్య తస్మిన్, ని. 'తేజోఽనలే ప్రభావే చ జ్యోతిష్యచ్ఛిషి రేతసీ' తివైజయంతీ, సమారూఢః సమధిష్ఠితః తారానన్ద నోఽగదశ్చ యేన తేన లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణా అనుగతే అనుసృతే,అన్యత్ర సమారూఢాః ప్రతిపన్నమేకైక తారాధిష్ఠానవియమాత్ సమధిష్ఠితాశ్చ యాః తారాః అశ్విన్యాదినక్ష త్రాణి తాః నందయతీతి తథోక్తః సచాసౌ లక్ష్మణానుగతశ్చ లాంఛనేన అనుసృతశ్చ తస్మిన్, లక్ష్మణేతి తృతీయాయా అనుగతశబ్దేన అలుక్సమాసః. నిశాచరాః రాక్షసాః తిమిరాణీవ అన్యత్ర శార్వరాంధకారాణి తేషాం హరణే విధ్వంసనే నిస్తంద్రే జాగ రూకే, 'రామశ్చంద్ర ఇ' వే త్యుపమితసమాసః, ఉదయసానుమన్త మిచేతి స్పష్టోఽ

తఃకందళితబహుళహరిజాలకోలాహలభరితహరిదన్తరోనిరన్తరాస్ఫాలితనికటకాన్తారావళి ర్వలీముఖబలమహోంబుధి స్సంభ్రమ ముదజృమ్భత. ౭

ప. ఉత్త్రాసకాసర ముదంచితపఙ్క్తివక్త్రం
విత్రస్తహస్తి విశరారుచమూరుయూథమ్,
ఆలోలలోచనతరంగకురంగశాబ
మాసీ దసీమ విపినం కపిసర్మ ఘోష్మైః. ౮

మాలింగాత్, తస్మిక్ ఉభయసానుమంత ముదయాచల మివ, హనూమంతం సరయం సత్వర, మధిరోహతి అధితిష్ఠతి సతి, సమంతత స్సర్వత్ర, కందళిత స్సముత్పన్నఃబహుళో భూయిష్ఠశ్చాసౌ హరిజాలకోలాహలఃవానరసంఘకలకలఃఘనుఘనుమధ్వనిశ్చ తేన భరితాని పరిపూర్ణాని హరిదన్తరాణి దిగంతరాణి యస్యస తథోక్తఃనిరంతరం నీరన్ధ్రం ఆస్ఫాలితా ఆక్రాన్తా నికటకాన్తారావళిఃసమీపారణ్యశ్రేణిఃయేన సతథోక్తఃసమాన మేతత్, వలీముఖబలమహోంబుధిఃవానరసేనాసముద్రఃఇవేత్యుపమిత సమాసఃససంభ్రమం సాటోపఃముదజృంభత ఉజ్జృమ్భితోఽభూత్, 'శరభాధికప్ర సాదశీలే ఽత్మనానుగత'ఇత్యత్ర చ శబ్దశ్లేషఃవస్తుశబ్దభేదేనార్థద్వయోపాదానేఽపి జాతుక మ్మవ దేకశబ్దస్య ప్రతీతేఃఅన్యత్రార్థశ్లేషఃఏకనాళావలమ్బి ఫలద్వయవ దధి న్నపదేనార్థద్వయప్రతీతేఃఏతత్సంకీర్ణేయ ముపమా. ౭

ఉత్త్రాసేతి. ఆసీమ నిర్మర్యాదం, అతివిపుల మిత్యర్థఃనిఃసీమసీమే స్త్రియా ముభే' ఇత్యమరఃవిపిన మరణ్యం, కర్మ, కపీనాం కర్మఘోషైఃకైత్రయూథ్యోస్సన క్రీడోచ్ఛ్రాయైఃనిక్రీడా లీలాచ నర్మచే'త్యమరఃఉత్త్రాసాఃభయవిభ్రాన్తాఃకా సరాఃవనమహిషాఃయస్మిక్ తత్తథోక్తమ్, నిలూలాయో మహిషో వాహద్విష త్కాసర సైరిభా'ఇత్యమరఃఉదంచితాఃఉద్భ్రాన్తాఃపంచపక్త్రఃస్సింహఃయస్మిక్ తత్తథోక్తమ్, నిసింహో మృగేన్ద్రఃపఞ్చాస్య' ఇత్యమరఃవిత్రస్తాఃభీతాఃహస్తినఃగజాఃయస్మిక్ తత్తథోక్తమ్, విగతాని శరాయూనాం వ్యాఘ్రాదిహింస్రజంతూనాం చమూరూణాం మృగాణాంచ యూథాని నివహాఃయస్మిక్ తత్తథోక్తమ్, ని 'శరారు ర్హతిఖో హింస్రఃశ్వాపదం యూథ'మితి చామరఃఆలోలాఃసాధ్వసాద్విలోలాఃలోచనతరంగాఃదృష్టిపరంపరాఃయేషాం తే కురంగశాబాఃహరిణశిశవోయస్మిక్ తత్తథోక్తం, చాసీత్, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౮

ప. సైన్యైర్వ్యస్తో రఘుపతి స్సరితాం నివేశం
వేశంతయ నిరళయ న్నిపినాన్తరాణి,
ఆరుహ్య [1]శైల మపి సహ్య మసహ్యవాతం
మందానిలైకనిలయం మలయం జగామ. ౯

వా. గత్వారామ స్తమద్రిం సౌమిత్రి మిద మవాదీత్. ౧౦

ప. అమీ తటసమీపనిర్ఝరతరంగరిఙ్ఖత్పయో
జడీకృతపటీరభూరుహకుటీరసంచారిణః,
మనో విధురయంతి మే మలయమేఖలా మేదురాః

సైన్యైరితి, తతః నర్మగోష్ఠీనన్తరం, రఘుపతిః, సైన్యైః వానరసేనాభిః, సరితాం నదీనాం నివేశం విన్యాసస్థానమ్, ని. 'నివేశ శ్శిబిరో ద్వావావిన్యాసేషు ప్రకీర్తిత' ఇతి విశ్వః. వేశంతయత్ వేశంతం కుర్వత్, సేనాసంమర్దా దల్పసరాంసి కుర్వ న్నిత్యర్థః. ని 'వేశంతః పల్వలం చాల్పసర' ఇత్యమరః. వేశంతశబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యన్తా ల్లటశ్శత్రాదేశః, తథా విపినాన్తరాణి గహనాంతరాణి, విరళయత్ విరళాని కుర్వత్, వానరసేనాసాంద్రోపఘాతవిఘట్టితతరుగుల్మపాషాణతయా సుగమాని కుర్వ న్నిత్యర్థః. పూర్వవచ్ఛతృప్రత్యయః, సవ్యాఽ సవ్యోఽ ప్యసవ్యమపి, ఆసవ్యాః విరహిణాం దుష్పసహాః వాతో యస్మిన్ తం శైలం మార్గసంబద్ధం పర్వత, మారుహ్య, తతః మందానిలైకనిలయం మందరగంధవహాలోకనికేతనం, మలయం మలయాఖ్యం శైలం, జగామ, వృత్తం పూర్వవత్. ౯

గత్వేతి. రామ, స్తమద్రిం మలయపర్వతం, గత్వా, సౌమిత్రిం ప్రతీదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచన, మవాదీత్ ఉక్తవాన్, వదేర్లుఙి 'సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేష్వితి వృద్ధిః. ౧౦

ఆ. ఉక్తిప్రకార మే వాహ—అమీఇతి. తటసమీపేషు సానుప్రదేశేషు నిర్ఝరాః ప్రవాహాః, ని. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర' ఇత్యమరః, తేషాం తరంగేభ్యః రింఖద్భిః స్ఖలద్భిః పయోభిః అంబుభిః జడీకృతాని శిశిరీకృతాని. ని 'సుషిమ శ్శిశిరో జడ'ఇత్యమరః అభూతతద్భావే చ్విప్రత్యయః, తథా భూతాసీయాని పటీరభూరుహకుటీరాణి చందనతరవ ఏవ కుటీరాణి ఆల్పగృహాణి † తేషు సంచారిణో నియతా

---

† 'కుటీశమీశుండాభ్యోర'ఇత్యల్పార్థేర ప్రత్యయః. ని. 'కుటస్తుఘట వేశ్మనోః' 'కుటిస్త్రీస్యాత్కుంభదాస్యామల్పవేశ్మనిచాపిసా' 'కుటీరాకర్కటాలయా' విలిచ రత్నమాలా. 1 సహ్యమపిశైలమ్,

దురాసదవనప్రియప్రియతమారుతా మారుతాః. ౧౧
ఇత్యాలపన్ కరుణ మేష నిరుద్ధవేలం
శైలం మహేన్ద్ర మధిగత్య మహీమహేన్ద్రః,
ఆవర్తముద్రితమి వాన్వయభూపతీనా
మక్షయ్యకీర్తినిధి మమ్బునిధిం దదర్శ. ౧౨
గ. దృష్ట్వా చ త మమ్బుతాకృష్టమనా రామస్తదిద మాచష్ట. ౧3

పశ్చానశీలాః, తాచ్ఛీల్యే ణినిః, మలయమేఖలాసు మలయశైలనితంబప్రదేశేషు మేదురాః సాన్ద్రాః' ని. 'మేఖలా ఖడ్గబంధే స్యా ల్కాంచీశైలనితంబయో'రితి విశ్వః, దురాసదాని ఉద్దీపకత్వా ద్దుస్సహాని వనప్రియప్రియతమానాం కోకిలాంగనానాం రుతాని కూజితాని యేషు తే తథోక్తాః. ని 'వనప్రియాః పరభృతాః కోకిలాః పికఇత్యపీ' త్యమరః. అమీ ప్రవర్తమానాః, మారుతాః అనిలాః, మే మమ, మనో, విధురయంతి విహ్వలయంతి, వికలీకుర్వంతీత్యర్థః. యమకానుప్రాసయోస్సంసృష్టిః. పృథ్వీవృత్తమ్. లక్షణం తూక్తమ్. ౧౧

ఇతీతి. ఇ త్యుక్తప్రకారేణ, కరుణం దీన మాలపన్ వ్యాహరన్, ఏషః, మహీమహేన్ద్రః భూదేవేన్ద్రః, శ్రీరామః, నిరుద్ధవేలం ఆవృతసముద్రకూలం, ని. 'వేలాకూలే చ జలధే ర్వేలా కాలవికారయో'రితి విశ్వః. మహేన్ద్రశైలం మహేన్ద్రాఖ్యకులపర్వతవిశేషమ్. 'మహేన్ద్రో మలయ స్సహ్య శ్శుక్తిమా నృక్షపర్వతః, వింధ్య శ్చ పారియాత్ర శ్చ సప్తై తే కులపర్వతా' ఇతి విష్ణుపురాణవచనాత్. ఏతేన పూర్వోక్తసహ్యామలయయో రపి కులపర్వతవిశేషత్వ మవగంతవ్యమ్. ఆధిగత్య ప్రాప్య, ‡ ఆవర్తైః జలభ్రమైః ముద్రితం చిహ్నితం, ప్రతిబద్ధమితి యావత్, ని. 'స్యాదావర్తోఽంభసాం భ్రమ' ఇత్యమరః. ఆన్వయభూపతీనాం సగరాదినిజకులభూభుజాం, క్షేతుం శక్యః 'క్షయ్య జయ్యాశక్యార్థ' ఇతినిపాతః. తతోనఘ్నమాసీ, తం, కీర్తినిధిం యశోనిధాన మివస్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా, అంబునిధిం సముద్రం, దదర్శ, అత్ర ఆవర్తేషు ముద్రాత్వా రోపణా స్మ్రుతికాలంకారః, సచోత్థోత్ప్రేక్షయా సంసృజ్యతే. వసంతతిలకావృత్తమ్.

దృష్ట్వేతి. త మంబునిధిం, దృష్ట్వా చ, అద్భుతాకృష్టమనాః ఆశ్చర్యావిష్టహృదయ స్సన్. రామః, తదిదం వచన, మాచష్ట ఆవోచత్. ౧3

---

‡ 'ఆధిగత్యే'త్యత్ర 'హల్యపీ'త్యనునాసికలోపహేతుగాగమః.

ప. ద్రష్టుం నాల మగాధతాం ఫణిపతి స్సీమా న్తరేఖా దిశో
దీ్వపా స్సైకతమండలాని తదయం దూరే గిరాం వారిధిః,
యేషా మేష సుఖా దఖాని నఖరై ర్యేనాథవా పూరిత
స్తేషాం నః కులభూభుజా మవిరతత్తేమ్నో మహిమ్నే నమః. ౧౪

గ. అథ హరీంద్రోఽపి మహేంద్రోపాంతకాన్తారశోభిని లోథ

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—† ‡ద్రష్టుమితి, ఫణిపతిఃపాతాళకుహరవాసీఆదిశేషః అగాధతాం అతలస్పర్శతాం. గాంభీర్య మిత్యర్థః, ని, 'అగాధ మతలస్పర్శ' ఇత్యమరః. ద్రష్టుం, నాలం నపర్యాప్తః, 'పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థే' ష్వితుమున్, దిశః సీమాంత రేఖాః మర్యాదావసానభూప్రదేశాః, సికతానాం సమూహాః సైకతాని సికతామయాని, ని. 'సైకతం సికతామయ' మిత్యమరః. 'సికతాశర్కరాభ్యాంచే' త్యణ్ ప్రత్యయః. తేషాం మండలాని శ్రేణయః, దీ్వపాస్సింహళాదయో దీ్వపవిశేషాః, తత్తస్తాత్కారణా, దయం వారిధిః, గిరాందూరే, వర్తత ఇతి శేషః. అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః. అతః, ఏషవారిధిః, యేషాం, నః కులభూభుజాం అస్మత్కులప్రసూతపూర్వరాజన్యానాం, సగరకుమారాణా మిత్యర్థః. నఖరైః, సుఖాత్ ఆనాయాసేన, అఖాని అవదారితఃఖనతే ర్ఘట్ 'భావకర్మణో' రితి చిణ్, అథానంతరం. యేనవా అస్మత్కులభూభుజా, భగీరథే నైవేత్యర్థః, పూరిత ఆప్యాయితః, 'గంగాసాగరపూరణీ'ఇతి పురాణవచనాత్త స్యాశ్చకపిలా నలదగ్ధసగరతనయసంతర్పణార్థం మహాప్రయత్నపూర్వకం మనేనానీతత్వాదితి భావః, తేషాం, నః కులభూభుజాం సగరకుమారభగీరథప్రభృత్యస్మదన్వయభూపతీనాం, అవిరతత్తేమ్నే అప్రతిహతస్నేహాయ, కల్పాంతస్థాయిన ఇత్యర్థః. స్థిశబ్దస్య దృఢాదిపాఠా 'ద్వర్ణదృఢాదిభ్యోష్ణ్యజ్' చేతి చకారా దిమనిచ్, 'ప్రియస్థిరే' త్యాదినా స్థాదేశః, మహిమ్నే మాహాత్మ్యాయ, నమో నమస్కారః, 'నమస్స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౪

అథేతి. అథానంతరం. హరీంద్రః సుగ్రీవోఽపి, మహేంద్రస్య ఉపాంత

---

† 'అత్ర హేసుగ్రీవ. ఉల్లోలకల్లోలవేష్టితం చంచలతరఙ్గవేష్టితం, కల్లోలినీనాం నదీనాం వల్లభిః పతిః సముద్రః తం, ద్రష్టుం ప్రేక్షితుమర్హసి, యత్. యస్తాత్కారణాత్' ఇతి. ముంబాపుస్తకే కాచన వ్యాఖ్యాస్తి. అస్యాస్తు మూలం కుత్రాపి నోపలభ్యతే.

‡ఉత్తరత్ర తదిత్యస్య సత్వాత్పూర్వం యదిత్యధ్యాహార్యం,యద్యస్తాత్కారణాదిత్యర్థః. ని. 'యత్తద్యతస్తతో హేతా' విత్యమరః.

నీయమలయజాతానిలే [1]వేలోపవనదేశే రఘుపతే ర్నిదేశేన నివేశయామాస బలమఖిలమ్. ౧౫

ప. సరసఘటీరకుంజవనసంజవనాభిపత
న్మృగమదగంధవహామేదురితేఽమ్బునిధేః,
తటనికటే లుఠత్పనసతాలరసాలఫలై
రుదితమదా విచేరు రుదరమ్భరయో హరయః. ౧౬

గ. తదనంతర మపరమహాంభోధి మివ చలిత మమ్భోధిరోధ స్యంభోధినిలంఘనవిశృంఖలలాఘవం రాఘవానీక మనీకోన్ముఖం చార

కాంతారేణ నికటారణ్యేన శోభిత ఇతి తథోక్తే, లాభనిమిత్తం మునోపారిణః తే మలయజాతానిలా యస్మిన్ తస్మిన్, వేలోపవనదేశసముద్రకూలోద్యానప్రదేశే, రఘుపతే, ర్నిదేశేన ఆజ్ఞయా, అఖిలం బలం నివేశయామాస, ప్రతిష్ఠాపయామాసేత్యర్థః.

సరసేతి. సరసానాం మూర్ద్రాణాం పటీరకుంజానాం చందననికుంజానాం వనే అథవా సరసాః పటీరకుంజాః యస్మిన్ తస్మిన్ వనే, సంజవనః సమ్యగ్వేగశీల స్సన్ 'ఋచంక్రమ్యే' త్యాదినా యఞ్, అభిపతన్ ప్రసరన్ తథా మృగమదస్య కస్తూర్యాః గంధో యస్య స, తథోక్త శ్చ యో గంధవహో ఽనిలః తేన మేదురితే, తత్ప్రచుర ఇత్యర్థః. ఏతేన సుఖసంచారయోగ్యత్వం సూచ్యతే, ని. 'మృగనాభి ర్మృగమదః కస్తూరీ'త్యమరః అంబునిధే స్సముద్రస్య, తటనికటే కూలోపాంతే, లుఠద్భిః సచేలిమతయా పృంతా న్నిపత్య భుని లుఠద్భిః పనసానాం తాలానాం రసాలానాం చ ఫలైః. హేతునా, ఉదితమదాః ఉత్పన్నహర్షాః, ఉదరంభర తీత్యుదరంభరయః సోదరపూరకాః, 'ఫలేగ్రహిరాత్మంభరి' శ్చేత్యత్ర చకారసామర్థ్యా ద్యుదరంభరిరిత్యస్యాపి నిపాతనా త్సాధుత్వం, హరయః కపయః, విచేరుః, తత్తత్ఫలభక్షణతత్పరతయా తత్ర తత్ర విజహ్రు రిత్యర్థః, వృత్త్యనుప్రాసాలఙ్కారః. ౧౬

అ. అథ రావణపృత్తాన్త మాహ—తదనంతరమితి. తదనంతరం సేనానివేశానంతరం. ఆంభోధిరోధసి సముద్రకూలే, చలిత మపర, మహాంభోధిమివస్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా, తథా ఆంభోధివిలంఘనే సముద్రతరణే † విశృంఖలలాఘవం నిరాఘాటపాటవం యస్యేత, త్తథోక్తమ్, ఆసన్నోన్ముఖం రణోన్ముక్తం, రాఘవానీకం శ్రీరామసైన్యమ్, ని.

---

1 వేలావనదేశే దాశరథే ర్నిదేశేన. 2 జలధేః.

†'ఆంభోధివిలంఘనే'త్యత్ర 'రోదసీవిలంఘనే'తి పాఠే రోదస్యోర్ద్యావాపృథివ్యోర్మధ్యే తద్విలంఘనేత్యర్థః, 'ద్యావాపృథివ్యౌ రోదస్యా' వితి అమరః.

ముఖా దవధార్య ధార్యమాణ హృదయాతంకః పఙ్కలీనచరణ ఇ వైరావణో రావణోవిధేయ మపర మజానక్ జానకీ మప్యవిమోక్తుకా మః కామ [1]పరతంత్రో మన్త్రిభి స్సమం సమాజ మాజగామ. ౧౭

ప రవా స్తదానీం రజనీచరేన్ద్రో
ప్రహా స్తముఖ్యా నిద మాబభాషే,
ఇదం తు మే వాఞ్ఛిత [2]మీహితం వో
వదన్తు య [3]ద్వైరిజనోచితం నః. ౧౮

గ. అవిమోచ పున రాశయజ్ఞా [4]వ్యజ్ఞాపయక్. ౧౯

'అసికం తు రణేసైన్య' ఇతి హలాయుధః. చారముఖాత్ గూఢపురుషవచనా, దవధార్య శ్రుత్వా, రావణః, ధార్యమాణః, హృదయాతంకకః మనోవేదనా యేన స, తథోక్తః, అతఏవ పంకలీనచరణః కర్దమనిమగ్నపాదః, ఐరావణః ఇంద్రగజఇ వేత్యుపమా, అపర, మన్య, ద్విషేయం కర్తవ్య, మజానక్ అనవబుధ్యమానః, తర్హి జానకీపరిత్యాగం సకలాతంకనిరాసకం కరోత్విత్యతఆహ—కామపరతన్త్రో మన్మథపరాధీనః, అతఏవ జానకీమ ప్యవిమోక్తుకామః అపరిత్యక్తుమనా స్సన్, మంత్రిభిస్సమం ప్రహస్తాద్య మాత్యై స్సహ, సమాజం సభామండపం, మాజగామ ప్రాప. ౧౭

రవా ఇతి. తదానీం తస్మిన్ సమయే, రజనీచరేంద్రో రావణః రవాఃఏకాన్తే, మన్త్రివాదస్య రహసి కర్తవ్యత్వా దితి భావః, ని. 'రహ శ్చోపాంతు చాలింగే' ఇత్య మరః. ప్రహస్తముఖ్యాన్ ప్రహస్తప్రముఖాన్, మంత్రిణాః, ఇదం వక్ష్యమాణం, వచన, మాబభాషే ఉవాచ, భాషణప్రకారమేవాహ—ఇద మితి, ఇద మేతత్, జానక్యా అపరిత్యాగరూప మిత్యర్థః. తుశబ్దోఽవధారణార్థకః. మే మమ, వాంఛిత మభిలషితం, వ ఃయుష్మాక, మీహితం, యుష్మాభిః ప్రత్యక్షతో దృష్ట మిత్యర్థః, 'మతిబుద్ధి' త్యాదినా వర్తమానే క్తప్రత్యయః. 'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి షష్ఠీ, ఆతఃనః అస్మాకం, యత్కృత్యం, వైరిజనే ప్రత్యాసన్నే ఉచితం యుక్తం, తత్ వదంతు, సమ్యగ్విచార్య కథయం త్విత్యర్థః. ఉపోంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౧౮

అవిమోచేతి. ఆశయం జానక్యా అపరిత్యాగరూపం రావణాభిప్రాయం జానంతీ త్యాశయజ్ఞాః ఏతే సైతేషా మైచ్ఛికభాషణతత్పరత్వమేవ న తు సీతిశాస్త్రార్థబోధన ప్రవృత్తితాత్పర్య మితి సూచ్యతే 'ఆతోఽనుపసర్గే క' ఇతి కప్రత్యయః. అవిమో ప్ర

---

1 పరతన్త్రితః. 2 'ఈప్సితంవ' ఇతి ప్రాచీనపాఠస్యాధుః. 'ఈహిత' మిత్యపి క్వచిత్కాః. 3 వైరిపర్యోచితం. 4 విజ్ఞాపయామాసుః.

దేవ జీవత్సు భవదాజ్ఞాపరేష్వనుచరేష్వస్తాసు తస్తా దయ
మపవాదో దురవాపోరుభుజ పంజరానీతాం సీతాం జాతు న జహాతు
నాథ ఇత్యభిదధానేషు (1ప్రధానేషు.) ౨౦

తతోరమ్భాపహితతరాజ్ఞసంభవశాప మమ్భోజభవశాపం

వస్తాదిమంత్రిణః పునశ్చబ్దో వాక్యాలఙ్కారే, వ్యజ్ఞాపయత్ విజ్ఞాపయామాసుః. ౧౯

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమే వాహ.—దేవేతి. హే దేవ రాజన్. ని. 'దేవస్సురే ఘునేరాజ్ఞో' ఇతి విశ్వః భవదాజ్ఞాపరేషు యుష్మన్ని దేశకరణతత్పరేషు, అనుచరేషు సేవ కేషు, అస్తాసు, మాదృశేషు, మహా వీరేష్విత్యర్థః. జీవత్సు ప్రాణధారితయా పర్తమా నేషు సత్సు, అయమపవాద స్సీతాహరణాద్యాజ్ఞేపః. కస్తాత్ అతోహేతోః, భవే దితి శేషః. న జహాతు పీత్యర్థః. † ని. 'ఆపర్ణాజ్ఞేపపరిర్వాదపరిభాషాపవాదవ' దిత్యమరః. అతః నాథః స్వామిన్, భవానితి శేషః. దురవాపేన పరేషాం దుష్ప్రా పేణ ఊరుభుజపంజరేణ మహాభుజమండలేన ఆసీతా మపమృతాం, సీతాం జాతు కదా చి దపి, మహాసంకటేఽపీత్యర్థః నజహాతు న త్యజతు, 'గృహ్ణీతం నపరిక్ష్యజే'దితి వదనా దితి భావః ఆశిషి లోటి 'శేషే ప్రథమః' ఇత్యేవం, అభిదధానేషు వదత్సు సత్సు ౨౦

తత ఇతి. తతః తదనంతరం, రంభోపహితో రంభానిబంధనో నలకూబరాభిహి తశాపః మారాంకసంభవశాపః కైలాసోద్ధరణే నందీశ్వరవిరచితశాపః. 'తతో ద్వంద్వే విభాషైకవ ద్భవతీ' త్యేకవద్భావః. యద్వా రమ్భోపహితో రంభాపతిః నళకూబరః స చ మారాంక శ్చతే సంభవః కారణం యస్యతం, బలాదన్యనారీగ్రహణే మూర్ధా శతధా భవిష్యతీతి రంభానిబంధననళకూబరశాపం వానరై స్త్వత్వంశవిలయో భవిష్య తీతి నందీశ్వరశాపం చేత్యర్థః.‡ తథాంభోజభవశాపం పుంజికస్థలాఖ్యాప్సరోనిబంధన

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

† కస్తాదయమాలాప ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఆలాప ఏవంభావణ మిత్యర్థః.

‡అత్ర 'రమ్భాపహితమారాంకారగ్రహణ సంభవ మంభోజభవసంభూతంచ శాప'మితి ప్రాచీనపాఠ ఏవ సాధుః. రంభాయాం మపహితం కృతం యద్ధతాత్కారేణ బలా త్కారేణ గ్రహణం తస్మా త్సంభవతీతి తత్సంభవం తదుత్పన్నం శాపం నళకూబర శాపమ్. అత్ర శ్రీరామాయణమ్. 'తస్య తత్కర్మ విజ్ఞాయ తదా వైశ్రవణాత్మజ, మహూర్తాద్రోషతామ్రాక్ష స్తోయం జగ్రాహ పాణినా. గృహీత్వా సలిలం దివ్య మువస్పృ శ్య యథావిధి, ఉత్ససర్జ తదా శాపం రాక్షసేంద్రాయ దారుణమ్. ఆకాశా లేన య

చైతదుపలమ్భాన్తరాయ మావేదయన్త మగ్రజన్మాన మసమానవిన
యవిజ్ఞానవిభూషణో విభీషణ స్సరోష మిద మవాదీత్. ౨౧

ప. అహహా విధినియోగా దద్య నక్తంచరేన్ద్రి
త్వ మసి పరకళత్రే దుర్నివారానురాగః,
అరుణదవశిఖాయా మామిషగ్రాసమోహా

బ్రహ్మశాపం, చైతస్యా సీతాయా, ఉపలంభాంతరాయం సంభోగప్రాప్తివిఘ్నం మావేదయంతం ప్రవస్తాదిభ్యః కథయంత, మగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం, రావణం, విన యః మహాన్ ప్రభ్వాభాసః విజ్ఞానం శాస్త్రజన్యవివేకః అసమానే అసాధారణే విన యవిజ్ఞానే ఏవ విభూషణం యస్య సతథోక్తః విభీషణః, సరోషం సామర్షం యథా తథా, ఇదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచనం, అవాదీత్ ఉవాచ, అంభోజభవశాపే శ్రీ రామాయణమ్, 'ఆథ సంకుపితో దేవో మామిదం వాక్య మబ్రవీత్, ఆద్యప్రభృతి యా మన్యాం బలా న్నారీం గమిష్యసి. తదా తే శతధా మూర్ధా భవిష్యతి న సంశ యః, ఇత్యహం తస్య శాపస్య భీతః ప్రసభ మేవ తామ్, నారోపయే బలా త్సీతాం వైదేహీం శయనం మమే' తి. ౨౧

అ. విభీషణోక్తిప్రకారమేవాహ—అహహేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః.—అహహేతి. ఖేదే. ని. 'అహహేత్యద్భుతే ఖేదే' ఇత్యమరః. హే నక్తంచరేంద్ర రాక్షసేశ్వర, అద్యేదానీం, త్వం, విధినియోగాత్ దైవవశాత్, పరకళత్రే పరదారేషు, దుర్నివారో నివారయితు మశక్యః అనురాగః ఆసక్తిః యస్య స తథోక్తోఽసి, పరదారానుషక్తేర్మ హాపాతకత్వేన శాస్త్రనిషిద్ధత్వా త్తతో వినిపాత ఏవ నతు శ్రేయ ఇతిభావః. కథమి వ అరుణాయాం రక్తవర్ణాయాం దవశిఖాయాం వనవహ్నిజ్వాలాయాం. ని. 'వనే చ వనవహ్నౌ చ దవోదావ ఇతీష్యత' ఇతి శాశ్వతః. ఆమిషగ్రాసమోహాత్ మాంసపిండ భ్రాంతివశాత్, ని. 'ఆమిషం మాంస ఉత్కోచే తథా స్యా దోభ్యవస్తుసీ' తి వైజ యంతీ. ఆవిరళం బహులం యథాతథా, కృశం అథవా అవిరళం విరళంసంపద్యమానం కృతంవిరళకృతం తన్నభవతీ త్యవిరళకృతం బహులీకృతం జిహ్వాచాపలం రసనేంద్రి

స్తాత్త్వం బలా దభ్రే ప్రధర్షితా, తస్తా స్త యాపతీ మన్యాం నాకామా ముపయా స్యతి. యదా హ్యకామాం కామార్తో ధర్షయిష్యతి మోహితమ్, మూర్ధా సహస్రధా తస్య శకలీభవితా తదా' ఇతి. నళకూబరశాపస్య బ్రహ్మశాపస్య చ సీతాయాః మతా ద్గ్రీవణప్రతిబంధకత్వేఽపి నందిశాపస్యాన్యవిషయత్వా త్తదుపన్యాసస్యాత్ర ప్రకృ

దవిరళకృతజిహ్వాచాపలః కేసరీవ. ౨౨
ఆకర్ణ్య కిన్నరముఖాదనఘే స్వవంశే
కాకుత్స్థదారహరణోపగతం కళఙ్కమ్,
హా హేతి మీలితదృశః కరయోర్యుగంత
దష్టౌ శ్రుతీ శ్చ పిదధాతు కథం విధాతుః. ౨౩
పశ్యేదానీ ముదధిపరిఖాపాలితా కుత్ర లఙ్కా
వాచాతీతః క్వను వనచరాదాగతో దుర్విపాకః,

యత్క్రియతృప్తా యస్యసతథోక్తః, 'శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి' రితి సమాసః 'శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనం కర్తవ్య' మితి వార్తికాచ్చ్వ్యప్రత్యయాన్తప్రతీతిః. కేసరీ సింహఇవేత్యుపమా, సా చ భ్రాన్తిమతాఽంగేన సంకీర్యతే, దవాగ్నిజ్వాలాస్వాదినః కేసరిణో గుహాదృశీ అవస్థా తాదృశ్యేవ తనా పీత్యర్థః. మాలినీవృత్తమ్. ౨౨

ఆకర్ణ్యేతి. అనఘే నిర్దుష్టే, స్వవంశే నిజాన్వయే, కాకుత్స్థదారహరణోపగతం శ్రీరామపత్నీభార్యాపహరణసంప్రాప్తం, తదన్యోద్భవేన త్వయా తస్యాః అపహృతత్వాదితి భావః. కళంకం అపవాదం, ని. 'కళంకోఽంకాపవాదయో' రిత్యమరః. కిన్నరముఖాత్ కిన్నరవచనాత్, 'ఆఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వా త్వంచమీ, ఆకర్ణ్యశ్రుత్వా, హా హేతి ప్రకృతే విషాదాతిశయద్యోతకో ద్విరుక్తోఽయం శబ్దః ని. 'హా విషాదశుగా ర్తి ష్వి'త్యమరః. ఇత్యుక్తైవ శేషః, మీలితదృశః తాదృగ్వార్తాకర్ణనజనితఖేదాతిరేకా న్నిమీలితాక్షస్య, విధాతుః బ్రహ్మణః, తత్ ప్రసిద్ధం, కరయోర్యుగం హస్తయుగ్మం, కర్తృ, అష్టౌ చ, తస్య చతుర్ముఖత్వాత్ అష్టసంఖ్యాకా ఇత్యర్థః. శ్రుతీః శ్రోత్రాణి, కథం, పిదధాతు ఆచ్ఛాదయతు, ద్వయోరష్టాచ్ఛాదనే అపర్యాప్తత్వాన్నాచ్ఛాదయిష్యత్యేవేత్యర్థః. తాదృగ్వార్తాకర్ణనే కర్ణాచ్ఛాదన స్యావశ్యకత్వాదితి భావః. త్వన్మూలేన కూటస్థస్యాపి బ్రహ్మణో మహోత్పన్నసంతాపసంప్రాప్తః ఆత స్తవ దుర్జీవిత మితి తాత్పర్యం. ని. 'ఆపిధానపిధానచ్ఛదనాని చే' త్యమరః. అత్రోక్తవ్యపహారాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౨౩

పశ్యేతి. ఇదానీ మధునా, పశ్య అవలోకయ, కింపశ్యామీత్యత ఆహ—ఉదధిరేవ పరిఖయా ఖేయేన పాలితా గుప్తా, దుష్ప్రవేశేత్యర్థః, ని. 'ఖేయం తు పరిఖే' త్యమరః. లంకా, అత్ర, వాచాతీతః అనిర్వాచ్యః, వనచరాత్ వానరమాత్రాత్, ఆగత

---

1 ఉపనతం.

కర్తుం నక్తంచరపరిభవం కాపి [1]మాయేతి శఙ్కే
జాతా సీతా ధరణితనయా జానకీ మైథిలీతి. ౨౪

గ. కిం బహునా.

ప. న గణయసి యది త్వం వానరం వా నరం వా
నను పరిచితవీర్యా జిష్ణుభూకార్తవీర్యా,
న కలయసి యది త్వం నన్దిశాపం చ ధాతు
ర్వర మపి సరవర్జం దుర్జయో దైవయోగః ౨౫

స్సంప్రాప్తః, దుర్వినీతకః వనభఙ్గాశఙ్కయా కుమారాదిరాక్షసవిశ్లోభణగృహదాహాదిరూపా దురవస్థా, క్వను కుత్ర, తదేత దాశ్చర్యం మిత్యర్థః. అతః నక్తంచరపరిభవం రాక్షస విధ్వంసనం, కర్తుం, కాఽప్యనిర్వాచ్యా, మాయా విచిత్రశక్తి రేవ, సీతా, ధరణితనయా, జానకీ, మైథిలీతి, నామభి రుపలక్షితా సతీత్యర్థః. జాతా ప్రాదుర్భూతేతి, శఙ్కే తర్కయామి, అన్యథా కథ మీదృగ్విధ ఇతి సంభవిష్యతీతి భావః. ని. 'మన్యే శఙ్కే ధ్రువం నూన' మితి నిఘంటుః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః, మందాక్రాన్తావృత్తం. ౨౪

నిగమయతి. కింబహునేతి. గతార్థ మేతత్.

నేతి. హే రావణ త్వం, వానరం కపిం వా, నరం మానుషం వా, నగణయసి యదిన సంఖ్యాయనే చేత్, తృణప్రాయా వేతో మద్బాహుబలస్య కియన్మాత్ర మితి న లక్షీకరోషి చే దిత్యర్థః. తర్హి జిష్ణుభూతః శక్రపుత్రః వాలీ. ని. 'జిష్ణుశ్శక్రే ధనంజయ' ఇతి నిఘంటుః. స చ కార్తవీర్యశ్చ తౌ, పరిచితవీర్యా ననుపూర్వం త్వదనుభూతపరాక్రమా ఖలు, ఏకేన వాలవలయనిబద్ధత్వాత్ అన్యేన యూపత్వేసాదం బందీకృత త్వాచ్చేతి భావః. అత్ర తాదృగవిధనాశకస్య తథావిధకార్తవీర్యకులనిర్మూలనాలంకర్మణపరశురామభంగకర్తుశ్చ శ్రీరామస్య త్వద్వినాశనం కియన్మాత్ర మిత్యంతర్నిగూఢాభిప్రాయః. అత ఏవ త్వం, నందిశాపం వానరైః తవోపహతి ర్భవిష్య తీతి నందీశ్వర శాపం చ, నరవర్జం నరరహితం, విధాతు, ర్వర మపి, నరాద్వినా అన్యస్తా న్న లే వినాశ ఇతి బ్రహ్మవరం చేత్యర్థః, న కలయసి యది న మనుషే యది నానుసందధాసి చేత్, తర్హి దైవయోగో దైవగతిః, దుర్జయః జేతు మశక్యః, 'ఈషద్దుః' రి త్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః. నందీశ్వరశాప బ్రహ్మవరానుగుణ్యేన వానరాణాం నరవేషధారిణ శ్శ్రీరామస్య చ ప్రత్యాసన్నత్వాదత్యాసన్న స్తవ మృత్యు రితిభావః. మాలినీవృత్తమ్. ౨౫

---

1 మాయైవ.

గ. ఇత్యాది [1]నీత్యా సహితం హిత [2]మభిహితవంతం నిజ మనుజం త మవజ్ఞాయ జ్ఞాతి రయ మరాతిపక్ష శ్శిక్షణీయ ఇతి శంసంతం నృశం సం త [3]మరుంతుదాభాషణరోషభీషణో విభీషణో విహాయ విహాయసి

ఇతీతి. ఇత్యాది శేషమాది ర్యా నీతిః నీతిశా స్త్రసమ్మతవార్తా తయా, సహితం సంబద్ధం యథాతథా, హిత, మభిహితవంతం ఉక్తవంతం, కర్తరి క్తవతుప్రత్యయః. తం, నిజ, మనుజం విభీషణం, అవజ్ఞాయ అనుచితభాషణై రవమత్య. ని. 'రీఢాపమాన నావజ్ఞే' త్యమరః. అరాతిపక్షః అరాతే శ్శత్రోః పక్ష స్సహాయుః, శత్రుపక్షపాతీత్య ర్థః. ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాహ్యసహాయబలభక్తిష్వి'తి నిఘంటుః. అయం జ్ఞాతిః దాయాదః, శిక్షణీయః దండ్య, ఇత్యేవం, శంసంతం వదంతం, నృశంసం పాపిష్ఠమ్, ని. 'నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః పాపో ధూర్తస్తు వంచక' ఇత్యమరః. తం రావణం, అరుంతుదాభాషణేన మర్మభేదకరావణమర్మాషణాదినా యో రోష స్తాత్కాలికః 'రోష స్తాత్కాలికః కోప' ఇతి భూపాలః. తేన భీషణః భయంకరః, 'అరుంతుదే' త్యత్ర 'విధ్వరుషో స్తుద' ఇతి ఖశి 'ఆరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః. విభీషణో, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయసి ఆకాశే, సముత్పతక్ ఉద్గచ్ఛన్ ని. 'వా తు పుం స్యా కాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః. ఆనూత్పతద్భిః అనుసృత్యోత్పతద్భిః, చతుర్భి రమాత్యైః అనలాదిమంత్రిభి స్సమం, అమా సహ సుఖమగచ్ఛాదిషు భవంతీత్యమాత్యా ఇతి విగ్రహః. ని. 'అమా సహ సమీపేచ' 'మంత్రీ ధీసచివోఽమాత్య' ఇతి చామరః. అమాశబ్ద దవ్యయీభావత్వప్, 'అనల శ్చ హరి శ్చైవ సంపాతిః ప్రమద స్తథా, ఏతే విభీషణామాత్యా శ్చత్వారో బుద్ధిసత్తమా' ఇతి శ్రీరామాయణే, వారినిధి, మతీత్య ఉల్లంఘ్య, దూరత ఏవ, అంశరిక్షగతః, ఆకాశే ఏవ స్థిత స్సన్నిత్యర్థః. సవితర్కం కోఽయం కి మత్రాస్యానుగమన ప్రయోజన మితి ససందేహం, ఉద్గీర్వా నున్నమితకం ధరాత్, సుగ్రీవాదీన్ వానరేశ్వరా న్పతి, ఏవం పశ్యమాణప్రకారేణ, ఆచచక్షే ఆలోచత్, ఏతే వానరా మమాభిధేయ మభిప్రాయ మవిజ్ఞాయాసౌ రావణసంబంధీ త్యన్యథాకరిష్యంతి అంతరా రామసమాశ్రయణాభిప్రాయ మేతేభ్యో నివేద్య ఏతత్పు రుషకారమపేక్షైవ రామం సమాశ్రయిష్యామీత్యభిప్రేత్యాబ్రవీ దిత్యర్థః, అత్ర శ్రీరామాయణ వచనమ్ 'ఆస్య స్త్వేవంవిధం బ్రూయా ద్వాక్య మేత న్నిశాచర, ఆస్తిన్నమూర్తే న భవే త్త్వాం తుధిక్కులపాంసనం, ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యం స్యా

---

1 నీతిసహితం. 2 ఆభిహితవంతమ్. 3 ఆరుస్తుదరోషణభావణో.

సముత్పత న్నుత్పతద్భి శ్చతుర్భి రమాత్యై స్సమం వారిధి మతీత్య దూరత ఏవ సవితర్క ముద్గీవాం స్తుగ్రీవాదీ నంతరిక్షగత ఏవ మాచచక్షే. ౨౬

ప. పౌలస్త్య మగ్రజనుషం పరుషం [1]వదన్తం
సంత్యజ్య బాన్ధవజనం చ విభీషణోఽహమ్,

యవాదీ విభీషణః, ఉత్పాత గదాపాణి శ్చతుర్భిస్సహ రాక్షసై'రితి నను 'జ్యేష్ఠ భ్రాతా పితా చైవ య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయ స్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మ శ్చై దత్ర కారణ'మితి, 'జనితా చోపనేతా చ య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్న దాతా భయా త్రాతా పంచైతే పితరః స్మృతా' ఇతి జ్యేష్ఠభ్రాతృత్వేన పితృసామ్య మూపాద్యాపి త్యాగానర్హం రావణం పరిత్యజ్య రామసమీపాగమనం విభీషణస్య విరుద్ధ మితి చేన్నత్యమ్, 'విహిత స్యాననుష్ఠానా న్నిందితస్య నిషేవణాత్, అనిగ్రహా చ్చేంద్రియాణాం నరః పతన మృచ్ఛతీ'త్యాద్యుక్తపతన హేతూనాం రావణే పరి హార్ణత్వా 'న్న పతితై స్సహ సంభ్యవహారో విద్యత' ఇతి పతితస్య పరిత్యాగాభిధా నాత్. 'గురో ర ప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్య మజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య న్యా య్యో దండో విధీయత' ఇత్యాదినా అపథప్రవృత్తస్య గురో రపి పరిత్యాగశ్రవణా చ్చ నదోష ఇత్యల మతిప్రసంగేన. ౨౬

అ. 'ఏవ మాచచక్షే'ఇత్యుక్తం తత్ప్రకార మేవాహ.—పౌలస్త్యమితి. అగ్రజ నుష మగ్రజన్మానం, జ్యేష్ఠభ్రాతర మిత్యర్థః, ని. 'జనుర్జననజన్మాని'త్యమరః, ఏతేన స్వస్య రావణసంబంధేన దోషవత్త్వముక్తం భవతి, అనేన, 'ఉపాయా నైవసిధ్యంతి హ్యపాయా బహుశ స్తథా', ఇతి యా గర్వవాని శ్చ సైవ కార్పణ్య ముచ్యత'ఇత్యుక్త లక్షణకార్పణ్యరూప మంగం ప్రదర్శితం, పరుషం వదంత మరుంతుదభాషణశీలం,ఏతేన యుక్తవచనాభావణాయుక్తవచనభాషణరూప దోషయుక్తత్వ ముచ్యతే, పౌలస్త్యవం శోద్భవంచ,రావణం,ఏతేన మహాకుల్ప్రసూతత్వేఒపి దురదృష్టవశా త్పాపాచారతయా పరిహార్యత్వం సూచ్యతే, తథా బాంధవజనం పుత్రమిత్రకళత్రాది బన్ధువర్గం చ,సంత్యజ్య త్యక్త్వా ఏతేన ప్రాకృతాన్యనిరసనరూప మంగం ప్రదర్శితమ్, విభీషణాభ్యోఽహం, ఏతచ్చ క్తేర్వస్తుతో రాహిత్యేన కేవలరూఢినామమాత్ర మితి బోధనేన లేపాం విశ్వా సోత్పాదనార్థం స్వస్యామసంకీర్తన మిత్యవగన్తవ్యం, విద్విషతాం శత్రూణాం, విరమయ తీతివిరామం విశాశకం, దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలన తత్ప మిత్యర్థః, ఆపన్నానాం తాప

---

1 చరంతమ్.

రామం విరామ మిహ విద్విషతా మవాప
మాపన్న దైన్యహరణం శరణం మమేతి. ౨౭
అనంతర మతికరుణం సమీరయన్తం సమీరభువా చ [1]సప్రత్య

త్రయనిపీడితానాం, దైన్యహరణం దుర్గతి నిరాసకం, సురనరతిర్యగాత్మనాం సర్వేషాం ప్రాణినాం సమాశ్రయణీయ మిత్యర్థః, రమయతీతి రామం నామైవ సకలలోకానంద కరం, మమ, శరణం రక్షక,ఇతి మత్వేతిశేషః, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః, అవాపం ప్రాప్తువం, 'రక్షిష్య త్యనుకూలా న్నఇతియా సుదృఢా మతిః, స విశ్వాసో భవే చ్చాత్ర సర్వదుష్కృతనాశక' ఇత్యుక్తవిశ్వాసరూప మజ్ఞా ప్రదర్శితం, తథా చ. 'ఆనుకూల్యస్య సంకల్పః ప్రాతికూల్యస్య వర్జనం, రక్షిష్య తీతి విశ్వాసో గోప్తృత్వ వరణం తథా, ఆత్మనిక్షేపకార్పణ్యే షడ్విధా శరణాగతి' రితి భగవచ్ఛాస్త్రోక్తా యథా యోగ్యంగా శరణాగతిః ప్రదర్శి లేతి ద్రష్టవ్యం, నను ఇక్ష్వాకువంశదస్య రాజ్ఞో రామభద్రస్య ఉక్తగుణసంపన్న త్వేన పరత్వం విశిష్టణేన కథ ముక్త మితి చేత్. 'బాలో ఽపి నావమంతవ్యో మనుష్య ఇతి భూపతిః, మహతీ దేవతా హ్యేషా నరరూపేణ తిష్ఠతి, నానృషిః కురుతే కావ్యం నాసురో వింధతే బలమ్, నాదేవాంశో దదా త్యన్నం నావిష్ణుః పృథివీపతిః' రిత్యాదివచనైః భూపతే ర్విష్ణురూపత్వావగమేన. 'బ్రహ్మ స్వయంభూ శ్చతురాననో వే'త్యాదివానూమద్వచనా ద్రామస్య బ్రహ్మాదిభ్యోఽధికశక్తి కత్వే నావగతత్వాత్. 'పరమాపద్గతస్యాపి ధర్మే మమ మతి ర్భవేత్, అశిక్షితం చ బ్రహ్మాస్త్రం భగవన్ ప్రతిభాతు మే, యాయా మే జాయతే బుద్ధిః యేషు యేష్వాశ్రమే ష్వహ, సాసా మమాతిధర్మిష్ఠా తం తం ధర్మం చ పాలయే (ది)' ఇతి ప్రార్థి తేన బ్రహ్మణా 'ధర్మిష్ఠ స్త్వం యథా వత్స తథా చైత ద్భవిష్యతీ'తి దత్తవరత్వేన చ రామం సకలజగద్రక్షణార్థ మిక్ష్వాకువంశేఽవతీర్ణం పరమపురుషరూపం శ్రీమన్నారాయణం జ్ఞాత్వా తథోక్తవా నితి సర్వం రమణీయమ్, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౭

అనంతరమితి. అనంతర మతికరుణం అత్యన్తదైన్యయుక్తం యథా తథా, సమీరయంతమ్, 'సర్వలోకశరణ్యాయ రాఘవాయ మహాత్మనే, నివేదయత మాం క్షిప్రం విభీషణ ముపస్థిత' మితిభాషమాణ మిత్యర్థః,'వాచాధర్మమవాప్నుహీ'తి న్యాయే నాత్యన్తేన భవతాం మహానుపకారః ప్రాప్స్యతీతి నివేదయంత మితి భావః, తథా సమీరభువా హనుమతా చ, సప్రత్యభిజ్ఞం, లంకాప్రవేశసమయే మమాఽయం దృష్టః ధర్మిష్ఠ ఆస్మత్పక్షపాతేన ఉపకార మేవాచరితవా నిత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞా సహిత మిత్య

1 సప్రత్యభిజ్ఞాపితమ్.

భిజ్ఞం విజ్ఞాపితం నిశాచరపతే రనుజం నిశామ్య తదా తదాగమనాయ కిం కారణ మితి శఙ్కాపరవశే నివేదయతి హరిశే దాశరథి[1]రపి దయమానమానస స్స్నయమానో మధుర మిద [2]మవాదీత్. ౩౮

ప. అభయాగతో[3]మదపయాతి చే న్మృథా
రఘువో భవన్తి లఘువో న కిం సఖే,

ర్థః, విజ్ఞాపితం నివేదితం, నిశాచరపతే రనుజం విభీషణం, నిశామ్య దృష్ట్వా, 'శమోఽదర్శన' ఇత్యత్ర శమధాతో ర్దర్శనార్థే అమిత్వా ద్ధిస్వాయాదేశాభావః, తదా తస్మిన్కాలే, తదాగమనాయతస్య నిశాచరపతేః ఆగమనాయ. ఆగమనస్యేత్యర్థః, కిం కారణం కోహేతు, రి తీక్ష్ణం శఙ్కాపరవశే వితర్కతత్పరే, ని. 'శంకా వితర్కభయయోః' రితి విశ్వః, హరీశే సుగ్రీవే, నివేదయతి రావణావరజోఽహం విభీషణః శరణార్థితయా సమాగత ఇత్యాది విజ్ఞాపితవతి సతి, దాశరథిః శ్రీరామోఽపి, దయమానం నిరవధిక పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛాతత్పరత్వాద్దయా మాపద్యమానం మానసం యస్య స తథోక్తః, తథా స్మయమానః 'స్మితపూర్వాభిభాషీచ రాఘవ' ఇతి వచనా ద్వా సాహ్ణ చ్ఛ్రుత్వా రావణిః తదనుజఏవ శరణాగత శ్చే త్సంతోష ఏవేతివా, శరణాగత ఏవ చే ద్యోవా కో వా భవతు పునర్నివేదనం కిమర్థం శరణాగతరక్షణ దీక్షితస్య మమ నికట ఇతి మందహాసం కుర్వాణ స్సన్నిత్యర్థః, మధురం సర్వేషాం శ్రవణానందకరం, ఇదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచన, మవాదీ దువాచ. ౩౮

అ. తత్పదాకారమేవాహ.—అభయేతి. హే సఖే సుగ్రీవ, అభయాగతః అభయార్థ మాగతః జనః, మత్ మత్తః సకాశాత్, ముధాప్యర్థ, మప్రాప్తమనోరథ స్సన్నిత్యర్థః, అపయాతి చే దపగతో యది, రఘువో రఘువంశోద్భవా రాజానః, అత్ర రఘుశబ్దే యదుశబ్దవ త్తదపత్యేలక్షణా, జనపదావాచిత్వేనా తద్రాజత్వాత్. † లఘువఃనీచా, న భవంతి కిం, న కేవలం శరణాగతసంరక్షణవై ముఖ్యేనాహం లఘుః

---

† 'రఘుప' ఇత్యత్ర క్షత్రియవిశేషవాచినో రఘుశబ్దస్య తద్వంశ్యేషు రాజసు లక్షణయా బహువచన మితి, కేచి త్తు ఇక్ష్వాకునామ్నో దేశస్య రఘుసంజ్ఞా ప్యస్తీతి 'తస్య రాజన్యపత్యవ' దితి విహితస్య ప్రత్యయస్య తద్రాజసంజ్ఞయా బహుషు లుగిత్యాహుః, మతద్వయ మపి భోజరాజేన శృంగారప్రకాశికాయా ముక్త మితి శ్రీమదప్పయ దీక్షితైర్యాదవాభ్యుదయాష్టాదశసర్గవ్యాఖ్యాయా ముపపాదితమ్.

1 అదయమానస్మయమానః. 2 ఆభాషత. 3 అయమపయాతి.

అనుజోఽయమస్తు తనుజోఽథ వా రిపో
కరుణాపదం హి శరణాగతో జనః ౨౯

గ. తదను హృదయవిదా హనూమతా సరయమానీతో వినీ
తోఽయమాశరపతి రవన్దత దాశరథిమ్. ౩౦

ప. రామస్తమాహ వినతం రజనీచరేన్ద్రం
[1]దత్తం మయాఽద్య భవతే దశకంఠరాజ్యమ్,

కింతు పూర్వేషామపి సకలజనశరణ్యానాం మస్మత్కులభూపతీనాం నైచ్యాపాదకత్వేన మూలచ్ఛేదకో భవామీతి భావః, అతః అయం శరణార్థీ, రిపోః శత్రోః రావణస్య, అనుజోవా, అస్తు, అథవా తనుజః తనయోవా, అస్తు, శరణాగతోఽనుజః, కరుణాపదం హి దయాపాత్రం ఖలు, అత స్తమవశ్య మానయతే త్యాశయః, మంజుభాషిణీ వృత్తం.'సజసా జగౌ భవతి మంజుభాషిణీ' ఇతి లక్షణాత్. ౨౯

తదన్వితి. తదను శ్రీరామవచనానంతరం, హృదయవిదా ఆశయాభిజ్ఞేన, హనూమతా, సరయుం సత్వర, మానీతః ప్రాపితః, అయం శరణార్థీ, ఆశరథిః రాక్షసేశ్వరః, విభీషణః, వినీతస్సన్, దాశరథిం, అవందత నమస్కృతవాన్. ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యా త్కవ్యాదోఽస్రప ఆశరో' ఇత్యమరః. ౩౦

రామఇతి. రామః, వినతం ప్రణతం, రజనీచరేంద్రం విభీషణం, ఆహ బ్రూతేస్మ ఆహేతి ణలంతత్వేన బ్రూతిత్వం భాంతం, తదుక్తం వామనేన, 'ఆహే బ్రూతే ర్ణలంతత్వం భ్రమ' దితి.†ఉక్తిప్రకారమేవాహ—హేవిభీషణ ఆద్యేదానీం, మయా, భాతీతిభవతే తుభ్యం, భాతే ర్డవతు ప్రత్యయః, దశకంఠరాజ్యం రావణసామ్రాజ్యం, దత్తం వితీర్ణం, అత్ర భవిష్యదర్థత్వేఽపి భూతత్వేన సిద్ధవత్కృత్యానువాదః, ఏతేన శ్రీరామస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలనధౌరేయత్వ ముక్తమ్. తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్. 'నిహత్య రావణం సంఖ్యే సప్రమా స్తం సబాంధవమ్, రాజానం త్వాం కరిష్యామి లఙ్కాయాం రాక్షసేశ్వరే'తి, నను అగ్రజం ఘాతయిత్వా కథం తద్రాజ్యం భోక్తు

---

† బ్రూఙ్ ధాతో ర్లట్ 'బ్రువః సంచానా మాదిత ఆహో బ్రువ' ఇత్యనేనా హాదేశపక్షే విపోణలి ఆహేతి రూపం, అత్ర స్తేత్యధ్యాహారే భూతార్థకత్వమ్, యద్వా 'ఆహో త్యువాచాస్మై విజిధ్వక్తిప్రతిరూపకో నిపాత' ఇతి శాకటాయనః. ఆతః స్మ వాధ్యాహారస్సోఽపి నేతి శ్రీమదప్పయదీక్షితమతం.

1 దత్తం తదద్య.

అస్మిన్నుదాహరణమగ్రజరాజ్యభోక్తా
సానుప్లవఃప్లవగమండలసార్వభౌమః. 30
([1]తథాహి).

ప శ్రేయఃపదాత్పదమ[2]ముపైతి విధేఃప్రసాదా
త్పాత్రీయస్య దద్యఫలితం హి విభీషణే తు,

ముదిత మిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాన్త మాహ—అస్మిన్నితి అస్మిన్నర్థే, అగ్రజస్య జ్యేష్ఠభ్రాతుః వాలినః రాజ్యభోక్తా రాజ్యానుభవకర్తా, అనుసృత్య ప్లవంతీత్యనుప్లవాః అనుత్యర్థాత్యాదయఃతైస్సహ సానుప్లవః, 'తేనసహేతి తుల్యయోగ'ఇతి బహువ్రీహిః, 'వోపసర్జనస్యే'తి సహశబ్దస్య సభావః. ప్లవగమండలసార్వభౌమఃకపిరాష్ట్రచక్రవర్తీ సుగ్రీవః. సర్వభూమే రీశ్వర స్సార్వభౌమ ఇతి విగ్రహః, 'తస్యేశ్వర' ఇత్యర్థే 'సర్వభూమిపృథివీభ్యామణఞౌ'వి త్యణి 'ఆనుకతకాదీనాంచే' త్యుభయపదవృద్ధిః, ఉదాహరణం నిదర్శనం దృష్టాంతఃఉపమాన మితి యావత్, అతో నాత్రానాచిత్యశంకాకార్యేతి భావః, నాయం దృష్టాంతాలంకారః, బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేనోపమ్యస్య గమ్యత్వేన బాధాత్ కింతూదాహరణశబ్దేన తుల్యత్వాభిధానా దుపమాలంకారః. అతఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపా శ్శబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాఃపౌనరుక్త్యాపత్తేరిత్యేకావళీకారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. 30

అ. ఉక్త మర్థాంతరన్యాసేనోపపాదయతి—తథాహీతి. సవీపం ప్రకార ఇత్యర్థః.

అ. తత్పదకార మేవాహ—శ్రేయ ఇతి. శ్రేయో రాజ్యాదికం, కర్తృ, విధేః, ప్రసాదాత్ దైవానుగ్రహాత్, ని. 'విధి ర్విధానే దైవేచే'తి విశ్వఃప్రాయో భూమ్న, ని. 'ప్రాయో భూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరఃపదాత్ స్థానాత్, చరణా చ్చేతి గమ్యతే. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్వి' త్యమరఃఉపైతి ప్రాప్నోతీతి, యదిశ్యధ్యాహారఃయత్పదో ర్నిత్యసంబంధా త్తత్ న్యాయ్యవచనమిత్యర్థఃఆద్యేదాసీ, విభీషణే తు విభీషణ ఏవ, తుశబ్దోఽన్యవ్యవచ్ఛేదకార్థకఃఫలితం ఫలవత్, చకారార్థం జాత మిత్యర్థఃతారకాదిత్వాదితచ్, హిరవధారణార్థకఃయుతఃయస్మాత్

---

† 'విభీషణేయ' దితి ప్రాచీనపాఠ స్సమీచీనఃతుశబ్దం పరిత్వాఽవధారణార్థకత్వే అత్రైవ న్యాయవిశ్రాంతిప్రతీతేఃన్యాయస్య సర్వవిషయకత్వహానిప్రసంగాత్.

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 ఉదేతి.

రేఖాతపత్రసహితం పదమస్య గృహ్ణా
న్నేకాతపత్రసహితం పదమేష భేజే. 3౭

గ. అసౌ పున రగ్రత ఏవ భరతాగ్రజాపాంగసుధాతరంగాభి
షిక్తోఽపి పునరుక్తరాజ్యాభిషేక స్సకలవిస్రమ్భభాజనతయా సుగ్రీవ
ఇవాపరో దశగ్రీవబల మఖిల మూవేద్య సద్యఏవలఙ్కాపురసమాస్క
న్దనాయ సేనాసముత్తరణహేతుం సేతుం విధాతు 1మారాధయ వా
రాంనిధి మితి సవినయ మేనం విజ్ఞాపితవాన్. 33

ప. అథవారాంనిధిం ధ్యాయన్నమ్భోధిహృదయేశయః,

ఏష విభీషణః, రేఖా ఆతపత్రాకారరేఖేత్యర్థః, తత్సహితం మహాపురుషత్వాత్తచ్చి హ్నితం, అస్య శ్రీరామస్య, పదం చరణం, స్థానం చేతి గమ్యతే, గృహ్ణన్ స్వీకు ర్వన్, ఏకాతపత్రసహిత మేకచ్ఛత్రయుక్తం, విస్రబ్ధన్న మిత్యర్థః, పదం సామ్రాజ్యం భేజే ప్రాప ఆతః శ్రేయసః పదా త్పదాంతరప్రాప్తి రిత్యేత త్ఫలితం జాత మితి యుక్తముక్త మితి భావః. శ్లేషానుప్రాణితోఽయం విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంత రన్యాసోఽలంకారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. 3౭

ఆ. అనంతరవృత్తాన్త మాహ.—అసౌ విభ్యాదినా. అసౌ విభీషణః, పురశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే, అగ్రతః అనుపదమేవ, భరతాగ్రజస్య శ్రీరామచంద్రస్య అపాంగ సుధాతరంగైః కటాక్షామృతలహరీభిః అభిషిక్తోఽపి, పునరుక్తరాజ్యాభిషేకః పునర్విరచిత సామ్రాజ్యాంగమూర్ధాభిషేకః, శ్రీరామేణ కరుణాకటాక్షావలోకనపూర్వకం లంకా రాజ్యేఽభిషిక్త ఇత్యర్థః. సకలవిస్రంభభాజనతయా సమగ్రవిశ్వాసపాత్రతయా. ని. 'సమగ్ర విస్రంభవిశ్వాసా' విత్యమరః. అపర స్సుగ్రీవఇవస్థితస్య న్ని త్యుత్ప్రేక్షా, అ ఖిలం సమగ్రం దశగ్రీవబలం రావణశక్తిః సైన్యంవా, ని. 'బలం సైన్యం బలం స్థౌల్యం బలం శక్తిర్బలా ఽసురే' ఇతి శాశ్వతః. ఆవేద్య, 'అవధ్య స్సర్వభూతానాం గంధర్వోగ గరక్షసామ్, రాజపుత్ర దశగ్రీవో వరదానా త్స్వయంభువ' ఇత్యాదినా విజ్ఞాప్యేత్యర్థః. సద్యఃఅనిలంబేనైవ, లంకాపురస్య, సముస్కందనాయ సమాక్రమణార్థం, సేనాయావా నరసైన్యస్య సముత్తరణహేతుం సముత్క్రోల్లంఘనసాధనం, సేతుం, విధాతుం బద్ధుం, వా రాంనిధిం సీరనిధిం. ని. 'ఆప స్త్రీ భూమ్ని వార్వారీ' త్యమరః. ఆరాధయ ప్రార్థయ, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, సవినయం యథాతథా, ఏవం శ్రీరామం ప్రతి, విజ్ఞాపితవాన్.

ఆ. తత శ్శ్రీరామ ఋష్యాదిత్యత్రాహ.—అథేతి. అథ విభీషణవిజ్ఞాపనా నంతరం, రామః, వారాంనిధిం, ధ్యాయన్ ప్రసాదనార్థం చింతయన్, అంభోధిహృ

---

1 ఆరాధయతు.

వ్యానశే దర్భశయనం వేదీ మివ హుతాశనః. 3౪

గ. తత్ర చ కుశాస్తరణమధ్య మధ్యాసీనే [1]దేవే రామభద్రే నియన్త్రిత ఇవ [2]నియమవశా న్నిశాత్రయ మపి నిధ్యానవతి ప్రసాదం నాససాద యాదసాంపతిః. 3౫

ప. వ్యాపారయ న్నథ విలోచనకోణ మబ్ధౌ
కోపారుణం కుటిలితభ్రుకుటీవిటఙ్కః,

దయే ఆంభోధితీరేశేత ఇతి తథోక్త స్స్, 'అధికరణే శేతే' రిత్యచ్ప్రత్యయః. 'శయవాసవాసిష్వకాలా' దిత్యలుక్, దర్భశయనం దర్భరూపశయనం, వేదిం పరిష్కృతభూమిమ్, ని. 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః. హుతాశనః అగ్నిరివ వ్యానశే, తత్రాధిశిశ్య ఇత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, తేన ప్రార్థనావైధర్మ్యేఽపి ప్రకారాంతరేణ కార్యనిర్వాహకత్వం ఔచిత్యంచ ద్యోత్యతే, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్, 'ఏవ ముక్తః కుశాస్తీర్ణే తీరే నదనదీపతేః, సంవివేశ తదా రామో వేద్యామివ హుతాశనః' ఇతి. 3౪

తత్రేతి. తత్ర ఆంభోధితీరే చ, కుశాస్తరణమధ్యం, దర్భశయన మధ్యప్రదేశ ఇత్యర్థః. 'అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మ్మే' తి కర్మ్మత్వం, అధ్యాసీనే అధిష్ఠితే, దేవే స్వామిని, రామభద్రే, నియమవశాత్ నిష్ఠాపారతంత్ర్యాత్, నియంత్రితే నియమిత ఇవ వస్తుతస్తు సకలనియంతృత్వాత్తస్య న తథాత్వ మితి భావః, నిశాత్రయ మపి, తిసృషు నిశాస్వపీత్యర్థః, 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' నిధ్యానవతి నితరాం ధ్యానతత్పరే సత్యపి, యాదసాం జలజంతూనాం పతిః జలనిధిః, ని. 'రత్నాకరోజలనిధిర్యాదఃపతి రపాంపతి' రిత్యమరః, అతఏవ ప్రసాదమనుగ్రహం, మాభిముఖ్య మితి యావత్. నాససాద న ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్ 'తస్య రామస్య సుప్తస్య కుశా స్తీర్ణే మహీతలే, నియమా దప్రమత్తస్య నిశా స్తిస్రోఽతిచక్రము' రితి. 3౫

ఆ. తతశ్చ శ్రీరామః కిం కృతవా నిత్యాహ.—వ్యాపారయ న్నితి. అథ నిశాత్రయాపగమానంతరం, కోపారుణం, మయా ప్రార్థనాయాం కృతాయా మపి మత్కార్యార్థపరిక్షానేన తూష్ణీం స్తబ్ధభావేనైవాయ మనాదృత్య తిష్ఠతీతి సముత్పన్న కోపసంరక్త మిత్యర్థః. విలోచనకోణం నేత్రాంచలం, అబ్ధౌ, వ్యాపారయన్ ప్రసార

---

1 నిధ్యానపరిదేవేరామచన్ద్రే. 2 నియతి.

ఆదాతు మైహత ధనుః ప్రథమో రఘూణాం
పైతామహ ప్రథమసర్గసమాపనాయ. 3౬

గ. ఆదాయ చ దురాపం చాప మారోపయత విశిఖ మనలశిఖమ్.

ఘ. నాథో వియో క్తు ముదయు జ్జ్వ్ర న యావ దేష
పాథోనిధే రుపరి పావకరూప మస్త్రమ్,
సంతాపినీ నయనవారిమిషేణ [1]తావ
న్మందాకినీ కిముత వారుణ మాలలమ్బే. 3౮

ఙ. రుషా విశిఖ ముచ్ఛిఖం జఘాతి రాఘువే లాఘువా

యక్, ఋటిలితః వక్రీకృతః భ్రుకుటీ భ్రూభంగో విటంక ఇవ యస్య స తథోక్తః † రఘూణాం ప్రథమో శ్రీరఘునాయకః, పితామహస్యాయం పైతామహో యః ప్రథమసర్గః ఆప్సృష్టి రిత్యర్థః. 'అపవీవసస ర్జాదా'ఇతి బ్రహ్మాండపురాణ వచనాత్ తస్య సమాపనాయ సంక్షేపాయ, విధ్వంసనాయే త్యర్థః, ధనుః, రాదాతు, మైహత ఇచ్ఛన్, వసన్తతిలకావృత్తమ్. 3౬

ఆదాయేతి. దురాపం పరేషాం దుష్ప్రాపం, చాప, మాదాయచ, ఆనలశిఖం విశిఖమాగ్నేయాస్త్రం, ఆరోపయత ఆనుసంహితవాన్. 3౭

నాథఇతి. ఏషః అయం, నాథః రఘునాయకః, పాథోనిధేః జలనిధేః. ని. 'కబన్ధ ముదకం పాథ'ఇత్యమరః. ఉపరి, పావకరూప మస్త్రం ఆగ్నేయాస్త్రం, యావత్ యదావియో క్తుం, నోదయుజ్జ్వ్ర నోద్యుక్తవాన్, తావ త్తదానీమేవ, మందాకినీ వియద్గంగా, సంతాపినీ స్వప్రియతమస్య మహావిపత్తి స్సంప్రాప్తేతి సంతాపవతీ సతీ, నయనవారిమిషేణ నేత్రాంబువ్యాజేన, వారుణం వరుణదేవతాకం సలిలాస్త్ర మాలలమ్బే కిము స్వీకృతవతీ కిం, అత్ర పతివిపత్తినిమిత్తకస్య మందాకినీబాష్పస్య బాష్పత్వ మనుపపన్నత్వ వారుణాస్త్రోత్పత్తే రనోత్పత్తిరూ. తథా ఆగ్నేయాస్త్రోత్పత్తి ప్రయోగసంతాపయోః కార్యకారణయోః భిన్నదేశత్వా దసంగత్యలఙ్కారః. 'కార్యకారణయో ర్భిన్నదేశత్వే స్యాదసంగతి రి'తిలక్షణాత్, అయం చోక్తోత్పేక్షావగత ఇతి సంకరః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. 3౮

రుషేతి. రాఘువే శ్రీరామే, రుషా రోషేణ, ఉచ్ఛిఖం ఊర్ధ్వశిఖాజ్వాలం, విశిఖం బాణ మాగ్నేయాస్త్ర మిత్యర్థః. ని. 'ఘృణిజ్వాలే ఆపి శిఖే' 'పృషత్క బాణవిశిఖా' ఇతి చామరః, లాఘువాత్ మాస్తలాఘువాత్, జఘాతి త్యజతి సతి, జఘాతే శ్శతృప్రత్య

---

† భ్రువ: ఋటిః కాటిల్యం భ్రుకుటిః 'ఇకో హ్రస్వోఙ్యో గాలవస్యే' త్యూకారస్య హ్రస్వః, 'కృదికార ాదక్తిన' ఇతి జీప్. 1 తావ్యున్.

దజాయత రుజాయతశ్వసితనక్రచక్రాకులమ్,
రసాతలవలత్తిమి స్తిమితకుమ్భి కుమ్భీనస
ప్రవిష్టగిరికందరం తరళ మంతరం వారిధేః. 3౯

గ. తత్క్షణం చ జలనిధిః ఝన్తా చయుగాన్తానలస్య సహానోఽపి గరళ
[1]దహనోష్మణాం సోఢాఽపి బాడబగాఢావలేహస్య తితిక్షురపి భార్గ
వతీక్ష్ణపరశోః పరిశోషయన్న మంత రంగారమయం [2]శరమయ మప్ర

యః, వారిధేః, అంతరం మధ్యం, కర్తృ. ని. 'అంతరం పరిధానీయే బహి స్సీవ్యాన్త రాత్మని, ఛిద్రే మధ్యేఽవకాశేచే' తి వైజయంతీ, రుజా ఉపతాపః. ని. 'స్త్రీరుగ్రజా చోపతాపే' త్యమరః, షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్, అథవా రుజేతి వేదనాభేదః. తయా ఆయతాన్యతిదీర్ఘాణి శ్వసితాని నిశ్శ్వాసాయస్య తత్. తథోక్తేన నక్రచక్రేణ కుంభీర కాపరపర్యాయజలగ్రహవ్యూహేనాకులం సంకులమ్. ని.'నక్ర స్తు కుమ్భీర'ఇత్యమరః. రసాతలే పాతాళే వలంతో వలమానా స్తిమయః శతయోజనవిస్తృతకాయాః మీనవి శేషాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్. ని. 'రాజీవ శ్మకులస్తిమి' రిత్యమరః, అత్ర వలతేరను దాత్తత్వేఽపి చఙ్యుపధాయా జిత్కరణేన తస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా త్పరస్మైపదప్రయోగః, అత ఏవ 'వలతే రాత్మనేపదమనిత్యంజ్ఞాపనా' దితి వామనః. 'వలతే వలతీతిచే'తి భట్టమల్ల శ్చ, స్తిమితాని నిశ్చేష్టాని కుమ్భినో జలకరిణః యస్మిన్ తత్, కుమ్భీనసైస్సర్పవిశేషైః. ని. 'కుమ్భీనసో లూతాహితాహి' రితివైజయంతీ, ప్రవిష్టాని గిరికందరాణి మైనాకాదిపర్వ తబిలాని యస్మిన్ తత్తథోక్తంచ సత్, తరళం విఘూర్ణిత, మజాయత జాతం, పృథ్వీ వృత్తమ్. 3౯

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, అయం జలనిధి శ్చ వారినిధి రపి, యుగాంతానలస్య ప్రళయకాలాగ్నేః 'కర్తృకర్మణోః కృతి' తి కర్మణిషష్ఠీ, ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం, క్షంతాచ సహనశీలోఽపి 'క్షమూష్ సహనే' తృచ్, గరళదహనోష్మణాం నియతాత్మక్షితినివాసస్య కాలకూటస్య స్వాధిష్ఠాన తశేషాహివిషస్య విషజ్వలనపరితాపానాంచ, సహనో మర్షణిః, బాడబస్య బడబానలస్య యో గాఢావలేహః నిరంతరదృఢతరాస్వాదనం 'గాఢావలేహస్య' ఇతి పాఠే దృఢదా హకర్తృకః ని. 'అవలేఢ స్తు గచ్ఛే స్యా ల్లేఢనే ధూషణేఽపి చే' తి విశ్వః. తస్య సో ఢాఽపి సహతేః తృచ్, భార్గవతీక్ష్ణపరశోః జామదగ్న్యనిశితకుఠారస్య, బ్రాహ్మణేభ్యః సర్వంసమం దత్వా స్వనివాసప్రార్థనాసమయే ప్రయుక్తస్యేతి భావః, తితిక్షుః

---

1 దాహనోష్మణామ్, 2 శరవరమ్.

మేయం నిమిష మపి న విషేహే. ౪౦

ప. శరణ మథ శరవ్యథానిదానం
జలనిధి రేష జగామ రామ మేవ,
పరుషకులిశ పాత మేవ కిం వా
జలధర మర్థయతే న జీవలోకః. ౪౧

గ. ఆగత్య చానుపద మువదీకృతచిరత్న రత్న రాశి ర్జలరాశి ర్వినీత వేషోవిశేషోపజాతనుతిభి ర్నతిభి రభ్యనన్దయ ద్రఘునన్దనమ్. ౪౨

క్షాంతిశీలా'ఽపి, ఈమతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, అంగారమయ మస్మిన్స్వరూపం, అంతః పరిశోషయంత, మప్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యానుభావం, శరం అస్త్రోత్తమం, నిమిషం నిమేషమాత్రమపి, కిముత చిరకాల మితిభావః, న విషేహే న చకమే, స్వతో దుస్సహస్య తత్రాపి కోపావేశేన శ్రీరామప్రేరితస్యాస్త్రస్య కథ మంతేతిభావః. ౪౦

శరణ మితి. అథానన్తరం, ఏషః, జలనిధిః సముద్రః, శరవ్యథానిదానం శరజనితాత్యంతసంతాపకారణం. ని. 'నిదానం తత్వాదికారణ' మిత్యమరః, రామం శ్రీరామమేవ, శరణం రక్షకమ్, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః, జగామ ప్రాప, గమేర్లిట్, ఈత ఏతదిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాన్త మాహ—పరుషేతి. జీవలోకః ప్రాణిసమూహః, పరుషః అసహ్యః కులిశపాతో యస్తాత్తం, జలధరం మేఘ మేవ, నార్థయతే న యాచతే కిం, జల మితి శేషః, యాచత ఏవేత్యర్థః. అతోఽస్యైతచ్చరణాగతత్వం యుక్త మితి భావః, 'అర్థఉపయాచ్ఞాయా' మితి ధాతుః, 'అర్థోమేఽర్థయతే రత్నా యానం యాచ్ఞావరోధన' మితిపచనాత్, వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. ౪౧

ఆగత్యేతి. ఆగత్య శరణం ప్రాప్య చ, అనుపద మనంతరం, ఉపదీకృతః ఉపాయనీకృతః చిరత్నరత్నరాశిః యేన సతథోక్త స్సన్. ని.'ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహార స్తథోపదే' త్యమరః, వినీతవేషః అనుద్ధతాకారః, వినయప్రహ్వీభూత ఇత్యర్థః, విశేషేణ ఉపజాతా ఉత్పన్నా నుతిః స్తుతి ర్యాసు తాభిః తత్కాలోచితప్రసాదసంపాదకస్తోత్రవిషిష్టా ఇత్యర్థః, తాదృశీభిః, నతిభి ర్నమస్కారైః, రఘునందనం, అభ్యనందయత్ అతోషయత్, ఉపాయనస్తుతినమస్కారైః శ్రీరామస్య కోపోపశమం చకార, 'ప్రణిపాతప్రతీకార స్సంరంభోహి మహాత్మనా' మితి న్యాయాదితి భావః, అత్ర నతిభిరితి బహువచనం తాసాం భక్తిశ్రద్ధాతిశయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి తథావిధానామేవ శ్రేయస్కరత్వాత్. తథాచ శ్రుతిః. 'భూయిష్ఠాంతే నమ ఉక్తిం విధేమే' తి.

గ. తదను తదనుసంహిత మమోఘ మస్త్రం వైధాత్రం కుత్ర చ న వనచరధామని మరుసీమని నిపాత్యతాం సహ్యా తే మయా [1]సలి లావష్టమ్భ స్సమ్ప్రత్యేవ నలో విదధాతు సేతు మిత్యభిదధానో మన్ద మన్ద మంతరాత్. ౪౩

ప. ఆదిష్టా రఘుపుంగవేన హరయోఽప్యష్టాసు దిక్షు క్షణా
త్త్రైలోక్యాక్షిచితమూలమధ్యశిఖరా న్నాత్రీధరా నాహరన్,
యైఃక్షీ త్రైస్సలిలే నలేన జలధి ర్యాతోఽపి జమ్బాలతాం

తదన్వితి. తదను రఘునందనాభినందనానంతరం తదనుసంహితం తేన శ్రీరామేణ అనుసంహితం ధనుషి యోజితం, అమోఘ మవ్యర్థం, వైధాత్ర మస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, వనచరాణా మృక్షీరప్రముఖానాం పాపాత్మనాం ధామని నివాసస్థానే, కుత్ర చన కస్మింశ్చి, న్మరుసీమని మరుదేశే†నిపాత్యతాం విసృజ్యతామ్, మయా, సలిలావష్టం భ్ధః సలిలప్రతిబంధః, సవ్యతే మృష్యతే, సంప్రతీదానీ మేవ, నలః, సేతుం, విదధాతు విరచయతు, ఇతీత్థ, మభిదధానో భాషమాణః, సాగర ఇతి శేషః, మన్దంమన్దం మన్దప్రకారం, 'ప్రకారే గుణవచనస్యే' తి ద్విర్భావః, కర్మధారయవద్భావా త్సుపో లుక్, అంతరధా దంతర్హితోఽభూత్. ౪౩

అ. తతః కిం తత్రాహ—ఆదిష్టా ఇతి. హరయో వానరాః, రఘుపుంగవేన ఆదిష్టా స్సేతునిబంధనార్థం పర్వతా నాహరతే త్యాజ్ఞప్తాస్సంతః, అష్టాస్వపి దిక్షు స్థితానితి శేషః, త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం పాతాళమర్త్యస్వర్లోకా ఇత్యర్థః, చాతుర్వర్ణ్యా దిత్వా త్స్వార్థేష్యఞ్, తత్ర ఆంచితాని మూలమధ్యశిఖరాణి యేషాంతా, నిత్యతిర్యోక్తిః, ధరంతీతి ధరాః వచాద్యచ్, ధాత్ర్యాః ధరాః ధాత్రీధరాః తాన్ పర్వతాన్ క్షణా, దాహరన్ ఆనీతవంతః, తతః నలేన, సలిలే, క్షీప్తైఃయైః, ధాత్రీధరైః, జలధిః జంబాలతాంపంకతామ్, ని. 'నిషద్వరస్తుజంబాలః పంకోఽస్త్రీ ఖాదకర్దమా' ఇత్యమరః, యాతోఽపి, నిర్ఝరపయఃపూరైర్నిరవ్రవైఃహై, ని. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర' ఇత్య

---

† అత్ర 'సీమనీత్యస్య స్త్రీత్వేఽపి ధామసీ త్యస్య నిత్యనపుంసకత్వా త్సామా న్యాధికరణ్యోపపత్తి' రితి కేచిత్, అన్యే తు 'ననందపత్న్యన్నపసీమసస్థలీ' రితి భారవి ప్రయోగాత్ 'దుర్గమే మార్గసీమ్నీ' తి జయదేవ ప్రయోగాత్ 'తద్ద్వారసీమమణిదం డధరోఽధితిష్ఠ' న్నితి సాహిత్యరత్నాకరకారధర్మసూరిప్రయోగా చ్చ సీమన్ శబ్దస్య నపుంసకత్వమప్యస్తీ త్యాహుః.

1 సలిలవిష్టంభ.

నిర్గచ్ఛన్నచిరాయ నిర్ఝరపయఃపూరైః పుపూరే పునః. ౪౪
అథ జలధౌ నిపేతు రతిదూరనిపాతదళ
జ్జలచర [1]జీవజీవనదగన్ధమహౌషధయః,
స్ఫుటితధరావిరాజదహిపుఙ్గవఫూత్కరణ
క్షుభితరుషః [2]గృహోత్థితమహోహరయో గిరయః ౪౫

ప. అలక్షితమహీధరగ్రహణమస్ఫుటశ్లేషణం

మరుః, అచిరాయ శీఘ్రమేవ, నిర్గచ్ఛత్ ఉపచయం ప్రాప్నువత్ సన్ †పునర్భూయో ఽపి, పుపూరే పూరితః, పూరః కర్మణి లిట్, అత్రాంబుధేః పంక్తిలక్ష్మనిర్ఝరపయఃపూర పూరితత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబన్ధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, పూర్వోక్తయా సంసృజ్యతే, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౪౪

ఆథేతి. అథానంతరం, జలధౌ, అతిదూరనిపాతేన అత్యంతవిప్రకృష్ట దేశనిపాతేన సుదూరాపగాహనేన వా దళితాం విశీర్యమాణానాం జలచరాణాం నక్రాదిజలజంతూనాం జీవానాం ప్రాణినాం జీవనదః పునరుజ్జీవకః గంధ ఆమోదో యాసాం తా స్తథోక్తాః, మహౌషధయః సంజీవన్యాదిలతావిశేషాః యేషు తే, తథోక్తా, ఇతి బహువ్రీహిః, స్ఫుటితా నిపాతజన్యవేగేన దళితా యా ధరా సముద్రాధారభూమిః తస్యాం విరాజతాం ప్రకాశమానానాం అహిపుంగవానాం పాతాళవాసినాం మహోరగాణాం ఫూత్కరణైర్ముఖనిశ్శ్వాసమారుతైః క్షుభితాః క్షోభం ప్రాపితాః, అత ఏవ గుహాగృహేభ్యః కందరమందిరాంతరాళేభ్యః ఉత్థితా నిర్గతా మహోహరయో మహాసింహాయేషాంతే, తథోక్తా, గిరయః పర్వతాః, నిపేతుః పతంతి స్మ, అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో రసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్త్యో స్సంసృష్టిః. ౪౫

అలక్షితేతి. తతో, గిరినిపాతానంతర మిత్యర్థః. అలక్షితం అస్పష్టం మహీధరగ్రహణం పర్వతస్వీకరణం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, తథా అస్ఫుట శ్లేషణం అప్రకాశశ్లేషణం యథా తథోక్తాలంకారయోక్తిః తథా విచిత్రా ఆశ్చ

---

†'నిర్గచ్ఛ త్యచిరాయ నిర్ఝరపయఃపూరే పుపూరేపున'రితి ప్రాచీనపాఠే,నిర్ఝరపయః పూరే, నిర్గచ్ఛతి నిస్సరతి సతి, జలధి రచిరాయ, పునః, పుపూరే, ఇత్యన్వయః, కర్మణిలిట్, అర్థాన్నిర్ఝరప్రవాహాణా మేవ కర్తృత్వమ్, యద్వా 'క్రియమాణం తు యత్కర్మ స్వయ మేవ ప్రసిద్ధ్యతి, సుకరై స్స్వగుణై ర్యస్తత్కర్మకర్తేతి తం విదు'రితి వచనా దివా సౌకర్యద్యోతనాయ కర్మకర్తరి లకార ఇతి బోధ్యం.

1 దత్తజీవనవగంధ. 2 గృహానిక,

విచిత్రఘటనం తతో విరచితో నలే నామునా,
అబోధి హరియూథపై రధిపయోధి సేతు ర్మహా
భువో భుజ[1]ఇవాభయం నిజతనూభువో లంభయన్. ౪౬

గ. అనన్తర మంతర్ముఖా ఇవ వలీముఖాః ప్రబోధనేన సేతుపథేన సంసార మివ దుస్తరం తరంగిణీపతి మతీత్య సద్యఏవ ప్రకాశం గిరీశం సువేల మవలోకయంతో ముహు [2]రవింద స్వరమానన్దమ్ ౪౭

ప. వలయితతటదేశై ర్వాహినీనాం నివేశై
రవిరళవనరేఖామధ్య మధ్యాస్తరామః,

ర్ఘకరీ ఘటనా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా అమునా, నలేన అధిపయోధీ, పయోధా, ఇతి విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. విరచితః నిర్మితః మహాన్ ఆశ్చర్యతః, సేతుః హరియూథపైః కపిశ్రేష్ఠైః, నిజతనూభువః స్వపుత్రికాయా స్సీతాయాః అభయం భయాభావం, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః, లంభయన్ ప్రాపయన్, భువో భూదేవ్యాః, భుజ ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా, అబోధి బుద్ధః, బుధ్యతేః కర్మణిలుఙ్ 'దీపజనే' త్యాదినా చ్లే ళ్చి ణాదేశః పృథ్వీవృత్తమ్. ౪౬

అనన్తర మితి. అనంతరం సేతునిర్మాణానంతరం, అంతర్ముఖాః ఆత్మనిష్ఠాః యోగిన ఇవ, వలీముఖాః వానరాః, ప్రబోధేన తత్వజ్ఞానేనేవ, సేతుపథేన, 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతోఽచ్ప్రత్యయః, సంసారం పుత్రమిత్రకళత్రాదిబాధురూపాం జననమరణపరంపరారూపాంవా సంసృతి మివ దుస్తరం తరితు మశక్యం, 'తీరపార్' రిత్యాదినా ఖ్ప్రత్యయః, తరంగిణీపతిం సముద్రం. అతీత్య తీర్త్వా, సద్యస్తదానీమేవ, ప్రకాశం చక్షుర్గోచరం భాస్వరం చ, 'తస్య భాసా సర్వ మిదం విభాతీ'తి శ్రుతిః, సువేలం సువేలాఖ్యం పర్వతం, శోభన మర్యాదంచ ని. 'వేలాబ్ధితీరాధివృద్ధ్యోః కాలమర్యాదయోరపీ'తి నానార్థరత్నమాలా, గిరీశం పర్వతశ్రేష్ఠం, పరమేశ్వరం చ, అవలోకయంతః పశ్యంతః, సాక్షాత్కుర్వంతశ్చ, ముహుః పునఃపునః, పర మనిర్వాచ్యం, మానందం సంతోషం, బ్రహ్మానందం అవిందన్, ఆలభంత, అనేకే వేయ ముభయా శ్లేషసంకీర్ణా. ౪౭

వలయితేతి. రామాః, వలయితతటదేశై రావేష్టితసానుప్రదేశైః, వాహినీనాం కపిసేనానాం, ని. 'సేనానధ్యోశ్చ వాహినీ'తి వైజయన్తీ, నివేశైః శిబిరైః, అవిరళాని సాంద్రాణి వనరేఖామధ్యాని వనశ్రేణ్యంతరాళాని యస్య తం, తథోక్తం. ని. 'పర్వతాఃశ

---

1 ఇవాభవత్. 2 అవిందతమవాస్తమానన్దమ్.

కపికలకలశీర్యత్కన్దరాముద్దిధాన్త
శ్చలితకుపితసింహత్రస్తవేలం సువేలమ్. ౪౮

గ. తదను దశముఖోఽపి శుకముఖా దతిలంఘితజలధి మధిగతసువేలారామం రామం నిశమ్య సమ్యగవగమనాయ రఘునాయకబల మను [1]ప్రహితయో ర్విదితవిభీషణ ప్రేరణాకుపితకపిలోకనియన్త్రణనిశాన్త ఖిన్నయో ర్విపన్నాధారదాశరథివిమోచితప్రాణయో శ్శుకసారణయో ర్వచనా త్ప్రాసాద ముదగ్రమాసాద్య ప్రత్యేకశస్తదావేద్యమానా

శ్రేణీరేఖాస్తురాజయ' ఇత్యమరః, కపికలకలైః వానరకోలాహలైః, శీర్యమాణానాం విదీర్యమాణానాం కందరాణాం గుహాగృహాణా మంత ర్మధ్యప్రదేశాః. ని.'ఆంత ర్మధ్యే తథా ప్రాన్తే స్వీకారార్థేఽపి దృశ్యత'ఇతి విశ్వః, తతశ్చలితాః కోలావలాసహిష్ణు తయానిర్గతా స్తథా కుపితా శ్చ యే సింహాస్తేభ్యః త్రస్తాః భీతా వేలాః లక్షణయా తటవర్తిజంతవో యస్య తం, సువేల, మధ్యాస్తాధిష్ఠితవాన్, 'అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వం, మాలినీవృత్తమ్ ౪౮

తదన్వితి. తదను సువేలాధిష్ఠానానంతరం, దశముఖో రావణోఽపి, శుకముఖాత్ శుకాఖ్యప్రణిధివచనాత్, ఆవిలంఘితజలం సేతుమార్గేణ ఆతిక్రాంతవారిధిం. అధిగత సువేలారామమధిష్ఠితసువేలాచలోద్యానం, రామం, నిశమ్య శ్రుత్వా, సమ్యగవగమనాయ సమ్యక్పరిజ్ఞానార్థం, రఘునాయకస్య, బల మను సైన్యముద్దిశ్య, ప్రహితయోః ప్రేషితయోః, తథా విదితం తత్వవృత్తాన్త జ్ఞానమస్యాస్తీతి విదితః ఆర్శ ఆద్యచ్ ప్రత్యయః, స చాసౌ విభీషణ శ్చ †తస్యప్రేరణయా రావణప్రేషితా వేతౌ గూఢపురుషౌ గృహ్ణీధ్వ మితి చోదనయా శుకితస్య క్రుద్ధస్య కపిలోకస్య వానరనివహస్య నియంత్రణేన తత్కృతబంధనేనేత్యర్థః, నితాన్తఖిన్నయోః అత్యన్తఖేదమాపన్నయోః, తతః విపన్నాధారేణ ఆర్తరక్షకేన దాశరథినా విమోచితప్రాణయోః వానరోద్యతకక్షిభిః త్యాజితజీవనయోః, శుకసారణయోః గూఢపురుషయోః, పదాత్ వానరబలం సమ్యగ్దృష్ట్వా నిర్బంధముక్తౌ పునరావా మాగతా విత్యేవం భూతవాక్యాత్, ఉదగ్ర మున్నతం, ప్రాసాదం హర్మ్యం, మాసాద్య ఆధిరుహ్య, ప్రత్యేకశః భాగశః, తాభ్యాం శుకసారణాభ్యాం, ఆవేద్యమానాత్ జ్ఞాప్యమానాత్, ప్రవర్ధమానా పుద్ధిం

---

† 'విదితవేషవిభీషణే'తి ప్రాచీనపాఠే ఆర్శఆద్యంతత్వం నకల్పనీయమ్.

1 ప్రయాతయోః. 2 ప్రాసాదాగ్రమ్.

స్పర్ధివర్ధమానసమరసన్నాహమతీవ [1]ప్లవగసేనాధిపతీ నతిధీరతయా సావధీరణ మవేక్ష్యమాణః ప్రతిపక్షబలప్రశంసినా [2]వుభా వప్యుపేక్ష్యమాణ శ్శార్దూలప్రభృతిభిః [3]ప్రణిధిభిరవగతాశేష [4]వృత్తాన్తస్సుచిర మనుచిన్తయ న్నన్తికాసీన మతివినయప్రహ్వం విద్యుజ్జిహ్వ ముపహ్వారే కిమప్యభిధాయ సౌధా దవతతార. ౪౯

గ. తత్క్షణం స క్షణదాచరోఽపి నిదేశా న్నిశాచరపతే ర్దాశరథిశిర స్సశరం ధనురపి నిర్మాయ మాయానుభావా దాహావానీత మిత్యభిధాయ పురో నిధాయచ నిదాఘాతిశయసంతాపినీంవాసంతీ మివ

ప్రాప్తు వానా సమరసన్నాహమతిః, యుద్ధసన్నాహే బుద్ధి ర్యేషాం తాన్, ప్లవగసేనాధిపతిః సుగ్రీవాంగదాదిసేనానాయకాన్, అతిధీరతయా అత్యంతగంభీరతయా, హేతునా, సావధీరణం సావజ్ఞం, ఆవేక్ష్యమాణః అవలోకయమానః, తథా ప్రతిపక్షస్య బల ప్రశంసినౌ శత్రుసైన్యస్తావకౌ, వుభా వపి శుకసారణౌ చ, ఉపేక్ష్యమాణః, 'రిపూణాం ప్రతికూలానాం యుద్ధార్థ మభిధావతామ్, ఉభాభ్యాం సదృశం నామ వక్తుమప్రస్తవే స్తవ' మిత్యాదినా గర్హ్యమాణ ఇత్యర్థః. తథా శార్దూలప్రభృతిభిః ప్రణిధిభి ర్దూతపురుషై రపి, అవగతాశేష వృత్తాన్తః జ్ఞాతాఖిలసైన్యప్రవృత్తిః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త' ఇత్యమరః. అతఏవ తాంతః ఖిన్నః, సుచిర మనల్పకాలం, ఆనుచితంయుక్తి వికల్పితయే కఉపాయో భవే దితి విచారయన్, అంతికాసీనం సికటవర్తిన, మతివినయ ప్రహ్వం అత్యన్తనమ్రేణ నమ్రం, విద్యుజ్జిహ్వం నామ కంచి న్మహామాయావినం రాక్షసం ప్రతి, ఉపహ్వారే రహసి, కిమపి కించి ద్వచనం, ఆధాయ, మాయాకల్పితం రామశిర స్సధనుః ప్రదర్శ్య సీతాం ప్రలోభయే ఏవంభూతం వాక్య ముక్త్వేత్యర్థః, సౌధా దవతతార అవరూఢవాన్.

తత్క్షణమితి, తత్ క్షణం తస్మిన్ క్షణే, సక్షణదాచరో విద్యుజ్జిహ్వోఽపి, నిశాచరపతేః నిదేశాత్, రావణాజ్ఞాపరిపాలనాత్, మాయానుభావాత్, నిజమోహనశక్తిసామర్థ్యాత్; దాశరథి శ్శ్రీరామస్య, శిరః, సశరం సబాణం, ధనుశ్చ, నిర్మాయ ప్రకల్ప్య, ఆహావాత్ యుద్ధాత్, ఆసీత, మితీత్థ, మభిధాయ ఉక్త్వా, పురః, సీతాయా అగ్రే, నిధాయ నిక్షిప్య చ, నిదాఘాతిశయేన ఘర్మాతిశయేన గ్రీష్మకాలప్రయుక్తో ష్ణాధిక్యేన సంతాపినీం పరితప్యమానాం, ని. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలేస్యా దుష్ణస్వేదాం బునో రపీ'తి విశ్వః. వాసంతీం మాధవీలతాం, ని. 'వాసంతీ మాధవీలతే' త్యమరః,

---

1 ప్లవఙ్గమ. 2 తావుభౌ. 3 ప్రణయిభిః. 4 వృత్తాన్త స్సన్తస్తాపః.

వైద్యుతానల శ్చిరకాలవిరహావిహ్వలీకృతా మాకులీచకార మైథిలీమ్.

గ. తత స్సా ముగ్ధా ప్రబుద్ధా చ పున స్తథ్య మితి విచార్యతదనా
ర్యం పర్యదేవయత పతిదేవతా. ౫౧౧

ప. రక్షోవరోధవసతిం రజనీచరాణాం
రక్షోవరోధ మపి రావణభర్తృనం చ,
సర్వం సహే యదుపలంభధియా న ఏవం
సర్వంసహో భవతి జీవతి హన్త సీతా. ౫౧౨

గ ఇత్యేవ మత్యాహితమత్యా సమేతా మేతాం సద్య స్సమూ

వైద్యుతానల ఇవేత్యుపమా, చిరకాలవిరహేణ బహుకాలవియోగేన విహ్వలీకృతాం, మైథిలీ, మాకులీచకార ఆకులీకృతవాన్, తదేత న్నఖప్రణోవరి ముసలాఘాతప్రాయం చండభానుసంతప్తాయ దవానలవేష్టనరూపం చాథ్ర దితి భావ:. ౫౧౦

తతఇతి. తత స్తదనన్తరం, పతిదేవతా పతివ్రతా, సా మైథిలీ, ముగ్ధా మూర్ఛితా, పునఃప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తాచ సతీ, అనార్యం మాయికం తత్సధను శ్మరణ, తథ్యం యథార్థ, మితి. విచార్య జ్ఞాత్వా, పర్యదేవయత వ్యలాపీత్, ని. 'విలాపఃపరి దేవన' మిత్యమరఃి. ౫౧౧

అ. తత్పరిహారమేవాహ—రక్షఇతి. రక్షసో రావణస్య అవరోధవసతిం అంతఃపురావస్థానం, అత్యన్తదురవస్థాపాదినీ మిత్యర్థ:, ని. 'శుద్ధాన్తశ్చావరోధశ్చే'త్యమరఃి రజనీచర్యశ్చ రజనీచరాశ్చ లేషాం, అతి భయంకరాణా మితి భావ:, 'పుమాన్స్త్రియే'త్యేకశేషఃి, రక్షయా గుప్త్యా యఃి ఉపరోధో నిర్బంధఃి త మపి, రావణస్య త్రిలోకకంటకస్య భర్తృనం తర్జనం చేతి, సర్వం, యస్య శ్రీరామస్య ఉపలంభధియా ప్రాప్త్యాశయా, సహే మృష్యామి, 'షహమర్షణే' లట స్తజ్, సఃి శ్రీరామఃి, ఏవ మిత్థంభూతఃి, ఛిన్నశీర్షో జాత ఇత్యర్థ:, అథాపి సర్వం సహత ఇతి సర్వం సహా హే సర్వంసహేవసుమతి. ని. 'సర్వంసహా వసుమతీ'త్యమరఃి, భాతీతి భవతి హే భవతి పూజ్యే, 'భాతే ర్డవతు' రిత్యాదినా డవతు ప్రత్యయఃి, 'ఉగితశ్చే'తి జీవ్, సీతా, స్వయ మిత్యర్థ:, జీవతి ప్రాణాన్ధారయతి, హన్త, ఏతద్దర్శనసమకాల మేవ ప్రాణనిష్క్రమణేన భావ్యం తథా న భూత మిత్యత్యన్తవిరోధ ఇత్యర్థ:, సర్వం సహా యాఃి సర్వసాక్షిత్వా న్నిజమాశ్రిత్వా చ్చ తాం సంబోధ్య ఇత్థం విలాపో యుక్త ఏవేతి భావఃి, అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో రనుప్రాసయమకవిశేషయో స్సంసృష్టిఃి.

ఇతీతి. ఇత్యేవ ముక్తప్రకారేణ, ఆహ్యాహితమత్యా విభీతబుద్ధ్యా, యదా

సాద్య సఖి వైదేహి దేహి మే వచో (1మమ వచో విధేహి) కథ మియం దీనా దళా దళాననకృతా మయా హి సేయం మాయాహి మనసి వైధుర్య మఖిలజగతీధుర్యభుజబలాభిరామే రామేఒపి కిమిద మనార్యం విచార్య మితి భాషమాణా నవీనాసారనిష్యందినీ కాదమ్బినీవ ఘుర్మోద్వేగినీం కేకినీం సరమా చిర మాశ్వాసయామాస. ౫3

ప. అథ నిగదితనీతిం ముంచ ముంచేతి సీతా

అత్యాహితే జీవితానపేక్షీ వ్యాపారే యా మతి స్తయా సమేతాం, తాదృగ్బుద్ధిమతీ మిత్యర్థః, ని. 'అత్యాహితం మహాభీతిః కర్తు జీవానపేక్షీచే'త్యమరః, ఏతాం సీతాం, సద్యః ఆవిలంచేనైవ, అన్యథా మహాననర్థ స్స్యా దితి భావః, ఆసాద్య సన్నిధాయ, హేసఖి క్రియే, 'సఖ్యశిశ్వితి భాషాయా' మితి జీఫ్. హే వై దేహి మైథిలి, మే మహ్యం వచః, దేహి, మాం ప్రతి వదన్వేత్యర్థః, తథా మమ మే, వచః, మయా పఠ్యమాణం వాక్య మిత్యర్థః, విధేహి కురు, మదీయవచనం శ్రుత్వా సమాహితమనస్కా భవే త్యర్థః, కిం తస్యాం ఇత్యత ఆహ—ఇయం వర్తమానా, దీనా దళా వ్యామోహావస్థా, కథం కుతః, న కథ మపీ త్యర్థః. కిం తు సేయం శింశపానురాద్యావరణక్రియా, దశాననేన మహామాయావినా రావణేన, కృతా ప్రయుక్తా, మాయా హి చిత్రంఖలు, ఏతత్సర్వం విబుధ్యస్వేత్యర్థః, హి రవధారణే, అతః మనసి, వైధుర్యం వైక్లవ్యం, మా యాహి మాప్రాప్నుహి, కుతః అఖిల జగతీధుర్యం సకలలోకధురం ధరం 'ధురో యడ్ఢకా' వితి యత్ప్రత్యయః, యద్భుజబలం బాహుపరాక్రమః లేన అభిరామే కమనీయే, రామే, ఆనార్యం తుచ్ఛ, మిద మేతత్ శిరశ్ఛేదాదికృత్యం, విచార్యం విచారయితుమయోగ్యం కిం,? నవిచార్య మేవేత్యర్థః, అత్యంతవిరుద్ధత్వా దితి భావః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, భాషమాణా, సరమాసా, సరమా విభీషణ పత్నీ, నవీనాసారనిష్యందినీ ప్రత్యగ్రజలధారావర్షిణీ, కాదంబినీ మేఘమాలా, ని. 'కాదంబినీ మేఘమాలే' త్యమరః, ఘుర్మోద్వేగినీం గ్రీష్మోష్మ పరిక్లిష్టాం, ని. 'ఉద్వేగస్త్రిమిలే క్లేశే భయే మందరగామినీ'తి శబ్దార్ణవః, కేకినీ మివ మయూరీ మివ, చిర, మాశ్వాసయామాస ఉపలాలితవతీ, ఉజ్జీవితవతీ త్యర్థః. ౫3

అథేతి. ఆథ మాయాప్రయోగానంతరం, అవిరళరణకండ్వా బహుళితగసమరాభినివేశేన భీషణః సంధ్యాదిత్యా ల్యుః, ఆయం రావణ, స్సీతాం శ్రీరామపత్నీం,

---

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

మవిరతరణకండూఫీషణో రావణోఽయమ్,
మనసి న బహు మేనే మంత్రిణం మాల్యవన్తం
దివి పర మమరీణాం మండలం మాల్యవన్తమ్. ౫౮

గ. అథ రామోఽపి కామోచితవేషవిభీషణామాత్యవిదితరక్షో నగరరక్షోదంతో హృదంతోపజాతసమరసంరంభధీ రమ్బుధీమేఖలా లఙ్కాకరమణే ర్లఙ్కాయాఃప్రాద్వారస్థాయ ప్రహస్తాయ పర్యస్తాహిత ప్రాణానిలం నీలం దక్షిణద్వారరక్షిణో ర్మహోదరమహాపార్శ్వయో ర్విశ్వత్రయవిజయధారేయం తారేయం ప్రత్యగ్ద్వారపాలనాధికృతే

పరమపతివ్రతాం, ముంచమున్చ ఆభీక్ష్ణ్యేన త్యజ, ఆభీక్ష్ణ్యే ద్విర్భావ:, అన్యథా మహానన్థో భవిష్యతీతి భావ:, ఇత్యేవం, నిగదితనీతిం ఉక్తనీతివచనం, మాల్యవంతం మాల్యవన్నామానం, మంత్రిణం, మనసి, బహు గురుయథాతథా, న మేనే న బుధ్యతేస్మ, కింతు దివి స్వర్గే, ని. 'దేవ్యస్స్వర్గినభసో రపీ'తి ఙీష్, మాల్యవ మాల్యమ్. 'చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థే ష్యఞి ఙీరస్వామీ, తద్వంతం, వరణపుష్ప స్రగలంకృత మిత్యర్థ:. ఆమరీణాం మండలం పరం సురసుందరీనికర మేవ, ని. 'మండలం త్రిష్వి'త్యమర:, బహు, మేనే, పీతా మపత్యజ్య క్రీరామేణ రణే నిహత స్సన్ స్వర్గం గంతు మైచ్ఛదిత్యర్థ:, అనుప్రాసయమకయో స్సంసృష్టి:, మాలినీవృత్తమ్. ౫౮

అథేతి, అథానంతరం, రామోఽపి, కామోచితవేషా ఇచ్ఛానుసదృశవేష ధారిణ:, విహితపక్షిభూమికా ఇత్యర్థ:, తథాభూతేభ్య: విభీషణామాత్యేభ్య: అనాది విభీషణమంత్రిభ్య: విదితం విజ్ఞాతం రక్షోనగరస్య రావణరాజధాన్యా: లఙ్కాయా: రక్షోదంతో రక్షణవార్తా యేన స, తథోక్త:. తథాచ శ్రీరామాయణే శ్రీరామం ప్రతి విభీషణవచనమ్. 'అనల శ్శరభ శ్చైవ సంపాతి: ప్రభుస స్తథా, గత్వా లఙ్కాం మమామాత్యా: పురీం పున రిహాగతా:, భూత్వా శకునయస్సర్వే ప్రవిష్టాశ్చ రిపో ర్పుల' మిత్యాది, అతఏవ హృదంతే హృత్పుండరీకే ఉపజాతా సమరే సంరంభధీ: కోప బుద్ధి ర్యస్య స, తథోక్త స్సన్. ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇత్యమరశేష:, అంబుధిమేఖలాలంకారనుణే:, భూతధాత్రీభూషణాయమానాయా ఇత్యర్థ:. ని. 'భూతధాత్ర్యబ్ధిమేఖలే'త్యమర:, లఙ్కాయా: ప్రాద్వారే తిష్ఠతీతి తథోక్తాయ. 'సుపి స్థ' ఇతి కప్రత్యయ:, ప్రహస్తాయ ప్రహస్తాఖ్యాయ రాక్షససేనాధిపతయే, పర్యస్తాహిత ప్రాణానిలం నిరస్తశత్రుప్రాణవాయుం, శత్రుకులాంతక మిత్యర్థ:, నీలం తన్నామానం వానరసేనాధిపతిం, ప్రతినిధిం నిధాయేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే, తథా దక్షిణద్వారం రక్షత

పాకశాసనజితే పరాక్రమ మివ తనూమన్తం హనూమన్త మన్తర్వ్యూహవిహితరక్షాయ విరూపాక్షాయ చ రక్షసే రక్షఃప్లవగబుక్షాధిపతీన్ స్వీతినిధీన్ విధాయ విధాయ చ సజ్యం ధనురనుజేన సమం సమీకాభిముఖేన దశముఖేన గుప్తం ముత్తరం గోపుర ముత్తరంగో బ్భలె రుపరురోధ. ౫౫

ప. అత్యాకులాం హరిబలై రవలోక్య లఙ్కాం
దత్తార్గళేషు దశకంధరకింకరేషు,

ఇతి త ద్రక్షీగోఃి మహోదరమహాపార్శ్వయోఃి, విశ్వత్ర యవిజయధారేయం త్రైలోక్యవిజయధురంధరం, తారేయం తారాతనయ మంగదమ్ 'స్త్రీభ్యోఢ'గితి ఢ గుభయ త్రాపిఢ క్యేయాదేశఃి, ప్రత్యగ్ద్వారపాలనం ప్రతీచీద్వారసంరక్షణ మధికరోతీతి తదధికృతే కరోలేఃి క్విప్, పాకశాసనజితే ఇంద్రజితే, సప్తమ్యంతపాఠే తు. అధికృతే నియోజితే, కృదాతోఃి కర్మణి క్త ప్రత్యయఃి, పాకశాసనజితి విషయే ఇత్యర్థఃి, తనూమంతం మూర్తిమంతం, పరాక్రమమివస్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా, హనూమంతం, తథా అంతరవ్యూహే మధ్యగుల్మే విహితరక్షాయ కృతసంరక్షణాయ, విరూపాక్షాయ రాక్షస సేనాధిపతయే చ, రక్షఃి ప్లవగబుక్షాధిపతీన్ విభీషణసుగ్రీవాంబవతఃి, ప్లవగబుక్షేత్యత్ర 'బుక్ష' ఇతి సాంహితఃి ప్రకృతిభావఃి, ప్రతినిధీన్ ప్రతిభటా, న్విధాయ కృత్వా, నియుజ్యేత్యర్థఃి, తథా ధనుశ్చ, సజ్య మారోపితగుణం,విధాయకృత్వా, అనుజేన సమం లక్ష్మణేన సహ, బలై ర్వానరసైన్యైఃి, ఉత్తరంగ స్సముద్భట స్సన్, సమీకాభిముఖేన సమరోన్ముఖేన, దశముఖేన, గుప్తం రక్షిత, ముత్తరం ఉత్తరదిగవస్థితం, గోపురం పురద్వారం, ఉపరురోధ ఆరాత్సీత్ రుణద్ధిస్మ. ౫౫

అతీతి. హరిబలై ర్వానరసైన్యైఃి, అత్యాకులా మత్యంతసంకులాం, లఙ్కాం, మవలోక్య, దశకంధరకింకరేషు రావణభృత్యేషు, దత్తార్గళేషు, సంఘటితకవాటేషు, వానరాణా మంతఃప్రవేశనిరోధార్థం కవాటాచ్ఛాదితద్వారేషు సప్స్వ్యర్థఃి. ని. 'కవాట మరగంతుల్యే' ఇత్యమరఃి, అంతఃరాజధాన్యాం యమపుర్యాం, కవాటికాభిఃి కవాటైఃి కర్తృభిఃి, గౌరాదిత్వాత్ ఙీప్. అమరవోక్త మమరోశే. 'స్త్రీస్యా త్కాచిన్మృణాళ్యాది ర్వివక్షాపచయే యదీ'తి, ఆబావళ్య ప్రతీతిఃి ప్రయోజనం తతఃి స్వార్థికఃి, 'కేణ' ఇతి హ్రస్వఃి, ఆసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షకైఃి ద్వారపాలకైఃి 'ణ్వుల్తృచా' వితి కర్తరి ణ్వుల్ 'ఆరక్షికై' రితి పాఠే ఆరక్షా ప్రయోజనమేషా మారక్షికైఃి 'ప్రయోజన'మితి ఠక్, త్వరితం శీఘ్రం, ని. 'జవోఽశ శీఘ్రంత్వ

ఆరక్షకై స్త్వరిత మన్తకరాజధాన్యా
ముద్ఘుటితాభి రుదభావి కవాటికాభిః. ౫౬

గ. తత్క్షణం లక్ష్మణాగ్రజ స్సుగ్రీవేణ సహా సువేలాచలకూట మధిరూఢ స్త్రికూటావసీధరచూడామణిం సింహళద్వీపకమలకర్ణికాం నిర్మాణకౌశలీం విశ్వకర్మణో నివేశదరీం నిశాచరహరీణా మనవరతబం

గితా' మిత్యమరః, ఉద్ఘాటితాభి ర్విఘటితాభిః, ఉదభావి ఉద్భూతం, భువో భావే లుఙ్ 'చిణ్ భావకర్మణో'రితి చిణ్, సమనంతరమేవ మయోక్తే నిపత్య పునరాగం తౄణాం రాక్షసానా మత్రపిక మేవ ద్వారం చేత్ మనోసంకటం భవిష్యతీతి ధియా యమద్వారపాలకాః సర్వాణ్యపి ద్వారాణి శీఘ్రం ముద్ఘాటితకవాటాని చక్రు రిత్యర్థః రాక్షసానాం పాపిష్ఠానాం యమపురప్రవేశశ్చైయ త్యా దితి భావః, మృత్యుస్తేషా మలిస న్నిహితోఽభూదితి ఫలితార్థః, లోకే తావచ్ఛైః స్వకృత్యార్థం కేవలం పృథా వ్యాప్రి యతే భవితవ్యస్యవిపత్ప్రాయికం త్వావశ్యకతయా స్వయ మేవ భవతి న చైతజ్జానం త్యనోమూఢాః పశవ ఇవ శోచ్యా ఇతి తాత్పర్యార్థః, సంయమనీకవాటోద్ఘాటనా సంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ౫౬

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే, లక్ష్మణాగ్రజః శ్రీరామః సుగ్రీవేణ సహా, ఉపలక్షణమేతత్ సర్వైర్వరిషానారై స్సహో త్యర్థః, సువేలాచలకూటం సువేలా ఖ్యగిరిశిఖర, మధిరూఢోఽధిష్ఠిత స్సన్, త్రికూట ఇత్యవసీధరః పర్వతః రాజా చ గమ్యతే, తస్యచూడామణిం శిరోరత్నం, త్రికూటాచలశిరోభూషణాయమానా మిత్యర్థః, రూపకాలంకారః, సింహలద్వీప ఇ త్యష్టాదశద్వీపేషు ప్రసిద్ధో యో ద్వీపః అంతరీపం. ని. 'ద్వీపోఽస్త్రియా మంతరీప' మిత్యమరః, ద్విర్గతా ఆపోఽస్మి న్నితి ద్వీపఇతి విగ్రహః 'సుప్సుపే'తి సమాసః, 'బుధ్నూ'రి త్యాదినా సమాసాంతోఽకారః. 'ద్వ్యం తరుపసర్గేభ్యోఽప ఈ'దితీకారాదేశః, స ఏవ కమలం తస్య కర్ణికాం బీజకోశికాం, పరమశోభావహతయా తస్యాధ్యవస్థితి మిత్యర్థః' ఆత్రైకదేశవర్త్యశ్లిష్టపరంపరితరూపకం, విశ్వకర్మణో గీర్వాణశిల్పినః, ని. 'విశ్వకర్మాదినకశే తథా గీర్వాణశిల్పినీ'తి వైజయంతీ. నిర్మాణకౌశలీం రచనాచాతుర్యం, విశ్వకర్మణా యావత్స్వకౌశలం నిర్మితా మిత్యర్థః, అత్ర కౌశలతత్కార్యయో ర్భేదేఽప్యభేదోక్తే రతిశయోక్తిః, ఏతేనాస్యాసాధారణశిల్పసౌష్ఠవసంపన్నత్వం సూచ్యతే, నిశాచరాః రాక్షసాః త ఏవ హరయః సింహాః తేషాం, నిశాచరీం నియతనివాసగుహాం, మితి రూపకం, అనవరతం నిరంతరం బందీకృతా ఉపగ్రహీకృతా యా అమరపురంధ్ర్యః సుర

దీకృతామరపురం ధ్రీబాష్పనదీమాతృకోపవనసీమాన్తరాం నిరన్తర
సేవాసమాగతదిక్పాలకులమాతంగమదామ్బుసజ్కిల బాహ్యాంగణో
త్సంగాం లఙ్కా మవలోకయాన స్తత్ర చైకత్ర సమున్నతం సౌధ
మభివసన్తం సన్తమస మివ సదేహబంధ మంతికచరోద స్తనిమలముక్తా
తప్తత్రినిభా త్రినేత్రారకేణ విభావరీపతినేవ నేయ్యమానం వైమానికవధూ
విధూయమానచలచామరద్వంద్వశోభిత మభిత శ్చలితసుందాకినీపరీ

సుందర్యాః తాసాం బాష్పైర్నేత్రాంబుభిః 'బాష్పో నేత్రాంబుధూమయోః' ఇత్యభిధానాత్, సద్యోవ మాతా యేషాం తాని నదీమాతృకాణి నద్యంబుజీవనదేశభూతాని త్యర్థః. ని. 'జీవో నద్యంబుపృష్ట్యంబుసంపన్నప్రీహి పాలితః, స్యాన్నదీమాతృకో దేవమాతృక శ్చ యథాక్రమ' మిత్యమరః, తా న్యుపవనసీమాంతరాణి ఉద్యానవనప్రదేశాంతరాణి యస్యాస్తాం, బందీకృతసురసుందరీబాష్పాంబుప్రవాహి పరిపూర్ణతోద్యానవనమస్య ప్రదేశా మిత్యర్థః, అత్రాసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. నిరంతర మనవరతం సేవార్థం రావణోపాసనార్థం సమాగతస్య సంస్రాప్తస్య ఇంద్రాదిదిగీశ్వరసంఘస్యయే మాతంగాః ఐరావతాదిమత్తగజాః తేషాం మదాంబునా పంకిలాః పంకవాన్ బాహ్యాం గణోత్సంగో బహిర్భవచత్వరప్రదేశో యస్యాస్తాం, మితి పూర్వవ దతిశయోక్తిః ని. 'ఉత్సంగో ముత్తరంగేగే నక్ష సుల్లర్థవతలేఒపిచే' త్యుత్సలమూ ఆయామాం. ఏపంకిలే' త్యత్ర పిచ్ఛాదిత్వా న్నత్వనిషేధ ఇలచ్. బాహ్యా ఇత్యత్ర 'బహిర్దేవపంచజనేభ్యశ్చే'తి వక్తవ్యాత్ వ్యఞ్, లఙ్కా, మవలోకయానః ఆవేక్షమాణః, తత్ర లఙ్కాయాం చ, ఏకత్ర ఏకస్మిన్ సౌధే, సమున్నత మత్యున్నతం, సౌధం, ప్రాసాద మిత్యర్థః, 'ఉపాన్వధ్యాజ్వసః' ఇతి కర్తృత్వం, అధివసంతం ఆశ్రితవన్తం, సదేహబంధం పూర్తనుత్, సంత మసం విప్వగంధకారమివ స్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా. ని. 'ధ్వాంతేగాఢేఒంధతమసం క్లీబేఒవతమసం తమః, విష్వక్సంతమస' మిత్యమరః, 'దేహబద్ధ' మితి పాఠే గృహీత శరీర మిత్యర్థః, 'వాహిలాగ్న్యాది' ష్వితి నిష్పాయాః పరనిపాతః ఆహితాగ్న్యాది రాకృతిగణః, ఆలికచరేణ పార్శ్వవర్తినా ఉదస్త ముత్క్షిప్తం యద్వివమలముక్తాతప త్రం స్వచ్ఛతరం మౌక్తికచ్ఛత్రం తన్నిభా త్తద్వ్యాజాత్, ని. 'వ్యాజే నిభో నా సదృ శేత్రి ష్వర్థో వాచ్యలింగకా' వితి నానార్థవర్గే మాలా. సతారకేణ అశ్విన్యాది నక్ష త్రయుక్తేన, విభావరీపతినా చంద్రేణ, నేయ్యమాన ముపస్థాపన, మివేతి సాపహ్న వోత్ప్రేక్షా, విమానేన, చరంతీతి వైమానికాః దేవాః, 'చరతీ'తి ఠక్, తేషాం వధూ భ్యాం రమణీభ్యాం విధూయమానం పార్శ్వద్వయేఒపి సంవీజ్యమానం యద్ధవళచామర

వాహ మివాంజనాచల మఖిలజగద్విజయవర్ణావళీ మతినిర్ణాయకై రనేక
సమీకాభిభూతమగ్నభగైన్ద్ర రావణవిషాణకులిశాగ్ర రుతీక్ర్ణవిశాల
వక్షఃస్థలఫలక మానీలతమాలసచ్ఛాయ మాచ్ఛాదితాభినవలోహిత
పాటలపట మాపాటలసంధ్యారాగబంధురం కన్ధర మివ దదర్శ దశకం
ధరమ్. ౫౭

ప. కోపా దుత్పతిత స్తదా వారిపతిః కోటీర ముత్పాటితం

ద్వంద్వం పాండరవాలవ్యజనయుగళం లేనచ శోభితం ప్రకాశమానం, ఆతపేవ ఆఖితః ఉభయతః, ఉభయపార్శ్వయోరిత్యర్థః, చలితౌ ప్రసృతౌ మందాకినీపరీవాహా గంగాప్రవాహా యస్యతం తథోక్తమ్, ని. 'జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహా' ఇత్యమరః. ఆంజనాచలం కజ్జలశైల మివ స్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా వా మతభేదాత్, అఖిలజగతాం సమస్తలోకానాం యా విజయవర్ణావళయః విజయజ్ఞాపకాక్షరవిన్యాసాః తస్యా తినిర్ణాయకైః, తాదృగ్భిరంజనకైరిత్యర్థః, ఆతపేవ భ్రాన్తిమదలక్ష్మీరః ఆనేక సమీకేషు అసంఖ్యాతరణేషు అభిభూతై స్సంప్రహారై ర్భగ్నాని సుదూరం ప్రవిష్టాని అతపేవ భగ్నాని విదళితాని యాని ఐరావణవిషాణకులిశాగ్రాణి ఇంద్రగజదంతవజ్రము ఖానితై, రుత్కీర్ణం విస్తీర్ణం ఖచితం విశాలం యద్వక్షస్థ్సలం తత్ఫలక మివ యస్యతం, ఆనీలతమాలసచ్ఛాయం సమం తాద్వినీలతాసంఛగుచ్ఛసమానకాంతి మభినవలోహితవత్ ప్రత్యగ్రశోణితవత్ పాటలఃఆరుణఃయఃపటఃసఃఆచ్ఛాదితోవసితోయేన తం తథోక్తం. ని. 'రుధిరాసృగ్లోహితా స్రరక్తక్షతజశోణిత మి'త్యమరః, అతపేవ ఆపాట లేన అత్యంతారుణేన సంధ్యారాగేణబంధురం సున్దరమ్, ని. 'బంధురం సున్దరే నమ్ర' ఇత్యమరశేషః, కంధర మంబుధర మివ స్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా ఉపమావా. ని. 'కం వారిణిచ మూర్ధ్నిచే' త్యమరః, దశకంధరం రావణం దదర్శ. ౫౭

కోపాదితి. తదా రావణదర్శనసమయే వారిపతి ర్వానరేశ్వరస్సుగ్రీవః, కోపా త్తద్దర్శనజనితామర్షాద్ధేతోరుత్పతితః, రావణాధిష్ఠితసౌధముద్దిశ్యేతిశేషః. 'వాతం చ రావణం యుద్ధే దర్శనా దవధారయే'తి శ్రీరామాయణవచనాత్, శ్రీరామసన్నిధా సోక్తమర్థం సమర్థయితుం సత్వర ముత్థిత ఇత్యర్థః, నైర్ఋతనాయకస్య రక్షఃపతేః రావణస్య, ని. 'నైర్ఋతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః. కోటీరం ముకుట, ముత్పాటితం,

---

కమిత్యుదకవాచకం మాంతావ్యయం, తస్యపచాద్యంజనేన ధరశబ్దేన షష్ఠీసమాసః కంధరతీతివిగ్రహే, 'కర్మణ్యణి' త్యణి కంధార ఇతి స్యాత్.

చక్రే నైరృతనాయకస్య సుదృఢీచక్రే చ వైభీషణమ్,
యుద్ధ్వా [1]తత్పృథమావమానకుపితే నైతేన బుద్ధ్వా తతో
మాయాం తస్య జగామ కోమలగుణగ్రామం స రామం పునః.

గ. తతో([2]విరచిత) తత్సాహసో[3]పాలంభవిధినా దాశరథినా [4]సమ్మన్త్ర్య మంత్రిభి స్సహ సమాదిష్ట స్సాధిష్ఠభుజశౌర్యశాలీ వాలినందనః

చక్రే, ఆకృష్య భువి నిపాతయామాసేత్యర్థః, 'ఆకృష్య ముకుటం చిత్రం పాతయిత్వాఽచలద్భు వీ'తి శ్రీరామాయణవచనం, తథా వైభీషణం విభీషణసంబంధినం, కోటీరం, సుదృఢీచక్రే సుష్ఠు దృఢీకృతవాన్, అభూతతద్భావే చ్విః, రావణకోటీరవి ఘటనేవ విభీషణకోటీరసంఘటనం నిశ్చితం చకారేత్యర్థః, అత్రభవిష్యదర్థస్యేఽపి సిద్ధవదనువాదా ద్భూతార్థప్రయోగః, అథతత్పృథమావమానకుపితేన స ఏవ ప్రథమః ఆద్య స్తత్పృథమః తావత్పర్యంతం ఋత్రాపి భంగాభావా త్తేనావమానేన అవజ్ఞయా హేతునా, కుపితేన క్రుద్ధే నైతేన రావణేన సహ, యుద్ధ్వా ముష్టితలప్రహారై ర్విదిక్ర్తగతివిశేషై ర్యుద్ధం కృత్వా, తతః అస్య రావణస్య, మాయాం మాయాబలసమాశ్రయారంభం, బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, పున ర్భూయోఽపి, కోమలగుణగ్రామం రమణీయసకలసద్గుణాభిరామం, రామం, జగామ ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'ఏతస్మిన్నంతరే రక్షోమాయాబల మథాత్మనః, ఆర్ద్రు ముపసంపేదే జ్ఞాత్వా తం వానరాధిపః, ఉత్పపాత తదాకాశం జితకాశీ జితక్లమః' ఇతి, అత్రాతివిస్తరేణ వక్తవ్యార్థస్య సంక్షేపేణ కథనా త్సంక్షేపో నామ గుణః, లక్షణం తూక్తమ్. శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్.

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, తస్యసుగ్రీవస్య యత్సాహసం రావణోపర్యుత్పతనరూప మవిచారకృత్యం తస్యోపాలంభవిధిః నిందాపచనరచనా స విరచితః కృతో యేన సః, తథోక్తేన, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'అసంమంత్ర్య మయా సార్ధం తదిదం సాహసం కృతమ్, ఏవం సాహసయుక్తాని న కుర్వంతి నరేశ్వరాః' ఇతి విరచితసుగ్రీవోపాలంభేనేత్యర్థః, ని. 'య స్సనింద ఉపాలంభ' ఇత్యమరః, దాశరథినా శ్రీరామేణ కర్త్రా, మంత్రిభి స్సుగ్రీవవిభీషణాద్యమాత్యైస్సహ, సమ్మంత్ర్య దూతప్రేషణస్య రాజధర్మత్వా త్తన్మ్యిచార్య, సమాదిష్టః, 'గత్వా సామ్య దశగ్రీవం బ్రూహి మద్వచనా దిద' మిత్యాదినా ఆజ్ఞప్తః, సాధిష్ఠేన బాధకరేణ భుజశౌర్యేణ బాహుపరాక్రమేణ శాలతేఽభీష్ణమితి తథోక్తః, 'బహుళ మాభీక్ష్ణ్య' ఇతి ణినిః, 'సాధిష్ఠే' త్యత్ర 'అంతికబాధయోర్నేదసాధా' వితి సాధాదేశః, వాలినందనః అంగదః, సలీలం సవిలా

---

1 చ. 2 ఏతస్మా స్సిక్చిల్. 3 ఉపలంభ. 4 సమామన్త్ర్య.

సలీలం సాల ముల్లంఘ్య లఙ్కాం ప్రవిశ్య నిశ్శఙ్కో నృశంసమితి శశంస నిశిచరపతిమ్. ౫౯

ప సోఽహం ప్లవంగమపతే స్తనయ స్త్వదీయ
నిశ్వాస[1]గంధినిజవాలధిమండలస్య,
కాలస్య దూషణఖరత్రిశిరోముఖానాం
పౌలస్త్య మాం రఘుపతే రవధేహి దూతమ్. ౬౦

రక్షఃపతే రఘుపతే ర్నయనం తృతీయ
మాస్కన్దనీయ మితి యఃమనుషే కళత్రం,

సం, సోత్సవసపాటప మిత్యర్థః, సాలం ప్రాకార, ముల్లంఘ్య అతిక్రమ్య, ని. 'ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇత్యమరః, లంకాం, ప్రవిశ్య, నిశ్శంకో నిర్భీకస్సన్, నృశంసం పాపినం, తం నిశిచరపతిం రావణం, ఇతివక్ష్యమాణప్రకారేణ. శశంస ఉవాచ. ౫౯

ఆ. తత్పీకారమేవాహ.—సోఽహమిత్యాదిభిః పంచభిః, తత్రాదౌ కస్త్వం కస్యవా దూత ఇత్యాశంకాయా మాహ.—హే పౌలస్త్య, సః ప్రసిద్ధోఽహం, త్వదీయనిశ్వాసానాం తావకోచ్ఛ్వాసానాం గంధః ఆమోదః సంబంధో వాఽస్యాస్తీతి తథోక్తం నిజవాలధిమండలం స్వకీయవాలవలయం యస్య తస్య, వాలేన త్వాం నిబధ్య కక్షే నిక్షిప్తవత ఇత్యర్థః, ని. 'గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయోః' రితివిశ్వః ప్లవంగమపతేః వానరః, తనయః, తథా మాం, దూషణఖరత్రిశిరసోముఖాని ముఖ్యా యేషాం తేషాం రాక్షసానాం, ని. 'ముఖంతు పదనే ముఖ్యే తోత్తే ద్వారాభ్యుపాయయో'రితి యాదవః. కాలస్య అంతకస్య. ని. 'కాలో దండధర శ్శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతో ఽన్తక' ఇత్యమరః, రఘుపతేః శ్రీరామస్య, దూత, మవధేహి జానీహి, నిజస్య రూపకథనాపదేశేన తదీయమర్మోద్ఘాటన మిత్థం కృతవానిత్యర్థః, వస్తులకావృత్తమ్.

రక్షఇతి. హేరక్షఃపతే, రఘుపతేః, తృతీయం, నయనం, తృతీయనేత్రరూప మిత్యర్థః, అత ఏవ రూపకాలఙ్కారః, ఏతేన రామస్యాత్యన్తప్రేమాస్పదత్వం రావణ స్యాతిదురాక్రమత్వంచ సూచ్యతే, కళత్రం భార్యాం సీతామ్. ని. 'కళత్రం శ్రోణి భార్యయో' రిత్యమరః, ఆస్కన్దనీయ మాక్రమణీయ, మితి, మనుషే అవబుధ్యసే, హ, ఆత్మవినాశహేతుభూతేయ మితి న జానాసీతి విషాద ఇత్యర్థః, ని. 'హావిషాదశుగార్తిష్వి' త్యమరః, కథమివ యుదేన అంధో వివేకశూన్యః, అత ఏవ మందాకినీమధుకరః

---

1 రోధ.

అమ్భోజ మిత్యళికసంభవ మఙ్క శమ్భో
ర్మందాకినీమధుకర స్తు యథా మదాంధః, ౬౧

గ. కిఞ్చ.

ప. ఏకం హైహాయసంభవా త్పరిభవాత్ [1]మ్లానం ద్వితీయం పున
ర్దైత్యేన్ద్రా[2]వినయా త్తృతీయ మపి మే తాతాహితా దైవకృతాత్,
ఇత్థం త్వచ్చరితైః పితామహ ముఖా న్యేకం వినై వాభవం

వియద్గంగాసంచరణశీలో భృంగః, తుశబ్దోవ్యవచ్ఛేదకః, శమ్భోః త్ర్యంబకస్య, అళికసంభవం లలాటస్థమ్, ని. 'లలాట మళికం గోధ' రిత్యమరః, అఙ్క అగ్నిర్యత్ర్కకం నేత్రం, అమ్భోజ మితి, యథా మనులే, తద్వత్ సోఽప్యాత్మవినాశహేతుభూత మేతదితి న జానాతీ త్యర్థః, మందాకినీగ్రహణం కనకకమలసంభవేన తత్సదృశలలాట నేత్రే అమ్భోజభ్రాన్తినివారణార్థ మిత్యవగంతవ్యం, ఉపమాలఙ్కారః. వృత్తంపూర్వవత్.

ఆ. వక్తవ్యాన్తరమపి విద్యత ఇత్యాహ.——కించేతి. ౬౧

ఆ. తదేవాహ——ఏకమితి. హే దైత్యేంద్ర, హైహాయసంభవాత్ కార్తవీర్యకృతాత్పరిభవాత్, కారాగారనిక్షేపరూపవిరసాత్కారాద్ధేతోః. ని. 'అనాదరగ పరిభవః పరీభావ స్తిరస్క్రి)యే' త్యమరః, ఏకం పితామహముఖం, మ్లానం ఖిన్నం మత్కులనన్దనస్య పరిభవస్సంప్రాప్త ఇతిలేజోహీన మభూదిత్యర్థః, తథా అవినయాత్ లా'కవిద్విష్టాచరణరూపత్వదీయదుర్నయాత్, † ద్వితీయం ముఖం, మ్లానం తథా మేమమ, తాతేన పిత్రా వాలినా ఆహితా ద్విరచితా, దైవకృతాత్ వాలేన నిబధ్య కణ్ఠనిక్షేపణ రూపా ద్వికారా. త్తృతీయ మపి ముఖం, మ్లానం. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, త్వచ్చరితైస్తావకదుర్వ్యాపారైః, పితామహస్య చతుర్ముఖస్య ముఖాని వదనాని. ఏకమేవ వినా త్రీణిముఖాని, మ్లానా న్యభవన్, బభూవురిత్యర్థః, తచ్చ, తద ప్యవశిష్టమేకంముఖ మిత్యర్థః, ఏవ ముక్తరీత్యా, మ్లానం, న విధేహి నకురువ్వ, అత స్త్వయా మైథిలీ, దాశరథయే, దేయా దాతుం యోగ్యా, అన్యథాతన్ముఖ మపి ముఖత్రయావశిష్ట మపి మ్లా

---

† దైత్యేంద్రే బలీంద్రవిషయే అవినయాత్ త్వత్కృతదుర్నయాత్, తదుక్తం మహానాటకే. 'శేరే రావణ రావణాః కతి బహవ్నేతా స్వయం శుశ్రుమ, ప్రాగేకః కిల కార్తవీర్య నృపతే ర్దోర్దండపిండీకృతః, ఏతోన్తర్తనదాపితాన్నకబలా దైత్యేంద్ర జాసీత్సైరస్యం వస్తుమపిత్రపావహ ఇహత్వం లేషు లోఽన్యోఽథవా.' ఇత్యన్యే.

1. గ్లానమ్. 2 నుఖాని.

స్తవైవం నవిధేహి దాశరథయే దేయా త్వయా మైథిలీ. ౬౨
ప. కా బేరస్య చ పుష్పకస్య హరణం కైలాసవిక్షేపణం
దిక్పాలాక్రమణం చ జల్పసి ముహుఃకింవా యశ స్తావతా,
వేషం [1]సంయమినాం విధాయ విజనే దేవీం వనే జానకీం
వేగా దాహరతా త్వయాఽద్య రచితం వీరవ్రతస్యోచితమ్.
గ. కిం బహునా. ౬3
ప. పూజోపహారరచనాయ పురా పురారే

సం భవిష్యతీ త్యర్థ:, కూటస్థబ్రహ్మణో లజ్జావిముఖతాం విదధత స్తే ధిగ్జీవిత మితి భావ:, అత్రపితామహాముఖత్రయమ్లానతాఽసంబుధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తి:. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౬౧

కా బేరస్యేతి. కుబేరస్యేదం కా బేరం. 'తస్యేద' మిత్యణ్, తస్య, పుష్పకస్య పుష్పకాఖ్యవిమానస్య, హరణ మపహరిణం చ, జ్యేష్ఠభ్రాతరం జిత్వా తదీయపుష్పక హరణేన మహాపౌరుషం కృత మితిసోల్లుంఠనోక్తి:, కైలాసవిక్షేపణం హరనివాసశైలో త్తోలనేన చ బాహుబలం చ విద్యుత ఇతి స్వామిద్రోహకరణం, తదధస్తాద్ద్వితీయం బలం నిరూపితవానసీతి మర్మోద్ఘాటనోక్తి:, దిక్పాలానా మింద్రాదిదిక్పర్యాదాపాలకా నాం ఆక్రమణం ఆస్కందనంచ. సాంకర్యనిరాసపూర్వకం లోకం పరిపాలయతాం సాధూనా మింద్రాదీనాం చాపరాధకారణ స్తవదురాత్మత్వం కింవక్తవ్య మిత్యాక్షేపతాయిత్యోక్తి:. ముహు: పునఃపున:. జల్పసి కథయసి, తావతా పుష్పకాద్యాహరణా దినా, కింవా, యశ: కీర్తి:, న కిమపీ త్యర్థ:, తత స్సంయమినాం సన్న్యాసినాం, వేషం కాషాయదండధారణరూపం నైపథ్యం, విధాయ స్వీకృత్య, కపటసన్యాసీభూత్వే త్యర్థ:, విజనే వనే నిర్జనారణ్యే, దేవీం పూజ్యాం, జానకీం, వేగాత్, శ్రీరామదర్శనే సత్యే వ నిపాతో భవే దితి సముత్పన్నభయసంభ్రమాత్, ఆహరతా, త్వయాఽద్యేదానీం, వీరవ్రతస్య వీరధర్మస్య, ఉచితమనురూపం, రచితం కృతం, సకలలోకశ్లాఘ్యం జానకీం శ్రీరామసమక్షం చౌర్యేణాపహరతా త్వయా సమ్యక్పౌరుషం ప్రకటిత మిత్యర్థ:, వృత్తం పూర్వవత్. ౬3

అ. నిగమయతి—కింబహునేతి. బహూక్త్యా కి మిత్యర్థ:.

పూజేతి. పురా పూర్వం, పురారే రీశ్వరస్య. పూజాయాం ఉపహారరచనాయ నైవేద్యకరణార్థం, నవసు, మూర్ధసు శిరస్సు, చ్ఛిన్నేషు సత్సు, యచ్ఛిర:, దశమ మిత్యర్థ:

1 సంయమినాం.

శ్చన్నేషు మూర్ధసు నవస్వవశేషితం యత్,
దేవ స్తదద్య కుతుకీ దశమం శిర స్తే
రామో బలిం రచయితుం రణదేవతాయై. ౬౪

గ. [1]అనన్తర మరుంతుదాభాషణరోషణేన రావణేన [2]గృహ్యతాం గృహ్యతా మయ మితి సరయ మాదిష్టా నవలమ్బితభుజప్రరోహా నాశరాం శ్చతుర శ్చతురోఽయం భుజంగా నివ విహంగాధిపో గృహీత్వా దివి సముత్పత్య నిపాత్య చైతాన్ పాదేన తత్ప్రాసాదశృఙ్గం శిరోభంగ మివ రిపో ర్విచ్ఛిన్ద న్నవిందత్ కమ పాయత్నతః ప్రతిరథం [3]పజ్ఝ-

---

ర్థకి, అవశేషిత మవశిష్టం కృతం, త త్తే దశమ మి త్యర్థకి, దేవ వీరబన్ధ్యా ద్యోతన శీలకి శ్రీరామ, అస్య ఇదానీం, రణదేవతాయై రణశక్తయే, బలిం పూజోపహారం, రచయితుం కర్తుం, కుతకీ కౌతుకవాన్, స్వాధరాధం నివేద్య పున ర్జానక్యప్రదానే తీప్ర మేవ రామ త్వాం నిహనిష్యతీతి భావ, ని. 'బలిపూజోపహారే చ కరే దైత్యాంతరేఽపి స' ఇతి. నానార్థరత్నమాలా, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౪

అనంతర మితి. అనంతర మంగదవచనానంతరం, అరు న్తుదతీత్యరుంతుదం మర్మస్పృక్ తేన భాషణేన హేతునా, రోషణేన రోషవతా, కర్తరి ల్యుక్, రావణేన, ఆయం వానరో, గృహ్యతాం గృహ్యతా, మితి చాపలా ద్వీరుక్తిక, 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల' మితి కాశికా, రోషాతిరేకాచ్చ సంభ్రమక, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, సరయం సత్వర, మాదిష్టా నాజ్ఞప్తాన్, అతఏవావలమ్బితౌ గృహీతౌ భుజయోర్భావోవా ప్రరోహౌ తూర్వరాధక ప్రదేశౌ చ యైస్తాన్, ని. 'కక్ష్యాంతరం ప్రరోహశ్చ ప్రరోహక తూర్వరా దధ'ఇతి శాశ్వతక. చతుర శ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, ఆశరాన్ రాక్షసాన్, చతురక తత్సాలక ర్తవ్యబుద్ధిమశ్చక, అయ, మంగదక, విహంగాధిపో గరుత్మాన్, భుజంగాన్ సర్పా నిన, గృహీత్వా, దివి అంతరిక్షే, సముత్పత్యోత్ప్లుత్య, ఏతా నాశరాన్, నిపాత్య భువి పాతయిత్వా చ, పాదేన, తత్ప్రాసాదశృంగం రావణసౌధశిఖరం, రిపో రావణస్య. శిరోభంగం శిరోవిదారణమి, వేత్యుత్ప్రేక్ష, †విభిందన్ విదారయన్, తథా ఆత్మనక, కమపి, ప్రతిరథం ప్రతిభట, మవిందత్ ఆలభ

---

† 'ప్రాసాదశృంగమపరాంగమివే'తి ప్రాచీనపాఠస్సాధుక, పరాంగం శిర ఇవే త్యర్థక, అత్రత్యపాఠేవిభిందన్నిత్యత్రాన్వయాసాంగత్యాత్.

1 ఏవమరున్తుదభాషణ. 2 గృహ్యతామయం నిగృహ్యతామితి. 3 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

కంఠోపకంఠభువః) పఙ్క్తిరథభువో వివేశ నివేశమ్. ౬౫

ప. రఘుతనయస్తతో విదితరావణదుర్వినయః
కుపితమనా మనాగివ దధే కుటిలాం భ్రుకుటిమ్,
అథ పరివవ్రు రాశరపురం హరయ స్వరయం
యుగవిగమే యథా యుగపదమ్బుధిమూర్వ్యశిఖాః ౬౬

ప. తతో మదపరిష్లవప్లవగవీరసాంరావిణ
క్షుణక్షుభితకోణపప్రకరపాణికోణాహతః,

మాన స్సక్, పఙ్క్తికంఠోపకంఠభువః రావణనికటప్రదేశాత్, పఙ్క్తిరథభువో దశరథ నందనస్య శ్రీరామస్య, నివేశం శిబిరం, వివేశప్రవిష్టవాన్. ౬౫

రఘుతనయఇతి. తతోఽనన్తరప్రవేశానంతరం, రఘుతనయః రఘునందనః, విదితః ఆంగదవచనాత్ విజ్ఞాతః. రావణదుర్వినయః సీతా ప్రత్యర్పణాభావరూపరావణదుర్వినీతి ర్యేన స, తథోక్తః, అతఏవ కుపితమనాః కోపావిష్టచిత్త స్సన్, మనాగీషదోదాత్తత్వా దీషత్, ఇవ శబ్దోవాక్యాలఙ్కారే, 'ఇవేతీషదర్థోపమావాక్యాలఙ్కారే'ష్వితి గణవ్యాఖ్యానే, భ్రుకుటిం భ్రూభంగం, కుటిలాం వక్రాం, దధే ధృతవాన్, అథానంతరం, వానరాయో వానరాః, యుగవిగమే ప్రళయే, యుగపదేకవారమేవ, అంబుధి, మూర్వ్యశిఖా యథా బడబానలజ్వాలా ఇవ ని 'ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః, 'ఇవసద్వాయథాశబ్దా' వితి వాచార్యసంజ్ఞనుశాసనమ్, సరయం సత్వరం, ఆశరపురం, లఙ్కాం పరివవ్రుః పరివేష్టయామాసుః, ఉవ్వటరుద్రుగిత్యర్థః, ఉవ్వటమాలఙ్కారికః. ౬౬

తతఇతి. తతః లంకోపరోధానంతరం, సరుంతా ద్రావ స్సంరావిణ ఇతి యావత్. ని. 'ఆరవారావసంరావే' త్యమరః, తస్యభావ స్సాంరావిణం. 'అభివిధౌ భావ ఇను' ణితి భావార్థే ఇనుణ్. 'అణిఞుణ' ఇతి స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః ఆదివృద్ధిః, ఇనణ్యనపత్య' ఇతి ప్రకృతిభావః, † మదపరిప్లవానాం దర్పోద్రిక్తానాం ప్లవగవీరాణాం వానరవీరభటానాం సాంరావిణక్షణే కోలాహలకాలే తదుత్సవే వా. ని. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలనిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః, క్షుభితః క్షోభం ప్రాప్తః యః కోణపప్రకరః రాక్షసవ్రజః. ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యా' దిత్య

---

† అత్రాయంక్రమః ఆభినిధి ర్వ్యాప్తిః, సంపూర్వకా ద్రుధాతో ర్భావే వ్యాప్తౌ గమ్యాయాం మినుణి అణి చ సాంరావిణ మితి, వ్యాప్తధ్వని రిత్యర్థః.

1 పరిప్లవత్. 2 సంరంభణ.

ర్వై రధికైర్వై రుపరురోధ రోదో న్తరం
తరంగితఘనాఘున స్తనితబంధుభి ర్దుందుభిః. ౬౭

గ. తేన సమంతతః కందళితా దళయతేవ జగంతి దుందుభినిర్ఘోషేణ రోషేణ చ ప్రేర్యమాణాః(1 ప్రబుద్ధాః) కేసరిణ ఇవ గిరికందరాన్మందిరా న్నిర్గత్య గత్యన్తరాయసంధాకాన్యపత్యానీవానిమిత్తా 2 న్యవిలో

మరిః. తస్య పాణిరోణేన హస్తప్రదేశేన ఆఘవా పాణౌ యః రోణిః వాద్యవాదన దండవిశేషః. ని. 'రోణోవీణాదివాదన' మిత్యమరిః, తేన ఆహతః తాడితః వాదితః, దుందుభిః రణభేరీ. ని. 'భేరీ స్త్రీ దుందుభిః పుమా' నిత్యమరిః ఆధికైర్వైః, అత్యం తభీషణైః, తరంగితం అవిచ్ఛిన్నం యద్ఘనాఘనస్తనితం వర్షాకాబ్దగర్జితం' తస్య బంధుభి స్తత్సదృశై రిత్యర్థిః, అత ఏవోపమా. 'జ్ఞాతిసోదరబన్ధ్వాదిశబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః' ఇత్యాచార్యవండీ. ని. 'శక్రప్రతుక మత్తేభవర్షకాబ్దా ఘనాఘనాః' ఇత్యమరిః. ర్వైః భాంకారైః, రోదోన్తరం ద్యావాభూమిమధ్యభూభాగం, ఉపరురోధ ఆవృణోత్, రాక్షససమర సన్నాహభేరీభాంకార స్సర్వత్ర వ్యాప్తోఽభూ దిత్యర్థిః, అత్ర దుందుభి రవాణాం రోదోంతరోపరోధాసంబంధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తే రతిశయోక్తిః పృథ్వీ పృత్తమ్. ౬౭

లేనేతి. సమంతత స్సర్వత్ర, కందళితా వ్యాప్నువతా, అతఏవ జగంతిభూర్భువస్స్వర్లోకాన్, దళయతా విదారయతేవే, త్యుత్ప్రేక్షా, తేన పూర్వోక్తేన, దుందుభినిర్ఘోషేణ, రోషేణ వానరసంహారవిఘాతజనితామర్షేణ చ, ప్రేర్యమాణాః, అత ఏవ గిరికందరా ద్గిరిదరీభ్య ఇత్యర్థిః. ని. 'దరీ తు కందరో వా స్త్రీ' త్యమరిః. ప్రబుద్ధాస్సు ప్తోత్థితాః, కేసరిణ స్సింహాఇవే, త్యుపమా, మందిరాత్ మందరేభ్యః, నిర్గత్య నిష్క్ర మ్య, గత్యంతరాయసంధాయకాని క్వ వ్రజసీత్యాదిసిషేధవచనపాదగ్రహణాదినా గమనవిఘ్నకారీణి, ని. 'విఘ్నో ఽంతరాయిః ప్రత్యూహ' ఇత్యమరిః. అపత్యాని నందనాని వేత్యుపమా. ని. 'ఆహు ర్దుహితరం సర్వేఽపత్యం లోకం తతో స్సమే' ఇత్యమరిః, అనిమిత్తాని ప్రతికూలవాతాదిదుశ్శకునాని అవిలోకమానా, అగణయంత ఇత్యర్థిః, సమరపారవశ్యా దితి భావిః, తథా విమానాధిరూఢాః వ్యోమయానాధిష్ఠితాః యావిబుధసీమంతిన్యిః సురసుందర్య స్తాభి స్సహ, విజిహీర్షయా వివరణేచ్ఛయేవేతి, హేతూత్ప్రేక్షా, రణేఽభిముఖీభూయ వర్తానాం సురసుందరీసంభోగలాభా దితిభావిః.

---

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 2 అనవలోకమానా,

కమానా విమానాధిగతవిబుధసీమన్తినీభి స్సహా విజిహీర్షయేవ ప్రస్థాన సమయకరిష్యానముఖీ సుముఖీరప్యగణయన్తో నిరన్తరజ్వలితకోపానలన యనకోణారుణాలాతశతనిపాతవిత్రాసచలితనిజవారణనివారణావేశ పర వశనిజాశయాదిశాముఖ [1]ముఖరశివారవాస్రేడిత[2]శ్వేలితవ్యాకులీకృత కులమహీధ్రాఃగృధ్రాయతపతువిశ్వేపాకులపతాకానీకా స్సముత్తుంగశ

విపూర్వాద్ధరతే స్సన్నం తాత్ స్త్రియా మప్రత్యయే టాప్, ప్రస్థానసమయే రణప్ర యాణకాలే, పరిమ్లానముఖః విషణ్ణవదనః, ఏతచ్చ దుర్నిమిత్త మితిభావః. 'స్వాంగా చ్చోపసర్జనా దసంయోగోపధా'దితి జీప్, సుముఖీ ర్నిజవధూర, ప్యగణయంతః, అనాద్రియంత ఇత్యర్థః. తథా నిరంతర మవిచ్ఛిన్నం జ్వలితః ప్రజ్వలత్ కోపవివ అన లో యేషు తే తథోక్తాః నయనకోణా నేత్రాంతా స ఏవ ఆరుణాలాతశతాని అనేకా రుణోల్కా ఇత్యర్థః. ని. 'అలాత ముల్ముకం జ్ఞేయం నపుంసక మిదం ద్వయ'మితి ప్రకాశమార్తాండః, తేషాం శతస్య నిపాతాత్ ప్రసారాత్ యో విత్రాసః భయం ఉల్ముకదర్శనే వారణా బిభ్యతీతి ప్రసిద్ధిః, తస్మా చ్చలితాః విమార్గగతాః యే నిజవా రణాః ఆత్మీయగజాః తేషాం నివారణావేశే మార్గప్రవర్తనకృత్యే పరవశాః ప్రమత్తాః అనవధానా ఇత్యర్థః, తథా దిఙ్ముఖేషు దిగంతరాళేషు ముఖరాః దుర్నిమిత్తతయా అశుభసూచకవాదనతత్పరాః యాః శివాః క్రోష్టారః తాసాం రవైః రుతైః ఆస్రేడితాని, ద్విస్త్రిరుక్తాని. ని. 'శివా హరీతకీక్రోష్టే'తి వైజయన్తీ. ఆస్రేడితం ద్విస్త్రి రుక్తమిత్యమరః. శ్వేళితాని సింహనాదాః. ని. 'శ్వేళితాతు సింహనాదస్యా' దిత్యమరః. భావేక్తః, తైర్వ్యాకులీకృతా స్సంకులాః కృతాః కులమహీధ్రాః కులపర్వతా యైస్తే గృధ్రాణాం కంకానాం యే ఆయతాః విస్తృతాః పక్షా స్తేషాం విశ్వేషైః ప్రేరణైః ఆకులాని సంకులాని పతాకాసీకాని పతాకాయుక్తసైన్యాని యే షాం తే తథోక్తాః, ని. † 'అసీకంతురణేసైన్య' ఇత్యమరః, కంకాధిష్ఠితపతాకాపత ఇతిభావః. 'ఆసన్నమృత్యోర్హి కపే చరంతి గృధ్రాదయో మూర్ధ్ని గృహోర్ధ్వ భాగే' ఇతి ప్రసిద్ధిః, తథా సముత్తుంగా అత్యున్నతా శ్చ యే శతాంగసంఘాతాః

---

† 'గృధ్రాయతపతువిశ్వేపకృతపతాకానికాయపానరుక్త్యసముత్తుంగశతాంగ సంఘపరిగతా' ఇతి ప్రాచీనపాఠే విశ్వేపకృతం పతాకానికాయపానరుక్త్యం యేషాం తేచ సముత్తుంగాశ్చ శతాంగారథాస్తేషాం సంఘైః సమూహైః పరిగతాః పరివృతా ఇత్యర్థః.

1 ముఖరిత. 2 శ్వేళితాకులకులమహీధ్రాః.

తాజ్జసంఘాతపరిగతా నితాన్తనిశిత కృతాన్తదంష్ట్రాఖరతరపట్టసప్రాస పరశుగదాముసలపరిఘద్రుఘణకృపాణధారిణో దారుణాజగరసంతాన సంవీతా ఇవ వింధ్యకూటాః వ్యూఢాతికరాళకాలాయసకంకటాః వికల్పా ఇవ కల్పాంబుదానాం వ్యక్తయ ఇవ కాళరాత్రేః వివర్తా ఇవ కలికాలస్య కాలస్యాపి భయంకరా స్సంగరాంగణ మవతరన్త స్సమీరయంతో వీరవాదా నాదాయ శరాసన మాసారై రివ గిరి మ

ఆయతస్యన్దనబృందాని తత్పరిగతాః, తదారూఢా ఇత్యర్థః. ని. 'శతాంగ స్స్యందనో రథ' ఇత్యమరః, తథా నితాంత మత్యంతం నిశితా స్తీక్ష్ణాః యాః కృతాంతస్య యమస్య దంష్ట్రాః దంతవిశేషాః తద్వ ల్ఖరతరాః నిశితతరాః యే పట్టసాః విశాలసన్నివేశ ఖడ్గవిశేషాః ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయాః ఆయుధ విశేషాః తదుక్తం వృత్తికారేణ 'ఆకర్షతిచ కారకేసంజ్ఞాయా' మిత్యత్ర ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసా'ఇతి, పరశవః కుఠారాః గదాః ప్రసిద్ధాః ముసలాని ఆయోగ్రాణి పరిఘాః ఆయోమయదండవిశేషాః. ని. 'పరిఘాః పరిఘాతక' ఇత్యమరః, ద్రుఘణాః ముద్గరాపర పర్యాయాః ఆయోమయగదాః. ని. 'ద్రుఘణే ముద్గరఘనా' ఇత్యమరః, కృపాణాః కరవాలాశ్చేతి ద్వంద్వాః. ని 'కాక్షేయకో మండలాగ్ర్యః కరవాలః కృపాణవ' దిత్యమరః తాన్ ఆయుధవిశేషాన్ ధారయంతి తాచ్ఛీల్యేనేతి తథోక్తాః, తాచ్ఛీల్యేనినిః. తథా దారుణా భయంకరాః యే ఆజగరసంతానాః మహాకాయసర్పవిశేషసంతానాః తైస్సంవీతా స్సంవేష్టితా వింధ్యకూటా వింధ్యాచలశిఖరాణీవేత్యుపమా. ని. 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరంశృంగ' మిత్యమరః, అతికరాళాః అత్యంతభీషణాః కాలాయసకంకటా లోహమయోరశ్చదాః లే వ్యూఢా ఆచుక్తా యైస్తే తథోక్తాః.ని.'కరాళో దంతురో తుంగే భీషణే వైకృతేఽపిచ, ఉరశ్చదః కంకటక' ఇతివైజయంతీ, తథా కల్పాంబుదానాం ప్రళయకాల మేఘానాం వికల్పా ఇవ కాళరాత్రేః ప్రళయకాలరాత్రేః వ్యక్తయః మూర్తయఇవ, కలికాలస్య మహాఘోరకలియుగసమయస్య, వివర్తాః పరిణామవిశేషా ఇవ, ప్రతీయమానా ఇత్యుత్ప్రేక్షా, తథా కాలస్యచ యమస్యాపి, భయంకరా భీతిప్రదా, ఇత్యతిశయోక్తిః, 'మేఘుర్తిభయేషు కృఞ్'ఇతి ఖిని ముమాగమః, సంగరాంగణం యుద్ధభూవం, అవతరంతః ప్రవిశంతః. వీరవాదాన్ ఛిందిభిందీత్యాదివీరాలాపాన్, సమీరయంతః ఉచ్చారయన్తః, రక్షోభటాః రాక్షసయోధాః, శరాసనం కార్ముకాణీత్యర్థః, ఆదాయ స్వీకృత్య, ఆమ్భోదరాః మేఘాః, ఆసారైః ధారాసంపాతైః, వి. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః, గిరిమి, వేత్యుపమా, దూరా

మోభధరా దూరాపాతిభి శ్శిలీముఖై ర్వలీముఖబల మఖిల మక్షోభ యన్త రక్షోభటాః. ౬౮

ప. తతో నఖధుతాయుధ స్తరుపరిత్రుట త్తోమర
శ్శిలానిహతముద్గర శ్శిఖరిభిన్న మత్తద్విపః,
స్వపక్షవిజయైషిభి ర్దివి సురాసురై రాతురై
రలక్షి హరిరక్షసా మతిభయఙ్కర స్సంగరః. ౬౯

గ. క్రమేణ చ నుపితకపివీర[1]దూరీకృతనైర్ఋతవీరభుజప్రతాపానల ఇవా స్తం భజతి [2]భానుమతి మథితాయుధికగళనాళప్రణాళిపరివాహి

పాతిభిః ఆత్యన్తదూరప్రసాభిః, శిలీముఖైర్బాణైః, అఖిలం, వలీముఖబలం, వానర సైన్య, మక్షోభయంత, క్షోభమనయ న్నిత్యర్థః. ౬౮

తతఇతి. తతః విక్షోభణానంతరం, నఖైః వానరనఖైః ధుతాని విక్షిప్తాని ఆయుధాని రాక్షస ప్రయుక్తబాణపట్టసాద్యాయుధాని యస్మిన్ స తథోక్తః, తరుభిః పరిత్రుటంతః పరితో విశీర్యంతః తోమరాః దండవిశేషాః యస్మిన్ స తథోక్తః, శిలాభిర్నిహతాః విదళితాః ముద్గరా యస్మిం స్తథోక్తః, శిఖరిభిః పర్వతైః భిన్నా విదారితాః మత్తద్విపా మత్తగజాయస్మిం స్తథోక్తః, ఆతపీవాతిభయంకరః అతిదారుణః, హరిరక్షసాం వానరాణాం, రాక్షసానాం చేత్యర్థః, సంగరోరణః స్వపక్షయో ర్వానర రాక్షసబలయోః విజయ మిచ్ఛంత్యోకాంక్షం తఇతి తథోక్తై, రత ఏవాతురై రత్యంత వ్యగ్రచిత్తైః, 'ఆతురై' రితి చ పాఠః, దివ్యంతరిక్షే, స్థితై, స్సురాసురై ర్దేవదానవై రలక్షి దృష్టః, 'చిణ్ భావకర్మణో'రితి చిణ్. 'చిణో లు'గితి లుక్, సురాసురై రిత్యత్ర 'యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక' ఇతి స ద్వంద్వైక వద్భావః. యత ఏషాం కార్యత ఏవ విరోధో వ్యాఘ్రాదివ న్న శాశ్వతిక ఇత్యాహుః, అథవా సురైస్సంగతా అసురా మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః. ఉత్తరపదలోపశ్చ, న తు సురా శ్చ అసురా శ్చేతి ద్వంద్వః. ఆత్రహి 'యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక' ఇత్యేకవద్భావ స్స్యాత్ పృథ్వీవృత్తమ్. ౬౯

ఆ. ఇత్థం ప్రవృద్ధయుద్ధసంరంభయో రుభయబలయో స్సంధ్యాసమయః ప్రవృత్త ఇత్యాహ.—క్రమేణేతి. కించేతిచార్థః క్రమేణకాలక్రమేణ, ఋషిభైః రాక్షస సంప్రహారక్రుద్ధైః కపిభిరైః వానరధ్వజైః దూరీకృతః దూరతోఽపాస్తః యః సైర్ఋత వీరాణాం రాక్షసయోధానాం భుజప్రతాపానలో బాహుప్రభావాగ్నిః తస్మిన్నివ,

---

1 విదూషిత. 2 భగవతి భానుమతి మథితాయుధయూథధానగళ.

లోహితనదీపూర ఇవ దూర మస్తరితహరిదంతరాభోగే సంధ్యారాగే సముదంచితే విక్రాంతహరినఖాక్రాన్తదంతావళవిపులకుంభస్థలముక్త ముక్తాకలాప ఇవ విజృంభమాణేవియతి [1]తారాగణేరణరభసచలిత[2]రథ

భానుమతి సూర్యే, అస్త మదర్శనం, భజతి సతి, అస్త మితి మకారాంత మవ్యయం' ని. 'అస్త మదర్శన'ఇత్యమరః.'సూర్యపత్నీ అస్త మస్తాచలమ్, ని. 'అస్తస్తు చరమత్వేభృ' దిత్యమరః. తథా ఆయుధం ప్రహరణ మేషా మిత్యాయుధికాః 'ప్రహరణ'మితి ఠక్. మథితాని చిహ్నాని యాన్యా యుధికానాం గళానాళాని తాన్యేవ ప్రణాళ్యోః జలనిర్గమనమార్గాః తాభ్యోః పరివహతి ప్రవహ తీతి తత్పరివాహీయో లోహితనదీపూరః శోణిత సరిత్ప్రవాహః తస్మిన్నివ, సంధ్యారాగే, దూరం, సర్వత్రేత్యర్థః, ఆంతరిత, ఆచ్ఛాదితః హరిదంతరాభోగః దిగ్విస్తారో యేన తస్మిన్ తథోక్తే సతి, దిక్షు వ్యాప్రియమాణేషు సత్సిత్యర్థః, విక్రాంతాః పరాక్రమవంతః యే హరయః కపయస్తేషాం హరయ స్సింహా ఇతి శ్లిష్టరూపకం.ని.'యమానిలేంద్ర చంద్రార్క విష్ణుసింహాంశుకాజిషు,శుకాహికపిభేకేషు హరి ర్నా కపిలేత్రిష్వి'త్యమరః, తేషాం నఖై రాక్రాంతాని విదారితాని యాని దంతావళానాం మహాగజేంద్రాణాం విపులకుంభస్థలాని తైః ముక్తాః త్యక్తాః యాః ముక్తాకలాపాః మౌక్తికప్రకరాః తస్మిన్నివ, తారాగణే నక్షత్రమండలే, వియత్యాకాశే, ని. 'వియ ద్విష్ణుపదంవాతు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః, విజృంభమాణే సతి, గజానాం ముక్తాకరత్వముక్తమ్. 'కరీంద్రజీమూతవరాహశంఖ మత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవవేణుజాని,ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరి'తి †తథా రణరభసేన సమరసంభ్రమేణచలితం ప్రవృత్తం య ద్రథతురగపదాతిగజం సేనాంగత్వా ద్వంద్వైక పదద్భావః, తస్య పదై రాహతం ఆపదారితం యద్విశ్వంభరాంతరాలం రణక్షోణిమధ్యం తత్ర జనుర్జన్మ యస్య తస్మిన్, రజసి ధూళావివ, తమస్యంధకారే, భువనం జగత్, ఆసృందతి ఆక్రామతిసతి, అత్ర. ని. 'హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాంగం స్యా చ్చతుష్టయ' మిత్యభిధానాత్ తత్క్రమేణైవ గజాదీనాం వక్తవ్యత్వే తథా నోక్త మితి చోద్యం, యద్యపి, తథాపి క్రమో నాత్ర వివక్షిత ఇతి బహుపుస్తకేష్వేవమేవ పాఠ దర్శనాత్, నను 'యవాగ్వాఽగ్నిహోత్రం జుహోతి, 'యవాగూం పచతీ' త్యత్ర

---

† జీమూతకరిమత్స్యాహిశంఖవంశవరాహజాని, శుక్త్యుద్భవాశ్చ విజ్ఞేయా ఆష్టౌమౌక్తికయోనయః.

1 తారాంగణే. 2 గజతురగపదాతిపాదాహతవిశ్వవిశ్వంభరా.

తురగపదాతిగజపదాహతవిశ్వంభరాన్తరాళజనుషి రజసీవ భువన మా
స్కన్దతి తమసి తామసీచరే ష్వివ సశోకేషు యామినీవిరహివిహా గే
ష్వాశరకరేష్వివ సశోకేషు తామరసేషు దాశరథిబల ఇవ ప్రమ
దాకరేకుముదాకరే. ౭౦

ప. ఆసారధారాం [1]వికిరద్భి శరాణామాశ్వాసయన్మానస మాశరాణామ్,

పాఠక్రమానుపపత్తే ఆర్థక్రమో యథాస్వీకృతః. తద్వ దత్రాపి యథాయోగ మన్వ
యోఽంగీక్రియతా మితి చేత్సత్యం, అపౌరుషేయే వేదవాక్యే యథాతథా వాఽస్తు
పుంవాక్యే తు శ్రవణానంతర మేవ ప్రయోక్తు స్తాత్పర్యానభిజ్ఞత్వ ప్రతీతే రన్వయ
విలంబాసహిష్ణుత్వా ద్రోషోఽత్ర దుర్వార ఇత్యల మతిప్రసంగేన, తథా తామసీచ
రేషు రాత్రించరేష్వివ, ని, 'తమిస్రా తామసీ రాత్రి' రిత్యమరః, యామినీవిరహివిహా
గేషు చక్రవాకపక్షిషు ఉభయత్రాపి 'పుమాన్ స్త్రియే' త్యేకశేషః, సశోకేషు సవిషా
దేషు సత్సు, ఏకత్ర మహావిపత్తిప్రత్యాసత్తే రన్యత్ర విరహాద్యుచితత్వాచ్చేతి భావః,
తథా ఆశరకరేషు రాక్షసభటహస్తే ష్వివ, తామరసేషు పంకేరుహేషు, సశోకేషు,
ఖడ్గాపాయా లేఖ్యవలక్షణ్యా ధానేషుసత్సు, అన్యత్ర సకుట్మలేషు సత్సు, ని. 'కోశోఽస్త్రీ
కుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థాంధవిద్యయో' రిత్యమరః, తథా దాశరథిబలే శ్రీరామసైన్య ఇవ,
కుముదాకరేకైరవాకరే, ప్రమదాకరే ఉల్లాసభాజి సతి, నాత్రతుల్యయోగితా ప్రతాపా
నలభానుమదాదీనాం కేవలప్రకృతత్వే ఒప్యుపమ్యస్య గమ్యత్వేన తదనుత్థానాత్,
నాపిశ్లేషః కేవలప్రకృత శ్లేషే విశేష్యశ్లేషాయోగాత్, తస్తా దుపమానోపమేయసా
ధారణ ధర్మసాదృశ్య ప్రతిపాదకానాం చతుర్ణాం ప్రయోగేణేయ మనకేవశబ్దా
కాఽపి పూర్ణోపమా శ్లేషసంకీర్ణా. ౭౦

ఆ. తతః కిం తత్రాహ. ఆసారేతి. శరాణాం బాణానా మన్యత్ర ఉదకానా
మాసారధారాం ధారాసంపాతపరంపరాం, ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః,
విరద్భి విక్షిపద్భి, ప్రవర్షన్నిత్యర్థః. అత్ర తద్ధేతో స్తత్త్వ ముపచర్యతే అత ఏవ ఆశ
రాణాం రాక్షసానాం. ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యా త్కవ్యాదోఽస్రప ఆశర' ఇత్యమరః, అన్యత్ర ఆసమంతా చ్ఛరవ త్పీవర్తంతే తృప్యంతే త్యాశరాణాం చాత
కాదిపక్షివిశేషణా మిత్యర్థః, మానస, మాశ్వాసయత్, ఏకత్ర భయ నివారణేన అప
రత్ర 'సర్వంసహాపతిత మంబు సచాతకానా' మితి భూగతస్య లేపాం బహుప్రాయత్వా

---

1 ప్రకిరన్.

వీరో హరీణాం సంయతిమేఘనాదో వివ్యాధ హంసానివ మేఘనాదః.

ప. రణే తదను దారుణే రభస మంగదో రావణే
ర్ధ్రిమేణ మహతా[1]హతాఖిలధురీణయానవ్రజః,
శితేన శతకోటినా శిఖరికూట మిందోర్ యథా
[2]మమంథ చ రథం మనోరథ మపి క్షణా ద్రక్షసామ్. 2౬

ప. వియత్తలే తదను [3]నిలీయ మాయయా
స లక్ష్మయ న్రఘుతనయం సలక్ష్మణమ్,

దభ్రామాంబుదానే నోజ్జయ న్నిత్యర్థః. వీరో రణశూరో, మేఘనాదః ఇంద్రజిత్, ఉత్పత్తిసమయఏవ, మేఘవన్నదనా న్మేఘనాద ఇతి వ్యుత్పాదయంతి మేఘనాదఃఅభ్ర నిర్ఘోషో హంసానివ, సంయతి యుద్ధే, హరీణాం వానరాణాం, వివ్యాధ నిజఘాన, శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. 2౧

రణఇతి. తదను తదనంతరం, దారుణే భీషణేరణే, అంగదః, మహతా మహతో న్నతేన, ప్రమేణ, రభసంవేగయుక్తం యథాతథా. ని. 'రభసో వేగహర్షయో' రితి విశ్వః. ఆర్ధ్రఆవ్యచ్ఛిత్యయాః రావణేః †రావణాత్మజస్య ఇంద్రజితః, ఆత ఇఖ్, అఖిలం సమస్తం ధురం వహంతీతి ధురీణో ధురంధరః 'ఖ స్సర్వధురా'దిత్యత్ర యోగవిభాగాత్ ఖప్రత్యయః, తాదృశోయో యానవ్రజః రథాశ్వనివహాః సఃఆహతోమారితో యేన స, తథోక్తస్య న్నిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్సమాసః, ఇంద్రశితేన తీక్ష్ణేన, శతకోటినా దంభోళినా, శిఖరికూటం యథా పర్వతశిఖరమివ, రథం రావణిస్యందనం, రక్షసాం, మనోరథం విజయాభిలాష మపి, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ, మమంథ బభంజ, అత్రరథమనోరథయోఃశ్లేషప్రకృతయోర్ రేవ మనన రూపసమానధర్మేణోపమ్యస్య గమ్యమానత్వా త్తేషాంవల్లప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా, సాచోత్ప్రేక్షయా సంసృజ్యతే, వృత్తీవృత్తమ్. 2౭

వియదితి. తదను రథమథనానంతరం, స రావణి రింద్రజి న్మాయయా శ్లేషేణ, వియత్తలే నభస్తలే, నిలీయ, నిగూఢతయా స్థిత్వేత్యర్థః సలక్ష్మణం, రఘుతనయం రఘునన్దనం లక్ష్మయ న్లక్షీకుర్వన్. ని. 'లక్ష్యం లక్ష్మం శరవ్యంచే'త్యమరః. 'తత్కరోతీ ణ్యంతా ల్లట శ్శత్రా దేశః, ఆధిగతబిమ్బగాఽనృతేన ప్రాప్తపన్నగాకారాన్. ని. 'ఉర

---

† సరయమితిప్రాచీనపాఠే ఆర్ధ్రఆద్యజంతత్వంనకల్ప్యం.

1 హతశ్లథధురీణయానవ్రజమ్. 2 మమాథ. 3 విలీయ.

అజిహ్మగా నధిగతజిహ్మగాకృతీ
సమగ్ర తస్సమితి వవర్ష రావణిః. 23

ప లక్ష్మణానుగతం రామచంద్రం రాహుభయంకరాః,
బబంధు ర్దారుణతమా బంధచ్ఛిద మమీ శరాః. 24

ప. యావ ద్యాతి పురం పురన్దరజయీ యావ ద్గతాస్యాజ్ఞయా
సీతా పుష్పకవాసినీ రఘువరౌ దృష్ట్వా పుర శ్శోచతి,
తావ త్తే గలితా స్సువర్ణగరుతాం వాతేన వాతాశనా

గతః పన్నగోభూగీ జిహ్మగః పవనాశన' ఇత్యమరః, అజిహ్మ మకుటిలం గచ్ఛంతీత్యజిహ్మగాఃన్, శరాన్, అమర్షతః కోపాత్, సమితి యుద్ధే, వవర్ష, నాగపాశాస్త్రాణి ప్రయుక్తవానిత్యర్థః, రుచిరావృత్తమ్. 'చతుర్భిర్హారిభి రుచిరా జిహ్మగా' ఇతి లక్షణాత్. 23

లక్ష్మణేతి. లక్ష్మణా చిహ్నేన లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణా న అనుగత మిత్యర్థః, శ్లేషః. ఏకనాథావలంబిఫలద్వయవ దేకశబ్దే నార్థద్వయప్రతీతేః, బాధచ్ఛిదం సంసార నివర్తకం, రామ శ్చంద్ర ఇవ తం, రాహుభయంకరాః, దారుణతమాః అత్యన్తదా రుణాః, అమీ శరాః నాగపాశరూపాః, బబంధుః రురుధుః,శరకార్యం వేధనం పన్నగ కార్యం వేష్టనం తతః వేష్టనం చప్రతిత్యర్థః, అత్ర 'రాహుభయంకరా' ఇతి సమస్తోప మాలింగాద్రామచంద్ర మిత్య త్రోపమితిసమాసాశ్రయణం యుక్తం అతఏవోక్తశ్లేషసం కీర్ణేయ ముపమా 'బంధచ్ఛిదం బబంధు'రి త్యత్ర విరోధాభాసస్య గమ్యత్వా త్తృతీయా ణాం సంసృష్టిః. 24

ఆ. తతః కిం జాతం తత్రాహ —యావదితి. యావద్యదా, పురందరజయీ ఇం ద్రజిత్, 'జిదృక్షీ'త్యాదినా ఇనిప్రత్యయః, పురందరశ్శ్రీం, యాతి, రఘుసుతౌ రామ లక్ష్మణౌ నాగపాశబద్ధౌ పతిః కృతకృత్యోఽస్మీతి గచ్ఛతీత్యర్థః, తథా యావత్, దశాస్యాజ్ఞయా రావణనియోగేన, పుష్పకవాసినీ పుష్పకాఖ్యవిమానారూఢా, సీతా, పురః అగ్రే, రఘువర్యౌ నాగపాశబద్ధౌ రామలక్ష్మణౌ, దృష్ట్వా, శోచతి విషీదతి, య త్పాపిష్ఠాశయేయం వర్తతే తా వేవం నిబద్ధా వితి ప్రదర్శయ తేతి రావణేన నియు క్తైః రాక్షసైః పుష్పక మారోప్య సీతాయా స్తదానీం తత్రానీతత్వా దితి భావః,తావ త్తదా సీమేవ, తే పూర్వోక్తాః, వాతాశనాః నాగపాశాః, సువర్ణగరుతాంగరుడపక్షా ణాం, వాతేన. గలితాః నిర్భగ్నా, ఇతి వేగాతిశయోక్తిః. తత స్తదనంతరం, రాము వౌ రామలక్ష్మణౌ, తమోముక్తౌ రాహుముక్తౌ, ని. 'రాహు ర్ధ్వాంతే గుణే తమ'

దీప్తా చంద్రదివాకరావివ తమోముక్తా తతో రాఘవౌ. ౭౫

ప. దుర్వారే తదను ద్వయోశ్చ బలయోర్ రుజ్జృంభమాణే రణే
ధూమ్రాక్షం భుజతః ప్రకమ్పన మపి ద్వేధా వ్యధా న్మారుతిః,
తారేయోఽపి చ వజ్రదంష్ట్ర మచలా న్నీలః ప్రహస్తం బలా
త్తత్సర్వం దశకన్ధరాయ చకితై రుక్తం చ నక్తంచరైః. ౭౬

గ. అథ తదానీ మనీకినీనాథవధజనితకోపోదయా దామోఘనో
త్కంఠో దశకంఠ స్సకలజగదండభరితభయానకజయానకనినదబధిరితా

ఇత్యమరః, చంద్రదివాకరౌ చన్ద్రిసూర్యావివ, దీప్తౌ సుప్రకాశౌ, ఆధూతా మితి శేషః, ఉపమా లఙ్కారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౭౫

దుర్వారేతి. తదను నాగపాశ మోక్షానంతరం, ద్వయోశ్చ బలయోః వానరరాక్షససైన్యయోః, దుర్వారే నివారయితు మశక్యే, రణే, ఉజ్జృంభమాణే ప్రవర్ధమానే సతి, మారుతిః హనూమాన్, అతఇహ, భుజతః, భుజబలప్రయుక్తశృంగసాల ప్రహారేణేత్యర్థః, 'ధూమ్రాక్షస్య శిరోమధ్యే గిరిశృంగ మపాతయ' దిత్యాది శ్రీరామాయణవచనా దితి భావః, ధూమ్రాక్షం, ప్రకంపన మపి, తస్య నామాకంపన ఇతి చ పఠంతి, ధూమ్రాక్షప్రకంపనామానౌ రాక్షససేనానాయకా విత్యర్థః, ద్వేధా ద్విప్రకారేణ, వ్యధా దకరోత్, విదారయామాసే త్యర్థః, తథా తారేయ స్తారాసుతోఽంగదోఽపి, స్త్రీభ్యోఽఙ్గక్, అచలాత్, అచలేనే త్యర్థః. వజ్రదంష్ట్రం, ద్వేధా, వ్యధాత్, తథా నీలః అగ్నిసుతః వానరసేనాపతిః, బలాత్ నిజభుజశక్తేః, ప్రహస్తం నామ రాక్షససేనాపతిం, ద్వేధా, వ్యధాత్. 'ప్రహస్తస్య శిరాం మూర్ధ్ని నీల స్తూర్ణ మపాతయ' దిత్యాది శ్రీరామాయణవచనమ్, తత్సర్వం ధూమ్రాక్షవధా ద్యశేషవృత్తమ్, చకితైః భయసంభ్రాంతైః, నక్తంచరైః హతశేషైః రాక్షసైః దశకంధరాయ రావణాయ, ఉక్తం కథితంచ, అత్ర సంశ్లేషో నామ గుణః, వృత్తం పూర్వవత్. ౭౬

ఆధూతేతి. అథ సేనాపతినిధనకథనానంతరం, తదానీం తస్మిం స్తస్మయే, అనీకినీనాథానాం రాక్షససేనాపతీనాం వధేన ధ్వంసనేన జనితః యః కోపోదయః అమర్షోద్రేకః తస్తాద్ధేతోః, ఆధూతధనోత్కంఠ స్సమరోత్సుకః, దశకన్ధో రావణః. సకలజగదండే అశేషబ్రహ్మాండగోళకే భరితః పరిపూర్ణః భయానకః భయంకరశ్చాయో జయానకనిస్వనః జయదుందుభిధ్వనిః తేన బధిరితాని బధిరీకృతాని పూరితాని అశేషాణి సమస్తాని చ శేషాహిలోచనాని ఆదిశేషచక్షూంషి యేన సః, తథోక్తః, తస్య చక్షుశ్చ్రవస్తాదృందుభిధ్వనినా తల్లోచనపూరణం యుక్త మితిభావః, ఆక్రోక్తార్థసంబంధేఽపి

శేషశేషాహిలోచనో రోచిష్ణుజిష్ణుకోదండధర స్సలిలధర ఇవ సుమేరు శృంగం సముత్తుఙ్గం శతాంగ మలంకుర్వం స్తర్వత శ్చలితసకలచతు రంగ[1]సంఘతయా లజ్జయేవ స్వయ మనుగమ్యమానః క్రమా దతి క్రమ్య పురతోరణం పురతో రణప్రచలిత మాలోకయత నిఖిల మపి [2]కపికులమ్. ౭౭

ప. జేతార మాహవముఖే దశదిక్పతీనాం
దృష్ట్వా పురో దశముఖం రఘునన్దనస్య,

తత్సంబన్ధోత్థే రతిశయోక్తిః, రోచిష్ణు జిష్ణుకోదండధరః దీప్యమానజైత్రధనుర్ధరః, విస్ఫు రదింద్రధనురంకిత శ్చ, సలిలధరో నీలమేఘ ఇవ, సుమేరుశృంగం. సముత్తుంగ మత్యున్న తం, శతాంగం రథ, మలంకుర్వన్ విభూషయన్, ఆధిరూఢ స్స న్నిత్యర్థః. ని. 'ఆలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మిత్యమరః, తథా సర్వతః సమంతతః, చలితః యుద్ధసన్నద్ధతయా ప్రవృత్త స్సకల స్సమగ్రశ్చతురంగసంఘః హస్త్యశ్వరథపాదాత రూపచతురంగబలం యస్యస, తథోక్తః, తస్య భావ స్తత్తా తయా, హేతునా, స్వయం సాక్షా, ల్లంక యాఽనుగమ్యమానోఽనుస్రియమాణఇవే, త్యుత్ప్రేక్షా, క్రమాత్ క్రమేణ, పురతోరణం పత్తనబహిర్ద్వారమ్. ని. 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వార' మిత్య మరః, అతిక్రమ్య ఉల్లంఘ్య, పురతః పురస్తాత్, రణప్రచలితం యుద్ధార్థం ప్రసర్ప త్, నిఖిలమపి, పలీముఖబలం వానరసైన్యం, ఆలోకయత ఆపశ్యత్. ౭౭

జేతారమితి. ఆహవముఖేరణాగ్రే, దశదిక్పతీనా మిన్ద్రాదిదిక్పాలకానాం, జేతా రం, 'జిధాతో స్తృచి' 'కర్తృకర్మణోః కృతీ'తి కర్మణి షష్ఠీ, ఊర్ధ్వాదిగాభ్యం దిశాం దశసంఖ్యాకత్వం వేదితవ్యం, దశముఖం, పురోఽగ్రే, దృష్ట్వా, శ్లాఘావశేన ఆహో మహాసయ మితి ప్రసంశావశేన, రఘునందనస్య శ్రీరామస్య, శిరః పరం ఉత్తమాంగమేవ, న చచాల, కింతు తత్ప్రసిద్ధ, మాత్మానురూప మిత్యర్థః, లక్ష్మీరావ ణరూపశరవ్యం, సమీక్ష్య దృష్ట్వా, సవ్యేతరం, దక్షిణ మిత్యర్థః, ‡భుజశిరో భుజాగ్ర

---

‡ 'దానే దేవాదిపూజాయాం స్వందేఽలంకరణేఽపి చ, వామభాగః ప్రశస్త స్స్యా త్త్రీణాం పుంసాం తు దక్షిణ'ఇతి వచనా ద్దక్షిణభుజశిరస్స్వన్వనం భావిజ యసూచక మితి ముఖ్యతాత్పర్యం, 'సవేత్యర' మిత్యత్ర సవ్యమితర ద్యస్తా దితి బహు వ్రీహిః, 'నబహువ్రీహా' వితి సర్వనామసంజ్ఞానిషేధా న్నాదడాదేశః. ఏవ మన్యత్రాపి బోధ్యమ్.

1 సంగతయా. 2 పలీముఖబలమ్.

భ్లాఘూవశేన న చచాల శిరః పరం త
త్సవ్యేతరం భుజశిరోఽపి సమీక్ష్య లక్ష్మ్యమ్. ౭౮

ప. అథ మదగర్జితై రధికతర్జితదిక్కరిభి
ర్దశవదన స్తదా దశదిగంతర మన్తరయన్,
సమరముఖే సఖేలపదచంక్రమతో విదధే
హరికుల మాకులం జలధి మాదివరాహ ఇవ. ౭౯

గ. అనంతర మనీకాస్కందకందళితామర్షం తం వహ్నంతం గిరిం హరీణా మధిపతి మతినిష్ఠురేణ ముష్టినా గాఢ మభిఘ్నంతం హనూమన్త మమందతరలాఘువాక్రాన్తధ్వజకిరీటాంచలం నీల మపి (1వానర

మపి, చచాల, తద్దర్శనసమయ ఏవ శ్రీరామకర్తృకభుజ శ్మరచాపవ్యాపారతత్పరోఽభూదితి కిం వక్తవ్య మస్య ధన్యత్వ మితి భావః, ఏతే నాస్య మహావీరత్వం సూచ్యతే,*'స వీరో యస్య వై వీర్య మనిశా యాధి సర్వ్యత' ఇతి లక్షణాత్, అత్ర శిరోభుజశిరశ్చ లనయోః కేవలప్రకృతత్వాత్తుల్యయోగితా, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౭౮

అథేతి. అథానంతరం, తదా తస్మిన్ వానరసేనాభియోగ సమయే, దశవదనో రావణః, ఆధికమత్యంతం తర్జితా క్షిప్తా దిక్కరిణోయైస్తై, ర్మదగర్జితై ర్మదప్రయుక్తసింహనాదైః, దశదిగంతరం, దశదిగవకాశానిత్యర్థః, అంతరయన్ ఆచ్ఛాదయన్, అంతరశబ్దా దంతర్ధానార్థా 'త్తత్కరో తీ'తి ణ్యంతా ల్లట శ్శత్రాదేశః, ని. 'అంతర మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధి భేషతాబర్హ్య' ఇత్యుభయత్రా ప్యమరః, సమరముఖే రణాగ్రే, సఖేలపదచంక్రమతః సవిలాసపాదవిన్యాసవైచిత్ర్యాత్, జలధి, మాదివరాహ ఇవ, హరికులం వానరసమూహం, ఆకులం క్షుబ్ధం, విదధే చకార. ౭౯

అనంతరమితి. అనంతర, మనీకాస్కందేన వానరసేనాకులీకరణేన కందళితామర్షం సముత్పన్నక్రోధం, ఆతఏవ గిరీ, స్వర్వన్తం, తం, హరీణా మధిపతిం సుగ్రీవంచ, అతినిష్ఠురేణ అత్యన్తకఠోరేణ. ముష్టినా, ముష్టి శబ్దః పుల్లింగోఽప్యస్తి యథాహామర సింహః, ని. 'హస్తోముష్ట్యా తు బద్ధయా నిష్కనిష్కేన ముష్టినే'తి చ గాఢ మత్యంతం, అభిఘ్నంతం ప్రహరంతం, హనూమన్తం, అమందతరలాఘువేన అనల్పచంక్రమణపాటవేన ఆక్రాంతే ఆక్రమణవిషయీకృతే ధ్వజకిరీటాంచలే కేతుకోటీరాగ్రే యేన తం, నిజచంక్రమణలాఘువేన ధ్వజకిరీటాగ్రదేశా వాక్రామంత మిత్యర్థః. ఆర్ధర్చాదిష్వంచల శబ్దో ద్రష్టవ్యః యద్యప్యంచలశబ్దోవస్త్రదశాసువర్తతే ఆతఏవామరశేషే. ని. 'అంచ

---

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

సేనాపతిం నిఖిల మపి వానరబలం) నిఖిలజగతీజితా మహతా బలేన వాతూల ఇవ [1]తూలరాశి మపసారయతన్ను విరతశరాసారవర్షిణ [2]మభ్యమిత్రిణం సౌమిత్రిమపి శక్త్యా మహత్యాగాఢ ముర సివ్యాధ క్రవ్యాదపతిః. ౮౦

ప. అవకీర్య దాశరథి రశ్రుయుగ్మై రనుజం ఫుల స్యతనుజంచ శరైః,
యుగపద్వ్యధాత్కరుణవీరరసోయ మిశోకహర్ష శబలంచజలమ్.

ప. ఆధూయ మోహమహితోన్మథనాయ యావ

లంత్వంశుకాంలేస్యా'దితి తథాప్యంతిమప్రదేశసాధర్మ్యాద్గ్రణలేతి, నీలమపినీలాఖ్యం వానరసేనాపతించ, నిఖిలమపి వానరబలం. నిఖిలజగతీజితా సకలభువనజయినా సి. 'జగతీభువనేభూమా' విత విశ్వః. మహతా బలేన నిజపరాక్రమేణ, వాతూలో వాత్యా, 'ఎతాచ్చే' త్యూలప్రత్యయః, తూలరాశిం, వాపసారయన్ నిరస్యన్, క్రవ్యాదపతిః రాక్షసేశ్వరః రావణః, అవిరతశరాసారవర్షిణం నిరంతరబాణపరంపరావర్షిణం, అభ్యమిత్రిణం 'ఆభిముఖ్యేనామిత్రం సుప్తుగచ్ఛతీ త్యభ్యమిత్రిణమ్ 'అభ్యమిత్రాచ్ఛచే'తి చకారాత్ర ప్రత్యయః, 'సోఽభ్యమిత్రోఽభ్యమిత్రీయోఽప్యభ్యమిత్రిణ ఇత్య' పీత్యమరః, సౌమిత్రిం లక్ష్మణ మపి, బాహ్వాదిత్వాదిఞ్. బాహ్వాది రాకృతిగణః మహత్యా శక్త్యా బ్రహ్మదత్తయా శక్త్యా, ఉరసి గాఢ మత్యాయతం, నివ్యాధ నిజఘాన. ౮౦

ఆవకీర్యేతి. దాశరథిః శ్రీరామః అశ్రుయుగ్మైః బాష్పప్రవాహైః. అనుజం శక్తివిద్ధం లక్ష్మణం తథాశరైర్బాణైః ఫుల స్యతనుజం ఫుల స్యవంశోద్భవం రావణం, చావకీర్య నిక్షిప్య, లక్ష్మణం ప్రతిరుధ్యా రావణం విద్ధ్వా చేత్యర్థః, యుధి యుద్ధే, కరుణవీరరసో శోకోత్సాహా, స్థాయినౌ రసవిశేషౌ, యుగపదేకవారమేవ, వ్యధాత్ అకరోత్. తథా బలం వానరసైన్యం, శోకహర్షాభ్యాం శబలం సంకీర్ణం, వ్యధాత్, లక్ష్మణోపహతిజనితనిజశోకేన శోకః రావణప్రహరణేన హర్ష ఇతి వివేకః, నన్వనోన్యస్య నిజాతీయయోః కరుణవీరరసయోః కథం యుగపద్విధాన మితి చేత్ రసాః కార్యవశాత్సన్వే మిళంత్యేవ పరస్పర మితి సర్వేషాం రసానాం సాంకర్యసంభవాదదోష ఇతి సంక్షేపః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్, ౮౧

ఆధూయేతి, సౌమిత్రిః, మోహం మూర్ఛాం, ఆధూయ నిరస్య, సంయతి యుద్ధే' ఆహితోన్మథనాయ శాత్రవవిధ్వంసనాయ, యావద్యదా, ఉన్మిషతి అవబుధ్య

---

1 తూలజాలం కపిబలమపసారయన్, 2 అభ్యమిత్రిణసౌమిత్రిం.

తావన్మిత్ర [1]రున్మిషతి సంయతి తావదేవ,
పౌలస్త్య మేష పరిభూయ పరం తదీయాన్
ప్రాణా న్తుమోచ దయయా న ముమోచ బాణాన్. ౮౫
ప ప్రాహ్య [2]తత్ప్రథమం యుద్ధే పరాజయ ముదేజయన్,
దశాననః పురీం ప్రాప దినదిపదశాననః. ౮౬
ప. ప్రాబోధయ త్తదను పజ్ఝ్మముఖ శ్శయాళుం
కాలం వినాఽపి స కథంచన కుమ్భకర్ణమ్,
ఆదేశత స్స చ విభో రపునఃప్రబోధ

తే, తావ త్తదానీ మేవ, ని. 'యావత్తావ చ్చ సాకల్యేఽవధా మానేఽవధారణ' ఇత్యమరః, ఏషః శ్రీరామః, పౌలస్త్యం రావణం, పరిభూయ తిరస్కృత్య దయయా తాదాత్వికకృపయా, తదీయాన్ రావణసంబంధినః, ప్రాణా న్పరం ప్రాణానేవ, ముమోచ తత్యాజ. బాణాం స్తు న ముమోచ, ప్రథమ మేవ కిమయంహంతవ్యఃతతో గృహం గత్వా పున రాగచ్ఛ త్విత్యుపేక్షితవా నిత్యర్థః. † వసంతతిలకావృత్తం. ౮౫

ప్రాప్యేతి. దశాననః తదేవ ప్రథమం, పూర్వం యదాకదా ప్యసంభావితత్వా దితి భావః. పరాజయం శ్రీరామాదపజయం ప్రాప్య, ఉదేజయన్ ప్రకమ్పమానః, ఉత్పూర్వాత్ 'ఏజృ కమ్పన' ఇతి ధాతోః శతృప్రత్యయః, ఆతఏవ దినే ఆహని యో దీవ స్తస్యేవ దశాయేషాం తాని ఆననాని యస్య స తథోక్తః, లేఖోపినవదన స్సన్నిత్యర్థః. పురీం ప్రాప లఙ్కాం ప్రవివేశ. ౮౬

ప్రాబోధయ దితి. తదను పురప్రవేశానంతరం, స పజ్ఝ్మముఖో దశముఖః శయాళుం నిద్రాళుమ్, ని. 'స్వప్న కృయాళు ర్నిద్రాళు ర్నిద్రాణశయితౌ సమా' విత్యమరః, 'ఋజో వాచ్య' ఇత్యాళుచ్, కుంభకర్ణం, కాలం వినాఽపి ఆకాల ఇత్యర్థః, బ్రహ్మ పరదానా త్తస్య షణ్మాసావచ్ఛిన్ననిద్రానంతర మేకస్మిన్ దినే ప్రబోధనియమా దితి భావః, వీతచ్ఛోత్తరకాండే స్పష్టమ్. 'పృథగ్వినే' త్యాదినా తృతీయా. వికల్పా త్పక్షే ద్వితీయా, కథంచన కేనచిత్ప్రయాసేన, కుంభకర్ణం, ప్రాబోధయత్ బోధ యామాస, స చ కుంభకర్ణశ్చ విభోః రావణస్య, ఆదేశతః ఆజ్ఞావచనాత్, ని. పంచమ్యాస్తసిః, ని. 'ఉక్తిరాభాషణం వాక్య మాదేశో వచనం వచ, ఇతి

---

† కుంభకర్ణేంద్రజిదాదిసకలరాక్షసవధానంతర మంతకోఽస్య వధకార్య ఇత్యాశయేన ప్రకృతే రావణస్య ప్రాణమాత్రేణ మోచనమ్, తత్ తస్మాత్ ప్రాణమాత్రేణవిమోచనాత్. 1 ఏమసముదశ్చలితావదేవ. 2 'తం ప్రథమ' మితిపాఠస్సుగమః.

సంవేశధామ సమరాంగణ మాజగామ. ౨౪

గ. ఆగతం చ తమఞ్జనాచలనికాశ మాకాశతలభ్రమిత్రి శూలం శూలధర మివ జగత్క్షయోద్యుక్తం నక్తంచరం నిశామ్య శామ్య త్సహజభుజతేజోవిశేష మశేషాసు దిక్షు ధావమానం పవమానచలిత జలద[1]పారిప్లవం ప్లవంగమబల మంగదో ధీర మవాదీత్. ౨౫

ఘ. కపయః కైకసేయానాం కాఽపి సేయం బిభీషికా,
[2]మా భూ దభూతపూర్వం వః ప్రాకృతం భయమేకృతమ్. ౨౬

శబ్దార్థమేవ నవిద్యతే పునః ప్రబోధో యస్మిం స్తు తథోక్తో య స్సంవేశో దీర్ఘ నిద్రా మరణ మితి యావత్, తద్ధామ తత్థానం, తద్గతంవా పూర్వసంవేశ ధామ్ని తు పణ్మాసేన వా పునః ప్రబోధో జాయేత నత్వత్ర కదాచిద పీతి భావః, ని. 'స్యా న్నిద్రా శయనం స్వాప స్స్వప్న స్సంవేశ ఇత్యపి, ధామ దేశే గృహే స్థానే తేజో జన్మప్రకాశయో' రిత్యమరవిశ్వప్రకాశౌ, సమరాంగణం యుద్ధభూమిం, ఆజగామ ప్రాప, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౪

ఆగతమితి. ఆగతం చేత్యనువాదః, ఆంజనాచలనికాశం కజ్జలశైలసన్నిభ, మిత్యుపమా, ఆకాశతలభ్రమిత్రి శూలం గగనతలావర్తిత్రిశిఖం, అత ఏవ జగత్క్షయే ఉద్యుక్తం సన్నద్ధం, శూలధరం కాలాగ్నిరుద్ర మివస్థితం, తం నక్తంచరం రుంభకర్ణం, నిశామ్య దృష్ట్వా, శామ్యత్ శమం ప్రాప్నువత్ సహజతేజో విశేషః స్వాభావికబాహుప్రభావవిశేషో యస్యత్త తథోక్తం, అతఏవావాశేషాసు, దిక్షు, ప్రతిదిశ మిత్యర్థః, ధావమానం పలాయమానం, అతఏవ పవమానచలితజలదపారిప్లవం సమీరణ సమీరితవారివాహతరళం. ని 'పారిప్లవపరిప్లవే' ఇత్యమరః, ప్లవంగమబలం కపిసైన్యం, అంగదో, ధీరముదారం. అవాదీదువాచ. ౨౫

అ. తత్పరికారమే వావం—కపయ ఇతి. హేకపయ. స్వేయం పరిదృశ్యమానా వ్యక్తిః, కైకసేయానాం కేకసీగర్భసంభూతానాం మధ్యే, స్త్రీభ్యోఽపిక్, కాఽపి కాచన బిభీషికా విత్రాసభూమికా, అతఃవః యుష్మాకం, పూర్వం భూతం భూత పూర్వం, 'సుపుస్సో'తి సమాసః, తతో నఞ్సమాసః, అవృష్టచర మిత్యర్థః. ప్రాకృతం లోకసాధారణం, భయమేకృతం పలాయనాదిభయజనితవికారః, మాభూత్ న భూయాత్, ప్రాకృతజనైరివ మహావీరైర్ యుష్మాభిః న భేతవ్య మిత్యర్థః. 'మాజీలు'జీర్యేశిషిలుజ్.

---

1 పారిప్లవప్లవగ. 2 అభూత్.

గ. అథ హరయోఽపి సరయు మనునయసంగత మంగదవచన మవధారయంతో ధారయంత స్సురసన్నాహం దిఙ్నాగా ఇవ ప్రతి నివృత్తాః [2]ప్రమత్త మివైరావణం రావణానుజం వింధ్యాచల మివ యుగాంతానిలా స్సమంతా దాహృత్తై ర్గిరిభి రపి తరుభి రవాకిరన్.

ప. తీప్తా స్సంయతి పుష్పితాః తీతిరుహ [3]స్తే రక్షసో వక్షసి
ప్రస్విన్నే పటవాసపాంసవ ఇవాలీయంత చూర్ణీకృతాః,

అథేతి. అథానంతరం, హరయః కపయోఽపి అనునయసంగతం తత్కాలో చితప్రార్థనాసహిత, మంగదవచన, మవధారయంతః ఆకర్ణయంతః, ఆకర్ణ్యైవ సరయం సత్వరం. సమరసన్నాహం రణోత్సాహం, ధారయంతో దధానాః దిఙ్నాగాః దిగ్గజా ఇవేత్యుపమా, ప్రతినివృత్తాః ప్రత్యాగతాః, ప్రమత్త మైరావణ మివ స్థితం, అప్రకంప్యపరాక్రమ మిత్యర్థః, రావణానుజం శుంభకర్ణం, యుగాంతానిలాః ప్రళయకాలవాయవః, వింధ్యాచల మివ, సమంతా, త్సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః, ఆహృత్తై రాసీత్తైః, గిరిభిః, తరుభి రపి, ఆవాకిరన్, ఆభిముఖ్యేన క్షిప్తవంత ఇత్యర్థః, అత్ర కిరేర్ధ్వృక్ష్యర్థత్వా ద్గిరితరూణాం కరణత్వం విక్షేపార్థత్వే తు కర్తృత్వ మేవ' ఏవం 'సించతీ' త్యాదీనా మపి సించతే రార్ద్రీకరణార్థ త్వాద్ద్రవద్రవ్యస్య కరణత్వం యత్ర తు శోషణ మర్థః తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్తృత్వం యథా 'అమృత్తై స్సించత వపుః, అమృతంసించతీ' త్యాది బోధ్యమ్. ర 2

తీప్తాఇతి. య ఇత్యధ్యాహారః యత్తదోర్నిత్య సంబంధాత్ పుష్పితా, స్సంజాత పుష్పాః తారకాదిత్వాదితచ్. విశేషణ మేతత్పటవాసపాంసుత్వోపయోగార్థం ద్రష్టవ్యం, యేతీతిరుహాః వృక్షాః క్విప్. సంయతి యుద్ధే, తీప్తాః విక్షిప్తాః వానరైరితి శేషః, తే తీతిరుహాః, ప్రస్విన్నే క్లోథానుభావస్వేదార్ద్రే, స్విద్యతే ర్నిష్ఠాతకారస్య సకారః, రక్షసః శుంభకర్ణస్య, వక్షసి, అతికఠోర ఇతి భావః, చూర్ణీకృతా స్సంతః, పటవాసపాంసవఇవ పిష్టాతపరాగా ఇవ, ని. 'పిష్టాతః పటవాసక' ఇత్యనురః. అథవా పటవాసో నానావిధసుమాదిసుగంధిద్రవ్యపరిమళితగంధచూర్ణం, ని. 'పటవాసో గంధచూర్ణం సుమాద్యై రధివాసిత'మిత్యభిధానాత్, ఆలీయంతాశ్లిష్యంత్, తత్ర సంసక్తా బభూవు రిత్యర్థః, 'లీఙ్ శ్లేషణే' లజి శజ్. తథా యే ధరణీధరాః పర్వతాః, ముహుః పునఃపునః, ముక్తా క్షిప్తాః, అమీ ధరణీధరాః, తస్య శుంభకర్ణస్య, బాహుసంఘట్టనాత్ బాహూపమర్దాద్ధేతోః, ప్రత్యావృత్య ప్రాతిలోమ్యేన ఆగత్య, ప్రహర్తుః పర

---

1 సన్నాహ్ దిగ్నాగాః. 2 ప్రమత్తాళియం. 3 తైః.

ముక్తా యే ధరణీధరా ముహురమీ తద్బాహుసంఘట్టనా
త్పిత్వాద్యావృత్య [1]పునఃప్రహర్తు రభవత్ ఖేదాయ భేదాయ చ.
ప. జ్వలదనలం త్రిశూల ముపరి భ్రమయ న్నమయ
న్నయ మువనీ మనీకమదఖేలనదుర్లలితః,
సపది బభంజ నీల మృషభం శరభం చ బలా
దహరత గంధమాదన మరున్ధ గవాక్ష మపి. ౮౯
గ తత శ్చ సహజ[2]భయచాపలాధిగతలాఘవం లాఘవం శరణ ము

స్య ప్రహర్తు రేవ, ఖేదాయ, భేదాయ చ, అభవత్, అత్ర ప్రాగ్వాక్యే కీర్తిరుచాం చూర్ణీకృతత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరలంకారాన్తరత్వాత్. తథా రక్షోవహూనా స్తాదృక్కార్యాణామనన్యం వ్యజ్యతే, తదుజ్జీవితా చేయం 'పటవాసపాంసవ ఇవే'త్యుపమేతి సంకరః, ఉత్తరార్ధే తూక్తార్థా సంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరలంకారాన్తరత్వాత్, తథాఽనర్థోత్పత్తి రూపో విషమాలంకార శ్చేతి సంకరః, 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా వా స్యా ద్విషమాలంకృతి ర్మతే'తి లక్షణాత్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౮౯

జ్వలదితి. అయం శుంభకర్ణః, జ్వలదనలం ప్రజ్వలజ్జ్వలనం త్రిశూలం, ఊర్ధ్వముపరిష్టాత్, భ్రమయన్ చాలయన్, అవనీం భువం, నమయన్ నమ్రయన్, నిజపాదఘాతేన నిమ్నాం కుర్వన్నిత్యర్థః, ఆసీకమదేన గణ్డాభిసీకరవర్షేణ యల్లేలనం లీలాతేన దుర్లలితః దుర్విలసిత స్సన్, సపది సద్యఏవ, బలాత్ నిజబాహుపరాక్రమాత్, నీలం, ఋషభం, శరభం, చేతి త్రీన్ వానరసేనాపతీన్, బభంజ మమర్ద, తథా గంధమాదన మహారత, ప్రాహార దిత్యర్థః, గవాక్షమపి, వ్యరుంధ రురోధ, నిరబధ్నాదిత్యర్థః. ౮౯

తతఇతి. తత స్తదనంతరంచ, సహజేకపిలకులస్వాభావ్యా న్నైసర్గికే యే భయ చాపలే తాభ్యా మధిగతం ప్రాప్తం లాఘవం లఘుత్వం యేన తత్తథోక్తమ్, అతఏవ రాఘవం, శరణం రక్షకమ్, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో'రిత్యమరః, అశ్నువానం ప్రాప్నువానం, 'అశూ వ్యాప్తౌ' ఇతి ధాతోః. వానరానీకం వానరసైన్యం, ని. 'ఆసీకం తురగేభసైన్య' మితి విశ్వః, సమాశ్వసయన్ ఉజ్జీవయన్, విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యః లోకోత్తరమహాబాహుపరాక్రమశాలీ, హరిపులపతి స్సుగ్రీవః, విద్విషతి శుంభకర్ణే, సర్వతః సమంతాత్, పర్వతా, న్విక్షిప్య విక్షిప్య, తథా విచిత్ర మాశ్చర్యకరం, యుద్ధం, అతి చిరం బహుకాలం, విధాయ, తతః నక్తంచరపతినా శుంభకర్ణేన, విముక్తా విక్షిప్తా

---

1 పరమ్. 2 బల.

శ్నువానం [1]వానరానీక మాశ్వాసయన్విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యోచితకీర్త్యా విద్విషతి సర్వతః పర్వతా న్విధాయ చ విచిత్ర్యా మతిచిరం యుద్ధం నకుంచరపతివిముక్త[2]ధాత్రీధరావలిః కులిశ దారిత ఇవకులభూధరోధరాయా [3]మచేతనః పపాత హరికులపతిః. ౯౦

ప. పరిగృహ్యతంయుడితిబాహుపంజరేచలితేపురంతదను రావణానుజే,
అవినీతవాలికృతమద్యనఃప్రభోరయశఃప్రమృష్టమితిహృష్టమాశైరైః

గ. తత్ర చ విచిత్ర్యాకుసుమపరిమళశిశిరభోగోపచారసచేతనోద్ధ్రివసుగ్రీవనఖముఖాకలితకూర్ణఖాముఖానుకారో (4దారుణాకార) స్సు

ధాత్రీ ధరావలిః పర్వతశ్రేణి ర్యస్మిన్ స, తథోక్తః కుంభకర్ణవాస్తవిముక్తా నేకపర్వతాహత ఇత్యర్థః, అత ఏవ అచేతనః నిస్సంజ్ఞ స్సన్, కులిశదారితః వజ్రాయుధవిదళితః, ని. 'వ్రాడిసీ వజ్ర మస్త్రీ స్యా త్కులిశం భిమరం పవి'రిత్యమరః, కులభూధరః కులపర్వతశ్చవే, త్యుభయా, ధరాయాం, పపాత, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'స తత్తదా భగ్నమవేక్ష్య శూలం చుకోప రక్షోధిపతి ర్మహాత్మా, ఉత్పాట్య లంకామల యాత్స శృంగం జఘాన సుగ్రీవ ముపేత్య లేన. స శైలశృంగాభిహతో విసంజ్ఞో నేదుః ప్రహృష్టా యుధి యాతుధానాః' ఇతి. ౯౦

అ. తతః కిం జాతమత ఆహ.—పరిగృహ్యేతి. తదను పతనానంతరం, రావణానుజే కుంభకర్ణే, రుషి త్యంజసా, తం సుగ్రీవం, బాహుపంజరే, దోర్మండలేనేత్యర్థః, అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, పరిగృహ్య గృహీత్వా, పురం లంకాంప్రతి, చలితే ప్రవృత్తే సతి, అవినీతేన అనుర్జితేన వాలినా కృతం, నః అస్మాకం. ప్రభోః స్వామినః రావణస్య, అయశః, వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షేపణరూపకృత్యజనితాపకీర్తి రిత్యర్థః, అద్యేదానీం, ప్రమృష్టం శోధితం, అస్మత్స్వామివిరోధివాల్యనుజస్య తదనుజేన కుంభకర్ణేన తథా నీతత్వాన్నిరాకృత మిత్యర్థః, ఇతీత్థం మత్వేతిశేషః. ఆశరైః రాక్షసైః, హృష్టం సంతుష్టం భావేక్తః, మంజుభాషిణీసృత్తం, లక్షణంతూక్తమ్. ౯౧

తత్రేతి. తత్ర లంకాపురే, విచిత్రాః వివిధాః కుసుమపరిమళాః పుష్పగంధాయేషులే తథోక్తాః శిశిరాః జలసేకాదినా శీతలా శ్చ యే రథ్యోపచారాః పురవీథీప్రసాధనక్రియాః తైస్సచేతన స్ససంజ్ఞః అతఏవ ఉద్ధ్రివః ఉన్నతకంధర శ్చ యస్సుగ్రీవః తస్య నఖముఖైః నఖాగ్రైః ఆకలితః విరచితః కూర్ణఖాయాః ముఖానుకారః ముఖసాదృశ్యం యస్య స, తథోక్తః, సుగ్రీవనఖనిర్భిన్న కర్ణనాస ఇత్యర్థః, అతఏవ

---

1 రాఘవానీకం. 2 ధాత్రీధరవరః. 3 అచేతనఇవ. 4 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

చమత్కారం ప్రాకారం సముత్పుత్య గత మఙ్గతమేన మనాలక్ష్య వైలక్ష్యశ్చ ప్రతినివృత్తో వృత్తోరువిషమతారకేక్షణః క్షణదాచరః ప్రతి క్షణ మతిక్షీబతయా ప్రతిపక్షబలమివ స్వపక్షబల మపి భక్షయన్న లక్షయత్ సౌమిత్రి మద్రిశిఖరం విముంచ న్నేవాయ మంజసా రామ మభిజగామ. ౯౭

దారుణాకారః భయంకరాకృతిః, సచమత్కారం చమత్కారసహితం యథా తథా, చము దిత్యనుకరణశబ్దః, చమత్కారలక్షణంతు. 'సుఖదుఃఖాద్యనుభవాద్వైహ్లాద్యా ద్భి త్తవిక్రియా, చమత్కారస్స సీత్కార శ్మశ్రురోల్లాసనాదిభి'రితి. ప్రాకారం సాలం, ని. 'ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇత్యమరః. ఉత్పుత్య ఉల్లంఘ్య, గతం, అఙ్గీగతం చక్షుర్గో చరం ద్వేష్యం, ని. 'ద్వేష్యే త్వఙ్గీగతో వధ్య' ఇత్యమరః. త మేన మీదృస్తద్దర్శనాకా రిణం సుగ్రీవ, మనాలక్ష్య అదృష్ట్వా, విగతం లక్ష్యం యస్య సః విలక్షో విహ్వలః తస్య భావః వైలక్ష్యం. బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ తతో హేతోః, ప్రతినివృత్త స్సన్ యుద్ధాయ ప్రత్యావృత్తః, †వృత్తేవర్తులాకారే ఉరుణీ పృథులే విషమతారకే న్యూనా తిరిక్త కనీనికే చేక్షణే నేత్రే యస్య స తథోక్తః, విరూపోగ్రాక్ష ఇత్యర్థః. ని. 'వర్తు లం నిస్తలం వృత్త' మిత్యమరః. సోఽయం క్షణదాచరః క్షీపాచరః ఖంభకర్ణః. ని. 'త్రియామా క్షణదా క్షపే'త్యమరః. ప్రతిక్షణం క్షణేక్షణే క్షీబతే మాద్యతీతి క్షీబః మత్తః. ని. 'మత్తే క్షాండోత్కటక్షీబా' ఇత్యమరః. 'క్షీబృ మద' ఇతి ధాతోః 'అనుప సర్గా త్క్షుల్లక్షీబకృశోల్లాఘా' ఇతి నిష్ఠాంతో నిపాతితః. తస్యభావస్తత్తా, 'స్తబ్ధత' యేతి పాఠే విమూఢతయా, ప్రతిపక్షబలం శత్రుసైన్యమివ, స్వపక్షబల మపి, భక్ష యన్, సౌమిత్రి మభ్యుద్గతం లక్ష్మణ, మలక్ష్యన్ మత్వరాక్రమస్యాయం కియా నిత్యలక్షీకుర్వన్, అద్రిశిఖరం గిరిశృఙ్గం విముంచన్నేవ ప్రయుఞ్జాన స్సన్నేవ, ఆంజసా ఋజితి, రామం శ్రీరామం ప్రత్యాజగామ ప్రాప, అభ్యుజ్జిగామేత్యర్థః. ౯౭

---

†వైలక్ష్యతో లజ్జాయాః హేతోః ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః. స్వకృతసుగ్రీవాన యననిమిత్తకకర్ణనాసచ్ఛేదరూపవికార స్యాన్యగోచరత్వాల్లజ్జా, తథాచోక్తమ్ 'ఆత్మ నశ్చరితే సర్వుస్మాత్తేఽన్యై ర్యస్య జాయతే, అపత్రపాఽతిమాత్రా సా విలక్ష ఇతి స్మృతః' తస్యభావ ఇత్యర్థే బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ యద్వా 'విలక్షో విస్మయాన్వి తే' ఇత్యమరతోఽపి వైలక్ష్యం విస్మయః స్వాసీతస్య సుగ్రీవ స్యాదర్శనాద్విస్మయ ఇతి బోధ్యం.

ప. [1]విచ్ఛి ద్యాథ తదర్ధచంద్రముఖతో వీరో రఘూణాం పతి
ర్బాణా నత్ర ముమోచ [2]వాలిదళనా న్మారీచమర్మచ్ఛిదః,
ఆలో క్యాథ స తా న్విదారితఖరా నస్తి న్నకించిత్కరా
న్వాయవ్యం పున రైంద్ర మప్యరివధూవైధవ్యధుర్యం దధే.
ప. రామాస్త్రో ద్దళితేషు రాక్షసపతే రంగేషు తుంగో భుజః
ప్రా గేకో నిపపాత మందర ఇవ ప్రత్యర్థినైనాంబుధౌ,
సింధౌ నిష్పతితః పరోఽపి దదృశే సేతు ర్ద్వితీయో యథా

విచ్ఛిద్యేతి. వీరః శూరః, రఘూణాం పతిః శ్రీరామః, తత్కుంభకర్ణవిముక్తం, అద్రిశిఖరం, అర్ధచంద్రముఖతః, అర్ధచంద్రాఖ్యబాణవిశేషాగ్రేణేత్యర్థః. విచ్ఛిద్యవిభిద్య, అత్ర కుంభకర్ణే వాలిదళనాత్ వాలివినాశకాత్ మారీచస్య మర్మ చ్ఛిందం తీతి తథోక్తాత్, మారీచమారకా నిత్యర్థః. విదారితః ఖరో యైస్తాంశ్చ, బాణా న్ముమోచ ప్రయుయుజే. అత్ర వాలిదళనస్య మారీచమర్మచ్ఛేదకస్య ఖరవిదారిణశ్చ ఏకైకత్వేఽపి బహువచనప్రయోగ స్తద్వర్గ్యాణా మనేకత్వాదుపపద్యతే, తథా 'విదారితఖరా' నిత్యస్యోత్తరార్ధస్థితత్వేఽప్యేకవాక్యత్వాన్న వాక్యసంకీర్ణదోషః.అథానంతరం,సరామః, తా న్బాణా, నస్తిన్కుంభకర్ణే, ఆకించిత్కరా నకార్యకారిణః, మోఘా నితి యావత్, ఆలోక్య దృష్ట్వా, ఏతే నాస్య వాల్యాద్యపేక్షయా మహాసామర్థ్యసంపన్నత్వం సూచ్యతే, వాయవ్యం వాయుదేవతాకం దివ్యాస్త్రం, దధే ప్రయుక్తవాన్, బాహుచ్ఛేదార్థ మితి భావః. పున ర్భూయోఽపి, అరివధూవైధవ్యే శత్రుస్త్రీవైధవ్యే, ధుర్యం ధురంధరం, శత్రునాశకమిత్యర్థః.'ధురోయడ్డ్ఖా'వితి యత్ప్రత్యయః. ఐన్ద్రం ఇంద్రదేవతాకం అప్యస్త్రం, దధే, తద్ధిరశ్ఛేదార్థ మితి భావః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

రామాస్త్రేతి. తత స్తదనంతరం. రామాస్త్రాత్, రామాస్త్రైరిత్యర్థః. రామాస్త్రోద్దళితే ష్వితి పాఠస్తు సాధుః రాక్షసపతేః కుంభకర్ణస్య, అంగేషు బాహ్వాద్యవయవేషు దళితేషు ఛిన్నేషు, తుంగః ఉన్నతః, ఏకః భుజః బాహుః ప్రాక్ ప్రథమం ప్రత్యర్థినైనాంబుధౌ, శత్రుసైన్యం సముద్ర ఇవేత్యుపమితసమాసః. మందరో మందరాచలఇవేత్యుపమా. పపాత, సింధౌ సముద్రే నిష్పతితః ప్రవిష్టః, పరోఽపి భుజః, ద్వితీయః, సేతు ర్యథా సేతురివ, దదృశే, ఇత్యుత్ప్రేక్షా తచ్ఛిన్నం విదారితం, శిరః శీర్షం చవ్యోమ్ని ఆకాశే, త్రయః కూటాః యస్య తస్య త్రికూటస్య ఆన్వర్థనామ్నః

---

1 ఛిన్దళ్యూలం. 2 వాలివిపదః. 3 శిఖాత్.

ఛిన్నం వోన్మి శిర స్తురీయ మభవ త్కూటంత్రికూటస్యచ.

గ. తదను తదనుమోదభరితహరిశోలాహలాకర్ణన విదితకుంభకర్ణ వధపరిమ్లానముఖేన దశముఖేన సహోదరా మహోదరమహాపార్శ్వ సహాయా విధాయ సమాదిష్టాః కుమారా దేవాన్తకనరాంతకాతి కాయత్రిశిరస శ్శిరసాఒదాయ పితు ర్నిదేశం నివేశ మివ పితృపతేః సమాపశే న్నమీ సమీకభువమ్. ౬౫

ప. అజని పున స్సమీక మరయో ర్బలయో
రవదళితే ముఖేఒపి య దనుజ్ఝితరోషభరమ్,

లంకాధిష్ఠానభూతస్య పర్వతస్య తురీయం చతుర్థమ్, 'చతురశ్చయతా వాద్యుఠ్ఠరలోప' శ్చేతి ఛప్రత్యయః. కూటంశిఖరం, అభవ, దితి గమ్యోత్ప్రేక్షతి తిసృణాం సంసృష్టిః వృత్తం పూర్వవత్. ౬౪

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, లేన కుంభకర్ణవధేన, యోఒనుమోదః లేన భరితానాం పూర్ణానాం హరీణాం వానరాణాం శోలాహలస్య కలకలస్య ఆకర్ణనేన విదితో విజ్ఞాతః కుంభకర్ణవధో యేన స తథోక్తః, స చాసౌ పరిమ్లానముఖః శోభాహీనవదన శ్చేతి విశేషణసమాసః. లేన, దశముఖేన రావణేన, సహోదరా మహోదరమహాపార్శ్వ నామరాక్షససేనానాయకా, సహాయా, రక్షకా, విధాయ కృత్వా, సమాదిష్టాః ఆజ్ఞప్తాః, దేవాంతకో నరాంతకః అతికాయః త్రిశిరా ఇత్యుత్కటాభిధానా శ్చత్వారః, కుమారాః, పితుః రావణస్య, నిదేశ మాజ్ఞాం, శిరసా, ఆదాయ గృహీత్వా, ఇమా కుమారాః, పితృపతేః, ప్రేతరాజస్య, ని. 'ధర్మరాజః పితృపతి స్సమవర్తీ పరేత రా' డిత్యమరః. నివిశ్య లేఒల్ప్రేతి నివేశం స్థానమి, వేత్యుత్ప్రేక్షా. సమీకభువం రణభూమిం, సమావిశక్ ప్రావిశక్. ౬౫

అజనీతి. పున ర్భూయోఒపి, ఉభయో, రుభయో, గ్బలయో ర్వానరరాక్షస సైన్యయోః, సమీకం యుద్ధం, అజని జాతం. 'జనేః కర్తరిలఙ్' 'దీపజనే' త్యాదినా, ల్లేశ్చిణాదేశః. కీదృశం సమీక మిత్యతఆహ—యత్సమీకం, ముఖే, ఆవదలితే సతి ఆన్యోన్యముఖభంగే జాతే సత్యపీ త్యర్థః. ఆనుజ్ఝితః ఆత్యక్తః రోషభరః అమర్షాతిశయః యస్మిన్ త, త్తథోక్తమ్. సైనికానా మమర్షాతిశయేన పునః ప్రవర్ధమాన మిత్యర్థః. ఆమరమృగీదృశాం సురసుందరీణామ, ప్యాశయపూర్తికరం మనోరథపరిపూరకం, మహావీరోపసంహారకత్వేన ప్రత్యేకమేకైకపరలాభా దితిభావః. తథా యత్సమరసము

అమరమృగీదృశా మపి యదాశయపూర్తికరం
సమరసనుత్సుకేన మునినా య దదృష్టచరమ్. ౬౬
మమాథ శైలా దథ వాలినందనో
నరాంతకం సంయతి వానరాంతకమ్,
హనూమతా సోఽపి హత స్సురాన్తకః
పురాంతకేనేవ యథా పురాంతకః. ౬౭

గ. అనంతర మసమసమరశీలేన నీలేన నిహతే మహోదరే మారుతిమథితశిరసి త్రిశిరసి విశసితేషు మహాపార్శ్వాదిషు వాహినీపతిషు నిర్భరవిషాదరోషపరవశో [1]నిశాచరాకార ఇవ తమోనికాయ [2]స్సర

త్సుకేన సమరోత్కంఠితేన కలహాప్రియేణేతి యావత్, మునినా నారదేన, ఆదృష్టచర మదృష్టపూర్వం, 'భూతపూర్వే చరట్' ఇత్థం భూతస్య పూర్వం యదా కదాప్యతాతత్వాదితి భావః. తాదృశం యుద్ధ, మజనీతి సంబన్ధః. ౬౬

మమాథేతి. ఆథానంతరం, వాలినందనోఽంగదః, సంయతి యుద్ధే, వానరాన్తకం వానరనాశకం, నరాంతకం, శైలాత్, శైలేనే త్యర్థః. మమాథ నిదారయామాస. తథా హనూమతా, సప్రసిద్ధః, సురాంతకః దేవాంతకోఽసి,పురా పూర్వం, పురాంతకేన త్రిపురజయినా శంభునా, ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. 'ఇవే తీషదర్థేఽపమాల్పే ఽథవాక్యాలంకారే' ష్వితి గణవ్యాఖ్యానే. అన్యథా యథేతి తీర్థవాచినా శబ్దేన పౌనరుక్త్య దోషో దుర్వార స్స్యాత్ †అంతకో యథా మృత్యురివ, హతకః మారితకః, ఉపమాయమకయో స్సంసృష్టిః. పంచస్థపృత్తమ్. ౬౭

అనంతరమితి. అనంతరం నరాంతకదేవాంతకవధానంతరం, అసమసమరశీలేన అసాధారణకర్తృచరణతత్పరేణ, నీలేన, మహోదరే, నిహతే సతి, తథా త్రిశిరసి, మారుతిమథితశిరసి హనూమద్భిన్నమస్తకే, సతి, తథా మహాపార్శ్వ ఆదిర్యేషాం తేషు రాక్షససేనానాయకేషు, విశసితేషు వినాశితేషు సత్సు బుషభేణేతి శేషః. నిర్భరవిషాదరోష పరవశ స్సనుత్కటశోకక్రోధాక్రాంతాంతఃకరణః. నిశాచరాకారః రాక్షస దేవాధారీ, తమోనికాయః అంధకారపటల ఇవస్థిత, ఇత్యుత్ప్రేక్షా, అతికాయః,

---

†'పురాంతకేనేవ రుషా పురాంతక' ఇతి ప్రాచీనపాఠే నకారప్యనుపపత్తిః.

1 నిశాచరస్సాకారః. 2 సమరమ్.

య మతికాయ స్సమాగత్య వృత్రాసుర ఇవ సుత్రామ్ణా సుమిత్రా సుతేన సహ వితేనే విచిత్ర మాయోధనమ్. ౯౮

ప. స చ సుచిరం నియుధ్య త మవధ్య [1]ఇతీశ్వరా
దనిలగిరా విబుధ్య పున రస్త్ర మధత్త విధేః,
దళిత మనేన త ద్దివి సముత్పతితం జగతా
మతనుత రాహుభీతి మధికా మతికాయశిరః. ౯౯
అనునీయ రావణిరథోవిధురం పితరందధత్పృథుసమీకధురామ్,

సరయ, మాగత్య, సుత్రామ్ణా వాసవేన సహ, ని. 'సుత్రామా గోత్రభి ద్వజ్రీ వాసవో వృత్రహా వృషే'త్యమరః. వృత్రాసుర ఇవే త్యుపమా. సుమిత్రాసుతేన లక్ష్మణేన సహ, విచిత్రమాశ్చర్యకరం, ఆయోధనం, వితేనే, జన్య మకరో దిత్యర్థః. ౯౮

సఇతి. సః సౌమిత్రి శ్చ, సుచిర మతిచిరకాలం, నియుధ్య యుద్ధం కృత్వా, త మతికాయం, †ఈశవరాత్ బ్రహ్మవరాత్, ఆవధ్యః వధితుమశక్య, ఇ త్యేవ, మని లగిరా వాయుంవచనేన, విబుధ్య జ్ఞాత్వా, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే. విధే ర్బ్రహ్మ ణో బ్రహ్మాస్త్రం, ఆధత్తప్రాయు ఙ్క్త. ఆ థానేన బ్రహ్మాస్త్రేణ, దళితం విచ్ఛిన్నం సత్, దివి అంతరిక్షే, సముత్పతితం సముద్గతం, తత్, ప్రసిద్ధం, అతికాయశిరః, జగతాం లోకానాం, అధికాం బహులాం, రాహుభీతిం రాహురయమితి భ్రాన్తిసముత్పన్నాం భీతి, మతనుత అకరోత్. అత్రాతికాయశిరసి రాహుభ్రమా ద్భ్రాంతిమదలంకారః. 'కవిసమ్మత సాదృశ్యా ద్విషయే పిహితాత్మని, ఆరోప్యమాణాసుభవో యత్ర స భ్రాంతిమా న్మత' ఇతి లక్షణాత్. ౯౯

అనునీయేతి. అథానంతరం, స ప్రసిద్ధః, రావణిః ఇంద్రజిత్, విధురం సహోదరకుమారవధశ్రవణజనితశోకవిహ్వలం, పితరం రావణం అనునీయ 'న తాత మోహం పరిగంతు మర్హసీ' త్యాదినా సమాధాయ, పృథుసమీకధురాం మహారణ భారం, 'బుక్ష్వా' రిత్యాదినా సమాసాంతాప్రత్యయే టాప్. దధత్ దధానః, యుద్ధ సన్నద్ధ ఇత్యర్థః, 'సాధ్యస్తాచ్ఛతు' రితి సుమభావః. రథీ రథారూఢః, సహ ధనుషా సధ

---

†'ఈశవరా' దిత్యత్ర ఈశశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వే శ్రీరామాయణమ్. 'ఆథైన మభ్యుపాగమ్య వాయు ర్వాక్య మువాచ హ, బ్రహ్మదత్తవరో హ్యేష అవధ్యకవచావృతః, బ్రహ్మాణాస్త్రేణ భిద్యేన మేష వధ్యోహి నాన్యథే'తి. 1 ఇతీవ పరాత్.

స రథీ సమేత్య సధనుశ్శరధీ చలిత శ్చమూభి రభిధాశరథీ.
గ. [1]ఆగత్య సమర మరాతిజయమనోరథాయ [2]రథాభిరక్షాయాం రక్షాంసి పరితః పరికల్ప్య ప్రతర్వ్య చ హవిషా [3]ప్రదక్షిణశిఖం శిఖావంతం మంత్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి దధాన స్తిరోధానేన గగనగత ఏవ నిశితముఖై శ్శిలీముఖై ర్నిర్హాయ నిఖిలమర్మాహతిం నిస్త్రింశ క్రమః క్రవ్యాదాక్ వ్యాధ ఇవ హరీ స్విధురీచకార. ౧౦౧

నుః కార్ముకధరశ్చ సక్, శరధీ తూణీరా, సమేత్య, ధృత్వేత్యర్థః, *శరాః ఇషవో ధీయంతే అనయో రితి శరధీ 'కర్మణ్యధికరణే చే'తి కిప్రత్యయః. ని. 'తూణో పాసంగ తూణీరనిషంగా ఇషుధి ర్ద్వయో'రిత్యమరః. చమూభి స్సేనాభి స్సహ, అత్ర సహశబ్దా ప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధో యూ'నేతి జ్ఞాపకా త్తృతీయా. దాశరథీతభి, రామలక్ష్మణయో రాభిముఖ్యే నేత్యర్థః. 'అభిరభాగ' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వా ద్ద్వితీయా, చలితః ప్రవృత్తః, ప్రమితాక్షరాపృత్తమ్. ౧౦౦

ఆగత్యేతి సమరం యుద్ధభువ, మాగత్య ప్రవిశ్య, అరాతిజయమనోరథాయ, శత్రుజయమనోరథసిద్ధ్యర్థ మిత్యర్థః. రథాభిరక్షాయాం నిజరథగుప్తే విషయే, పరిత స్సమంతాత్, రక్షాంసి రాక్షసవీరాక్, పరికల్ప్య నియోజ్య, హవిషా ఆజ్యాదినా, ప్రగతో దక్షిణా ప్రదక్షిణం లిప్సద్భుప్రభృతిత్వా దవ్యయీభావః. ప్రదక్షిణం శిఖా జ్వాలాయస్య తం. ని. 'ఘృణిర్జ్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యమరః. ఏతే నాస్య జయ ప్రద త్వం సూచ్యతే. తదుక్తం. 'ఇత్థం ప్రదక్షిణగతో హుతభుఙ్ను పస్య ధాత్రీం సము ద్రరశనాం వశగాం కరో'తీతి. శిఖావంత మగ్నిం, ప్రతర్వ్య సంతర్వ్య చ, మంత్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి మంత్రసామర్థ్యసంప్రాప్తనానావిధాస్త్రాణి, దధానో ధారయన్ తిరోధానేనాంతర్ధానేన, గగనగత ఏవాంతరిక్షవర్తీసన్నేవ, నిశితముఖై స్తీక్ష్ణాగ్రై శ్శిలీముఖై ర్బాణైః, నిఖిలమర్మాహతిం అశేషచమూమర్మచ్ఛేదం, నిర్హాయ కృత్వా, నిర్గత స్త్రింశతో ఽంగుళిభ్యో ఇతి నిస్త్రింశః ఖడ్గవిశేషః. ని. 'ఖడ్గేతు నిస్త్రింశచంద్రహాసాసిరిష్టయ' ఇత్యమరః. తస్యక్రమః పరిపాటీ యస్య స తథోక్తో, ఖడ్గవద్విభేదక స్సన్నిత్యర్థః. క్రవ్యాదాక్ పక్షిణః, వ్యాధో లుబ్ధకఇ, వేత్యుపమా.† ని. 'వ్యాధో మృగఃథ జీవో మృ

---

* 'సధనుశ్శరధీ' రితి ప్రాచీనపాఠే చాపతూణసహితస్యక్ చమూభిస్సహా సమేత్యేత్యన్వయః.

† క్రవ్యాదో వ్యాధ ఇవ హరిణాక్ హరీనితి పాఠే క్రవ్యాద ఇంద్రజిత్.

1 అధిసమరమ్. 2 రథాభిరక్షాయై. 3 ప్రదక్షిణ శిఖావన్తం.

ప. సహాలక్ష్మణం తమపి దాశరథిం పరుషో నిదాఘుఇవ పద్మసర,
వికలాశయంవిధురస్పృశ్వసుయం విరచయ్యధామచజగామ [1]శనైః,
ప. ఋతార్కభవతేజసి ఋపితరామచంద్రద్యుతౌ
విముచ్య సతినిర్గతే విశిఖవృష్టి మస్మిన్ ఘనే,
అదీప్తనళ మస్ఫురత్కుముద మస్తనీలోత్పలం

గయుం ర్లుబ్ధకశ్చ స' ఇత్యమరః. హరీ న్వానరా, న్విధురీదకార, మూర్ఛితా నకరో దిత్యర్థః. ౧౦౧

సహేతి. అయం రావణిః, సహ లక్ష్మణేన సహాలక్ష్మణం 'తేనసహేతి తుల్య యోగ' ఇతి బహుప్రీహిః. 'పోపసర్జనస్యే'తి వికల్పా త్సనూశబ్దస్య సత్వాభావః, తం దాశరథిం శ్రీరామమసి, పరుషస్తీక్ష్ణః, నిదాఘోగ్రీష్మకాలః. ని. 'నిదాఘోగ్రీష్మకాలే స్యా దుష్ణస్వేదాంబునోరపీ'తి విశ్వః. పద్మసరః కమలాకరం, తద్వత్, వికలాశయం వ్యాకులమానసం, అన్యత్ర కలుషితాధారప్రదేశంచ. ని. 'ఆశయ స్స్యాదభిప్రాయే మాన సాధారయోరపీ'తి విశ్వః. విధురస్పృశం విశ్లిష్టస్పర్శం, అన్యత్ర విస్రంసజలజంతుకం చ, ని. 'విధురం ప్రేష్యపేతే స్యా త్కృష్టస్పర్శిష్టయోరపీ'తి వైజయంతీ. విరచయ్య కృత్వా. 'ల్యపి లఘుపూర్వా' దిత్యయాదేశః. శనైఃమునం, కృతకృత్యత్వా దితి భావః, ధామ గృహం, జగామ ప్రాప శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. ప్రమితాక్షరాపృక్తమ్. ౧౦౨

ఋతేతి. ఋతార్కభవతేజసి నిర్వాపితసూర్యప్రతాపే, తిరస్కృతసూర్యజాత ప్రకాశే చ, ఋపితా సంకుచితా రామ ఏవ చంద్ర స్తస్యద్యుతిఃశోభా యేన తస్మిన్ తథోక్తే, ఆస్మిన్ ఘనే మహోత్సాహేంద్రజిత్యేవ ఘనే మేఘే, విశిఖవృష్టిం శరసంపాతం తా మేవ వృష్టిం విముచ్య త్యక్త్వా నిర్గతే సతి, తదా తస్మిం స్తనుయే, వాహినీ నదీ సేనా చ. ని. 'సేనానద్యో శ్చ వాహినీ'తి వైజయంతీ. ఆదీప్తః ఆప్రకాశః నళః నళాఖ్యః కపినాయకః అన్యత్ర నళాః పోటగళాఖ్యతృణవిశేషాః యస్మిన్. ని. 'నళః పోటగళే రాజ్ఞి పితృగర్తే కపీశ్వర' ఇతి విశ్వః. ఆస్ఫుర న్నదీప్యమానః కుముదః కపిః అన్యత్ర అస్ఫురంతి అనుల్లసంతి కుముదాని కైరవాణి యస్మిన్. 'కుముదం కైరవే రక్తపుండరీకే కుముదః కపా'వితి విశ్వః. ఆస్తో నష్టప్రాయో నీలో నీలాఖ్యకపినాయక ఏవ ఉత్పలం యద్వా ఆస్తానీలోత్పలా నీలోత్పల నామానౌ కపినాయకా అన్యత్ర వినష్టాని కృష్ణోదీవరాణి చ యస్మిన్. ని. 'నీలఃపీశేద్రిభేదే కృష్ణే నా తదన్వితే త్రి

---

1 శర్తైః.

సముత్తరళజీవనం సముభవత్తదా వాహినీ. ౧౦౩

ప. అచల మథ సలీల మోషధీనాం
హరతి హనూమతి జాంబవన్నియోగాత్,
విచలిత మభవద్బలం విశల్యం
విబుధమనోఽపి విధూతశోకశల్యమ్. ౧౦౪

గ. పున రపి సహజతేజోభరితేన దవానలేనేవ వానరబలేన దహ్యమానాం దరీమివ పురీం నుపహాయ పఞ్చాననమివ పఞ్చాస్యాననినదేశత శ్చలిత మఖిలభువనప్రకంపన మకంపన మాహతప్లవంగసంఘం ప్ర

ష్వితినానార్థరత్నమాలా. సముత్తరళ మతిచంచలం స్థితివిధురం జీవనం జీవితం అన్యత్ర ఉద్వేజితజలంయస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథేతి సర్వత్ర క్రియావిశేషణం, సముభవత్ ఉత్కరీత్యా విశకలితాఽభూదిత్యర్థః. శ్లేషసంకీర్ణసావయవరూపకం. పృథ్వీ వృత్తమ్. ౧౦౩

అచలమితి. అథ సేతూమూర్ధ్వసంతరం, హనుమతి, జాంబవతః పరాపరజ్ఞస్య ఋక్షరాజస్య నియోగాత్ నిదేశవచనాత్, ఓషధినా మచలం సంజీవన్యాద్యోషధిపర్వతం,సలీల మనాయాసం యథాతథా, ఆహర త్యానీతవతి సతి, బలం వానరసైన్యం. విశల్యం శల్యరహితం సత్, విచలిత, మభవత్, పునర్యుద్ధసమృద్ధోత్సాహ మభూదిత్యర్థః. తథా విబుధానాం శ్రీరామజయకాంక్షిణాం సురాణాం మనోఽపి. ని. 'విబుధాస్సుర పండితా' ఇత్యమరః. విధూతం వినాతం శోక ఏవ శల్యం యస్య తథోక్తం, వానరసైన్యప్రబోధేన విబుధా స్సుతుష్టాంతఃకరణా బభూవు రిత్యర్థః. అత్ర సైన్య విబుధమనసోః కేవలప్రకృతత్వా త్తుల్యయోగితాభేదః. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. ౧౦౪

పున రితి పున ర్భూయోఽపి. సహజతేజోభరితేన సైసర్గికప్రభావపరిపూర్ణేన, అన్యత్ర స్వాభావికార్చిస్సంపన్నేన. ని. 'తేజోఽనలే ప్రభావేఽస్త్రి జ్యోతిష్యగ్నిషి తేజసీ' తి వైజయంతీ. దవానలేన వనవహ్నినే వ, వానరబలేన, దహ్యమానాం భస్మీక్రియమాణాం, దరీం గిరిగుహా మివ, పురీం లంకా, మభయాయ త్యక్త్వా, పంచాననం సింహమి, వేక్ష్యనేకేవేయ ముపమా, పఞ్చాస్యాననినదేశతః రావణాజ్ఞావచనాత్, చలితం యుద్ధాయ ప్రవృత్తం, అఖిలభూతానశేషభువనాని ప్రకంపయతి నిపీడయతి నిజభుజబలే నేతి తథోక్తం, ఆకంపనం ఆకంపనాఖ్యం రాక్షససేనానాయకం, తథా ఆహతప్లవంగసంఘం నిహతవానరనివహం, ప్రజఘ్నుం చే త్యుభా వపి రాక్షసౌ, అంగద భుజప్రతాప ఏవ అనలః తస్మిన్ శలభౌ పతంగౌ, నిశమ్య అంగదబాహుపరాక్రమ

జంఘు మంగదభుజప్రతాపానలశలభా వుభా వపి నిశమ్య నిశామ్య చ
ద్వివిద మైందావదారితౌ మహారథౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షౌ వపి కోపా
ఘాంతిభ్యాం పరుషసంరమ్భౌ కుమ్భనికుంభౌ మహావీరౌ సముత్తంభ్య
బాహూ సుబాహుమారీచా వివ రాఘవభుజాభ్యాం సుగ్రీవహనుమ
ద్భ్యామద్భుతం యుద్ధ మతనిషాతామ్. ౧౦౫

ప. భూమౌ తతః ప్లవగరాజభుజేన విద్ధ
మాలోక్య కుంభ మసహో విరహం తదీయమ్,
శోకా దగా దనిలసూనుహతో నికుమ్భ
స్తన్నామయుక్త మమరీ స్తనకుంభ మేవ. ౧౦౬

హతావాకర్ణ్యేత్యర్థః. ని. 'సమా పతంగశలభా' విత్యమరః. తథా మైందద్వివిదాభ్యాం మైందద్వివిదాఖ్యవానరపతిభ్యాం ఆపదారితౌ వినివారితౌ, మహారథౌ, 'ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్ష న్యుద్యోత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞ స్స్యా దిత్యాహు ర్నీతి కోవిదాః' ఇత్యుక్తలక్షణౌ, శోణితాక్షవిరూపాక్షౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షనామానౌ, రాక్షససేనానాయకావపి, నిశామ్య దృష్ట్వా చ, కోపాఘాంతిభ్యామనుక్రోష్ట్యాభ్యాం పరుషః అత్యుద్ధతః సంరంభో యుద్ధసంభ్రమః యయో స్తౌ, ని. 'అఘాంతి రీర్ష్యాఽసూయా తు' 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప'ఇతిచామరః.కుంభనికుంభౌ నామ కుంభకర్ణపుత్రౌ మహావీరౌ, కర్తారౌ, బాహూ నిజహస్తౌ, సముత్తంభ్య సాటోపముద్ధృత్య, రాఘవభుజాభ్యాం శ్రీరామబాహుభ్యాం, సుబాహుమారీచా వివ, విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణ వేళాయా మితి భావః. రాఘవస్య భుజాభ్యాం భుజప్రాయాభ్యాం, సుగ్రీవహనుమద్భ్యాం సహ, అద్భుత మాశ్చర్యజనకం, యుద్ధం, ఆతనిషాతాం కృతవంతౌ, కుంభ స్సుగ్రీవేణనికుమ్భో హనుమతేతి యథాక్రమ మన్వయో ద్యథాసంఖ్యాలంకారః. స చోక్తోపమయా సంసృజ్యతే. ౧౦౫

భూమావితి. తత స్తదనంతరం. ప్లవంగరాజభుజేన సుగ్రీవబాహునా, విద్ధం ప్రహృత, మతఏవ భూమౌ పతిత మితిశేషః. కుమ్భ, మాలోక్య దృష్ట్వా, తదీయం, విరహం వియోగం, న సహత ఇత్యసహోఽసహిష్ణుః. పచాద్యచ్ 'నలోపే' త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః, అనిలసూనునా హనుమతాహతనికుంభః, శోకాత్ భ్రాతృవిరహజనిత విషాదా ద్ధేతోః, తన్నామయుక్తం కుంభనామయుక్తం. అమరీ స్తనకుంభం అమరాం గనాస్తనకుంభమేవ, ఆగాత్, భ్రాతృవిరహాసహతయా తన్నామగంధసంబంధా దమరీ

గ. [1]తతస్తకుపితరావణాకారణం రణవాహనియుక్తం యుక్త మఖిల వాహినీభి రాహవాటోపముఖరం ఖరాత్మజం మకరాక్షం మైథ్వాక శరోఽపి విపక్షం మపి సపక్షం ఏవ సమక్షం మనయ జ్జనయితుః. ౧౦౭

ఘ. కృత్వా మూర్ధని శాసనం పితురథో గత్వా రణం రావణి ర్భూత్వా తత్ర మహాభుజో హుతభుజం ధృత్వా మహాస్త్రాణి చ, స్థిత్వా వ్యోమని మాయయాశరచయం త్యక్త్వాచభిత్త్వాచమూం బుద్ధ్వా రాఘవకోప మాప సహసా లఙ్కామలం కాతరః.౧౦౮

కుచకుంభ ప్రాప్తే త్యర్థః. అత్ర రణాభిముఖమరణహేతుకస్య అమరీకుచకుంభసంగమస్య శోకహేతుత్వే నోల్లేఖాత్, వ్యంజకాప్రయోగాద్ధ్వన్యా. వసంతతిలకావృత్తమ్.

తత ఇతి. తదను కుంభనికుంభవధానంతరం కుపితేన క్రుద్ధేనరావణేన ఆకారణ మాహ్వానం యస్య తం, రావణే నాహూత మిత్యర్థః. ని. 'హూతి రాకారణాహ్వానే' ఇత్యమరః. తథా రణవాహే సమరక్రియానిర్వాహే విషయే నియుక్త మాజ్ఞాపితం, అతఏ వాఖిలవాహినీభి ర్యుక్తం, చతురంగసైన్యసమేత మిత్యర్థః. ఆహవాటోపముఖరం రణాడంబరారభటసముద్భటసింహనాదం, ఖరాత్మజం ఖరతనయం, మకరాక్షం, విఖ్యాకస్య ఇక్ష్వాకువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య శరో బాణః, విపక్షం శత్రుపక్షే మపి, తం, సపక్షమేవ బంధుస్సన్నే, వేతి విరోధః స చ సగరు డే వేతి పరిహారా ద్విరోధాభాసః. జనయితుః జనకస్య ఖరస్య, సమక్షం సమీప, మనయత్ ప్రాపయామాస. మకరాక్షోఽపి నిహత ఇత్యర్థః. ౧౦౭

కృత్వేతి. ఆథో మకరాక్షవధానంతరం, మహాభుజః, అపరిచ్ఛిన్నభుజబలశాలీ త్యర్థః. రావణి రింద్రజిత్, పితుః రావణస్య, శాసన మాజ్ఞాం, మూర్ధని శిరసి, 'విభాషా జిహ్వో' రితివికల్పా దల్లోపాభావః. కృత్వా, ధృత్వేత్యర్థః, రణంరణరంగం, గత్వా,తత్ర రణరంగే, హుతభుజ మగ్నిం, హుత్వా, మహాస్త్రాణి దివ్యాస్త్రాణి చ, ధృత్వా, మాయయా అంతర్ధానశక్త్యా, వ్యోమని ఆంతరిక్షే పూర్వవ దల్లోపాభావః. స్థిత్వా, శరచయం బాణపరంపరాం చ, త్యక్త్వాఽభివృష్య, చమూం వానరసేనాం, భిత్త్వా, తతో రాఘవస్య, కోపం కోపోదయం, బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, ఆల మత్యంతం, కాతరో భీతస్సన్ సహసా శీఘ్రమ్, 'స్వరాదిపాఠా దవ్యయ' మితి శాకటాయనః. లంకా, మాప ప్రవివేశ. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౦౮

---

1 'తతఃకుపితరావణాకారణ'మితి ప్రాచీనపాఠః.

గ. తతః ప్రతీచః ప్రతీహారా దయం ప్రాతిహారికో నిర్గత్య నికృత్యా సినా కాంచి దాంజనేయస్య పురతో మాయామయీం మైథిలీ మాకులీకృతమానసే తస్మి న్నాకస్మిక మిద మతథ్య మపి తథ్య మేవ విబుధ్య నియుధ్య చిరాయ నిరాశే నివృత్తే [1]విద్వేషిపశువిశసనారమ్భా నికుమ్భిలాం సమాసాద్య సద్య ఏవ ప్రావర్తయత సత్త్వి మతివిచిత్రమ్. ౧౦౯

ఆ. ఆథ నికుంభిలాం హోతుకామః ప్రత్యగ్ద్వారేణ నిర్గచ్ఛ న్నింద్రజిత్స్వగ మనవిఘాతుకం శ్రీరామలక్ష్మణయో ర్యుద్ధోద్యోగం దృష్ట్వా తన్నివారణార్థం మాయాం ప్రకటితవా నిత్యాహ—తతఇతి. తతఃపురప్రవేశానంతరం, ప్రతిప్రియతే విమోహ్యతే నేన పరమానసమితి ప్రతీహారః కైతవం స ప్రయోజన మస్య ప్రాతిహారికో మాయా పీత్యర్థః. 'ప్రయోజన' మితి ఠక్. † అయ మింద్రజిత్, ప్రతీచః ప్రతీహారాత్ ప్రత్యగ్ద్వారాత్, ని. 'స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహారి' ఇత్యమరః. నిర్గత్య, ఆంజనేయస్య హనూమతః, పురతః పురస్తాత్, ఆసిశాఖడ్గేన, మాయామయీం మిథ్యారూపాం, కాంచి, మైథిలీం సీతాం, నికృత్య ఛిత్త్వా, అతః అకులీకృతమానసే వ్యాకులితాంతఃకరణే, తస్మిన్ ఆంజనేయే, ఇదం సీతావధకృత్యం, ఆకస్మిక మకస్మా దాగత, మింద్రజాల మితి హేత్యర్థః. అతథ్య మసత్య మపి, తథ్యం సత్యమేవ, విబుధ్య జ్ఞాత్వా, ని. 'సత్యం తథ్య మృతఞ్చ సమ్య గమూని త్రిషు తద్వతీ' త్యమరః. చిరాయ చిరకాలం, విభీషిప్రతిరూపక మవ్యయ మేతత్. ని. 'చిరాయ చిరరాత్రాయే' త్యమరః. నియుధ్య యుద్ధం కృత్వా, నిరాశే ఆశారహితే, నివృత్తే నిర్గతే సతి, విద్వేషిణ ఏవ పశవః తేషాం విశసనే విదారణే ఆరంభః ఉద్యోగః అస్యా స్తీతి తథోక్తః, యద్వా విద్వేషీతిచ్ఛేదః, ఇంద్రజిత్, పశువిశసన మారభతే తాచ్ఛీల్యే చేతి తథోక్తస్సన్, నికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యవోమార్థ గుప్తిస్థలవిశేష, మాసాద్య ప్రాప్య, సద్య స్తదానీమే, వాతివిచిత్ర మత్యంతాద్భుతం, సత్రం పరమారణయాగం, ప్రావర్తయత ప్రవర్తయామాస, ఉప క్రాంతవా నిత్యర్థః. ౧౦౯

---

† ప్రాచీనపుస్తకేషు 'ప్రాతిహారిక' ఇతి పదం నాస్తి, సర్వేఽపి. ని. 'ద్వారి ద్వార్థేన ప్రతీహారి' ఇత్యమరకోశాత్ ప్రతీహారే ద్వారే నియుక్తః ప్రాతిహారిక ఇత్యర్థః.

1 'విద్వేషిపశువిశసనారంభా' యేతి ప్రాచీనపాఠః.

గ. తదను హనూమతః ప్రతినివృత్తా ద్వృత్తాంత మిమ మాకర్ణ్య [1]విదీర్ణమానసో మానసచర ఇవ రాజహంసో వజ్రనిర్ఘోషా ద్విషాదాకులో రాజహంస స్సంసది నిపత్య సౌమిత్రిణా సమాశ్వాస్యమాన స్సకరుణం నిశ్వస్య విశ్వస్య పతిరపి [2]విధురో వ్యలాపీత్. ౧౧౦

ఘ. జజ్ఞే తదత్ర భవతీ జనకస్య యజ్ఞే
దేవ్యాశ్చిరాయ ధరణే రరణే [3]శిఖివ

తదస్వితి. తదను ఇంద్రజితఃనిశుంభిలాప్రవేశానంతరం, ప్రతినివృత్తాత్ ప్రత్యాగతాత్ హనూమతః, ఇమం, వృత్తాంతం మైథిలీపథరూపవార్తాం, ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, విదీర్ణమానసో విదళితహృదయః, అత ఏవ వజ్రనిర్ఘోషాత్ స్ఫూర్జథోః, ని. 'స్ఫూర్జథు ర్వజ్రనిర్ఘోష'ఇత్యమరః. విదీర్ణమానసస్య తస్య తదుద్వేజకత్వా దితి భావః. మానసచరః, మానససరోవర్తీ, ని. 'మానసం సరసి స్వాంత' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః. రాజహంసః కలహంసఇవ, విషాదాకులః, 'విషాద శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనై' రిత్యుక్తలక్షణవిషాదపర్యాకుల స్సన్, రాజ హంసో నృపశ్రేష్ఠః. రామః, ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయో' రితి విశ్వః. సంసది వానరసభాతౌ, ని. 'సభా సమితిసంసద' ఇత్యమరః. నిపత్య భువి పతిత్వా సౌమిత్రిణా, సమాశ్వాస్యమానః. 'శుభే వర్త్మని తిష్ఠంతం త్వామార్య విజితేంద్రియం, అనర్థేభ్యో న శక్నోతి త్రాతుం ధర్మో నిరర్థక' ఇత్యాదినీతివచనైః సమాధీయమానః, సకరుణం దీనం, నిశ్వస్య, విశ్వస్య ప్రపంచస్య, పతి రపి, సకలలోకనిగ్రహానుగ్రహ సమర్థోఽపి త్యర్థః. సః రామః,విధురో విక్లిష్ట స్సన్,వ్యలాపీత్ విలలాప. ని. 'విధురం క్లీత్యపేతే స్యా త్కృచ్ఛ్రవిక్లిష్టయో రపీ' తి వైజయంతీ. ౧౧౦

ఆ. తత్పరిహార మేవాహ—జజ్ఞ ఇతి. తత్ర తథా, లేనప్రకారేణేత్యర్థః. అత్రభవతీ పూజ్యా సీతా, అత్రభవతీ వ్యాఖ్యాతా, జనకస్యరాజ్ఞో, యజ్ఞే, అరణేః నిర్మంథ్య దారువిశేషాత్, శిఖా. అగ్నిజ్వాలే చేత్యుభయా, ఏతేన పరమపావనత్వ మయోనిజత్వం చ సూచ్యతే. ని. 'శృణిజ్వాలే అసి శిఖే' ఇత్యమరః. ధరణే ర్దేవ్యాః మాలముఖా కృష్ణాయాః భూదేవ్యాః, చిరాయ చిరకాలేన, జజ్ఞే ప్రాదుర్భూవ, తథా మనోః వైవస్వతమనోః, వంశే కులే, సకలలోకశ్లాఘ్యే ఇతి భావః. వధూః స్నుషా, దశరథమహారాజస్యేతి భావః. యద్వా వధూర్జాయా, ఆత్మన ఇతి శేషః, అభవత్ జాతా. ని. 'వ

---

1 విశీర్ణ. 2 విధురమ్. 3 శిఖవ.

వంశేమనో రపి వధూ రభవ త్కృ మన్య
గ్రామ[1]స్థాఒపి విధినా రచితో విరామః ౧౧౧

ప. యత్నో ముధా భవతి యత్ర సమీరసూనో
ర్నలం నలోఒపి నవసేతునిబన్ధనాయ,
దూరే చ పావక[2]శరో దురతిక్రమోఒయం
తత్రైన శోకజలధి స్తవ లంఘనీయః. ౧౧౨

గ ఇత్యాది పరిదేవమాన మేనం విదితాశేషమాయావిశేషో విభీష

ధూ ర్జాయాస్నుషా స్త్రీ చే' త్యమరః. అన్యత్కృ, ముత్పత్తిగృహాత్ప్రజిగృహాయో రత్యంతశ్లాఘ్యత్వం వక్తవ్య మన్య త్కృ మపి నాస్తీ త్యర్థః. రామ ఇత్యాత్మసిద్ధేశ్చ, అఖండితమహత్త్వ ద్యోతనార్థం, విధినా దైవేన, ని. 'విధి ర్విధానే దైవేచే' త్యమరః. విగతా రామా సుందరీ యస్య విరామో విగతభార్యః, రచితః కృతః, దైవయోగో నకస్యాపి లంఘనీయ ఇతి భావః. ని. 'సుందరీ రమణీ రామే' త్యమరః. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౧౧౧

యత్నఇతి. యత్ర శోకజలధౌ, సమీరసూనోః హనుమతః, యత్నః ఉల్లంఘనోత్సాహః, ముధా వ్యర్థో భవతి, సోఒపి తరితుం శక్తో న భవే దితి భావః. తథా నలోఒపి ప్రసిద్ధసేతునిర్మాతాఒపి, నవసేతునిబంధనాయ సూతనసేతునిర్మాణాయ, నాలం నపర్యాప్తః, సోఒపితరణోపాయకరణసమర్థో నభవతీ త్యర్థః. 'నమస్స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ. తథా పావకశర శ్చాగ్నేయా స్త్రమపి, దూరే, వర్తత ఇతిశేషః. సోఒప్యేనం శోషయితుం న శక్త ఇ త్యర్థః. తత్తస్తత్కారణాత్, దురతిక్రమః దుస్తరోఒయం వర్తమానః, తవ శోకజలధిః త్వన్నిమిత్తోఒయం శోకసాగరః, కే నోపాయేన, లంఘనీయః, ఉత్తీర్ణాయోఒ ప్రసిద్ధార్ణవ స్తరితుం శక్యః, అయం తు నకే నాప్యుపాయేన తరితుంశక్య ఇత్యర్థః. అత ఏ వోపమానా త్ప్రసిద్ధార్ణవా దస్యాశ్చ్యశథ సాద్వ్యతిరేకాలంకారః. 'ఉపమానా ద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఏవస' ఇతి లక్షణాత్. వృత్తం పూర్వవత్. ౧౧౨

ఇతీతి. ఇత్యాది ఏవమాది, పరిదేవమానం విలపంతమ్, ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. ఏవం శ్రీరామం, విదితాశేషమాయావిశేషః విజ్ఞాతరాక్షసమోహనవ్యాపారవిశేషః, విభీషణ, స్సమాగత్య సన్నిధిం ప్రత్యాగత్య, నేవ స్వామిన్, శ్రీరామ,

---

1 తవాపి. 2 శరాన్.

ణ స్సమాగత్యదేవ భవతోఽపి కిమిద మస్థానే[1]కరుణ మవస్థాంతరంనిరం
తరాయమఖనిర్వర్తనాయ పురందరారిణా కృతం [2]కృతక మేవైత దవ
ధారయ ధారయ మనసి ధైర్య మి త్యభిధాయ తదర్థాయ పురో
ధాయ లక్ష్మణం [3]తత్క్షణాదేవ నికుమ్భిలాం బలై స్స హోపరురోధ.

ప. హరికులారవత శ్చలిత స్తతో గిరిదరీకుహరా దివ కేసరీ,
ఆపరిపూర్య రుషా హవ మాహవం స విదధే బలశాసనశాసనః.

భవతోఽపి మాయానియంతుః, పరమపురుషస్యాపీతి భావః. అస్థానే అశోచనీయస్థానే, సీతావధస్య మాయికత్వా దితి భావః. కరుణం దీనం, కరుణశబ్దా దర్శఆద్యచ్, ఇద మేత, దవస్థాంతరం దశాభేదః, కిం కిమర్థం, దుర్దశావన్న ల్వేన న వర్తితవ్య మిత్యర్థః. కింతు నిరంతరాయం నిర్విఘ్నం యథాతథా మఖనిర్వర్తనాయ స్వవిజయహేతుసత్ర నిష్పాదనార్థం, పురందరారిణా ఇంద్రజితా, కృతకమాచరితం, ఏతత్సీతావధరూపకృత్యం, కృతకం కృత్రిమం, అసత్య మేవేతి యావత్, అవధారయ జానీహి. అతః మనసి, ధైర్యం నిర్వికారచిత్తత్వం 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం స త్వపి హేతుష్వి'తి రసికాః. ధారయ స్వీకురు, ఇత్యేవ, మభిధాయ ఉక్త్వా, తస్యేంద్రజితః, వధాయ సంహారార్థం లక్ష్మణం, పురోధాయ పురస్కృత్య, తత్క్షణాదేవ తస్మిన్నేవక్షణే, నికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యస్థానం, బలై ర్వానరసైన్యైస్సహ, ఉపరురోధ నిరుద్ధవాన్.౧౧౩

వాతీ. తతః ఉపరోధానంతరం, స ప్రసిద్ధః, బలం నామ దానవం శాస్తీతి బలశాసనః ఇంద్రః తం శాస్తీతి బలశాసనశాసనః ఇంద్రజిత్, ఉభయత్రాపి కర్తరి ల్యుః. హరికులారవతః కపిసైన్యకోలాహలాద్ధేతోః, గిరిదరీకుహరాత్ పర్వతగుహానో శకాత్, కేసరీ సింహ ఇవ, చలితో నిర్గత స్సన్, రుషా వానరసంమర్దకృతామర్షేణ, ఆహవమంతా జ్జువో త్యస్మి న్నిత్యాహవః యూగ్† 'ఋూదోరబి'తి జుహోతే ర్ధాత్వ్యయే గుణావాదేశౌ, త, మవరిహార్య అసమాప్యైవ, ఆహూయంతే శత్రవోఽస్మి న్నిత్యాహవం యుద్ధం, చకార, 'ఆజి యుద్ధ' ఇతి వ్యయతే రాజ్ఞూర్వా దధాత్వ్యయే సంప్రసారణం. ని. 'ఆహవ స్సంగరే యూగ'ఇతి విశ్వః. విదధే చకార. ద్రుతవిలం బితం పృత్తమ్. 'ద్రుతవిలంబిత మాహ నభౌ భరా' వితి లక్షణాత్. ౧౧౪

---

† అత్ర హవమితిచ్ఛిత్వాహూయంతేఽస్మిన్నితి హవోయజ్ఞ ఇతి వదన్తి.

1 దీనమవస్థానమ్. 2 కృత్రిమమేతదిత్యవధార్య. 3 తక్షణమేవ పురస్కృత్య నికుమ్భిలా ముపరురోధ.

వాతూల ఇవ తూలానాం వానరాణాం రణాజిరే,
విద్రావణ స్తతో మాయావి ద్రావణసుతోఽభవత్. ౧౧౫

గ. అనుపద [1]మసీకోన్మథనసంరంభం సంవర్తసమయదుర్దాంతం కృతాంత మివ సమాపతంతం స్యందనగతం సంక్రందనజితం గంధవహనందనస్కంధవర్తీ సౌమిత్రిః ప్రవర్తిత[2]నిశితశరధారశతధారపాణి రివ జమ్భ మస్తమ్భయత్. ౧౧౬

ప. [3]వికస్వరమదోత్కటం ప్రచురవీరవాదోద్భటం

వాతూల ఇతి. తతః తదనంతరం, మాయాం పరవ్యామోహక వ్యాపారంవేత్తీతి మాయావిత్. రావణసుత ఇంద్రజిత్, తూలానాం కార్పాసానాం, వాతూలో వాతస మూహ ఇవే, త్యుపమా 'వాతా' చ్చేత్యూల ప్రత్యయః. రణాజిరే రణాంగణే, ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. వానరాణాం విద్రావయతీతి విద్రావణః నిరాసకః, అభవత్, శరవర్షేణ వానరాణ్ కాందిశీకాణ్ చకారేత్యర్థః. ౧౧౫

ఆనుపద మితి. ఆనుపదమనంతరం, ఆసీకోన్మథనే వానరసైన్యవిదారణే సంరంభః కోప స్సంభ్రమో వా యస్య తం. ని. 'సంరంభస్సంభ్రమే కోప'ఇతి శబ్దార్ణవః. సంవర్తసమయదుర్దాంతం ప్రలయకాలోద్భటం. ని, 'సంవర్తః ప్రళయః కల్ప' ఇత్యమరః. కృతాంతం యమమివ స్థిత, మిత్యుపమా. ని. 'కృతాంతో యమసిద్ధాంతా' విత్యమరః. స్యందనగతం రథారూఢం. సంక్రందనజిత మింద్రజితం, గంధవహానందనస్య మారుతస్య స్కంధవర్తీ స్కంధారూఢః, సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, ప్రవర్తితాః ప్రయుక్తాః నిశితా స్తీక్ష్ణాః శరధారా శ్శరపరంపరా యేన స తథోక్తస్సన్, జృంభం జృంభాఖ్య మసురం, శతధారం పాణౌయస్య శతధారపాణి రింద్ర ఇవే త్యుపమా. 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠా సప్తమ్యా భవత'ఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. ని. 'శతకోటి స్స్వరుశ్మంబు' ఇత్యమరః. ఆస్తంభయత్ ఊపరురోధ. 'స్తంభు రోధన'ఇతి సౌత్రాత్ స్తంభుధాతో ర్ణిజంతా ల్లఙ్. ౧౧౬

వికస్వరేతి. వికస్వరః వికసనశీలః, ప్రతిపదం ప్రవర్ధమాన ఇతి యావత్. ని. 'వికాసీ తు వికస్వర' ఇత్యమరః స్థేశభాసపిసకసోవర'జిత వరచ్ప్రత్యయః. లేన మదేన

---

1 'ఆసీకోన్మథనసంరబ్ధం' ఇతి నిష్ఠాంతః ప్రాచీనపాఠవివ సాధుః. "ఆసీకి నీనాథ నిధనసంరబ్ధతరం సంవర్తప్రవృత్తమివకృతాన్తం' ఇత్యపిపాఠః. 2 శితతర శరధారాభిః. 3 పరస్పర.

పతత్త్రుటితకఙ్కటం ప్రతిహతాస్త్ర మస్త్రేణ చ,
జగత్త్రయభయావహం జయపరాజయాగోచరం
వితేనతు రుభా విభా వివ [1]తదా రణం దారుణమ్ ౧౧౭
శతధారకఠోరశిఖై ర్విశిఖై శ్శతధా విరచయ్య శరాసగుణం,
విదధే విబుధేశజితం సమరే హతసారథి మప్యథ దాశరథిః.
ప. యదుచిత మహో మాయాశీలస్య య ద్భుజశాలిన
స్సదృశ మథవా యుక్తం నక్తంచరేంద్రసుతస్య యత్,

దర్వేణ ఉత్కట ముద్రిక్తం, ప్రచుర వీరవాజైః ఛిందిభిందీత్యాదిప్రభూతవీరాలాపై రుద్భట ముజ్జృమ్భితం, ని. 'ప్రభూతం ప్రచురంప్రాహ్య'మిత్యమరః. పతంతఃగళంతః త్రుటితాః ఛిన్నాః కంకటాః ఉరశ్ఛదా యస్మిన్ తం, ని. 'ఉరశ్ఛదః కంకటక'ఇత్యమరః. 'పరిత్రుటి'లేతిపాఠస్సాధుః. తథా అస్త్రేణ దివ్యాస్త్రేణ రిత్యర్థః. ప్రతిహతాని ప్రతిరుద్ధాని అస్త్రాణి యస్మిన్ తం తథోక్తం చ, జగత్త్రయభయావహం త్రైలోక్యభయంకరం, 'శుభాసహ' మితిపాఠే త్రిలోకకంటకస్యేంద్రజితః వినాశహేతుత్వా చ్ఛుభకరం, జయపరాజయయో రగోచరం అవిషయం, తుల్యబలత్వా దితి భావః. అత ఏవ దారుణం పరస్పరభయంకరం, రణం కలహం, ని 'ఆస్ఫిక్యాం సమరాసీకరణాః కలహ విగ్రహా'ఇత్యమరః. తదా తస్మిన్ సమయే, ఉభా సౌమిత్రీంద్రజితౌ, ఇభౌ మత్తగజా వివ, వితేనతుః చక్రతుః, ఉపమానాలంకారః, ప్పథ్వీవృత్తమ్. ౧౧౭

శతధారేతి. అథానంతరం, దాశరథిః దశరథపుత్రో లక్ష్మణః, 'అతఇఞ్' సమరే యుద్ధే, శతధారకఠోరశిఖైః వజ్రాయుధవత్తీక్ష్ణాగ్రైః, విశిఖైః బాణైః. శరాసగుణ మింద్రజిత్కార్ముకజ్యామ్, ని.'గుణ స్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియానుష్యతంతుష్వి'త్యమరః. శతధా శతప్రకారేణ, శతశ శ్శకలిత మిత్యర్థః. విరచయ్య కృత్వా, 'ల్యపి లఘుపూర్వా'దిత్యయాదేశః. విబుధేశజిత మింద్రజిత మపి, హతసారథిం, విదధే చకార, ని. 'సూతఃక్షత్తాచ సారథి' రిత్యమరః. తోటకవృత్తమ్. 'ఇహ తోటక మబ్ధిసై ర్ముని'మితి లక్షణాత్. ౧౧౮

యదితి. అహో నిర్వృత్తగుణో హతసారథి శ్చే త్యాశ్చర్యం. మాయాశీలస్య పరవ్యామోహకవ్యాపారాచరణతత్పరస్య, యత్కృత్య, ముచిత మనుగుణం, తథా భుజశాలినః బాహుపరాక్రమశాలినః, య, త్తదృశం సమానం, అథ వేతి పక్షాంతరే,

---

1 తదారుణమ్,

శతముఖజిత శౌర్యం య ద్వాఽనురూప మథాత్మన
స్తదకృత రుషాఽమందో మందోదరీతనయో రణే. ౧౧౯

గ. ([1]ఏవం మందోదరీతనయస్య లక్ష్మణేన సాకం యుధ్యమానస్య త్రీణి దినాని వ్యతీయుః.) ౧౨౦

గ. అనుపద [2]మభిషేణనవతి విభీషణ్ణో తేనావినీతేన భీషణేన విముక్తాం శక్తిం మర్ధచంద్రేణ వారయ న్నపారయ న్సోఢు మదసీయ మ

నక్తంచరేంద్రసుతస్య సకలలోకత్రైత్రాపణకనయస్య, య ద్యుక్తం అర్హం, ఆథ వేతి వాక్యారంభే, శతముఖజితః ఇంద్రజితః, ఆత్మన స్స్వస్య, యచ్చ, ని. 'వాస్యా ద్వికల్పోపమయో రేవార్థే చ సముచ్చయ' ఇత్యమరః. శౌర్యం శూరత్వం, అనురూపం సమర్థం, తత్ తాదృశం, కృత్యం, రణే, రుషా రోషేణామందః, మహారోషాక్రాంత ఇత్యర్థః. మందోదరీతనయః ఇంద్రజిత్, అకృత కృతవాన్, కృఞో లుఙి తజ్ 'తనాదిభ్య స్తథాసో' రితి సిచో లుక్, మాయాశీలత్వాదిగుణసంపన్నస్య స్వస్య య దుచితం తత్సర్వ మపి రణపాండిత్య మకరో దిత్యర్థః. హరిణీవృత్తం. 'రస యుగహయైర్నసౌ మ్లౌ గో యదా హరిణీ త'దేతి లక్షణాత్, అతఏవాద్యపాదే ద్వితీయయతిస్థానే అపపఠ్యయత్యాఖ్యదోషమకృతకృతయోఽప్యాలంకారికా నమమృషుః. 'ఇత్రచి త్వదమధ్యేఽపి యతి మిచ్ఛంతి సూరయః, యది పూర్వాపరాభాగౌ న స్యాతా మేక వర్ణగా' వితి తిలకవచన మపి సమూఢాతుం నశక్నుయాత్ తథాపి, 'న తు ప్రతినివిష్టయూర్ధ్వజనచిత్త మారాధయే' దిత్యాది మహాకవిప్రయోగదర్శనా దదోషః. నిరంకుశాః ఖలు కవయ స్సర్వపథికా భవంతి. ౧౧౯

ఏవ మితి. స్పష్టోఽర్థః. ౧౨౦

అనుపద మితి. అనుపద మనంతరం. విభీషణే అభిషేణనవతి సేనయా అభిగమనవతి సతి. ని. 'యత్సేనయాఽభిగమన మకారి దభిషేణన' మిత్యమరః. 'సత్యాదిషు శే'త్యాదినా సేనాశబ్దాణ్ణిచ్. 'స్థాది ష్వభ్యాసేన చాభ్యాస స్యే'తి సకారస్య షత్వం. భీషణేన భయంకరేణ అవినీతేన దుర్వినీతేన, తేనేంద్రజితా, ముక్తాం ప్రయుక్తాం, శక్తిం ఆయుధవిశేషం, అర్ధచంద్రేణ బాణవిశేషేణ, వారయన్ విభిదన్, అముష్య ఇంద్రజిత ఇమ మదసీయం, 'త్యదాదీని చే'తి పృద్ధసంజ్ఞాయాం వృద్ధా చ్ఛః, అవినయం దుర్వినయం, సోఢుం, మపారయన్ అశక్నువన్, అమర్షాతులః క్రోధావిష్టః,

---

1 ఏతద్వాక్యం ప్రాచీనకోశేష్వనుపలబ్ధమ్, 2 అభిషిషేణ అభిషేణనవతి,

వినయ మనుష్ఠాకుల సౌమిత్రి రమోఘం [1]మాఘవత మముంచ దస్త్రమ్. ౧౨౧

ప పతతి స్మ త త్ప్రథమ మస్త్ర ముజ్జ్వలం
సశిరస్త్ర మింద్రజయిన శ్శిర స్తతః,
అను పుష్పవృష్టి [2]రవనా దివౌకసా
మథబాష్పవృష్టి రమరారియోషితామ్. ౧౨౨

ప. శ్రుత్వా శక్రజిత స్సుతస్య నిధనం శోకేన రక్షఃపతేః

సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, అమోఘం, శత్రుశిరశ్ఛేదక మిత్యర్థః. మాఘవత మైంద్రం, 'తస్యేద' మి త్యణ్. అస్త్ర, మముంచత్ ప్రాయుఙ్క్త. ౧౨౧

పతతీతి. ప్రథమ మాదౌ, ఉజ్జ్వలం దీప్తం, త త్ప్రసిద్ధ, మస్త్ర మైంద్రా స్త్రం, పతతి స్మ న్యపతత్, ఇంద్రజితీతి శేషః. 'లట్ స్మ' ఇతి భూతార్థే లట్, తతః అస్త్రపాతానంతరం, సశిరస్త్రం సశీర్షణ్యా, మింద్రజయినః, శిరః, పతతిస్మ, అను పశ్చాత్, శిరఃపతనానంతరం, ని. 'పశ్చా త్పానృశ్యయో రన్వి'త్యమరః. అవనా భూమ్యాం, ని. 'త్వ్యాఽపని ర్ద్యౌ రసీ మహీ' త్యమరః. ద్యౌః దివం వా ఓకః స్థానం యేషాం తే దివౌకసో దేవాః, ఆద్యే పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః, ద్వితీయే. ని. 'దివం స్వర్గేఽంతరిక్షే చే' తి నానార్థరత్నమాలా, † తేషాం పుష్పవృష్టిః తదపవర్జితప్రసూనవర్ష మిత్యర్థః, పతతిస్మ, అథానంతర, మమరారియోషితాం రావణాంతఃపుర స్త్రీణాం. బాష్పవృష్టిః నేత్రాంబువర్షం, పతతిస్మ. అత్ర పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరం ప్రతి హేతుత్వా త్కారణమాలాఖ్యాలంకారః. 'పూర్వపూర్వం ప్రతి యదా హేతు స్స్యా దుత్తరోత్తరం, తదా కారణమాలాఖ్యమలంకరణ ముచ్యత' ఇతి లక్షణాత్. మంజుభాషిణీవృత్తమ్.

శ్రుత్వేతి. సుతస్య, శక్రజితః ఇంద్రజితః, నిధనం మరణం, శ్రుత్వా, రక్షఃపతేః రావణస్య, సమస్తం ముఖం, దశాపి ముఖానీ త్యర్థః, శోకేన, క్లాంతం పరిమ్లా

---

† దివశబ్దస్యాకారాంతనపుంసకత్వే అనిరుద్ధచరితే సుధాలిచంద్రప్రయోగోఽపి దృశ్యతే 'న శోభతే తేన హి నో వినా పురం మరుత్వతా వృత్రవధే యథా దివం' ఇతి. ని. 'మందిరం సైరిభ శ్శక్ర భవనం ఖం దివం నభ' ఇతి త్రికాండశేషశ్చ, ద్యౌరోకో యేషా మితి విగ్రహే దివోకసః. 'దివోకా శ్చ దివౌకా శ్చ దేవే చాతకపక్షిణీ'తి రంతిదేవః.

1 మాఘవత్ + అస్త్ర 2 ఆనఘా.

క్లాన్తం నిశ్వస దశ్రుపూరభరితం క్రన్ద చ్చ ఫూత్కారి చ,
రోషే నాథ విపాటలం చ కుటిలభ్రూవల్లివృత్తేక్షణం
జజ్ఞే దష్టఘనోష్ఠ మట్ట [1]హసితోద్రిక్తం సముస్తం ముఖమ్.౧౨3

గ. అనంతర మతిక్రాంతేషు విక్రాంతేషు పురందరారిముఖేషు నందనేషు వినివాతేషు కుంభకర్ణాదిషు భ్రాతృషు విధ్వస్తేషు ప్రహస్త పూర్వేషు సచివేషు వ్యాపాదితేషు విరూపాక్ష ప్రభృతిషు సేనాపతిషు [2]విశీర్ణే బలవతి నిఖిలే బలే సమంతతః కరుణ [3]పరిపూరితపౌరవధూజన పరిదేవనోత్తరంగాయాం లంకాయాం మూతం కాతిశయరోషణో రావ

నం, నిశ్వసత్ దీర్ఘోష్మనిశ్శ్వాసకృత్. అశ్రుపూరభరితం బాష్పప్రవాహపరిపూర్ణం, క్రన్ద దార్ద్రోశ చ్చ, ఫూత్కారిచ, స్ఫూదితి ముఖమారుతానుకారిశబ్దః, అథితి వాక్యా రమ్భోపేన 'శత్రుకృతాపకారేణ మనః ప్రజ్వలనం రోష' ఇత్యుక్తలక్షణేన క్రోధేన విపాటల మత్యరుణంచ, కుటిలితాః వక్రీకృతాః భ్రూవల్లయో యస్య తత్తథోక్తం, వృత్తాని విఘూర్ణనా ద్వర్తులాకారాణి ఈక్షణాని యస్య తత్, దష్టాని దంతై ర్నిపీడి తాని ఘనా లంబమానా శ్చ ఓష్ఠా ఆధరోష్ఠా యస్య తత్తథోక్తమ్, ఆట్టహసితేన అతి శయితహాసేన ఉద్రిక్త ముద్భటంచ, జజ్ఞే జాతం ఆశేషాణి రావణముఖాని కరుణరౌ ద్రరసానుభావవిజృంభితా న్యభూవ న్నిత్యర్థః. అత్ర క్లాంతత్వాదీనా మనేకగుణానాం సముచ్చితత్వా త్సముచ్చయాలంకారః. 'గుణక్రియాయోగపద్యం సముచ్చయ' ఇతి సామాన్యలక్షణమ్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౨3

అనంతరమితి. అనంతరం శోకరౌద్రరసావేశానంతరం, విక్రాంతేషు మహాబా లేషు. ని. 'శూరో వీర శ్చ విక్రాంత' ఇత్యమరః. పురందరారిముఖేషు ఇంద్రజిత్ప్ర ముఖేషు, నందనేషు పుత్రేషు, అతిక్రాంతేషు మృతేషు, నిర్గతప్రాణేషు సత్స్వి త్యర్థః. కుం భకర్ణ ఆదిర్యేషాం తేషు, ఆదిశబ్దేన మహోదరమహాపార్శ్వదయో గృహ్యన్తే. భ్రా తృషు సహోదరేషు, వినివాతేషు నాశితేషు సత్సు, ప్రహస్తపూర్వేషు ప్రహస్తాదిషు, సచివేషు మంత్రిషు, విధ్వస్తేషు, మారితేషు సత్స్విత్యర్థః. విరూపాక్షప్రభృతిషు, సే నాపతిషు, వ్యాపాదితేషు వినాశితేషు సత్సు, నిఖిలే, బలవతి, బలే సైన్యే చ, విశీర్ణే విఖీ ర్ణేతి విధ్వస్తేసతి, లంకాయాం, సమంతతః సర్వత్ర, కరుణపరిపూరితః శోకపరిపూ ర్ణోయః పౌరవధూజనః పత్తస్త్రీజనః తస్య పరిదేవనైః విలాపైః ఉత్తరంగాయాం

---

1 హసితోద్వృత్తమ్. 2 కవివివర్ధనేన విశీర్ణే. 3 పరివారిత.

ణ [1]స్తృణ మేవ హర్యక్ష ఇవ హరిణీం ధరణీసుతాం జిఘాంసు రంతిక గతమంత్రిణా నివార్యమాణ స్సారథినా విధినాచ సంచోదితరథోదాశ రథివిజయవిహితసంగర స్సంగరాంగణ మవతతార. ౧౨౪

ప. కోపా దసౌ [2]పరిఘతోమరకుంతయష్టి
చాపాశుగ[3]ద్రుఘణశక్తికృపాణపాణిః,
ఏకోఽప్యనేకముఖబాహుతయా సబంధు
ర్లోకో యథా సమితి లోచనగోచరోఽభూత్. ౧౨౫
అలక్ష్యత స రక్షసా మధిపతిః కృపాణం ముహుః

ముద్రిక్తాయాం, తద్భూయిష్ఠాయాం సత్యా మిత్యర్థః. ఆతంకాతిశయేన ఆపద్భూయ స్త్వేన రోషణో రోషవాన్, 'త్రుధమండార్తేభ్య శ్చే'తి యుచ్. రావణః, తత్ తృణం జస్మిక్షణే, హర్యక్షస్సింహః, హరిణీం మృగీ మివ, ని. 'హర్యక్షః కేసరీ హరి' రిత్యమరః. ధరణీసుతాం సీతాం, జిఘాంసు ర్హంతు మిచ్ఛుః, హంతే స్సన్నంతా దుప్ర త్యయః. అంతికగతమంత్రిణా సమీపస్థసచివేన, నివార్యమాణః న చైతన్నా ర్యమ్ మితి నిషిద్ధ్యమానః, తథా సారథినా, విధినాచ, సంచోదితః ప్రేరితో రథో యస్యస, తథోక్తః, దాశరథివిజయే విహితసంగరః కృతప్రతిజ్ఞ స్సన్, సంగరాంగణం రణభూ మం, అవతతార ప్రవివేశ. ని. 'అథ ప్రతిజ్ఞాజీసంవిదావత్స సజ్గర' ఇత్యుభయత్రాప్య మరః. ౧౨౪

కోపా దితి. కోపా త్సమరాభినివేశా ద్ధేతోః, పరిఘాః అయోమయగదాః తోమరా చండవిశేషాః కుంతాః ప్రాసాః యష్టయో లగుడాః చాపాః కార్ముకాణి ఆశుగాః బాణాః, ద్రుఘణాః ముద్గరాః శక్తయః ఆయుధవిశేషాః కృపాణాః ఖడ్గా శ్చ పాణిషు యస్యస, తథోక్తోఽసౌ రావణః, ఏకఃసకలవినాశాత్సహాయశూన్యోఽ పి, అనేకాని ముఖాని బాహవశ్చ యస్యస తథోక్తస్య భావ స్తత్తాతయా హేతు సా, సబంధుర్లోకో యథా బంధుజనసహిత ఇవే, త్యుత్ప్రేక్షా. ని. 'లోకస్తు భువనే జన' ఇత్యమరః. 'ఇవవద్వా యథాశబ్దా' వితి దండీ. సమితి యుద్ధే, లోచనగోచరః, ప్రత్యక్షోఽభూ దిత్యర్థః. వానరాణా మితి శేషః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౨౫

అలక్ష్యతేతి. స రక్షసా మధిపతిః రావణః, ప్లవగమండలీనాం హానరసమూహా నాం మూర్ధసు శిరస్సు, ప్రసవ్య బలాత్, కృపాణం చంద్రహాసం, ముహుః పునఃపునః,

---

1 తృణ మిత్యాపతులనాయక దయితాంధరణీసుతాం. 2 పరిఘయష్టితుతార ముస్స. 3 ద్రుహిణ.

[1]ప్రసహ్య వినిపాతయన్ ప్లవగమండలీమాళిషు,
అయం తవ త వాయ మి [2]త్యధిసమీక మేకైకశో
వరా నివ వినిర్దిశ న్నమరవారవామభ్రువామ్. ౧౭౬

గ. తత్ష ణ మక్షౌహిణీవిక్షోభకందళితరుష మతిపరుషవిశిఖవిదళిత [3]కేతన మర్ధచంద్రనికృత్తధన్వానమస్త్రధారావిదారితసారథిమతివిస్మయ

వినిపాతయన్ ప్రవర్తయన్, విదారణార్థ మితి భావ:. త వాయ మేవ, తథా తవాయ, మిత్యనేన ప్రకారేణ, అధిసమీకం, యుద్ధ మిత్యర్థ:. విభక్తిర్థేఽవ్యయీభావ:. అమరవారవామభ్రువాం సురసుందరీణాం, ఏకైకశ: ప్రత్యేకం, వరాన్ ప్రియతమాన్, వినిర్దిశ న్నివ, ఆలక్ష్యతే త్యుత్ప్రేక్షా. పృథ్వీవృత్తమ్ ౧౭౬

తత్ష ణమితి. శత్ష ణ మస్మిన్ క్షణే ఆత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, అక్షౌహిణీ నా మనేకాక్షౌహిణీసంఖ్యాకానాం వానరాణాం అక్షౌహిణీసంఖ్యా తు. 'ప్రయుతం నవసాహస్రం పంచాశత్త్రిశతం భటా:, పాదాతం షష్టిసాహస్రం షట్శతీ దశవాజిన:, ఏకవింశతిసాహస్రం శతానా మష్టసప్తతి:, ద్విరదా స్స్యందనా యత్ర సాఽక్షౌహిణ్యుచ్యతే బుధై' రిత్యక్షౌహిణీసంఖ్యా మాహుర:. తథాచ మహాభారతే. 'ఏకో రథో గజశ్చైకో నరా: పంచ పదాతయ:, త్రయ శ్చ తురగాస్తజ్జై: పత్తి రిత్యభిధీయతే. పత్తిం తు త్రిగుణా మేతాం విను స్సేనాముఖం బుధా:, త్రీణి సేనాముఖా న్యేకో గుల్మ ఇత్యభిధీయతే. త్రయోగుల్మా గణో నామ వాహినీ తు గణా స్త్రయ:, స్మృతా స్తిస్రస్తు వాహిన్య: పృత నేతి విచక్షణై:. చమూ స్తు పృతనా స్తిస్ర శ్చ మ్వస్తిస్ర స్తద్వదీకినీ, ఆనీకినీం దశగుణా మాహు రక్షౌహిణీం బుధా' ఇతి. యథా హామర సింహ:—సి.'ఏకేభైకరథా త్ర్యశ్వా పత్తి పంచపదాతికా, పత్యంగై స్త్రిగుణై స్సర్వై ర్క్రమాదాఖ్యా యథోత్తరమ్, సేనాముఖం గుల్మగణో వాహినీ పృతనా చమూ:, అనీకినీ దశానీకి న్యక్షౌహిణ్యథ సంపది' ఇతి. విక్షోభేణ విధ్వంసనేన కందళితరుషం సముత్పన్నకోపం, అతఏ వాతిపరుషై రత్యంతశితైర్ విశిఖై: బాణై: విదళితం కేతనం యేన తం, అర్ధచంద్రేణ బాణవిశేషేణ నికృత్తం చ్ఛిన్నం ధను ర్యేన తం, 'ధనుషశ్చే' త్యనఙ్ దేశ:. అస్త్రధారయా శరపరంపరయా, 'అసిధారే, తి పాతే ఖడ్గధారయా విదారితో విదళిత స్సారథి ర్యేన తం, అతివిస్మయనీయ మత్యాశ్చర్యవిషయం కరలాఘవం హస్త పాటవం యస్య తం, రాఘవానుజం లక్ష్మణం, యాతుధానపతిరావణ:, అమర్ష వేగేన

---

1 ప్రవాస్య. 2 ఆభిసమీకమ్. 3 ధ్వజమ్.

సీయకరలాఘవం రాఘవానుజ మమర్ష వేగము క్తయా శక్త్యా ముహూ
ర్తమివ మూర్ఛానిమీలిత ముపరాగ ఇవ [1]కలాధరమాతతాన యాతు
ధానపతిః. ౧౨౭

ప. ఆలోక్య [2]దూన మనుజం హృది శక్తిఘాతా
చ్ఛోకేన విద్ధహృదయ స్సుతరాం స రామః,
కోపేన చాప మథ కుండలయాంచకార
లంకాపతే రపి లలాటలిపిం విధాతా. ౧౨౮

ప. అవకీర్య దాశరథి రశ్రుధారై రనుజం పుల స్త్యతనుజం చ శిరైః,
యుగప ద్వ్యథా త్కరుణవీరరసౌ యుధి శోకహర్ష బలంచ బలం.

ప. వలయితచిత్ర [3]చాపవతి వారితప జ్యికముఖే

క్రోధరయేణ ముక్తయా, శక్త్యా మయమాయానిర్మితశక్త్యాఖ్యాయుధేన, కలాధర మిందుం, ఉపరాగో రాహుగ్రహగ్రాస ఇ వేత్యుపమా. ని. 'ఉపరాగో గ్రహ' ఇత్య మరః. ముహూర్తమల్పకాలమ్. ని. 'ముహూర్త మల్పకాలే స్యా ద్ఘటికాద్వితయేఽ పి చే' తి వైజయంతీ. మూర్ఛయా మోహేన, నిమీలితం విసంజ్ఞమివ, వస్తుతస్తు న తథా, తస్య పరమపురుషాంశత్వా దితి భావః. ఆతతాన చకార, శక్తిప్రయోగేణ లక్ష్మణ మమూర్ఛయ దిత్యర్థః. ౧౨౭

ఆలోక్యేతి. స రామః, హృది హృత్ప్రదేశే, శక్తిఘాతాత్ శక్తిప్రహారాత్, దూనం పరితప్తం, 'దూఙ్ పరితాప' ఇతి ధాతోః నిష్ఠాతకారస్య నకారః, అనుజం లక్ష్మణ, మాలోక్య, శోకేన విషాదేన, సుతరా మత్యంతం, విద్ధహృదయో విదళితాంత రంగ స్సన్, అథ శోకానంతరం, కోపేన క్రోధేన, చాపం, కుండలయాంచకార, ఆకర్ణాకర్షణేన పలయాచకారేత్యర్థః. తథా విధాతా విధి రపి, లంకాపతేః రావణస్య, లలాటలిపిం ఆయుర్నిర్ణాయకఫాలపట్టాక్షరవిన్యాసం, కుండలయాంచకార, యథా లిఖి తాధికాక్షరనిరసనే కుండలినాం కుర్వంతి లేఖకాః తద్వదిత్యర్థః. శ్రీరామసమరసంరం భం దృష్ట్వా రావణస్యమృత్యు స్సన్నిహితోఽభూ దిత్యర్థః. అత్ర చాపలలాటలిప్యోః కేవలప్రస్తుతత్వా త్తుల్యయోగితా భేదః. ౧౨౮

అవకీర్యేతి. వ్యాఖ్యాత మేతత్. ౧౨౯

పలయి లేతి. ఆమర్షవతి లక్ష్మణప్రహారా త్క్రోధావిష్టే, అత ఏవ వలయితం

---

1 కమలాకరమ్. 2 దీనం. 3 చాపవినివారిత.

విసృజతి రాఘవే విశిఖవర్షం మయస్వతి,
హరిషు నకశ్చిదప్యథ నివృత్త్యగతస్సురా
దమరవిలాసినీషు సచ కాచిదలబ్ధవరా. ౧౩౦

గ. అయం చ పున [1]రంజనాసుతసమానీతమహీధరమహౌషధివిధిలబ్ధజీవితానుజసమాశ్లేషసుఖలబ్ధమనోరథస్సమేధమానసుర [2]కాతుకోపలంభసంరమ్భోద్భేదంచితపులకకంచుకితాకృతిర్దాశరథిరధిసంగర

ణ్డలీకృతం చిత్రం ఆకర్ణ్యజ్యకం చాపం అస్యాస్తీతి తథోక్తే, ఆకర్ణాకృష్టకార్ముక ఇత్యర్థః యద్యపి 'నఃశర్మధారయూన్మత్వర్థీయ' ఇతి కర్మధారయాస్మత్వర్థీయ ప్రత్యయప్రయోగం న సహంతే వ్యాకరణపారీణాః తథాపి 'త్వతృరాసంగవతీ మధిత్యకా' మిత్యాది మహాకవిప్రయోగదర్శనాన్న దోష ఇతి సమాధేయమ్. వారితపక్ష్మిముఖే సంస్తంభితరావణే, రాఘవే శ్రీరామే, విశిఖవర్షం శరవృష్టిం విసృజతి ప్రయుంజానే సతి, అథానంతరం, అరిషు శత్రుషు మధ్యే, కశ్చిదపి రాక్షసః, న మరా ద్యుద్ధా, న్నివృత్య, నగతః, కింతు సర్వేఽపి మృతా ఇత్యర్థః. తథా అమరవిలాసినీషు సురసుందరీషు చ, 'వైకమలసే' త్యాదినా ఘినుణ్ ప్రత్యయః. కాచి దేకాఽపి, విలాసినీ అలబ్ధవరా అప్రాప్తప్రియతమా, నాభూత్, శ్రీరామబాణనిహతానాం సర్వేషా మపి స్వర్గలోక ప్రాప్తిసంభవా త్సర్వా అపి స్వర్గస్త్రియః సుప్రాప్తవరా ఏవ బభూవురిత్యర్థః.

అయమితి. కిం చేతి చార్థః. అయం దాశరథిః శ్రీరామః, పురస్తాచ్ఛోఽపి, పూర్వ మేకవార మానీతత్వా దితి భావః. వాక్యాలంకారే వా, ఆంజనాసుతేన హనూమతా సమానతః జాంబవన్మి దేశాత్పర్వతాన్యానీతః యో మహీధరః ఓషధిపర్వతః తస్యౌషధీనాం సంజీవకరణీ ప్రభృత్యోషధివిశేషాణాం విధినా సుషేణప్రయుక్తవిధిన్యాయా లబ్ధజీవితస్య పునర్లబ్ధప్రాణస్య† సమాశ్లేషేణ గాఢాలింగనేన యత్సుఖం తేన లబ్ధమనోరథః సంప్రాప్తవాంఛితః, అతఏవ సమేధమానః ప్రవర్ధమానః యస్సురకాతుకోపలంభసంరంభః రణకుతూహలప్రాప్తిసంభ్రమః తేన ఉదంచితాః ఉత్పన్నా యే పులకాః రోమాంచాస్తైః కంచుకితా వ్యాప్తా ఆకృతి ర్యస్య స తథోక్త స్సన్. ని. 'ఆకృతిః కథితా రూపే సామాన్యవపుషోపీ'తి విశ్వః. ఆధిసంగరం సంగరే, విభక్తిరర్థేఽవ్యయీభావః. శతక్రతో రింద్రస్య, అనుగ్రహా త్ప్రసాదాత్, నిమిత్తే పంచమీ, అమ

---

† 'మహతావధీవేగానుజీవిలే'తి ప్రాచీనపాఠే వేగో వ్యాప్తిః.

1 అంజనీసుతం. 2 కాతుకోపలంభః,

మమరాధిపసారథినా మాతలినా సమానీత మతివిశంకటం రథ మపి కంకటకం శతక్రతో రనుగ్రహా దగ్రహీత్. ౧౩౧

ప. అన్యోన్యస్యస్య సదృశలక్ష్యమిళనా దాలక్ష్యశౌండీర్యయో
శ్శస్త్రాశస్త్రి సమున్మిషత్పులకయో స్సశ్లాఘయో స్సాహసే,
జాతే జీవితసంకటే 1విహరతో ర్మూర్ఛాసు విశ్రామతో
రశ్రాంతం రఘువీరపఙ్క్తిముఖయో రాసీ దసీమా రణః. ౧౩౨

రాధిపసారథినా మాతలినా, ఆనీతం ప్రాపిత, మతివిశంకట మత్యంతవిశాలం, ని. 'విశంకటం పృథు బృహ ద్విశాలం పృథులం మహ' దిత్యమరః. 'వే శ్శాలచ్ఛంకటచా' వితి శంకటచ్ప్రత్యయః. రథం స్యందనం, కంకటకం కవచ మపి, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాన్, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే—'సహ స్రాక్షేణ కాఖత్ స్థరథో ఽయంవిజయీ యతే, దత్త స్తవ మహాసత్వ శ్శీఘ్రం చ్ఛత్రునిబర్హ ణే'త్యాది. ‡ ౧౩౧

ఆన్యోన్యస్యేతి. ఆన్యోన్యస్య పరస్పరస్య, సదృశలక్ష్యమిళనాత్ సదృశలక్ష్యలాభాత్, 'దృశేః క్స' ఇతిక్సప్రత్యయః. ఆలక్ష్యం ఉన్నటదృశ్యం శౌండీర్యం కార్యాతిరేకో యయో స్తయోః, శస్త్రైశ్చ శస్త్రైశ్చ ప్రహర్తవ్యేవం యుద్ధం ప్రవృత్తం శస్త్రాశస్త్రి 'ఇచ్కర్మ వ్యతిహారే' ఇతి బహువ్రీహౌ స్సుసాంత ఇచ్ప్రత్యయః. 'ఆస్యేషా మపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః. 'లిష్టద్రుప్రభృతీని చే'త్యవ్యయీభావత్వా దవ్యయత్వం. తత్ర సమున్మిషంతః, సముత్పద్యమానాః పులకాః రోమాంచాః యయో స్తయోః, సాహసే సాహసకర్మణ్యే సతి, సశ్లాఘయోః, అహో మమ దార్ఢ్యర్యం మాస్త లాఘవ మిత్యాదిప్రశంసాపరయో రిత్యర్థః, జీవితసంకటే ప్రాణనిర్బంధే జాతే సతి, విహరతోః విహరమాణయోః, 'విరమతో'రితి పాఠే వియుంజతో స్సతో, రీషన్మాత్రే ప్యుచ్ఛ్వసే తూష్ణీం న తిష్ఠతో రిత్యర్థః.†మూర్ఛాసు మోహనదశ సు, విశ్రామ్యతోః విశ్రాంతిం గచ్ఛతోః,మూర్ఛావస్థాతో ఽన్యత్ర క్షణమాత్రమపి కాలం వృథా నయా పితవతో రిత్యర్థః. రఘువీరపఙ్క్తిముఖయోః శ్రీరామరావణయోః, అశ్రాంతమవిచ్ఛిన్నం యథాతథా, ఆసీమా నిర్మర్యాదో, రణః, ఆసీత్. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

---

‡ 'శతక్రతోరనుగ్రహాయాగ్రహీ'దితిపాఠే ఇంద్రచనుగ్రహీతుం రథకంచు కా గృహీతవాన్, తదభావే ఽపి స్వశక్త్యైవ సర్వం కర్తుం శక్తత్వా ఓతి భావః.

† 'జాతే జీవితసంకటే ఽపి మహతో' రితిప్రాక్తనపాఠే ప్రాణనిర్బంధే ఽపి స్వశ్రమ మప్రకాశ్య స్వస్థవ ద్ధానం ధర్వతో రిత్యర్థః. 1 విహాతతోః.

గ. అథ తయో [1]రశ్రాన్తముక్తదివ్యాస్త్రయో రాఖణ్డలవృత్ర విభయో రుభయో రాలూనేషు మార్గణే ష్వభంగురరథస్పర[2]విపర మార్గణే ష్వవ[3]చ్ఛిన్నేషు ధనుర్గుణే ష్వవ్యాహతసహజసాహస[4] గుణా ధీనేషు ధురీణేషు చ యానేషు నిరపాయ [5]సమరాభియానేషు నిర్భిన్నే చ సాంయుగీనే రథే నిర్వైకల్యవిజయమనోరథ మజాయత [6]యశోధన మాయోధనమ్. ౧33

ప. తూణీముఖా త్త్వరిత ముద్ధరణే గుణేన
సంయోజనే ష్వథ శరస్య విమోచనే వా,

అథేతి. అథానంతర, మాఖండలవృత్రనిభయోః సహస్రాక్షవృత్రాసురసదృశయో, రిత్యుపమా. ని. 'ఆఖండల స్సహస్రాక్ష' ఇత్యమరః. తయో రుభయోః రామ రావణయోః, ఆశ్రాంతముక్తదివ్యాస్త్రయోః అవిచ్ఛిన్నప్రయుక్తమహాస్త్రయో స్సతో, రభంగురం భంగరహితం యథాతథా, పరస్పరవివరాణి అన్యోన్యమర్మస్థానాని మార్గయం త్యన్విష్యంతీతి తథోక్తేషు, కర్తరి ల్యుః, 'అభంగురే'త్యత్ర, 'భంజభాసే'త్యా దినా ఘురచ్. మార్గణేషు సాయకేషు, ని. 'మార్గణో సాయకార్థిశా' ఇత్యమరః. ఆ లూనేషు విచ్ఛిన్నేషు సత్సు, 'ల్యాదిభ్య' శ్చేతి నిష్ఠా తస్య నత్వం, తథా ధనుర్గుణేషు చాపమౌర్వీ, ష్వవచ్ఛిన్నేషు విదళితేషు సత్సు, ధురీణేషు ధురంధరేషు యోధేషు, 'ఖ స్సర్వధురా' దిత్యత్ర యోగవిభాగా ఖ్ఖః, అవ్యాహతో ఽప్రతిహతః సహజో నైస ర్గిక శ్చ య స్సాహసగుణః తదధీనేషు తదాయత్తేషు సత్సు, ని. 'ఆధీనో నిఘ్న ఆయ త్త' ఇత్యమరః. యానేషు శ్రీరామరథాశ్వేషు, నిరపాయసమరాభియానేషు సత్సు, సాంయుగీనే సంయుగే సాధ్వి, యుద్ధసమర్థః. ని. 'సాంయుగీనో రణే సాధు' రిత్య మరః. రథే రావణస్యందనే, నిర్భిన్నే నితరాం విదారితే సతి, నిర్వైకల్యం వైకల్య రహితం విజయే మనోరథో ఽభిలాషో యస్మిం స్తథ్యథా తథా, యశ ఏవ ధనం యస్మిం త, దాయోధనం యుద్ధ, మజాయత జాతం, ని. 'యుద్ధ మాయోధనం జన్య'మిత్యమరః.

తూణీతి. తూణీముఖా న్నిషంగముఖాత్, త్వరితం శీఘ్రమ్, ని. 'జవో ఽథ శీఘ్రం త్వరిత' మిత్యమరః. శరస్య బాణస్య, ఉద్ధరణే ఆకర్షణే, గుణేన మౌర్వ్యా, సంయోజనే సంధానే ఽపి, ని. 'మౌర్వీజ్యా శింజినీ గుణ' ఇత్యమరః. అథానంతరం,

---

1 ఆశ్రాన్తముక్త. 2 విజయమార్గణేషు 3 వాగ్గణేషువిచ్ఛిన్నేషు. 4 గుణనికృష్టేషు 5 సమరాభిమానినిర్భిన్నే. 6 భుజాయశయశోధనమ్.

యత్ర వ్యలోకి తదధీన ఇ వాతివేగా
ల్లోకేన రాఘవకర శ్చిర మాలులోకే. ౧౩౮

ప. అర్ధోదీరితవీరవాద మహర ద్రామో య దస్త్రైః ఋణా
త్తేనైవ వాంకురతా ముఖేన జగదే శేషం చ లజ్జాపతేః,
సామ్యే స త్యపి[1]చారుచారముభయో ర్ధానుష్మమాయావినో
[2]ర్విచ్ఛిన్నాననదర్శనా త్సమభవ ద్వ్రీడా రణే రావణే. ౧౩౯

ప. దశాననశరఋతఋరగసృగ్భ్ళరీబుద్బుదై

విమోదనే మోహేవా, యత్ర యస్మిన్ వ్యాపారే, రాఘవకరః, లోకేన ద్రష్టృజనేన, వ్యలోకి దృష్టః, 'లోకృ దర్శనే' లుజి 'చిణ్భావకర్మణో' రితి చిణ్. అతివేగా ద్వేగాతిశయాద్ధేతో, స్తదధీన స్తద్వ్యాపారాయత్త ఇ, వేతి వేగాతిశయోక్త్యనుప్రాణితోత్ప్రేక్షా, చిరం చిరకాల, మాలులోకే, సవిమర్శాశ్చర్యానుసంధానం దృష్ట ఇత్యర్థః. కర్మణి ఓట్. వసంత తిలకావృత్తమ్. ౧౩౮

అర్థేతి. రామః ఆర్ధోదీరితవీరవాదం ఆర్ధోక్తవీరాలాపం, యద్రావణముఖం, అస్త్రైః, రవర చ్ఛిచ్ఛేద, ఋణాత్ ఋణమాత్రేణ, అంకురతా కందళతా, తేనైవ, లంకాపతేః రావణస్య, ముఖేన, శేషం ఛూర్వోక్తవీరాలాపావశిష్టార్థం చ, జగదే ఉక్తం, అతః ధనుః ప్రహరణం యేషాంతే ధానుష్కాః ధన్వినః, ని. 'ధన్వీ ధనుష్మాన్ ధానుష్కః' ఇత్యమరః. 'ప్రహరణ' మితి ఠక్, ఇసుసుక్తాంతా త్ఠక్తికాదేశః, తేషాం మధ్యే మాయావినోః విచిత్రశక్తిసంపన్నయోః, 'అస్మాయామేధాస్రజో విని' రితి విని ప్రత్యయః. అథవా ధానుష్కాచ తే మాయావినా చేతి విశేషణసమాసః. తయోరుభయోః రామరావణయోః, చారవశ్చతురా శ్చారాయుద్ధగతివిశేషాః అస్త్రప్రయోగా వా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, సామ్యే సాపృష్యే సత్యపి, రణే యుద్ధే విచ్ఛిన్నాననదర్శనాత్ రామాస్త్రవిదళితముఖావలోకనాత్, రావణే, వ్రీడా లజ్జా, సమభవత్, జీవ తైవ మయా సకలలోకసమక్షం చ్ఛిన్నాని శిరాంసి పునర్దృశ్యంతే ధిక్తే జీవిత మిత్యాత్మనిందాపూర్వకం రావణోలజ్జితవా నిత్యర్థః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౯

దశాననేతి. దశాననశరైః రావణప్రయుక్తబాణైః యానిఋతాని ప్రహరణాని తేభ్యః ఋరంత్యాః విగళంత్యాః ఆస్యగ్ల్యాయాః రక్తప్రవాహస్య బుద్బుదైః రాస్ఫోటైః

---

1 చాతురీభిరుభయోః. 2 విచ్ఛిన్నాననదర్శనేన సమభూత్, ఇతిప్రాచీనపాఠః.

స్తరంగితమహేంద్రకంకటసహస్రచతుష్పథః,
రణే రఘు[1]కులోద్భవః క్షణ మమాని వైమానికై
ర్యథా దశశతేక్షణో బలరుషా కషాయేక్షణః. ౧౩౬

గ. తదను వారుణేన వైశ్వానరం వైనతేయేన వాతన్ధయం వాయవ్యేన వారిదం [2]వైభాకరేణ తామిస్రం మహేంద్రేణదానవం[3]మాహేశ్వరేణ వైష్ణవ మిత్యేవ మస్త్ర మస్త్రేణ భిందానయో రనయో రనిశ మాహవాగ్రహా దవిదితా న్యహాని సప్త వ్యతీయుః. ౧౩౭

తరంగితాః సంజాతతరంగాః సమభివ్యాప్తా ఇతి యావత్ 'తరంగితే' త్యత్ర తారకాదిత్వా దితచ్, తస్మిన్ మహేంద్రకంకటే ఇంద్రదత్తకవచే సహస్రం చతుష్పథా స్సహస్రసంఖ్యాకనేత్రగోళకా యస్య స తథోక్తః, 'బుధ్నా' దిత్యాదినాసమాసాంతః రణే, రఘుకులోద్భవః శ్రీరామః, విమానేన చరంతీతి వైమానికైర్దేవైః, 'చరతీ' తిఠక్. బలే బలాసురే రుషా రోషేణ, కషాయేక్షణ స్సంరక్తలోచనో, దశశతేక్షణో యథా సహస్రాక్షః, వేత్యుత్ప్రేక్షా. క్షణం క్షణమాత్ర, మనంతరం తత్సంబంధాభావా దితి భావః. ఆమాని అవబుద్ధః, మన్యతే. కర్మణి లఙ్. ఇంద్రకవచసంబంధా త్తత్ర సహస్రాక్షేక్షణసదృక్షశోణితబుద్ధ్యసంబంధా చ్చ తథా త్వేనోత్ప్రేక్షిత ఇత్యర్థః. ఏతేన స్మరణం ధ్వన్యతే. పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౩౬

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, వారుణేన వరుణ దేవతాకాస్త్రేణ, 'సాఽస్య దేవతే' త్యణ్. ఏవముత్తరత్రాపి, వైశ్వానర మాగ్నేయమస్త్రం, వైనతేయేన గారుత్మతేన. వాతంధయం నాగాస్త్రం, 'నాడీముష్ట్యోశ్చే' త్యత్ర చకారా ల్లఘి ముమాగమః. వాయుం దేవతాఽస్య వాయవ్యేన 'వాయ్వృతుపిత్రుషసోయ' దితి యత్ప్రత్యయః. వారిదం జలదాస్త్రం, వైభాకరేణ సూర్యాస్త్రేణ, తామిస్ర మంధకారాస్త్రం, మాహేంద్రేణ ఇంద్రదేవతాకాస్త్రేణ, దానవం దానవాస్త్రం, మాహేశ్వరేణ మహేశ్వరాస్త్రేణ, వైష్ణవం విష్ణుదేవతాక, మిత్యేవ ముక్తరీత్యా, ఆస్త్రం వైశ్వానరాదికం, అస్త్రేణ వారుణాదినా, భిందానయోః విదారయతోః, భిదే ర్భానచ్, ఆనయోః శ్రీరామరావణయోః, ఆనిశ మవిరతం, ఆహవాగ్రహా ద్రణాభిసిద్ధేః, దవిదితా న్యజ్ఞాతాని. సప్తాహాని దినాని, వ్యతీయుః రలిచక్రముః, ఇణ్ గతౌ, ఇతి ధాతోర్లిట్. ౧౩౭

---

1 కులోద్భవాః. 2 వైశాకరేణ. 3 వైష్ణవీయేన మాహేశ్వరంచ.

ప. శస్త్రాశస్త్రిసముత్సుకోఽపి దయితాం సంచింత్య [1]పర్యాకులా
మస్త్రేణ జ్వలతా విధే రపునరున్మేషేణ తన్మస్తకాన్,
[2]రామః కందలితా న్తుహు ర్తుహు రవచ్ఛేదేఽపి లఙ్కాపతే
రాతంకేన సమం సమస్తజగతాం చిచ్ఛేద సీతాపతిః. ౧౩౮
ప. రక్షఃపతౌ పతతి లబ్ధమనోరథానా

శస్త్రాశస్త్రీతి. శస్త్రాశస్త్రి శస్త్రప్రహరణం యుద్ధం తత్ర, సముత్సుకోఽప్యుత్కణితోఽపి, 'సకాతుకోఽపీ'తి పాఠేఽప్యయ మేవార్థః. శస్త్రాశస్త్రి వ్యాఖ్యాతం, సీతాపతి ర్నిథిలీప్రాణనాథః, ఏతేన తద్విరహాసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే, శ్రీరామః, పర్యాకులాం విరహవివ్వలాం, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం, సంచింత్య, సమరకేళితత్పరతయా విలంబే క్రియమాణే తస్యాః పునః క్లేశో భవిష్యతీతి విచార్యే త్యర్థః. జ్వలతా దీప్యమానేన, నవిద్యతే పునరున్మేషః పునఃప్రయోగో యస్యతేన ఏకవారప్రయోగేణైవ రిపునాశకే నేత్యర్థః. యద్వా న విద్యతే పునరున్మేషః మస్తకానాం పునఃప్రాదుర్భావో యస్మా త్తేన,†విధే రస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ, కరణేన, ముహుర్ముహుః పునఃపునః, అవచ్ఛేదేఽపి పూర్వం విదళనే సత్యపి, కందళితా నంకురితాన్, లంకాపతేః రావణస్య, తే చలే మస్తకా శ్చ తాన్. దశశిరాంసీత్యర్థః. సమస్తజగతా మశేషలోకానా, మాతంకేన సమ ముపద్రవేణ సాకం, చిచ్ఛేద విదారయామాస. అత్ర రావణశిరోఽఙ్గదాతంకచ్ఛేదయోః కార్యకారణభావేన భిన్నకాలీనయో రపి సమ మిత్యేకకాలీనత్వోక్త్యా కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనాతిశయోక్తిమూలాసవోక్తి రలంకారః, 'సహార్థే సాన్వయో యత్ర భవే దతిశయోక్తితః, కల్పితోపమ్యపర్యంతా సా సహోక్తి రితీష్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ఏతేన యదా రావణశిరశ్ఛేదః తదా ఙ్గదాతంకచ్ఛేదోఽపీత్యౌపమ్యకల్పనయా కారణగతాశుభాపప్రతీతే శ్చమత్కార ఇతి రహస్యమ్. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౮

రక్షఇతి. రక్షఃపతౌ రావణే పతతి భువి నిపతితే సతి, లబ్ధమనోరథానాం ప్రాప్తకామానాం, అత ఏవ పుష్పవర్ష, మాతన్వతాం అపసర్జయతాం, దివిసీదంతీతి దివిషదో దేవాః. ని. 'ఆదితేయా దివిషద' ఇత్యమరః. 'సత్సూద్విషే' త్యాదినా క్విప్, 'వ్యద్యు

---

†'పునరున్మేషం నిమేషేణ సః' ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఆపునరున్మేష మితి ఛేదనక్రియావిశేషణమ్, పునర్యథా నావిర్భవేత్తథా నిచ్ఛేదేత్యర్థః.

1 చింతాకులామ్. 2 మూర్ధ్నః.

మాతన్వతాం దివిషదా మథ పుష్పవర్షమ్,
శ్లాఘాపదం సమజనిష్ట పరం న రామః
[1]కామోపధేః కలితశూర్పణఖావికారః. ౧౩౯

గ. అనన్తర మాలింగితరణవసుంధరాతలం శరతల్ప మధిశయాన మధిగతనిషంగోపధానం యాతుధానపతి మధిగత్య [2]నిపత్య చ భువి సోదర్యస్నేహసులభవైధుర్యః కదరోఽహ మితి విహిత నిజదూషణో విభీషణ శ్చిరం విలలాప. ౧౪౦

భ్యా ముపసంఖ్యాన' మితి సప్తమ్యా ఆలుక్. 'సుపామాదిషు చే' తి షత్వం 'అవిహితల ఙ్ణో మూర్ధన్య స్సుపామాదిషు ద్రష్టవ్య' ఇతి వచనాత్, లేపాం, రామః పరం రామ ఏవ, శ్లాఘాపదం ప్రశంసాస్పదం, న సమజనిష్ట న జాతః, 'దీపజనే' త్యాదినా కర్తరి లుఙి చిణభావపక్షే సిచ్, కింతు కామోపధేః కామకైతవాత్. ని. 'కపటో స్త్రీ వ్యాజదమ్భోపధయ శ్ఛద్మకైతవే' ఇత్యమరః. కపటో విరచితః శూర్పణఖావికారః కర్ణనాసచ్ఛేదరూపః సోఽపి, శ్లాఘాపదం, సమజనిష్ట, 'కామో వన' ఇతి పాఠే పనే దండకారణ్యే కలితశూర్పణఖావికారః, కామః, శ్లాఘాపదం, సమజనిష్ట, తస్య లోకకంటక రావణసంహారమూలత్వా దితి భావః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౩౯

ఆనంతర మితి. ఆనంతరం రావణపతనానంతరం, ఆలింగితరణ వసుంధరాతల మాశ్లిష్టరణభూమిభాగం, ఆవాస్మృతయా రణభువి నిపతిత మిత్యర్థః. శరతల్పం బాణ శయ్యా, మధిశయానం ఆధిష్ఠితవంతం, 'ఆధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మే' తి కర్మత్వం. ని. 'తల్పం శయ్యాట్టదారే' ష్విత్యమరః. ఆధిగతనిషంగోపధానం ప్రాప్తతూణీరోపబర్హం ఏతేన మృత్వాఽపి నిజప్రకృతిం న జహౌ తీతి సూచ్యతే. యాతుధానపతిం రావణ, మధిగత్య ప్రాప్య, భువి, నిపత్య పతిత్వా, సమానోదరే శయితసోదర్యో భ్రాతా సమాన శబ్దస్య ప్రాగివ సభావః, 'సోదరా చ్చే'తి యత్ప్రత్యయః, తస్మిన్ స్నేహేన ప్రేమ్ణా సులభం సుఖలభ్యం వైధుర్యం విహ్వలత్వం యస్య స తథోక్తః, ఆహం, కుత్సితోఽర్యః, ఆత్మప్రాణత్రాణార్థం భ్రాతృఘాతితయా క్షుద్రః, ని. 'కదర్యే కృపణక్షుద్రే' త్యమరః. 'ఆత్మానం ధర్మకృత్యం చ పుత్రదారాం శ్చ పీడయేత్, లోభా ద్యః పితరా భ్రాతృన్ స కదర్య ఇతి స్మృత' ఇతిచ, 'కోఽకత్తుర్వరుషేఽబీ' తి కుత్సబ్దస్య కదాదే

---

1 'కామోఽపి చాకలిలే'తి ప్రాచీనపాఠః. 2 నిపత్యచసోదర్యావార్యసౌహార్ద సులభ.

ప. అయి సమసుఖదుఃఖై [1]రన్వితం బంధువర్గం
సహజ మపి భవంతం ముంచత స్సాహసేన,
కులవిశసనహేతోః [2]క్రూరకర్మానువృత్తే
ర్దశముఖ మమ యావజ్జీవ మాసీ త్కళంకః. ౧౪౧

ప. ఆర్యస్య రక్షితు మసూ ననుజ స్స ఏకః
ప్రాణా నముంచత పరం యుధి కుంభకర్ణః,
త్వజ్జీవహృ త్స్వయ మహం [3]నిజజీవహేతో
రద్యాపి హంత సహతే హతకో విధి ర్మామ్. ౧౪౨

శః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, విహితనిజదూషణః విరచితాత్మనిందః, విభీషణ, శ్చిరం విలలాప. ౧౪౦

ఆ. తత్సంస్కారమేవ మాహ—అయీతి. అయి దశముఖ హేరావణ, సమాని తుల్య తయాఽనుభోక్తవ్యానిచ తాని సుఖసుఃఖాని చ తైః, రన్వితం, మద్వినాభావేన సుఖ దుఃఖానుభవతత్పర మిత్యర్థః. బంధువర్గం పుత్రమిత్ర కళత్రాదిబంధుసమూహం, తథా సహజం సహోదరం, భవంతమపి, సాహసేన అవివేకేన, ముంచతః త్యజతః, తథా కుల విశసనహేతోఃపంశక్షయకరస్య, కూటధర్మే సహజం భ్రాతరం పరిత్యజ్య అన్యసమాశ్ర యణరూపకపటసమాచారే అనువృత్తిః అనుసరణం యస్య తస్య, మమ, యావజ్జీవం జీవితపర్యంతం, 'యావదవధారణ' ఇత్యవ్యయీభావః. కళంకః స్వయమవనార్థం భ్రాతరం ఘాతితవా నిత్యేవంరూపోఽపవాదః, ఆసీత్. ని. 'కళంకోఽంకాపవాదయోః' రిత్యమరః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౪౧

ఆర్యస్యేతి. ఆర్యస్య పూజ్యస్య, భవతః, అసూన్ ప్రాణాన్, రక్షితుం త్రాతు, మనుజ, స్స ప్రసిద్ధః. ఏకః, కుంభకర్ణః పరం కుంభకర్ణ ఏవ, ప్రాణాన్, యుధి సమితి, ముముంచత అత్యజత్, స ఏవ ధన్య ఇతి భావః. ఆహంతు నిజజీవహేతోః, ఆత్మప్రాణ త్రాణార్థమిత్యర్థః. 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగ' ఇతి షష్ఠీ, స్వయం సాక్షాత్, త్వజ్జీవహృ త్ త్వత్ప్రాణాపహారీ, అతః అద్యేదానీ మపి, మాతకః పాప, ఇత్యుపాలంభోక్తిః సాదృశ్యేకః, విధిః దైవం, మా మేవంవిధదుఃఖిణం, సహతే మృష్యతి, హంతతాదృగను చితకారిణోఽపి మమ మారణవైముఖ్యేన తూష్ణీం తిష్ఠతి విధిరితి విషాదఇత్యర్థః. వసంత తిలకావృత్తమ్. ౧౪౨

---

1 అన్వితంబంధువర్గైః. 2 క్రూరకర్మానువృత్తేః. 3 మమ.

గ. ఇ త్యేవ మస్మి న్విలపతి విదితవృత్తాంతా శుద్ధాన్తా [1]త్కరుణ మారటంతీభి రంతరితయూథపాభి రివ కరిణీభి [2]స్తరుణీభి [3]స్సహా[3]సమా గత్య మధ్యేసమర మాసతిత మశనిహత మివ మందరం దశకంధరం నిరీక్ష్య నిహతో[4]పస్థ్నువ లతా 'నిపత[5]స్తి నాథ నాథే త్యపరి మేయవిషాదా[6]నిషాదాహతదయితవిధురీకృతా కురరీ వామందంచ క్రంద మందోదరీ. ౧౪3

ప. యా వీక్షితా2జని పురా యమరాజధానీ
పీర త్వయా [1]సకలదిగ్విజయోత్సవేషు,

ఇతీతి. ఇ త్యేవం అనయా రీత్యా, అస్మి న్విభీషణే, విలపతి సతి, విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాంతః రావణసంహారవార్తా యస్యా సా తథోక్తా, అతఏ వాంతరితయూథపాభిః వినష్టయూథనాథాభిః, కరిణీభిః కుంజరీభిరి, వే త్యుపమా. కరుణాశబ్దాత్కృపావచనా దర్శఆద్యచ్, కరుణంక్రోత్యనాం శోకజనక, మారటంతీభి రాక్రోశంతీభిః, తరుణీభి స్వ హో న్తఃపుర[స్త్రీ]భి స్సాకం, శుద్ధాంతా దవరోధా, త్సమూహస్య, ని. 'శుద్ధాంత శ్చావరోధ శ్చే' త్యమరః. మధ్యేసమరం సమరస్య మధ్యే, రణమధ్యదేశ ఇ త్యర్థః, 'పారేమధ్యే ష్ఠాప్యవే' త్యవ్యయీభావః. తత్సన్నియోగా దేకారాత్తత్వం మధ్యశబ్దస్య. ఆశనిహతం వజ్రవిదారితం, మందరం మందరాఖ్యపర్వత మి, వేత్యుపమా ఆపతితం నిపతితం, దశకంధరం రావణం, నిరీక్ష్య, నిహతోపస్థ్నూ విచ్ఛిన్నో పాశ్రయ వృక్షా, ని. 'స్యాదుపస్థ్నో ఽంతికాశ్రయ' ఇత్యమరః. లతేవ, నిపతంతీ భువి నిపతితా, నిషాదే నాహతో విద్ధో దయితః ప్రియో యస్యా స్సా, అతఏవవిధురీకృతా విహ్వలీకృతేతి విశేషణసమాసో వర్ణనీయః. యద్వా నిషాదాహతదయితేన విధురీకృతా విశ్లిష్టీకృతా. ని. 'విధురం క్లీత్యపేతేస్యా న్నష్టశ్లిష్టయోరపీ' తి వైజయంతీ 'అథూతశబ్దాచ్చే చ్విః' 'అస్యచ్వా' వితి దీర్ఘః. కురరీవ ఉతోత్క్రోశఖగాంగ నేవ, ని. 'ఉతోత్క్రోశకురరౌ సమౌ' ఇత్యమరః. అపగ మేయవిషాదా నిరవధికశోకాసతీ, మందోదరీ రావణాగ్రమహిషీ, నాథనాథేతి ప్రియప్రియేతి, పీప్సాయాం ద్విర్భావః అక్రంద మచ్చైశ్చిః, చక్రంద విచుక్రోశ, విలలాపేత్యర్థః.

ఆ. తత్పరికారమేవాహ—యేతి. హేవీర, పురా పూర్వం, త్వయా, సకలదిగ్విజయోత్సవేషు సకృత్సదిగ్విజయయాత్రామహోత్సవేషు, యా, యమరాజధానీ యమ

---

1 సకరుణమ్. 2 సమం. 3 సమాపత్య. 4 విలపన్తీ. 5 విషాదాహతా. 6 నిష్ఫల.

తా మద్య దుర్విధిబలేన సమస్తలోక
సాధారణః పున రుపైష్యసి హా [1]కి మేతత్. ౧౪౪

ప. జనక స్స్వయం దనుజవంశనాయకో
దయితో జగత్త్రితయజైత్రశాసనః,
తనయః పురందరజయీతి గర్వితా
విధినాఽహ మేవ మధునా విడమ్బితా. ౧౪౫

ప. రాజన్యధర్మవిదుషోఽపి రఘూద్వహస్య
హత్వా యథాఽగ్రజ మథానుజపట్టబంధః,

పురీ, వీక్షితా దృష్టా, ఆజని జాతా, తాం యమరాజధానీ, మద్యేదానీం, దుర్విధిబలేన దుష్టదైవవశేన, సమస్తలోకసాధారణః సకలజనసాధారణ స్సన్, పున ర్భూయో, ప్యేక, ఉపైష్యసి ప్రాప్స్యసి, ఏతదవస్థాంతరం కిం, హేతి విషాదే. ని 'హా విషాదశు గార్తిష్వి' త్యమరః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౪౪

జనకఇతి జనకః మమ పితా మయః, స్వయం సాక్షాత్, దనుజవంశనాయకః దానవకులశ్రేష్ఠః, తథా దయితః ప్రియతమః, జైత్రేవజైత్రం జేతృశబ్దాత్ తృస్నంతా త్ప్రత్యయాత్తా స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః జగత్త్రితయస్య త్రైలోక్యస్య జైత్రం జయశీలం శాసన మాజ్ఞా యస్యస తథోక్తః, తథా తనయః పురందరం జయతీతి పురందరజయీ ఇంద్రజిత్, ఇత్యేవం ప్రకారే, ణాహం, గర్వితా సంజాతగర్వా, జాతేతి శేషః. అధునేదానీం తు, విధినా దైవేన. ఏవం పూర్వశ్యామన ప్రకారేణ, విడంబితా అనుకృతా, సర్వసంతోషే త్రైకైవ పరిశేషితస్త్రీత్వర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణే 'పితా దానవరాజో మేభర్తా మే రాక్షసేశ్వరః, పుత్రస్తు శక్రనిర్జేతా ఇత్యహం గర్వితా భృశ' మితి. మంజుభాషిణీ వృత్తమ్. ౧౪౫

రాజన్యేతి. రాజ్ఞః అపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః క్షత్రియాః 'రాజశ్వశురాద్య' దితి యత్ప్రత్యయః. రాజ్ఞోఽపత్యే జాతిగ్రహణంసాధు, తేషాం ధర్మవిదుషో ధర్మజ్ఞస్యాపి, రఘూద్వహస్య శ్రీరామస్య, యథా యద్వత్, అగ్రజం, హత్వా, అథానంతర మనుజపట్టబంధః అనుజస్య సాగ్రజ్యాభిషేకః, వాలినమారభ్య, అసంశయం నిస్సందేహం, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః. ఆచరాసీత్ ప్రాదురభూత్, ఏషోఽయం

---

1 కిమేకః,

ఆరభ్య [1]వాలిన మసంశయ మావిరాసీ
దిక్ష్వాకువంశసహజ: కథ మేష ధర్మ:. ౧౪౬

ప. అహహ నిహతా లజ్జా-వాలానలేన హనూమత:
పర మవనిజాపాతివ్రత్యానిలేన భవా నపి,
సుఖ మహ మిహాసీనా [2]శోకానలే-పి యదీదృశే
ప్రభవతి న మాం హంతుం ప్రాయ స్స ఏష హుతాశన:.౧౪౭

గ. త దహ మిదానీం సాయందినే భగవత స్సవితుఃప్రభేవ ప్రవిశ్య

ధర్మ:, కథం ఖలోవా, ఇక్ష్వాకువంశస్య పరమధర్మిష్ఠస్య ఇక్ష్వాకు కులస్య, సహజ: నియత:, నసహజ ఏవే త్యర్థ:. అత: ఇక్ష్వాకుకులావతంసస్య, శ్రీరామస్య అయం న ధర్మ ఇతి భావ:. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౪౬

అహహేతి. అహహేతి ఖేదే. ని. 'అహహే త్వద్భుదే ఖేద' ఇత్యమర:. తదే వాహ, హనూమత:, వాలానలేన, లంకా, పరమత్యంతం, నిహతా దగ్ధా, అవనిజాయా స్సీతాయాఃపాతివ్రత్యం పతివ్ర తాధర్మ ఏవ అనలఃతేన, భవా నపి, నిహత:, అ హం, త్వి హేదానీం, ఈదృశే అనిర్వాచ్యే, శోకానలే సతి, యద్యపి, సుఖం నిర్వి చారం, ఆసీనా ఆపస్థితా, దాహకాలే కథమాసీనే త్యత ఆహ, స ఏష: సోఽయం, హుతాశన, శోకాగ్నిఃప్రాయో భూమ్నా, మాం, హంతుం నాశయితుం, న ప్రభ వతి సమర్థో నభవతి, కథ మన్యథాఽఽత్మానం న దహ తీతి భావ:, *హరిణీ వృత్తమ్. ౧౪౭

తదితి. త త్తస్మాత్కారణా, దిదానీ. మహం, సాయందినే సాయంకాలే,సాయ మిత్యవ్యయమ్. దినశబ్దేన 'సుప్సుపేతి సమస్యతే† భగవత: పూజ్యస్య, సవితు రాది త్యస్య. ప్రభా ద్యుతి రివ, జాతం వేదో హిరణ్యం యస్తాత్తం జాతవేదస మగ్నిం. ని. 'జాతవేదా స్తనూనపా' దిత్యమర:. ప్రవిశ్య, సవితృప్రభాయా స్సాయ మగ్ని ప్రవేశే. 'ఆదిత్యోఽస్తమయ న్నగ్ని మనుప్రవిశతి, అగ్నిం వా వాదిత్య స్సాయం

---

* 'సఏష చితానల'ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఈదృశే శోకానలేఽపి అహం సుఖా సీనాయది సఏష చితానల: చితాగ్నిఃమాం హంతుం ప్రాయఃన ప్రభవతీ త్యన్వయ:.

† 'సాయంతనీ భగవత' ఇతి ప్రాచీనపాఠే సాయంభవా సాయంతనీ 'సాయం చిర' మిత్యాదినా భవార్థే ట్యుప్రత్యయ స్తుడాగమశ్చ.

1 వాలిమనయంకథమ్. 2 శోకానలేన.

జాతవేదసం చంద్రికేవ చంద్రమసం తటిదివ తటిత్త్వన్తం భవంత మనుసరంతీ నిర్వాపయామి నిరంతరవిరహదహనదహ్యమాన మాత్మానమ్. ౧౬౮

ఇత్యాది కరుణపరిదేవనవతీం ప్రజావతీం నివర్త్య నిర్వర్త్య చ నిజాజ్ఞయా నిశాచరపతే [1]ర్యథావిధి సమేధం పితృమేధం సవిధ మేధ మానవిషాదం విభీషణ మశేషరాజ్యాధిపతిం విధాతు మఖిలతీర్థాహృ

ప్రవిశ తీ' త్యాది శ్రుతిరేవ ప్రమాణమ్, చంద్రమసం చంద్రం, చంద్రికా కౌముదీవ, తథా తటిరోఽస్య సంతీతి తటిత్వాన్ మేఘః, 'తసౌ మత్వర్థ' ఇతి భసంజ్ఞాయాం పదకార్యం న భవతి. కింతు 'ఝయ' ఇతి మతుపో మకారస్య వకారః, అపదత్వాన్నజశ్త్వం, తం తటి ద్విద్యు ది వేత్యుభయా, భవంత, మనుసరంతీ అనువర్తమానా చితాధిరోహణేన అనుగచ్ఛంతీసతీ, నిరంతరవిరహదహనేన ఆవిచ్ఛిన్నవిద్యుగ్నినా దహ్యమానం తాప్యమానం, ఆత్మానం దేహం, నిర్వాపయామి సుఖయామి, త్వయా సాకం ప్రసిద్ధాగ్నిప్రవేశ మంతరా తాదృగ్విరహశోకానలజనితసంతాపస్య నిర్వాణాసంభవాత్, ఆర్తాయే మదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా, మృతే మియేత యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతే' తి స్మృత్యుక్త్యా, పతివ్రతాధర్మత్వాచ్చేతి భావః. ఏతేన ప్రసిద్ధానలాపేక్షయా విరహానలస్యాత్యంతసంతాపకరత్వం సూచ్యతే.

ఇతీతి. ఇత్యాది ఏవమాది, కరుణపరిదేవనవతీం శోకకృజానాం శోకజనకవిలాపవతీం, ప్రజావతీం భ్రాతృజాయాం, యందోదరీం' ని. 'ప్రజావతీభ్రాతృజాయే' త్యమరః. నివర్త్య చితాగ్న్యారోహణాభినివేశా న్నిషిధ్య, నిజాజ్ఞయా, 'మరణాంతాని వైరాణి నిర్వృత్తం నః ప్రయోజనం, క్రియతా మస్య సంస్కారో మమాప్యేష యథా తవే'త్యాదిశ్రీరామాయణోక్తరీత్యా స్వనిదేశవచనేన, నిశాచరపతేః రావణస్య, యథావిధి యథాశాస్త్రం, మేధా బుద్ధివిశేషః శ్రద్ధేతి యావత్, తయా సహితం యథా తథా, పితృమేధం పితృయజ్ఞమ్, 'ప్రజావతి రశ్వమేధ మసృజతే' త్యాద్యా మేధశబ్దస్య యాగసగత్వేన వ్యాఖ్యానాత్, నిర్వర్త్య కృత్వా చ, సవిధం, సమీప ఇత్యర్థః. ఏధమానవిషాదం ప్రవర్ధమానఖేదం, విభీషణ, మశేష రాజ్యాధిపతిం లంకాసకలసామ్రాజ్యాధిపతిం, విధాతుం కర్తుం, రఘుపతిః శ్రీరామః, అఖిలతీర్థేభ్యః

---

1 అత్ర 'యథావిధి విహితపితృమేధం సమేధమానవిషాదం విభీషణ మశేషరాజ్యాధిపతే' మితి ప్రాకృతనః పాఠః.

తైరమ్బుభిరమోభధర ఇవ దావదహనాకులం వనస్పతిం రఘుపతిరభ్యషించత్. ౧౪౯

ప. అథ దశరథనందనాభిషేకా [1]దధిగతరాజ్యపదో విభీషణోఽయమ్,
అనుదినమభివృద్ధమణ్డలోఽభూదరుణకరామృత[2]పూరణోయథేన్దుః.

గ. తతః. ౧౫౧

ప. సీతాముదీక్ష్య నిభృతేన విభీషణేన
సీతాముదారగుణరూపవతీం సతీనామ్,
[3]దేవస్య తత్క్షణమభూద్దశకంఠకృష్టా

ఆశేషపుణ్యతీర్థేభ్యః, ఆవృతైరానీతైః, అంభోభిః, దావదహనాకులం వనవహ్నిసంతాపితం, వనస్పతిం వృక్షమ్, ని. 'వనస్పతి ర్వృక్షమాత్రే వినా పుష్పైః ఫలద్రుమ' ఇతి విశ్వః. అంభోధరో మేఘ ఇవ, అభ్యషించత్ అభిషిక్తవాన్. ౧౪౯

అథేతి. ఆ థానంతరం. దశరథనందనాభిషేకాత్ శ్రీరామవిరచితమూర్ధాభిషేకాత్, అధిగతం ప్రాప్తం రాజ్యపదం సామ్రాజ్యస్థానం యేనస, తథోక్తః, ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థాన లక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్వి' త్యమరః. అయం విభీషణః, అనుదినం దినేదినే, వీప్సాయామవ్యయీభావః, అరుణకరా స్సూర్యకిరణా ఏవ అమృతం తేన పూరణమాప్యాయనం యస్య స తథోక్తః. ఇందు రివ, అభివృద్ధం ఇందు ర్యథా ప్రవృద్ధతి మండలంరాష్ట్రం బింబ శ్చ యస్య స తథోక్తోఽభూత్, ఇందో రరుణకర యుక్తత్వ ముక్తం పరాహమిహిరేణ. 'సలిలమయే శశినిరవే ర్దీధితయో మూర్ఛితా స్తమో నైశమ్, ఉపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిర స్యాంతః' ఇతి, శ్లేష సంకీర్ణేయ ముపమా. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్, 'అయుజినయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగా శ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౫౦

తత ఇతి. తతో విభీషణాభిషేకానంతరం. ౧౫౧

సీతామితి. నిభృతేన, ప్రశ్లిష్టేన, కరణత్రితయపరిశుద్ధేనే త్యర్థః. విభీషణేన సీతాం సమీపం ప్రాపితాం, సతీనాం స్త్రీణాం మధ్యే ఉదారాణి గంభీరాణి గుణరూపాణి గుణా స్సౌశీల్యాదయః రూపం సౌందర్యం చాస్యా స్సం తీతి తథోక్తాం, నిష్కళంకాం, దశకంఠకృష్టాం రావణాపహృతాం, సీతా, ముదీక్ష్య దృష్ట్వా, తత్క్షణం, తస్మిన్ క్షణ ఇత్యర్థః. దేవస్య స్వామినః శ్రీరామస్య, అంతరంగ మంతఃకరణం,

---

1 'ఆధిగతరాజపదః' ఇతిప్రాక్తనపాఠః. 2 'పూరణాదిచేన్దుః' ఇతి ప్రాక్తన పాఠః. 3 'రామస్య తత్క్షణమభూద్దశకంధరారే' రితి ప్రాచీనపాఠః.

మానందశోకరసబంధుర మంతరంగమ్. ౧౫౭

గ. [1]అనంతర మియ మరుంధ తీవ పవిత్రచారిత్రనిధే రధిదేవతా పతిదేవతాఽనాదిపుంసోఽపి పరస్య మర్త్యధర్మేణ ప్రత్యాయనాయ నాయకస్య పురః పురందరముఖాన్ బర్హిర్ముఖాన్ పురస్కృత్య చ భగవంతమరవిందాసన మిందుకలేవ పున రుదేష్యంతీ తపన మివ దహన మవజగాహే. ౧౫3

ప. ప్రావిశ దర్చిషి పరం నిజశుద్ధిహేతో

ఆనందః సీతాదర్శనజనితహర్షః శోకః ఈదృశీ మిమాం దృష్ట్వా దురాచారో రావణః కథం తూష్ణీం స్థాస్యతీతి దుఃఖం. అథవా ఏతావంతం కాల మత్యంత పరిక్లిష్టేయ మభూదితి ఖేదః తావేవ రసౌ తాభ్యాం బంధురం పరిపూర్ణమభూత్. పస్తుతిలకా వృత్తమ్. ౧౫౭

అనంతరమితి. ఆనంతరం శ్రీరామస్య ఆనందశోకావేశానంతర, మియం సీతా అరుంధతీ వసిష్ఠధర్మపత్నీ, వేత్యుపమా, పవిత్రచారిత్రం పరిశుద్ధసమాచార ఏవ నిధిః నిక్షేపః తస్య, అధిదేవతా అధిష్ఠానదేవతా, నిత్యం నిరతిశయనిర్మలాచార ఇ పూరితే త్యర్థః. తథా పతిదేవతా పరమపతివ్రతా, పరస్య పరమాత్మనః, అనాదిపుంసః పురాణపురుషస్యాపి, నాయకస్య పత్యుః శ్రీరామస్య, పురః, మర్త్యధర్మేణ, స్వయం మర్త్యత్వేనావతీర్ణత్వాదితిభావః. ప్రత్యాయనాయ నిశ్వాసోత్పాదనార్థం. ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతు ష్వి'త్యమరః. పురందరముఖాన్ నింద్రాదీన్, బర్హిర్ముఖాన్ యజ్ఞే యేషాం భాగో దేవాన్. ని 'బర్హిర్ముఖాస్తు భాగభుజో' రితి విశ్వః. 'అగ్నిముఖా వై దేవా' ఇతి శ్రుతిః. తథా భగవంతం పూజ్యం, షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం వా, అరవిందాసనం బ్రహ్మాణంచ, పురస్కృత్య పురోధాయ, తాన్ సాక్షీకృత్యే త్యర్థః. తేషాం తదా సన్నిహితత్వా దితి భావః. ఇందుకలా చంద్రకలేవ, పున ర్భూయో, భ్యుదేష్యంతీ సతీ, తపనం సూర్య మివ, దహన మగ్నిం, అవజగాహే ప్రవివేశ. ఇందుకలాయాః తవ్వం తపనప్రవేశ ఆగమసిద్ధః. ౧౫3

---

1 'అనంతర మియ మరుంధ తీవ పవిత్రచారిత్రనిధి రధిదేవతా పతిదేవతానాం ఆదిపుంసోఽపి పరస్య † మనుష్యధర్మణః ప్రత్యాయనాయే'తి ప్రాచీనపాఠః.

---

† మనుష్యస్య ధర్మ ఇవ ధర్మోయస్యస మనుష్యధర్మా, 'ధర్మాదనిచ్కేవలా' దిత్యనిచ్ సమా సాంతః.

దేవీ విశుద్ధచరితా జనకస్య పుత్రీ,
అంహశ్చిరం హి యదపావనవస్తుసంగా
త్యక్తస్స్వయం తదమునా దమునా బభూవ. ౧౫౮
విశుద్ధశీలా మనలేన సంగా ద్విదేహజాం తత్ర విలోక్య సీతాం,
ప్రభాం పునఃప్రత్యుషసీవ పూషాప్రత్యగ్రహీత్సోఽగ్రసరోరఘూణాం.

ప్రావిశదితి. విశుద్ధచరితా పరమపవిత్రచరిత్రా, దేవీ పూజ్యా, జనకస్య పుత్రీ చానకీ, నిఃశుద్ధిహేతోః, రాత్మశుద్ధ్యర్థ మేవే త్యర్థః. 'పఞ్చమీ హేతుప్రయోగ' ఇతి షష్ఠీ. అర్చిషి, జ్వలనే, ప్రావిశత్ ప్రవిష్టవతీ, విశ లేర్లుఙ్ 'శల ఇగుపధా దనిటక్స' ఇతి క్సాదేశః. దమునాఃజ్వలన స్తు. ని. 'సప్తార్చిర్దమునా శ్శుక్ర' ఇత్యమరః. చిరం, చిరకాల మారభ్యే త్యర్థః. అపావనవస్తుసంగాత్ అపవిత్రవస్తుసంపర్కాత్, స్వస్య సర్వభక్షకత్వా దితి భావః. య దంహో దురితం, సంపాదిత మితిశేషః. ని. 'అంహో దురితదుష్కృత' మిత్యమరః. త దిత్యవ్యయం తృతీయార్థే లే నేత్యర్థః. *అమునా అంహసా స్వయం, త్యక్తః విముక్తో, బభూవ, ఆత్మవిశుద్ధ్యర్థం ప్రవిష్టాగ్నౌ పరమపవిత్రతాయాం జనకపుత్ర్యాం తత్సంపర్కా త్స్వయం సకల దురితవిముక్తిద్వారా పరిశుద్ధోఽభూ దితి మనా దేతదాశ్చర్య మిత్యర్థః. అత్ర దమునసో దురితసంబంధతద్విముక్త్యోరిసంబంధేఽపి తత్సంబంధో క్తిభేదః, ఏలేన జ్వలనా పేక్షయాఽప్యత్యంతపవిత్రత్వ మస్యా వ్యజ్యతే. ౧౫౮

విశుద్ధేతి. తత్ర తస్మింస్తమయే, రఘూణా మగ్రసరో రఘునాయకః, స శ్రీ రామః, †అనలేన సంగాత్ అగ్నిసంపర్కా ద్ధేతోః, విశుద్ధశీలాం పరమపావనసమాచారాం, విశేషణ మేతత్పత్నీభాయా మపి యోజ్యం, విదేహజాం జనకమహారాజపుత్రీం, సతీనా మిత్యర్థః. 'అయోనిజా' మితి చ గమ్యతే. సీతాం, విలోక్య ఆత్మాదరేణ దృష్ట్వా, పూషా సూర్యః, ప్రత్యుషసి ఉషఃకాలే ని. 'ఉషసి ప్రత్యుషసీఅపీ'త్యమరః.

---

* అత్ర తచ్ఛబ్దదశ్చేతి కర్మధారయాశ్రయణా త్తృతీయస్య తృతీయాంతార్థ కాన్వయత్వం న కల్ప్యమ్. యద్వా అమునా సీతాప్రవేశేన హేతునా దమునాఃతత్ పాపం కర్తృ స్వయం త్యక్తః త్యక్తు మారబ్ధవాన్. ఆదికర్మణి క్తః, 'కర్తరి చే'తి కర్తరిక్తః, ఇత్యన్యే.

† 'ప్రత్యగ్రహీత్పాగ్రసర' ఇతి ప్రాచీనపాఠే 'విశేషణమాత్ర ప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తా' వితి వామనసూత్రా త్పాగ్రసరశబ్దో నైవరామరూపవిశేష్యలాభః,

గ. అథ దాశరథి రధిగతనిజప్రశంసావిధినా విధినా పురః ప్రదర్శ్య మానం విమానగతం మహారథం దశరథం ప్రపత్య ప్రతిపద్య శిరసి తద నుశాసనం పాకశాసనవరప్రత్యుజ్జీవితైఃప్రముదితై ర్వానరిభిరనుగమ్యమా నః ప్రమోదమానమనా స్సుగ్రీవేణ సహ భాషమాణం విభీషణం సక రుణ మాలోకయ న్ననుజేన సీతయా చ సమ మయోధ్యామభిగంతు కామః కామచరం విమానవర మారురోహ కమపి కౌబేరమ్. ౧౫౬

ప. ఆరుహ్య పుష్పక మయం విదితాని తాని

ప్రభాం నిజోభా మివ, పునః, ప్రత్యగ్రహీత్ పరిగృహీతవాన్, ఉపమాలఙ్కా రః. ఏతేనానయో రత్యన్తావినాభావసంబన్ధో వ్యజ్యతే. వృత్త ముపజాతిః. ౧౫౫

అథేతి. ఆథ సీతాపరిగ్రహానంతరం, దాశరథిః శ్రీరామః, అధిగతః ప్రాప్తః నిజప్రశంసావిధిః ఆత్మస్తుతివిధానం యేన సః తథోక్తేన, 'థవా న్నారాయణో దేవః శ్రీమాన్ చక్రాయుధః ప్రభుఃపీశృంగో వరాహ స్త్వం భూతభవ్యసపత్నజి' దిత్యా దినా ఆత్మానం స్తవతేత్యర్థః. విధినా బ్రహ్మణా, పురోఽగ్రే, ప్రదర్శ్యమానం, ఏషో ఽయం తవ పితా దశరథ స్త్వద్దర్శనార్థమాగత ఇతి వాస్తనిర్దేశేన లోచనగోచరీ క్రియమాణ మిత్యర్థః. విమానగతం వ్యోమయానారూఢం. ని. 'వ్యోమయానం విమా నోఽస్త్రీ' త్యమరః. మహారథం మహోత్సాహం దశరథం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, తస్య దశరథస్య అనుశాసనమ్ 'కృతం కర్మ యశశ్లాఘ్యం ప్రాప్తం తే శత్రుసూదన, భ్రాతృభి స్సహ రాజ్యస్థో దీర్ఘ మాయు రవాప్నుహి' ఇత్యాజ్ఞావచన మిత్యర్థః. శిరసి, ప్రతి పద్య ప్రాప్య, అభ్యుపగ మ్యేతి యావత్. పాకశాసనవరేణ ఇంద్రదత్తవరేణ, ప్రత్యు జ్జీవితైః, రనుప్రాణితైః అతఏవ ప్రముదితైఃవానరిభి ర్వానరై, రనుగమ్యమానః, ప్ర మోద మానమనాః ప్రహృష్యచ్ఛూణాంతఃకరణః,తథా సుగ్రీవేణ సహ,భాషమాణం సోహార్దేన కిమపిసల్లపంతం, విభీషణం,సకరుణం సదయం,మాలోకయన్ పశ్యన్,అనుజేన లక్ష్మణేన, సీతయా చ సహ, మయోధ్యాం నిజరాజధానీ, మభిగంతుకామో ఽగమిషు స్సన్, 'తుంకామమనసోర పీ'తి 'తుమునో మకారలోపః. కమప్యనిర్వాచ్యం, కౌబేరం కుబేర సంబంధినం, 'తస్యేద' మిత్యణ్, కామచరం స్వైరచారిణం, విమానవరం పుష్పకా ఖ్యం వ్యోమయానశ్రేష్ఠ, మారురోహ అధిష్ఠితవాన్. ౧౫౬

ఆరుహ్యేతి. సోఽయం రామః, పుష్పక, మారుహ్య, తాని పూర్వోక్తరీత్యా భరితాని, విదితాని ప్రసిద్ధాని, లంకోపకంఠే లంకాపురనికటే యాని దశకంధరణాంగ

లంకోపకంఠదశకంఠరణాంగణాని,
సింధుం గభీర మపి సేతునిబంధనం చ
సందర్శయన్మృగదృశస్స జగామ రామః. ౧౫౬

ప. ఊపరి యథా యథా మణివిమాన ముదంచతి న
స్తరుణి తథా తథా విపులతా ముపయాతి నభః,
మహీవలయే తు పల్వల మవేక్ష్య మహాంబునిధిం
పవనభువే నివేద్య చ హసంతి పరే హరయః. ౧౫౭

గ. ప్రియే జనకనందిని వినతానందన మస్యతిశేతే విమానవేగః.

ణాని రావణసమరభూమయః తాని చ, గంభీరం గాంభీర్యగుణయుక్తం, సింధు మపి సముద్రంచ, సేతు నిబంధనం చ, మృగీదృశః సీతాయాః, సందర్శయన్ తదేత దితి ప్రదర్శయన్, జగామ. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౫౬

ఊపరీతి. హే తరుణి మైథిలి, నః ఆస్మాకంసంబంధి, మణివిమానం రత్నఖచిత వ్యోమయానం, యథాయథా యేనయేన ప్రకారేణ, వీప్సాయాం ద్విర్భావః. ఉప ర్యూర్ధ్వ, ముదంచతి గచ్ఛతి, తథాతథా తేన తేన ప్రకారేణ, పూర్వవ ద్విర్భావః, నభః ఆంతరిక్షం, విపులతాం విశాలతా, ముపయాతి, ఆనంతర్యా త్తథా ప్రతీయత ఇత్యర్థః. మహీవలయే భూమండలేతు, 'నద్యాశ్చోన్యతరస్యా' మితి మహీశబ్దస్య హ్రస్వః * మహాంబునిధిం మహాసముద్రం, పల్వలమల్పసరఃప్రాయ, మవేక్ష్య దృష్ట్వా, ఆవహూర్వా దీక్షణే ర్ల్యో ల్యబాదేశః. దూరస్థస్య మహతోఽప్యల్పతయా ప్రతీతే ర్లోకప్రసిద్ధత్వా దితి భావః. పవనభువే హనూమతే, నివేద్య ప్రదర్శ్య చ, ఆపరే అన్యే, హరయో వానరాః, హసంతి, కృతోన్నత్యంబునిధి రేవం ప్రతిభాతి తదేత జ్జోల్లంఘనేన తవకాప్రతిష్ఠే త్యభిప్రాయేణ పరిహసంతీత్యర్థః. ౧౫౭

అ. అథ తత్తత్థానాని ప్రదర్శయిష్యన్ సీతాం సంబోధయతి. ప్రియే ఇత్యా దినా—హే ప్రియే, జనకనందిని సీతే, విమానవేగః వ్యోమయానరయః, వినతానంద

---

* మహ్యాలే పూజ్యత ఇతి మహీః. 'మహ పూజాయాం' చురాదే రదంతా న్నిచి 'అచటఇ' రితి ఇరత్యయే మహీః, 'కృదికారాదక్తిన' ఇతి జీషి మహీ ఇతి, 'పీడిః పఙ్క్తి ర్మహీ కేళి రత్యాద్యా హ్రస్వదీర్ఘ కా' ఇతి వాచస్పతి రిత్యమరసుధా యాముక్తం, అతఏవ ద్విరూపకోశే, 'మేథి శ్రేణీ మహీ ర్మహీ' ఇత్యుక్తం.

తథాహి. ౧౫౯

ప. యద్యద్దూరే పురఃపశ్యన్నిచ్ఛామి తవ శంసితుమ్,
తత్తదస్వగపి ద్రష్టుమపి వక్తుం న పార్యతే. ౧౬౦

గ. తరుణి ధరణీసుతే పశ్య ఋశ్యమూకోఽయం, బింబౌష్ఠరే పంపాసర ఇదం, కంబుకంఠి కబంధనిధనభూమిరియం, కరభోరు ఖరాది కలహస్థాన మిదం, మధురాలాపిని మమ పర్ణశాలేయం, నుత్తేభ గామిని మాయామృగమృగయావన మిదం, కుటిలాయతకబరి గోదావరీయం, కుంభికుంభస్తని కుంభసంభవాయతన మిదం, విధు

నం గరుత్మంతమపి, అతిశేతే. తతోఽప్యతివేగేన నగచ్ఛతీత్యర్థః. ని. 'గరుత్మాన్ గరుడస్తార్క్ష్యో వైనతేయఃఖగేశ్వర' ఇత్యమరః.

అ. తదేవ ప్రతిపాదయతి. తథాహీతి. ౧౫౯

అ. ప్రతిపాదనప్రకారమేవాహ—యద్యదితి. పురఃపురస్తాత్, దూరే యద్యద్వస్తు స్థానంవా, పశ్యన్, తవ, శంసితుం కథయితు, మిచ్ఛామి, తత్తద్వస్తు స్థానంవా, అన్వక్ పశ్చా, ద్దృష్టమపి, తథా వక్తు మపి, న పార్యతే నశక్యత. ఇతి వేగాతిశయోక్తిః. తథాపి పశ్యామి శృణ్వీతి వాక్యశేషః. ౧౬౦

తరుణీతి. హే తరుణి సుందరి, ధరణీసుతే భూమిపుత్రి సీతే,ఆయం పరిదృశ్యమానఃఋశ్యమూకఃఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతః, పశ్యత మవలోకయ,హే బింబాధరే బింబోష్ఠి, పంపాసరఇదం, యస్యతీరే మయా రావణాపహరణసమయే త్వద్విరహావేదనయా బహు విలపిత మితి భావః. హే కంబుకంఠి శంఖసదృశగ్రీవే, 'ఆంగగాత్ర కంఠేభ్య శ్చే'తి జీప్. ఏతేన మహాభాగ్యలక్షణసంపత్తి స్సూచ్యతే, తదుక్తం సాముద్రికశాస్త్రే—'స్యా ద్రోమవర్జిత మురో మృదులాంగనానాం గ్రీవా చ కంబునిభితా ఽథ సుఖాని ధత్తే' ఇతి కంబునిభితా త్రిరేఖా వ్యాప్తేత్యర్థః. ఇయ మేషా, కబంధస్య కబంధాఖ్యదానవస్య నిధనభూమిః విధ్వంసనస్థానం, యేన సుగ్రీవసఖ్యం త్వత్ప్రాప్తిసాధనమపదిష్ట మితి భావః. కరభా ఇవ ఊరూ యస్యాస్తస్యాస్సంబుద్ధిః హేకరభోరు, 'ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే' ఇత్యూఙ్ప్రత్యయః. ఆతఏవ హ్రస్వః. ని. 'మణిబంధాదానిష్ఠం కరస్య కరభో బహిః' రిత్యమరః. ఇదం ఖరాదీనాం కలహస్థానం యుద్ధభూమిః, ఏకదాది త్వశూ దృష్టచరమితి భావః. హే మధురాలాపిని మంజుభాషిణి, ఇయం, మమపర్ణశాలా, ఆయ మావయోః రుటిత ఇత్యర్థః. హేమత్తేభగామిని, మందయానే, ఇదం, మాయామృగస్య మాయామృగరూపధారిణో మారీచస్య

ముఖ విరాధ [1]విధ్వంసనమహీయం, కంజలోచనే మహామునే రత్రే రాశ్రమపద మిదం, విదేహరాజపుత్రి చిత్రకూటోఽయమితి వివిధాః కథా కథయన్నే వాంజసా భాగీరథీపరిసరే భరద్వాజమునేః ప్రశాంత పావనం తపోవన మయాసీత్, అభాషత చ మైథిలీమ్. ౧౬౧

ప. ప్రసుప్తబర్హ్మిణశ్వాస[2]పారణాసుకృతీ హరిః,

మృగయావనం, తద్ధ్వంసనకానన మిత్యర్థః. పటిలా కుంచితా నకా తథాభూతాయా ఏవ మోహనత్వాత్ ఆయతా దీర్ఘా చ కబరీ కేశపాశో యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః హే పటిలాయతకబరి, ని. 'కబరీ కేశవేశ' ఇత్యమరః. 'జానపదే' త్యాదినా జీష్. ఇయం గోదావరీ, హే కుంభికుంభ స్తని కరికుంభపృథులకుచే, 'స్యాంగా చ్ఛోపసర్జ నా దసంయోగోపధా' దితి జీష్. ఇదం, కుంభసంభవాయతనమగస్త్యాశ్రమః, ని. 'అ గస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. హే విధుముఖి చంద్రాననే, పూర్వవన్నీష్. ని. 'విధు ర్విష్ణౌ చంద్రమసీ' త్యమరః. ఇయం విరాధస్య విధ్వంసనమహీ వినాశస్థానం, హే కంజలోచనే పద్మనయనే, ఇదం మహామునేః మునిపుంగవస్య, అత్రే రాశ్రమపదం త పోవనస్థానం, హే విదేహరాజపుత్రి జనకనందిని, ఆయం, చిత్రకూటపర్వతః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, వివిధాః నానా ప్రకారాః, కథా, శ్రావ్యవాచః, 'చింతిపూజితకథికుంభి చర్చ్చ్శ్చే' త్యజ్ప్రత్యయః. కథయన్ శంసన్నే, వాయం శ్రీరామః, ఆంజసా ద్రుతం, భాగీరథీ పరిసరే గంగాప్రాంతభువి, ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇత్యమరః. భరద్వాజ మునే స్సంబంధి, ప్రశాంతం ప్రసన్నం నిర్వైర మిత్యర్థః. పావనంపవిత్రం చేతి మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణంవిశేష్యేణ బహుళ' మితి సమాసః. తపోవన మాశ్రమ, మయాసీత్, ప్రావిశ దిత్యర్థః. యూతేర్లుఙ్. 'యమరమనమాతాం స' శ్చేతిసగాగమః, 'అస్తిసిచోఽపృక్త' ఇతీడాగమః, మైథిలీ, అభాషత ఆహో చత చ. ౧౬౧

అ. ఉక్తిప్రకారమే వాహ.—ప్రసుప్తేతి. హరిః భుజంగః, ని. 'యమానిలేంద్ర చంద్రార్క-విష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరి ర్నా కపిలే త్రిష్వి' త్యమ రః. ప్రసుప్తస్య నిద్రాణోః బర్హ్మిణస్య మయూరస్య యే శ్వాసాః నిశ్వాస, మారుతాః తేషాం పారణయా భోజనేన సుకృతీ ధన్యః, ని. 'సుకృతీ పుణ్యవాన్ ధన్యః' 'మయూ రో బర్హ్మీ బర్హీ సీలకంకో భుజంగభు' గితి చామరః, బర్హ్మిణభుజంగయోస్సమాజవైరే

---

1 విధ్వంసనభూమి రియం. 2 పారణాసుఖితఫణీ.

కండూవినోదనోత్కంఠీ కంఠీరవనఖైర్మృగైః. ౧౬౨

గ. తత్ర భరద్వాజవిహితవివిధాతిథ్య స్తత్రైవ పదవీం దవీయసీ మతిలంఘ్య పున రయోధ్యాసవిధ మాసీద న్నగ్రత ఏవ హనూమదావేదితోదంత మాగచ్ఛంత మరుంధతీజానిపురస్సర మజస్ర మానందబాష్పాకులితాలోకై రమాత్వలోకైః పరిగత మతిపావనత పోధనవ్రత మాజానభక్తిభరితం భరత మాలోకయ న్నతివత్సలతయా తద్విమానా దవరోహణాయ దేవో దశకంఠరిపు రుదకంఠత. ౧౬౩

సత్యపి మహామునిమహిమ్నా ప్రసన్నత్వా దాశ్రమస్య నిర్భయసాన్నిధ్యసంభవా దితి భావః. తథా మృగో హరిణః, కంఠీరవనఖైః సింహనఖరైః, కండూవినోదనోత్కంఠీ కండూత్యపనోదనోత్సుకః, పూర్వవద్భావః, సహజవైరం సంత్యజ్య సైవరం విహరంతి మృగపన్నగాదయ ఇతి ముని ర్మహాతపస్సామర్థ్యం సూచ్యతే. ౧౬౨

తత్రేతి. తత్ర తాశ్రమే, భరద్వాజేన విహితం కృతం వివిధాతిథ్యం నానాప్రకారాతిథిసత్కారో యస్య స తథోక్తః, తత్రైవ దవీయసీం దూరతరాం. 'స్థూలదూరే' త్యాదినా పూర్వగుణయణాదివరలోపో 'ద్వివచన విభజ్యే' త్యాదినా ఈయసు న్యవాదేశః 'ఉగితశ్చే' తిజీప్. పదవీ మార్గ, మతిలం ఘ్యాల్బిక్త్వ్యా, పున ర్భూయోఽపి, వాక్యాలంకారేవా, ఆయోధ్యాయాః సవిధం సమీప మాసీదిత్ ప్రాప్నోవ, న్నగ్రతః పురస్తా దేవ, హనూమతా ఆవేదితో నివేదితః ఉదంతః శ్రీరామాగమనవృత్తాంతో యస్య తం, అత ఏవ ఆగచ్ఛంతం అభిముఖ్యే నాయాంతం. అరుంధతీ జాయా యస్య సోఽరుంధతీజానిః వసిష్ఠః 'జాయాయానిఙ్' ఇతి నిఙా దేశః. పురస్సరోఽగ్రేసరో యస్య స తథోక్త స్తం, తథా అజస్రం నిరంతర, మానందబాష్పై రాకులితా ఆలోకా దర్శనాని యేషాం తైః, ని. 'ఆలోకా దర్శనద్యోతా' విత్యమరః. అమాత్యలోకైః సుమంత్రాదిమంత్రిజనైః, పరిగతం పరివేష్టితం, అతిపావన మత్యంతపరిశుద్ధం, తపోధన వ్రతం జటావల్కలధారణకందమూలాశనాధ్యయనబ్రహ్మచర్యాదితాపసాచారో యస్యతం, భక్తిః పూజ్యే ష్వనురాగః ఆజానభక్త్యా స్వభావసిద్ధభక్త్యా భరితం పరిపూర్ణం. నిజభక్తితత్పర మిత్యర్థః. ని. 'భక్తి ర్నిషేవణే రాగేరచనాయా' మితి శబ్దార్ణవే. భరత, మాలోకయత్, అతివత్సలతయా హేతునా, ని. 'శ్రీమత్ స్నిగ్ధ స్తు వత్సల' ఇత్యమరః. 'వత్సాంసాభ్యాం కామబల' ఇతి లచ్ప్రత్యయః, తత స్తద్విమానాత్ పుష్పకా,

ప. యానం మదాశయ మవేత్య యథాయథైత
త్తారాపథా దవతర త్యశోనీకుమారి,
ఆసేదుషీం సవిధ మద్య తథాతథా భూ
రత్యాదరేణ భవతీ మభిగచ్ఛతీవ. ౧౬౪

ప. ఇత్థం వద న్నిందుముఖీం సలీలం దేవః ప్లవంగాధిపదత్తహస్తః,
విభీషణావేదితయా పదవ్యా విమానతో మంద మవారురోహ.

ప. ప్రణీతమణిపాదుకం ప్రణత మగ్రతః పాదయో
రుదస్యభరతం జవా దుపనయ న్భుజాభ్యంతరమ్,

దవరోహణాయ, దేవః స్వామీ, దశకంఠరిపుః రావణాంతకః శ్రీరామః, ఉదకంత ఉత్కంఠితవాన్, ఐచ్ఛదిత్యర్థః. ౧౬౩

ఆ. తదానీం సీతా మామంత్రితవాన్ శ్రీరామ ఇత్యాహ.—యానమితి. హే అవనీకుమారి సీతే, ఏత దస్మదధిష్ఠితం, యానం పుష్పకం కర్తృ, మదాశయం మమాశ రోహణాభిప్రాయ, మవేత్య జ్ఞాత్వా, యథాయథా, తారాపథా దంతరిక్షా, దత్యాద రా దితి వా పాఠః, అతివావతరతి, ఆరోహతి, తథాతథా, భూః త్వస్తాభూదేవీ, ఆ ద్యేదానీం, సవిధం సమీప, మాసేదుషీ ముపగతాం, భవతీం పూజ్యాం త్వామ్. 'భావే ర్డవతు' రితి డవతు ప్రత్యయః. పూర్వవత్, ఆత్యాదరేణ ఆత్యంతపు త్రికాప్రేమ్ణా, ఆభిగచ్ఛ త్యభ్యుద్గచ్ఛతీ, వేత్యుత్ప్రేక్షా. యథా దూరా దాగతాం పుత్రీం మాతా ఆత్యంతాదరే ణాభ్యుద్గచ్ఛతి తద్వ దిత్యర్థః. పసంతతిలకావృత్తం. ౧౬౪

ఇత్థమితి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, 'ఇదమ స్థమ్' రితి దమ్ప్రత్యయః, ఇందు ముఖీం సీతాంప్రతి, సలీలం సవిలాసం, వదన్, దేవః స్వామీ శ్రీరామః, ప్లవంగాధిపేన సుగ్రీవేణ దత్తః రాజలక్షణత్వాద్విభక్తిర్ణ్ హస్తః హస్తావలంబో యస్య స తథోక్త స్సన్, విభీషణావేదితయా ఇత ఆగమ్యతాం దేవే నేతి నిర్దిష్టయా, పదవ్యా మార్గేణ పథఃకరణత్వం వ్యాఖ్యాతం ప్రాక్, విమానతః విమానాత్, పంచమ్యాస్తసిః, మందం శనైః, అవారురోహ అవరూఢవాన్. ౧౬౫

ప్రణీతేతి. ప్రణీతే శ్రీరామచరణసన్నిధానం ప్రాపితే మణిపాదుకే పూర్వం రాజపరిపాలనపురస్కారార్థమనీతే మాణిక్యపాదుకే నేన తం, పాదయోః, రగ్రతః పురస్తా, త్ప్రణతం సమస్కృతవంతం, భరతం, జవా దాడరాతిశయప్రయుక్తరయాత్ ఉదస్య ఉత్థాప్య, భుజాభ్యంతర, ముపనయన్, గాఢమాలింగ న్నిత్యర్థః. తతా తపస్వీ

ఉదీక్ష్య చ తపఃకృశం వపు రముష్య వాత్సల్యతః
కరేణ స ముహుః స్పృశన్ న విరరామ రామశ్చిరమ్. ౧౬౬
పశ్యన్నానంద భరతః పరిరభ్య దోర్భ్యాం
సౌమిత్రి మార్యసమదుగ్ధకృశీకృతాంగమ్,
సోఽయం సుఖోపనతరాజ్యపరాఙ్ముఖాయ
తస్మై పున స్సహజభక్తిదృఢవ్రతాయ. ౧౬౭
గ. అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపురుషం పౌరుషనిఘ్నన

వ్రతోపవాసాదినా, కృశం క్షీణం, అముష్య భరతస్య, వపు శరీరం, ఉదీక్ష్య దృష్ట్వా చ, వాత్సల్యతః సోదరస్నేహాత్, కరేణ, ముహుః పునఃపునః, స్పృశన్ పరిమార్జయన్ స రామః, చిరం, న విరరామ న విరతోఽభూత్. తదుపలాలనతాత్పర్యేణ ఆనల్పకాలం ప్రావర్తతేత్యర్థః. 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ' ఇతి పరస్మైపదం. పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౬౬

పశ్యన్నితి. భరతః, ఆర్యేణ పూజ్యేన శ్రీరామేణ సమం దుఃఖం దుఃఖానుభవో యస్య సః అతఏవ కృశీకృతం అంగం శరీరం యస్యేతి బహువ్రీహిగర్భితో విశేషణ సమాసః, అథవా ఆర్యసమదుగ్ధేన కృశీకృతాంగం అంతతః క్లేశా ననుభూతవంతం, సౌమిత్రిం లక్ష్మణం, పశ్యన్, దోర్భ్యాం బాహుభ్యాం, పరిరభ్యాలింగ్య, ననంద ఆర్యసహవాసేనాయం ధన్యోఽభూదితి సంతుతోష. తథా సోఽయం సౌమిత్రిశ్చ, సుఖేన ఉపనతే స్వయం సుప్రాప్తే రాజ్యే పరాఙ్ముఖాయ, ఆదరరహితాయేత్యర్థః. అతఃసహజభక్త్యా దృఢం గాఢం వ్రతం శ్రీరామాగమనపర్యంతం అయోధ్యాం న ప్రవేశ్యా మిత్యాదిరూపనియమో యస్య సః తస్మై భక్తాయ, తస్మై భరతాయ, పునశ్చ ద్వోవాక్యాలంకారే. ననంద, తద్రాజ్యదానతత్పరం భరతం దృష్ట్వా పరం జహర్షేత్యర్థః. † గుణానాం పరమాదరాస్పదత్వా దిహ మనోన్యాభినందన మయుక్త మితిభావః. వసంతతిలకావృత్తమ్, ౧౬౭

ఆథేతి. అథానంతరం, భరతః, పౌరుషనిఘ్నన పురుషకారాధీనేన, ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. శత్రుఘ్నన సహ, ‡ పురతః ప్రథమ, మభివాదితో

---

† 'తస్మై' ఇతి తాదర్థ్యే చతుర్థీ' తన్నిష్ఠ భక్తిగుణోద్దేశ్యకం నందనం.

‡'అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపూర్వజోపలాలననిఘ్నన శత్రుఘ్నన సహ' త్యాది ప్రాచీనపాఠ స్సాధుః. అత్ర పౌరుషాధీనతోక్తే రనుపయోగాత్, పూర్వజః శ్రీరామః తత్కర్తృక ముపలాలనం, శిష్టం స్పష్టం.

శత్రుఘ్నేన సహ దేవీం ప్రణమ్య జనకనందినీ మున్మనీకృత్య సావరోధవధూకాం తుగ్రీవదశగ్రీవానుజాదీన్ యథోచితాభిరుపచార్యాభిరభ్యర్హితపురోహితా మామంత్రితమంత్రిలోకమనుగ్రహాలోకానుగృహీత పౌరవర్గమగ్రజన్మానం విమానగతా మేవ సబహుమానం సగౌరవం దయన్నయదపనితరుజం నీజమాశ్రమపదం. ౧౬౮

గ. తత్ర చ సౌమిత్రిసీతాసఖో దాశరథిరతిలోభనీయవాత్సల్యాం కౌసల్యామతిశయితదుఃఖాతిరేకాం కైకేయీమతిక్రమన్నేవాపరిష్వ

నమస్కృతః పురుషః పరమపురుషః శ్రీరామో యస్మిన్ కర్మణి తవ్యథా తథా, దేవీం జనకనందినీం సీతాం, ప్రణమ్య, తథా యథోచితాభిః యథార్హాభిరుపచార్యాభిరుపచారైః, ఉపపూర్వాచ్చరతేః కృజంతాత్ 'దప్రత్యయా' దితి స్త్రియామప్రత్యయే టాప్. అవరోధవధూభిరంతఃపురస్త్రీభిః, సహితాత్ సావరోధవధూకాత్, 'తేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. 'నస్కృత' శ్చేతి కప్, సుగ్రీవదశగ్రీవానుజౌ సుగ్రీవవిభీషణౌ వాదీ యేషాం తాత్ వానరాత్, ఉన్మనీకృత్య ఉత్సుకచిత్తాత్ కృత్వా, ఆశ్రూత తదాఖ్యేచ్వీః. 'అస్యాచ్వా' వితి దీర్ఘః. 'ఆదున్మనశ్చక్షుః' రిత్యాదినా సలోపః, అభ్యర్హితాః పూజితాః పురోహితో వసిష్ఠో యేన తం, ఆమంత్రితాః సంబోధితో మంత్రిలోకో మంత్రిజనో యేన తం, అనుగ్రహాలోకేన కరుణాకటాక్షవీక్షణేన అనుగృహీతాః అనుగ్రహవిషయీకృతాః పౌరవర్గాః పురజననివహాో యేన తం, అగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం శ్రీరామం, విమానగతం విమానారూఢం మేవ, సబహుమానం సగౌరవం, మానందయత్, అపసీతా శ్రీరామాగమనాదపగతా రుజా ఉపతాపో యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్, ని. 'స్త్రీరుగ్జా చోపతాపే'త్యమరః. నిజం స్వకీయం, మాశ్రమపదం నందిగ్రామాఖ్యం మావాసస్థానం, అనయత్ ప్రాపయామాస. ౧౬౮

తత్రేతి. తత్ర భరతాశ్రమపదే, సౌమిత్రిసీతాసఖో లక్ష్మణసీతాసమేతో, 'రాజావాసస్సఖిభ్యష్టచ్' దాశరథిః శ్రీరామో, అత్యంతం లోభయతీ త్యతిలోభనీయం పుత్రదర్శనాభిలాష విశేష జనక మిత్యర్థః. తదాత్సల్యం స్నేహో యస్యా స్తాం, కౌసల్యాం చ, అతిశయితో బహుళో దుఃఖాతిరేకో యస్యా స్తాం, సర్వానర్థమూలభూతాఽహ మస్మీతి సముత్పన్నదుఃఖభరాక్రాంతా మిత్యర్థః. కైకేయీం చ, అతిక్రమేణ

---

1 'ఆయశశ్శల్యజనితశోకాతిరేకాం కైకేయీం ఆకృత్రిమస్నేహపరిష్వక్తాం సుమిత్రామ పీ'తి ప్రాచీనపాఠ స్సుగమః.

క్తాంసౌమిత్రిమాతర మపి క్రమా దభివాదయ న్నిజావలోకనరసనిరతా
భి రేతాభి ర్వనితాభిః పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ కలాభిః పయోనిధి రివ వీచి
కాభిః ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణో నిర్భరానంద మవిందత. ౧౬౯

ప. * అ థాఖిలజనేక్షణేక్షితరఘూద్వహ స్యాదరా
ద్విధాతు మభిషేచనం విచరితం గురో రాజ్ఞయా,
ఆనీయత సమంతతో హరిగణేన తీర్థం పున

క్రమ మతిక్రాంతేన స్నేహేన పరిష్వక్తాం నిర్వ్యాదప్రేక్షుపరిపూర్ణాం, సౌమిత్రిమాత రమపి సుమిత్రాంచ, క్రమాత్ వృద్ధానుక్రమా, దభివాదయత్ నమస్కుర్వత్, నిజావలోకనే ఆత్మదర్శనే యో రసో ఽనురాగస్తస్మి న్నిరతాభిః తత్పరాభిరేతాభిః పూర్వోక్తాభిః, వనితాభి రుత్తమస్త్రీభిః, కలాభి రంశైః, ని. 'కలా శిల్పేకాలభేదే చంద్రాంశే కలనా కలే' తి వైజయంతీ, పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ, వీచికాభి రూర్మిభిః, పయోనిధి స్సముద్ర ఇవ, వేత్యుపమాద్వయం. ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణః ఆదరాతిశయాత్ క్షణే క్షణే ఆశ్లిష్యమాణః, నిర్భరానంద మమందానంద, మవిందత అలభత, పరమానందధరి తాంతఃకరణోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౬౯

ఆథేతి. అ థానంతరం, గురుర్వసిష్ఠస్య, ఆజ్ఞయా నిదేశేన, అఖిలజనేక్షణైక రక్షేషలోకలోచనై రీక్షిత స్సానంద మవలోకితః సచాసౌ రఘూద్వహ శ్చ తస్య శ్రీరామస్య, ఆదరాత్, విచరితం విశిష్టాచారయుక్తం, అభిషేచనం, మూర్ధాభిషేకం, విధాతుం కర్తుం, మంథరాం మందాం, గతిం, విజహాతా త్యజతా, ససంభ్రమం ప్రవృత్తేనేత్యర్థః. జవాలే శ్మదృష్ట్యయిః. హరిగణేన వానరసమూహేన, సమాకులితా సంక్షుభితా మంథరా కైకేయీదాసీ యస్మిన్ కర్మణి తద్వ్యథా భవతి తథా, తత్ర తస్యాః కైతవప్రయోగానవసరా దితిభావః, సమంతతః, సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః. తీర్థం

---

* 'అథాఖిలజగత్పతే రపి రఘూద్వహ స్యాదరా ద్విధాతుమభిషేచనం విచరితా గురో రాజ్ఞయా, ఆనీయత సమంతతో హరిగణేన తీర్థం పున ర్విచింత్య హృది మంథరాం విజహతా గతిం మంథరా' మితిపాఠే అఖిలజగత్పతే రపీత్యనేన స్వతఏవ సర్వేశ్వరత్వం సిద్ధ మితి సూచితం, రఘూద్వహస్యేత్యనేన మానుషరూపేణ తద్వంశే ఽవతీర్ణత్వాదభిషేచ్య మభిషేచనం విధాతుం గురోరాజ్ఞయా విచరితా మంథరాం ప్రాగభిషేకాంతరాయకారిణీం కైకేయీదాసీం విచింత్య ప్రాగ్వత్సర్వేష్వంతర్యామిత్వాదిత్యాశంక్య అతఏవ మంథరాం గతిం విజహతేత్యన్వయిః, శిష్టం స్పష్టమ్.

స్నమూకులితనుంథరం విజహారా గతిం మన్థరామ్. ౧౭౦

ప. అలంకృతః కృత మభిషేక మవాప్య రాఘవః,
దహత్సంహతిభి రవాప్య రాఘవః,
పురోన్ముఖః పున రయ మానశే రథం
మనోరథం స చ భరతో మహారథః. ౧౭౧

గ. తత్ర చ సేవావిచక్షణాభ్యాం శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యాం [1]అభితో విధూతవ్యజనః పరిజనాచారనిరతభరతోపనన్న విమలముక్తాతపత్రో [2]విచి

పుణ్యనదీసలిలం, పునర్భూయోఽపి, వాక్యాలంకారే వా, ఆనీయత ఆసీతం. పృథ్వీ వృత్తమ్. ౧౭౦

అలంకృతఇతి. అయం, రాఘవః రఘువంశోద్భవః శ్రీరామః, అమాత్యసంమతిభిః మంత్రిసచివైః, తత్ర లేషాం ముఖత్వా దితిభావః. ఆదరాత్ సత్కారాత్, కృతం విరచిత, మభిషేక, మవాప్య, మూర్ధాభిషిక్తస్సన్నిత్యర్థః. అలంకృతః జటాపటల విమోచనపూర్వకం వివిధవిచిత్రమణిహారదివ్యాంబరాదిభిః విభూషితః. పునః పురోన్ముఖః, అయోధ్యాపురప్రవేశాభిముఖ స్సన్నిత్యర్థః. రథ, మానశే ప్రాప, పుష్పకం విహాయ రథారూఢోఽభూదిత్యర్థః. 'ఆశ్నోతేశే' ఇత్యభ్యాస దీర్ఘనుడాగమా, తథా, మహారథః, మహత్తా, స ప్రసిద్ధః, భరత శ్చ, మనోరథం శ్రీరామాభిషేకరూపనిజవాఞ్ఛితార్థ సిద్ధిం, ఆనశే, శ్రీరామాభిషేకేణ పరిపూర్ణమనోరథోఽభూ దిత్యర్థః. రుచిరావృత్తం. 'చతుర్గ్రైహ రుచిరా జభస్జగా' ఇతి లక్షణాత్. ౧౭౧

తత్రేతి. కించేతి చార్థః తత్ర తస్మిం స్సమయే, సేవావిచక్షణాభ్యా ముపచార చరణతత్పరాభ్యాం, శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యాం, జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావోఽత్ర నావక్షీతః. లక్ష్మణా పేక్షయాఽపి శత్రుఘ్నస్యాదరాతిశయద్యోతనార్థం వా, తథాచ మహాకవిప్రయోగః. 'శత్రుఘ్నలక్ష్మణముభైరుపచర్యమాణ స్సామ్రాజ్యభోగనిరతో బభూవే' తి. అభితః, ఉభయపార్శ్వయోరిత్యర్థః. విధూతే వీజితే వ్యజనే చామరే యస్య సతథోక్తః, పరిజనాచారనిరతేన భృత్యజనోచితాచారతత్పరేణ భరతేన ఉదస్తన్యస్తం విమలం స్వచ్ఛం ముక్తాతపత్రం మౌక్తికచ్ఛత్రం యస్య సతథోక్తః, విచిత్ర మాశ్చర్యకరం విచిత్ర సన్నివేశం వా యథా తథోపహితేన విరచితేన నైపథ్యేన దివ్యభూషణాంబరప్ర

---

1 అభితోవిధూతధవళవాలవ్యజనః.

2 విచిత్రోపహితమనుజవేషచారుభిః, ప్రాచీనపాఠోఽయమ్,

త్రోపహితనైపథ్య చారురారూఢ శతాంగమాతంగై రాశరప్లవగవాహినీపతిభి రనుగమ్యమానః ప్రవర్త్యమానశ్వేతాక్షతకుసుమలాజోపచారపౌరపురంధ్రీకదంబసంరబ్ధచలితకుండీరమణికాంచీ వలయవాచాలితాం వాద్యమానమాంగళికతూర్యఘోషవైతాళికవైబోధికవివిధరవశ్రవణసమయోచ్చలితసామోదపౌరసంబాధాంసౌధాంతరగవాక్షచలితతరుణీజనేక్షణ రేఖానీలోత్పలదామతోరణాభిరామ రథ్యాంతరామయోధ్యానూజగామ రామచంద్రః. ౧౭౨

ప. [1]సాకేతం సముపేయివాం త్స [2]విజయీ సంసేవితో భ్రాతృభి

యుక్తావయవప్రసాధనేన చారు సుందరః, తథా శతాంగాః రథాః మాతంగాః గజాః, తే ఆరూఢాః అధిష్ఠితాయై స్తైః, ని. 'శతాంగ స్స్యందనో రథ' ఇత్యమరః. ఆశరప్లవగవాహినీపతిభిః విభీషణసుగ్రీవప్రముఖరాక్షసవానరసేనానాయకైః. అనుగమ్యమానః అనుప్రియమాణశ్చ సన్, రామచంద్రః, శ్వేతాక్షతానాం కుసుమానాం లాజానాం చోపచారః విక్షేపణరూపోపచారః ప్రవర్త్యమానః మంగళాచారతయా క్రియమాణో యై స్తాని తథోక్తాని యాని పౌరపురంధ్రీకదంబాని పత్తనస్త్రీనివహాః తేషాం సంరంభేణ సంభ్రమేణ చలితైః ఝణఝణాయమానైః మంజీరమణికాంచీవలయైః నూపురమాణిక్యరశనాకంకణైః వాచాలితాం ముఖరితాం, 'తత్కరోతీ'తి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః. వాద్యమానాని తాడ్యమానాని మాంగళికతూర్యాణి మంగళవాద్యాని తద్ఘోషణాయ తథా వైతాళికానాంస్తుతి పాఠకానాం 'తత్తత్పేహారకయోగ్యై రాగై స్సత్కారవాచిభిర్గీతైః, సరభసమేకవచారం గాయద్ వైతాళికో భవసీ' త్యుక్తలక్షణానాం వైబోధికానాం కర్తవ్యాగ్రహవిబోధకజనానాం చ యే వివిధరవాః తేషాం శ్రవణసమయే ఆకర్ణనకాలే ఉచ్చలితాః ప్రచలితాః సామోదాః సానందా శ్చ యే పౌరాః తైస్సంబాధాం సంకీర్ణాం. 'మాంగళికవైబోధికే' త్యత్ర 'ప్రయోజన' మితి శక్. సౌధాంతరగవాక్షైః ప్రాసాదమధ్యవాతాయనైః చలితాః ప్రసృతాః యాస్తరుణీజనేక్షణరేఖాస్సుందరీజనసేత్రపఙ్క్తయః తా ఏవ సీంగోత్పలదామతోరణాని తైరభిరామాణి రమ్యాణి రథ్యాంతరాణి ప్రతోళ్యభ్యంతరాళాని యస్యాస్తాం, అయోధ్యాం, ఆజగామ, ప్రవివేశేత్యర్థః. ౧౭

సాకేతమితి. విజయీ జయశీలః, 'జీవృక్షీ' త్యాదినా ఇనిప్రత్యయః. యదా

---

1 రాజ్యంస్యం. 2 వినయైరాసేవితః.

సుగ్రీవప్రముఖా నపి ప్రియసఖాన్ స్వే స్వే పదే స్థాపయన్,
స్వచ్ఛందం సుచిరం సుఖా న్యనుభవన్ దేవ్యా సమం సీతయా
రామ: పాలయతి స్మ కీర్తివిభవై రా మోదినీం మేదినీమ్. ౧౭౨

ప. [1]సాహిత్యాదికలావతా శనగర గ్రామావతంసాయిత
శ్రీగంగాధరధీరసింధువిధునా గంగామ్బికాసూనునా,

ప్రశస్తో రావణవిజయోఽస్యాస్తీతి విజయీ, 'ప్రశంసాయా మినిః, స ప్రసిద్ధో, రామ స్సాకేత మయోధ్యాం, ని. 'సాకేతం స్యా దయోధ్యాయా' మిత్యమరః, సముపేయి వాన్ ప్రవిష్టవ:. 'ఉపేయివానవాశ్వాననూచాన శ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతితః, తథా భ్రాతృభిః అనుజైః భరతాదిభిః, సంసేవితః ఉపచర్యమాణః, తథా సుగ్రీవప్రముఖాన్ సుగ్రీవాదీన్, ప్రియసఖాన్ ప్రియసుహృదః, రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్, స్వే స్వే పదే, కిష్కింధాది ప్రతినియతస్థానే ష్విత్యర్థ:, పీఘ్ర్యాయాండ్వి ర్భావ: 'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యోవే'తి వికల్పాత్ స్మిన్భావాభావ:, స్థాపయన్ ప్రతిష్ఠాపయన్, తథా దేవ్యా సీతయా సమం. స్వచ్ఛందం యథేచ్ఛం, సుఖాన్యనుభవన్, దానఝర్ప్రోద్భవాకీర్తి: తస్యావిభవై: సామర్థ్యై: సమృద్ధిభి:, ఆమోదినీ మానందవతీం, మేదినీం భువం, సుచిర మతిచిరకాలం, పాలయతిస్మ పరిపాలితవాన్, 'లట్ స్మ' ఇతి భూతార్థే లట్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. 'సూర్యాశ్వై ర్మసజా స్తతా స్సగురవ: శార్దూలవిక్రీడిత'ం. ౧౭౨

అథ కవి: కావ్యపర్ణనామాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం శ్లోకే నాహ సాహిత్యేతి. సాహిత్యం కావ్యనాటకాలఙ్కారాది సముదాయరూపా విద్యా తదాది: ప్రముఖం యాసాం తా: కలా విద్యా అస్య సంతీతి సాహిత్యాదికలావతా, సకల విద్యారహస్యాభిజ్ఞే నేత్యర్థ:, అత్ర కర్మధారయస్యాప్యనుద్వేగకరత్వా త్తృన్వృభని సర్వ కేశిత్యాదివన్నిర్వోఢవ్య:, శనగరమితి గ్రామ: తస్య అవతంసస దాచరిత: అవతంసాయితో భూషణాయమాన: ఉపమానార్థకాచారక్యఙాంతా త్కర్తరి క్త:, సచాసౌ శ్రీ గంగాధరధీరశ్చ శ్రీయుక్త: గంగాధరనామా పండిత: ని. 'ధీరో మనీషీజ్ఞ: ప్రాజ్ఞ

ఆస్యశ్లోకస్యస్థానే. 'శ్లోలాఖ్యమహోగ్రహారమహితా' కల్పేన సంఖ్యావతాం
విశారదేనవిధునా శ్రీసోమనాథోదయే, ప్రాగ్భోగోదిత పఞ్చకాణ్డమహితా
స్థేపునః కాణ్డోనిర్మిత ఏకచూతపతినా షష్ఠోఽపి కీయాచ్చిరమ్' ఇతి పాఠ:
శ్యతే.

ప్రాగ్భోజోదితపంచకాండవిహితానందే ప్రబంధే పునః
కాండో లక్ష్మణసూరిణా విరచితః షష్ఠోఽపి జీయాచ్చిరం.
ఇతి శ్రీలక్ష్మణకవివరవిరచితో యుద్ధకాండ స్సమాప్తః

స్సంఖ్యావాన్ పండితః కవి' రిత్యమరః, స ఏవ సింధుః సముద్రః తస్య విధునా చంద్రేణ పుత్రత్వాదుల్లాస కరత్వాచ్చ తద్రూపేణేశ్వరః, అతఏవ శ్లిష్టపరంపరితరూపకం. ని. 'విధుర్విష్ణే చంద్రమసీ'త్యమరః. గంగాంబికాసూనునా గంగాంబికాగర్భ సంభూతేన, లక్ష్మణసూరిణా లక్ష్మణాఖ్యవిదుషా, ప్రాక్పూర్వం, భోజేన రాజ్ఞా ఉదితైః విరచితైః పంచభిః బాలకాండాది సుందరకాండాంతైః కాండైః విహితః ఆనందో విద్వత్ప్రమోదో యేన తస్మిన్, నిత్యుత్తర పదసమాసః. ప్రబంధే చమ్పూరామాయణాఖ్యే కావ్యే, పునః విరచితః ప్రణీతః, షష్ఠః షణ్ణాం పూరణః, కాండో యుద్ధకాండః, చిరంజీయాత్, సరోత్తక్షత్వేన వర్తతా మిత్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౧౭ ?

ప. పూర్వేషాం విదుషాం మతాని వివిధా న్యాలోచ్య తత్తారమ
ప్యాకృష్యైయ మఖండపండితపరీతోషాయ సందర్భితా,
యద్యత్ర ప్రతిభాతి దూషణ మిదం విజ్ఞాయతాం భూషణం
తత్రాపి ప్రతిభాతిచే న్నను పరామృశ్యం వ్యవశ్యం బుధైః.
లోకేషు ప్రతిభాతి మధ్యమజగ త్తత్ర త్రిలింగాహ్వయో
దేశ స్తత్ర తథాద్రిమూలితనయాతీరం పరం తత్ర చ,
గ్రామః కాంజులరీతి తత్ర మహితః శ్రీరామచంద్ర స్సుధీ
శ్శ్రీమా నుద్వహతా దముష్య కవితాకన్యాం రఘూణాం పతిః..

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యవర్యశ్రీమద్గోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతో భాష్యానందితరఘునందన చరణారవిందమకరందాస్వాదన కందళితసారస్వతేనాఖండితతపః ప్రచండ మునిప్రకాండ మండలేశ్వరకాండిల్యమహాముని గోత్రావతంసస్య పంచాన్వయసుధాపారావార పారిజాతస్య ధన్యంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేద ప్రముఖనిఖిలవిద్యా సారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణాభిధాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం యుద్ధకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
వ్యాఖ్యా శ్రీయుద్ధకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

సవ్యాఖ్యం చమ్పూరామాయణం సమాప్తమ్.